

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TROELS-LUND

Dagligt

Livi

Norden

7

GYLDENDAL

DAGLIGT LIV I NORDEN

TROELS-LUND

Dagligt Liv i Norden

i det sekstende Århundrede

BIND 7

LIVSBELYSNING

LIVSAFSLUTNING

GYLDENDAL

Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede

6. udgave ved

ERIK KJERGAARD

1. udgave udsendtes 1879-1901.

Nærværende udgave er optrykt efter

4. udgave (1914-1915),

dog således, at retskrivningen er

bragt i overensstemmelse med den nugældende.

Typografisk tilrettelægning: Austin Grandjean.

Bogen er sat med Linotype Baskerville

og trykt i Nordisk Bogproduktion A.S., Haslev.

Printed in Denmark 1969.

1775

Indhold

TRETTENDE BOG: LIVSBELYSNING

Bestanddelenes tilbliven

Tidsregning	17	Kungfutse .	50
Lysets guder	19	Ægypten	55
Kaldæerne .	24	Jøderne	66
Planetuge . .	31	Grækernes verdensbillede .	82
Livets historie	36	Stoikerne . . .	94
Buddha .	43	Jesus af Nazareth	112
Kina .	47	Arabien .	131

Bestanddelenes blanding

Renæssancen .	137	Stjernetydning . . .	157
Bibelen . .	140	Indtrufne forudsigelser	180
Djævel læren	144	Livsbelysning i Norden	184
Kampen mod djævelen	149	Kopernikus	193

Opløsning og nydannelse

Opløsning .	201	Gud . . .	205
Nydannelse	203	Medlidenhed .	210

FJORTENDE BOG: LIVSAFSLUTNING

Døden . .	217	Dødsøjeblikket	262
Testamente	219	Sjæleringning .	273
Sjælegave	227	Begravelse .	281
Mindegave .	231	Ligvagt	295
Sygestue	234	Den dødes dragt .	320
Præst og salmesang .	244	Kister . . .	333
Bekendelsen .	254	Dragning	355

Sørgedragt	364	Gravens sted	455
Standsfæller	378	Mindetavle	464
Forsigtighedsregler	391	Mindesmærker	466
Beruset ligfølge	389	Kirkegårde	475
Ligtog	396	Høj og heden jord	481
Lys	401	Jordpåkastelse. Skudsmål	486
Præsterne	406	Niels Ulfstands begravelse	494
Båre	408	Signet	501
Ankomst til kirken	425	Arv og gæld	506
Ligprædiken	428	Arveøl	511
Udfærdsko	445	De dødes opholdssted	523
Henvisninger og anmærkninger	531	Person- og stedregister	563
Supplerende litteraturfortegnelse ved Lilli Friis	557	Sagregister	587

TRETTEDE BOG

LIVSBELYSNING

Vi har set, hvorledes den slægt, der levede i Norden i det 16. århundrede, kom til verden, boede, klædte sig, spiste og drak, giftede sig og levede som ægtefolk. Forinden vi flyr dem til jorde og hermed afslutter betragtningen af datidens „daglige liv“, står imidlertid en afgørende undersøgelse tilbage, den vigtigste og vanskeligste af dem alle. Det „daglige liv“ er kun rent udvortes opfattet, så længe vi ikke tillige har fået et indtryk af, *i hvilken belysning livet viste sig for hin slægt*, den farvetone, der dengang lå over alle forhold, over selve det at leve.

Allerede opgaven er vanskelig at udtrykke klart. Men umiddelbart fornemmer enhver, der selv har gennemløbet en udvikling, at der, uafhængigt af de ydre forhold i og for sig, til forskellige tider ligger en forskellig belysning over dem, der gør det ene og samme til noget vidt forskelligt. Ligesom samme egner tager sig forskellig ud ved dag og ved nat eller set af en selv i forskellige aldre, således er der en betydningsfuld forskel mellem de forskellige slægtleds syn på det ene og samme. *I denne forskel bunder historiens dybeste indhold.* At gå udenom og kun holde sig til de ydre, håndgribelige forandringer, er at nøjes med en ringere grad af forståelse. Thi vi ved alle fra os selv, at netop fra belysningen henter hver gang de givne forhold deres egentlige forklaring, ud fra den bestemmes deres indholdsværdi.

Denne historiens *flygtigste olie* er altså vekselspillet mellem hver enkelt slægt og dens ydre forhold, den duft og farve, der lå over disse for tiden selv, medens den endnu var levende, førend den hentørret og fladtrykt blev pakket i historiens plantesamling. Man kunne søge at genfremstille dette ved betragtning af, hvad der endnu er bevaret fra hin tid, fornemme den stemthed, som datids stuer, bohaver osv. virker. Men hvor ufuldkomment sligt er, ved

enhver, der er fortrolig med, at stemningen er ens egen. Det sete afhænger af øjnene, der ser. Og det, vi ønsker at vide, er jo netop, hvorledes hin tid så, ikke, hvorledes vi ser.

En fremtid vil over for vor slægt have et hjælpemiddel i vor litteratur. Af nutidens romaner, digte, opbyggelige, populære, videnskabelige skrifter vil engang et fremmed, men forstående øre kunne udskille en grundtone, der var tiden fælles og derfor vil kunne lede på spor. Men det 16. århundrede var ikke litterært i samme forstand som vort. Kun i ringe grad og højst ufuldkomment udtalte det sine tanker og stemninger på tryk. Og hertil kommer en anden, endnu mere afgørende hindring. Med det 16. århundrede afsluttedes en tankegang vidt forskellig fra vor, et årtusinder gammelt afsnit af den menneskelige udviklings historie var omme, lige over for hvilket nutiden står kold, fremmed og uforstående. Selv om man da end kunne tænkes at opfiske litterære stemningsprøver fra hin tid, er der den største sandsynlighed for, at nutiden ikke ville kunne tyde dem ret. Det ville gå med dem som med hine dybvands fiskearter, der, hørende hjemme under et bestemt atmosfærisk tryk, når de drages op, forvandles til uhyggelige karikaturer af sig selv, fordi deres svømmeblære, vant til et tungere lufttryk, under optrækningen sprænger dyret.

Således som forholdene stiller sig, lader da det, vi søger for det 16. århundredes vedkommende, sig ikke gribe fra oven af nedefter. Dertil var hin tid for mangelfuld i udtryk, vor tid for mangelfuld i medfølgende forståelse.

Som enhver vækst lader hin tids syn på livet sig kun fatte ved at følges fra neden af opefter, ved en undersøgelse af, hvorfor og hvorledes det er blevet til. Som planter har disse følelser og stemninger i årtusinder skudt op fra bunden, båret af mange slægtleds tankegang antaget form og draget næring ikke blot af samtids, men også af fortids indtryk. Som planter *forstås de kun i deres helhed*, ikke af løsevne topstykker.

Den vej til forståelse, som herved anvises, synes endnu ufremkommeligere end den tidligere. For ret at forstå det 16. århundredes stemning skal vi ikke fra vor tid afstrejfe den udtryk, men vi skal følge dens vækst fra bunden af, det er fra tidernes morgen op igennem alle tidsaldre. På grund af vanskelighederne ved at stige tre århundreder ned skal vi altså stige mange årtusinder dybere.

Således set er opgaven naturligvis uløselig. Men med stærkt afslag på, hvad der overhovedet ad denne vej kan ventes, er enkelte svar dog opnåelige, visse almindelige oplysninger ikke udelukkede. Hvor det gælder om at lodde så store dybder, nødes man til at regne med lang line og spillerum for det usikre.

Lad os da, førend vi vover os ud, klare os, hvad vi ønsker at vide, og i hvilken grad dette kan ventes opnået.

Hvad vi ønsker svar på er: *hvorledes tog livet sig ud for slægterne i Norden i det 16. århundrede?* I hvilket skær viste alle omgivelser, store og små begivenheder, sig: dagligstue, måltider, daglig dont, søgnt og helligt, adspredelser, ulykker, sundhed, liv og død? Ikke for den enkelte, den lærde, den dannede, eller blot for den gamle i modsætning til den unge, men det ene og samme for alle kun mere eller mindre klart. Og såfremt dette tidsalderens fælles farveskær måtte vise sig at være et fra vort helt forskelligt, hvorledes var det da – enkelt eller sammensat – hvorledes var det blevet til, vokset op igennem tiderne, og hvorfor måtte det ophøre og give plads for en senere tids?

Fuldt svar herpå kan vi som sagt ikke vente. Men idet vi stiller et uvant, om end højst berettiget spørgsmål, må vi udruste os med dertil passende midler til at opnå svaret. Hvor det gælder om at aflæse svar fra så store dybder og følge en vækst helt nedefra op efter, må vi lette besvarelsen ved at opløse selve spørgsmålet i sin enkleste form.

I samklang hermed vover vi da forsøget på at se menneskenaturen og dens udviklings historie under simple re former end hidtil. Og idet vi følger disse ned gennem tiderne, søger vi i de store træk at afmærke den stemningernes trinrække, aflæse den stemthedens barometerstand, der må have svaret til opfattelsernes og deres forudsætnings tryk.

Vi går herved ud fra, at *modtagelighed for lysindtryk og fornemmelse af sted* er de to oprindeligste og dybest liggende yringsformer for menneskelig indsigt. Ad disse to veje foregår den enkeltes og slægtens væsentligste åndelige udvikling. Ud herfra er til enhver tid de tre store spørgsmål blevet besvaret, som selve tilværelsen stiller til enhver af os: Hvor er du? Hvad er du? og Hvad skal du gøre?

Med andre ord, for enhver beboer af den ikke selvlysende klode, Jorden, er vekselspillet mellem lys og mørke, dag og nat den første vækker og det sidste mål for hans tænkeevne. Ikke blot vor Jord men vi selv, vort eget åndelige jeg fra vort første blink for lyset til vor højeste religiøse og moralske følelse er solfødt og solfostret. Solen skinner igennem vor tale om lysets gud og om kærlighedens varme. Den fremadskridende opfattelse af forskellen mellem dag og nat, lys og mørke er den inderste streng i al menneskelig kulturudvikling.

Og en afgørende bestanddel i denne udvikling såvel som en vigtig viser for dens gang er de enkeltes forskellige fornemmelse af sted. Ikke blot de umiddelbare fornemmelser, der svarer til og gror op med af den plet af jord, hvor enhver er vokset; men tillige de herpå byggede forestillingsformer og slutninger. Det tydeligste udslag af alle arter af stedfornemmelse er bestemmelsen af afstand. Og den længste afstand, mennesket har at regne med, er den mellem jord og himmel. I de forskellige tiders forskellige bestemmelse af afstanden mellem jord og himmel har vi da den lettest læselige målestok for deres åndelige udvikling, deres forskellige livssyn. Thi mellem barnet, der rækker efter Månen, og den voksne, der kender dens bane, ligger menneskehedens hidtidige udvikling. Og til grund for enhver betydelig ændring i religiøs og moralsk livssyn ligger mere eller mindre bevidst en ændret bestemmelse af afstanden mellem jord og himmel. Afstanden her udtrykkes blot ikke altid i længdemål, men langt hyppigere i billedform.

Vort middel, vor målestok, er da de menneskelige lysindtryk og afstandsbestemmelser. Vor fremgangsmåde er at følge kulturudviklingen så langt tilbage som muligt og bestandigt søge svar på de samme spørgsmål: Hvorledes har naturomgivelserne og særlig solforholdet været på den plet af Jorden, hvorom der er tale? Hvorledes har man derfor her opfattet forholdet mellem dag og nat, lys og mørke? Og hvilken afstand og vekselvirkning har man i samklang hermed antaget mellem jord og himmel? Vort mål er ad denne vej at finde en nogenlunde pålidelig angivelse af de brede livsstemninger i deres vækst.

Hvor ufuldkomment og begrænset end udbyttet monne være, der ad denne vej kan nås, så synes vejen selv at være den eneste, der

er at vælge. Thi den livsbelysning, hvis historiske udvikling vi søger at forfølge, er jo dog ikke en sum af vilkårlige blink, men selve *vekselspillet mellem himmellyset og det menneskelige sind*. Det er spejlbilledet herinde, der skaber stemningernes genskin. Og som i den menneskelige bolig en vinduets udvikling har fundet sted fra barvæg til træluge, til skindramme, til glastrude, således har også i det menneskelige sind lysåbningen haft sin udvikling.

Det er denne lysåbnings udvikling, vi ønsker at se, den voksende vinkel, hvorunder menneskeheden har mægtet at måle himmelhøjden. Vor interesse gælder dog ikke lysåbningen i og for sig, ikke dens videnskabelige viddeforhold, men den sum af lys, der herigenem har kunnet strømme ind i stuen, i sindet. Thi det er menneskesindet, hvorom vi spørger. Vi følger for tydelighedens skyld passerbenenes gang på himlen; vi ved, at vinkelåbningens størrelse svarer hertil; men det er vinkelspidsen, det modtagelige blik herinde i bunden, som opfanger, hvad vinklen indrammer, der egentlig interesserer os. Som billedet viser sig herinde, i den belysning, i den begrænsning og med disse skygger, således har livet taget sig ud for hin slægt.

Det, vi søger at bestemme, er da ikke tingenes omrids, men lyset, skæret, tonen. Det vi vil kende hos slægterne, er ikke deres videnskabelige resultater, men noget, der på én gang ligger forud og bagved disse, *den fælles stemthed*, den stille middagsdis, *hvor erkendelse, følelse og vilje går i ét* og dog vågne ligger på spring. Det, hvorefter vi sigter, er hele livets genskin, spejlet som lysblink i de enkelte slægters øje, den sindets prik, hvor religion og moral, videnskab, kunst og virkemod samles i et strålebundt og netop derfor så umiddelbart og sikkert farver hele tilværelsen med sit skær.

I hvilken grad vort forsøg vil lykkes, får udfaldet afgøre. Selve opgavens art begrænser stærkt det opnåelige. Førend vi begiver os på vej, bør vi imidlertid, for at undgå senere strid om vej og retning, fastslå visse forudsætninger. Det, vi ønsker at forstå, er opvindelsen til og sammensætningen af det skær, der for slægterne i Norden i det 16. århundrede lå over livet. Alt, hvad der ikke bidrager til forståelse heraf, ikke leder hid, går vi forbi, hvor meget det så end kunne friste til betragtning. Men omvendt, den menneskelige kultur spænder vidt, fremspiret som den er over hele Jorden. Og dunkle årsager driver ofte ad ubekendte veje åndeligt

blomsterstøv fra en kant af verden til en anden. Derfor kan vi nødes til at søge til Indien, til Kina for at finde det reneste udtryk for – måske selve stamplanten til – en tankegang, der forekommer os velbekendt og dagligdags.

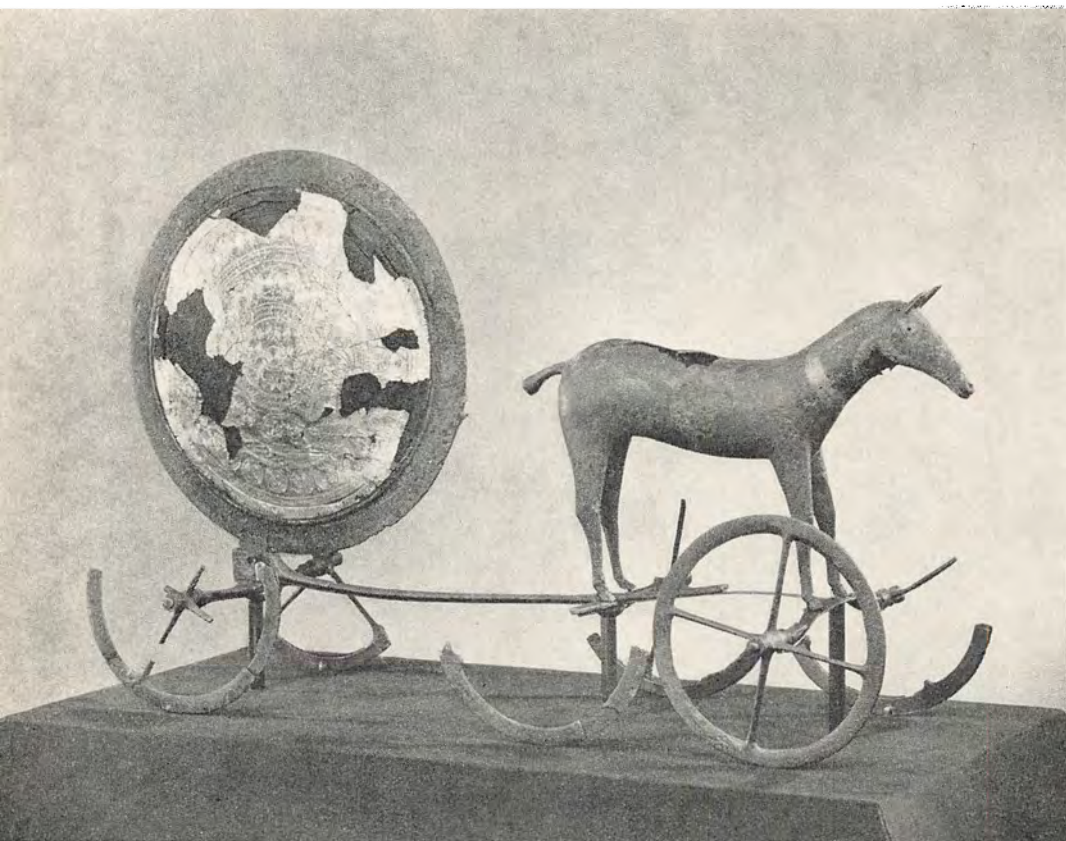
Endelig, alt hvad vi vil få at se, er ikke blot menneskehedens hidtidige udvikling, men tillige delvis vor egen. Det er dine og mine tanker fra barnsben indtil nu, som vi her møder, blot i fastere form og forstørret gengivelse. Men ikke to ser og tænker ganske ens. Og det er en fælles lov både i slægternes historie og i den enkeltes dyriske som åndelige liv, at næringsværdierne skifter, og at ernæringsstof, selv optaget og omsat i organisk form, kan forhærdes og til sidst virke hæmmende. Det samme, der volder liv, kan volde død. Hvad der er liv for mig, er måske død for dig, eller omvendt. Hvad er da sandhed? Her gælder det om at dømmе ikke efter enkeltmands snæversind, men frimodigt og mildt efter livets egen lov. Livet er væksten. Hverken spiren eller blomsten, hverken larven eller puppen, hverken dyret, barnet eller den voksne, enkeltvis eller i enhver af os, hverken det, vi kalder liv, eller det, vi kalder død, har hele retten, er hele sandheden. Det er alt kun led i et hele, væksten opefter, mod lyset, mod Gud.

Bestanddelenes tilbliven

Af de to modsætninger, lys og mørke, *må mørket have udøvet den tidligste og stærkeste virkning på menneskesindet*. Det gentager sig den dag i dag. Medens dagslyset forekommer hvert barn naturligt, noget, hvorfor det ikke gør sig rede, fyldes det fra et vist tidligt øjeblik med rædsel for mørket, dette sorte, forfærdelige, der omklammer det, og hvori det frygter for at blive borte. Ser vi hen til nutidens laveste naturfolk, da viser det samme sig. Deres første begreb om noget vidtrækkende, stærkere end mennesket, *deres første religion ytrer sig i mørkerædthed*. Omkring denne kerne samler sig andre former for frygt, frygten for dem, der blev borte, de afdøde, frygten for at være alene, frygten for vilde dyr og uvej. Alt dette gror sammen til en tro på og gru for noget mægtigere ondt og ondskabsfuldt, der skadefro forfølger mennesket.¹

Hvad vi således iagttager hos børn og vilde, stemmer endelig med den almindelige erfarings sag: at ubehags tilstande altid viser stærkere evne til at vække pågældendes opmærksomhed end velbehags; disse flyder ofte ubevidst hen, medens hine samler sig som i et stik. Vi synes da berettigede til at slutte om mennesket i den første naturtilstand, hvorom vi ganske vist intet med sikkerhed ved, at såfremt det har været overladt til selv at finde frem, må det først være nået til tro på mørkets magter. Som det enkelte barns første livsytring i verden er et skrig, har da menneskehedens første åndelige livsytring været det samme.

Hvor længe har denne tidligste tro holdt sig? Vi aner det ikke. Lige så lidt kan vi give svar på, om de mange vilde folk, der endnu deler den, har stået på dette lave trin siden menneskehedens tilblivelse, eller blot er senere visne og vantrevne skud af en tidligere, højere kultur. Kun så meget synes vi at turde slutte fra nutids forhold og sagens egen natur, at der inden for troen på mørkets mag-

Solens bevægelse hen over himlen har hos mere primitive folkeslag – navnlig dem, der har tilbedt den som en gud – fået mange forskellige forklaringer. O. 1000 f. Kr. – i bronzealderen – havde man herhjemme en forestilling om, at den blev kørt på en vogn trukket af en hest. Der findes helleristninger med dette motiv, men det klareste vidnesbyrd er den lille kultvogn, der i 1902 blev fundet i den udtørrede Trundholm Sø ved Nykøbing Sjælland. Måske er det en miniaturrengivelse af en stor kultvogn, der ved religiøse ceremonier er blevet trukket af en levende hest. Hesten med det mærkelige tapir-agtige hoved er den mest særprægede skulptur, der kendes fra bronzealderens Danmark. (Nationalmuseet).

ter må have gjort sig visse stemninger gældende, der ligesom har sat tågemassen i sving. Hertil hører dels den barnlige tilbøjelighed til at antage enhver ting for levende og besjælet, dels trangen til

forsoning med de højere magter. Ad denne vej er fetich- dyrkelsen, tilliden til troldmænd og besværgere, de første præster og endelig offerhandlingen opstået. Offerets art er ethvert religiøst standpunkts fineste udtryk. På dette trin må offeret have været i sin laveste form. Af sit eget har man givet til guderne. Men hvad eftertragter disse? Blod, smerte, død. Derfor slagtes til deres ære krigsfanger og kvæg. De onde guders vilje er hermed fuldbyrdet, men således, at det kommer giveren til gode. Under vilde danse, det håndgribelige udtryk for at man glad er til, under hujen og larm, beviset for, at man ikke er ensom, styrter man sig sluttelig over det dræbte og fortærer det, det solide tegn på, at man nu gennem offerets legeme og blod er blevet forsonet med den højere magt.

Hvor lavt end dette standpunkt er, så er dog menneskeåndens inderste kræfter her begyndt at røre sig. Mennesket skimter sig selv i alt omgivende. Religion og trolddom glider vel endnu i ét; men hvad er trylleri andet end de første famlende og ubehjælpelige forsøg på at underlægge sig naturen? Og trangen til forsoning, til harmoni med det højeste er vakt.

Mange vilde folkeslag befinder sig, som sagt, den dag i dag på dette trin, og synes ude af stand til at komme videre. Hos enkelte dæmrer dog begrebet om et næste trin, idet de vel tror på gode guder, men ærer og dyrker blot de onde, fordi de gode jo kun gør godt, og man altså ikke behøver at frygte dem.²

Et højst betegnende mærke for alle disse vilde folk er, at de mangler tidsregning. Overskyggede af mørket savner de endnu evnen til at se lys og mørke som værdier af lige rang. Som hine enkelte folkeslag når de i det højeste til at betragte lyset og de gode guder som noget selvfølgeligt og uskadeligt, der ikke kræver påagtning. De har med andre ord *endnu ikke* gjort menneskeheden store, sindrige opdagelse, *opdaget tiden*, den spættede tråd, hvorpå vort liv er trukket. Som børn, der ikke kender uret, som enhver af os, hvis vi ikke på kunstig vis var blevet lært andet, mærker de blot begivenhedsindholdet.

Alt tyder på, at *tidsregning* har betegnet vejen, overgangen for de folk, der har hævet sig til det næste trin i kultur. I bevidstheden om den regelmæssige afbrydelse af mørket ligger der nemlig et befrielsens vink. Et nyt livssyn vagner fra den stund, den store op-

dagelse er gjort, at en nat i søvn og en nat i rædsel varer lige længe og altid afløses af en morgen med efterfølgende dag. En lykkeligere tro, en dyrkelse også af lysets magter trænger frem, og den udvikling er begyndt, der kan ende med, at lysets magter anses for de alt besejrende. Det første uvilkårlige udtryk for, at hele denne overgang er begyndt, er tidsregningen. Thi fra den stund, man har opdaget døgnnet, falder det naturligt at tælle dagene og bundte dem sammen.

Måden, hvorpå dette er sket, synes at have været en og samme overalt. Indoeuropæere og semitter, beboerne af Kina, Mexico, Peru og enkelte sydhavsøer viser alle sammen spor af at have fulgt den så nærliggende fremgangsmåde: *at lade hver dag svare til en finger og altså tælle dem på fingrene*. Det simpleste tidsafsnit, den første „uge“ blev altså på fem dage. Denne tidsinddeling forekommer i Zendavesta hos de gamle persere³ og kan påvises som den oprindelige i det skandinaviske Norden, hvor den selv efter kristendommens indførelse har holdt sig i enkelte gamle love og mundheld.⁴ For ikke lang tid tilbage var den endnu i brug på Java.⁵ Et andet udtryk for samme tælle måde blev inddelingen i ti dage, efter begge hænder. Den lå til grund både hos de gamle grækere og ægyptere og er endnu grundstammen i den kinesiske tidsdeling.⁶ Et sidste udtryk for naturtælling er endelig den at benytte *både fingre og tæer* og altså nå til tallet 20 som mål på dage. Denne fremgangsmåde anvendtes hos de oprindelige beboere i Mexico,⁷ men medførte senere en ikke ringe ulempe ved at vise sig uforenelig med månedeling af tiden.⁸

Thi skønt dagen var den første enhed, hvormed der regnedes, så kunne det i længden ikke undgå et opmærksomt blik, at Månen med regelmæssige mellemrum snart var helt lysende og snart helt mørk. Dette passede ret vel ind i den oprindelige inddeling, idet der er omtrent 15 dage, altså tre små „uger“ på fem dage, mellem fuld Måne og slukket Måne; og omtrent 30 dage (egentlig kun 29½ døgn) mellem to fuldmåner. En måned på 30 dage blev da for de fleste folk den næste og højere inddelingsform, der passede godt, hvad enten man regnede „ugen“ på fem eller på ti dage. En måned var enten seks små eller tre store „uger“. De, der regnede med små uger, havde som sagt den fordel, at der hver tredje uge var en mærkedag: fuld Måne eller slukket Måne. Flere end disse to fester

giver Månen ikke nogen anledning til at fejre. Det er en langt senere tids fejlsyn, at noget naturfolk skulle kunne falde på yderligere at spalte de femten dage i to uger på syv dage hver. Slutningen af første kvarter frembyder lige så lidt som begyndelsen af sidste noget holdepunkt for tidsinddeling. Ugen på syv dage er, som vi senere skal se, ikke af måneoprindelse.

En sidste iagttagelse endelig, der faldt lettest at anstille i nordlige og tempererede egne, var, at dagslysets styrke og varighed vekslede inden for lange mellemrum, og Solens bane over himlen langsomt ændredes. Vistnok gennem mange fejlagtige skøn om dette tidsrums varighed nåede man endelig til den *sidste inddelingsform, året*.

Hvem frembragte lyset, hvilke var lysets guder? Der kunne ikke være nogen tvivl om svaret: himmellegemerne. Kun morgen- og aftenrøde kunne muligt skuffe som selvstændige væsner; ellers var hovedguderne lette at blive vár: *Sol, Måne og de klareste stjerner*. Hermed var tillige visse hovedbegreber fastslåede: gudernes bolig, lysets rige, lykkens hjemsted lå opefter, i himlen. Mørkets rige, de onde magters og ulykkens bolig nedefter, under den sorte jord. Hvor længe det har varet, førend menneskeheden er nået frem til disse religiøse begreber, er vi ganske ude af stand til at afgøre. Men på dette punkt falder en første, svag lysstribe ind over udviklingens historie. De indoeuropæiske folk er en gang i tiden fra et fælles hjem blevet splittet i et mærkeligt rundkast, så at de spredtes til Atlanterhav og Ganges. Førend de imidlertid skiltes ad, havde de foretaget det afgørende skridt. Thi den fællesbenævnelse for „guder“, som de medbragte til deres nye hjem, betød i sin rod: „de himmelske“. Det græske „teos“, det latinske „divus“, „deus“, det galliske „devo“, „divo“, det gammelnordiske „tivar“, det gammelprøjsiske „deiwas“, det lithauiske „devas“ var ligesom det indiske „devas“ tydeligt nok et og samme ord.⁹

Flygtigt set kunne troen på himmellegemerne synes at måtte have været en og samme Jorden over. Herved er dog først at mærke, at de egenskaber, et folk tillægger sine guder, aldrig rækker ud over dets egne moralske begreber. *Samme solgud kunne da for to forskellige folk tage sig meget forskellig ud* alt efter deres forskellige kulturtrin. Men desforuden måtte selve naturforholdene give troen

på himmellegemerne et vidt forskelligt præg i de forskellige egne af Jorden.

Hos alle beboere af *nordligere strøg* måtte tro og livssyn påvirkes *fortrinsvis af Solen*. Det var den, der bestemte årstiderne, hidlokede ved sit komme den liflige sommer, gav ved sin bortgang rum for den mørke vinter. Hård var striden mellem den varme Sol og det knugende mørke. Uafgjort bølgede den frem og tilbage år ud og år ind. Ved midsommer blev selve natten til dag, ved midvinter dagen til nat. Imod Solens magt var Månens kun for lidet at regne, kold og klam, et flygtende vildt for de jagende skyer. Dag var virketid, natten til hvile. Sol var dagens fader, vintermørket nattens. Ingen kunne tvivle om, at året begyndte, når dagene atter tog til, døgnet, når Solen stod op.

Anderledes hos beboerne af flodbredden *ved Nilen, Eufrat, Tigris, Indus og Ganges*. Her var Solen langt fra den samme milde hersker som hist. I flammende nidkærhed kunne den svide landet til ørken og med sit skærende lys blinde selv de fromme. Året begyndte derfor hos enkelte semitiske folk¹⁰ først, når ved efterårsjævndøgn dens rasetid var omme. Dag og nat var næsten altid lige lange. Men mindst det halve år rundt var natten døgnet bedste tid. Man længtes gispende efter den kølige nat, den stund, hvor Solens bål var slukket, og Månens mildere lys bredte blidere skygger. Enhver var derfor fortrolig med stjernerne på den næsten altid skyfri nattehimmel, og særlig var *Månen hvermands ven*. Den blev hos mange semitter til det vigtigste himmellegeme, hvorefter man alene bestemte året. Døgnet begyndte med nattens frembrud. Med rette blev hos sådanne folk kuplen, den stjernesåede nathimmels billede, til den skønneste bygningsform.

Har vi ret i vor opfattelse, at forholdet mellem lys og mørke har været en af de vigtigste medbestemmende faktorer i menneskehedens religionsdannende virksomhed, så var *disse egne særlig begunstigede fra naturens hånd*. Tidligere end i de nordlige lande måtte beboerne her vende sig fra troen på mørkets magter til troen på lysets. Men vejen førte videre. Thi naturforholdene spaltede selve lysriget ligesom i to verdener. Dagen den klare, blændende, brændende; og natten, hvor man så dybere og længere, helt op i den funklende kuppel. Sligt ægger til eftertanke. Intet under da, at netop denne stribe af Jorden er i særlig grad blevet nye religioners

Jævnside med forestillingen om, at solen kørte i hestevogn, synes man i Danmarks bronzealder at have haft en anden gående ud på, at Solen rejste i en båd. På en sten fra Engelstrup i Ods Herred ses fornedet to mænd, der står på hver side af en cirkel – måske et symbol for Solen. Ovenover er gengivet en båd. Besætningen – roerne – er angivet som lodrette streger. For og agter løber stævnene ud i krumme snabler, hvilket viser, at båden er af samme type som den senere bevarede båd fra Hjortspring. På en høj stang ses en rund figur – sandsynligvis et solbillede. (Nationalmuseet fot.).

vugge. Her fremspirede, os bekendt, først den assyrisk-babyloniske og ægypternes religion, senere på den forholdsvis snævre grund mellem Sinai, Galilæa og Mekka tre nye livssyn. På lignende måde gik det indoeuropæerne, da de kom under samme naturforhold.

Efter at de østlige grene havde bosat sig i Iran og ved Ganges, frem-skød Zarathustras (Zoroasters) lære hos perserne, og i Indien først Brahma-religionen og sluttelig Buddhas lære, der den dag i dag tæller de talrigeste tilhængere på Jorden.

I al denne frodighed er der en enkelt religion, som på en mærkelig måde lige fra dens oprindelse indtil det 16. og 17. århundrede efter vor tidsregning har vidst at påtvinge alle andre sit præg. Det er den *assyrisk-babyloniske*. Grunden hertil ligger ikke i dens lære i almindelighed, der ikke overtraf de samtidige i renhed og står under mange af dem, der fulgte efter. Men grunden er, at anskuelsen af himmellegemerne her var nået til en ukendt højde, og det verdensbillede, der har været det fælles antagne indtil Kopernikus' og Newtons dage, her for første gang var fremstillet i sin ædleste, mest betagende form.

Den assyrisk-babyloniske religion er vanskelig at følge tilbage til dens udspring.¹¹ Ligesom landet var begunstiget fra naturens hånd, således blev også åndsudviklingen fremmet ved stadige tilskud af friske kræfter. Omkring år 4000 før Kristi fødsel synes forholdet at have været det, at en oprindelig befolkning, de såkaldte sumerer og akkader, hvilke sidste var bosiddende ved Eufrats og Tigris' udløb i den persiske havbugt, blev stærkt trængt fra vest og øst af fremmede folkeslag. Fra vest kom de sejrende semitter. Mod øst lå, i den sydvestlige del af det nuværende Persien, den ældgamle mægtige stat Elam, hvem flodlandet vinkede. Selv fra havet synes folkesværme at være trængt ind, rimeligvis udvandrere fra det lykkelige Arabien, hvis man ellers har ret i på denne måde at fortolke det gamle gudesagn om fiskemennesket, Oannes, der steg op fra havet og lærte befolkningen højere kultur.

Under slige forhold måtte det gå her som så ofte. Idet folkene brødes om herredømmet, bibragte de hinanden deres religiøse begreber. Hvad der var religion hos de besejrede, blev overtro, blev mørkets gudekreds hos sejrherrene. Uden at vi i det enkelte kan sikkert udskille, hvad enhver har bragt, viser summen af det hele, den såkaldte assyrisk-babyloniske religion, os tydeligt nok ikke en enkelt opfattelse, men en trinvis tankerække, en religion i vækst. Vi kan her følge den gudsøgende tanke på et langt stykke af dens udviklings vej fra mørket til lyset.

Det *underste lag* i den assyrisk-babyloniske religion udgjordes af *troen på onde ånder*. Muligt var dette dunkle erindringer fra semitternes egen barndom. Snarere var det tillige hovedreligionen hos landets tidligere befolkning, akkaderne og sumererne, der nu gød glemte rædsler i sejrherrenes tankegang. Vist er det, at troen på onde ånder var overordentlig udbredt hos assyrer og babylonier, og et utal af besværgelsesformularer i gang.¹² Oven over denne tro lå troen på de besjælede himmellegemer. Her falder det endnu vanskeligere at sondre mellem, hvad der oprindeligt tilhørte hvert enkelt folk. Akkaderne havde allerede begyndt at hæve sig til denne tro, som landets naturforhold så stærkt begunstigede, og semitterne delte den, da de stødte sammen. De mødtes da her på fælles grund. Med føje er derfor i kileskrift skrifttegnet for „gud“ en stjerne. Og svarende til landets natur fik i den fælles religion nattens himmellegeme, Månen, en fremtrædende plads. I modsætning til de fleste andre folks forestilling herom blev dens guddom „Sin“ en gud og ikke en gudinde. Delt, som Månen antoges at være, i en lys og en mørk halvdel, blev den ganske naturligt gud for liv og død. Betydningsfulde guddomme blev også de fem planeter, der syner så stærkt på Mesopotamiens nattehimmel. Jupiter indoptog i sig endog Babylons ældgamle hovedgud (Merodakh), og Venus (Istar eller Astarte) blev en gudinde, hvis ry bredte sig til alle semitiske egne.

Oven over denne tro på himmelguderne *foregik* der endelig *endnu en dannelse*. Den ytre sig dels i den også andetsteds fra så vel kendte tilbøjelighed til at dele videre og skabe bestandigt flere guder for hver ny side af natur eller menneskeliv, man blev vår. Dels ytrede den sig i en ejendommelig lyst til at samle guddommene i grupper på tre, der dannede en slags enhed. Det egentlige fremskridts mærke prægede dog kun den trang, der søgte dybere end begge hine, og bag ved alle de mange guder stræbte at finde den højeste, ene gud, ophavet til alt. Ivrigt syslede tanken med forestillingen om en usynlig gud, der havde skabt verden, men atter på grund af menneskets ondskab delvis tilintetgjort sit værk ved en stor vandflod.

Under forhold som disse kom meget til at bero på, i hvilken retning den inderste drift hos folkets åndelige førere, præsteskabet gik. Betingelserne var jo til stede for sluttelig at nå til ren monoteisme, troen på den ene, evige, almægtige gud. Men selve præsteskabets

forudsætninger pegede i anden retning. I umindelige tider havde præsternes styrke i disse egne netop ligget i den skarpe iagttagelse. Ad denne vej var de nået til storartede resultater. Og denne deres styrke blev nu, som så ofte, hæmmende for udviklingen. På det afgørende punkt svingede de til siden, de mægtede ikke at ofre for et usynligt væsen århundreders sikre iagttagelser, for en almægtig gud selve verdensbygningens soliditet. Deres religion endte i stjerne-kundskab.

For at forstå denne besynderlige udvikling må det erindres, at hos alle folk, der troede på de besjælede himmellegemer, har præsterne måttet være stjernekyndige. De skulle jo i embeds medfør ikke blot holde øje med guderne, betjene dem og agte på deres vink, de måtte tillige kunne nøjagtigt bestemme festtiderne. Deres visdom var i egentligste forstand himmelkundskab. Men i nordlige lande, hvor vejrliget ofte hindrede iagttagelser, tog man det næppe så nøje. Julen f. eks. fejredes af nordboerne vistnok ofte først sent, når man var ganske sikker på, at dagene atter tog til. Anderledes derimod i egnene om Eufkrat og Tigris. Her var iagttagelsesforholdene næsten altid gunstige, og præsterne havde derfor i årtusinder med iver lagt sig efter stjernekundskab. På dette område er vi heller ikke i stand til at opdage noget spor af strid mellem landets erobrere. Videnskabens resultater synes at være gået fredeligt i arv fra folk til folk og akkadernes præstekundskab vokset videre hos kaldæerne. Tempelbygningens form er et sindbillede på denne fredelige udveksling. Allerede hos akkaderne ved vi, at templerne byggedes som *store firkanter, stablede oven på hinanden*, med vægtergang om hver, og med bolig for guden i den øverste, mindste firkant. „Thi gudernes egentlige hjem er i bjergene mod øst“, og de stiger kun ned til de højeste steder af Jorden.¹³ Synes denne tankegang og tilsvarende bjergbygningsform at skrive sig fra akkadernes fjender mod øst, bjergbeboerne i Elam, så bredte den sig atter videre til semitterne. På Herodots tid var Bels templet i Babylon bygget ganske på samme vis. Og her som hist iagttog talrige præster fra vægtergangene den funklende stjernehimmel. Den gamle eventyrlige beretning om „Babelstårnet“ vinder herved i forståelse: det skulle endrægtigt samle alle folk og række op til selve himlen.¹⁴

Det mest storslåede monument over kaldæernes religion, som er bevaret til vor tid, er vel den såkaldte ziggurat i Ur i det sydlige Mesopotamien. Den er opført af teglsten og er helt massiv – næsten et menneskegjort bjerg. Zigguratten blev udgravet i 1920'erne, og det blev fastslået, at den udgjorde en del af et vældigt tempelanlæg for måneguden Nanna. Guldets billede har formentlig stået i et lille tempel på ziggurattens top. Templet blev bygget af kong Ur-Nammu, der o. 2300 f. Kr. grundlagde et herskerdynasti, og det blev langt senere – o. 540 f. Kr. – restaureret af Babylons sidste konge Nabonid.

Oldtidens grækere og romere omtalte *kaldæernes stjernevidenskab* med største beundring. Man påstod, at den skik, at iagttage himmellegemernes gang, først var opstået i disse egne, og man nævnedde en fabelagtig årrække – 470.000, ja 720.000 år – som det tidsrum, hvori observationer her havde fundet sted.¹⁵ Blandt videnskabelige resultater, nået af kaldæerne, anførtes kendskabet til *dyrekredsen*, det er de tolv stjernebilleder himlen rundt, gennem hvilke Månen bevæger sig i løbet af en måned, Solen i løbet af et år. Fremdeles den nøjagtige bestemmelse af *årets længde*, dets inddeling i tolv måneder og atter dagens inddeling i tolv timer.¹⁶ Som hjælpemidler havde de benyttet dels den såkaldte „gnomon“, en lodret oprejst

stang, hvis skygge måltés, dels *ure*. Disse var oprindelig blot solskiver, der havde den ulempe, at timens længde vekslede efter årstiden; men senere havde man opfundet en egen art *vandure*, hvor der fra en beholder med ensartet tilløb og vandstand udløb en jævn vandstråle, så at tiden nøjagtigt kunne måles.

Nutiden er på en uventet måde blevet sat i stand til at bedømme disse meddelelser, idet man har fundet optegnelser fra kaldæerne og akkaderne selv, ganske rigtigt som oldtiden angav, indridsede på *brændte lertavler*. Særlig interesse har med rette 70 tavler vakt, en rest af kong Sargon i Agane's bogsamling fra det 16. århundrede før Kristi fødsel. Som disse nu foreligger, tydede af franskmanden Oppert¹⁷ og englænderen Sayce,¹⁸ kaster de nyt lys over forholdene.

Det fremgår heraf, at babylonierne gamle ry ikke var ubegrundet. Deres iagttagelser går overordentlig langt tilbage i tiden og er anstillet og benyttet med største dygtighed. Som rimeligt var, anså de *månen for det vigtigste himmellegeme*. Den omtales også i deres skabelseshistorie som *blevet til før Solen*,¹⁹ og efter Månen inddelte de året. Dette regnedes for 360 dage. Heraf cirkelns inddeling i 360 grader, en grad for hver dag i året. Et år bestod altså af tolv måneder, hver på 30 dage. Derfor er også kileskrifttegnet for Månen = XXX, efter tallet på månedens dage. Ulempen ved, at et slikt måneår ikke passede ind i solåret, da jo Solens omløbstid er $365\frac{1}{4}$ døgn, undgik de snildt ved hvert sjette år at tilføje en skudmåned, og hvert 124. år en dobbelt skudmåned. Således vedblev Månen at hævde sit herredømme i tidsinddelingen, uden at forholdet til årstiderne derfor forrykkedes.

Almanakker fra en senere tid, ligeledes fundet i vore dage, godtgør den omhu, hvormed de vedblivende behandlede Månen som tidsbestemmeren. De lod nu hver enkelt måned nøjagtigt svare til Månens virkelige omløbstid, og nøjedes ikke med, som f. eks. grækerne, blot gennemsnitligt at sætte denne til $29\frac{1}{2}$ døgn. Men da den hastighed, hvormed Månen bevæger sig, er forskellig til årets tider, blev følgen heraf, at de måtte forud beregne, hvor lang tid der hver gang ville hengå mellem Månens forsvinden og nytændt. Denne afstand er i almanakkerne angivet på decimalbrøk af time nøjagtigt og veksler mellem 19 og 50 timer. Derom anstillede undersøgelser i nyeste tid har godtgjort, at selv hvor disse opgivelser tager sig ud som urigtige, har de i virkeligheden svaret til, når ny-

tændt måtte vise sig i Babelstårnets synskreds, og måneden altså skulle begynde over det ganske land.²⁰

Det billede af hele verdensbygningen, som kaldæerne dannede sig, må ifølge sagens natur have været udvikling underkastet. I sine almindelige træk svarede det til, hvad vi kender fra så mange oldtids folk: perser, babylonier, jøder og ægypter. *Verden udgjorde en hvælvet hal. Det faste loft dannedes af himlen, oven over hvilken regnens vande lå; når et gitter droges fra, strømmede regnen ned. På himlens indre side var stjernerne sat fast. Under disse bevægede sig dagens og nattens de to store lys tilligemed de fem mindre. Jorden var begrænset af vand. Den dannede dog ikke en flad skive, men den højnede sig opefter, thi under den var der en mørk hule [hølle, helvede], underverdenen, de dødes opholdssted.*²¹ Dette billede er jo det, der naturligt påtrænger sig, og det veg som bekendt ikke for alvor fra den almindelige bevidsthed, førend jordomsejlinger omtrent 1500 år efter Kristus tvang til at antage, hvad enkelte fremskredne alt tidligere havde ymtet om, at Jorden var en kugle.

Men det gamle billede med *himlen som loft, Jorden som gulv og underverdenens kælder* var i virkeligheden ikke et og samme. Ligesom det selv var møjsommeligt tilkæmpet, det klare, simple svar på årtusinders frygtsomme søgen, således stillede det selv igen nye spørgsmål og tog sig forskelligt ud alt efter svaret. Man var kommet til foreløbig ro med hensyn til himmelguderne, verden var en festsmykket sal, hvor de lyste som kærter. *Men havde nogen da tændt dem? Eller lyste de af egen vilje?*

Kaldæerne prøvede sig frem ad begge veje. Det hele blev ligesom mindre ved tanken om, at en gud havde skabt det. Heller ikke vovede de at tænke tanken om en skabelse fuldt ud. Himlen, Jorden og afgrunden dannedes vel af en gud. Men „vandene“ var forud. De stod som et uforklaret oprindeligt, ligesom senere grækerne tænkte sig alt opstået af oceanet, og jøderne udtrykte sig: „Elohims ånde svævede over vandene.“ For disses vedkommende indskrænkede Merodakhs – eller efter andre: Bels – virksomhed sig til, at han skilte dem ad, sondrede dem i to, dem over hvælvingen (regnhavet) og dem under hvælvingen (verdenshavet).²²

Kaldæernes skabelseshistorie er nedskrevet på syv lertavler. På den femte lertavle hedder det: „Han fastsatte den syvende dag til en

helligdag og bød, at man på den skulle hvile fra alt arbejde.“ Hvorfor netop syv? Jo, uformærkt lyste planeternes hellige syvtal gennem skabelsesværket. Og uformærkt påtrykte de hele tankegangen sit præg. Vi står her ved det afgørende vendepunkt, hvor planeterne for første gang gav den menneskelige tænkning et stød, hvis virkning skulle holde sig i årtusinder. Anden gang gentog det samme sig, da Kopernikus, ledet netop af hensyn til planeternes baner, grundlagde det verdenssyn, der er nutidens.

Thi tanken om en skabt verden kunne endnu til nød forliges med Solen og Månen i deres regelmæssige gang. De var i så fald ikke længer, som hidtil antaget, selv levende væsener og guddomme, men kun lamper, tændt af den ene mægtige gud og bestemt til ved dag og ved nat på én gang fastsat vis at bevæge sig hen under kuplen. Men de andre fem planeter! Man behøvede ikke at være kaldæer på Babelstårnet for at have undret sig over dem. Enhver, der på en karavanerejse havde fulgt dem et par nætter igennem med øjet; enhver, der blot søvnløs af og til havde søgt at aflæse tiden på nattens eneste ur, den stjernesåede hvælving, måtte være blevet opmærksom på deres besynderlige lys og gang. De lyste ikke ens, men snart stærkt, snart mat, og helt forskelligt fra andre stjerner: rødtligt, grønligt, blåligt. Og deres gang skred nu hurtigt, nu langsomt, nu imod strømmen, nu på skrå, stundom blev de ganske borte. De måtte synes uforklarlige ikke blot for den ukyndige iagttagere, men i endnu højere grad for selv den kyndigste kaldæer. Thi om end deres omløbstid muligt kunne beregnes, så spottede deres baner enhver matematisk figur. *Disse vildsomme veje kunne kun forklares på én måde: som udtryk for det vilkårlige, ytringer af selvstændigt liv. I planeternes baner lå det astronomiske bevis for, at himmellegemerne var besjælede. Verden var mere end skabt, den var selve det guddommelige i levende virksomhed.*²³

Hvor udvidede og klarede sig ikke alt ud fra dette synspunkt! Verden blev til en uhyre højsal, hvor den guddommelige kraft, den guddommelige vilje bestandig virkede fra oven nedefter. Underst lå de fire elementers verden. I umåelig afstand herfra bevægede sig Månen og de seks andre planeter hver i sin gennemsigtige himmel. Øverst endelig drejede sig den uigennemsigtige himmelhvælving, hvor „stjernebillederne er sat fast i figurer, der ligner dyrs“ (tavle V, vers 2). Tilsyneladende havde disse bevægelser intet med

hinanden at gøre, og dog var det den igennem dem, fra oven strømmende kraft, der satte elementernes verden i røre. Viste ikke daglig erfaring, hvorledes denne stjernes opgang varslede sommer, hines vinter, storm, tørke osv.? Hvad der foregår på Jorden, afspejler, gengiver da kun de guddommelige himmellegemers gang og den guddommelige vilje. Men deres virkemåde er forskellig. *Sol og Måne spinder* i deres regelmæssige baner ligesom de faste tråde på langs og tværs; de fem andre virker det vekslende, det tilsyneladende tilfældige. Alle syv i forening spinder de ved deres gang over himlen skæbnens tråde, *lydløst væver de jordlivets mønster*. Af dem afhænger ikke blot sommer og vinter, regn og tørke, men hvert enkelt levende væsens liv og død, dets udseende, anlæg, forhold og tilskikkelser. Således som de ved deres stillinger i fødselsstunden har bestemt det, således bliver det, således lever det. Aldrig gentager de alle en og samme stilling indbyrdes. Derfor er heller aldrig to år, to dage, to mennesker, to blade ganske ens.

I dette ejendommelige livssyn nåede kaldæernes tankegang sin højeste form. Fra én side set var det kun stjernekundskab forvandlet til religion. Men samtidig ejede det ifølge sin afstamning smidighed nok til at slutte sig til enhver form for tro, enten på mange guder, på én gud, eller på en blot naturorden. Den kaldæiske betragtningsmåde blev derfor lidt efter lidt den herskende overalt, og den måtte være uovervindelig, så længe forudsætningerne for dens sandhed henstod uforrykkede. Dens herredømme holdt sig til omkring år 1600 efter Kristi fødsel. Den virkede ved sin egen storhed og sandsynlighed. Men hvor det skortede på sans herfor, besad den en tryllekvist i sin hånd, der sikrede den sejren. Thi den medførte *stjernetydning*.

Det lå nemlig ganske nær at slutte som så: fremkaldtes alle bevægelser i de fire elementers verden ved planeternes gang, så lader alt, hvad der foregår og skal foregå hernede, sig også af *den kyn-dige aflæse i selve planeternes gang*. Denne slutning var klar og uigendrivelig. Hermed var den videnskab og kunst grundlagt, der i årtusinder Jorden over har fængslet alles opmærksomhed og gældt for den højeste menneskelige.

Et var, at alt måtte kunne aflæses i stjernerne, et andet, *hvorvidt man selv var i stand dertil*. Kaldæerne bestræbte sig redeligt for at

nå denne høje kundskab. I det, der nu foreligger os fra hin tid, synes en bestemt fremadskriden at kunne spores, hvor dels varslerne mere og mere hentedes alene fra planeterne, dels disses stillinger på himlen fik overvægt som tegn fremfor deres blotte farve og andet lignende. Under denne uafbrudte iagttagelse af planeterne gik naturligvis også den astronomiske kundskab til dem fremad. Man opdagede Jupiters fire drabanter, der i Sydasiens lader sig se med det blotte øje, men i Europa først blev iagttaget 1610 af Galilæi ved hjælp af den da nyopfundne kikkert.²⁴ Man bestemte Jupiters omløbstid næsten rigtigt til tolv år, og nåede til at kende den rette rækkefølge for planeterne i deres afstand fra Jorden: *Månen, Merkur, Venus, Solen, Mars, Jupiter og Saturn*, i hvilken rækkefølge jo blot Solen indtog Jordens (med Månens) virkelige plads.

Den første uvilkårlige følge af stjernetydningen måtte blive en ny *tidsinddeling efter planeternes antal*. Det lå nemlig så overordentlig nær, når man ville søge at bestemme disses indvirkning på den menneskelige skæbne, at tænke sig hver af dem virkende på sin dag. Således opstod der en ny slags uge, på syv dage, blot til stjernetydnings brug. Men jo mere troen på stjernetydningen vandt i styrke og udbredelse, des mere måtte denne planetuge brænde igennem den borgerlige tidsregning og ganske fortrænge den.

Den oprindelige tidsinddeling hos assyrere og babyloniere havde som hos andre folk svaret til fingertallet, endda i sin simpleste form. Man talte dagene fem ad gangen. Af sådanne „fingeruger“ var der tre imellem fuld Måne og slukket Måne og atter tre imellem slukket Måne og fuld Måne. Den første af disse uger var viet til guden Anu, den anden til guden Hea, den sidste til Bel, og således videre forfra,²⁵ en inddelingsmåde, hvis simple naturlighed vidner om dens høje ælde.

Men i denne tidsdeling bragte planeternes hellige syvtal forstyrrelse. Kaldæernes religiøse skrifter viser os forstyrrelsen og omdannelsen i fuld gang. I fortællingen om verdens skabelse hedder det således: „Han satte Månen til at herske om natten osv. På den syvende dag satte han en helligdag, og bød at hvile på den fra alt arbejde. Derpå opstod Solen i himlens horisont“ osv.²⁶ Indstiftelsen af den syv dages uge henlægges altså her til verdens begyndelse, mellem Månens og Solens tilblivelse. I den kaldæiske beretning om syndfloden spiller syvtallet ligeledes en fremtrædende rolle: der er

syv afsnit i arkens bygning, syv gange prøves fartøjet; i syv dage varer regnen, efter syv dage går de frelste ud, offeret tillaves af syv, og de syv store guder samles om alteret.²⁷

På kong Sargons tid (o. 1600 f. K.) synes endnu begge tidsinddelinger – *fingerugen* og *planetugen* – at have trivedes side om side, hin til hverdags regning, denne til festbrug og stjernetydning. Men sligt kunne ikke gå i længden. Mere og mere regnede man efter festdagene. Syvtallet sejrede til sidst både hvad dage, uger, måneder og år angik, idet også hvert 7. og 49. af disse blev hellige.²⁸

Med samme kraft, hvormed det hellige syvtal og planetugen trængte igennem, måtte også de enkelte dages betydning gøre sig gældende. Det var jo stjernetydningen, der besjælede begge former for tankegang. Når hver enkelt dag var behersket af sin planet, måtte det jo være om at gøre at få sikkerhed for, hvilken dag og hvilken planet der hørte sammen, thi herpå beroede al forudsigelse. At der har fundet nogen vaklen sted, førend planetdagens følgeorden blev afgjort, er rimeligt nok. Vi er imidlertid ikke i stand til at følge udviklingen i dens enkelte afsnit. Vi kender kun slutningsresultatet, således som det endelig fastsloges – og som det endnu den dag i dag står fast i vor tids benævnelser.

Thi som bekendt – eller rettere: som i reglen glemt og efter evne tilsløret – er nemlig *de europæiske navne på ugedagene forhærdede rester af oldtidens stjernetydning*. Solens dag (Søntag, sunday, søndag), Månens dag (mandag), Mars' eller Tyrns dag (mardi, tirsdag), Merkurs eller Odins dag (mercredi, onsdag), Jupiters eller Tors dag (jeudi, torsdag), Venus' eller Frejas dag (vendredi, fredag), Saturns dag (saturday), angiver tydeligt nok rækkefølgen inden for planetugens syv dage, således som stjernetydningen endelig fastslog den.

Hvorfor valgte man just denne orden? Det skulle synes at måtte have ligget nær, når man som kaldæerne kendte planeternes virkelige rækkefølge fra Jorden: – Månen, Merkur, Venus (Solen), Mars, Jupiter og Saturn – da også at ordne dagene på samme vis. Men man indskrænkede sig til blot at lade saturnsdag (lørdag) være den sidste og anbragte i øvrigt resten tilsyneladende hulter til bulter. Grunden kan næppe have været, at den valgte orden skrev sig fra en ældre tid, hvor man fejlagtigt antog denne for den naturlige. Thi af alle de os bekendte gamle angivelser af planeternes orden

svarer ingen til den ved ugedagene fulgte.²⁹ Man kunne gætte på, at *planetdagene var ordnede efter værdien af de metaller*, hvortil de svarede. Thi Solen betød fra gammel tid guld, Månen sølv, Mars jern, Jupiter tin, Saturn bly.³⁰ Eller at de var ordnet *efter farverne*. Thi meget tidligt havde man stillet planeterne i forhold til regnbuens syv farver og, om end med afvigelser i de forskellige egne, betegnet f. eks. Venus gerne som hvid eller grøn, Jupiter som purpurrød og Saturn som sort. Murene om Ekbatana var ifølge Herodot³¹ syv i tal, den ene højere end den anden, tinderne på den yderste hvide, på den næste sorte, så purpurrøde, blå, lyserøde, forsølvede og forgyldte. Kaldæernes templer og observatorier var delt i syv stokværk, mindre og mindre opefter, hver malet med sin farve.

En sindrig forklaring på dagenes rækkefølge giver den græske historieskriver Dio Cassius.³² Ifølge ham var kravene til nøjagtig bestemmelse af, hvilken planet der i fødselsøjeblikket var den herskende, efterhånden steget så stærkt, at stjernetyderne ikke nøjedes med på gammeldags vis at henføre et helt døgn til hver enkelt, men lod hver time i døgnnet være bestemt af sin planet. Efter den planet, der herskede i døgnets første time, kaldtes så dagen, og denne dag-planets virkning enten forstærkedes eller svækkedes ved den planets magt, i hvis time den omspurgte fødsel indtraf. Regnede man nu planeterne i deres orden fra himlen nedefter mod Jorden, så fulgte de jo således: Saturn, Jupiter, Mars, Solen, Venus, Merkur, Månen. Den første time på helligdagen (lørdagen) blev altså Saturns. Og talte man så videre rækken ned, en time til hver planet, blev den 25. time Solens (søndag); den næste 25. time Månens (mandag), så Mars' (tirsdag), Merkurs (onsdag), Jupiters (torsdag), Venus' (fredag) og atter Saturns (lørdag) og således fremdeles.

En sidste forklaring endelig, der heller ikke lyder usandsynlig, er den, at man er gået frem på følgende vis: De syv planeter tegnedes i deres rette følgeorden og i lige afstand fra hinanden om randen af en cirkel. Drog man derpå fra Saturn som udgangspunkt – i henhold til det musikalske tone-interval, der kaldes „*dia tessarōn*“, kvarten – en streg til den fjerde efterfølgende i rækken, så ramte man Solen (søndag), og blev man således ved, ramte man videre Månen (mandag), Mars (tirsdag), Merkur (onsdag), Jupiter (torsdag), Venus (fredag), indtil man endte igen i udgangspunktet,

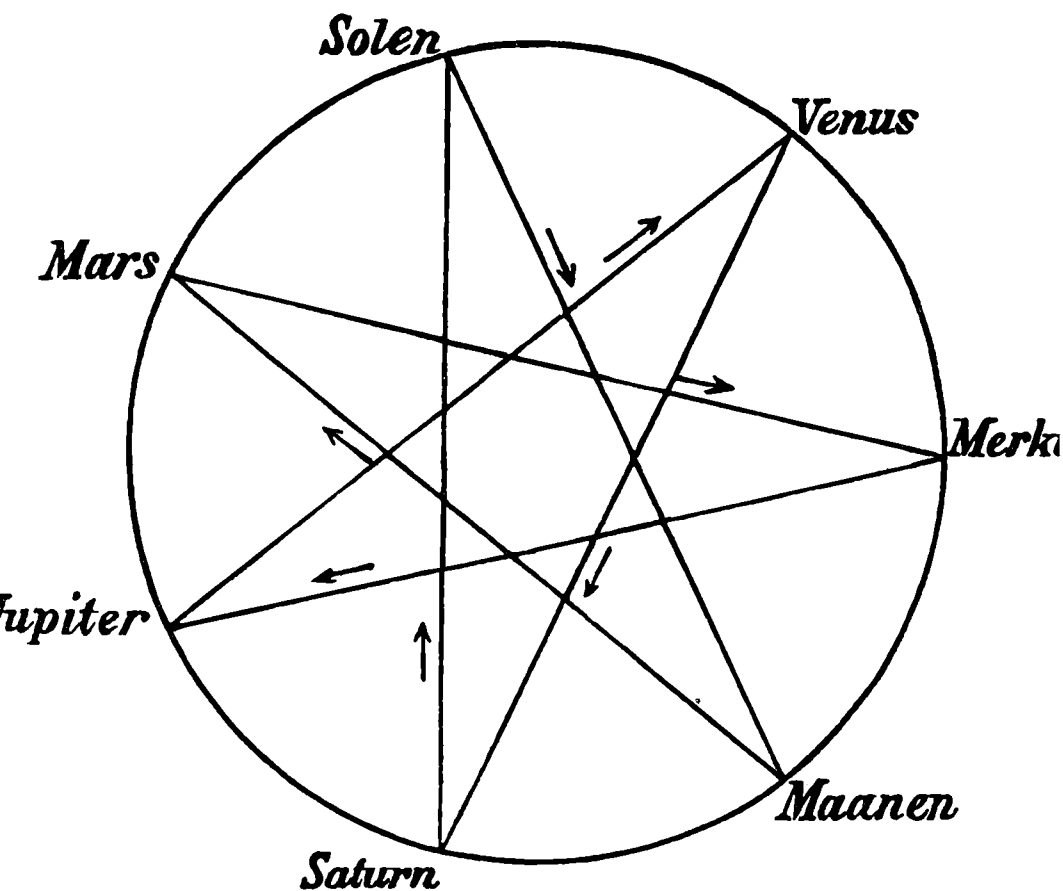
Saturn. Samtidig havde man, som billedet side 34 viser, ved disse forskellige træk tegnet den helligste af alle figurer: en i en sol indskrevet syvoddet stjerne,³³ det matematiske udtryk for de musikalske toneintervaller.³⁴

En anden mærkelighed ved planetdagens rækkefølge falder måske nutiden mindre i øjnene, men er i og for sig besynderlig nok: *Man gjorde hviledagen, helligdagen, til en ulykkelig dag*, idet man lod den beherskes af den ulykkebringende planet, Saturn. I dette træk afspejler sig en religiøs opfattelse. Assyrer og babylonier *troede ikke på udødelighed*; og deres øverste gud, der havde indstiftet hviledagen, var en streng herre. Hans helligdag var da ikke så meget den glade hvile fra ugens slid, som selve ugens undergang, den hviledag, der ligesom døden ubønhørligt påtvang sig alt. Med rette svarede planeten Saturn til bly og det sorte.

Det samme kommer igen i den vistnok fra disse egne stammende græske myte om Kronos (Saturn). Uforståeligt for grækerne, der regnede med dekader (ti dage), hed det om denne søn af himmel og Jord, at han havde slugt sine seks børn. Tanken bliver først klar, når det erindres, at Kronos, hviledagen, dannede ugens afslutning og således fortærede planetugens seks første dage.

Med stjernetydningen var et nyt og stort afsnit af menneskehedens udvikling indviet, det næstsidste vi kender. Hvor betydningsfuldt og dybtgående dette blev, ses bedst af, at stjernetydningen har formået, hvad ingen religion hidtil har mægtet, at besejre alle Jordens kultiverede folk. Overalt, hvor den holdt sit sejrstog, mærkede den de overvundne med sit *hellige syvtal*. Den u håndterlige planetuge med dens forvredne planetrække er for øjeblikket kendt verden over. Hvor kort tid der endnu kun er forløbet siden stjernetydningens store afsnit, viser sig tydeligt i, at Europa ikke endnu har formået at fjerne dens mærke. Forgæves søgte den store franske revolution at afryste planetugen og genindføre den oprindelige og simple tideling. Det blev ved det gamle. En kaldæerdreng ville endnu straks kunne finde sig til rette i de europæiske ugedage.

Det er altså inden for rammerne af *stjernetydningens* store afsnit, at vi må søge en *hovedkilde til den belysning, der også i det 16. århundrede* efter vor tidsregning *lå over livet*. Men hermed er i virkeligheden endnu kun lidet angivet. Vi ved blot, at den skueplads,

hvor livet opførtes, ifølge kaldæernes opfattelse var et rum med kælder forneden, loft foroven, hvorfra syv store øjne stirrede ned på de optrædende, beherskede dem, ledte dem som marionetdukker. Man kunne ikke komme ud, thi ingen døre førte ud. For kaldæerne kun en lydløs lem ned til den sorte kælder, når livet var udspillet.

Men disse syv øjne, der stirrede ned, mente ikke alle mennesket vel. Der var onde øjne deriblandt, ulykkebringende, særlig den skumle Saturns. Kunne da en lysets gud ville virke skade? Hvorfor

voldte de ulykker? Kaldæerne formåede ikke at klare dette. Derfor blev deres religiøsitet blot slavisk underkastelse, deres sidste forklaring kun sky rædsel. Thi en lunefuld østerlandsk tyrann var enhver af disse guder, den bedste ikke undtagen. Solen kunne flamme brand, Månen vende dødssiden til, Astartes vilde lyst virke væmmelse og vanvid. Her var al indre forståelse udelukket. Her var kun ét at gøre: med tilhyllet hoved at kaste sig i støvet.

Medens kaldæerne måtte standse her og blive stående ved modsigelsen, havde et nabofolk ad anden vej søgt at finde forklaringen. Det var *perserne*,³⁵ en gren af den indoeuropæiske stamme, der var havnet som bosiddende i *Irans højland*.

Her var vejrliget langt mere barsk end på Mesopotamiens slette, en stærkere spænding mellem sommer og vinter, mellem den klare dag og den mørke, stormfulde nat. Men til enhver tid og i alskens vejr måtte man færdes ude for at røgte kvæget, tvinge den tvære jord frugtbar, sikre afgrøden. Man vænnedes da til fare, blev virksom og rådsnar. Og under alt dette ikke blot brunedes kinden, hærdes senen og blikket blev skarpt i den klare bjergluft, men der spirede en egen folkeart op, kæk, brav og selvstændig, der ikke følte sig som nogens træl, end ikke guds, men var villig til at tage et ærligt tag i med for at hjælpe ham og fremme hans vilje.

I sædelig henseende stod perserne højt. Dette havde givet sig et betegnende udslag i udviklingen af deres religiøse forestillinger. Fra troen på de besjælede himmellegemer – blandt hvilke ifølge landets natur Solen var den ypperste, derefter Månen og Sirius, den stjerne, der varslede regn – havde man efterhånden hævet sig til i Solens gud, Mithra, at se retfærdighedens, troskabens og sandhedens gud. Sanddruhed var jo netop den dyd, der agtedes højest af perserne. Jævnstid hermed dyrkede man også de fire elementer, ilden, jorden, til dels luften, men især vandet, det frugtbargørende vand. En mængde bønner og forskrifter gik ud på at bevare dem ubesmittede.

Sit højeste udtryk nåede dog det persiske livssyn hos reformatoren Zoroaster eller *Zarathustra*. Grundspørgsmålet om forholdet mellem lys og mørke løstes af ham i dyb overensstemmelse med folkets og landets natur. Han opstillede døgnet som livets forklaring. Lyset er godt, mørket er ondt. Men hvorfor er de da bestandig forenede i døgnet, følger hinanden som dag og nat? Hvorfor overvin-

der lyset ikke én gang for alle mørket og fremkalder en evig dag? Hemmeligheden er, at de nærmer sig hinanden i styrke. Thi lysets gud, Ahuramazda (Ormuzd) er vel evig, alvidende og såre stærk, men ikke almægtig. Derfor trænger han til menneskets hjælp i den langvarige kamp mod mørkets gud, Ahriman. *Livets saga* er følgende:

Da *lyssets gud* ifølge sin alvidenhed vidste, både at mørkets gud er til, og hvad udfaldet af en kamp imellem dem engang ville blive, tilbød han i tidernes morgen Ahriman forlig, hvis denne ville tilbede ham og stå hans skabninger bi. Til løn skulle Ahriman selv få udødelighed. Men mørkets gud troede i sin vankundighed, at dette tilbud skete af svaghed, han afslog det, og *kampen begyndte*.

I det første sammenstød var *lyssets gud* den sejrige. For at fremme kampens udfald og påskynde den endelige sejr skabte han da *verden*. I begyndelsen herskede i denne en lykkelig *paradistilstand*; thi djævelen lå lammet og dådløs af rædsel. „Mennesker og dyr var udødelige; som femtenårige vandrede en og hver, fader og søn; hverken planter eller vandløb udtørredes; kulde og hede, sygdom, død og ulydighed kendtes ikke.“ Under slige lykkelige forhold blev pladsen snart for ringe for menneskene og deres hjerde. „Da sagde det ypperste menneske til Jorden: Kære, udvid dig, at du kan bære end mere kvæg og mennesker!“ Og Jorden udvidede sig, så at den kunne rumme den voksende mængde, og dette gentog sig efter århundreders forløb endnu en gang. Endelig kom slutningen på paradistilstanden, idet djævlene fik vakt deres herre Ahriman til handling. *Sinfloden* indtrådte, hvorved alt druknede på det ypperste menneske nær og den del af skabningen, han på Ormuzds befaling reddede ind i en dertil bygget kvægfold. Men Ahriman udgød sin urenhed og fordærvelse over naturen, „så at nyttigt og skadeligt, rent og urent nu er blandet i denne“.

Hermed begyndte *den anden verdensalder*, menneskets dådtid, kamptid. Opgaven er at hjælpe lysets gud i striden mod Ahriman og hans djævle. Dette udførtes først ved at bekæmpe al urenhed i sit eget indre, så at sandheden her kommer til at herske; dernæst ved i det ydre at værne de fire elementer mod urenhed og besmitelse. Men endelig skal i modsætning til djævelens fordærvende, ødende færd netop livskraften styrkes. Dette sker ved offer til lysets og livets magter, thi offeret øger deres kraft. Og det sker direkte ved,

at mennesket rydder og renses det øde og urene i naturen, dyrker græs, korn og frugttræer. „Thi ikke er den jord lykkelig, som længe ligger udyrket hen.“ „Her går en fuldvoksen pige rundt, som længe går barnløs; sådanne skal have gode mænd.“ „Den, som arbejder i denne jord med venstre arm, med højre arm, ham vil den bringe rigdom, ret som en elsket kvinde bringer sin kære husbond en søn.“ „Den, der fodrer sine køer godt og lever retskaffent, skal have den himmelske løn.“ „Den, der dyrker korn, øver hellighed.“ Thi „når byggen kommer op, forfærdes djævlene, når kornet gror højt, dåner djævlens hjerter. Når kornet bliver malet, jamrer djævlene, når hveden kommer op, slås djævlene på flugt“. Men jordens gaver må ikke anvendes med karrighed. Den, der ikke fromt og venligt giver den trængende, skal „nedstyrtes til djævelens bolig, til alle de skarpe græs“. Thi „riget kommer fra lysets Gud til dem, der understøtter den fattige“.

Der er altså et inderligt vekselforhold mellem lysets gud og mennesket. Mennesket er hans kampfælle på Jorden, men har selv de himmelske kræfter behov for ikke at besejres af det onde. Og idet det gode menneske vinder salighed og udødelighed for sig, styrker han guds magt og kan stå ham bi i afgørelsens time.

Denne kommer, når *den sidste kamp* stunder til. Dette er en forfærdende stund. „O, skaber! und mig døden og und mine kære at dø, at de ikke må leve i hin forfærdelsens tid!“ Når den nærmer sig, skal Solen og mørket vise tegn, Månen skifte mange farver, jordskælv vorde talrige, blæst blive storm. Savn og angster skal øges, fjender myldre frem i tusindtal og djævlene tilintetgøre det skønne Iran. Kampens rasen standser en stund, og *det tusindårige rige* oprettes; men atter blusser striden op, vildere end før. Da kæmper lysets gud mod Ahriman, alle gode ånder og alle fromme mod djævlens hær. Til sidst er af fjenden kun Ahriman og slangen tilbage. Også de synker sammen, slangen opbrændes i smeltet metal, og det sidste skjul, hvori løgnens og mørkets fyrste har søgt ly, kastes i ildens flammer og brændes til intet. Så renses helvede for al urenhed og *inddrages af lysets gud* for at udvide verdens enemærker. Hele verden genfødtes, og alle døde, mennesker og dyr, opstår til liv på ny. Sjælene får deres fordums legemer, „Solen lyser op, så at sjæl og legeme kender: dette er min fader, og dette min moder, og min hustru og mine frænder. Og den, som var mand, da han døde,

Det første persiske rige gik til grunde ved Alexander den Stores erobringer, og siden kom perserne under parther-riget. I begyndelsen af det tredje århundrede gjorde perserne imidlertid oprør mod partherne og oprettede en stat, der viste sig modstandsdygtig også over for ydre fjender – romerne især. Den første konge i dette rige hed Ardasher – eller Artaxerxes. Han fremmede ikke bare en politisk, men også en religiøs og kulturel renæssance. Zarathustras lære var statsreligion, og alle andre religioner blev undertrykt. Dette relief, der er et udmærket eksempel på det ny-persiske riges kunst, viser, hvorledes guden Ahuramazda – i menneskeskikkelse – overrækker Ardasher tegnet på hans herskerværdighed. I 630'erne blev det ny-persiske rige erobret af de muhamedanske arabere, og Zarathustras lære blev fortrængt. Kun i visse fjerne egne langt mod øst har den overlevet til vor tid. Arabernes afsky for „ildtilbederne“ – tilhængere af Zarathustras – bevidnes af 1001 nat.

skal leve videre som fyrretyveårig, og den, der var barn, skal beholde de femten år, hver får sin hustru tilbage og skal atter se sine børn; og de omgås som her i verden, men i salighedens land fødes der ikke flere børn.“

Det var denne lære, fuld af ærlig vilje og bjergluft, der med ét kom semitterne nær på livet, da perserkongen Kyros år 538 f. Kr. erobrede Babylon. Uvilkårligt bøjede den semitiske ånd sig for de nye verdensbeherskeres tro. Læren om djævelen, om verdens besmitelse, om djævlebesættelse og om et kommende tusindårigt rige voksede sig nu fast ikke blot i Babylonien, men også hos det jødiske folk, der holdtes i fangenskab dér. Gennem jøderne vandt disse oprindelig persiske tanker senere indpas i kristendommen. Men til gengæld blændedes perserkongen og hans mænd af kaldæernes storartede himmelsyn. Hvor var den gamle persiske opfattelse tung og trang med dens beretning om regnsøen heroventil, hvor Sirius som en hvid, gyldenøret hest sloges med djævelens det sorte, skallede øg! Hvilken højhed og dybde lå der ikke derimod i den vældige kuppel med den guddommelige himmelskrift! Og hvor lød det ikke troligt, at lysets gud sendte tegnbud ned til alle troende! Allerede Xerxes fulgtes på sit tog til Grækenland af Osthanes, hvis hverv det var at læse himlens vilje.³⁶ Snart hørte sådanne med til hoffets nødvendige tilbehør, og for den almindelige bevidsthed gled efterhånden „kaldæer“ og den persiske „mager“ i ét.³⁷ Intet under, at i senere persisk litteratur blev et af tegnene på den sidste verdenskamp det, at endogså de syv planeter kommer i uorden, og Merkur og Jupiter tager magten fra de andre.³⁸

Babylonerne var, som vi har set, under deres omhyggelige iagttagelse af himmellegemerne nået til nøjagtigere end noget andet folk at kunne bestemme tiden. Men idet de forså sig på de himmelske baner, der afgør tiden, endte de med at anse alt, hvad der foregår på Jorden, som virket af himmelbanerne, som blot spættet tid. I denne ensformige afrulning bragte perserne nyt liv ved at give alt, hvad der foregår, indholdsværdi. Det hører enten lyset eller mørket til. Lyset er det gode, mørket det onde. Og der er to overordentlig mægtige væsener til, der deler al magt i verden: lysets gode gud og mørkets gud, djævelen.

Persernes opdagelse af forskellen mellem godt og ondt, gud og djævel, hvorved tilværelsen deltes efter dag og nat, var af en dybere betydning end kaldæernes stjernetydning. På den anden side var denne mere umiddelbart indlysende for enhver. De to opfattelser udfyldte egentlig ikke hinanden og indgik heller aldrig nogen inderlig enhed, men vedblev at stå blot side om side, selv hvor de for-

enedes i samme bevidsthed. Hvad der inderst forbandt dem var, at de begge stammede fra samme verdensbillede: den lampebelyste hal med himmelloft foroven, kælder forneden. Men tilsammen udgjorde de de højeste tanker, hvortil menneskeheden endnu var nået.

Stjernetydning og læren om godt og ondt vandrede da ud fra deres hjemsted Babylon og Persien og *overvandt* efterhånden *alle kultiverede folk*. Idet de to livssyn under denne brydning indgik de mest forskelligartede forbindelser med de på hvert sted hjemme-groede indtryk, fremkaldte de overalt i forening et eget mønstret stemningsskær over livet. I dette mønster er stjernetydningen stadig den lettest kendelige, idet godt og ondt alt efter himmelstrøgene kan skifte fra lyst til mørkt og fra mørkt til lyst. Hos hvidfødte er djævelen jo sort, hos negrene hvid.

Vi skal i de store træk følge denne udviklingsgang, ikke blot mod vest, men også mod øst. Således som forbindelserne formede sig i Indien og i Kina, viser de os nemlig mere end fremmed frodighed og farvepragt. De letter os tillige forståelsen af samme tankesæt i spinklere forekomst i Europas middelalder og det 16. århundrede.

Den yderste østlige fløj af indoeuropæerne trængte ind i *Forindien* og erobrede under heftig kamp med den tidligere befolkning landet om Indus og derpå hen imod Ganges. Nærbeslægtede med perserne og delagtige med disse i en fælles kultur, så de sig nu pludselig hensatte under ganske fremmede forhold. Det første indtryk var blot berusende. Ingen barsk og stædig natur, kun et væld af farver, duft og skønhed. Bugnende frugt på ustandselig vækst, der strålede i sollys. Og blev heden for stærk, så kom regntidens styrtebad. Alt var herligt afmålt, men ligesom med større mål end blot menneskeligt.

Så længe kampen om landet endnu stod på, og den enkeltes indre, nedarvede kuldehårdhed holdt sig, var alt godt. Men da varmen havde mildnet sindene, da dådriften var udbrændt, mennesket selv uformærkt forvandlet til blomst, lagde sig et andet skær over omgivelserne. Nu viste al denne ubændige frodighed en ny og forfærdende side. Luften var ild, livet fortærende flamme. Magtesløst stod mennesket over for *livets brand, den ustyrlige frugtbarhed*. Som en slange rejste året sig, bed sig selv i halen og hvirvlede rundt:

Hinduismen er en religion med mange guder, men tre regnes for de vigtigste: Brahma, Vishnu og Shiva. Tidligere stod Brahma – den skabende gud – højest i anseelse, men fra denne plads blev han siden fortrængt af Vishnu og Shiva. Den sidste er udtryk for hinduismens pessimistiske og livsfornægtende karakter. Han er ødelæggeren, og hans hustru er Parvati, der også kan inkarnere sig som dødsgudinden Kali. – Denne figur er fundet nedgravet i jorden i den gamle danske koloni Trankebar. Den er formentlig blevet skjult her, da muhamedanerne i det 13. århundrede erobrede området. (Nationalmuseet).

ni måneder brændende hede, tre sommermåneder endnu værre med tordendrøn og flammende lyn, indtil sveden sprang frem i skybrudlignende regnskyl. Tørke og oversvømmelse, vildt fremmyldrende liv over det, der blomstrede nys og i et nu var omme, opståen og undergang krystede hinanden, malede rundt som et uhyre hjul og rev mennesket med sig.

Hvad var lykke under sådanne forhold? Ikke hjerneglødende at kæmpe med i livets trængsel, men drømmende som lotusblomsten i den svale dam, der byder til bad, at hvile i mangotræernes skygge; stille grublende synke hen i sig selv; løsnet fra livet vinde tankens fred.

Den første virkning af de nye forhold på folkets åndsliv var, at dets historiske sans visnede bort. Dette folk, der havde udført så store bedrifter, glemte sin egen historie og har aldrig mindedes den siden. Thi hver menneskelig dåd må her blegne ved siden af naturens overvældende historie. Den skrives annalistisk for hvert enkelt år ad gangen; og det ene år gentager kun det andet. Men følgen er, at heller ikke *naturen* bliver ret virkelig. Den er selv kun *et eventyr*, blændende, forfærdende og tomt.

Også de religiøse forestillinger formede sig efter de ændrede forhold. Troen på de besjælede himmelgæmmer indsløg lidt efter lidt en helt anden vej end hos de dådkraftige frænder i Iran. Inderne var ligesom perserne nået til det punkt, hvor indbildningskraften halvt undrende, halvt i leg opstillede nye guder for hvert nyt forhold. Sol og Måne iberegnet var tallet allerede vokset til 33. Nu tørrede denne livlige tro ind til grublen. Dens mål blev at finde enheden i alt.³⁹

Der er tre verdener: himmel, luft og jord. I himlen hersker solguden, i luften viser han sig som det glimtende lyn, på Jorden lader han sig til syne, når offerveddet gnides, så at det giver flamme. Så er da ilden enheden af guddommens former. Men i himlen hersker tillige måneguden. I luften viser den sig som den frugtbargørende regn, ved offeret som den berusende offerdrik. Den frugtbare væde er da her enheden. I god overensstemmelse med Indiens naturforhold nåede man altså til, at *ild og væde er det inderste*, det egentlige væsen i alt, hvad der viser sig.

Men ild og væde er jo begge til stede i offeret. Følgelig er da *offeret enheden af begge*, livets højeste. Ad denne vej kom man til

i selve offeret at se noget *højere end guderne*. Disse blev vel indbudt hertil, ligesom man også betænkte afdøde forfædre med gaver, men offerets virkning var uafhængig af gudernes gunst, det var en underfuld handling, der, rettelig udført, virkede hvad der tilsigtedes.

Hvem formåede at udføre det rette offer retteligt? Kun én: præsten, brahmanen. Ikke tilfældigt lod sprogbroen i denne benævnelse det forskellige glide i ét: „brahman“ betyder både præsten, den hellige handling og guden Brahma. Præsten var et højere væsen, der formåede at udrette det vidunderlige, han havde i offeret guderne i sin magt, han var selv gud. Ad denne vej grundlagdes den kasteinddeling, der hersker den dag i dag i Forindien, og anviser præsteskabet en guddommelig særstilling. I tidernes løb er offerets hovedindhold naturligt gledet over til at blive en gave til præsten, og gavmildhed mod brahminerne den højeste fromhed.

Offeret var enhed af ild og væde, og *præsten* atter enheden af det i offeret virkende. Men hvad var da atter det inderste „brahma“, det sande væsen i brahmanen? Det var hans *selvfordybende tanke*, den synken hen i sig selv, hvorved han ophørte at være et jeg modsat et du, men blev til intet, idet han blev til ét med alt, følte den rene værens lys i sig.

På dette punkt af udviklingen – ved et underligt træf netop samtidig med, at frænderne i Iran vågnede til stordåd og under kong Kyros grundlagde det uhyre, persiske verdensrige – skød også den indiske ånd sit ejendommeligste skud og grundlagde et rige, der skulle omfatte folkene fra Ganges' udløb til Japan. Men på indisk vis et blot tankens rige, hvor alt virkeligt så vidt muligt fornægtedes. Omtrent år 550 før Kristi fødsel fremstod den fyrstelige munk Gautama eller som han i reglen kaldes med sit hædersnavn: *Buddha, den erkendende*.⁴⁰

For Buddha som for Zarathustra er lys og mørke, himmel og Jord, godt og ondt, virksomhed og ro afgørende bestemmelser. Men forholdet er blot vendt om. Det er lyset, flammen, verden, livet, der er et onde, det uhyre fængsel, hvori mennesket er kommet ind og ved sjælevandring holdes fast. Opgaven er at slippe ud igen af den hede stue med dens gloende gulv og loft, høre op med at være til, blive fri. Thi livet er lidelse. „Livet er flamme: kærlighe-

dens, hadets, bedårelsens flamme. Som vinden driver flammen, så at de hæfter sig snart her, snart hist“, således drives også sjælen fra tilværelse til tilværelse. Hvorledes ophæves lidelsen, slukkes flammen? Ved at fornægte alt begær, lutres for glæde og smerte og sænke sig stille i selvfordybelsens hellige ro. Den højeste salighed, *nirvāna*, er at være udslukt. „Som det store hav kun er gennemtrængt af én smag, saltets smag, således er også her kun én smag, forløsningens.“

Vejen, ad hvilken udslukningen, befrielsen for tilværelse og lidelse, opnås, er af dobbelt art. Først og fremmest kræves indre renhed. „Hvo, der taler og handler med urene tanker, ham følger lidelsen efter, som hjulet efter trækdyrets fod.“ Ens vandel bør da være retskaffen. Man bør overholde de fem bud: 1) ikke dræbe noget levende væsen; 2) ikke forgribe sig på fremmed ejendom; 3) være kysk; 4) ikke tale usandhed; 5) ikke nyde berusende drikke. Man bør vise selvopofrende velvilje, medlidenhed, barmhjertighed mod alle.

Men denne retskaffenhed er kun den halve side. „Som man vasker hånd med hånd, fod med fod, således lutres retskaffenhed ved visdom og visdom atter ved retskaffenhed.“ Denne *visdom* er i sin inderste grund *viden om altings endelighed*, om tilværelsens den store lidelsernes kæde. Først når gennem denne viden hvert håb, hver frygt, hver lyst, hvert begær er udbrændt og slukt, når man til den sande salighed, til *nirvāna*. Vejen er lang. Gennem en umålelig række af tilværelser må der kæmpes. Bestandigt følger ny fødsel på død, indtil endelig en gang forløsningens mål er nået, den lutrede viden er blevet vished om: aldrig mere skal jeg fødes på ny. Ikke ved bøn til nogen gud, men ved egen videns kraft er sejren tilkæmpet. Derfor bøjer guderne selv sig for den, der er nået forud for dem ud af endelighedens verden, for den salige, der har opnået *nirvāna*.

Er *nirvāna* en væren, eller er det et intet? Er den salige fremdeles et jeg? – *Den ophøjede, Buddha, har ikke åbenbaret noget herom.*

Som det vil ses, er interessen her hverken knyttet til gud eller til verden. Det er blot den *forpintes trang til at slippe ud af tilværelsens fængsel*, hvor alting syder og bobler i uafbrudt vorden.

Historisk set vides der uhyre lidt om Buddha – eller Gautama, som han snarere hed. Overleveringen om ham er først nedskrevet længe efter hans død, ligesom de tidligste billedmæssige fremstillinger er flere hundrede år yngre end han selv. Oftest fremstilles Buddha siddende under det hellige bo-træ, hvor han gennem meditation nåede frem til en forklarelse. I buddhistisk kunst kan man gennem figurernes håndstillinger – de såkaldte „mudraer“ – give udtryk for Buddhas læresætninger. – Denne figur tilhører Gandhara-kunsten, en retning, der blomstrede i Indien i århundrederne omkring Kristi Fødsel. Den var under overordentlig stærk påvirkning af hellenistisk kunst. (Nationalmuseet).

Godhed mod alle er kun et middel hertil, ikke mål i og for sig. Den er ikke i sig selv noget, men kun det negatives, mod verdensbålet vendte, side. „Kærlighed er jo flamme“ for Buddha og selv en form for livets lidelse. Den rette godhed er for ham *ikke medlidenhed*, men en egen art *mild medvidenhed*, der virker som en kold hånd på en brændende pande, lindrende marmorkulde, hvis værd måles ved dens evne til ikke selv at ophedes. Det inderste forløsende er den indadvendte grublen, den borende tanke, der baner sig vej ud af tilværelsen. Tanken er ikke noget i og for sig, dens indhold er intet, men netop herfor formår den som en boble at stige op gennem den sydende tilværelse og brister, når den når overfladen.

I den rene buddhisme er stjernetydning ikke til at spore, og persernes lære om gud og djævel fordampet til, at tilværelsen er et onde. Anderledes for de fleste af Buddhas tilhængere. Det lå nær for den indiske indbildningskraft at fyre i under tilværelsens bål ved at udmale sig masser af djævle og forfærdelige helvedspinsler. Og allerede i de ældste beretninger om Buddhas liv og lære – Buddha selv har ikke skrevet noget – viser stjernetydningens spor sig, idet planeternes hellige syvtal er fremme. Derfor forblev han f. eks. fire gange syv – eller efter andre syv gange syv – dage under „erkendelsens træ“, førend han begyndte at forkynde sin lære.⁴¹ Stjernetydningen fandt fodfæste i den indiske tilbøjelighed til at fornægte naturens realitet, betragte den som eventyr. Var naturen kun symbol, blev stjernehimlen let til billedskrift. Jævnside med buddhismen trængte da stjernetydningen igennem.

Snart var alle velstillede i Indien ivrigt i gang med at stille nativiteter og rådspørge planeterne ganske efter babylonisk mønster. Kun manglede den virkelige, videnskabelige baggrund. Derfor måtte himmelhvælvingen også finde sig i ikke at stå mere til troende end den lommeudgave deraf, som enhver besad i sin egen hule hånd. I håndens fine streger stod ens skæbne skrevet lige så vel som i planeternes baner.⁴²

Under disse forhold faldt det naturligt, at den gamle indiske tidsdeling i tre gange fem døgn fra nymåne til fuldmåne og omvendt – de „lyse“ tre og de „mørke“ tre – måtte vige for stjernetydningens inddeling. Omtrent år 400 efter Kristi fødsel er der sikre spor af, at planetugen havde sejret i Forindien.⁴³

Længst mod øst lå det ældgamle kulturland *Kina*. Man har tidligere antaget, at den udvikling, der her i årtusinder er foregået, har været påvirket af andre og altså viser os den mongolske races selvstændige fremvækst i kultur. I den nyeste tid har der hævet sig stemmer for, at de såkaldte „hundredre familier“, som omtrent år 2300 f. Kr. trængte ind i Kina fra Nordvest, grundlagde dets civilisation og efterhånden erobrede landet ned til Den gule Flod, skal have været påvirket af babylonisk kultur, måske ligefrem udvandrere fra Sydvestasien, hvor just på denne tid så voldsomme omvæltninger fandt sted.⁴⁴ Hvorledes det end hermed måtte forholde sig, så slog udviklingen i Kina tidlig ind i en selvstændig retning, svarende til landets naturlige forhold.

I Kina spiller ingen årstid eller dagstid eller enkelt varmegrad hovedrollen. Alt veksler ligeligt. Vår, sommer, høst og vinter følger jævnt hinanden, år ud og år ind. Det kan regne og blæse eller himlen være skyfri ved dag som ved nat, i høst og vår, sommer og vinter. Kun det uregelmæssige virker forstyrrelse. Således når f. eks. regnen udebliver og for meget solskin virker tørke, eller omvendt alt for megen regn bringer floderne til at svømme over. Hvorfra stammer hele årets regelmæssige gang? Selvfølgelig fra himlen, der, som enhver kan se, langsomt bevæger sig og lader Sol og stjerner stå højt eller lavt alt efter årstiderne.

Heraf måtte fremgå de to hovedsandheder, der dybest udtrykker al kinesisk tankegang: *himlen er altings herre. Og: det gode er orden.*

Så langt vor viden rækker, var man i Kina ude over troen på blot mørkets magter og ligeledes over troen på de enkelte himmellegemer som guddomme. Tidligt må denne sidste være veget og have givet plads for den mere omfattende, *troen på den hele himmel*. Thi det ældste himmelindtryk, som vi kender fra Kina, svarer allerede ganske til denne tankegang. Herefter var ikke *Solen* på dens skiftende bane, men *Karlsvognen* billedet på det himmelske liv. Som en uhyre pegepind stod den år ud og år ind et og samme sted på himlen og anviste såvel Solen som årets tider deres plads. For fuldt at forstå dette himmelindtryk må man erindre, at *Karlsvognen* for 4000 år siden stod nordpolen betydeligt nærmere end nu til dags, så at dens stang tog sig ud som en viser fra himlens faste punkt, der året rundt skiftevis pegede mod de forskellige verdens-

hjørner.⁴⁵ Dette oprindelige indtryk har i den grad indbrændt sig i folkets bevidsthed, at det den dag i dag fastholdes i Kina af lærd og læg, skønt himmelforholdene på grund af jævndøgnspunkternes stadige flytning – jordaksens vrikken rundt i løbet af 25.000 år – nu ikke længere svarer hertil. I den gamle fremstilling hed det med rette: „Når den peger med halen mod øst, er det vår i den ganske verden. Når den peger mod syd, er det sommer. Når den peger mod vest, høst. Og når den peger med halen mod nord, er det vinter i den ganske verden.“ Nu ligger som sagt sommeren ikke længere mod syd eller vinteren mod nord. Men man lemper sig så godt man kan efter det gamle, der endnu ejer den sidste rest af sandhed: vinter går mod nord, sommer går mod syd.

Et andet, ældgammelt himmelindtryk i Kina er den ejendommelige *dyrekreds*. Medens kaldæerne delte denne kreds på himlen, hvori Solen året rundt står op, i tolv stjernebilleder, ét for hver måned, inddelte man den i Kina fra ældgammel tid i 28 *huse*. Denne delingsmåde er i høj grad ufuldkommen, idet afstanden mellem „husene“ ikke engang er ens, men veksler mellem 30 og 1 grad. De syv sommerhuse omfatter således 112 døgn, medens de syv forårshuse kun svarer til 75 døgn. Ikke desto mindre har denne inddeling holdt sig i Kina indtil den dag i dag, skønt man både kender den kaldæiske inddelingsmåde og er sig dens fortrin bevidst. Grunden hertil er uden tvivl, at hin så ganske svarer til det kinesiske himmelsyn. Spor af en gammel inddeling i 28 huse forekommer vel også i Indien, ja helt over i Arabien;⁴⁶ Men der kan næppe være nogen tvivl om, at den første tanke herom må være opstået i et land, der havde fire årstider, og hvor disse måltes med en syvstjerne (Karlsvognen) og derfor naturligt atter deltes hver især i syv. Og den astronomiske ufuldkommenhed, at afstanden mellem husene er forskellig, så at de ikke duer til beregningsenhed, svarer netop til kinesiske forhold. Det er kun en tilsyneladende ubehjælpelighed, men i virkeligheden et forsøg på at gengive årstidernes ulige varighed: sommeren 112 døgn, vinteren 98, høst 80 og vår 75 døgn.⁴⁷ Fra ældgammel tid spillede i Kina årstidernes begyndelse en betydelig rolle, idet kejseren på den første dag i hver, i storartet optog og klædt i en til denne svarende farve, red årstiden ind.

Omkring år 1100 før Kristus foregik der en vigtig forandring i Kina, idet *herskerhuset Tcheou kom til magten*. Om hertil har svaret en ny indvandring – „af rødhårede kirgisere med iblandet arisk blod og kendskab til vestlig kultur“⁴⁸ – får stå hen. Vist er det, at de første, kraftige kejsere af dette hus *grundlagde en hel ny form for landets styrelse*, og at Kina i de 800 år under denne fyrsteslægt nåede sin højeste blomstring i kultur.

Et mærkeligt skrift er bevaret fra hin tid, en fortegnelse over samtlige embedsmænds pligter, vistnok forfattet af en broder til den første af disse kejsere. Ifølge dette var himmeliagttagelsen betroet til tvende mænd, hvis embeder begge var arvelige.⁴⁹ Den første havde at holde tidsregningen i orden. Da man delte tiden i afsnit på ti dage og derhos anslog planeten Jupiters omløbstid til tolv år, lød hans pligter således: han har at gøre med de tolv år, de tolv måneder, de ti dage, de tolv timer og de 28 stjerners stilling. Han iagttager Solen, når dagene er længst, og når de er kortest, han iagttager Månen ved forårs- og efterårsjævndøgn for at bestemme de fire årstider. Den anden embedsmand skulle passe på alle de himmelske bevægelser og forandringer for deraf at bestemme, hvad lykke og ulykke der forestod. Han skulle i den anledning dele himlen efter kejserdømmets ni provinser og se, hvad der varsledes enhver. Særligt skulle han agte på Jupiters forskellige glans og hvilken provins den gjaldt, på skyernes og dampenes farve ved solhverv og jævndøgn, om de varslede skadelige insekter, død, krig, tørke, oversvømmelse eller overflødighed; endelig på vindene i hver af de tolv timer, om deres lyd i den dertil stemte rørpipe angav harmoni eller uoverensstemmelse mellem himmel og Jord. Om alt dette skulle han underrette kejseren, for at denne kunne komme øvrigheden til hjælp, og for at der kunne forordnes de rette ceremonier svarende hertil.

Som det vil ses, var dette *en slags stjernetydning* i sin ufuldkomneste eller videste form, hvor alle himmelske tilkendegivelser iagttoges og udlagdes. Hvor dygtige disse kejserlige astronomer har været, fremgår af deres resultater. De nåede ikke blot til at bestemme årets længde til $365\frac{1}{4}$ døgn; men omtrent 1000 år før Kristus, på en tid, da ingen i Europa havde anelse om sligt, var de inde i, at 19 solomløb på $365\frac{1}{4}$ døgn stemte med 235 måneomløb.⁵⁰ Ved siden af denne deres uomtvistelige dygtighed falder et andet træk i

øjnene: deres ærbødige pietet over for de himmelske kendsgerninger. Forskellen mellem kinesere og grækere er kendelig i et forhold som dette: Den græske astronom Hipparchos (år 160–125 f. Kr.) behøvede kun iagttagelser fra de sidste par hundrede år, sammenholdt med hans egne, for at opdage, at jævndøgnspunkterne stadig flytter sig. I Kina derimod var der en afstand af 2600 år mellem de første, tilgrundliggende observationer og den mand, der endelig vovede at drage slutningen.⁵¹

*Kinas højeste åndelige blomstringstid*⁵² falder i årene 550–400 f. Kr., dette mærkelige frodige tidsrum Jorden over, der frembragte Kungfutse i Kina, Buddha i Forindien og græske filosoffer som Pythagoras, Sokrates og Platon. I Kina var det særligt *Kungfutse*, der gav udtryk for de store tanker, der århundreder igennem havde været de bærende i udviklingen. Og han gjorde dette så grundigt, at det for en senere tid er umuligt at udrede, hvad der hører ham og hvad fortiden til. Modsat hvad der finder sted hos de fleste andre folk, hvor netop de dybeste ånder – en Zarathustra, Buddha, Sokrates, Jesus fra Nazareth – ikke selv har efterladt sig noget skriftligt, har nemlig i Kina landets mærkeligste tænker ikke nøjedes med selv at forfatte en mængde skrifter, men tillige samlet, ordnet og bearbejdet hele den tidligere litteratur, så at alt bærer hans præg.

Kungfutse – eller som hans latiniserede navn lød Confucius (af slægten Kong) udtalte de kinesiske grundtanker: *himlen er altings herre; det gode, den sande væren er orden; det højeste menneskelige er oprigtig ærbødighed herfor.*

„Himlen“, den „højeste kejser“, guddommen er ikke et særskilt væsen, forskelligt fra verden, men åbenbarer sig i naturen og dens orden. Gud nærer hverken behag eller mishag over for menneskene, men med samme højhed og ro som i naturen åbenbarer gud sig også i staten og i den enkeltes sædelighed. Da natur og stat er udtryk for et og samme, har den jordiske kejser nøje at agte på enhver forstyrrelse i naturen, der for ham er et varsel om, at han skal søge statens harmoni tilvejebragt. Undlader han dette, kan han blive styrtet eller svigtet af sit folk, thi i natur som i stat betegner det rette forhold velsignelse; overmål eller mangel: ulykke. Det er således „himlen“ selv, der skifter sol og vind allevegne, i natur, i stat, i den enkeltes liv, hvor den overmodige høster uheld, den

ydmyge lykke. Enhver er i stand til at gøre det gode. Den højeste dyd, der omfatter alle andre, er den sønlige ærefrygt, pieteten. Pietet over for éns forældre og afdøde aner, pietet over for staten, den jordiske kejser, naturens orden, den højeste kejser „himlen“. Så danner da alt en stor enhed, hvor naturens orden, statens love og den enkeltes pligt er et og samme, og hvor atter den enkeltes pietet i det mindste forhold viser sig at være øvet mod selve „himlen“.

Her er ingen plads hverken for særskilt kirkelære eller for *særskilt præstestand*. Religion er hver enkelts syn for forholdenes klare orden. De religiøse ceremonier forrettes i hjemmet eller offentligt, alt efter deres rangfølge: husfaderen ofrer hjemme til anerne; statens embedsmænd offentligt til årtiderne; kejseren ene bringer det store offer til „himlen“.

Kungfutses liv svarede til hans lære. I besiddelse af en altomfattende lærdom og flid, samlede, omstøbte, skabte han Kinas litteratur. På samme tid gik han helt op i statsstyrelsen og var som privatmand fuld af ligevægt, bramfri og hæderlig. Det var én og samme, geniale, elskelige pedant, der lydhør fornam den fælles stemthed i himmelforhold, kejserstat og menneskepligt; der varmt bød: vær venlig mod alle! behandl andre, som du selv ønsker at behandles! og der endelig indskærpede ikke mindre end 3000 anstandsregler, ja endog i ensomhed var ceremoniel mod sig selv.

Kungfutses ældre samtidige var Lao-tse, der, enig med ham i meget, satte livets lykke ikke i belæsthed, statstjeneste og anstand, men i et samlet sinds stille inderlighed. Lidt yngre end Kungfutse var Yang Chu og Meng-tse. Den første prædikede nydelsen, erklærede alt for tomt, dyd kun et ord, livets eneste opgave at følge sine lyster. Et farligere angreb mod Kungfutses opfattelse rettede Meng-tse, Kinas mærkeligste tænker, der 4-500 år før vor tidsregning udtalte tanker, som inden for Kinas selvstændige udvikling svarer til, hvad der siden forkyndtes i Nazareth og Kapernaum. Meng-tse lærte vel ligesom Kungfutse, at man skulle ofre sig for statstjenesten, men han indprentede samtidig, at kærlighed var livets store bud. Rigets velfærd afhang ikke af lærde fortidsstudier og sejstholden ved det overleverede, men af det ene: kærlighed til alle. Af had og gøren-forskel opstår alle onder. Den sande kærlighed skinner, som Sol og Måne, på alle uden forskel. Den måde, hvorpå Kungfutses tilhængere gendrev denne lære og bragte uroen til atter

at lægge sig, giver et dybt indblik i den kinesiske ånds ejendommelighed. Læren om kærlighed til alle betegnedes som farlig og op-rørsk, idet den som vildskud tog kraften fra den endnu ædlere fø-lelse, menneskets hoveddyd: den barnlige pietet.

Det præg, som Kungfutse havde påtrykt sit folks tankegang, var for dybt og ægte til, at det atter kunne udviskes. Derfor mislykkes også et nyt indtrængende herskerhus' forsøg herpå, skønt erob-berne med klart blik for lærdommens betydning i Kina lod år 213 f. Kr. ubarmhjertigt alle bøger opbrænde. Et par eksemplarer af Kungfutses skrifter reddedes og forplantede fortidens liv. Men slut-stenen i den kinesiske tankerække, det afgørende bevis for enheden af *himlen* og *Jorden* manglede endnu. Dette savn blev først af-hjulpet, da omtrent ved vor tidsregnings begyndelse en stærk på-virkning foregik sydfra, og Kina blev åndelig befrugtet fra Indien.

Det var de to modsatte opfattelser, buddhisme og *babylonisk stjernetydning, der trængte ind*. Allerede i Forindien havde disse indgået en udvortes forening. I Kina nærmede de sig i ændret form endnu mere til hinanden. Kungfutses tidligere eneheredømme led nu et afbræk, for så vidt buddhismen vandt stor tilslutning og i Kina antog form af en fornyelse af Lao-tses gamle tankegang. Fo's lære, som denne blanding kaldes, har indtil vore dage behersket det kinesiske folks store masse. Det er overflødigt at bemærke, at her indtager Gautamas og Lao-tses oprindelige, ophøjede tanker en beskeden plads ved siden af alskens grove forvanskninger.

Men medens Kungfutses lære således blev trængt tilbage til de dannedes kreds, vandt den samtidig en afgørende sejr, idet den fik sin slutsten i den babyloniske stjernetydning. Hele det kinesiske folk gik med glæde ind på denne forklaringsmåde, hvortil det

Medens Kungfutses lære er udpræget rationalistisk, er Lao-tse's filosofi stærkere bundet til det irrationelle. Sagnet vil vide, at Lao-tse intet skrev om sin lære, og at han som gammel mand ville rejse bort, men blev standset af en grænsevagt. Først da Lao-tse havde nedskrevet sine tan-ker, fik han lov til at passere. Han kom til at spille en mindre rolle end Kungfutse i senere kinesisk tænkning, men han blev aldrig glemt. Denne lille porcelænsfigur skal forestille Lao-tse. Den er vistnok så sen som fra det 19. århundrede. (Nationalmuseet).

mødte så vel forberedt. Thi når alle troede på „himlen“ som den højeste guddom, og naturens orden som denne guddoms væsen, hvad var da mere forståeligt end, at *himlens* vilje stod at læse i himmelskriften? Ikke, som hidtil antaget, blot i almindelighed i Karlsvognens stilling, Jupiters glans, skyers farve, vindes lyd; nej alle livets enkeltheder i selve de bevægelige himmellegemers skrifttegn, som uophørligt droges på himlen. Først herved nåede man til det højeste udtryk for den altbeherskende orden. I denne tro fandt ærbødigheden for „himlen“ sin inderste styrke og fred.

Ganske naturligt medførte den kinesiske respekt for det bestående, at det *nye ikke blev et brud med fortiden* eller endog blot betegnet som et fremskridt; fortolkerne udviskede efter evne sporet og søgte at udlæse den babyloniske stjernetydning af fortidens tidligste beretninger. Og lige så naturligt kom den nye art stjernetydning til at kaste en forøget glans over Kungfutses tilhængere, den lærde stand. Thi til stjernetydning hørte lærdom. Og de himmelske skrifttræk var som de jordiske. De lod sig ikke bogstavere. *Hvert ord*, hver planetfordeling og hvert liv og begivenhed, der fødtes derunder, *var et skrifttræk for sig*.

Det er lige betegnende for den kinesiske åndsudvikling, at den trængte til stjernetydning som sin egentlige afslutning, og at den ikke selv fandt derpå. Men én gang optaget, voksede det nye himmelsyn i Kina inderligere sammen med folkets bevidsthed end noget andet sted, selv vistnok ikke lærens hjemstavn, Babylon, undtaget. Vi har fra en langt senere tid vidnesbyrd herom. I det 13. århundrede berejste venetianeren Marco Polo som tatar khanens udsending oftere Kina og blev slået af, hvor vidt man her var nået i stjernetydning. Et par småtræk maler tilstanden. Stjernetyderen, siger han, forudsiger alt, både de enkelte menneskers skæbne og særligt vejr og vind, krig og politiske begivenheder for de nærmest følgende år; „og de nedskriver hvert år resultaterne af deres iagttagelser i småskrifter, der kaldes „*tacuin*“ og sælges for en grot (35 øre) til alle, der ønsker at købe dem“. Om Kinas hovedstad siger han: „andre gader bebos af lægerne og stjernetyderne, hvilke også giver undervisning i at læse og skrive.“⁵³ Stjernetyder og lærer var altså ét og samme, *himmelskrift og bogskrift jævnbyrdige fag*.

Som storkhanens yndling og betroede mand havde Marco Polo rig lejlighed til også at stifte bekendtskab med *mongolerne*, dette

mærkelige folk, der i det 13. århundrede havde erobret næsten hele Asien og det halve Europa. Om deres religiøse forhold beretter han, at de troede på en højeste gud i himlen, hvem de bad om sundhed på sjæl og legeme. Men de havde også en anden gud, som de kaldte Natigay og anså for Jordens gud, der vågede over deres børn, kvæg og afgrøde. – Endvidere troede de fast på stjernernes indflydelse på menneskets skæbne. Derfor måtte før ethvert slag stjernetyderne, af hvilke khanen havde en hel skare ved sit hof, afgøre, om dagen ville blive heldig for mongolerne eller ikke.⁵⁴

Hvad enten så denne kundskab om stjernetydning var nået til mongolerne over Kina eller over Persien, viser den os ét og samme. Den store læres bane var nu fuldendt i denne verdensdel. Stjernetydningens ring omsluttede hele Asien.

Skønt Ægypten lå omtrent under samme breddegrader som de andre flodlande, hvor kulturen først var spiret frem, svarede dets naturforhold dog ikke til noget af disses. Ægypten var de *tydelige modsætningsers land*, en naturens børnehave med let fattelig undervisning. Ørken mod vest, ørken mod øst, men midt imellem, afstribet af to bjergkæder, der skinnede hvidt i sollyset, den lange, snævre Nildal med sin dybe, dyndskabte muldjord. Intet utidigt kæleri. Om middagen smældede solstrålerne fra den skyfri himmel, så isen glødede og jordbunden brændte gennem sandalerne. Om natten lå landet fremdeles uden skytæppe, så at den modtagne varme atter strålede bort, og man hen ad morgen kunne ryste af kulde. Med skarpe træk stod *tre årstider* tegnede, *forskellige fra alle andre landes*. Fra hundredagene svømmede Nilen over, hastigt, højt, så det gjaldt at rappe sig og bjærge sine ejendele. Dalen forvandlede til en lang sø, hvor grænseskel og marker lå skjult på bunden, både måtte til for at færdes over fordums bopladser, medens myg i millionvis dansede over de glidende vande. Fra oktober var vandet sunket, kun fed dynd tilbage. Og op myldrede en plantevækst så yppig, ilter og kraftig, at man ofte tre gange kunne høste de bugnende marker, førend aprilsolen kom. Så sejrede heden, alt tørrede til støv, selv Nilen slunkede ind og lå som en lang, dvask krokodille; kun enkeltstående palmer hang endnu med slappe grene og stirrede fra oven som spiddede gribbe efter Hundestjernens komme og den længselsfuldt ventede, første flodbølge fra syd.

Her sagde naturen selv til mennesket: var dig! og tag fat! Ubønhørligt *forvandlede landet skiftevis til indsø, have, ørken*. Men hvert barn kunne tillige indse, hvad her var at gøre. Flid lønnes straks, og opfindsomhed bar tusindfold frugt. Tidligere end andetsteds må overgangen her være sket fra blot jagt og fiskeri til hyrdeliv og atter fra hyrdeliv til agerdyrkning. Og alt imens spirede en hærdet, talrig og dog lykkelig befolkning frem, let og trygt levende, og dog flittig og opmærksom for alt. Derfor gik intet folks historiske kundskab så langt tilbage i tiden som ægypternes. Og hos intet andet folk samledes en sådan sum af pålidelig, vel ordnet erfaring som netop her.

Så langt vor viden rækker – omtrent 4000 år før Kristi fødsel – var ægypterne nået til troen på de besjælede himmellegemer og synes alt i lange tider at have haft denne tro.⁵⁵ Dette er let forståeligt, thi i Ægypten, om ellers noget steds, måtte man kunne komme ud over blot mørkerædthed og vende sig til troen på lysets magter foroven. Men denne tro igen måtte lige så nødvendigt antage en egen form, svarende til landets natur og forskellig fra de omboende folks. Thi medens Månen hos kaldæerne f. eks. spillede en rolle, der næsten overgik Solens, måtte dens betydning i Ægypten blive langt ringere. Hos så mangt et folk var den vædens og frugtbarhedens gudinde. Men i Ægypten fremkaldte den ikke en dråbe regn. Og *landets frugtbarhed skyldtes ikke den, men Solen*. Det var Solen, der smeltede sneen på bjergene langt imod syd, så at Nilen svømmede over. Det var Solen, der af det våde dynd lokkede plantemylderet frem. Det var atter Solen, der brændte Nilbredden tør, tom og hård. Hver eneste af de tre årstider var Solens, og ene Solens, storværk. Under sådanne forhold måtte Solen blive hovedgud, næsten *enegud*.

Selv i småting lader dette sig til syne. Natten og Månen var kaldæernes fortrolige, dagen og Solen ægypternes. Medens de fleste andre østerlandske folk indhyller hovedet mod solen, gik i Ægypten folk, som de var flest, med blottet, stundom endog raget, hoved i solen; men om natten tildækkede man hovedet mod Månens stråler. Da Herodot en 60–70 år efter slaget ved Pelusium kom til valpladsen, hvor de faldnes ben endnu lå spredte, var ægypternes pandeskaller let kendelige fra fjendernes. Hårde af den bestandige barhovedede færd i solen lod de sig endnu knap knuse ved slag,

medens persernes, der havde været turbandækkede fra små af, gik itu, når man kastede blot en lille sten på dem.⁵⁶

Det kunne synes, som om denne ægypternes tro på Solen som hovedgud eller enegud var i strid med, hvad vi ellers kender til deres religion. De dyrkede jo en stor mængde guder: Ra, Osiris, Ptah, Amon, Num osv. Hver især af disse var imidlertid den højeste gud, blot fra forskellige egne. Landet havde nemlig oprindelig været delt i mange stater, hver med sin solgud. Da landet samledes til to, Øvre- og Nedreægypten, senere til ét rige, bibeholdtes efter folkets skik længe disse mange, stedlige, øverste guder. Men ihvorvel de med deres forskellige hellige dyr synes som en broget flok, udtrykte de dog hver især væsentligt det samme.

Landets natur førte altså til fortrinsvis dyrken af den ene gud, solguden. Men selve troen på denne måtte antage en egen form, svarende til de givne forhold. For en tænksom ægypter faldt det naturligt at se *hele tilværelsen som en uhyre strøm, en Nil i det store*, hvor år ud, år ind oversvømmelse afløstes af væksttid og denne atter af ørken og dødtid. Bestandig afsatte livets flod et nyt lag dynd, nye slægter, ny lykke. Hvem var strømmens herre? Selvfølgelig solguden. Men enhver kunne se, at *der var forskel på denne guds tilsyneladelse*. Når Nildalen grønnedes, var det, som om han selv steg ned til Jord, fødtes til liv i den signende blomstring. Men når støvets tid kom, veg han atter bort fra Jordens tørre mumie og beredte først ad lange, fjerne veje alt igen til sit nye komme. Sligt var naturens sindbillede for gudens sande væsen. Thi virkeligt lod Solens gud sig stundom føde på Jord og åbenbarede således sin miskundhed. Med visse mellemrum gentog dette sig, og således slyngede sig bagved de virkelige år et højere år, mærket af solgudens komme og bortgang.

I hvilken skikkelse lod guden sig føde? Et af de hyppigste svar herpå var: som *oksen Apis*. I dette svar åbenbarer sig meget af folkets ejendommelighed. Ligesom persernes tale om den himmelske ko og nordboernes om koen Audhumbla, der slikkede stenene og herved frembragte gudernes stamfader, således er også ægypternes lære om Apis et dunkelt minde om det afgørende fremskridt i kultur, der skete dengang, da *kvægavl indførtes*. Hos ægypterne er tanken klarest udtrykt, for så vidt det her er den højeste gud selv, der

har åbenbaret sig i denne form. Men lige betegnende for ægypternes historiske sans og bundethed af fortiden er det, at de blev hængende ved denne form og ikke siden følte trang til at sprænge den ved f. eks. at tænke sig guden født i menneskeskikkelse. De nøjedes med at erklære Apis for jomfrufødt, idet den ikke var avlet af tyr, men et rent udslag af den højstes kraft. De beundrede dens skønhed, styrke, avlekraft osv., men følte sig tydeligt nok ikke stødt ved selve åbenbaringsformens knaphed. Menneskets gudsøgende tanke havde endnu ikke viklet sig løs af dyreformen. Hvor vanskeligt dette overhovedet er faldet for menneskeheden, kan ses af eksempel fra langt senere tider. Selv da i kristendommen det næste skridt blev nået og Gud antaget åbenbaret i menneskeskikkelse, fandt jo den billeddannende gengivelse længe behag i at nedsætte denne på ny i dyreform og fremstille Kristus som lam [offerlam] eller, under blot bogstav-påskud [ichthys], endog som fisk.

Hvor inderligt sammenvokset troen på den gud, der lader sig føde på Jord, var med ægypternes inderste grundsyn, fremgår af Ægyptens historie. Der måtte komme en tid, hvor spændingen blev alt for stærk mellem det ellers så rene begreb om gud og dennes åbenbaringsform. Den ydre historiske foranledning indtraf, da de mange stedlige, højeste guder trådte i skygge, idet Theben omtrent år 2250 f. Kr. blev rigets hovedstad. Følgen heraf blev først, at Thebens øverste gud Amon blev erklæret for den højeste af alle. Men denne sejr kunne i virkeligheden kun nås eller dog bevares ved, at Amon lidt efter lidt selv forædledes, blev til den *ene, sande, usyn-*

Amenhotep IV af Ægypten (1375–1358 f. Kr.) er en af de få faraoner, der skiller sig stærkt ud i landets lange herskerrække. Dels af politiske grunde, men vistnok også fordi han følte en personlig grebethed, bekendte han sig til en monoteistisk lære, hvis gud var Aton – symboliseret ved en vinget solskive. Dette førte til et opgør med det dominerende præsteskab ved hovedstaden Thebens store Amon-templer. Amenhotep ændrede sit navn til Akhn-aton – „Atons hvile“ – og grundlagde en ny residensstad ved Tell-el-Amarna. Hans efterfølgere blev imidlertid nødsaget til at bøje sig for Amon-præsterne og flyttede tilbage til Theben. Fra Tell-el-Amarnas korte levetid er der gjort rige fund – navnlig af skulpturer og relieffer, der ved deres forfinede – undertiden nærmest dekadente – præg bryder med den ellers så traditionsbevidste ægyptiske kunst.

lige Gud. Omkring år 1400 havde denne udvikling i oversanselig retning nået sit højdepunkt. Selve kongen (Akhnaton) tog parti for den rene lære og bekæmpede med magt anderledes tænkende. Men den gamle opfattelse sejrede til sidst. Og let forståeligt. Thi det, man forlangte, at ægypterne skulle give afkald på, var deres inderste sjæleje, troen på, at den øverste gud ikke altid var Jordan lige fjern, men i sin uendelige miskundhed stundom blev synlig, lod sig føde på Jord. Sligt kunne ingen ægypter i længden opgive. Atter oprettedes da den gamle gudstjeneste i Theben, en kongelig prins blev apispræst i Memphis og anlagde kostbare apisgrave. Atter kunne hymnen klinge til Amons ære: „Ën i dig selv, og ét med hver gud, o guddomsvæseners herlige tyr, alle guders hersker!“⁵⁷ Og atter kunne den vidunderlige lære forkyndes om Osiris, der var Solens sjæl, lysets kilde, underverdenens herre, den algode gud, og dog – synlig til stede i den sorte tyr i apisstalden ved Memphis.

En så udpræget tro på solguden som ægypternes måtte hos et begavet folk som dem nødvendigvis føre både til grundige iagttagelser af Solen og til forsøg på ad gisningens vej at nå endnu videre frem.

Sit smukkeste resultat har den videnskabelige iagttagelse afsat i den *ægyptiske tidsregning*. Efter ældgammel skik delte man dagene i ti og ti. Årets begyndelse satte man, i modsætning til alle andre folk, men i god overensstemmelse med Ægyptens natur, til når Nilens oversvømmelse begyndte. Denne indvarsledes ved, at Solen kort efter den længste dag viste sig i morgendæmringen, ledsaget af den klare stjerne Sirius eller Hundestjernen. Meget tidligt lykkedes det de ægyptiske præster at beregne solårets længde til $365\frac{1}{4}$ døgn, en opdagelse, som de endnu på Herodots tid (o. 450 år f. Kr.) med stolthed hævdede som sket i Ægypten længe forud for alle andre folk.⁵⁸

Ikke desto mindre vedblev man at inndele året i tolv måneder på 30 dage hver samt fem overskydende dage, altså regne, som om året blot bestod af 365 døgn, uden nogen sinde at indskyde en skuddag for atter at bringe orden.

Denne fejl, der oprindeligt vel var blevet begået af uvidenhed, fastholdtes siden med flid og dannede et af de ejendommeligste udtryk for det ægyptiske livssyn. Nilens glidende strøm, hvor intet

punkt var så fattigt, at det jo til tider lyste med solblink, blev det ubevidste *forbillede* også for *tidsregningen*. Idet man ikke ved hjælp af skuddag skaffede afløb for de henved seks timer, der hvert år blev til rest af Solens omløbstid, lod man med vilje tidsregningens år efterhånden forrykkes i forhold til årstiderne. Som en græsk forfatter udtrykte det: „Ægypterne regner hverken deres år efter Solen eller deres dage og måneder efter Månen, men de går frem på ganske egen vis. De holder nemlig på, at ofrene til guderne ikke bestandigt skal bringes på samme tid af året men tværtimod gennemvandre alle årets tider, så at sommerens fest kan blive til både en høst-, en vinter- og en vårfest.“⁵⁹ Det tog 1461 år, inden rækken var helt gennemløbet, inden altså Hundestjernen igen stod op på den første morgen i årets første måned. „De ægyptiske præster fortalte mig,“ siger Herodot,⁶⁰ „at fra den tidligste til denne sidste konge var der forløbet 341 menneskealdre, hvilket svarer til 11.340 år.“ I denne tid var Hundestjerne-perioden otte gange blevet fornyet,⁶¹ uden at landets frugtbarhed eller Nilens oversvømmelse eller sygdom og dødsfald havde undergået nogen væsentlig forandring.

Solens magt var den håbets og forvisningens *guldtråd*, hvorpå året, livet, tiden, alt var trukket, og som bestandigt blinkede igenem. Hvor de videnskabelige iagttagelser og beregninger stoppede, tog de blotte gisninger fat, og her skabte den ægyptiske tankegang nogle af de skønneste og dybeste forklaringsforsøg, som menneskeånden har frembragt. Idet tanken stadigt kredsede om Solen og dens magt, lå det spørgsmål så nær: Hvor bliver Solen af hver aften, når den synker ned i vest? Slukkes den i hav? Tilsandes den i ørk? Og hvad forhold er der mellem den og den nye, der hver morgen opstår i øst?

Hvor stort et fremskridt det var overhovedet at stille dette spørgsmål, kan ses af, at assyrer og babylonier end ikke var nået så vidt. Da Månen for dem havde den store betydning, lå spørgsmålet dem heller ikke så nær, thi Månens blege ansigt ses jo hyppigt om dagen på himlen. Men for ægypterne måtte spørgsmålet rejse sig med kraft: Hvad bliver der af Solen om natten?

Datidens verdensbillede ejede ikke plads for noget svar. Verden var jo den store hal med himmelen til loft, Jorden som gulv og underverdenen som kælder. Mere var der ikke. Hvorledes kal-

dæerne til deres fortrinlige matematiske og astronomiske beregninger har kunnet nøjes med denne mangelfulde forestilling, vides ikke. Senere, da grækerne havde fundet et svar, lånte kaldæerne dette. Indtil da synes de underligt nok ikke at have følt noget savn, men slog sig til ro ved udførlig beskrivelse af de to par stærke fløj-døre, ad hvilke Solen gik ind om morgenen i øst og ud om aftenen i vest. Ægypterne drev det til at stille spørgsmålet, men formåede ikke at finde det fysiske svar. De blev stående på halvvejen og nøjedes med et blot billedligt religiøst. Dette – eller rettere disse, thi det gaves under dobbelt form – var imidlertid så dybsindigt og stemningsfuldt, at det siden da har afgivet åndelig næring for mange slægtled.

Den første forklaring var denne: Solen går vel ned om aftenen, men afløses af nattens Måne og denne atter af den unge morgensol. Døende efterlader altså Solen sin magt til Månen, der som en trofast hustru omhyggeligt våger over den, indtil deres afkom, den nye sol, er vokset til at tage den i arv. Medens formerne veksler, bliver det væsentlige, selve lyset. I denne trehed er lysets evige sejr givet og hermed tillige den dybeste oplysning om det guddommeliges eget væsen. Thi *guddommen er en treenighed: fader, moder og søn*. Denne tro var overordentlig udbredt i Ægypten. Fra ældgammel tid dyrkedes i næsten hver by tre højeste guder, gudfader, gudmoder og gudsøn, der på én gang var tre personer og dog udgjorde ét væsen.⁶² En ikke usædvanlig gudfremstilling er derfor en kvinde med et barn på skødet (Osiris' hustru Isis med barnet Horus), i hvilket man har ment at finde forbilledet for en senere tids madonna-fremstillinger.⁶³

Den anden religiøse forklaring kom en fysisk løsning af vanskeligheden endnu nærmere: Det er en plump misforståelse af tre-

Isis med Horus på skødet. Isis var hustru til de dødes gud Osiris, som hun havde vakt til live igen, efter at han var blevet myrdet af sin broder. Derfor var hun knyttet til forestillingerne om et liv efter døden. Osiris selv blev de dødes gud – dødsrigets højeste dommer og den, der gav andre døde adgang til et evigt liv. Denne tankegang fik siden indpas i kristendommen. I romertiden bredte dyrkelsen af Isis sig over hele middelhavsområdet, og det er sandsynligt, at hun i rollen som moder har påvirket de kristnes forestillinger om Jomfru Maria. (Nationalmuseet).

enigheden at tænke sig gulfader blivende dræbt af en fjende og atter hævnnet af sin søn. *Det er samme sol, der vender tilbage.* Når den om aftenen går ned i vest, dør den ikke, men vandrer ad dunkle, vildsomme, farefulde veje gennem underverdenen tilbage til øst for atter næste morgen at stå op på ny. Det er en og samme gud, der er den sejrende og lidende, verdens herre og verdens frelser. Idet gud stiger ned til de dødes rige, giver han på én gang sin uudgrundelige omhu for mennesket til kende og viser sig som underverdenens dommer og herre.

På denne skønne solfortolkning var atter det ægyptiske syn på menneskelivet bygget. Solens løb, guds væsens udtryk, er tillige sindbilledet på menneskets vilkår. Også det lever, dør og må stige ned i underverdenen. Men frygt ikke! Mumien betegner kun livets tørre støvtid, førend livsvældets strøm atter stiger. Som Solen skal menneskesjælen vende tilbage og tage sit ventende, sit fordums legeme i besiddelse. Thi sjælen hører Solen til, den frifindes af dommeren i de dødes rige og tager plads i Solens båd. Er end farten besværlig i underverdenen med mange farer og kampe, der nås dog engang frem til lysets morgen. At „de dødes stad“ ved Memfis og ved Theben lå i bjergene mod vest, havde derfor sindbilledlig betydning, det var solnedgangens land. Overfarten over Nilen betegnede overfarten til et hinsidigt. Men farten gik ad hemmelighedsfulde veje videre med Solen, med gud.

Det ægyptiske syn på tilværelsen afrundede sig således til en glad tillidsfuldhed, parret med en hærdet fornemmelse af, at bratte omslag, svære tider hørte nu engang til. Livssyn og mindesmærker svarede til hinanden. Slank som en obelisk, regelret og fastfodet som en pyramide, med hang til ensformig gentagelse som billederne derpå, ragede denne forklaring op, badet i sollys, kantet og stiv. Det er lige betegnende for den, at den højeste gud her nåede til at nære forsorg for alverden, og at han dog kunne tænkes spærret inde i en tyrs skikkelse. På samme vis omfattede udødelighedstroen ikke blot sjælen, men fastholdt legemet med.

Med dette livssyn tørnede stjernetydningen sammen, da den fra Babylonien trængte sydpå. At der meget tidligt har fundet livlig forbindelse og åndelig udveksling sted mellem Ægypten og Babylon er utvivlsomt. Den tidligere omtalte, babyloniske tilbøjelighed

til at samle guderne tre og tre til enheder var således vistnok et udslag af ægyptisk påvirkning. Men på hvilket tidspunkt stjernetydningen er nået til Ægypten, vides ikke med sikkerhed. Hvor grundigt den imidlertid her satte sig fast, fremgår af, at en senere historieskriver omtrent 200 år efter Kristi fødsel, Dio Cassius, for alvor kunne påstå: „Den skik at kalde dagene efter de syv planeter er først opstået hos ægypterne og har herfra for ikke længe siden bredt sig til andre folk, især romerne.“⁶⁴ At ægypterne således antoges for opfinderne, er et udtryk for, at skikken dengang længe havde hersket i landet. Omtrent 600 år tidligere kan vi da også påvise sikre spor af stjernetydningen. Herodot⁶⁵ fortæller nemlig om ægypterne: „Der er også adskillige andre ting, som de først har fundet på, nemlig hvem af guderne hver måned og hver dag tilhører, og hvad hvert menneske efter den dag, på hvilken han er født, kan vente at møde i livet, hvilken død han vil få, og hvorledes han vil blive.“ De tidligste, men ganske vist endnu usikre, spor af stjernetydning er forskellige planetfortegnelser, af hvilke den ældste henføres til det såkaldte 19. dynasti, vel omtrent 1400 år før Kristus.⁶⁶

I disse planetfortegnelser er der *et ægte ægyptisk træk: Solen nævnes altid først*. Dette blev også den hovedbetingelse, som ægypterne stillede for at gå ind på stjernetydningen. Lidt efter lidt vænede man sig til den ny hieroglyfskrift på himlen, der opregnede det enkelte livs indhold, endog førend det var levet. Lidt efter lidt blegnede den gamle tidsinddeling i ti dage og veg for planetugens syv dage, der i Ægypten som andetsteds begyndte til blot astronomisk brug og endte med daglig anvendelse hos hvermand.⁶⁷ Men hvad man her hverken ville eller kunne opgive, var forvisningen om solgudens altformående kraft. *Med troen på en treenig gud, der lod sig føde på Jord, ja steg ned i dødsriget for at frelse menneskene, antog da stjernetydningen uformærkt et andet præg*. Vel strålede skæbnens vilje uforanderligt fra oven ned. Men Saturns ildevarslende blik var, lige så lidt som Nilens tørtid eller døden selv kun blot og bar ulykke, der som en glubsk sjakal styrtede sig over mennesket. Bagved planeternes gang, som bag Nilens løb og livets veje, tegnede sig en stærkere magt, der ledte det alt, bugtet, men fast, til *lykke*.

Sit tydeligste udtryk fandt dette i *det nye syn på ugen*. Efter assyrisk-babylonisk opfattelse lå hovedvægten her nødvendigvis på tal-

let syv. Først med den syvende dag var ugen fuldbyrdet, mod denne syvende dag, festdagen, hviledagen, sigtede derfor hele ugen, i den opsamledes den, i den gik den til grunde. „Sabbath“ udledes både af „hvile“ og af „syv“. Modsat for ægypterne. De bandtes ikke af nogen nedarvet tro på en skummel tyrangud, der ved et magtbud lod hele ugen og dens virke være dødsens på en hviledag. For dem var tværtimod solguden altings betingelse og ophav. Solens dag, søndagen, blev derfor nødvendigvis for dem festdagen. Og ved et heldigt træf fulgte jo netop efter stjernetydningens forvredne planetrække Solens dag lige efter Saturns dag og åbnede den nye uge. Uden brud på den astrologiske rækkefølge lod der sig da vende op og ned på ugetyngden, helligdagen lod sig forlægge fra ugens sidste til dens første dag. Og medens efter babylonisk syn alt var omme, når det hellige syv var sket fyldst og hviledagen havde optaget de forudgående i sig, så lå efter ægyptisk opfattelse netop forjættelse i ugernes rækkefølge. Thi i verdens gang som i ugeforløb vendte gud bestandigt tilbage igen, lod sig føde på ny på sin egen dag, Solens dag, den signede herrens dag.

Skønt alle enkeltheder, beregningsmåder osv. synes at være forblevet uforandrede, skiftede da stjernetydningen selv til dels præg ved at omplantes på ægyptisk grund. Den blev mere solvarm og solbrændt. Nu som før greb himmelske magter ind og styrede brikkerne på det jordiske skakbræt. Men mennesket tilhylede ikke længere rædselsslagen sit hoved. Tillidsfuld og issefast vovede det at se op i forvisning om, at tyren, Solen, den højeste gud, menneskets frelser, vel skulle vide at vinde spillet. –

Alexandria blev et nyt hovedsæde og udgangspunkt for stjernetydningen.

Mellem Babylonien og Ægypten lå Kanaans land, hvor jøderne bosatte sig. Dette folk var en gren af den semitiske stamme og hørte vistnok oprindeligt hjemme i egnene om Babylon. Under et langt ophold i Ægypten havde det imidlertid tilegnet sig dette lands kultur. Og da det blev selvstændigt, bar det stærke mærker af sin *dobbelte herkomst*. Politisk set var dets betydning kun ringe. En kortvarig glansperiode under et par konger, David og Salomon, i øvrigt kun truet tilværelse, underkuelse, ja trældom hos en af de to store naboer. Folkets kulturhistoriske betydning ligger i dets ihærdige

forsøg på at forme et selvstændigt livssyn ud fra de to givne forudsætninger.

I Ægypten blev det jødiske folk åndeligt til og flyvefærdigt; det fløj bort derfra. Men først langt senere, under og efter *det babyloniske fangenskab*, forfattedes eller dog bearbejdedes hele den litteratur, gennem hvilken vi nu alene kender folkets oplevelser og åndelige præg. Hvad vi ved om jøderne er da egentlig kun, hvorledes folket kort efter den sidste voldsomme påvirkning fra Babylon så tilbage på sig selv. Ud herfra må vi søge at bestemme, hvorledes dets fortid ventelig har været.

Sin åndelige opvåkningstid så folket legemliggjort i den skikkelse, som i dets skrifter kaldes „Moses“. I uopløselig forening samles i denne virkeligt og tænkt, alt det, der formentlig har udgjort det ny og bærende i det unge folk. Man kunne søge at gå bag ved denne skikkelse for at finde den egentlige, den historiske Moses. For os er det imidlertid i vor sammenhæng nok at nå til blot en personifikation af den tanke, der, efter hvad vi tror at turde slutte, virkelig har været den ledende. Den store tanke, som „Moses“, der var „opdraget i al ægypternes visdom“, greb og gjorde til sin, var den samme, der just den gang så stærkt havde sat ægypterne selv i bevægelse: tanken om den *usynlige gud*. Ubundet som „Moses“ var af Ægyptens fortid, kunne han fuldt tilegne sig denne tanke og gøre den til sin egen. Ingen anden svarede som den til et begavet og forpint folks trang, der nødtvungent havde måttet bøje sig for sine underkueres guder. Medens ægypterne, som vi har set, selv atter opgav tanken som uforenelig med, at gud lod sig føde på Jord og således altså blev synlig, blev den for „Moses“ det alt beherskende punkt. I tillid til den usynlige gud førte han sine landsmænd ud af Ægypten. Han og jøderne sluttede et ekstraforbund, en pagt med denne gud, der således på én gang blev altings ophav og herre og dog en blot nationalgud.

I dette nye gudsbegreb lå det ejendommelige og centrale i Mose lære. Og i at have vogtet og værnet herom, ofte under de vanskeligste forhold, ligger det jødiske folks historiske betydning. Mose øvrige opfattelse overskred nemlig ikke væsentligt det ægyptiske kulturstandpunkt, hverken moralen i de ti bud eller omsigten i de andre love og forskrifter. Omskærelsen, der sattes som pagtens tegn, var alt påbudt hos de ægyptiske præster og af ældgammel oprin-

delse. Den skik, der også trængte igennem hos jøderne, at den skulle foretages med stenkniv, synes at vise dens herkomst tilbage til stenalderen. Blev således *troen på den usynlige gud jødernes væsentligste mærke*, må man dobbelt undre sig over den sejhed og kraft, hvormed den fastholdtes. Thi dens indhold var jo dog en forestillings-fornægtelse, hvortil ikke én af ti tusinde virkeligt formåede at hæve sig; dens ydre form den fattige og latterlige: et tomt tempel; dens omdømme overalt: foragt som gudsbespottelse. Her som alle vegne i religionernes historie var da også forholdet dette, at kun nogle få udvalgte glimtvis fattede stifterens tanker og bar dem videre. Massen af „tilhængere“ befandt sig ubevidst årtusinder bagved.

Når ikke desto mindre den usynlige guds sag stadigt vandt sejr blandt jøderne, skyldtes dette for en del også selve *standpunktets svaghed*. Den usynlige gud, som jøderne bekendte, havde tillige sluttet en pagt just med dette folk. Men herved sank han ned til en blot *nationalgud* i rang med assyrernes gud Assur og de andre folkeslags særlige kampguder. En sådan pagt og en sådan gud var nem nok for folkets masse at tro på, men der var også stor afstand mellem det ophøjede begreb om den usynlige, almægtige gud og denne blot skinsyge og hævngherrige tyrann bag skyerne.

Hvad der endelig udgjorde på en gang en styrke og en svaghed hos jøderne, var folkets *uafhængighed af naturindtryk*. Som spædt oprykket med rode og siden omtumlet under allehånde naturforhold lige fra Eufrat til Nilen og tilbage igen, havde folket mistet den umiddelbare enhed med bestemte naturomgivelser, der på en gang fremmer og holder tilbage. Med overklippet navlestreng hørte det ikke længer hjemme i naturens moderliv, men var i stand til at ånde alene i tankens, dispuptions og lidenskabens kolde luft. Derfor har ikke noget andet oldtidsfolk formået i samme grad som det at tænke sig en ulegemlig gud og en verden skabt af intet. Medens de øvrige folkeslag blandedes af stjernetydningens himmelindtryk, gik det jøderne modsat. De forblev kolde heroverfor, men strøges derimod i lue af syvstankens sindrighed. Omvendt var der næppe hos noget andet oldtidsfolk på lige dannelsesstrin så lavt til tilværelsens loft, så stram en folkedunst, så fattigt lysende himmellamper som netop her. Hvor vidt forskellig fra en stjerneklar nat på Babelstårnet eller fra den blide almenstemning i læren om Osiris' frel-

sertogt under Jorden er f. eks. ikke den bekendte beretning i Josva bog. Det er den usynlige guds forhold der skildres, dengang da jøderne søgte at bemægtige sig Kanaan, og fem af de indfødte konger sluttede sig sammen for at værgе deres fædreland mod de fremmede voldsmand fra ørkenen:

„Men Jahve sagde til Josva: „Frygt ikke for dem! thi jeg har givet dem i din vold, og ikke én mand skal kunne stå sig mod dig.“ Så kom Josva pludseligt over dem. Og Jahve forskrækkede dem for Israel og slog dem med et stort nederlag ved Gibeon. Men da de flygtede for Israel ned fra Beth-Horon, lod Jahve store sten fra himlen falde ned på dem lige til Aseka, så at de døde. Og der faldt flere for disse hagelsten, end der blev dræbt med sværd af Israels børn. På den dag talte Josva til Jahve og sagde for Israels øjne: „Sol stat stille i Gibeon, stands Måne i Ajalons dal!“ Og Solen stod stille, og Månen standsede, indtil folket havde taget hævn over sine fjender. Det står jo skrevet i den „Oprigtiges bog“. Solen blev stående midt på himlen og hastede ikke med at gå ned henved en halv dag. Og mage til dag var der ikke, hverken før eller siden, at Jahve hørte efter en mands røst, thi Jahve kæmpede for Israel.“⁶⁸

Beliggende midt imellem de to store kulturlande Ægypten og Assyrien-Babylonien var *jødefolkets udvikling* givet. Den måtte komme til at bestå i *modtagen eller frastøden af, hvad der bødes det fra begge de mægtige naboer*. Fra Ægypten modtog det læren om den usynlige gud, og desuden en vis, spredt forekommende, *glæde ved livet* og *tillidsfuld slægtskabsfølelse over for gud*, stemninger, der hver gang klinger besynderligt fremmed ind i den egentlige jødiske tankegang. Derimod formåede Ægypten ikke at bibringe dem forestillingen om den guddommelige tyr. Hvor nær dette dog lå, kan ses af beretningen om, at selve Aron, i Mose fravær, dannede sine landsmand i ørkenen en *guldkalv*, det er: et apisbillede, som disse begejstret tilbad.⁶⁹ Og endnu mange hundrede år efter, da riget ved Salomons død var blevet delt i to, lod kongen i Israels rige, Jeroboam, „gøre to *guldkalve* og sagde: „Se, dine guder, Israel! som førte dig op fra Ægyptens land“, og han satte den ene i Betel, og den anden satte han i Dan.“⁷⁰ Apisdyrkelsen savnede dog for meget fortids forudsætninger i folkets liv til at slå blivende rod og fortrænge den yngre tro på en usynlig gud. Heller ikke læren

Den hellige apistyr med en solskive mellem hornene – ægyptisk bronzefigur fra o. 600 f. Kr. I Bibelens beretning om jøderne, der ved Sinai bjerg opstillede en guldkalv og dansede omkring den, har man formentlig en mindelse om, at Israel i sin tidlige historie har været under påvirkning af ægyptisk religion, ligesom man senere kom under indflydelse af den babyloniske. Den religion, som jøderne selv mente skyldtes en åbenbaring, havde i virkeligheden en lang udviklingshistorie. (Ny Carlsberg Glyptotek).

om en treenighed, eller den ægyptiske faste tro på udødelighed og legemets opstandelse var i stand til at bevæge jøderne. Selv det lange ophold i Ægypten havde været for kort til at ophæve deres semitiske utilbøjelighed til tanken om et liv efter dette. Deres løsen blev: *kun én gud, kun ét liv*.

Fra assyrisk-babylonisk side viste påvirkningen sig først og fremmest i opfordring til at antage disse nordlige folks gudelære. Af og til, berettes der, lod vel jøderne – kongen og hele folket – sig bevæge til at *tilbede Baal, Molok og Astarte*, men stadig vendte man atter tilbage til at dyrke den usynlige gud. Lidt efter lidt formede folkets historiske syn på sig selv – i hvert fald således som vi ken-

der det gennem dets senere historieskrivning og profetisk-politiske litteratur – sig som forvisning om, at frafald fra folkets gud, Jahve, medførte ulykke, vedhængen lykke. Og med sikker religiøs takt afviste man også den bestandigt på ny sig meldende stjernetydning som en blot formummet tro på de guddommelige himmellegemer. Der kan næppe være nogen tvivl om, at det er til stjernetydningen der sigtes, når der så ofte udtales fordømmelsesdom over troen på „Sol, Måne og hele himlens hær“.⁷¹ Man passede her skarpt på. End ikke som billeder af gud og hans storhed fik det mægtige himmelindtryk lov til at snige sig ind. Thi du skal overhovedet ikke danne dig noget billede af din gud!

Men hvad stjernetydningen selv ikke var i stand til, det formåede dens slægtning, *planeternes hellige tal*. Som sand med ørkenvind trængte syvtallet ind og fyldte ud i alle revner og sprækker. Det besjrede ikke blot tidsinddelingen og satte sig fast i form af *planet-ugens syv dage*; det prægede sit mærke overalt lige fra *verdens skabelse* til ypperstepræstens smykker og templets *syvarmede lysestage*. Desværre er vi ude af stand til sikkert at bestemme tidspunktet for denne indvandring. Som ovenfor bemærket besidder vi jo kun de jødiske skrifter således, som de samledes efter det babyloniske fangenskab. Men denne sidste redaktion er dog ikke ganske ensartet, den blotter selv forskellige tiders synsmåder.

Der er i de historiske beretninger *tre lag*, der falder stærkt i øjnene. Først en simpel, usammensat *form*, der melder sig selv som den ældste. Dernæst en *omarbejdelse*, hvis mål har været at bringe det omhandlede i forhold til den uforglemmelige hovedbegivenhed i folkets historie, *udvandringen af Ægypten*. Endelig en *omarbejdelse*, hvor alt er tilskåret til at passe til syvtallet. Aflejrede stundom side om side i den sidste redaktion, der synes foretaget af en blot flittig samler, åbner disse tre forskellige lag os indblik i en udviklingsgang, hvis enkelte trin endnu ikke med sikkerhed lader sig tidsfæste.

Et tydeligt eksempel på udviklingen afgiver *festerne*. De tre hovedfester synes oprindeligt blot at have været *takkefester for frugtbarhed*. Påsken for fårehjordens frugtbarhed, pinsen for hvedehøsten, løvsalenes fest for frugt- og vinhøsten. Af disse var påsken ifølge sagens natur den ældste og pegede tilbage til nomadetiden, hvor fåreflokken havde udgjort hovedejet, og det førstefødte lam var en

borgen for dens trivsel og vækst. Pinse og løvsalenes fest kan først være indført langt senere, efter at folket havde erobret Kanaan og selv var blevet *agerdyrkende*. Ved denne grundforandring i levevis blev påskefesten ligesom ledig, og tidligt synes den da at være blevet omdannet til en historisk mindefest, hvor det slagtede lam og det tarvelige, *usyrede brød* skulle minde om forholdene ved opbruddet fra Ægypten. Ganske naturligt knyttede sagnet indstiftelsen af denne fest til folkets ypperste mand, „Moses“, der havde ført det ud af Ægypten.

Men spor af en meget yngre tid og kunstlet tankegang er det, når også *pinsen og løvsalenes fest* blev tvunget til at være *mindefester om Ægypten*, og indstiftelsen af disse også henførtes til „Moses“. I en af de lovsamlinger, der er optaget i de såkaldte fem Mosebøger, lægges der således „Moses“ følgende ord i munden om pinsen: „Du skal herved komme i hu, at du var en tjener i Ægypten!“⁷² Og i en anden gøres han til overbringer af følgende budskab fra gud: „Hver indfødt i Israel skal [under løvsalsfesten] bo i løvsale, for at eders efterkommere kunne vide, at jeg lod Israels børn bo under løvsale, da jeg førte dem ud af Ægypten.“⁷³ Her stilles ligefrem *umulige fordringer til mangel på virkelighedssans*. Ingen moderssjæl ville jo falde på at forestille sig vandringen i den tørre ørken som et liv i løvsale. Og omvendt, hos enhver ikke-jøde, der i Kanaan, så berømt af sin vinavl, blot én gang havde prøvet under en vinhøst at række efter en klase ind under solspættet vinløv, måtte i et nu den simple virkelighed kunne gyde al løvsalens fryd og forståelse i sindet.

Var ved denne søgte omfortolkning udfrielsen af Ægypten skruet til midtpunkt i alt, så blev endelig den babyloniske systematiseringen til *forherligelse af syttallet* ganske naturligt henvist til at gå endnu længere tilbage. I de to fortællinger i 1. Mosebog om verdens skabelse berettes i den ene,⁷⁴ at verden er skabt på én dag, medens den i den anden,⁷⁵ i lighed med den kaldæiske opfattelse, antages at være blevet skabt i løbet af seks dage. For hviledagens hellighed har selv gud bøjet sig ved at *hvile på den syvende dag*, og til denne storladne indstiftelse henføres da den jordiske ugeinddeling med sabbaten til slut. Gentagne gange siges det udtrykkeligt, at gud selv har befalet, at det skulle være så.⁷⁶ En ufortrøden ægyptfortolkning vover sig dog også her en enkelt gang frem i følgende ord,

der skal være udråbt af „Moses“ til folket: „Du skal komme i hu, at du var træl i Ægyptens land, men Herren din gud førte dig ud deraf med vældig hånd; derfor bød Herren din gud dig at – holde hviledagen.“⁷⁷

Beroede ugen og sabbaten på syvtallet, måtte også de store fester gøre det. I årets første måned kom påsken som dagens og dagenes fest, idet man først på én dag skulle fejre påskefesten, derefter i de følgende syv dage de usyrede brøds fest.⁷⁸ Derpå fulgte pinsen som *ugernes fest*, nøjagtigt syv uger efter påske. Endelig kom i den syvende måned *månedernes fest*. På den første dag i denne var det hviledag, en uge efter forsoningsfest og endnu en uge efter i syv dage løvsalenes fest. Her var tydeligt nok hensynet til årets og høstens gang blegnet for syvtallets forherligelse. Til overflod ytrede dette sig i en særskilt fest *hvert syvende år* og en endnu større, når syv gange syv år var forløbet. Kaldæernes syvtal havde på dette tidspunkt fuldstændigt besejret jøderne. Intet under, at hvor syvtallet i den grad flimrede for øjet, måtte det også vise sig inden for det historisk overleverede. Der kan således, for blot at nævne ét eksempel, næppe være tvivl om, hvorvidt det skyldes gammel beretning eller ny bearbejdede, at Lameks ord kom til at lyde: „Syvfold hævnnes vel Kain, syv gange syvti hævnnes skal Lamek, eller at samme Lamek just blev 777 år gammel.“⁷⁹

Måden, hvorpå jøderne bøjede sig for det babyloniske syvtal, var og blev dog af mere formel natur, for så vidt de hårdnakket vægrede sig ved at antage den dertil hørende stjernetro. Hvor dybt de end dukkedes af stormen, gled denne dog væsentligt over deres hoveder; deres tro på den usynlige gud bevaredes. Men af endnu mere indgribende betydning blev en sidste påvirkning fra Babylon, hvorved også deres gudsbegreb og religiøse blik på livet blev ændret. Det var, da de oprindeligt persiske tanker over Babylon nåede til dem: læren om de to mod hinanden kæmpende, næsten lige stærke livsmagter, godt og ondt, læren om gud og djævelen.

Når læren om godt og ondt, gud og djævel, først er nået til jøderne og har begyndt her at fæste rod, er vi lige så lidt i stand til at angive bestemt som syvtallets indtrængen. Vi kender jo kun folkets litteratur, således som den fik sin sidste form efter det babyloniske fangenskab. Men tydeligt nok er det, at disse tanker har udøvet

en overordentlig virkning på den jødiske opfattelse, gennemsyret og omdannet den. Vi kan i den jødiske litteratur – takket være den sidste redaktions mangelfulde kritik og trofaste samlerflid – påvise alle udviklingstrin lige fra fuldstændig uberørthed af læren om godt og ondt, gud og djævel, indtil det punkt, hvor den persiske lære næsten havde sejret, og den bevægelse var begyndt, der med ustandselig kraft skulle rulle videre ned mod Kristi og apostlenes dage.

Den oprindelige opfattelse, der havde kunnet slå til over for Mose lære om jødernes pagt med den usynlige Jahve, var den, at synd simpelt hen var *ulydighed mod Jahve*, altså frafald fra pagten med ham. Med denne forklaring synes man at have ladet sig nøje i lange tider. Endnu i mange af „Davids salmer“ skildres synden blot som frafaldet, dens væsen som det rent negative, den gudfordlattes hjælpeløshed over for sine fjender. Og salmerne så vel som profeterne Jesaias og Jeremias bliver ikke trætte af at forkynde, at der ingen er til uden den ene gud; alle andre såkaldte guder er kun afguder, afmægtige tankefostre.⁸⁰

I modsætning hertil findes der i 1. Mosebog en gruppe af fortællinger, hvis forfattere tydeligt nok er fyldt af en ny ånd. Hver især søger de nemlig, om end på forskellig vis, at gå bag ved den gammeldags forklaring og spørge om selve årsagen til ulydigheden og hermed om forholdet til gud. Fra hvilken kant de er blevet æggede til at stille dette spørgsmål, røbes ved skuepladsen i fortællingerne, der gerne er hentet fra *Assyrien, Babylonien og de af perserne kendte egne* helt over til Indien. Som disse mærkelige fortællinger nu foreligger, udgør de en blandingsart, hvor gamle babylo-niske eller persiske sagn og folkeminder er påhældt ny og hed tankegang.

I *beretningen om Babelstårnet*,⁸¹ som menneskene ville bygge til himlen, hvad Gud dog hindrede ved at forvirre det oprindeligt ene sprog til mange, sættes syndens væsen som overmod. De to løst sammenkoblede fortællinger om syndfloden,⁸² af hvilke den ene lader arken strande på Ararat, stemmer i, at Gud lod vandfloden komme, fordi han fortrød, at han havde skabt menneskene, der nu var blevet onde. Uklart anføres som grund hertil, at højere væsner, „guds sønner“, havde ægtet menneskenes skønne døtre og herved fordærvet slægten.⁸³ Men de to fortællinger afviger indbyrdes an-

gående virkningerne af det anvendte middel. Den ene betegner det hele nærmest som en *unyttig overilelse*, der atter fortrydes. „Og Jahve lugtede den behagelige lugt [af Noahs brændoffer]. Da sagde Jahve i sit hjerte: „Jeg vil ikke mere herefter forbande Jorden for menneskets skyld, thi menneskets hjertes tanke er ond fra hans ungdom; og jeg vil ikke mere slå alt, hvad der lever, som jeg har gjort. Så længe Jorden står, skal sæd og høst, frost og hede, sommer og vinter, dag og nat ikke aflade.“

Den anden fortælling derimod lader *syndfloden* være et igenfødselsens og fornyelsens bad for menneskeheden. Som skabt på ny velsignes de frelste af Gud med den velsignelse, der engang havde lydt til det første menneskepar. Og der føjes yderligere tilladelser og løfter til: mennesket må fremtidigt leve ikke blot af planter, men også af dyrisk føde, kun ikke af selve blodet, thi blodet er sjælen. Rædsel skal være over alle dyr lige over for mennesket. Vover de dog at dræbe et menneske, vil Gud kræve hans blod af dem. Ligeså, om menneske dræber menneske. Og Gud oprettede den pagt med alle de frelste, mennesker som dyr og alt levende, at herefter skulle aldrig mere nogen vandflod fordærve Jorden. Og som pagtens tegn satte han regnbuen i skyen, det stadigt tilbagevendende vidnesbyrd om, når Gud fører regnskyerne over Jorden, at vandene aldrig mere skal vokse til vandfald, men Gud ihukommer sin pagt med alt, hvad der lever.

I disse to fortællinger om syndfloden træder modsætningen frem mellem de to stemninger, der deler magten over jødisk tankegang: som regel et tungt og trykket livssyn, parret med hang til det voldsomme, ligesom hos de semitiske frænder mod nord. Men glimtvis og uventet kan en arvelod fra Ægypten dukke op i form af en glæde ved livet, en tillid til frændskabet med Gud, der ikke lader sig kue og formår at forgyldte selv det tristeste billede. I nærværende tilfælde forvandles selv så genstridigt et emne som Herrens hårde straffedom over Jorden til sollys og lykke.

Renest træder denne indre modsætning frem i de to ypperste fostre af jødisk religiøs digtekunst, de *to fortællinger om verdens skabelse*. Begge bærer de hele gruppens mærke af babylonisk-persisk påvirkning. I den ene er således syvtallet nøje gennemført med en seks dages skabelse og Guds hvile på den syvende dag, sabbaten. Den anden er helt og holdent bygget over babylonisk-persiske fore-

stillingsformer: Paradisets have, livets træ, fristelsens træ, slangen som det onde dyr,⁸⁴ (tidligere synes slangen hos jøderne netop at have betegnet lægedommen, frelsen).⁸⁵ Men *grundtonen* i dem er stik modsat. I *den første*,⁸⁶ der uden tvivl er skrevet af samme forfatter som den livsglade syndflods fortælling, svulmer det samme livsmod som ved Nilens bredder. I jubelen sprænges alle skranker, både jødiske og babyloniske. „Moses“ havde sagt: du skal ikke danne dig noget billede eller lignelse af din gud. Men her bliver mennesket selv Guds billede. Thi da alt andet var skabt, sagde Gud: „Vi vil gøre et menneske i vort billede efter vor lignelse.“ Så skabte Gud mennesket i sit billede, i Guds billede skabte han ham, mand og kvinde skabte han dem. – Og her er ikke tale om synd og ondt, men kun om lykke. *Elskov og glad arbejde er livets mål*. Thi Gud velsignede manden og kvinden og sagde: „Værer frugtbare og vorder mangfoldige, fylder Jorden og gør eder den underdanig og hersker over havets fiske og himlens fugle og alt levende, som rører sig på Jorden.“ Kun ét endnu – og her ytrer det blide livssyn sig i sin skønneste form, parret med den ægyptiske lære om, at blodet udgør livet –: Vold må ikke øves, blod må ikke udøses! Derfor anviste Gud mennesket til føde alle de planter, der bærer frugt; men fiskene, fuglene og dyrene de grønne urter til næring. – Og Gud så alt, hvad han havde gjort, og se, det var såre godt.

I denne fortælling om verdens tilblivelse har menneskelig tro på livet, drøm om lykken fundet sit ædleste udtryk. Tilværelsens rigeste tanke: Alt er brødre, børn af Gud, banker her på og vil ud.

Medens her således svulmer en følelse, der vil have alt og alle med, er det stik modsatte tilfældet i *den anden fortælling*.⁸⁷ Den er skrevet med samme uforlignelige kunst som den første. Hvert ord er simpelt og naturligt og dog fint og velafvejet, så det hele billede fattes lige let og bevares af store og små. Men inderst i fortællingens tiltalende frugt ligger den bitreste kerne. Under denne lette form ruger kun *mismod* og *fortviolet livslede*. Hvad hjælper det, at her fornemt er afspærret særskilt plads for manden? Thi ikke som hist er den frie kultur menneskets mål, men da Gud havde dannet Adam af støv og indblæst ham livsånde ad næsen, satte han ham i den have, som Gud i førstningen havde plantet i Eden, det land, fra hvis flod de fire hovedstrømme udgå: Pison, Gihon, Tigris og Eufrat. Og ikke som hist er menneskeparret blot et øverste led

i skabningens række, nej manden er først af alle. Thi for at Adam ikke skulle være ene, dannede så Gud, ligeledes af muld, alle markens dyr og himlens fugle og førte dem til ham; og til sidst dannede Gud af mandens ribben den ypperste adspredelse, kvinden. Rigere end perserkongen, sikrere end ypperstepræsten i en fredet tempellund stod Adam der som verdens herre.

Men hvad hjalp det alt? Thi dengang som nu brændte den store modsigelse i mandens sjæl, *modsigelsen mellem godt og ondt*. Fra tidernes morgen stod den som det spørgsmål, der krævede svar, kundskabens træ på godt og ondt, af hvis frugter Gud havde forbudt at nyde. Men hvad er livet uden kundskab? Og hvilken kundskab er højere end denne? Det gik da dengang som altid. Slangen, der var træskere end alle markens dyr, sagde til kvinden: „I skulle ikke dø ved at spise af kundskabens træ, men Gud ved, at på den dag I spise deraf, skulle eders øjne oplades, og I skulle blive ligesom Gud til at kende godt og ondt.“ Og kvinden så, at træet var godt at spise af og lysteligt at se til og et ønskeligt træ at få forstand af, og hun tog af dets frugt og spiste, og hun gav også til manden og han spiste. Så forbandede Gud slangen, kvinden, manden, Jorden. Og han drev mennesket bort fra Edens have ud på den forbandede Jord, hvor det skulle henslæbe et smertefuldt, kummerfuldt liv indtil døden.

Hvad er synd ifølge denne forklaring? Ulydighed. Men hvad er atter grunden til ulydigheden? Attrå. Attrå efter at mættes, attrå efter skønhed, attrå efter kundskabsmagt. Hvem tænder denne attrå i mennesket? Et fremmed forførende, ondt væsen. Og syndens følge er forbandelsen: en håbløs kamp for livet, en sikker død.

Det var ingen ringe mand, der havde følt og skrevet dette. Men *en fortvivlet mand* var han. Og stillet på livets højder har han ikke kendt det personlige arbejdes kraftige hverdagskost, dets hårdføre håb, dets jævne lykke. For ham var det: at nyde sit brød i sit ansigts sved, ét med forbandelse. Jo højere han stod, des dybere viste sig dybet. Og med bidende spot forfølger han alle sin modparts udtryk for vel-signelse: at vorde frugtbar, gøre sig Jorden underdanig, skånsomt ikke udøse blod, men kun nyde planteføde, thi mennesket er skabt i Guds billede. Nej! Fødsel er idel smerte; torne og tidsler bærer kun Jorden; og livet er ikke i blodet, men i åndedrættet. Det var dette, Gud blæste ind ad Adams næse, og når det standser, så hjæl-

per al tale om *Guds billede* og *Guds lignelse* ikke. Så er der kun jord igen, „hvoraf du er tagen. Thi støv er du, og til støv skal du atter vorde“.

En gang vakt i den jødiske bevidsthed var tanken om *en særlig forfører* ikke til at bringe ud igen. Den pressede sig op på skrå af troen på den ene usynlige gud, og standsede ikke, førend der var gået modsigelse heri, og tilværelsen af et tilsvarende ondt væsen var fastslået. Det gamle Testamente viser os denne udvikling i dens første umiskendelige former, hvor opfattelsen krymper sig under virkningen af det indbragte smitstof. Ifølge 2. Samuels Bog 24,1 var det Gud selv, der, „da hans vrede optændtes mod Israel“, tilskyndede David til at lade foretage en folketælling, hvad der havde en forfærdelig pest som straf til følge. Først da denne nåede til Jerusalem, *angrede Gud det onde* og bød pesten høre op. I 1. Krønikernes Bog 21,1–6 derimod berettes om samme folketælling: „Og Satan stod Israel imod, og han tilskyndede David til at tælle Israel. Men denne gerning var ond for Guds øjne, derfor slog han Israel.“

Redeligt gøres endnu forsøget på at betegne denne Satan, fristeren, som en af Gud tålt, næsten godkendt, prøver af menneskene. Jobs Bog indledes således med følgende optrin i himlen: „Det skete en dag, da Guds børn kom at fremstille sig for Herren, da kom også Satan midt iblandt dem. Og Herren sagde til Satan: „Har du givet agt på min tjener Job? Der er ingen som han i landet, en oprigtig og retskaffen mand, som frygter Gud, og som viger fra det onde.“ Men Satan svarede Herren: „Mon Job frygter Gud for intet? Har du ikke beskærmet hans hus og velsignet hans gerning? Men udræk nu din hånd og rør ved alt det, som han har! Hvad gælder det, om han ikke skal fornægte dig lige i dit ansigt!“ Og Herren sagde til Satan: „Se, alt det, han har, være i din hånd! Kun på ham selv lægge du ej din hånd!“ Da gik Satan ud fra Herrens ansigt.“ Dette forhold mellem Gud og Satan var dog umuligt at fastholde i længden. Hos profeten Zacharias³⁸ hedder det da også, at da Satan ville efterstræbe ypperstepresten Josva, sagde Gud: „Herren true dig, Satan! ja Herren true dig! er ikke denne en brand, som er reddet af ilden?“

I de såkaldte „apokryfiske“ skrifter, forfattede efter Det gamle Testaments samling, viser den begyndte bevægelse sig i sin videre

udvikling. I „Visdommens bog“ omtales „slangen“ som djævelen, ved hvem døden er kommet ind i verden.⁸⁹ I Tobias' Bog nævnes en særskilt „ægteskabsdjævel“ Asmodæus. I Henoks Bog søges de mange djævles oprindelse forklaret ved et englenes fald.

Endelig ved vor tidsregnings begyndelse var den persisk-babylo-niske gennemsyren af det jødiske gudsbegreb fuldbragt. Af den ene, almægtige, usynlige gud var nu kun den usynlige tilbage. Enheden og magten havde ikke kunnet holde stand. Thi ikke blot myldrede det overalt med smådjævle og dæmoner, der uden videre besatte både dyr og mennesker. Men alle disse djævle havde et guddommeligt overhoved: denne verdens fyrste, denne verdens gud. Lige over herfor var det kun et ringe vederlag, at også guds hær var blevet forøget med en mængde engle, ærkeengle, fyrstendømmer og kræfter.⁹⁰ Den simple sandhed var, at af tilværelsens tre stokværk var kælder og stue besat af fjenden, kun loftet endnu i behold. Djævelen havde ikke blot helvede, men denne verden inde. Kun fra himlene, de syv himle, var hjælp at håbe. Skulle den komme, måtte løsenet blive: *Himlenes rige er nær*.

Under disse fortvivlede forhold for jøderne, hvor politisk underkuelse gik hånd i hånd med fortabelse af åndeligt særeje, havde deres gudsbegrebs upodede del, troen på nationalguden, skudt et kraftigt rodkud. Messiasideen var opstået. Dette var på en måde en nødvendig følge af Jahves uopfyldte løfter over for sit folk. Thi når Jahves udkårne, med hvem han havde sluttet pagten, bestandigt kun blev hjemsøgt af nye ulykker, måtte de enten opgive troen på ham eller udligne ulykkerne ved håbet om en forestående befrielse og sejr. Det utrættelige jødiske folk greb denne udvej. Messias blev navnet på den, ved hvem frelsen skulle bringes.

Messiasideen er et endnu mere umiddelbart udtryk for det jødiske folks ejendommelighed end dets gudsbegreb, der jo i sin oprindelse for en del var et lån fra Ægypten. Messiasideen afspejler mere uberørt dets indre. Derfor afgiver den en god målestok for, hvor dybt den babylonisk-persiske påvirkning var trængt ind. Betegnende i så henseende er det, at messiasideen ikke kom til at bære mærker af djævel læren. Fremmed for folkets inderste tanke, var djævletroen ikke sivet ned endnu til de kilder, hvoraf messiashåbet udsprang. Alligevel blev dog også messiasideen selv forvandlet un-

der påvirkning fra Babylon og Persien. Medens striden tidligere havde drejet sig om troen på én gud, kom det her til at gælde om troen på kun ét liv.

Det babyloniske fangenskab havde aflokkeet hine tungtsindige toner, hvor *Messias* fremstilledes som den *lidende*, der bar straffen for folkets overtrædelser. Thi da tanken om det jødiske folk og *Messias* som dets personifikation ganske naturligt ofte løb i ét, lå det nær at tænke sig *Messias* i lighed med disse slægtled, der havde båret fangenskabets fornedrelse og pine til straf og sone for det hele folks brøde. Men allerede i Daniels Bog, der er forfattet omtrent år 167 f. Kr.⁹¹ er håbet oppe på ny i sin dristige form. Ved *Messias'* komme må hedningernes stolte riger styrte sammen, alle stammer, folk og tungemål skal tjene ham, hans magt skal vare evigt, hans rige ikke forgå. Men – og her bryder en ny tanke frem – hvad glæde har vel de forudgangne slægter heraf? De gik jo til spilde, thi med døden er alt forbi. Som det hedder i den gamle salme: „Der er ingen erindring om dig i døden; hvo vil prise dig i dødsriget?“⁹² Jo, lyder svaret i Daniels Bog,⁹³ „dit folk skal frelses, enhver som findes skrevet i bogen. Mange af dem, der sover i støvets jord, skal vågne, nogle til evigt liv, andre til skam og evig afsky.“ Til Daniel personlig siges der sluttelig: „Du, Daniel, gak bort indtil din dødsstund! og du skal hvile og stå op til din lod ved dagens ende.“

Hvad enten nu forfatteren hermed har ment, at alene jøderne skal vinde udødelighed, eller han også tænker sig opstandelse for andre, så har han gjort det afgørende skridt og sat et andet liv foruden det nærværende. Og hvilket af de to der har mest værd, kan der ikke næres tvivl om. Det andet liv er evigt, og „de forstandige skulle deri stråle som himmelhvælvingens stråleglans“.

Messiasideen var altså ifølge sin egen iboende kraft og trang endt langt uden for den gamle jødiske tankegang. Men i den nye *udødelighedstro* mødtes man med perserne. Disses lære om et tusindårigt rige fandt da let indgang hos jøderne. Det lå jo nær at tænke sig, at det netop var dette, som *Messias* skulle stifte, derpå skulle følge den store verdensdom, det himmelske Jerusalem stige ned og sluttelig den gamle af dage selv tage styret over hele verden.

Hvor vidt end messiasideen førte jøderne, så var der her ligesom ved deres guddomsbegreb et bestemt punkt, hvor tanken klart og afgjort sagde stop. Det var jo den usynlige, ene gud, med hvem de

havde sluttet pagten. Det ville da være en gudsbespottelig, en hedensk overtro, at Messias skulle selv være gud. Sit simple og tydelige udtryk fandt denne begrænsning i den benævnelse, der i Daniels Bog blev den stående for Messias: *Menneskesønnen*.

Tappert og udholdende havde jøderne i halvandet årtusinde værnet om den store tanke: kun én, usynlig gud. Gang på gang havde de drevet de mange guder tilbage og blottet afgudernes intethed. Alle syv planetguder havde vist sig afmægtige imod den ene, lysets gud. Men hans rige var kun lyset. I nattens mulm listede derfor fjenden sig bagom og angreb stillingen i ryggen. En gang anbragt lod djævelens mærke sig ikke atter fjerne. Mørkets gud blev bagsiden af lysets. Thi perserne havde ret, evindeligt kæmper de to. Dag veksler bestandigt med nat.

Jøderne tyede til et sidste blokhús, troen på Messias, den usynlige, ene, almægtige Guds frelserbud til dem. Men førend Jerusalem jævnedes med jord, og folket splittedes ad for alle vinde, skulle de høre den forfærdelige bespottelse udtalt af deres egne: Den usynlige Gud var blevet synlig, den ene Gud havde en søn, der delte hans almagt, og denne Messias var blevet dræbt ved korsfæstelse.

Da perserne, efter at have erobret Babylonien, Lilleasien, Syrien og Ægypten trængte over i Europa, blev de drevet tilbage af det lille *græske folk*. Sammenstødene vedblev, og halvandet hundrede år efter var det grækerne, der under Alexander den Store erobrede hele det persiske verdensrige. Dette skyldtes ikke tilfældige omstændigheder, men var et udtryk for en virkelig overlegenhed.

I meget mindede grækerne om ægypterne, fra hvem de også havde hentet så stor en del af deres ældste kultur. Glade, letvakte, letlevende som disse mødtes de tillige i trang til klarhed og i tro på livet og sig selv. Men den græske selvtillid bundede dybest. Thi naturen havde udklækket dem på egen vis. I Ægypten opdrog den hele folket, ammede det og rystede det opvakt ved at vise det landet snart som ørken, snart som sø og snart som markjord. Dag og nat lyste den samme dybe himmel. Kun ét manglede, værn mod fjender fra nord og syd. I Grækenland opdrog naturen ikke blot folket, men hver enkelt. Spredt over vidtstrakte, flossede kyster og et utal af småøer, med havet bestandigt for øje og ryggen dækket af bjerge,

der på en gang dannede mur mod fjender og hylde for bistader og vinstok, voksede her en sum af frie væsener op. En for en plumpede de ud, lærte at svømme og tumle en båd. Daglig passat førte dem over det vinblå hav fra ø til ø. Og videre gik det til Asiens kyst, til Italien, til Afrika, Sortehav og Gibraltar. Som en flok søfugle sværmede de om, slog ned og trivedes overalt, nyfigne, dristige, driftige. Ædlere byggede end de hofteplumpe, platfodede semitter, viljefastere og mere skarptprægede end de ligeglade ægyptere, trængende til legemlig og åndelig bevægelse, med åbent øje for alt og ligesom dus med hele tilværelsen, afgav de en ny mennesketype, fostret i friland.

Det verdensbillede, der umiddelbart påtvang sig grækerne, var tydeligere end noget andet folks. Fælles var indtrykket af en uhyre hal med himlens loft foroven og underverdenens mørke kælder under jordsmonnets gulv. Hertil havde babylonierne og flere andre folk føjet den gisning, at Jorden måtte være omflydt af vand. Som indlandsbeboere havde imidlertid de færreste noget virkeligt indtryk heraf. Man sluttede fra den mængde vand, der dag og nat strømmede gennem de store floder og måtte løbe ud et sted og fylde havet. Men for grækerne var der ingen tvivl, de havde syn for sagn. Oceanet udgjorde netop for dem det naturforhold, hvis indtryk prægede sig dybest. Hvad andre havde haft ondt ved at forestille sig, endsige forstå, stillede sig da simpelt og letfatteligt for dem: Når Solen hver aften gik ned i vest i oceanets bølger, sejlede den på disse i nattens løb tilbage igen for næste morgen renvasket at stå op i øst.

Idet grækerne således allerede fra naturens hånd var stillet med forspring fremfor andre, gik de, da den videnskabelige sans var vakt, hurtigt i spidsen. Efter at have gjort sig bekendt med, hvad andre havde tænkt og talt herom, formede de med stor omsigt, klarhed og dristighed et nyt svar på tilværelsens store spørgsmål, simpelt og dog gennemført, dybere og rigere end noget tidligere.

Den første store tænker, som samlede alt det gamle og så med nyt blik derpå, var *Thales* fra Milet,⁹⁴ der levede omkring år 600 f. Kr. Han var som skabt til denne opgave: en græker, født i Lilleasien, med også fønikisk blod i sine årer, vidt berejst fra Sardes til Ægypten, lige kløgtig på himmelske og jordiske forhold. Han studerede i Sardes den babyloniske lære om periodiske formørkelser

så grundigt, at han til sine landsmænds udelte forbavselse kunne forudsige den totale solformørkelse, der indtraf den 28. maj 585. Han belærte de ægyptiske præster om, hvorledes de uden at bestige de glatte pyramider kunne måle deres højde blot ved at måle skyggen af dem på den tid af døgnet, hvor et menneskes skygge er lige så lang som dets højde. Sin fødebys søfolk lærte han at finde nord ved hjælp af stjernebilledet „den lille bjørn“. Selv skabte han sig en formue ved at forudberegne en rig olivenhøst og rette sine opkøb herefter. Alt, hvad babylonisk, ægyptisk og græsk erkendelse indtil da havde nået, måtte samle sig for ham til følgende verdensbillede: *Jorden flyder som en skive på oceanet. Over dem hvælver himlen sig. Men oven over denne er atter vand, hvorfra regnen kommer. Medens intet i denne opfattelse er væsetligt nyt, titter det nye og græske frem i den slutning, som Thales drog heraf: vand foroven; vand på alle sider; vand næring for dyr og planter; den forplantende sæd og livets safter, alt sammen fugtigt; så er da vandet, det fugtige, altings urstof.*

Allerede Thales' discipel, *Anaximander*, ligeledes fra Milet, gjorde et betydeligt skridt fremad. Som sin lærer omfattede han hele sin tids dannelse og skal, efter hvad nogle fortæller, blandt andet have gjort grækerne bekendt med det babyloniske instrument skyggeviseren, gnomon, hvoraf han skal have ladet en opstille i Sparta. Men medens man indtil da kun havde spurgt om: hvad der er over os og om os? brød Anaximander en ny bane ved videnskabeligt at stille det spørgsmål: hvad er der neden under os? Den store opdagelse, der knytter sig til Anaximanders navn, er, at der, svarende til den himmel, vi ser, findes en anden himmel-halvkugle under Jorden. Han ledtes til denne antagelse ved at lægge mærke til, at de nordpolen nærmeste stjernebilleder aldrig gik ned, men kun drejede sig omkring den i en kreds. Når Solen sank i vest, svømmede den da ikke på oceanet tilbage igen til øst, men den gik ad den usynlige himmelhvælving neden om Jorden sin kreds rundt til øst igen. Men heraf fulgte, at *Jorden* ikke kunne hvile på noget, men måtte være frit svævende. Anaximander veg ikke tilbage for denne svimlende tanke. At Jorden under disse forhold ikke faldt ned, forklarede han – idet han genialt anede en art tyngdelov – ved, at Jorden var akkurat lige langt fra hvert punkt af himmelkuglen, altså befandt sig i midten. Selve Jorden tænkte han

sig som flad foroven, men rund på kanterne, altså som en tamburin, et pengestykke.

Næppe længe efter hin store, af Thales forudsagte solformørkelse 585, fødtes på Samos matematikeren og filosofen *Pythagoras*.⁹⁵ På vidtløftige rejser til Ægypten og vistnok også til Babylon lærte han alt, hvad samtiden kunne lære ham. Som moden mand bosatte han sig i Nedreitalien, stiftede her et politisk-religiøst broderskab, der først fremkaldte et betydeligt opsving, men siden vakte modstand og sluttelig havde til følge, at alle pythagoræerne, og rimeligvis også mesteren selv, indebrændtes i deres forsamlingsal.

Pythagoras, hvis navn jo endnu er knyttet til den bekendte matematiske sætning, som han fandt, er tillige banebryder på et andet område, der gav hans lære sit skær. Ivrig beundrer og dyrker af musikken blev han, ved at anstille forsøg med en enkelt streng spændt over en forskydelig stol, opmærksom på, at toneafstandene (kvart, kvint, oktav osv.), der for musikalsk at bestemmes jo kræver det fineste gehør, simpelt hen svarer til ganske ligefremme talforhold. Denne store opdagelse berusede ham. Når forskel i tone kun er en forskel i tal, så lå det nær at slutte, at tone er tal. Men ikke blot tone er tal, alt er tal. Er ikke punktet og enheden ét og samme? Men to punkter, toheden, udgør linien. Og breder hele linien sig til side, får vi som treheden fladen. Og skyder endelig fladen opad, får vi som firheden legemet. Hvad gives der vel andet i rummet end punkter, linier, flader, legemer? Så er da 1, 2, 3 og 4 forklaringen på alt. Af disse er 3 det hellige tal, thi det indeslutter i sig begyndelse, midte og ende. Men det fuldkomneste tal er 10, thi det er summen af 1, 2, 3 og 4.

Det er her ikke let at drage en skarp grænse mellem, hvad mesteren har sagt, og hvad hans disciple har tilføjet. Angående himmelforholdene synes Pythagoras selv at have indskrænket sig til den nye og dristige påstand, at Jorden ikke, som Anaximander påstod, er flad som en tamburin, men er kugleformet. I midten af det kuglerunde verdensrum står da jordkuglen omsværmnet af de andre runde himmellegemer.

Men hans disciple gik videre. For *Philolaos*, der virkede i Syditalien efter år 500, stod det klart, at den uhyre bevægelse, som Sol, Måne og de fem andre planeter tilligemed hele fiksstjernehimlen hvert døgn foretog rundt om Jorden, vanskeligt lod sig bringe i

samklang med deres øvrige, mere sindige baner. Men det, der viste sig, lod sig jo også forklare ved, at det var *Jorden selv*, der bevægede sig i modsat retning, drejede sig fra vest mod øst en cirkel rundt i løbet af 24 timer. Som et lyn slog denne geniale forklaring ned og fængede i Philolaos' sind. Men at tænke sig Jorden som et møllehjul bestandigt blot drejende sig om sit eget midtpunkt var en alt for besynderlig tanke. Langt forståeligere var det, om den i forening med en klode af ganske samme størrelse, der tjente til modvægt, ligesom to tvillingsøstre i leg på et vippebræt, snurrede rundt om et fælles midtpunkt. Dette midtpunkt kunne naturligvis ikke være tomt; som verdens centrum måtte det være et brændpunkt, hjemstedet for den hellige centralild. Men, kunne der indvendes, var det dog ikke forunderligt, at man ingen sinde fra Jorden havde lagt mærke til hverken centralilden eller Modjorden? Ingenlunde, det stemte tværtimod ganske med forholdene. Thi Modjorden kunne fra Jorden af ikke ses for centralilden, der var imellem. Og centralilden kunne på den runde Jord kun iagttages fra den mod ilden vendte side, men denne var jo netop ubeboelig, utilgængelig på grund af heden.

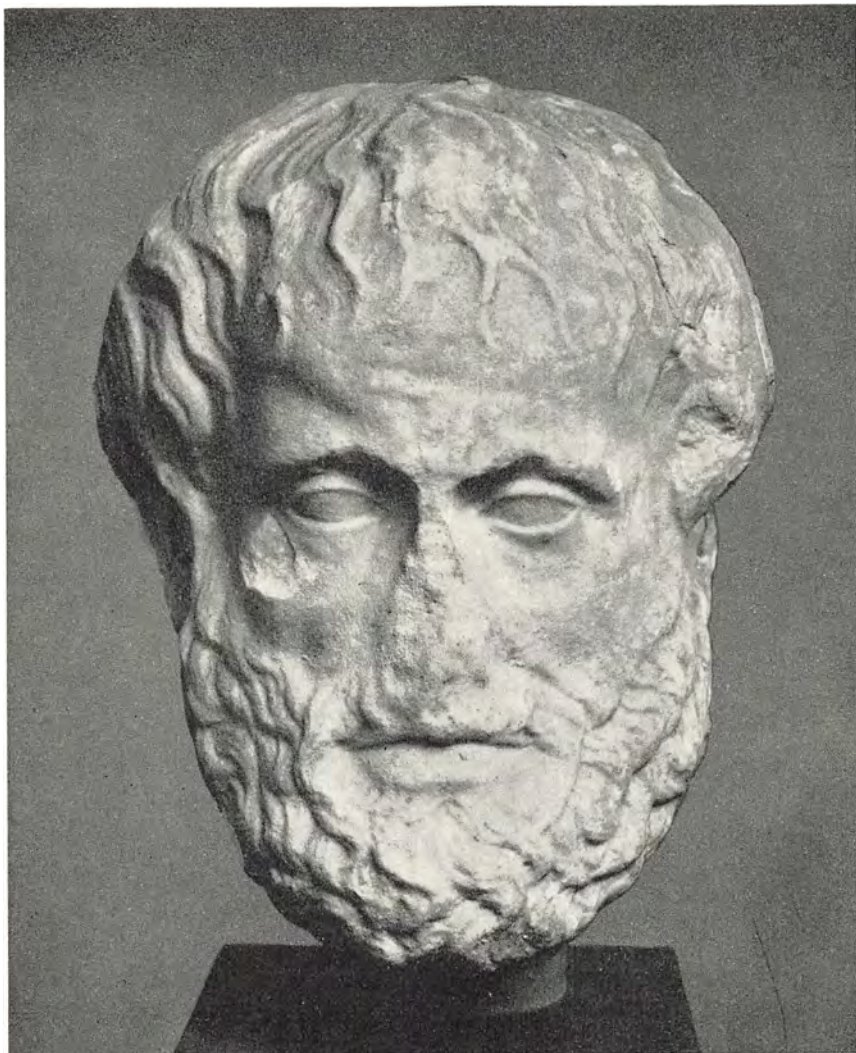
Dette verdensbillede syntes da at passe til virkeligheden, og det var så skønt og storartet, at det måtte tiltale enhver græker. Fra verdens arne strålede, ligesom i det enkelte hjem, i den enkelte by, lys og varme ud til det hele, særligt til Solen, der som en brud, en ung koloni modtog og atter bragte den hjemlige ild videre. I kordans bevægede alle de andre kloder sig om alterilden i midten. Og hvor stemte ikke tal og tid! 10 var det fuldkomne tal. Himmellegemernes tal var 10, Jord og Modjord, Måne, Sol, de fem andre planeter og fiksstjernehimlen. Og for alle grækere, der jo regnede med dekader, var dages tal 10, ganske som oventil: en helligdag, nær alterild, med ni andre dage i følge. *Pythagoræernes lære var den græske modsætning til den babyloniske, syvdages planetuge.* Og ligesom denne svarede til stjernetydningen, anvistes der hos grækerne de vandrende kloder en virksomhed. Ikke som hist at afridse de jordiske kår. Jorden var jo her selv en af de vandrende. Nej, stemt i tonernes talbeherskede afstande, hver klode susende gennem æteren med lyd som af en dirrende streng, istemte de i forening den himmelske musik, den sfærernes harmoni, der svarede til og ombølgede verdens-kunstværkets vidunderlige skønhed. Når

mennesket ikke hørte denne musik, var det kun fordi dets øre, vant dertil fra fødslen, nu overhørte tonerne.

Ved et mærkeligt træf fremkom dette græske, skønhedsberuste verdensbillede omtrent samtidig med, at deres brødre mod øst, under Indiens sol, gennem Buddha udtalte den dybeste, bitreste verdensforsagelse. Så vidt havde nye forskellige naturforhold nu skilt dem fra hinanden.

Hvor skønt *pythagoræernes verdensbillede* end var, så led det dog af en afgørende mangel, der gjorde det uskikket til at bestå i kampen mod den babyloniske planetuge og stjernetydning. Det hvilede på den ubeviselige påstand om en centralild og en Modjord og på den i hvert fald endnu ubeviste påstand om, at Jorden selv var i bevægelse. Den græske tanke var for klar og virkelighedstro til ikke at skulle opdage dette og søge at råde bod herpå.

Hvor stærkt et røre de nye tanker havde vakt, fremgår af Platons dialoger. Han vakler, skifter mening, og hælder til antagelsen af, at Jorden bevæger sig.⁹⁶ Men *Aristoteles* indtog et standpunkt, der bragte al usikkerhed til at vige og fik en afgørende indflydelse på opfattelsen i de følgende atten hundrede år. Klart og skarpt sondrede han imellem de to former for naturbetragtning: den blotte spekulation og den på erfaringsbevis byggede, virkelige kundskab. Til den førstes tågede verden henviste han ubarmhjertigt pythagoræernes lære om centralild og Modjorden, der blot var blevet opfundet for tallets skyld.⁹⁷ Sammesteds henviste han også al lære om Jordens bevægelse. Hvad vi gennem erfaringen ved er kun, at *Jorden er rund*; thi når vi skifter sted på Jorden, skifter også stjernebillederne inden for vor synskreds, idet gamle synker bag os, nye stiger op i den retning, vi bevæger os. Ligeledes er den skygge, Jorden kaster på Månen, rund. Dernæst er vi berettigede til at slutte, at *Jorden selv befinder sig i verdens midte*. Thi alt tungt på Jorden falder ned mod Jordens midtpunkt, og den måtte selv falde mod verdens midtpunkt, hvis den ikke alt befandt sig der. At derimod Jorden skulle dreje sig om sin egen akse, er der ingen grund til at antage, thi al anden bevægelse på Jorden er blot retlinet. Cirkelbevægelsen forekommer kun i de overjordiske forhold. Og at Jorden skulle bevæge sig fremad i verdensrummet lader sig klart gendrive. Vi måtte jo i så fald til forskellige tider se fiksstjernerne i

Aristoteles (384–322) var elev af Platon og ligesom sin læremester optaget af at sammenføje iagttagelser og ideer i ét stort sammenhængende system. Han skrev værker om så forskellige emner som politik og anatomi og kunne overalt – i det mindste såvel som i det største – finde en logisk sammenhæng. Som lærer for Alexander den Store gav han den unge makedoner en grundig indførelse i græsk kultur, hvad der skulle blive af stor betydning under Alexanders bestræbelser for at skabe fælles ideologiske holdepunkter i hans vældige rige. (Ny Carlsberg Glyptotek).

forskellige indbyrdes stillinger, hvilket ikke finder sted. Vi må da slutte, at *Jorden hviler i verdens midtpunkt*.

Jordkuglen er de fire foranderlige elementers område, ovenover og rundt om dette ligger den langt større del af verdenskuglen, æterens rene, uforkrænkelige område. Her hersker den fuldkomneste af alle bevægelser, kredsbevægelsen. Kun kredsbevægelsen kan være evig, thi den går stedse tilbage i sig selv, fra ethvert punkt går den til ethvert punkt i kredsen. Klarest viser denne bevægelse sig i den alt omsluttende fiksstjernehimmeles stille, uforanderlige kredsløb. Mellem fiksstjernehimlen og Månens bane, der danner den indre grænse for æterens område, bevæger planeterne, Solen og Månen sig. Alle må de antages at sidde fastgjort i solide, men gennemsigtige sfærer, der drejer sig om deres akse. At planeterne baner fra Jorden set tager sig uregelmæssige ud, lader sig forklare ved, at der er flere sfærer end himmellegemer. Idet disse på én gang er knyttet til flere sfærer, hver med sin kredsbevægelse, fremkommer de sammensatte baner.⁹⁸

Aristoteles' anseelse fastslog for et tidsrum af over atten hundrede år dette verdensbillede som det rette.⁹⁹ Klarere, fyldigere og langt mere gennemtænkt end det assyrisk-babyloniske var dets fortrin fremfor dette især indlysende ved, at det fjøede den underste halvkugle til, som før havde manglet. Derhos udmærkede Aristoteles' forklaring sig ved en storladet simpelhed og ro, som virkede umiddelbart overbevisende. *Hele verden var en uhyre kugle, Jorden det runde midtpunkt* heri. Så simpel og klar en form var den højeste sandhed værdig.

Hvor sikkert Aristoteles' forklaring havde ramt også det inderste i græsk tankegang, fremgår på mange måder. Alt det bedste af hans forgængeres tanker var jo optaget heri; skønhedstrangen blev fremdeles stillet, selv himmellegemernes underfulde musik, sfærernes harmoni, var ikke i strid med hans forklaring. Men samtidig dannede den en fast form, der holdt igen, når tanken ville alt for dristigt skumme over. Betegnende viste dette sig i forholdet til hans efterfølgere. En af hans tilhørere, *Heraklit* fra Heraklea ved Det sorte Hav, gav nemlig den tydning af *planeterne* Merkurs og Venus' skiftende klarhed og lystyrke, at de vistnok befandt sig snart nærmere ved, snart fjernere fra Jorden og ikke bevægede sig om denne, men omkring Solen.¹⁰⁰ Og tanken dreves videre. *Aristar-*

chos fra Samos, der levede omkring år 250 f. Kr., vovede endelig den påstand, at ikke blot alle planeterne, men Jorden selv bevægede sig om Solen som midtpunkt.¹⁰¹ Hvad der blandt andet ledte ham til denne antagelse var, at Solen efter hans beregning måtte være langt større end hidtil troet. Han anslog den til syv gange større end Jorden. For vor tid, der går ud fra, at Solen er trettenfjorten hundrede tusinde gange større end Jorden, synes Aristarchos' syvtal kun ringe. Men det må bedømmes efter, hvad man kort forinden havde troet, at man endda tog munden lovligt fuld ved at anslå Solen så stor som Peloponnes.

Ad berettigede slutningers vej var man altså nået til det kopernikanske system. I løbet af hundrede år havde disse græske tænkere tilbagelagt den vej, hvortil det øvrige Europa siden skulle bruge atten hundrede. Men her holdt Aristoteles' forklaring igen. Ingen græker kunne dog for alvor være med til at sprænge den ædle harmoni, berøve Jorden dens stilling som verdens midtpunkt for at lade den suse om i den store forvirring. Sligt oprørte den græske sans for skønhed og orden, sårede stoltheden som jordbeboer. Den offentlige mening godkendte da ikke hin overbrusende vildskab i tanke. Selv eftertidens største astronomer som Hipparchos indlod sig ikke på det rejste spørgsmål, men vendte sig til andre opgaver.

Til dette græske indtryk af himmelforholdene måtte nødvendigvis svare *egen opfattelse af gud, verden og menneskelivet*. Som hos andre folk var også hos grækerne den øverste gud oprindeligt solgud. Og som hos andre folk udviklede der sig også her i tidens løb en mængde af guder, blandt hvilke naturligvis havets gud indtog en fremtrædende plads. Men medens hos de fleste øvrige oldtidsfolk forestillingen om den guddommelige kraft hyppigt iklædte sig dyreformer, viste sig hos grækerne en stigende lyst til at give guderne ren menneskeskikkelse. Dyrehammen blev enten til en blot forklædning eller svandt ind til en lille svag antydning, der til sidst også selv helt forsvandt. Den til grund liggende tanke var åbenbart den, at mennesket var det ypperste væsen, dets skikkelse den skønneste af alle. Guderne selv blev efterhånden til en kreds af glade mennesker med blot rigere vilkår for lykke end de rent menneskelige; den religiøs-kunstneriske gengivelse af dem gik over til en forherligelse af menneskeskønhed. Men ikke blot guder blev til mennesker, alle

naturomgivelser blev det samme, bølger, træer, floder, bjerge, alt. Hvor man så vendte blikket hen, spejlede mennesket sig selv. Mennesket var livets midtpunkt, ligesom Jorden var verdens.

Folketroen og kunsten blev stående her; men tanken søgte videre for at finde det *inderste guddommelige*. Som sjælen i mennesket måtte det være noget usynligt. Herodot skimtede det i historiens gang som ligevægt, mådehold, det overdrevnes selvforfald, nemesis; Sokrates i det enkelte menneskeliv som umiddelbar forvisning. Platon bestemte det som ideen, Aristoteles som det fælles i mennesket, verden og gud: tanken. Ad egne veje var man således nået til begrebet om en usynlig gud. Aristoteles' lærling Alexander den Store, der på sit sejrstog viste hensynsfuldhed mod så mange folkeguddomme, kunne uden at gøre vold på sig selv bøje sig også for jødernes gud i det tomme tempel.

Og dog var der en væsensforskel mellem jødernes og grækernes usynlige gud. Det viste sig bedst i guds forhold til verden. For jøderne var verden intet i sig selv, den var skabt af intet af den personlige gud, og kunne atter blive til intet, når gud bød. Gud var alt, verden intet. Men grækernes gud var ikke en personlig gud. Han var den verden iboende sjæl, den tanke, den skønhed, der gennemstrømmede den. Thi verden var et kunstværk, derom var de alle enige: pythagoræerne, Platon, Aristoteles. Så lidt som man i en statue kan skille den skønne form fra dens stof, så lidt kan man sondre mellem verden og gud. De er inderligt forenede, og ikke blot i hvilende ro, men i live, thi verdenskunstværket lever. Som hos den skønne yngling på rendebanen sjæl og legeme går i ét i kindens rødmen, øjets glans, hver ædelt formet muskels spil og den ildfulde tanke, således strømmer også form og stof, inderligt krystende hinanden, gennem alt liv. Hvem kan sondre, når det vælder fra nedenunder op gennem planter, dyr, mennesker, gud; gennem barnedrøm, mandens tanke og den alt beherskende fornuft; gennem stenens tyngde, den vingede sky og stjernehimlens vidunderlige kredsgang; eller fuglens toner, citerklang og sfærernes gudberuste harmoni? Det er alt kun ét og samme, den guddommelige tankes herlige form, thi livet er skønhed og skønhed er livet.

I denne opfattelse af verden steg skønhedsfylden ligesom til vejrs fra verdens midtpunkt og strømmede ud til verdenskuglens yderkreds. Ja den strålede måske rigest her ovenfra i den klare æter-

renhed, i den ottende himmels, fiksstjerneskaens, funkklende kordans og disse vidunderlige toner, der, som vidne om altings harmoni, rytmisk klang fra de kredsende sfærer. Men interessen sænkede sig atter og samlede sig om kuglens midtpunkt, når talen blev om *menneskelivets betydning*. Her står vi ved et ejendommeligt udtryk for græsk tankegang, det punkt, der måske betegner dens vigtigste tilskud til menneskeåndens udvikling: grækerne vovede at tildele mennesket en selvstændig, fyldig opgave.

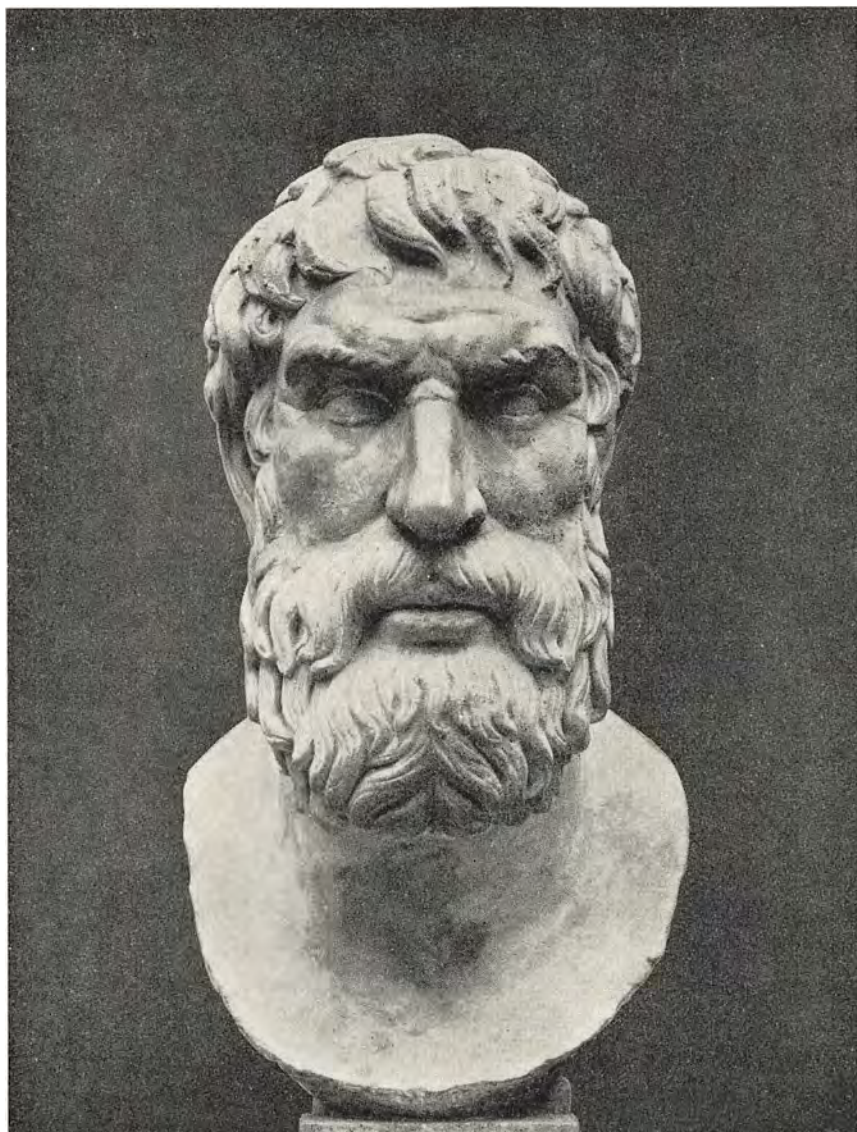
Betydningen heraf fremgår bedst ved sammenligning med deres nærmeste forgængere. For assyrer, babylonere, jøder og ægyptere havde denne tanke ligget fjern. For alle disse stod mennesket snarest som en marionetdukke, der lededes af guds hånd. Ståltråden fra oven var ligesom synlig i stjernetydningen; den mærkedes af jøderne som rusk ovenfra, når pagten brødes; hos ægypterne brugte Osiris den mildt til at trække mennesket op til sig af dødsriget. Hos dem alle var mennesket i sit gudsforhold kun passivt. Derimod havde trang til selvstændig menneskelig opgave gjort sig gældende hos de indoeuropæiske folk. Hos perserne gjaldt det om at tage et tag med i kampen for lyset, og ved arbejde, offer og vandel hjælpe Ormuzd til sejr. For Buddha var opgaven blevet negativ: at bore sig ud af verdens glødende fængsel og udbrændt blive til intet.

For grækerne var de samme billeder – kuglen med dens midtpunkt og kunstværket – der havde været de tilgrundliggende i deres øvrige tankegang, også de ledende her. Jorden er verdenskuglens synlige midtpunkt, mennesketanken dens usynlige. Men kugle og midtpunkt betinger gensidigt hinanden, midtpunktet behersker omkredsen, omkredsen bestemmer midtpunktet. Hvad er da menneskets opgave næst efter at erkende dette og beundre verdenskunstværket? Selv at være midtpunkt, at udforme kunstværket i sit eget liv. Ligesom verden er det store kunstværk, kosmos, således skal hvert enkelt menneske, gennemtrængt og båret heraf, udtrykke det samme ved at lade sit eget liv være et kunstværk, selv være mikrokosmos.

Selvfølgerlig opstod *tanken om menneskelivets kunstværk, om mikrokosmos*, ikke straks hos grækerne, men på et senere trin. Først måtte jo det klare svar være givet på, hvad gud og verden er. Fremdeles måtte den første skønhedsrus og videns begejstring have sat

sig, førend man kunne nå så vidt. Det var næppe heller tilfældigt, at Alexander den Stores erobring af den da kendte verden gik forud. Medens kort efter hans død hærførerne kæmpede om ordningen af hans verdensrige, syslede hans åndelige arvtagere med at finde, *hvorledes det at være verdensborger rettest lod sig udtrykke i den enkeltes liv*. At menneskelivet skulle svare til det store verdenskunstværk, derom herskede der ingen tvivl. Men om måden, hvorpå sligt i det enkelte skulle gennemføres, delte meningerne sig i to hovedstrømme. Det var disse to forskellige svar på, hvorledes man bør leve, der udgjorde det inderste personlige eje, kernen i de bedste grækernes og romernes sind i mere end et halvt årtusinde.

*Epikur*¹⁰² fra Samos (f. 342 f. Kr.) lærte sine talrige tilhørere i haven ved Athen, hvor han i fri luft holdt sine foredrag, da alle læresale var optaget, omtrent følgende om menneskelivet: *Enhver stræber efter lyksalighed*. Lyksalighed er det samme som fortsat nydelse, vedblivende lyst. Men at søge blot øjeblikkets nydelse er uklogt, thi denne medfører ofte langvarig smerte. Det gælder om at have perspektivsans, at kunne, uafhængig af det nærmestes tilsyneladende storhed og overvægt, rolig afveje og beregne nydelsens og smertens virkelige værdi. Her vil det da vise sig, at man stundom bør købe en større lyst ved at finde sig i en mindre smerte. Legemlig nydelse er altid kortvarig og derfor af ringere værd end åndelig. Ligeså er legemlig smerte ringere end åndelig. Den største og mest vedblivende lyst, den sande lyksalighed, fås gennem venskabet. Her er nemlig den største nydelse ligeligt bredt over den længste afstand. Her er alt dit mit, og alt mit dit. I den slave, du giver fri, vinder du selv friheden. At påbyde formuefællesskab mellem venner er unødvendigt, det er kun at udtale en sårende tvivl. I venskab er åndelig sundhed og skønhed tydeligst udtrykt. Derfor skal den vise, når nøden byder, end ikke betænke sig på at dø for sin ven. – *Hvem er min ven?* Først og fremmest den, til hvem jeg er knyttet ved den gensidige forståelses bånd. Men også her gælder det ikke blot at søge øjeblikkets hidsige ophobning, men den ligelige, jævne fordeling. En ven har jeg overalt, hvor jeg til en medrejsende i livet kan give en hånds-rækning eller blot så meget som et venligt ord. *Ingen er venneløs*, der endnu har én, mod hvem han kan vise en velgerning. Thi „lyksaligere er det at øve en velgerning end at modtage den.“

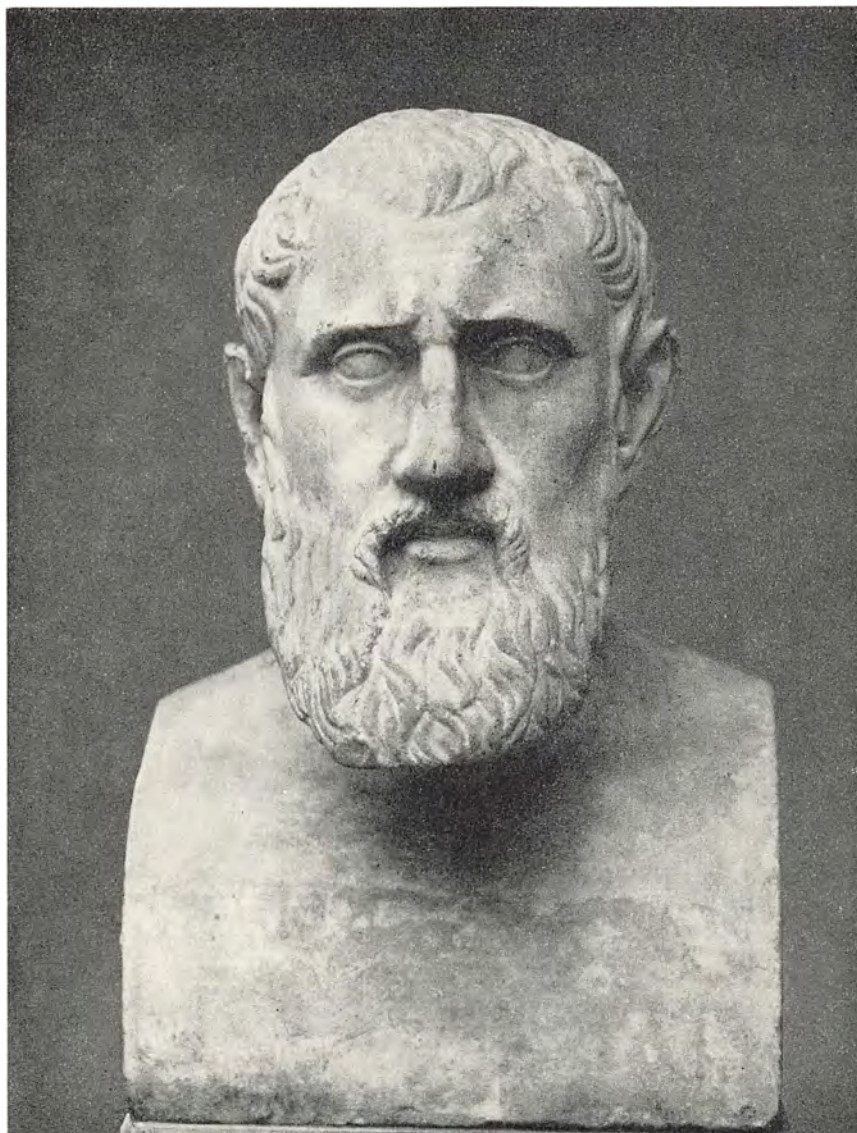
Filosoffen Epikur, der levede o. 300 f. Kr., og som lærte, at målet i tilværelsen måtte være opnåelsen af den størst mulige lykke. I nyere tid er „epikuræer“ nærmest blevet et skældsord – ensbetydende med en ego-centrisk livsnyder. Dette er en grov misforståelse af hans lære, idet Epikur selv bl. a. så en lykke i at kunne give afkald på materielle goder. (Marmorbuste på Ny Carlsberg Glyptotek).

Det var denne milde lære, der drog en mængde af oldtidens dybeste gemytter til sig og tegnede omridsene af den *første bevidste menneskelighed*. På en ejendommelig, stilfærdig måde gærede her naturdriften af og satte blomst som velvilje og glæde ved andres lykke. Forfinet dannelse og naturlig godlidenhed indgik en inderlig enhed, hvor ingen plads lodes tilbage for synd og det onde. Derfor kunne heller ingen østerlænder ret forstå denne tankegang, der helt og holdent hvilede på kunstværkets forudsætning. Det var kunstnerens nydelse, der tog smerten bort fra de frivillige savn, det var følelsen af den store helhed, der lod den givende få del i de modtagendes glæde. Her kendtes ikke til frygt for straf fra en højere magt. Følgen af fejl var blot mangel på glæde. Guderne, hvis sådanne overhovedet var til, bekymrede sig i uforstyrret salighed ikke om menneskenes færd. Og døden var ingen straf, men kun ophør af al fornemmelse, dermed altså af al smerte.

Det gamle spørgsmål om dag og nat havde her fået et nyt svar. Dag var ikke, som perserne antog, godt, nat ondt. Men i dagens klarhed sås det grant, at det hele er ét, og den enkeltes lykke bevidsthed om parten i andres. Natten er ikke noget i og for sig endsige noget ondt, men kun dagens ophør, kunstværkets grænse. Døden er derfor ikke livets fjende, men beseglingen af et uforkrænkeligt sinds stille fred, den skønne stund, hvor livets kunstværk fuldendes.

Der hørte en egen blid blødhed til, og derhos en gennem bleggende magtforhold skolet evne til afkald, for at føle sig tiltalt og finde ro i denne lære. Der var kølvands favntag deri, ikke forstavnsløven. For alle – både grækere og især romere – der endnu fornam den indre trang til bedrift brændende i sig, faldt det naturligt hellere at slutte sig til den modsatte lære, en tvillingbroder til denne, men fuld af indre kraft, hvor hver muskel var spændt, og selv ro kun var nedstrammet handling.

Medens Epikur underviste venneflokkene i sin have ved Athen, gik inde i byen en fattig klædt mand op og ned i den såkaldte „brogede søjlegang“ (Stoa poikile) utrættelig, velvilligt forklarende, men altid kun ledsaget af to-tre tilhørere ad gangen. Folkevittigheden kaldte dem efter tilholdsstedet for *stoikerne*,¹⁰³ et navn, der skulle flyve viden ud og få klang længe efter, at den tilfældige anledning

Filosoffen Zenon, som grundlagde den „stoiske“ skole. I modsætning til Epikurs lære var grundstemningen i stoicismen pessimistisk – ikke ulig buddhismen, der så den eneste mulighed for menneskelig lykke i afkaldet. I nødsfald skulle man også kunne give afkald på selve livet og begå selvmord. (Ny Carlsberg Glyptotek).

til dets oprindelse var gået i glemme. Manden i midten hed Zenon, var født på Cypren år 340 f. Kr., oprindeligt købmand, idet han som ung havde drevet en efter faderen arvet eksportforretning i purpur fra Fønikien til Athen. Ved et skibbrud var han blevet berøvet alt, hvad han ejede, og havde da fulgt sin lyst, opgivet handelen og bosat sig i Athen for helt at dyrke filosofien. I tyve år havde han som lærling søgt de forskellige skoler og, som det ondskabsfuldt hed, med fønikisk handelssnuhed udsøgt sig hos hver især, hvad han kunne bruge, indtil han en skønne dag selv optrådte som lærer. Dette træk blev betegnende for den hele retning. Ikke fast afsluttet som Epikurs lære i en enkelt mands udtalelser, men *under bestandig vækst fortsatte stoicismen sit liv århundreder igennem*, stadigt tilegnende sig nyt og dog væsentlig den samme. Medens man, fordi de ældres skrifter er gået tabt, kan være i tvivl om, når denne eller hin fremstillingsmåde er opstået, kan man ikke tage fejl af selve grundopfattelsen i dens skarptskårne tydelighed. Der er indre familielighed mellem hin nøjsomme, sædeligt rene, altid sunde og upåvirkelige grundlægger, der som olding frivilligt skilte sig ved livet, og hans efterfølger, (*Kleanthes*) tungnem og retsindig, slidende med hårdt arbejde om natten for at kunne undervise om dagen, frivilligt endende sit liv som mesteren – og så den lange række århundreder igennem af Grækenlands og Roms dygtigste mænd ned til kejser *Marcus Aurelius*, stoikeren på tronen, indesluttet i sig selv og dog til enhver tid lige åben og ofrende sig for alle.

Stoicismens grundtanke var ligesom Epikurs, at *menneskets mål er lyksalighed*. Kun om måden, hvorpå denne kan nås, var de uenige. Stoikerne mente, at lyksaligheden er det samme som dyden. Men *dyd og dåd er ét*, thi godt og ondt afhænger ikke af, hvad der vederfares mig, men af, hvad jeg virker. Alt, hvad der hænder én i livet: smerte, lyst, sundhed, sygdom, rigdom, armod, ære, skam, død er lutter ligegyldige ting, „adiaphora“, blot stof, der kan bruges til godt eller ondt. Derfor har Epikur så grundig uret i at bestemme lyst, fortsat lyst som lyksalighed. Thi herved afstumpes netop det inderste og egentlige i menneskets væsen, dette forvandles fra handlende til lidende. Men dyd er dåd.

Hvilken dåd er da dyden? Den er den virksomhed, hvorved mennesket uafbrudt gør sit inderste væsen, sin egen natur gældende, og herigennem *hævder sin frihed*. Det gælder da først og fremmest om

at gøre sig uafhængig, så at ens egen natur kan komme til frit at råde. Dette sker ved at *tøjle lidenskaberne*, der ikke er andet end løsslupne drifter, ledt vild ved en fejlslutning. Gerrighed f. eks. beror jo blot på en fejlagtig mening om penges værd. De fejlslutninger, der leder driften vild, kan indslå fire veje. Ufornuftig mening om et gode fremkalder, når dette antages for nærværende: *lyst*, når det antages for tilkommende: *begær*. Ufornuftig mening om et onde fremkalder, når dette antages for nærværende: *sorg*, tilkommende *frygt*. Men lyst, begær, sorg og frygt skal alle kues, for at menneskets egen natur, dets egen drift frit kan virke.

Hvad er da menneskets egen natur, driften i hver enkelt? Den er ikke blot en tilfældig drift, men en indre lov. Thi hvert menneske er en del af den hele omgivende natur, og for så vidt det lystrer fornuften i sig, følger sin egen natur, lystrer det fornuften i den store natur, lystrer det gud. Idet mennesket gør sin egen frihed gældende, er det ét med gud. Dette er den højeste, den eneste sande lyksalighed.

Denne *lyksalighed er sig selv nok*, den fremgår umiddelbart af at handle ret og kan end ikke øges ved at blive ved. Dydens, lyksalighedens to almindeligste ytringsformer er retfærdighed og menneskekærlighed. De bør, uafhængigt af følgerne for os selv, vises mod alle. Thi alle mennesker er lemmer af ét legeme, alle mennesker er brødre, idet de alle på samme vis har gud til fader. Ingen er da så ringe, at han jo har krav på din kærlighed og retfærd. Selv slaven er et menneske og har sin ret over for dig.¹⁰⁴

Hele verden udgør altså *en enhed*. Gud er dens *sjæl*, dens *fornuft*, det overalt virkende forsyn. Sjæl og legeme er dog ikke her forskellige. Thi verden er selv gud, for så vidt den kun er en mangfoldighed af former for det ene urstof. *Dette brændende urstof*, denne oprindelige ild er fornuftens yderside, er gud, thi der er ingen forskel mellem materielt og åndeligt, guds ånd er flamme.

Idet mennesket er sat som et selvbevidst enkeltvæsen i denne verden, har det en dobbelt opgave. Dels skal det, således som vi har set, bøje sig for helheden, for den store naturorden, forsynets vise og kærlige styrelse, der altid ved at ramme det rette. Derfor skal mennesket udbrænde hver uforstandig egendrift i sig: vellyst, begær, sorg og frygt og roligt lægge alt i den store faders hånd. Men desforuden skal det netop som selvbevidst enkeltvæsen *gøre sin fri-*

hed gældende, i dåd øve dyd, flammende udtrykke sit eget væsen, der er ét med guds ånd. Thi det enkelte menneskes liv er ikke blot bestemt af forholdenes omgivende kugle, men er som midtpunkt deri selvvirkende og selvdannende.

Denne menneskets dobbelte opgave viser sig i sin tilspidsning over for et enkelt forhold, *døden*. Fra én side set er jo døden den mest afgørende ydre tilskikkelse, som forsynet sender, og burde derfor afventes med selvhengivende ro. Men fra en anden side set er døden som livets frivillige afslutning den ypperste frihedsytring, der står til menneskets rådighed. At begå selvmord er menneskets forret fremfor dyret. Det, at berøve sig selv livet, er da den højeste prøve på, hvorledes der er levet. Sker det blot i omsløret rædsel, er det et udtryk for et ubehersket sinds forvildelse. Men sker det efter moden beslutning for at hævde sin frihed, så er det skønt og berettiget, som kunstnerens sidste mejselslag, hvorved han fuldender sit kunstværk. Thi ligesom det er ædelt at ofre livet for en anden, for en ven, for staten, således er det ædelt at ofre det for sig selv. Til grund ligger da en klar forståelse af, at livet ikke er et gode i sig selv, men ligesom smerte, lyst og alle andre ydre ting et ligegyldigt, et „adiaphoron“.

Stoikerne gik vidt både i anvendelsen af dette middel og i godkendelsen af de bevæggrunde, der måtte anses for berettigede. Fra stifteren Zenon og hans efterfølger Kleanthes ned til Cato, Brutus, Cassius osv. strækker sig en lang række af mænd, som frivilligt valgte døden. Seneca, der dræbte sig på Neros befaling og således fik sit ønske fra sine velmagtsdage opfyldt: selv at måtte vælge sig den letteste død, anfører som tilstrækkelige grunde til selvmord: alderdomssvaghed, uhelbredelig sygdom, tyranni, som man ikke på anden vis kan unddrage sig, kort enhver ydre hindring, der tilintetgør vor sædelige frihed. Under slige forhold har man lov at vælge sig sin døds måde med samme ret og frihed, som man vælger et skib til rejse, et hus til beboelse.¹⁰⁵ Man forlader livet, ligesom man forlader et gæstebud, når man synes, at det nu er på tide; man skiller sig ved livet som ved et klædebon, der trænger til at aflægges.

Er der et liv efter dette? Her skorter det stoikerne på klart svar. Med lige ret kan man antage, at den i mennesket bundne del af det hele ved døden atter glider over i dette hele og altså udviskes som enkelthed, eller omvendt, at den en gang tændte frihedsgnist

fremdeles vedbliver at brænde som selvstændigt virkende, lille midtpunkt. Seneca f. eks. udtaler sig i begge retninger. Han trøster en moder, der begræder tabet af sin søn, med, at døden gør ende på alt, også på ens lidelser, „den, der ikke længere er til, kan heller ikke være ulykkelig“. „Døden er i sig selv intet, og gør alle ting til intet.“ Men længere henne i samme brev siger han: „Nu er din søn ført hen til de fjerne, høje steder, hvor han taler med de salige sjæle og er sammen med Scipioner og Catoer og andre, der har foragtet dette liv. Dér, Marcia! omfavner din fader sit barnebarn, glad ved at se ham omstrålet af klarhed, og forklarer ham stjernernes løb“ osv.¹⁰⁶ Og i et andet brev til en ven søger han at bibringe denne glæden ved livet, der forestår: „Hin dag, du frygter som den sidste, er en evigheds fødselsdag, sku den frimodigt i møde! Tænk, når engang naturens hemmeligheder vil oplades for dig, mørket briste, og lyset, det reneste lys, gennemstråle dig! Da vil du erkende, at hernede har du levet i mørke.“¹⁰⁷

Denne vaklen i opfattelse bør dog ikke være et udtryk for vekslende frygt og håb, men kun et tegn på, at spørgsmålet om *udødelighed egentlig er stoikerens ligegyldigt*. Det er ham nok at vide, at den vises lyksalighed ikke forøges ved at vare ved, evighed er ikke rigere end nuet, og at det inderste selv i enhver er ét med gud.

Ikke blot mennesket bærer præg af forholdet mellem midtpunkt og hele. Det samme gælder gud. Gud er på én gang *vor fader* (parens noster), der er „hos og i os“,¹⁰⁸ men tillige den hele verden. „Vil du kalde ham naturen – du har ikke uret.“ Og ligesom forholdet mellem midtpunkt og hele hos mennesket tilspidises i spørgsmålet om selvmord, på lignende måde hos gud. Thi verdensløbet er dette. Af gud – hvad enten man nu tænker sig denne som „logos“, ordet, det spiredygtige skaberord eller urflamme – udviklede verden sig. Ilden udstrålede damp, der afkøledes og blev til vand, som bundfældede jord, og lidt efter lidt dannedes så hele verden, der som en uhyre kugle svæver i det tomme rum. Alt er skønt og viist indrettet i denne verden, udtrykket for den guddommelige fornuft. Men *det går gud som mennesket*. Ligesom dette behersker sig selv ved at tøjle lidenskaberne, brænde sig følelsøs over for dem, således opsuger gud bestandigt under verdens gang noget af sig selv i sig, indtil endelig engang, når det så er guds vilje, alt ved en uhyre verdensbrand atter bliver ført tilbage til den oprindelige enhed.

Herefter begynder en lignende udvikling forfra. Tidsrummet mellem verdensbrand og verdensbrand udgør et uhyre spand af tid, en verdensalder, det store verdensår. Inden for ethvert sådant sætter gud sig som midtpunkt for et hele og tager sig i frihed atter tilbage i sig selv.

Så er gud da som mennesket det bestandigt vibrerende veksel-spil mellem kuglens midtpunkt og dens omkreds. I den selvbeher-skede sætten og tagen af sig selv, i den rene vilje, stærk i fremfærd, stærk i afkald, banker livets puls, *ytrer sig kunstværkets ædleste skønhed*. Dag er ikke liv og lykke, nat kun mørke, død. Menneske-livet er døgnnet, både lysets strålende viljesvæld og dets tvillingbroder med den faste beslutnings lukkede øje. Summen af alle de mange døgn, den stærke form, der som året bærer dem alle, er *natur-en, er gud*. Også året har sin gang, rinder ud for atter at begynde.

Alexander den Stores erobring af hele den da kendte verden blev af den største betydning for menneskehedens udvikling. Ad denne vej knyttedes et nationernes bånd, der, stærkere end det overvundne store perserriges, i over et halvt årtusinde bragte folkene hverandre i tale. Virkningen tabte sig ikke ved, at de praktiske romere politisk klogt benyttede sig af forvirringen og skridt for skridt bagfra erobrede de opløste stater. Sejrherren droges selv med ind i strømmen, og på græsk tungemål fandt for første gang den store meningsudveksling sted mellem de forhen adskilte folk. Platons og Aristoteles' tanker mødtes med assyrers og babyloniers, med ægypters, ja selv med det strengt afsluttede jødiske folks, hvis hellige skrifter blev oversat på græsk. Den dannede romer og den nyvakte fiskerflok fra Galilæa udtrykte sig i skrift på samme tungemål. Med rette blev den af Alexander den Store grundlagte by, Alexandria, midtpunktet for hele dette nye røre.

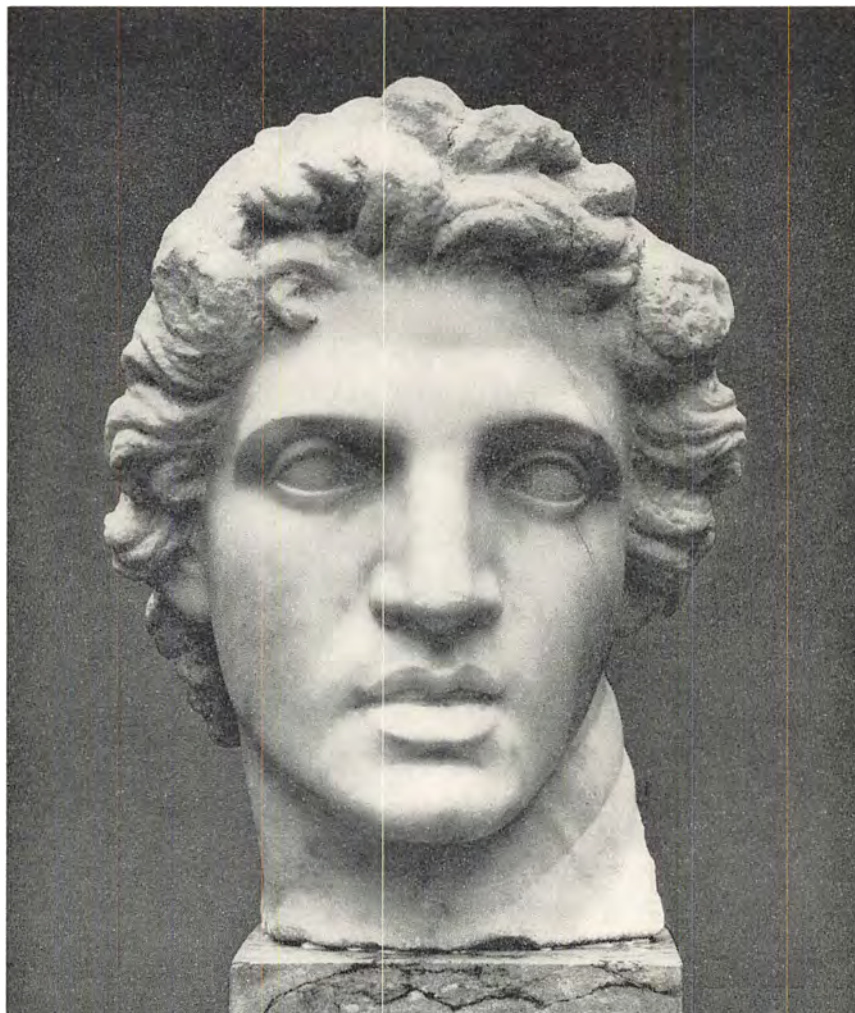
Fra én side set var denne store blanding kun en forvirringens, en forplumringens tid. For den, der blot søger klare standpunkter, må den stille sig som en forfaldsperiode i tankens historie. Thi på en besynderlig måde indgik her klare tanker enhed med dunkle, det rene blandedes med fremmede slagter, livet sås gennem blændet, bedugget rude. Men bag ved denne foregik en egen udvikling. Det var, som strøg der en hånd gennem alt det hede og kolde og blandede og lunknede strømmen; det var, som fremgik der noget

hidtil ukendt af dette sammenskud, hvortil ethvert folk havde ydet sit bedste, som duggedes menneskehedens øje af en ny længsel.

Den rent ydre sammenblanding falder først i øjnene. Indvundne erfaringer, stumper af livssyn, gudeforestillinger, gudenavne udveksledes mellem folkene, fløj om og fangede sind ved det ukeridtes og hemmelighedsfuldes dragende magt. Alt imellem foregik også mangen sund forening, hvor manglende stykker fandt hinanden. Allerede kort efter Alexander den Stores død skrev således den kaldæiske præst Berosus på græsk sin Babyloniers historie og holdt på øen Kos forelæsninger over astronomi. De to ypperste stjernekyndige folk var mødtes. Babyloniernes trofaste iagttagelser, ikke mindst deres i årtusinder fortsatte optegnelser om formørkelser, blev nu fælleseje og afgav værdifuldt grundlag for senere fremskridt. Det var f. eks. for en del på babyloniske forarbejder, at oldtidens ypperste astronom, Hipparchos, der virkede på Rhodos 165–25, byggede sine to hovedopdagelser, at jævndøgnspunkterne stadig rykker fremad, og at årets længde er flere minutter kortere end de tidligere antagne 365 døgn og 6 timer.

Det var lettere for østerlænderne at tilegne sig det græske sprog end den græske ånd. Fornemmede de end dens klare, kølige tankegang som en svalende brise med bud fra det frie, så virkede den dog nærmest som vifteslag, efter hvilke den omgivende hede blev dobbelt følelig. Skulle regnestykket gøres fuldt op, var det vistnok den græske tankegang, der påvirkedes stærkest fra østerland. I hvert fald syner sporene af blandingen tydeligst på dens forhen så blanke flade. Dengang som længe tilforn og endnu længe efter var desuden kulturvinden østlig. Med indre, uimodståelig kraft drev de store tanker vesterpå. Fra Babylon kom stjernetydningen, fra Persien læren om godt og ondt, gud og djævel; over Ægyptens glødende bund kogte forestillingen om en treenig, usynlig gud, der dog blev synlig, og om dennes to forskellige naturer.

Grækernes verdensbillede var som lagt til rette for stjernetydningen. Fra den tid af, at man havde opgivet pythagoræernes fantastiske lære om en centralild og en „Modjord“ hvorved sfærernes tal ligesom dagene var blevet ti; fra den tid, man med Aristoteles erklærede, at inden for fiksstjernehimlens kuglerunding bevægede de syv planeter sig i vidunderligt sammensatte baner, havde man åbnet døren på vid gab for stjernetydningen med dens hellige syv-

Alexander den Store – født 356 f. Kr., makedonsk konge i en alder af 20 år, erobrer af et verdensrige, der strakte sig fra Balkan til Indus, fra Kaukasus til Nubien, død i Babylon kun 33 år gammel. Hans enorme rige kunne i politisk henseende ikke overleve ham og splittedes snart; men i de nye riger sad der nu herskerhuse af makedonsk afstamning, og der var sat en udveksling i gang mellem middelhavslandene og orienten, som skulle vedblive i århundreder. Overalt dyrkede man mindet om Alexander og utallige billeder af ham er overleveret; undertiden tillagde man ham guddommelige egenskaber, og det er uvist om man kan tillægge dem værdi som porrrætter. I hvert fald er de alle stærkt idealiserede. (Ny Carlsberg Glyptotek).

tal. Hvad var mere sandsynligt, end at disse syv sfærer, hvis underfulde toner, uhørligt for mennesker, fyldte universet og ombruste livet, lige så uhørligt, men lige så sikkert anslog samklangen mellem det enkelte menneskeliv og helheden, styrede dets skæbne? Forgæves kæmpede grækerne imod og bevarede længst af alle middelhavsfolk den ældgamle, simple inddeling i ti dage (dekader), stjernetydningen betvang dem, og planetugen fulgte efter.

Til denne stjernetydningens hurtige udbredelse mod vest bidrog i ikke ringe grad politiske forhold. Da Alexander den Store havde udåndet i Babylon, var byens tid omme. Hans feltherre og efterfølger, Seleukos, der tilrev sig Babylonien som kongerige, anlagde en ny hovedstad, Seleukia, ved Tigris. De hjemløse præster fra Bels helligdom i Babylon, hvoraf snart, by som tempel, kun grushobe var tilbage, spredtes for alle vinde, ikke mindst ad Lilleasien og Grækenland til. Overalt medbragte de deres fra slægt til slægt opsamlede kundskaber og den brændende tro på stjernetydningens kunst, som de i lykkelige nætter havde øvet på templets afsatser, medens Babylons gyldne kupler dernede blegnede for himmelkuplens stjernesåede pragt. Bedre talsmænd kunne ikke tænkes, og de skaffede deres kunst fodfæste og anerkendelse over hele Lilleasien og Grækenland, hvorfra den senere førtes til Italien og Rom. Det dæmpede ikke bølgen, at den mødtes af et nyt skyl af stjernetydere fra Ægypten, der også ville gøre kunsten bekendt og frugtbringende. Og det kvalte end ikke troen, men bredte den blot i videre kredse, da de hæderlige „kaldæer“ og „matematikere“, hvis navne overalt endnu havde god klang, efterfulgtes af en flok bedragerere og troldmænd, der kun havde åbent øje for, at horoskoper og nativiteter var guld værd.¹⁰⁹

I Rom var jordbunden forberedt for stjernetydningen gennem augurernes og haruspicernes virksomhed. Troen på disse havde begyndt at tabe sig, men trangten til kundskab om fremtiden var levende som forhen, og stjernetydningen kom her som det nye evangelium. Uimodståeligt banede den sig vej. Hvad hjalp det, at gammeldags tænkende som Cato og Ennius fordømte den?¹¹⁰ Før vor tidsregnings begyndelse var troen så udbredt, at hvermand vidste besked om planetdagens hemmelighedsfulde virkning bagved den tidsdeling, man selv til daglig brugte. Særligt var frygten for Saturns dag, eller som den hyppigt kaldtes sabbaten, stærkt udbredt.¹¹¹

Den jødiske historieskriver Josefus kunne misforstående og dog med rette sige: „Der gives ikke en eneste, hverken græsk eller ikke-græsk by, hvorhen ikke vor helligholdelse af den syvende dag har bredt sig.“¹¹² I romerske patricierfamilier var det skik, når der var tale om giftermål, eller når et barn var født, straks at lade en „matematiker“ stille vedkommendes horoskop.¹¹³ Alle de første kejsere stod i mere eller mindre åbenlys forbindelse med stjernetydere. Tiberius studerede selv kunsten for at kunne opdage og ombringe enhver, hvis horoskop tydede på en medbejler til kejsermagten.¹¹⁴ Ganske som senere lige over for kristendommen rejstes en række forfølgelser mod stjernetyderne; de forvist fra Rom, og dødsstraf anvendtes mod dem og enhver, der rådspurgte dem.¹¹⁵ Men af martyrernes blod spirede blot nye troende frem. Stjernetydningen blev snart folkereligion, planetugen, stjernetydningens sejrstejn, med den forvredne rækkefølge af de syv planetnavne på dagene, var ved slutningen af det andet århundrede e. Kr. eneherkende i Romeriget.¹¹⁶ Hvilken af de to opfattelser af planetugen der havde sejret, den, som havde haft hjemme i det undergåede Babylon, eller den, som skrev sig fra Ægypten, hvor Alexandria nu højlydt forkyndte den for alle, derom kunne der ikke herske nogen tvivl. *Solens dag var herrens dag, ugens ypperste og første.* Den onde, ulykkebringende Saturns dag var ugens sidste, hvorpå ingen kunne fejre fest. År 321 sloges den hele synsmåde retsligt fast, idet der udgik kejserlig befaling om, at på søndage skulle alle øvrighedssager, alle retslige og borgerlige forretninger hvile.

Fra Rom trængte med de romerske legioner de syv planetdage videre nordpå til *Gallien, Britannien og Germanien*.¹¹⁷ Overalt opgav man den ældgamle inddeling i fem dage og bøjede sig ærbødigt for stjernetydningen i dens almenfattelige form: læren om soldagens lykke, månedagens vekslende spil og den smudsige, uheldbringende lørdag. Kun ombyttede man nordefter, som udtryk for fri selvstændig tilegnelse, de ubekendte fem planetnavne med nordiske gudenavne. Mars blev til Tyr, Merkur til Odin, Jupiter til Thor, Venus til Freja (tirsdag, onsdag, torsdag, fredag). Blot i England bevarede navnet Saturns dag; i Frankrig og delvis i Tyskland opkaldte man den sidste dag efter sabbaten: samedi, Sømmstg (nu hyppigst Sonnabend); i Danmark blev den til „løverdag“, vaskedag. Som en tætsluttet flok stod planetbenævnelserne og gudenavnene

på vagt, da senere kristendommen nåede til Europa og søgte at fortrænge dem. Kun én eneste af de gamle betegnelser, „Herrens dag“, dominica, dimanche, kunne kirken godkende. De seks øvrige dage burde kaldes den første, anden, tredje osv. efter Herrens dag.¹¹⁸ Men hvor berettiget denne fordring end var, lykkedes det dog kun romerkirken at få den gennemført i Portugal og på Island. Derimod opnåede den græske kirke at få Østeuropas folk, særligt russerne, til at følge den kirkelige betegnelsesmåde.

Mere skjult og måske langsommere end stjernetydningen, men lige så sikkert som denne, bredte den persiske lære om godt og ondt, om gud og djævel sig vesterpå. Den rørte ikke blot, hvor den kom frem, længst forglemte sagn om onde ånder op på ny. Den bragte filosoferne i Alexandria til mørkere grublen, den ormstak den græske tanke om verden som det skønne kunstværk. Med stigende iver krævede stoikerne svar på, hvorledes verdenskunstværket lod sig forlige med sygdom og hæslighed, både legemligt og moralsk, hvis tilstedeværelse i verden jo dog ikke lod sig benægte. Seneca dreves til det mistrøstige udbrud, så stridende mod den græske tro på form og stof i jublende favntag: „Der er en svar strid mellem kød og ånd.“¹¹⁹ Og „vi have alle guddommeligt nåde behov, thi alle er syndere“.¹²⁰ Herfra lå vejen åben til med jøderne at tænke sig verden som skabt af intet og derfor intet i sig selv over for gud, eller til at forestille sig guds nåde under form af, at gud lod sig føde på Jord. Ægypterne lærte jo fra gammel tid, at den treenige gud kom menneskene til hjælp ved at lade sig jomfruføde af en ko og åbenbare sig i skikkelse af Apis.

Forplumringen af fordums klare opfattelser, sammenblandingen af tanker fra nær og fjern, var da én af dette tidsrumms mest fremtrædende ejendommeligheder. Gik bevægelsen her nærmest fra øst mod vest, så var der dog tillige en anden, der gik dybere og i modsat retning. Sammen med hin frembragte den disse *lunknende* strøg, der bragte varmt og koldt til at mødes og enes. Og af den hele blanding fremgik der noget nyt, svagt vel endnu, men mere alment og mere inderligt end noget af alt det tidligere.

Sagen var, at bag ved den tilsyneladende storhed og sejr, som Alexander den Stores verdenserobring udtrykte, lå der hos de enkelte en sum af bristede forudsætninger. Den tanke, der hidtil

havde besjælet hver en græker og udgjort den inderste grundvold for hans moral, var, at han var borger i sin stat. Men hvor var de nu henne alle disse enkeltstater, Sparta, Athen, Theben, Korinth og hvad de alle hed? Mejet af, faldet for verdensrigets kolde jern, det samme, der havde omhugget hvert af de erobrede, fremmede kongedømmer. Men dette tab føltes bitrest og dybest mod vest. For en græker var det, som om hans hjerterod var overskåret fra den stund, hans hjemstat gik under. Og med lignende tab for de enkelte købtes siden Roms storhed. Det var republikkens kraft, det var republikkens dyder, der havde overvundet verden. Men republikken selv forvandlede netop ved disse store landvindinger med indre nødvendighed til sin modsætning, til kejserdømmets tyranni. Forgæves myrdede republikanerne Cæsar. Det var byen Rom som verdensrepublik, der var en selvmodsigelse. Selve den fuldbragte tanke var forgiftet. Men dette måtte fylde enhver ædel republikaner med den dybeste smerte.

Fra vest mod øst var således fortidens begreber om ret og uret blevet omhugget. Det samme blev tilfældet med enhvers barnetro. Hvem kunne, når han var nået til åndelig modenhed og dertil havde haft lejlighed til at lære andre landes forhold at kende, længer for alvor tro på disse nationale guder, der under de forskellige navne fra Zeus og Here til Astarte og Molok, Isis, Assur, Jahve, Baal osv. udtrykte menneskelige svagheder, nationalt snæversyn? Og hvem kunne have tillid til disse præster, der ufortrødent påstod, at gud fandt behag i slagtning af dyr, røg af brændt kød og myrraduft fra alteret, dog vel at mærke således, at han som gud lod sig nøje med det mindre, medens broderparten af offeret tilkom præsteskabet.

I bitre skuffelser gik fortidens bedste følelser under. Men netop denne undergang var betingelsen for fremkomsten af noget nyt og bedre.

Hvori bestod det nye? Det bestod i den fremspirende følelse af noget fælles menneskeligt, noget af forholdet til den enkelte stat uafhængigt. Det bestod i *følelsen af et stort verdenssamfund, hvor alle var brødre*, hvor det ikke var afgørende, om man var græker eller barbar, mand, kvinde eller slave, men kun kom an på, at man var menneske og følte sig som sådant over for alle. Det var disse tanker, der fik deres første bevidste udtryk hos epikuræerne og stoi-

kerne, besjælede i tre hundrede år med stigende inderlighed de ædleste ånder i Grækenland og Rom, indtil de samme tanker, drivende østerpå, fandt et endnu mere brændende udtryk i Jødeland. De tre former, hvorunder svaret gaves, lidt forskelligt stemt, men i det væsentlige ens, betegner tilsammen oldtidens rigeste udbytte, den vågnende menneskeånds første, milde smil.

Og i samklang hermed gaves det religiøse svar, svaret på forholdet mellem mennesket og gud. Hvilket er det offer, som mennesket har at bringe som gave til det store ubekendte, hvis overlegne magt han føler og ikke kan unddrage sig? Hverken slagtet kvæg, brændoffer, madoffer, røgelse eller guld, men – sig selv. Kun selvhengivelse er det ene værdige udtryk for menneskets forhold til det højere. I mærkeligt ens ord toner dette ene og samme svar fra Rom til Palæstina. Det gamle præsteskabs, de ydre templers tid er omme; thi du skal selv tjene gud, i dit hjerte er hans alter. Og der var kun ringe forskel på de former, hvorunder dette i sandhed søgtes udført i livet, hvad enten det nu kaldtes at danne sit liv til et kunstværk eller at hævde sin indre frihed eller at gøre den himmelske faders vilje.

Så langt nåede oldtiden. Menneskehedens store brodersamfund og den frivillige selvhengivelse for andre som det ypperste offer til gud, det var de to store tanker, der angiver oldtidens åndelige højdemål i den samlede vækst opefter. Men disse tanker blev forskelligt tænkt i vest og øst. Efter *græsk tankegang*, der altid ubevidst beherskedes af kuglens billede, var hermed svaret på livets spørgsmål givet klart og udtømmende. Den enkelte er altid midtpunktet i det hele, og idet han giver sig selv hen i forholdet til alle andre, giver han sig selv hen til gud. Thi det er ikke blot et fladt cirkelforhold til ligestillede; det hele højner sig i kuglerunding, hvor der kan drages mange storcirkler, alle dog ens i størrelse og betydning, hvad enten man så kalder dem for menneskeheden eller naturen eller gud. Med kølig ro kunne derfor både epikuræere og stoikere standse på dette punkt og finde svaret fyldestgørende. De nød dets buede glathed, tændtes ikke i glød af dets tirrende tavshed. For dem var det nok, at *natur og gud er ét*; de sluttede fast og trygt fra den halvkugle, der ses, til den, der ikke ses, og berørtes ikke af brodden i, at det bekendte altså er lig det ubekendte.

Ganske anderledes hos østerlændere. De kom aldrig ud over forestillingen om den flade Jord med himmelkuplen over. Selv om da i Jødeland de samme tanker om menneskenes brodersamfund og den enkeltes selvhengivelse for andre kom frem, så var de ikke forestillings-byggede på græsk måde. I østerland stod alle mennesker flokket sammen, hoved ved hoved, et ørkenhav af ansigter så langt synskredsen rakte. En flad kreds, hvor end ikke det menneske, der ofrede sig for andre, ragede synderligt op, langt mindre da nogen natur, der kun var det jordsmon, hvorpå man trampede. Men over det hele svævede den, på hvis bud man var mødt, den guds åsyn, for hvilket man var stedt. Som himlen overgik Jorden, således overgik han alle mennesker, hans tanker deres tanker.

Når da svaret her var givet om det store menneskesamfund, der stod i kreds, og den enkelte, „offeret“, der stod i midten, så manglede just det vigtigste, svaret på det ene afgørende spørgsmål *om gud*. De to førte med nødvendighed til det tredje.

Idet da i Galilæa de to samme svar lød tre hundrede år efter, at de var givet i Grækenland, så havde de ikke blot en anden farvelød, andre afstammingsmærker end hist, men de var først og fremmest ikke sig selv nok, de krævede med nødvendighed et tredje. Røsten fra Gud. Og da den jødiske stat gik under, folket splittedes efter at have afsat sin ædleste blomst, så fuldbyrdedes her den vidt fremskredne blanding, som fremkomsten af det nye kun delvis havde holdt nede, i endnu voldsommere form end vesterpå. Der gik ikke blot stjernetydning, men også persisk djævelære og ægyptisk tro på en treenig gud, der lod sig føde på jord, i det nye livssyn. For-gæves blev det på sin gang mod vest lutret og prøvet gennem ide-lige forfølgelser. De formåede kun at adle og rense den enkeltes kraft, ikke at befri selve blæsten fra øst for alt det smitstof og tanke-smuld, den førte med sig. Da endelig *kristendommen* sejrede og blev det romerske riges statsreligion, så var oldtidens timeglas med rette udløbet. Thi de to højeste tanker, hvortil den havde hævet sig, var nu knækket af og begravet under sandflugten fra øst. Læren om det store brodersamfund og om den enkelte, der frivilligt hengiver sig selv, denne lære, som Epikur mildt havde nynet, stoikerne mandigt forkyndt og Jesus fra Nazareth gjort forståelig for unge og gamle i varme, levende ord, beseglet med hans blod, denne lære var nu blevet forvandlet til sin egen modsætning. Thi

i stedet for det store brodersamfund var der nu kommet et mindre, der påstod, at alt alene afhang af tro på en treenig gud, der havde ladet sig føde på Jord, hvorfor også alle vantro burde tvinges til denne tro eller lide timelig og evig død. Og i stedet for den enkelte, der frivilligt hengav sig selv som offer, var der kommet en kirke, der påtog sig besørgelsen af alt herhenhørende ved for penge stadig at gentage ofringen af en og samme, der var død for flere århundreder tilbage.

Besvarelsen af det tredje spørgsmål, om det højeste væsen, var blevet skæbnsvanger. Stunden til dets løsning var endnu ikke kommet. Gravstenstungt lagde sig over det døende Romerrige: stjernefydning, djævletro og kirkedømme. Selv den græske, frejdige kugletro tyngedes flad under trykket.

I *Jødeland* samlede sig ved vor tidsregnings begyndelse den stærkeste spænding mellem tidens virkende kræfter. Den store sammenblanding og den genstridige selvstændighed nåede her begge deres højdepunkt. To bølger mødtes fra vest og øst, og samtidigt skete et udbrud fra neden, så folket rykkedes politisk løs fra bunden, og et skumsprøjt af gamle og nye tanker stod ud til alle sider, hvis virkninger mærkes i de kristne og muhamedanske lande endnu den dag i dag.

Jøderne havde med vidunderlig sejhed i 1500 år værnet om den fra Ægypten medførte skat, *troen på den ene, usynlige gud*. Men efter det babyloniske fangenskab påvirkedes de i stigende grad fra Babylon og Persien. Stjernetydningen fik vel ikke videre indpas end i tids- og festinddeling samt det hellige syvtal. Men djævletroen vandt stærk udbredelse. Ved vor tidsregnings begyndelse antoges djævelen at have verdens kælder (helvede) og stuen (Jorden) inde, medens gud blot havde loftet, de syv himle, tilbage. Forkyndelsen af en ny tid måtte da antage form af, at nu var *himlenes rige kommet nær*. Den frommes suk måtte blive: Gid guds vilje må komme til at ske også på Jorden, således som den nu sker i himlene! Samtidigt hermed var under det stigende tryk folkets fremtidshåb blevet mere levende. Politisk-religiøst formede det sig som *tro på Messias' komme*, der skulle bringe himlenes rige til Jorden og skaffe Herrens udvalgte folk sejr. Personligt antog det form af tro på et andet liv efter dette, hvor der oppe i himlene eller nede i helvede skulle gives efterløn for livet på Jorden.

Efter Alexander den Stores tid gjorde sig også en *påvirkning fra Grækenland* gældende. Den kom mere lydløst, men derfor ikke mindre betydningsfuldt. Lidt efter lidt bredte sig kundskaben til græsk sprog – handels-, rejse- og lærdomsproget. Hvis vi tør fæste tillid til den gamle tradition, var efter Jesus af Nazareths død hans disciple, skønt for en stor del udgået af ringe kår, alle i stand til at udtrykke sig skriftligt på dette sprog. Hele Det nye Testamente, således som vi nu kender det, er i hvert fald, skønt forfattet af jøder, *affattet på græsk*. Og græsk tankegang hagede sig fast på forskellig vis. Rent udvortes synes den oftere at have givet sig til kende i en vis nyerhvervet manér, der mer eller mindre løseligt dækkede over det gamle jødiske. Et ydre tilknytningspunkt fandt den i folkets logiske sans, der kunne gøre det svært nok at skelne mellem, om det var en græker, der disputerede og udpindede en sag i skarptskårne småudtryk, eller det var en jøde, der gav sin alt for tunge alvor dråbevis luft ved særskilt at mærke hvert enkelt tilfælde. *En indre lighed endelig mellem græsk og jødisk livssyn* fandtes i hine spredte bestanddele af Det gamle Testamente, som vi ovenfor har betegnet som ægyptiske minder, hvor en forunderlig glæde ved livet og tilidsfuld slægtskabsfølelse over for gud ofte uventet giver sig luft.

Medens således bølger fra øst og vest slog sammen over den gamle jødiske grund, brød fra denne et nyt og hjemmefødt væld frem i Jesus af Nazareth. Med ham skød ikke blot den jødiske udvikling en ny og sælsom blomst, men tanker, der hidtil havde ynglet i Hellas og Rom, viste sig med ét her i en rigere, mere hjertevarm form. Det er denne geniets befrugtning af ikke blot sit lands, men hele sin tids største ideer, der gør forståelsen af dets fremkomst så vanskelig. Det bringer noget på én gang nyt og dog kun gammelt i ændret form. For Jesus af Nazareths vedkommende som for andre af menneskehedens største ånder vanskeliggøres forståelsen yderligere ved, at han lige så lidt som Zarathustra, Buddha, Sokrates har efterladt sig noget skriftligt. Man er henvist til at måtte uddrage hans billede af mangelfulde, modstridende, vistnok ofte misforståede gengivelser. Under sådanne omstændigheder måles betydningen sikrest ved en afvejen af de givne ydre betingelser, sammenholdt med det vægtigste, mest centrale i det nye.

De givne ydre betingelser er ikke opregnet med, at Jesus som jødisk almuesbarn i den første kejsertid nød det samme friluftsliv,

den samme lette adgang til at høre sit fædrelands litteratur oplæst og tolket og lidt efter lidt fyldtes med den samme tro på en frelsende Messias, som var hans land og tid med dens politiske tilbagegang egen. Hertil må endnu føjes den mærkelige dobbelthed, der ikke blot var til stede i jødernes historiske udvikling og i den jødiske litteratur, men stadig holdtes ved lige og måske dybest bundede i selve landets egen forskellige natur.

Thi det strenge Babylon, hvorfra disse semitter var udgået, og det muntre Ægypten, hvor de en tid havde haft bo, den tørre, hårde lov med lutter trusler fra Jahve og disse spredte røster fra en helt anden verden, hvor alt var såre godt, og gud kun ville elskes af mennesket, der var skabt i hans billede – det husedes alt sammen inden for Jødelands egne snævre grænser i form af den skarpe modsætning mellem landets dobbelte natur og de to arter tankesæt, der herved fostredes. Mod syd på den golde, stejle kalkklippe, hvor Jerusalem var bygget, og hvor ingen plantevækst indbød til hvile og skygge, dér tørredes tanken ind til lovbud, dér tændtes tvist mellem farisæer og saddukæer, solstrålerne slog tilbage som selvfølelse og had, så der gik ild og hævn selv i Herrens nidkærhed. Hvor skulle ikke Messias engang knuse disse romere med deres purpur og søjler i Herodes' palads! Hvor skulle ikke Zions tempel atter stige mod sky, splintrende som et lyn al anden jordisk pragt! Og hvor skulle ikke loven, Herrens lov, som man her havde opfyldt efter hvert dens bogstav, smykke som guldkrone guds udvalgte, men som glødende kul, som en ond samvittighed til evig tid brænde alle de øvrige folk!

Helt *anderledes mod nord i Galilæa*. Intet kunne lignedes i mildhed og ynde med naturen her, især på en vårdag. Det myldrede med markblomster op ad hver en bjergskråning, blomstrende hække slog kreds om figentræ, vin og oliven. I det fjerne blinkede Genezareths vover mellem duftende nerier. Muntre gazeller og kukkende gøg ved Tabors fod, medens toppen drømte i sollys og storsten stille sejlede oppe i den dybe, blå luft.¹²¹ I sligt et paradisis *stemte naturen selv til glæde og fred*. Befolkningen var velstående, venlig, hjælpsom, havde kun få fornødenheder, ringe afstand mellem fattig og rig. Under sådanne forhold opfattes *gud som barmhjertig og god*. Hørte man ikke stundom, når folk kom fra by, tale om romerske vagter og om uhyggelige djævlbesættelser, så træng-

tes her næsten ikke til nogen Messias. Thi heroppe var det, som om Messias alt var kommet, havde kærligt åndet på alt, mennesker, dyr og planter, så det fuldttonende lød: Kommer hid til mig alle I, der er besværede, her skulle I finde hvile.

I Galilæa, den hidtil kun lidet påagtede del af Jødeland, voksede Jesus af Nazareth op. Først ved ham skulle dens betydning brede sig over verden. Og let forståeligt er det, hvorledes hans indtryk, da de udvidedes fra natur og mennesker til hans fædrelands hellige skrifter, fulgte den af forholdene anviste vej. Barndomsvant, som de andre heroppe, til venlighed og milde blikke, var det ikke de strenge bud eller lovkløgt, der drog ham til sig. Han søgte bag ved alt dette for at finde det hjerte, hvorfra disse bud var udgået, for selv at forstå, hvorledes de lod sig opløse i kærlighed. Og han anede en forklaring i de spredte ord, en gang undfanget i et lignende sind som hans eget, om Gud, der skabte mennesket i sit billede, og i sin barmhjertighed end ikke ville, at noget dyrs blod måtte udøses. Han fornam, hvorledes den ganske lov smeltede hen i de vidunderlige ord i Mosebog: „Du skal elske din næste som dig selv,¹²² og de endnu dybere: „Herren vor Gud, Herren er én. Og du skal elske Herren din Gud af dit ganske hjerte og af din ganske sjæl og af al din formue.“¹²³

Og når han så, opfyldt af disse indtryk, steg op i ensomhed for at gruble herover, slog naturen på ny ind og bundfædede uformærkt i hans sind sin dybeste hemmelighed. Thi næppe noget andet sted i verden ser øjet så rig en mangfoldighed så mildt forenet som fra Galilæas klippetoppe. Mod nord bjerglandskab med smilende højder lige op til Hermons stille, snedækte tinder. Mod nordøst et glimt af Genezareth Sø: langt borte i sydøst ørkenens sand. Mod syd Esdralons store, frugtbare slette med kornmarker, så vidt øjet rækker. Mod vest Karmelsbjerg i det fjerne, så klitterne og endelig det blå, uhyre Middelhav. Et rundskue, mægtigt og dog så blidt betagende. *Den gud, der havde skabt alt dette, måtte også ville, at alle skulle være brødre.* Var det tilfældigt, at Jesus, da det senere ikke længere forundtes ham at kunne blive i Nazareth, valgte til opholdssted just Kapernaum på skråningen ved Genezareth Sø, det sted, hvor, ifølge Josefus, alle årstider og alle former for plantevækst mødtes?¹²⁴

Disse var de forhold, hvorunder Jesus af Nazareth fremstod, de ydre betingelser for, at han blev den, han blev. Det nye, han bragte, var i en vis forstand kun gammelt og velbekendt. Det var sagt tidligere i hine spredte ord i Det gamle Testamente med det glade og varme syn på livet. Det var ud fra andre forudsætninger siden blevet udtrykt i anden form, men dog væsentligt det samme, af epikuræere og stoikere. Og dog var det, Jesus bragte, noget nyt; ikke blot vokset på egen grund i et rent og ædelt sind, der havde draget næring af det bedste i sit lands natur og sit folks åndsliv, men noget virkeligt nyt og genialt, første gang tænkt og sagt, med livsværd for sene slægter. Det fælles tidligere: Alle mennesker er brødre, hver enkelt bedste indhold er hengivenhed for andre, var nemlig her blevet *tændt i glød i personlighedens form*, havde fået livsmagt, så at det spændte fra Gud til hver enkelt. Det lød nu således: „Gud er kærlighed, og når vi elske hverandre, opfylde vi hans vilje og kende, at vi er Guds børn.“ Ad den indre erfarings vej var Jesus af Nazareth således nået til *kærligheden at finde åndens tyngdelov*. Han blev herved ikke blot grundlæggeren af monoteismens dybeste livsfortolkning, men bestemte tillige den vægtenhed, der har størst betydning som værdimåler for en hvilken som helst form for selvbevidst tilværelse.

Medens dette centrale i Jesu opfattelse let lader sig påpege, stiger vanskelighederne og dermed usikkerheden, når man vil søge at blive hans personlige udvikling vår. Manglen af direkte meddelelse er her stærkt følelig. De opbevarede beretninger gør alt for ofte indtrykket af at være enten for snæversynede eller for vidt svævende. Enhver forståelse af Jesu udvikling bliver derfor ifølge sagens natur kun en gisning.

Alt tyder på, at det var messiaistanken, der bragte Jesus af Nazareth på gled, ledte ham ind på den bane, der med nødvendighed måtte føre til hans død. Når han grublende sad deroppe på bjergtoppen, kunne det endnu stille sig for ham, som om alt, hvad han tænkte, kun var, hvad han havde lært af skrifterne. Disse skrifter var hans folks eje, vidnesbyrdet om dets nåde for Gud. Hvor elskede han ikke sit folk, både gudsrøsten i dets skrifter, hver enkelt, broder som søster, hvert „får af Israels hus“, og landet, som det strakte sig solbelyst ved hans fødder!

Men *land, folk, skrifter længtes inderligt* efter befrielsens stund,

efter menneskesønnens komme, som Daniel kaldte det,¹²⁵ den stund, da „dyrets“ magt skulle være omme. *Hvad var dyret?* Var det blot politisk tryk? Det følte kun lidet heroppe i det fri, hvor man intet savnede. Ingen jordisk magthaver var jo klædt som en af disse markens liljer, der her voksede vildt. Nej, *dyret var vist menneskets vankundighed og sløvhed*, det uopladede øje for, hvad skrifterne indeholdt, hvad Gud ville. Messias' komme måtte være en åndelig befrielse; hvad menneskesønnen bragte, måtte være den gamle og dog nye lære om, at enhver er Guds søn. – Herligste lod at bringe et sligt budskab til sit folk!

Hvorfor funkede alles blikke, når Jesus stundom i synagogen var den, der tydede det oplæste? Hvorfor brændte det inden i ham, viftede om kinden som engles usynlige vingeslag, når han talte om, hvad han så tit havde tænkt på: Guds kærlighed, der skinner på alle, kærlighed til næsten i hver af dens afskygninger som barmhjertighed, blidhed, sagtomdighed, langmodighed? *Var han måske selv Messias?* – Formastelige tanke! – En gang vakt fængede den dog, sluttes kun tilsyneladende, tændtes på ny.

I Jødeland, hvor enhver havde lov til at optræde som lærer og fortolker af loven, var skridtet herfra til at være Guds udsending, profet, Messias, sammensat af halvt umærkelige, små overgange. *Jesus gjorde skridtet*. Efter en rejse ned til Judæa for at stifte bekendtskab med en kaldsfælle, Johannes den Døber, og anerkendt af denne begyndte han sin offentlige virksomhed i sin hjemstavn, egnene om Nazareth. Indholdet af hans prædiken var forkyndelsen af kærlighedsbudet, det nye og dog gamle middel mod alle onder. Forkyndelsen kaldte han selv for „det glade budskab“ (evangelium). Opråbet var ligesom Johannes den Døbers: *Himlenes rige, Guds rige er kommet nær*.

Denne Jesu optræden i hjemstavnen *var hans udfoldningstid*, den morgenfriske begyndelse. Intet tyngede endnu, hans hverv var ham en glæde. Når han i begejstret tro talte om kærlighedens lov og helbredende lagde hånd på de syge, så var hans ord og gerning fuldbyrdelsen af et og samme. Den unge evne forvandlede vand til vin. End ikke modstand mægtede at hæmme ham. Da man i Nazareth, hvor hvermand jo kendte ham, „tømmermandens søn“, og

hele hans hverdagsramme, til sidst forargedes over misforholdet og stod ham imod, drog han blot nordpå i Galilæa og begyndte fra *Kapernaum, hans egen by*, en ny og rigere virksomhed.

Her, hvor den frugtbare, kildevædede jordbund og det indbringende fiskeri på Genezareth Sø, med by ved by om de smilende bredder, havde skabt en talrig, jævnt velstående og livlig befolkning, her var den rette modtagelighed for ham og hans lære. Blandt disse brave fiskere vandt han trofaste, inderligt hengivne tilhængere: brødrene Simon og Andreas, brødrene Jakob og Johannes og deres forældre Zebedæus og Salome. I begge hjem var Jesus en hyppig og kærkommen gæst. Ikke blot børnene, men Salome fulgte ham til hans død. Lidt efter lidt flokkedes denne voksende skare, mænd og kvinder, der forlod alt for at følge ham; de velhavende sørgede for det fælles underhold, alle „fattige i ånden“, „tørstende efter retfærdighed“, søgende „først Guds rige“. Med uforlignelig højhed dannede Jesus midtpunktet i dette samfund, hans milde, hjertevindende renhed lagde uskylds slør over forhold, der måske ellers kunne forekomme stødende, hans begejstrede tro gød stadig ny styrke i alle. Og varmere og dybere klang ordene på bjerg som fra båd. Fra et uudtømmeligt væld brød denne billedtale frem, der på en gang lysnede vidunderligt op og brændte sig ind; ustandseligt strømmede helbredende kraft fra hans hånd til de syge. Det var blomstringens tid. Hans gerning skød alt nye skud, da hans apostle sendtes ud for i videre kredse at forkynde det glade budskab: Himlenes rige er nær. Lutter pålidelige galilæere på den ene nær fra hans onde skæbnes land, Judæa, Judas Iskariot. Pengekyndig blev denne senere kasseimester, men sveg først kassen, så mesteren.

Dagen var lang, *middagsheden begyndte alt at brænde*. Der kunne trænges til hvile. Men ingen hvile. Bestandigt nye skarer, slagskyggen af hans ry. Nysgerrige, der vel begærede ord, men først og fremmest gerninger. Uforstående og utaknemmelige, der i bedste fald for egen fordels skyld ville kære ham til hersker. Åbenlyse modstandere, hvem hans held havde hidset, og som kun lurede på hans fald. Jesus begyndte at føle tyngen af sit hverv, fatte forskellen mellem at bringe det glade budskab og se det opfyldt, ane afstanden mellem den stund, da „menneskesønnen“ viste sig, og da „den gamle af dage“ lod ham „give riget, magten og æren“. ¹²⁶ Mon ikke profetens ord først skulle opfyldes om det „smertens menne-

ske“, der så ud som slagen, ramt af Gud og ydmyget?¹²⁷ *Burde det ikke Messias at være en lidende Messias?*

Og lidelserne voksede. Ikke blot de, der lod sig overvinde ved medynk, tålmod, sagtomdighed. Nej, de, der åd sig ind og angreb dele af hans eget jeg. Han elskede sit folk og var kommet for at bringe det nådebudskabet fra Gud. „Han var jo kun sendt til de fortabte får af Israels hus.“ Men hvad han lærte undergravede netop dette udvalgte folk og dets særstilling. Moselovens forskrifter, offer, sabbaten, præsteskabet, templet, hvad blev der tilbage af det alt, når kærlighedsbudet virkelig gennemførtes, og faderen skulle tilbedes hverken på Garizim eller i Jerusalem, men i ånd og sandhed? Idet han omfavnede sit folk, plyndrede han det. Kunne han lade være? Nej! Læren om den store kærlighed – Guds til alle mennesker, alle menneskers indbyrdes og til Gud – *måtte med nødvendighed sprænge jødedommen*. Lydende en højere lov blev han da en frafalden, en forræder mod sit eget folk.

Den dybe indre modsigelse, hvori Jesus var stedt, trådte åbenlyst frem, da han mødte i Jerusalem ved den sidste påskefest. By, tempel, skrifter, folk anklagede ham. De skriftkloge var folkets naturlige talsmænd, de gennemskuede følgerne af hans færd og krævede hans blod. Forgæves rensede Jesus templet. Fra jødisk synspunkt set var det templet, der burde renses for ham. Der var kun én sone: hans dødsdom og død. Men kunne, burde Jesus vige? Nej. Hans lære var jo af Gud. Men så måtte modstanden herimod være fra Guds modstander, fra djævelen, *den onde, denne verdens fyrste*. Derfor ingen skånsel! Ordene skulle ramme som lyn, dømmende, knusende, således som de lød i det sidste, voldsomme sammenstød i Jerusalem: „Ve eder, I skriftkloge og farisæere! I øjenskalkel! I lukker himlens rige for menneskene, thi I går ikke selv derind, og dem, som vil derind, tillader I det ikke. Ve eder, I skriftlærde og farisæere! I øjenskalkel! at I opæder enkers huse og på skrømt beder lange bønner. Derfor skal I få en desto hårdere dom. Ve eder, I skriftkloge og farisæere! I øjenskalkel! I drager om til vands og til lands for at vinde én tilhænger, og når han er blevet det, gør I ham til et helvedes barn, dobbelt så meget som I selv er det. I slanger! I øgleunger, hvorledes kan I undfly helvedes dom?“¹²⁸ Derfor, når menneskesønnen kommer i sin herlighed, skal han sige til bukkene ved sin

venstre side: Gak bort fra mig, I forbandede! til den evige ild, der er beredt djævelen og hans engle.¹²⁹

Således faldt ordene, *hårde, skarpe, fordømmende*, medens Jerusalems hede jord brændte under fødderne. Men da Jesus i aftensvalingen vandrede ud til vennerne i Bethania, denne lille velsignede plet, hvor natur og sind ligesom bragte bud fra Galilæa, da hviskede mindet vemodigt stille, og ord fra forstumt lød, som om de græd: „Dømmer ikke, på det I ikke selv skulle dømmes. *Elsker eders fjender!* Gører dem godt, som hader eder, velsigner dem, som eder forbande, på det I må vorde eders faders børn, som er i himlene. Thi han lader sin Sol opgå over gode og onde og lader regne over retfærdige og uretfærdige. Værer derfor fuldkomne, ligesom eders fader i himlene er fuldkommen!“¹³⁰ Og dybere bøjede Jesus sig, han havde vundet den tungeste forståelse af ordet om „det smertens menneske“. Ja: „slagen; ramt af Gud; ydmyget“. Ak, hvor svagt er dog hvert menneske, selv om det så kalder sig med hæderstitlen: „menneskesønnen!“ „Ingen er god uden én, som er Gud.“¹³¹

Et stod endnu tilbage. Retfærdigheden måtte ske fyldest, den jordiske, den himmelske. Dømt efter sit lands love til døden, skulle han efter profetens ord: „såres for vore overtrædelser, knuses for vore misgerninger, straffen ligge på ham, at vi skulle nyde fred.“¹³² Hvor måtte ikke afslutningen stå for Jesus, der forudså sin korsfæstelse, som et lysende punkt, på en gang vinkende og skræmmende. Bag dette uundgåelige var befrielsen. Men det gjaldt om i al denne legemlige pine at opfylde ordene: „Han led, men han oplod ikke sin mund som lammet, der føres til slagterbænken, som fåret, der er stumt mod den, der klipper det.“ Han var forberedt, om end han bævede i bønner: „Min fader, er det muligt, da gå denne kalk mig forbi! dog ikke som jeg, men som du vill!“¹³³ Men da alt samlede sig imod ham: legemlige pinsler, alles frafald, synet af det forspildte værk, da *tømte han lidelsens bitreste kalk i smerten over Gud. At kærlighedens Gud*, der blot ved et ord havde kunnet fuldbringe sin vilje, *ville tilstede alt dette!* „Min Gud, min Gud! hvi har du forladt mig!“

Jesus af Nazareth faldt som offer for modsætningen mellem hans lands dobbelte natur, mellem hans folks dobbelte udspring, mellem den dobbelte tankegang i dets skrifter. Men hans martyrium var videre end dette. Idet han gav oldtidens inderligste svar på,

hvad mennesket er, rørte han ved og ramtes af den menneskelige begrænsnings smerte. Han blev således en menneskehedens martyr. Thi han nøjedes ikke med at forkynde kærlighedens glade lære, han søgte selv fuldt at udtrykke den i sit eget liv. Men ad denne vej fornå han, at den fuldkomne kærlighed ikke lader sig stænge i menneskekår. Den ikke blot varmer og lysner til liv, men den svider til død. Menneskelænket brænder den sig ud i smerte, smerte over andre, smerte over sig selv, smerte over Gud.

Det er ifølge forholdenes natur umuligt at afgøre, hvor klar Jesus selv har været over sit standpunkt og over de følgeslutninger, som deraf kunne drages. Ingen formår med sikkerhed at sondre i det enkelte mellem, hvad Jesus selv har sagt, og hvad blot beretningerne har tillagt ham. Og det så meget mindre, som der i Jesu eget udgangspunkt, Guds kærlighed, var sat noget i sving, der truede med at rulle videre og tage fodfæstet fra det rent menneskelige. Selv om vi da tænker os Jesus kun som den begejstrede udøver af kærlighed, som den, der troede sig selv at være Messias, „menneskesønnen“, der var sendt for at kundgøre, at alle er Guds børn, og som den, der efter tidens skik mente sig i besiddelse af kraft til at øve undergerninger – så er hermed ikke udtømt det overleveredes hele rækkevidde. Muligheden står endnu tilbage for, at en udvikling er begyndt allerede hos Jesus selv, den udvikling, som vi ser i fuld gang i Det nye Testaments skrifter, og som den sejrende kristendom viser os det sidste, afsluttende udtryk for.

Det visse er, at i løbet af kort tid blev Jesu lære forvandlet til læren om Jesus, livet i kærlighed til tvangstro på en bestemt kristelig gudelære. Lidt efter lidt blev da den enkeltes frie samfølelse med Gud til afhængighed af en kirke med templer, gejstlighed, gudstjeneste og offer, så fuldt som nogen gammel hedensk. Det er spiren til alt dette, *overgangen fra kærlighedens hjertevarme – til Jesus omstøbt i gudeskikkelse*, der ikke lader sig tidsfæste. Måske begyndte *størkningen* alt hos Jesus selv; den var vidt fremskreden i hans nærmeste tilhængeres beretninger.

Hvad der foregik var, at den semitiske tilbøjelighed til at se sagen fra guddommeligt synspunkt sejrede, og ind stormede fra alle kanter de store spørgsmål, der var oppe i tiden: babylonisk stjernetydning, ægyptisk treenighedslære og persisk djævletro. De lagde sig

over kærlighedens unge tankegang, trængte ind i dens spalter og hvirvlede til sidst en sandmile op over den, graven for oldtidens ædleste tanke.

Indtil Jesu tid havde jødedommen tappert holdt stand mod den egentlige *stjernetydning*. Af Jesus selv er ikke opbevaret noget ord, der kunne tyde på tilslutning hertil.¹³⁴ Men efter hans død optog hans tilhængere den. Som bekendt påstod forfatteren til Matthæus evangelium, at Jesu komme var blevet varslet i stjernerne og rettelig tydet af stjernekyndige i Østerland, der i den anledning havde begivet sig på vej og ganske rigtigt ved hjælp af stjernen fundet Jesusbarnet i Bethlehem, hvor de havde tilbedt det.¹³⁵ Nogle har i denne beretning kun set et fromt sagn, af lignende historisk værd som f. eks. samme forfatters meddelelse om, at ved Jesu død „opstod en mængde hensovede helliges legemer, gik ud af gravene, kom ind i Jerusalem og blev sete af mange“.¹³⁶ Andre, hvoriblandt astronomerne Kepler og Ideler, har ment, at til grund lå en virkelig begivenhed, idet planeterne Jupiter og Saturn i året 6 før vor tidsregning trådte i indbyrdes konjunktions og måtte tage sig ud omtrent som én stjerne. Hvis dette var den begivenhed, hvortil der sigtedes, ville heri ligge et bevis blandt mange andre for, hvad nu almindeligt antages, at vor tidsregnings begyndelse er sat nogle år for sent. Hvad der ledte Kepler på denne forklaring af Jesu fødselsstjerne var, at han selv, år 1603, oplevede en lignende konjunktions af de samme to planeter, hvortil endnu kom den pludselige tilsynekomst på samme plet af et af disse forunderlige, fiksstjerneagtige legemer, der ligesom den af Tycho Brahe en 30 år tidligere iagttagne stjerne steg til stor klarhed og atter helt forsvandt. At dette må have afgivet et sjældent pragtfuldt skue, der nødvendigt måtte vække opmærksomhed, er klart. Men selv om man med Ideler tænker sig kun to planeters konjunktions som *fødselsstjernen*, så stemmer beretningen hos Matthæus vel med den astronomiske beregning. Den 20. maj år 6 f. Kr. kom nemlig de to planeter i konjunktions, idet de stod hinanden kun én grad nær i stjernebilledet Fiskene, der efter stjernetydernes antagelse netop var det himmeltegn, under hvis regimente Jødeland stod. De viste sig den gang på morgenhimlen før solopgang. („Vi have set hans stjerne i østen.“) Og i efteråret gentog konjunktions sig den 27. oktober og den 12. november ligeledes i Fiskens tegn og med kun én grads afstand, men denne gang

om aftenen på den sydlige himmel. Hvis østens vismænd på den tid har opholdt sig i Jerusalem og fået opgivet Bethlehem som det sted, hvor Kristus skulle fødes, kunne det for dem tage sig ud, som om stjernen, der nu atter viste sig, selv ledte dem mod syd til Bethlehem.¹³⁷

Men hvilken af disse forklaringer man end vil holde sig til, står ét og samme fast, at forfatteren af Matthæus-evangeliet, i strid med al gammel jødisk skik, henter fra stjernetydningen en støtte for betydningen af Jesu komme. Og dette har så meget mere at sige, som forfatteren jo ikke skrev under det friske indtryk af selve himmelsynet, men mindst en 30–40 år efter, da så meget andet var foregået i mellemtiden, og hin begivenhed stod fjern og glemt for alle, der ikke havde interesse for stjernetydning. En omtrent samtidig forfatter i Talmud udtrykker i modsætning hertil gammeldags tro kort og fyndigt: „Israel står ikke under en stjerne, men under Gud alene.“¹³⁸

Den stjernetydning, hvortil de første kristne sluttede sig, var ikke den gamle, babyloniske, men den yngre, ægyptiske. De valgte med andre ord Solens dag, Herrens dag, til ugens festdag. Dette voldsomme brud med det gammeljødiske kan forfølges tilbage til Det nye Testaments skrifter. Johannes' evangelium meddeler således, at Jesu disciple lige efter hans død, „på den første dag i ugen“, var samlede inden lukkede døre, da Jesus med ét viste sig for dem. „Og otte dage efter var hans disciple atter derinde.“¹³⁹ I Apostlenes Geringer hedder det om Pauli ophold i Troas: „Da vi nu på den første dag i ugen var kommet sammen for at bryde brødet, holdt Paulus en tale i salen, hvor vi var forsamlede.“¹⁴⁰ I Pauli første brev til korintherne anbefaler han følgende måde at indsamle en pengegave til de fattige i Jerusalem: „På den første dag i ugen lægge enhver af eder hos sig selv til side og opbevare, hvad han måtte finde passende, for at indsamlingerne ikke først skal ske, når jeg er ankommet.“¹⁴¹ Johannes' Åbenbaring indledes med: „Jeg var henrykt i ånden på Herrens dag og hørte bag ved mig en røst.“¹⁴² Justinus Martyr endelig fortæller bestemt om de kristne: „På den dag, der kaldes Solens dag, kommer alle i by og på land sammen. Dette sker, fordi det er den første dag, den, på hvilken Gud, idet han gav mørke og urstof fylde, skabte verden, og fordi vor frelser, Jesus Kristus, på denne dag opstod fra de døde. Thi på dagen før Kro-

nos' (Saturns) dag korsfæstede de ham. Og på dagen efter Kronos' dag, det er Solens dag, viste han sig atter for sine apostle og disciple."¹⁴³

Med denne overgang til den af de fleste andre fulgte tidsdeling og tro på stjernernes betydning havde Jesu tilhængere gjort et afgørende brud med det gamle jødiske. Hvor stærkt det nye brød på, og hvor heftig gæringen var, også inden for de egentlige jøders kredse, giver sig til kende på mange måder. Den jødiske historiker Josefus vakler således mellem begge opfattelser. Snart berømmer han førerne for nationalpartiet i kampen mod Rom, fordi de ikke lod sig narre hverken af sværdlignende stjerner eller af kometer til at opgive kampen.¹⁴⁴ Snart dadler han Jerusalemets forsvarere, fordi de ikke agtede på de synlige tegn og varsler om den kommende ødelæggelse, ville ikke tro derpå, men var som forstenede, uden sjæl og uden øjne, døve for, hvad Gud viste dem.¹⁴⁵ Under jødernes senere opstand mod Hadrian kaldtes deres anfører for „Bar Kokba“: stjernens søn; da opstanden mislykkedes, hånedes han med navnet Bar Korsiba: løgnens søn. For de kristne var loddet kastet med antagelsen af Jesu fødselsstjerne og helligholdelsen af Solens dag. Først da de senere selv havde vundet magt, vågnede de til tvivl. Thi det var ikke så nem en sag at forlige stjernernes indflydelse med Guds almagt, og de hedenske dagsnavne syntes at stå i strid med kristentro.

Et endnu større brud med det overleverede skete dog, da man erklærede Jesus for *Guds søn*. Man kom herved i strid med det inderste og dybeste i hele den gamle jødedom: Herren din Gud er én. Jesu egen stilling til denne sag er uklar. Der tillægges ham uforenelige ytringer i begge retninger. Lige så sandsynligt som det er, at han begyndte med at betragte sig selv som „menneskesønnen“, der bragte det glade budskab, at alle er Guds børn, lige så usikkert er det, om han har været i stand til at fastholde dette standpunkt rent og uforandret til det sidste. Thi netop begrebet „menneskesønnen“, det engang så klare udtryk for mennesket i modsætning til Gud, var selv begyndt at forvirres. Stormen udefra var nået ind og havde sat også dette i bevægelse. Der er stor forskel på, hvad de to apokryfe jødiske skrifter Daniels Bog og Henoks Bog forstår ved „menneskesønnen“. Men Jesus kendte ikke blot det første skrift; i de ta-

ler, der i evangelierne tillægges ham, ytres der tydeligt nok kendskab også til det andet.¹⁴⁶

For at forstå hele den omdannelse, der nu begyndte, måske allerede hos Jesus selv, i hvert fald pletvis i litteraturen før ham og åbenbart i Det nye Testaments skrifter, hvorved det gamle begreb om én gud maledes til intet for at afløses af et nyt, må man lægge mærke til, at stormen kom fra to kanter, om end begge mod vest, fra *stoicismen* og fra *Ægypten*.

Stoikerne havde for at vinde forståelse af Guds væsen ligesom spaltet det i to, sondret mellem det rene, hvilende guddommelige og dettes første klare form: tanken, fornuften, det spiredygtige ord, logos. Herved var der peget hen på en forhistorie forud for verdens tilblivelse, hint oprindelige tidspunkt, hvor Gud ligesom så sig selv, blev sig selv bevidst. Det er forestillingen om *denne første todeling*, der, da den nåede til Jødeland, gav sig udslag i den nye lære i Henoks Bog om „menneskesønnens“ forudtilværelse. „Før Solen og himmeltegnene blev skabt, før himlenes stjerner blev til, var hans navn nævnet for Gud.“ „Han er blevet udvalgt og skjult før verdens skabelse.“ „Hans stilling hos Gud har bestandigt overgået alt i oprigtighed.“ „Hos ham bor retfærdighed.“ „Hos ham bor visdoms ånd“ osv.¹⁴⁷ Iblandt de nytestamentelige skrifter fik denne stoiske todeling sit klareste udtryk i Johannes' evangelium, hvor den græske tanke om logos og den jødiske om Messias forenes således: „I begyndelsen var logos, og logos var hos Gud og logos var Gud.“ „Alle ting er blevet til ved logos og uden det er intet blevet til af det, som er. I logos var livet, og livet var menneskenes lys. Og lyset skinnede i mørket, men mørket begreb det ikke.“ „Og logos er blevet kød og har boet iblandt os, og vi har set hans herlighed, en herlighed som den enbårnes af faderen, fuld af nåde og sandhed.“¹⁴⁸

Det er sandsynligt, at forfatteren til Johannes' evangelium har kendt sin lærde forgænger, der var Jesus af Nazareths lidt ældre samtidige, *jøden Filo i Alexandria*.¹⁴⁹ Også denne var grebet af den stoiske todeling i Gud og havde søgt at udtrykke den omtrent på samme vis som senere forfatteren til Johannes' evangelium, idet han skelnede mellem Gud i og for sig og hans virkende kraft, hvilken Filo havde kaldt logos og betegnet som mægleren mellem Gud og verden, som Guds stedfortræder. Men Filo var som bosat jøde

i Alexandria kendt ikke blot med jødedommen og den græske filosofi, hvilke to han søgte at samarbejde, men tillige med den ægyptiske tankegang, under hvis påvirkning han rimeligvis havde levet fra barn af. Et af de ægyptiske grundbegreber i opfattelsen af Gud var imidlertid treenigheden: fader, moder, søn. Uvilkårligt søgte da Filo at få også dette begreb med, og hvor stridende det end måtte være mod hans bestemmelse af Gud som en tohed, lærte han tillige *en treenighed*. *Gud var faderen, visdommen moderen, logos sønnen*. Det gik den unge kristendom som det var gået Filo. Den fra Alexandria udstrålende ægyptiske påvirkning var for stærk. Også kristendommen måtte lidt efter lidt bøje sig for treenighedslæren, der endnu århundreder efter, da Jerusalem for længst var ødelagt, vedblev at strømme ud fra skolen i Alexandria. Forgæves forsøgte senere en skole i Antiochia at hævde det gammeldags, ædrueligere syn på guddommen. De våben, legemlige og åndelige, der stod til ægypternes rådighed, var de kraftigste. *Treenighedslæren* sejrede.

Det er denne bevægelse, hvis første spirer alt lader sig til syne i Det nye Testaments skrifter. Skønt overgangen fra enhedslæren til tohedslæren her er det mest fremtrædende træk, og næppe nogen, der var ukendt med den senere historiske udvikling, ville falde på at fremhæve treenighedslæren som karakteristisk for Det nye Testaments forfattere, så spores her dog alt påvirkning af den ægyptiske trang til en gudefamilie på tre. Ligeledes er den ægyptiske lære om, at Gud lader sig til syne på Jord og hertil benytter sig af *jomfrufødsel*, allerede ved at trænge igennem. Derimod er der på et enkelt punkt en bestemt indsigelse mod ægyptisk tankegang. Ingen af de tre personer i guddommen er en kvinde, de er alle tre mænd. Dette var uden tvivl et udtryk for en dybt indgroet, jødisk utilbøjelighed til at tænke sig Gud som kvinde eller Gud som stående i ægteskabeligt forhold til nogen. Denne opfattelse var så rodfæstet, at den ikke lod sig rokke og sluttelig gik af med sejren. Det kunne muligt på græsk falde naturligt at kalde visdommen, „Sofia“, for faderens hustru. For jøder var det umuligt at opfatte den hellige ånd som en kvinde. Den måtte være en mand. Det fik så henstå som en evig gåde, hvorledes sønnens fødsel fra evighed var foregået. At der dog også på dette punkt havde fundet en kamp

sted, og at det lige i begyndelsen var lykkedes ægypterne at overmande jøderne, kunne muligt fremgå af et brudstykke af „hebræernes evangelium“, der er bevaret af Origenes. Her taler nemlig Jesus således: „Den hellig ånd, *min moder*, tog mig nylig ved et af mine hår og bar mig til det store bjerg Tabor.“¹⁵⁰ Som Det nye Testamente viser, sejrede dog sluttelig jøderne fuldstændigt. End ikke ved sønnens jordiske fødsel kunne den jødiske tanke forsones sig med nogen delagtighed fra faderens side. Både forfatteren til Lukas' og til Matthæus' evangelium angiver den hellige ånd som Jesu fader. I Lukas' evangelium siger englen til Maria: „Den hellige ånd skal komme over dig og den højstes kraft skal overskygge dig; derfor skal også det hellige, som skal fødes af dig, kaldes Guds søn.“¹⁵¹ Og hos Matthæus hedder det: „Men Kristi fødsel gik således til. Da hans moder Maria var trolovet med Josef, fandtes hun, førend de kom sammen, at være frugtsommelig af den hellige ånd.“¹⁵²

Med antagelsen af Jesus for Guds enbårne søn var hele hans betydning forrykket. Tidligere havde denne bestået i hans liv og i hans lære, der handlede om ét og samme: kærlighedens afgørende magt, det bånd, der binder alle mennesker til Gud. Nu kom det ikke længer an på at følge hans fodspor, men på at tro på ham. Tidligere var det kærligheden, der åbnede vejen til himlenes rige, nu blev det troen. Og dette blev det i stedse højere grad, jo mere man kunne holde den hele sag ud fra sig, få blikket op for den i sandhed verdenshistoriske begivenhed, som her var foregået. Thi det drejede sig ikke om, hvorvidt du og jeg efter fattig lejlighed søgte at vise kærlighed, nej, det, der var sket, var en uhyre begivenhed, noget i Gud selv. Gud havde sendt sin eneste søn til verden for at frelse, hvad der kunne frelses, „på det enhver, der tror på ham, ikke skal fortabes, men have et evigt liv“. Ja, for den fjernestående af Jesu tilhængere, den, der ikke havde kendt ham i live, Paulus, blev hele hans liv og lære ligegyldig over for den ene hovedbegivenhed, hans død.¹⁵³ Thi Gud havde ofret sin eneste søn for verdens skyld; ved hans død på korset var retfærdigheden sket fyldest, og syndsforladelse erhvervet enhver, der, ved tro herpå, ville tage del i den himmelske nåde. Af egen magt derimod formåede man intet; mennesket var ondt fra fødslen af; *det ene saliggørende var troen på Kristi offerdød*, og selv denne tro var ikke af egen fri vilje, men kun af nåde.

Hvilken uhyre afstand mellem hin kærlighedens glade travlhed, galilæerens milde tale om den guddommelige husholdning, hvor intet går til spilde, men alt har livskraft: enkens skærv, den fortabte søns anger, arbejdet i den sidste time, den faldne kvindes tavse ord – og så *denne nye lære, hvor det hele var forvandlet til teologi!* Kun mod forevisning af troens uddelte almissetegn fik man her adgang til livets festspil. Og dette bestod i synet af den guddommelige gladiatorleg, ja end ikke af legen selv, men kun af kirkens store panoramabillede deraf med den prangende påskrift: „Guds indre historie, verdens løb“.

Netop de dybere ånder måtte stærkest føle manglerne ved det nye. Fra de to ædlestes fortolkere af det nye, forfatteren til Johannes' evangelium og Paulus, stjæler sig derfor også stundom det dybeste suk, sukket over at have fået stene for brød, tro for kærlighed. I Johannes-evangeliet – denne vidunderlige fremstilling, hvor fortællingen så ofte svæver op fra Jorden, og tanken taber sig i rytmer, medens bestemte dobbelttoner: lys og mørke, Gud og verden, ånd og kød, som klang af kirkeklokker på en gang kalder og dysser stemningen, – selv i denne fremstillingsform, som skabt til at indringe det nye, bryder stundom et virkelighedsglimt igennem, bortvejrer i et nu al tåget tale om tro og besegler som i et kys en langt dybere forståelse. „Jeg giver eder et nyt bud, at I skal elske hverandre, at ligesom jeg har elsket eder, skal I også elske hverandre. Derpå skal alle kende, at I er mine disciple, når I har kærlighed til hverandre.“¹⁵⁴

Ligesom forfatteren til Johannes-evangeliet her en kort stund skyder alt til side, åbner troens lukke for at indånde luft, således gør Paulus en enkelt gang det samme. Ingen har som han kæmpet troens sag, med alle sine rige midler søgt at vise denne vej som den eneste adgang til Gud, og dog undslipper der også ham i et ubevogtet øjeblik en helt anden bekendelse, den jublende hymne til kærlighedens pris: „Talte jeg med menneskers og engles tungemål, men havde ikke kærlighed, da var jeg et lydende malm eller en klingende bjælde. Og havde jeg profetiens gave og kendte alle hemmeligheder og al kundskab, *ja havde jeg al tro*, så at jeg kunne flytte bjerge, *men havde ikke kærlighed, da var jeg intet*. Og uddelte jeg alt mit gods til de fattige, og gav jeg mit legeme hen for at brændes, men havde ikke kærlighed, da gavnede det mig intet.“ –

„Så bliver da disse tre: tro, håb og kærlighed, men størst af disse er kærligheden.“¹⁵⁵

Hvorfor slår denne opfattelse af kærlighedens værd ikke helt igenem? Hvorfor hæves ikke denne ædleste rest af Jesu tankegang, der mere eller mindre tydeligt blinker på bunden af hver apostelforkyndelse, hvorfor hæves den ikke op over troens skjulende vande og kommer atter til ære og værdighed? Ganske simpelt, fordi *dette er umuliggjort af den sejrende, persiske djævelære*. Alle disse forfattere, der i et enkelt lykkeligt øjeblik aner kærlighedens magt, er først og fremmest gennemtrængt af tidens store, tredje yndlings-tanke, den mest betagende af dem alle, læren om det ondes magt, om syndens og djævelens uimodståelighed. Når djævelen er denne verdens fyrste, når „verden“ selv er blevet ond og alle mennesker siden syndefaldet gennem arvesynden kun i stand til at synde, hvorledes skulle så nogen kunne vise kærlighed selv i det mindste stykke? Dette blev jo netop kristendommens grundforudsætning, at ingen af sig selv kan gøre noget godt, men alt fås kun af nåde gennem tro. Og dette var selvindlysende. Thi hvorfor skulle Gud ellers have behøvet at hengive sin enbårne søn for verden? Gennem denne ringslutning udestængtes den oprindelige tillid til menneskelig godhed og barmhjertighed. Kristi guddommelighed forudsatte djævelens verdensherredømme og begge udelukkede menneskenaturens ufordærvethed.

Alexandria var brændpunktet for alle tidens hovedtanker: stjernetydning, treenighedstro og djævelære. Herfra kogte de over, bredte sig og indgik særligt en inderlig blanding med den unge kristendom. En fjerde tanke kom til, ligeledes over Ægypten. Rimeligvis efter indisk mønster, hvor Buddha jo havde lært noget lignende, begyndte man at anse hvert forhold til den onde verden for en synd og søgte en renere form for tilværelse gennem livet som eneboer. Herved grundlagdes den senere så mægtige klosterbevægelse.

I Jesu lære om kærlighed havde oldtiden udfoldet sin skønneste blomst. Epikuræernes og stoikernes opfattelse af menneskeheden som det store brodersamfund og den enkeltes opgave at hengive sig selv som offer havde her fundet sit reneste, sit inderligste udtryk. Thi epikuræernes venskab og stoikernes pligtopyldelse tændtes

først indefra ret i brand ved *Jesu lære om menneskets kærlighed, der stammer fra Gud*. Det er et spørgsmål, om ikke denne Jesu tankegang måske ved at være fremstået under lykkeligere forhold ville kunne have fået en blidere skæbne. Straks indpodet på den græske opfattelse af verden som det skønne kunstværk, ville den måske have været i stand til at skabe en ny art af bevægkraft, til at udspænde og løfte mikrokosmernes kugleformer uden samtidig at sprænge dem. Men det faldt i dens lod at fremspire på semitisk grund og på en tid, hvor oprækkende vejr fra tre kanter hurtigt skulle tilfyge dens værnløse voksested.

Det gik da Jesu lære som det var gået ham selv. Også den blev korsfæstet, fordi den havde ment sig selv ét med Gud, korsfæstet, efter at først al kærlighedens indhold var brændt ud i smerte, smerte over verden, smerte over sig selv, det er: *over Gud*. Thi fra den stund Guds kærlighed under datidens forudsætninger blev betegnet som lærens indhold, var dennes dødsdom udtalt. Når nemlig uendelig kærlighed hældtes i så skrøbelig en beholder som en lysets gud, der havde sin modsætning i mørkets gud, djævelen, så måtte, selv om det hele tættedes ved treenighedslæren, indholdet bryde igennem og formen sprænges. Hvor måtte ikke en sådan gud føle smerte over sit eget ufuldkomne værk, verden, der var endt i synd! Og det hjalp ikke, at han hengav sin søn, sig selv, som offer for at frelse den, thi djævelen kunne dog aldrig vindes. Kunne han det, så havde det hele jo kun været en farce og Guds menneskevorden unødvendig. Nej, når tanken om Gud som kærlighed gennemførtes, måtte nødvendigvis i den evige kærligheds indre bestandigt tone den bitreste selvanklage, skaberen måtte pines af skrigene fra helvede, den guddommelige kærlighed selv brænde ud i smerte, så længe blot en eneste endnu kunne sige: Min Gud, min Gud, hvorfor har du skabt og forladt mig!

Når kærligheden var udbrændt, hang på korsets stillads kun *forkullede*, udbrændte *fortidsrester tilbage*, således den ældgamle, rå *forestilling om en hævnens gud*, der, da han ikke kunne få ram på sin modstander, djævelen, dræbte sin egen søn, for at – retfærdigheden skulle ske fyldest. Oldtidens udvikling var hermed gået i knude. Den var endt, hvor den var begyndt, med menneskeoffer til mørkets magter, og denne gang var det Gud selv, der ofrede sin menneskeblevne søn til sone for det onde.

Her syntes ingen udvej åben. Thi enten var Gud almægtig, og så var der ingen djævel. Eller også var der en djævel, men så var Gud ikke almægtig. – Og dag og nat afløste uafbrudt hinanden, uden at give svar. Lysets gud forblev sammenkoblet med mørkets.

Forgæves søgte fromme mennesker at komme Gud til hjælp ved at erklære hele verden for et intet, et skin, der kun opretholdtes ved Guds bestandigt gentagne skaber-bliv. Den sunde fornuft så sagen klarere: Af verdenshallens tre bestanddele havde Gud fremdeles kun den ene, himmelloftet inde. Djævelen havde hele stuen og kælderen, helvede, inde, og det var ikke lykkedes Gud ved at sende sin søn til Jorden at opnå nogen nævneværdig forandring i denne magtfordeling. Hvor meget Gud gennem stjernernes gang formåede at udrette på Jorden, fik stå hen. Men ville han gøre sin vilje for alvor gældende hernede, var han henvist til det sidste og eneste middel: at stikke ild på og brænde den ganske verden af for herved muligvis at indebrænde sin modstander.

Alle disse tanker, der på forskellig vis måtte sysselsætte de enkelte, stivnede af og frøs fast som skranker, da man, efter i århundreder at have ladet de dannede så nogenlunde råde sig selv i religiøs henseende, atter indførte kirketvang, kristendommen blev statskirke. Herved blev bisperne mægtige embedsmænd, gentagelse af Kristi offer et anset erhverv, spørgsmål om treenighed og Kristi dobbelte natur at afgøre ved statskløgt og hofintriger. Det var oldtidens sidste kuldegys; dens tid var omme. Dens ædlest tanker var spundet ind og vinterdækket. Folkevandringerens storm og slud begyndte.

Med *folkevandringerne* indtrådte en *istid i den europæiske åndsudviklings historie*. Medens nordfra kommende, rå folk som stride snefog og fremskyndende isbræer afskurede Europa, veg vårtid og blomstring til fjerne, lykkeligere egne mod øst. I Europa frøs fortids kulturformer bort. Kun en eneste frugt blev hængende glemmt tilbage. Bitter, runken, stærktfarvet. Det var oldtidens beske høstbær, kirken. Ganske naturligt vakte den de nye folks forbavelse. Dens farveglød, dens fremmede smag, dens seje hårdhed fremlokede beundring. Og uvilkårligt blev den sære frugt et kosteligt fund, et signet bud fra livets og lysets hjem.

Middelalderen i Europa frembyder da det særsyn, at en enkelt,

overgemt rest fra en fremmed, vidt fremskreden kultur blev de nye folks mystiske klenodie. Kirken – ikke et udtryk for deres egen, hjemmevoksende tankegang, længselsbåren, sammensat og dog ensartet, men et fremmed, uforståeligt brudstykke – kirken blev den åndelige leder og delvis den verdslige herre. Herved undergik både folk og kirke en forandring. Disse folk, der med stolt mod havde trådt Romerriget under fødder, disse folk, hvis styrke netop lå i deres fribårne selvtillid og kraft, fandt sig med forunderlig myghed i på et afgørende punkt at give afkald på deres hele myndighed. De lod sig behandle som børn, blev virkelig til børn, der artigt lod sig anvise af kirken, hvad de skulle bestille. De kunne surmule, når den var for streng, juble, når den gav lov til at gå på korstog og lege røvere. Men de lystrede.

Omvendt blev også *kirken forandret*. Det udlevede, bitre, påståelige, der havde udgjort dens særpræg som oldtidens svage sidstfødte, faldt bort eller dog dæmpedes. Den fik fylde og sødme ved nattefrost; der lod sig lave vin af dens slåen. Og frigjort for al kontrol af jævnbyrdige magter, strakte den sig nu frit, følte svunden fortids kræfter risle i sig. Den var ikke længer blot den kristne kirke, men al kirke lige fra den grå oldtid. Den var atter de hemmelige tryllemidlers, besværgelsernes hjemsted. Dens nådemidler var jo trylleri, hvorpå den selv troede, og i umærkelige overgange gennem det fromme bedrageri lige op til den henrykte skuen af Gud strakte sig dens væsen. Idet den stadig gennem sine tjenere rekrutteredes fra de folk, som den beherskede, blev den på en gang et ubevidst udtryk for disses trang og en skarp modsætning til dem og deres. Den tog sig af dem, sørgede for dem, oplærte dem og blev selv næsten et glad barn i dem. Men samtidigt var *dens bitre hemmelighed, at alt, hvad den således udøvede, var bedrag*. Thi verden og dens goder var intet, kun djævelens blændværk. Om man mættede den hungrige, klædte den nøgne, gjorde man dem derved ikke noget godt. Og dog hagede kirken selv, med en hidset oldings begær, just i denne verden efter riget, magten og æren.

Den besynderlige gamling, hos hvem middelalderens folk gik i skole, var, hvad lærdom angik, kun for en degn at regne. Selv om han ved flid og utrættelig øvelse drev det til at kunne tage „troen“ på enhver led og skolastisk sønderdele den i alle dens enkeltheder, så indskrænkede hans område sig hertil. Ladt alene tilbage, løs-

Allerede da kristendommen var ung i Danmark – i begyndelsen af middelalderen – var problemet om sjælens skæbne efter døden det største af alle kristne problemer. Her skulle det vise sig, om de gode kræfter nu også var så stærke, at de kunne besejre ondskaben. På denne tidlige romanske gravsten – nu i Nationalmuseet – er det hele forløb anskueliggjort klart og tydeligt. Til venstre holder en engel den døde sjæl ind til sig i skikkelse af et lille barn. Der er håb, men striden er ikke afgjort endnu. Til højre kæmper en engel med et fabelvæsen – en kentaur. Den sidste må være repræsentanten for ondskabens og mørkets magter. Man vovede i den tidlige middelalder ikke at afbilde djævelen og hans følgesvende med samme pågående realisme som senere. (Nationalmuseet fot.).

revet fra hele det samfund, hvor han selv engang havde gået i skole, savnede han lejlighed og evne til på andre områder at kunne udvide sine kundskaber. I begyndelsen mærkedes dette måske ikke så meget, men bestandigt mere, jo længere tid der gik. Med skam måtte han tilstå, at han end ikke besad så meget som oldtids-præsternes himmelkundskab. Romerkirken formåede ikke selv at udregne almanakken og bestemme sine egne festtider. Den måtte sende bud til araberne i Spanien for at få oplysning om, hvorledes det hvert år stillede sig.

Var kirkens himmelkundskab således kun ringe, så svandt af-

standen mellem himmel og Jord ind i forhold hertil. Aldrig havde der, end ikke i jødernes dage, været så trangt i verdensstuen, så lavt til himmelloftet, som i middelalderen. De to lamper i loftet tændtes vel som sædvanlig dag og nat; og kirken var vel også med til med salmer, løjer og vievand at fejre Solens genkomst og den længste dag. Men de to lamper var blevet så underligt små. De fem andre, som man i Syden havde lagt mærke til, synede mindre og mindre jo højere man kom mod nord. Og alle havde de skiftet værdi, de gjaldt ikke mere end Jesu-krybben, der stilledes op ved jul, hellig-trekongers-stjernen, stagerne ved kyndelmisse og alle de andre sager, der gemtes året rundt som andet skrammel oppe på loftet. De var ligesom disse egentlig ingenting i sig selv, men kun en kort tid noget, når de brugtes i trossager. De hørte ligesom disse på en måde degnen til, thi det var ham, paven i Rom, der ejede nøglerne til loftet, til himlen. Gud havde jo selv sagt: Hvad du binder på Jorden, skal være bundet i himlen, og hvad du løser på Jorden, skal være løst i himlen. Gud og Kristi statholder på Jorden var i enhver henseende enige, når det gjaldt om, hvem der skulle have lov til at komme fra Jorden op i himlen. Vejen gik over Rom.

Lavere end hos jøderne, mere ubønhørligt end hos kineserne lå da i middelalderen himlen ned over de europæiske folk. Og rædselen blev heftig, trangen til forbedring indlysende, da man henimod middelalderens slutning mente at have opdaget, at der var bedrageri med i spillet. Som en uredelig vært skulle degnen have indrettet himlen ligesom loftet på en himmelseng til ved en hemmelig mekanisme at kunne skrues ned og kvæle hver gæst, der ønskedes ombragt. Man kom under vejrs med, at bandbullen udstedtes i egen-nyttige øjemed. Reformationen, Zwinglis, Calvins, Luthers, var indespærrede, frygtsomme rejsendes råb om lys og luft.

Medens der således var lavt og kvalmt i Europas snævre skolestue middelalderen igennem, trivedes fremskridt og friluftsliv andetsteds. Det var det begavede *arabiske folk*, der tog arven op efter grækere, romere og jøder og førte *menneskehedens fælles sag et par skridt videre fremad*. Samtidig indhegnede det et nyt verdensrige, der – omfattende alle semitter og mod øst desuden perserne, mod vest Spanien – strakte sig i en lige linie fra Indien til Atlanterhavet. Hvad der udgjorde dette riges styrke, trods udstrækningen,

var ensartetheden af dets himmelforhold. Det omfattede lutter lande, hvor Månen tog sig ens ud. Det blev halvmånens hjem.

De tanker, som araberne arvede fra oldtiden, var: humanitet, stjernetydning, treenighed, Guds menneskevorden og djævlere. Disse var, som vi har set, ved oldtidens slutning gået i knude i den kristne statskirke. Det blev arabernes fortjeneste atter at rede dem ud fra hinanden. Som næsten altid var det himmelforholdene, der viste vej.

Arabien er mere end de fleste andre lande henvist til himlen alene. Solen kan brænde som i Indien, men den fremkalder ikke som her en yppig plantevækst, den gløder kun et umåleligt sandhav. Landet er for største del ørken, ubeboelig, én eneste trang til et bedre hinsidigt. Og dog må det befærdes, gennemstrefjes på de lange, møjsommelige ridt fra de fjerne oaser til de enkelte, spredte byer. Der holdes rast om dagen. Først når Månen stiger frem, tegner den lange karavanestriben sig, én for én og dog i flok, hastigt og dog med ro, mens månestråler kysser skyggernes bløde i det vigende sand. Et sådant land prædiker nøjsomhed og tro på en anden verden, alt imens det på en gang slapper og spænder kraften.

Den anden verden, hvorledes ser den ud? Natten viser jo dens billede: en himmelsal, højere, dybere end dagens, månebelyst, stjernebesæet, og med de funklende fem på strålende vandring. Det er Allahs sal. Og under den slår engang hans troende lejr, telt ved telt. Ikke som nu enten lummerhedt, med skoldet kamelsved, eller bitterligt koldt, imod morgen. Nej, luften er altid mild og sval, bunden grønsvær, teltet skyggende løvsal. Og mens friske kilder risler, skaber Gud bestandigt på ny af mandens ribben som i tidernes morgen den unge kvinde, mandens lyst, havens ypperste frugt, den guddommelige læskedrik for længsel og attrå.

Af billeder som disse var Muhamed og hans sejrige skarer fyldt, af billeder som disse voksede arabernes åndelige syn frem. I Vesterland har man ofte vrangvilligt holdt sig til enkelte dele heraf for således at få lettere ram på det hele. Man har søgt at drage arabernes faste tro på et hinsides ned ved at fremhæve den stærkt kødeligt farvetone, særligt forestillingen om de evigt unge houris. Men var de samtidige kristne forestillinger da renere? Fradraget den fælles forestilling om at tilbringe evigheden med lovsang til Guds pris, blev hos de kristne den særlige adspredelse tilbage at

fryde sig ved de overvundne modstanderes, de evigt fordømtes skrig. Af disse to forestillingsarter var glæden over houris vistnok den uskyldigste.

Retningen af det fremskridt, som menneskeheden gjorde under arabernes ledelse, lader sig kortest betegne ved: *religiøs tolerance*. Dette var også det punkt, hvor datidens begreb om menneskepligt trængte stærkest til at eftergås. Siden kristendommens komme havde såvel dens modstandere som dens tilhængere vænnet sig til at tage lige hårdhændet og plumpt på dette forhold. Når araberne her slog ind på en anden vej og tog grundforestillingerne op til fornyet prøvelse, var det i virkeligheden, fordi deres himmelsyn var forskelligt fra de kristnes.

Kristendommen hvilede ensidigt på Solen. Fra Ægypten, hvor Solen havde spillet så enestående en rolle, havde kristendommen lånt sin lære om treenighed (Sol, Måne, ny Sol) og om Guds fødsel på Jord (sommersolhverv med Nilstigning). Fra Persien havde den hentet sin lære om godt og ondt, gud og djævel, der jo var de indre sjælelige aftryk af dagens sollys og nattens mørke. For Månen var der kun en liden og ubetydelig plads i disse to himmelsyn, og den indsnævredes mere og mere. Derfor kunne også gudmoder nogenlunde let skifte køn ved udvandringen fra Ægypten og blive til den mandlige helligånd, den, som en følge heraf, mindst tydelige person i den kristne treenighed.

Denne kristendommens grundforudsætning, Sol eller ikke Sol, Gud eller djævel, slog bestandigt stærkere og stærkere igennem læren. I dennes fuldt udviklede form var det netop den skarpe modsætning, der bar det hele. Thi Guds menneskevorden, Kristi komme til Jorden, var betinget af, at verden var blevet ganske ond. Og djævelen selv var uforbederlig, helvedspinslerne evige, thi ellers havde jo så stor en foranstaltning som selve Guds fødsel på Jord ikke været nødvendig. Netop i modsætningen i dens skarphed lå forklaringen. Kun i den udspiling, der førte til den afgørende brist, lå sandheden. Enhver art tolerance var i sin bund fornægtelse.

Anderledes for araberne. For dem var ikke Solen den absolut godtvirkende. Den sved jo landet til ørken. Så var den mildere Måne langt at foretrække. Den blev folkets virkelige ven, efter den regnedes året, halvmånen blev Muhameds mærke. Heri lå der en vigtig indrømmelse. Var nattens himmellege det kæreste, så var

den skarpe modsætning mellem lys og mørke, dag og nat hævet. For araberne bestod den heller ikke, men jævne overgange betegnede afstanden mellem yderlighederne, fra svidende sollys til mildt måneskin, til månefri stjernebelysning, til den i Arabien så sjældent bælgmørke nat. Men hermed var givet en anvisning på et dybere syn, det syn, som kaldæerne havde anet, men atter givet slip på for at havne i blot stjernetydning, det syn, som jøderne havde grebet, men så ofte tabt på ny for at nøjes med en blot nationalgud: synet af den høje verdenssal, hvor hverken lys eller mørke, Sol eller Måne er øverste herre, men alle kun tjenere for den ene, usynlige, evige gud.

Idet araberne, efter at være vågnet til selvbevidst åndeligt liv, så sig som kaldæernes og jødernes arvtagere, rede til at løfte og frugt-bargøre fortids skat, var det første de blev klar på, at den ægyptisk-kristelige tilføjelse til gudsbegrebet var en forvanskning af dette. Gud er ikke delt i tre personer, og det er grov sanseliggørelse at tro den usynlige gud åbenbaret, ja født på Jord i menneskeskikkelse. Vil Gud åbenbare noget på Jord, forkynder han det simpelt hen igennem sine profeter. Af sådanne har han sendt mange, lige fra Moses til Jesus af Nazareth og den sidste og største, Muhamed. *Men der er kun én Gud, og Muhamed er kun hans profet.*

Og lige så let havde de ved at opdage den persisk-kristelige forvanskning af gudsbegrebet. Lys og mørke, dag og nat, Gud og djævel er ikke lige stærke magter, lænkede med ryggen til hinanden, som siderne i et blad dannende tilsammen det hele. Nej, lys og mørke, dag og nat, lønnens englebud og straffens djævel, det er alt sammen kun tjenere hos den ene, usynlige, almægtige Gud. Kun barnet og den ukyndige falder på at antage slaven, der straffer de skyldige med stokkeslag, for kaliffen selv. Hver forstandig ved, at det blot er en tjener, der udretter kaliffens befaling.

Svarende til det ændrede himmelsyn undergik også humanitetsbegrebet en forandring. Det højeste menneskelige blev hverken epikuræernes venskab, stoikernes pligtopyldelse, Jesus af Nazareths kærlighed eller de kristnes tro, men *den praktiske visdom, der mildt lod enhver ske lige ret*. Idealet blev hverken den fintfølende ven, den trofaste arbejder, den opofrende broder eller den stadige bekender, kastet for vilde dyr og disputerende medkristne. *Idealet*

blev den klartskuende kadi, dommeren, der retfærdigt, skarpt og dog mildt forstår at ramme sagens kerne, sondre mellem de ofte så forviklede udtryk for det guddommelige som det menneskelige væsen.

Sit mægtige udslag gav hele dette nye syn sig i den brede bølge, der, strømmende ud fra Mekkas og Medinas hidtil ukendte egne, i kort tid satte kristendommens gamle stamegne såvel som kaldæernes og persernes hjem, Ægypten og hele Nordafrika, under vand. Som en mild og svalende væde forfriskede den den ophedede jord. Den nye tankegang virkede ikke som hidsende, berusende vin, men klarede, livnede sindet som Arabiens livsalige mokka-drik. Når man i Vesterland med dadel har fremhævet, at den drog frem med sværd, så overser man, at dette er verdensrigernes værktøj. Men bagved sejren viste sig et ejendommeligt særsyn, nyt og ubekendt, endog hvor striden kun har stået mellem forskellige trossamfund inden for kristendommens fælles landemærke. Den sejrende kirke anerkendte mildt og fredeligt de overvundne, lod kristne som jøder uantastet beholde deres tro, drog tolerancens vide grænseskel om alle, der blot var inden for monoteismen. Og i samklang hermed *spirede i arabernes fodspor en kultur frem, ædlere, mildere, mere fintformet end nogen tidligere af lige udstrækning. Aldrig havde Spanien eller Sicilien været blot tilnærmelsesvis så ypperligt opdyrkede som i arabernes tid. Medens Karl den Store døbte sachserne i tusindvis ved at drive dem ud og drukne dem i Weser, trivedes forskellige trossamfund fredeligt side om side i Cordova. Medens Frankrigs konge først som gammel lærte at skrive, herskede den fint dannede Harun al Raschid i Bagdad. Medens i Vesterland troen på et hinsides gjorde denne verden plump eller øde, fostrede samme tro hos araberne en udviklet kunst og videnskab og et kraftigt forsøg på at se det kommende som en fuldendelse af det nærværende. Kristendommen ofrede verden for Gud, araberne så just i dens liv en afglans af Guds fylde.*

Et lille, men betegnende udtryk fik *den arabiske tolerance i forholdet til stjernetydningen*. Som kaldæernes arvtagere dyrkede de denne med stor iver. De holdt sig imidlertid ikke blot til den kaldæiske form, men lagde sig også efter den ægyptiske. I Alexandria havde den store forening af græsk og østerlandsk stjernekundskab jo haft sit hovedsæde, og den ypperste astronom, samleren af al for-

tids og samtids viden, var *Ptolemæus*, der havde virket her omtrent år 150 e. Kr. Medens hans navn nu er kendt af hver skoledreng verden over gennem den efter ham opkaldte læresætning, var hans ry og hans værk dengang gået i glemme. Det var araberne, der reddede begge fra undergang og oversatte år 827 hans store astronomi fra græsk til arabisk. Til minde herom bærer dette skrift endnu i daglig tale sit arabisk fordrejede hædersnavn „Almagest“ (af artiklen „al“ og „megistos“ = størst).¹⁵⁶

Men Ptolemæus gik på græsk vis ud fra, at verden var en kugle, i hvis midte Jorden befandt sig. Skønt araberne som alle semitter var opfødt med forestillingen om verden som den kuppelhvælvede sal over Jorden som gulv, tog de dog ikke anstød af Ptolemæus' verdensbillede, men gav det tværtimod anvendelse ved al videnskabelig beregning. Det banede sig herigennem vej til de dannedes bevidsthed. På få punkter ytrede den arabiske ånds ejendommelighed – dens klarhed, dens bøjelighed, dens sans for det hinsidige – sig så smukt som her. Uden støj og strid opgav man, da man var overbevist, sin tidligere forestilling som barnagtig og sluttede trygt fra den halvkugle, der ses, til den usynlige tilsvarende. Ved denne slutning betegnede araberne måske tydeligst højden af deres kultur.

Bestanddelenes blanding

Hvad araberne havde nået gik ikke direkte i arv til Europa. Man betragtede dem her med fanatisk foragt og tyede kun i smug til deres hjælp. Det var de unge europæiske folk forbeholdt, da tidens fylde kom, ved egen kraft at sprænge fængslet, ad egne veje at nå videre frem, end araberne kunne have ført dem. Dog lånte de hos disse et betydningsfuldt hjælpemiddel. Fra Spanien bredte sig kundskaben om *matematik*, både som ren regnekunst og i anvendt form som astronomi og den dermed forbundne stjernetydning. Hermed var, uden at nogen af parterne anede det, rakt de vågnende folk nøglen til deres fremtid. Og på den blide, stilfærdige måde, der var betegnende for den arabiske kultur. Dens mindesmærke i den europæiske regnekunst er det beskedne „ciffer“: nul, på en gang intet og dog så indholdsrigt. Det er ikke arabisk opfindelse. Det skriver sig fra og er et udtryk for hinduernes dybe, bundløse grublen. Men idet araberne ligesom øste det op af brønden, overførte de ikke blot til Europa en af Østens dybeste tanker, men gav selv praktisk anvisning på, hvorledes det både i den højeste og i den dagligdags regning lod sig benytte som uudtømmeligt væld og til frugtbar overrisling.

De europæiske folks åndelige gennembrud, deres „renæssance“, fremkaldtes ved en række af begivenheder, der uden indre forbindelse med ét skabte helt nye betingelser for udvikling. År 1453 erobrede tyrkerne Konstantinopel. Omtrent på samme tid blev bogtrykkerkunsten opfundet. 1492 opdagede spanierne Amerika, 1498 portugiserne søvejen til Ostindien. Med disse fire begivenheder var der pludselig vendt op og ned på fortidens forhold. Tidligere havde kirken været eneste læremester. Nu strømmede fordrevne *græske lærde til Italien*, medbringende både græske håndskrifter og begejstring for at tyde dem. *Bogtrykkerkunsten* gjorde det muligt at ud-

brede almindeligt kendskab ikke blot til disse, men først og fremmest til Bibelen og til de gamle latinske forfattere. Den kendte del af Jorden, der hidtil havde indskrænket sig til Europa og Middelhavslandene, voksede med kæmpeskridt, og snart førte skibe, der sejlede ud mod vest og vendte hjem fra øst, det uomstødelige bevis for, at Middelalderens verdensbillede var fejlagtigt. Jorden var ikke gulvet i en stor stue, den var *midtpunktet i den uhyre verdenskugle, thi Jorden var rund.*

I løbet af nogle få årtier var således de europæiske folk – det vil sige de romanske, de gotogermanske og polakkerne, thi de fleste andre slaver, særlig russerne, sov fremdeles – blevet rusket op og stillet ansigt til ansigt med alle oldtidens store spørgsmål. Ja, over for et enkelt af disse spørgsmål, Jordens form, havde de uventet fået et forsprog, der gav dem plads langt forud for ethvert oldtidsfolk, selv grækerne. At alt dette måtte give datidens slægter et ganske eget præg, er selvindlysende.

Den dybeste og bredeste virkning, der ligger som et fælles særkende over de europæiske folk i det 16. århundrede, er en ejendommeligt levetrang og levekraft. Der er tydeligt nok vakt en *ny livskilde* i disse mennesker. De er vågnet til forvisning om at besidde en hidtil uanet livsværdi. Hvori denne består, gør man sig ikke rede for. Det er nok at eje den umiddelbare forvisning om noget rigt, stærkt, uudtømmeligt, både inden i sig og til rådighed uden for en. I kraft af dette nye virker, nyder, lever man på en anden, en hurtigere, en voldsommere måde end slægterne tilforn.

Hvori dette nye egentlig bestod ville være faldet flerheden dengang lige så vanskeligt at udtrykke, som det nu ligger os klart for dagen. Det var *troen på det naturlige*, dets styrke, dets ret, der nu med ét så uimodståeligt gjorde sig gældende. I århundreder havde man lært, at verden var et intet, skabt af intet og i sig et intet, kun opholdt i hvert enkelt øjeblik af Guds almagt. Ens eget legeme, ens naturlige drifter var det, der skulle dødes, det syndige, det usande i én. Men nu med ét slog denne tankegang klik. Som ny livskraft, som varmt mod og frejdig trang rislede det naturlige gennem alle legemlige og åndelige fornemmelser. Og som rødmossen, vinkende virkelighed lå hele verden for én.

Hvorfor opstod denne tro på det naturlige just nu? Der var to grunde, som man straks bliver vår. Verden var med ét blevet så stor

og rig gennem alle de nyopdagede lande og deres vidunderlige frembringelser. Og samtidig lærte man gennem den romerske og græske litteratur en fremmed tankegang at kende, for hvilken det naturlige stod som det i sig selv berettigede. Men under disse to iøjnefaldende grunde lå der en tredje dybere. Disse to var kun de dråber, der behøvedes for at bringe bægeret til at flyde over. Thi selve den gammeldags opfattelse var kun en kunstig, det var den gradvise indsnævring og opstemning, som kirken gennem århundreder havde gennemført lige over for de unge folkeslags naturlige syn og sans. Nu skete der mere end en oversvømmelse; *der foregik et digebrud tillige*. Ud strømmede med ustandselig kraft, Europa over, alle disse længe beherskede drifter og neddæmpede tilbøjeligheder. Som frit brus, som skumkog stod de op over alle forhold, og medens livet selv udvidedes, for de udefter, opefter, et sprudlende væld af nyvakte kræfter.

Det er vanskeligt at samle hele denne bevægelse i et fælles billede. Netop mangfoldigheden og det tilsyneladende uensartede er et udtryk for den tilgrundliggende kraft. Ofte ytrede denne sig ikke i selve det mål, hvorefter der sigtedes, men blot i den voldsomhed, hvormed man gik på. For at nævne et eksempel, så var der ved første øjekast stor forskel, ja næsten modsætning mellem den nyvakte sans for det naturlige og så den trang til at fly det virkelige liv og fly til bøgernes verden, som bogtrykkerkunsten havde fremkaldt. Og dog var der et tydeligt udslag af naturtrang i den hidsige kundskabstørst, i den jublende kundskabsglæde, hvormed man tog fat, så uforståeligt for en senere forvænt tid. Selv i det fjerntliggende, stiltfærdige Danmark gav trangen sig de heftigste udtryk. Biskop Peder Palladius fortæller således om tilstrømningen til skolerne i hans barndom ved det 16. århundredes begyndelse: „Den tid, vi, som nu er klerke, ginge til skole og var små sinker, da måtte vi gå hen over skoleloftet. Så mange peblinge var der, at der var fuldt både oven og neden: 700 udi Ribe Skole, 900 udi Roskilde Skole.“ og han giver os selv midlet til at bedømme disse tal ved i en anden forbindelse at meddele, at senere, da røret havde sat sig, ved det 16. århundredes midte, var forholdene helt anderledes. Om tilstanden i hovedstaden oplyser han: „Der er halvtredje hundrede dejlige peblinge på denne dag i Københavns Skole.“¹

Men selvfølgelig gav trangen til det naturlige sig hyppigst luft på

de nærmest liggende måder. Ikke blot fik i gengivelserne helgener, engle og Jomfru Maria kød og blod, men først og fremmest følte menneskene selv, at de var det samme. Der bredte sig denne overgivne glæde og tillidsfuldhed, der svarer til beruselse ved friluft.

Der er en synlig forskel i denne livsglæde, alt eftersom man følger den hos datidens folk fra syd til nord. I *Italien*, hvor udviklingen var mere fremskreden, dannelsen rigere, gav stemningen sig et *mangfoldigere udtryk*. Den skaffede sig luft i farver, toner, former, en hel kunstens nyskabning, i enkeltets dristige tankelyn, i en finere sleben omgangstone, i et muntrere, mere spraglet fællesliv. Imod nord blev ytringsformerne enklere og mere grovkornede, kønsliv og lyst til mad og drikke trådte utilsløret i forgrunden. Det var som om folkene, spægede siden vikingetiden, nu ville slå sig løs til gavns, som om vikingen selv var landet, og led og ked af smalkost om bord, gik ustandselig på, grisk efter grød, drik og kvinder. Og dog ville man mistyde stemningen i nord, hvis man her overhørte andre toner. Man nøjedes ikke heroppe med, at faste og kloster afskaffedes, man nøjedes ikke med at efterligne fremmed bygningskunst. Navne som *Kopernikus*, *Tycho Brahe* og *Shakespeare* vidnede om, at der hos alle disse folk fra Østersø til Vesterhav – polakker, germaner, skandinaver og englændere – der nu var ved at blive fra drenge til ynglinge, var rige muligheder til stede, dybere tanker end den blotte lømmelalders.

Den nye sans for det naturlige kom som en pludselig farsot over Europa, fængede hos enhver og rev ved et umiddelbart ryk alle med sig, klerke som lægfolk. Den stammede fra kilder, der lå dybere end den herskende religions. I begyndelsen var glæden udelt over de nye bøger, de nye lande, den nye natur. Kirken var med, eller så dog glad forbavset til. Men det varede kun kort, så opdagedes modsætningen. Striden begyndte. Og herved blandedes en ny farvetone ind i den belysning, der i det 16. århundrede lå over livet.

Blandt de bøger, som bogtrykkerkunsten mangfoldiggjorde, var Bibelen den vigtigste, særligt Det nye Testamente. Det blev oversat på alle sprog og læstes nu i ét år af flere end vistnok alle læserne tilsammen i det sidst forløbne tusind år. Men dette var en farlig læsning. Man kom ved den ligesom bag ved romerkirken, tilbage til den tid, hvor denne ikke var til. Og med forbavselse opdagede man,

at det, der nu udgjorde det væsentlige i romerkirken: pave, messeoffer, skærsild, aflad, overhovedet slet ikke fandtes omtalt i Det nye Testamente. Det var en forfærdelig opdagelse. Hovedbogen stemte ikke med kassebeholdningen. Her måtte være noget galt på færde. Og det, der stod på spil, var alles ikke blot timelige, men evige vel-færd.

Spørgsmålet om den evige salighed blev således med ét og på den uhyggeligste måde sat på dagsordenen. Just som alle havde gjort den behagelige opdagelse, at det dog var en behagelig verden, man levede i, og at man havde så mange betingelser for ret at nyde den, blev der med ét råbt: Brand! Ildløsen var tydelig nok, den havde grebet stærkt om sig. Og den truede ens bedste eje, både den nuværende lille stump liv og hele det uhyre lange, der fulgte bagefter.

Enkelte dannede, der havde stiftet bekendtskab med den romerske og græske litteratur, *reddede sig over i oldtidens livsanskuelse*. Med nogle få fornødenheder puttet til sig flygtede de hemmeligt bort fra kirken med dens lære om det hinsides. Under navn af *humanister* fandt de et nyt hjem i det dennesides' mere beskedne bolig med blændet rude mod fortid og fremtid. Men rundt om fra alle kanter lød mængdens tusindstemmige, forfærdede råb: *Kirken brænder! Kirken brænder!*

Slukning alene ved menneskehjælp var umulig. Den kunne kun ske ved anvendelse af evighedens midler. Men arbejdet lededes ikke ensartet, der anvendtes forskellige fremgangsmåder, og herved opstod den største kiv og forvirring. Da ilden endelig sagtnede, viste det sig, at man havde reddet tre stumper af den gamle kirke; og tre partier påstod, hver især, at deres stump var den hele.

De tre hovedførere ved slukningen stod i lige linie nordefter: paven, Calvin og Luther. Alle hentede de vandet, men hver igennem sin ledning, fra salighedens evigheds hav. *Pavens løsen* var: Ved hvem bliver man salig? *Calvins*: Hvorfor bliver man salig? *Luthers*: Hvorledes bliver man salig?

Når *paven* stillede spørgsmålet: „Ved hvem bliver man salig?“ var svaret naturligvis: ved Kristus. Men Kristus har overdraget sin magt på Jorden til Sankt Peder og dennes efterfølgere. Paven er til enhver tid husets chef her på Jorden, i inderlig forbindelse med og fuld overensstemmelse med husets herre i hjemlandet, himlen. Når da ukyndige har gjort anskrig efter at have læst i hovedbogen, og

mistro til huset, til kirken, herved har fået lov at blusse op, så ligger skylden hverken hos paven eller i bogen, men ene og alene hos dem selv. De formår enten ikke at tyde hovedbogen, idet de ikke forstår sig på italiensk bogholderi, eller de glemmer den magt, der er overdraget den jordiske chef, til på enhver tid at handle efter bedste tykke og husets tarv. Alt i mange århundreder har forretningsgangen været følgende: enhver, der har dåbens indskrivningsbevis, kan gøre indskud i kirkens bank under form af gode gerninger samt betaling for messe. De to arter mærker, der udleveres for nadver og messe, er lidt forskellige, for så vidt i nadveren nyder man selv Kristi legeme, i messen derimod nyder præsten både det og Kristi blod for en. Men dette er mindre vigtigt; det væsentlige er, at kirken giver afgørende vederlag ved hver gang ifølge sin magtfuldkommenhed at dræbe Kristus på ny, gentage hans offerdød til gunst for ejeren af beviset. Ved et hemmeligt tryk noteres dette samtidig i himlen, afstemles i Kristus. Herved er al misbrug umuliggjort. Når ejeren af beviset efter døden vil indkassere sin salighed, afkortes der ham ved kontrollen i skærsilden akkurat så meget i den forudgående renselses pine, som svarer til hans indbetalte indskud. – Alt er således i den skønneste orden, og der er ikke spor af grund til at råbe alarm. Kirken hviler nu som fordem og i al evighed på Herrens klippegrund. Tider og former skifter, men det guddommelige indhold er det samme. Derfor er svaret på livets det store spørgsmål: „Ved hvem bliver man salig?“ – tilsyneladende forskelligt – dog det ene og samme: „Ved Kristus, ved kirken, ved paven, ved messen.“

I stik modsætning til den romersk-katolske verdensforretning tog *Calvin* sit stade i Gud. „Hvorfor bliver man salig?“ Grunden ligger åbenbart ikke i mennesket selv, thi alle er syndere, og ingen kan ved egen kraft blive salig. Hvor ligger da *grunden*? *I Gud*. Gud har i kraft af sin *alvidenhed* forud vidst, at menneskene ville synde og derfor evigt fortabes. I kraft af sin retfærdighed lader han dette ske. Men i kraft af sin kærlighed, sin nåde, frelser han enkelte, ikke for deres egen skyld, men trods deres skyld, i kraft af sin nåde. I Gud er al grund. Vover du med dristigt tankemod at skue ned i livets brønd, da ser du dybt dernede, omrandet af nødvendighedens de skumle sider, Gud som altings ophav. Hvorfor tumler I i travlhed deroppe på kirkepladsen, løber forvildede snart hist, snart her?

Mærker I ikke, at det sitrer fra neden af op I eder, salighed i nogle, fordømmelse i andre? Forgæves eftergør I bevægelsens stillinger. I er alle naglet til pletten, fra evighed naglet dertil. „Kirken brænder!“ Ja vist brænder den, nu som fordem og i al evighed. Se to tårne, hvor de glødel! Det ene, rosenrøde er *nådens tårn*, hvorfra de salige jubler. Det andet, flammende er *retfærdighedens tårn*, hvor de evigt fordømte hvirvles om i pine på urskivens marterhjul, medens den glødende mur brænder dem, og djævelen brøler, spiddet som fløjstang. Det er alt sammen kirken, Guds alvidenheds slot med den uforrykkelige grundvold og de to mægtige tvillingtårne.

Luther endelig tog sit stade hverken i kirken eller i Gud, men i menneskesindet, idet han spurgte: „Hvorledes bliver man salig?“ Svaret lød: „Ved troen alene.“ Hermed var han i et rask sæt ude af romerkirkens tilbygning med de gode gerninger. Han stod atter i Det nye Testaments forgård. Men der var tomt og koldt derude. Ikke uden grund havde paven i sin tid sørget for de unge folk ved at bygge en sidefløj til kirken ved læren om de gode gerninger. I denne fløj var der lys og varme, her havde den egentlige opdragelse fundet sted. Thi lærtes her vel ikke Jesu rene lære om kærlighed, men kun *lydighed mod kirken*, så taltes her dog ord, som et sundt og barnligt sind kunne forstå. Her var hin kraft blevet næret, der bestandigt på ny havde fylket rækkerne, djærve viljer, rede til som en Kristoforus med Kristusbyrden på ryggen at stride sig gennem den rivende strøm. Men *nu gik hele denne fløj op i luer*; Luther havde ret, den kunne ikke stå for Bibelens dom. Der var da ikke andet for de nordiske folk at gøre end, når de var trætte af at varme sig ved bålet og se på skæret, atter at iføre sig deres dragt. Det var jo koldt, og der var ingen, der mere som Kristoforus skulle ud at vade. Og dragten lå der, det naturliges dragt, den gamle kendte fra hedenskabet dage. Ja, se den var smykket på ny, forvandlet fra hverdagsdragt til festdragt, et lifligt vink om mad og drikke, svir og kvinder.

Blev Luther og hans tilhængere da hedninger på ny og forlod kirken? På ingen måde. De blev troligt ved brandstedet, alle kendelige på, at de bar troens brandskilt skjult under dragten. De var jo kirkens brandfolk, *mandskab ved rettroenhedens slange*, der rakte lige op til himmelvældet. Da Luther havde klemtet, fordi paven havde stukket ild på, var de alle som én mødt. Kunne vel nogen

nægte dem en *hjerTESTyrkning under arbejdet*? Hvad de nød, var jo desuden alligevel prisgivet og skulle gå til spilde. Thi kristeligt set var en kande øl, en svir og en svingom ganske uden værd.

Det var klart, at *modsætningen* mellem paven, Calvin og Luther måtte føre til strid, åndelig og legemlig. I hundrede år skulle der føres blodige krige i England, Frankrig, Tyskland om den sande kirke. Udfaldet blev, at medens de romanske folk så nogenlunde bevarede romerkirken, skilte de gotogermanske sig herfra og oprettede calvinske og lutherske landskirker. Dette var et korrekt udtryk for bevægelsens karakter. Thi skønt ved reformationen kirkens gamle sten var begyndt at hugges til skærver, splittes i landskirker, var man dog endnu ikke kommet ud over, at disse stene var brød. Man var ikke nået længere tilbage i oldtiden end til den kristne „kirke“, ikke op til Jesus af Nazareths varme lære om kærlighedens magt, der bringer hver enkelt til at ofre sig for andre til Gud. Man følte sig endnu kun som værende til knippevis, den egentlige *livsens tråd lå i kirkesamfundets omvindende bast*. Da derfor i Norden den første rædsel efter overgangen fra pavedom til lutherdom om trent ved det 16. århundredes midte havde sat sig, følte man sig atter tryk. Rystedes man end siden kirkeligt, var det stadig i bundt med alle de andre. Det var nu øvrigheden, kongen, der bar det egentlige ansvar. Og ham fik man efterhånden at vide om, ligesom det i sin tid havde været tilfældet med paven, at han var i pagt med Gud. Der var da ingen grund til at nære bekymring for det kirkelige. Gud og kongen skulle nok vide selv at sørge derfor.

Kirkeforandringen føltes da, hvor dybt den end skar igennem, for skandinaverne i det 16. århundrede nærmest som en blot forbigående, kortvarig skræk. I det almindelige velbefindende, som glæden ved det naturlige havde vakt, dannede den ikke noget væsentligt afbræk. Den blev blot en let kuldegysning. Inden århundredet var omme, virkede den snarest som en pirrende fornemmelse af spændstighed og kraft.

Livet lå da for så vidt fremdeles i farverigt sollys for hine slægter. Men hvad kirkebruddet ikke havde formået, det mægtede et enkelt, halvglemmt punkt i kirkelæren. Næppe er nogen anden tid, før eller efter, blevet i den grad skræmmet, så rædselsrystet, som det 16. århundrede. Det skete *ved djævel læren*.

Idet renæssancen gennem den nyindvundne litteratur kom i nærmere forhold til oldtiden, stødte den også på alle de store spørgsmål, der så levende havde sysselsat hin tid. Humanitets-spørgsmålet, tanken om det store, menneskelige brodersamfund var man endnu ikke fuldt i stand til at fatte. Treenighedslæren og Guds menneskevorden antog man ubeset, på kirkens ord. Hvorledes stjernetydningen kom til at virke, skal vi straks se. Så var der endnu læren om det onde og om djævelen tilbage.

Begge disse tanker skrev sig jo fra det gamle Persien, hvor de havde tjent til at forklare nattens mørke i modsætning til den klare dag. Men for hine utrættelige persere i det tempererede klima, hvor alt prædiker hårdførhed og arbejde, havde denne livets tve-delning *ikke virket skræmmende*. Den havde kun indeholdt en opfordring til en og hver om at tage et tag i med til gunst for lyset, for dagen, for Gud. Ved fælles arbejde skulle det nok lykkes engang at få hele Jorden opdyrket, hvert sind rensed, så Gud kunne sejre, djævelen, mørket og det onde læknes og brændes.

På sin vandring mod sydvest var imidlertid djævel læren ved at omplantes *i semitiske sind* blevet mere bitter, skånselsløs og dyb. Fra Babylon svirrede djævlene ud som fluer og kastede sig over tilværelsens ådsel. *Verden var fortabt; alle mennesker onde*. Og i den ældste kristendom, hvor de ægyptiske tanker om treenighed og Guds menneskevorden var blevet optaget, havde disse indgået en inderlig enhed med djævel læren. Denne var blevet en nødvendig underbygning for dem. Guds søns komme og djævelen betingede gensidigt hinanden. Uden djævel ingen menneskevorden Kristus.

Men i *middelalderen* var denne bitre, skarpe lære atter til dels blevet udvandet. Opstået under helt andre kulturforhold, som et stærkt krydderi til en årtusinder gammel moral, egnede den sig ikke til børnelærdom for unge, åbne sind. Ganske naturligt omdannedes da djævel læren lidt efter lidt i middelalderen. Kristus og hans befuldmægtigede, paven, trådte i forgrunden, medens djævelen blegnede. Enhver, der fromt gjorde, hvad paven og kirken bød, var sikker på at frelses fra djævelens efterstræbelser. I Sydeuropa, hvor nye former for kætteri og frafald dog af og til fremkom, vakttes den gamle lære om djævelen vel en gang imellem op på ny. Men i Nord-europa var den næsten helt gået i glemme. Her var Fanden kun en dumrian, hvem den himmelsk-jordiske kirke holdt for nar. Mens

han stod udenfor og ventede på den fortabte sjæl, puttede man den ved hjælp af messen blot gennem hullet i væggen fra kirkens jor-diske filial ind i himlens hovedkontor. Til spot for alle stod han så udenfor og lurede. Man kunne nu næsten fristes til at have med-lidenhed med ham, aflægs som han var blevet, så at han altid kom til kort. Nu vankede der ikke blot svidende stænk af vievand, når en kirkens mand var efter ham, men tørre prygl og hammerslag, når han kom i kast blot med en forslagen bonde eller landsbysmed.²

I hele denne opfattelse kom der røre og forandring ved læsning i Det nye Testamente. Forbavset fik man øjet op for, at det ikke forholdt sig så. *Djævelen var så langt fra en sølle stakkel, at han tværtimod var den mægtigste af alle fyrster, denne verdens herre.* En stund mødtes denne nye tankegang og brødes med den anden nyskabte, friske, troen på det naturlige. Mere fuldblods sejrede vel tilsyneladende det naturlige, men djævlefygten borede sig fast og fulgte med som skyggen. I slægt med natten som denne, kunne den krympe sig sammen ved dagslys, men listede dog bestandigt med, sky, grim og uafrystelig, indtil det baghold, hvortil den gav tegn, mørket, overvældede én. *Den satte plet på glæden.*

Men langt værre blev det, dengang da bruddet inden for kirken foregik, og kirkeforandringerne gennemførtes. Hvert af de nye kirkesamfund, romerkirken ikke undtaget, søgte at være så bibelret som muligt, og pirrede med flid op i alle de sorte tanker, der for fjorten, femten hundrede år siden var bundfældet i kristentroen. Der blev brug for dem nu. Thi med ny kraft trængte et gammelt spørgsmål sig frem og krævede svar: Hvad er det onde? Selve forholdene stillede det. Alle disse nye kirkesamfund havde jo det onde til indbyrdes grænse. Og i selve bruddet med det gamle lå med en ængstet samvittigheds svie det blottede spørgsmål: *Hvad er det onde?*

Det onde var først og fremmest *frafaldet fra Gud og den rette kirke.* – *Frafaldet*; men kom det af sig selv? Bibelen lærte jo om slangen i Paradis, der var manddræberen fra begyndelsen, og om fristeren, der lige siden da havde søgt at fange enhver, selv Guds enbårne søn. Det onde var da djævelen i virksomhed. – Men Bibelen lærte jo tillige, at djævelen og hans betjening var i uafbrudt virksomhed. Det vrимlede af smådjævla, talrigere end støvgran svirrede de om,

I middelalderen mente man at kunne afgøre, om en døende fik en „salign“ eller „usalig“ død efter den måde, han opførte sig på i sin dødsstund. En voldsom dødskamp, råben, opkastningsanfald o. lign. var tydelige tegn på, at djævelen var ved at hente sjælen. På kalkmalerierne i karmeliter-klostret i Helsingør med gengivelser af lignelsen om den rige mand og Lazarus fra ca. 1500 ses også den rige mand på dødslejet. Djævlene trækker sjælen – i skikkelse af et lille barn – ud af hans mund. (Nationalmuseet fot.).

fylde alt som mider, for at lokke, besmitte, besætte, fordærve dig, mig, os alle. Hele verden var et forfærdeligt rum, hvor den sande seende som en deliriumsyg så fluer, *Satans fluer*, enkeltvis og i klump alle vegne.

Med indre nødvendighed og hurtig fart havde denne fortvivlede forklaring af livet udviklet sig. Hvad var det, her var foregået? Overser vi hele udviklingen, var det simpelt hen, at de unge folk

for første gang havde søgt at tænke på egen hånd og forstå den verden, der omgav dem. De havde først spurgt: Hvad er det gode, det behagelige? Og de havde svaret: Det naturlige, alt dette, som middelalderen havde erklæret for et intet, verden, menneskenaturen, livet. Og i samklang med dette svar var hele den friske glæde og nybårne kraft rullet gennem Europa. Enstemmigt havde man sagt ja til Bibelens ord: Gud så alt, hvad han havde skabt, og se, det var såre godt.

Men derpå havde man lige så naturligt spurgt: Hvad er da det slemme, det onde? Og vejledt af Bibelen, ydre forhold og følgerigtig slutning var man endt med at antage alting opfyldt af milliarder og atter milliarder ondsindede djævle. For vor tid, der har et andet verdenssyn, står denne forklaring som fremmed og uforståelig. Og dog har netop vor tid givet ganske det samme svar på det tilsvarende nutidsspørgsmål. Sygdom er i vore dage blevet forklaret som virkning af visse bakterier og baciller, der i uendeligt tal fylder luften og vort eget legeme, smittebringende, rede til fordærv.

Enhver, der vil søge at tænke denne tanke til bunds og leve derefter, sætter fod på rådslens og vanviddets tærskel. Vi undgår kun følgerne ved i tide at dreje af, dels letsindigt glemsomt, dels ved at forudsætte, at et tilsvarende antal sundhedstropper, f. eks. de hvide blodlegemer eller lignende vel nok holder sygdomsdjævelene stangen. Vi overlader med andre ord en højere magt, naturen, at klare den sag, vi i de allerfleste tilfælde er ganske ude af stand til at magte.

Anderledes hin tid. Dette var dens første opdagelse, der derfor overvældede alle, lærd som læg. Enhver var derhos fyldt af det naturliges kraft og voldsomme trang til virken. Endelig var den sag, hvorom det drejede sig, endnu mere personligt spændt end det blotte spørgsmål om sundhed og sygdom. Det drejede sig jo om godt og ondt, om Gud og djævel, altså for hvert enkelt menneske ikke blot om timelig liv og død, men om evig tillige, om salighed eller helvede. Alt var da lagt til rette til, at her måtte komme til at stå en strid så heftig som ingen sinde før, gennemrystende det hele samfund.

En sidste, svag mulighed var endnu tilbage, den, at kirkemyndighederne kunne, ligesom paven ved middelalderens begyndelse, have taget sagen i deres hånd og selv alene sørget for djævelens fortræn-

gelse. Men nu var jo kirkemyndigheden ikke som i middelalderen samlet på én hånd, pavens. Der var opstået en mængde statskirker med nye, uøvede, verdslige myndigheder, der først skulle tjene deres sporer. Og alle var de børn af tiden, gennemtrængt af farens storhed, opsat på at slå. Kampen begyndte da med indre nødvendighed, og heftigst netop i de nye statskirker.

Kampen stod imellem samfundet og djævelen; den gik ud på at hindre smittens udbredelse; hovedmidlet, der anvendtes, var *desinfektion ved brand*.

Enhver, der nu til dags gennemlæser blot nogle få af datidens hekseprocesser, oprøres og fyldes med gru ved alt det forfærdelige, man her bliver vidne til. Man ved ikke, om man mest skal gyse over den blindhed, råhed og grusomhed, der fyldte jagtherrerne, gejstlige og verdslige, eller over klappernes udtænkte ondskab og aldrig trættede angiveri, eller over selve vildtets fortvivlede, lidelsesfyldte vanvid. Bål ved bål rejstes der i by og på land. I Nordeuropa, i Mellemeuropa, i Sydeuropa.³ Gamle og unge, mænd og kvinder knebes med tænger, straktes på stige, brændtes levende, djævelen til afbræk, Herren til en sød lugt. Det var, *som om djævelen selv* var faret i menneskeskikkelse og, klædt i kirkeskrud, spottende udlagde tanken: Mennesket skal ofre sig selv til Gud.

Og dog er alt dette kun den fjerne, dæmpede brusen af de tanker og stemninger, der gennemsydede tiden. Det er viserens gang, urets slag og lægens forskrifter med deres anvendelse, men ikke sygdommen selv. Den fyldte alle, ikke blot hine ulykkelige, om hvis lidelser de gulnede blade tilfældigt giver os melding, men alle. Thi enhver, og netop i højere grad jo bedre han var, følte smerten, rædslen i sig ved djævelens bestandige anløb. Djævelen var ikke længer som for kort tid siden noget fjernt, fremmed noget, som man langt borte, oppe i Sverige, dunkelt havde hørt hamre nede i Jordens indre, eller i Norge ment at se som en vældig havmand kravle op ad fjeldet. Nej, i drømme, i vågen tilstand, i hver opstående lyst eller fattet beslutning, *var djævelen nu én nær*. Han stod bag døren, lå skjult under sengehimlen, vimsede i forstuen, stod lige bag éns ryg, fløj på én som en flue. Det var ham, der bragte det nøgle garn til at trille netop hen på éns fod, det var ham, der hindrede den sortblissede i at malke, dingledede tyvekroppene i galgen i takt og mja-

Olaus Magnus var en højtstående katolsk kirkemand – på sine ældre dage, da han for længst var emigreret og havde tabt kontakten med forholdene i sit fødeland, blev han endog af paven udnævnt til svensk ærkebiskop, men derfor forblev han lige tro mod sin opfattelse af det Sverige, han havde kendt i sin barndom. Bjergmændene i „bergslagen“ kunne fortælle sære historier om de onde ånder, der virkede i fjældet – skamfilede linerne, så tunge tønner med erts kom væltende ned igennem skakterne, eller bragte stollerne til at bryde sammen. Når Olaus Magnus skulle skildre Sveriges indbyggere, glemte han hverken den flittige bjergmand – til venstre – eller det onde væsen, en trolde eller en djævel, der gør tilværelsen sur for mennesker – til højre.

vede som en kat om aftenen i gården. Og hvem kunne undgå ham, når han indsvøbt i et ondt menneskes bønner, i form af forgørelse slog ned! Et hår, en afklippet negl, blot en sømstump kastet på bislaget var nok til at give ham magten. Her hjalp ingen trosbekendelse eller skriftsted, de gav i hvert fald ikke det, man trængte til: sikker forvisning. Tro stod blot mod tro, håb mod frygt. Og det var djævelens mindste kunst at svare: Amen.

Men således svækkedes uformærket selve kirken. Den ydede ikke den hjælp, den var kommet for at bringe. Den måtte jo selv tilstå, at djævelen var denne verdens herre og hver enkelt sjæl fra fødselen ham nær tilknyttet. Det gik i Norden med kirkens hjælp som med dens gudstjeneste. Én dag om ugen strømmede alle til kirke, følte sig sikrede bag dens mure under værn af den fælles bekendelse. Men *de seks øvrige dage var man prisgivet djævelen*. Og hvem borgede for, at ikke dette forhold i tal skulle blive det samme engang med hensyn til himmel og salighed. Det varslede ikke godt, at Kristus selv havde sagt: Mange er de kaldede, men få er de udvalgte.

Så delte da livet for slægterne i Norden i slutningen af det 16. århundrede sig i to skarpt adskilte dele, den ubændige glædes og den sorte fortvivlelser, den genopvågnede naturs og djævelens del. Og denne dobbeltbelysning over livet vekslede ikke jævnt som i naturen selv, en dagside og en natside, med halvt umærkelige overgange. Nej, de var rystet sammen, stod med skarpt afskårne sider, som brud i glar, lige op ad hinanden. Midt på sommerdagen, midt i glæden, jubelen, festen kunne man gribes af den forfærdelige vished om djævelens nærhed. Og uundgåeligt fortabt plumpede man ned i mørket, i helvedskvalernes, de timeliges, de eviges altomklarende gru. Som skyggen af møllevinger jog djævlefrygten hen over sindets solbelyste vindue, uroligt, uafladeligt, til at blive gal over.

Det var netop det bratte i overgangene, der nærmere set udgjorde uhyggens værste part. Thi alt, hvad der ellers kan tage stød af og bære oppe – éns egen følelse af at have handlet ret, andres skærmende omhu, kæres medfølelse – det brast i et nu som skøre bånd, så såre man hældede over afgrunden. Forholdet slog om med samme meningsløse pludselighed som den, hvormed negre jublende holder fest og i samme nu grusomt styrter sig over den iblandt dem, hvem loddet rammer til slagting. Den, hvem djævlefrygten stemplede, stod med ét svigtet, skyet, udstødt af alle. Var det end éns egen fader eller moder, søskende, ægtefælle, barn, så sitrede båndet over af rædsel fra det øjeblik, man i dem opdagede djævelen og hans udstrakte klo efter én selv. Og vanvid truede hver den, der ærligt så til i sig selv og genkendte ham af og til også i sit eget indre. Ikke uden grund antog da livet stundom præg af hine bakkkanalier under pesttid, hvor alle bånd er opløst, og enhver feberhed skyn-der sig at sætte nydelsens bæger for munden, førend det er for silde.

En valnere eftertid vil med mild værdighed måske bebrejde hine slægter, at de ikke søgte religionens trøst. De var jo dog kristne, og i troen findes lægedom mod alle onder. – Men hertil ville hine slægter kunne svare: Berøv os ikke vor hæder! Deri ligger netop vor ære og vor fortjeneste af menneskehedens udvikling, at vi tog sagen for ramme alvor, at vi virkelig troede. Vi plukkede ikke lidt godtkøbs-trøst i form af beroligende skriftsteder ud af Det nye Testamente og erklærede dette for hele kristendommen. Vi forsøgte ærligt og redeligt at tro på alt, hvad der står deri, ikke blot om Gud og Kristus, men *også om djævelen*, den lyslevende djævel, der går rundt som en brølende løve, rede til at opsluge os alle. Idet vi følte ham nær, søgte vi efter evne at holde ham fra livet, bekæmpede ham med alle de midler, Gud har stillet os til rådighed. Men jo mere vi kæmpede, des mere gennembævedes vi af rædsel, rædslen for det evige fortabelsens svælg, hvorover vi alle hænger. – Føler I eders nu sikre på eders salighed, så enten tænker I ikke så skarpt som vi, eller eders kristendom er ikke Det nye Testaments.

Spændingen mellem det naturliges lyst og djævletroens nød skulle synes at måtte sprænge et almindeligt menneskesind. Mod syd, hvor dog romerkirken ydede bredere og mere hævdet værn mod djævfrygten, drev også spændingen mange ud af kirken over i de gamle grækernes og romeres mildere livssyn. Romerkirkens kamp mod djævelen fik herved et større virkelighedspræg, idet den blev til en forfølgelse af kættere, virkelig frafaldne. I Skandinavien derimod hørte bevidst frafald fra kirken til sjældenhederne. Man søgte efter evne at rumme de to stridige elementer, naturglæde og djævfrygt, i samme bevidsthed. Når dette nogenlunde lykkedes for flertallet, uden at sindet sprængtes i vanvid, så lå en hovedgrund hertil vistnok i det træge, hærdede stof, der udgjorde bevidsthedsbeholdningens ydersider. Gennem årtusinder havde naturforholdene heroppe gennem nedarvning formet sind, skikket til sejt at omslutte.

Naturen selv, med dens langstrakte overgangsårstider, fyldt med gråvejrs, slud og kulde, var jo som en tyk beholder for årets to små kerner, virkelig sommer, virkelig vinter. Selv hver enkelt dag havde sit lange, dobbelte tussmørke. Trods den drævende tværhed var dog alt omskifteligt, intet til at lide på. Midvinter kunne med ét blive solblank og med månebelyst sne; midsommerens fryd gå tabt i grå-

sløret regntid. Fra slægt til slægt gennem umindelige tider var man således blevet vænnet til aldrig at stole for sikkert på noget, hvad vejrlig angik. En vis grå i grå, veg og tykskindet nøjsomhed var blevet grundpræget i sindet. Og oven over dette grundpræg lå som mere eller mindre bevidst tro, trængende igennem hvilken religion, man end bekendte sig til, en forvisning om, at alt gik, som det skulle. *En egen dunkel, stærk, dvask magt, en skæbne* eller hvad man ville kalde det, styrede alt. Det var den, der gjorde selv den sikreste beregning af vejrlig og alt andet udfald til skamme; det var den, der godlidende kunne pynte et fattigt øjeblik med solskær, satte mål for lykken, grænse for pinen. Alt eftersom denne tro var groet på klippegrund, sletteland eller en blanding af begge, gav den sindets seje hårdhed eller bøjelighed, gjorde det gråblå blik hvast eller mildt udvandet. Men alle sind gav den ligesom en dobbelt bund, en øverste nær overfladen og en anden dybt nede, i pagt med det uudsigelige.

Denne nordiske form for sind var særligt skikket til at huse tidens to modsatte former for tankegang. De behøvede ikke at støde sammen, så længe de var anbragt på rette måde. *Naturglæden ved overfladen, djævfrygten nede i tungsindets dyb*. Naturglædens ild blev herved gennemfugtet af det vandtunge dagligdags. Og nede i det dunkle dyb gled selve djævlens mørke skikkelse stundom i ét med skæbnens ubestemte grå. Faren indtraf kun, når rædslen, vakt ved en uvant omstændighed, skød op som et lyn, styrtede ligevægten over ende og fyldte overfladen med giftblå, onde tanker. Men den form for kirkeforandring, som havde sejret i Norden, den lutherske, var rigtignok også i særlig grad tilbøjelig til at skræmme djævfrygten til vejsr.

Det er da et spørgsmål, om selv den nordiske sindsbygning alligevel i længden ville have været i stand til ved egen kraft at udholde det indefra kommende, voldsomme tryk. Man nåede imidlertid ikke til den yderste prøve. Thi i Norden som over hele Europa viste sig, just da faren var størst, en himmelsk forsoner. Det var den gamle, bestandigt unge stjernetydning. Stammende fra Babylon, som djævletroen fra Persien, begge i årtusinder trofaste følgesvende verden over, uden dog nogen sinde ret at have forstået hinanden, skulle de nu for sidste gang mødes, blusse op i ungdomskraft og kæmpe om herredømmet. Tordensvanger og opfyldt af svovldunst

som luften var, måtte blot synet af stjernehimlen ovenover virke beroligende. Og *stjernetydningens ædle kunst* gav sind og tanker en ny og højere retning på tværs af djævfrygten. Overalt bragte den da trøst og beroligelse, intetsteds dog måske i så høj grad som dér, hvor der trængtes mest til den, i Norden. Heroppe, hvor dog alle naturforhold var så lidet gunstige for dens opkomst og fremme, lagde den sig som svalende dug over sindene og fremkaldte i den ufrugtbare, nordiske jordbund så skøn og sølsom en blomst som Tycho Brahe.

Araberne anede ikke, da de i Spanien blev de europæiske folks læremestre i astronomi, hvor stor en skat de herved lod gå i arv til disse. *Stjernerkundskaben blev for Europa* i det 15. og 16. århundrede et afgørende middel til at bevare, hvad der var nået, en lægedom mod nuets plager og en nøgle til den dør, bag hvilken en rigere fremtid lå gemt.

Allerede i det 13. århundrede begyndte denne arabiske indflydelse at sætte spor. Da kejser Frederik II år 1224 grundede universitetet i Napoli, oversattes her flere arabiske skrifter på latin. Om trent samtidig lod kong Alfons X af Kastilien i det nys fra araberne erobrede *Toledo* en mærkelig kommission sammentræde. Den bestod af et halvt hundrede arabiske, jødiske og kristne stjernekyndige, og dens opgave var at udarbejde nye, pålidelige *planet-tavler*, hvorefter man til enhver tid med lethed kunne bestemme, hvor på himlen hver planet befandt sig. Da de færdige tavler overræktes kong Alfons ved hans tronbestigelse år 1252, skal de efter sagnet have kostet ham 400.000 guldstykker. Og de kom til at koste ham mere, idet de besynderligt forviklede baner, som man lige siden Ptolemæus' tid tillagde planeterne, skal have aflokket kongen den uforsigtige ytring: „Hvis Vorherre havde taget mig med på råd ved verdens skabelse, ville jeg have anbefalet en større simpelhed.“ På grund af disse og lignende ytringer blev han anklaget for gudsbespottelse og 1282 afsat som konge.⁴ De alfonske planet-tavler blev snart uundværlige for enhver astronom og bevarede deres ry, lige indtil Kopernikus indførte den „større simpelhed“, der havde kostet kong Alfons hans trone, og som let kunne være kommet til at koste Kopernikus hans liv.

Sin ypperste betydning nåede dog den arabiske arv først, da den

i det 15. og 16. århundrede blev det forløsende ord på de tre mest afgørende områder. Stjernekundskab viste sig med ét lige uundværlig for de *søfarende opdagere*, for kirken og for den vågnende *videnskab*.⁵ Alles øjne rettedes nu, om end af forskellige grunde, mod himlen og i dette opladte blik ytrede sig de unge, europæiske folks første tydelige opvågning.

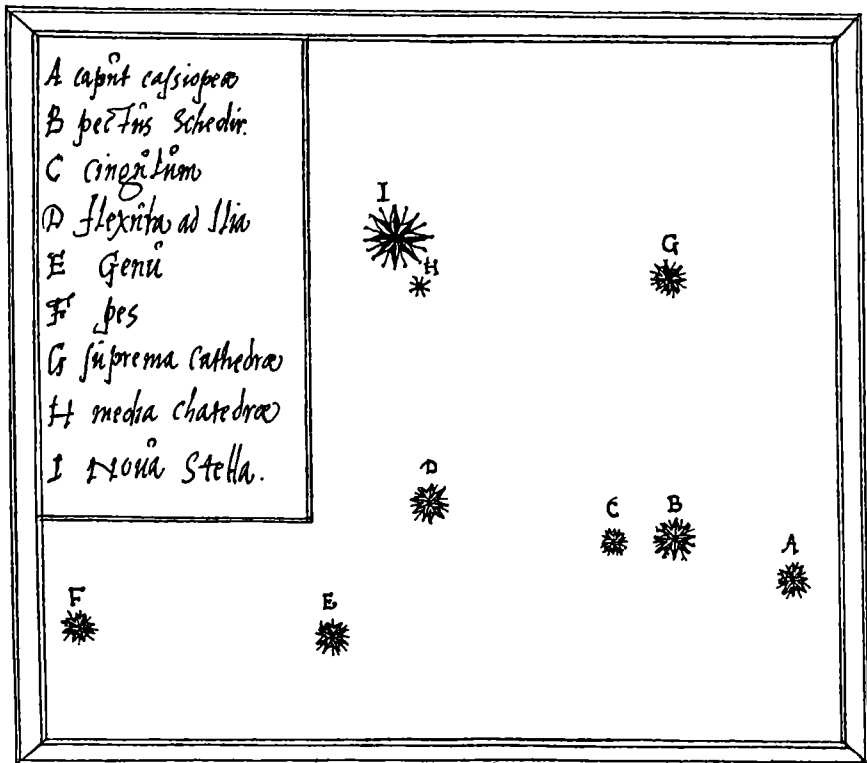
Under deres utrættelige forsøg på at sejle ned langs Afrika havde portugiserne naturligvis haft stor nytte af det instrument, som araberne havde lært europæerne at kende, kompasset. Men hvor vigtigt dette end var, så viste det sig dog ikke tilstrækkeligt på så vidtstrakte søture. Og savnet af hjælpemidler måtte blive endnu mere føleligt, når rejserne ikke længer blot gik fra nord til syd, men som spaniernes fra øst mod vest til Amerika, ja over det uhyre „Stillehav“ tværs over jordkloden. Her var en *søfarts-astronomi* absolut nødvendig, med råd og vejledning til at måle, hvor man overhovedet befandt sig. Og politisk set var den lige så nødvendig til at finde den tænkte skillelinie, som paven havde draget hen over det ukendte verdenshav som skel mellem portugisiske og spanske besiddelser. Endelig var en sådan astronomi det eneste middel til at holde styr på det utal løgne, der i form af kort over opdagede vidunderlande væltede ind over Europa. Her var en opgave så storladet og påtrængende, som ingen sinde før: Ved hjælp af himmellegemerne at tage mål af hele den uhyre Jord, tegne landene, tidmærke havet og i landkorts form tvinge hele den vældige kugle i knæ på en flade. Med dristigt mod og enig kraft gik alle de nyvakte folk løs på denne opgave.

Men ved siden heraf meldte der sig for *kirken* en opgave af lignende natur. Året var løbet løbsk. Den *kirkelige tidsangivelse* svarede ikke længer til den virkelige tid. Dette viste sig på dobbelt måde. Jævndøgn indtraf nu hver vår og høst ti dage før, end de skulle. Det blev jævndøgn allerede den 11. marts, skønt det først skulle være det den 21. Og der gik nu bestandigt fire døgn hen mellem, at kirken havde erklæret det for fuldmåne, og at denne virkelig indtraf. Dette sidste var så meget værre, som jo de store kirkelige fester, påske og pinse, ansattes efter Månen. Siden konciliet i Nicæa år 325 havde det været fælles vedtaget regel: påske skal fejres af alle kristne den første søndag efter den første fuldmåne efter forårsjævndøgn.

Grundene til disse forstyrrelser er nu lette at indse. Man havde lige siden Cæsars tid stadig regnet året for $365\frac{1}{4}$ døgn, skønt det mangler nogle minutter i at være så. Og disse minutter var vokset op i århundredernes løb til en afvigelse på ti døgn. Måneberegningen havde man i umindelige tider anstillet ikke efter den virkelige Måne, men efter en såkaldt „månecirkel“, ifølge hvilken fuldmånen igen skal indtræffe på de samme dage efter nitten års forløb. Også dette var imidlertid kun delvis rigtigt, idet der også her stadig var en lille fejl på nogle minutter, som i århundredernes løb var vokset til fire døgn. Men begge disse fejl, der nu voldte den største forvirring, kunne kun udredes og rettes af en stjernekyndig. Kirken så sig da nødt til at fremme og værne om astronomiske studier. Der blev blandt andet stillet den lærde stjernekyndige, Regiomontanus, et bispedømme i udsigt til løn for hjælp ved forbedring af kalenderen. Sagen ordnedes dog først endelig 1582 ved indførelsen af den gregorianske kalender.

Man måtte altså ty til stjernekundskab for at *forstå rummet* og for at *forstå tiden*. Men hvad mere er, man søgte også til stjernerne for at forstå selve livet. Stjernetydning blev datidens grundvidenskab, forudsætningen for alle de andre. Det er i vore dage blevet mode at se hånligt ned på hele denne bevægelse. Det første, man nu til dags søger over for hin tids berømteste astronomer, er at rense dem for mistanke om at have hyldet denne samtidens overtro. Man har endog ment at gøre dem en tjeneste ved at fremstille dem som bedragere, når blot man herved kunne undgå, at de selv skulle have været bedragne. Slutninger af denne art røber imidlertid ufærdig tankegang. Man er åbenbart endnu for nær ved hin tid, alt for rystet af overraskelsen fra den gang, da alt dette brast og måtte vige for et helt andet syn, til at man endnu kan dømme billigt om stjernetydningen. Et par hundrede år er kun et ringe spand af tid i den fælles menneskelige udvikling, især når det gælder dommen om en opfattelse, der har haft årtusinder til at brede sig og vokse sig fast. Stjernetydning må endnu formumme sig for at passere uanfægtet.

Hvis derimod en tænker i nutiden ville påstå, at alt, hvad vi kalder liv, lader sig føre tilbage til ætersvingninger, ville han rimeligvis være sikker på at vinde en del meningsfæller. Dette er imidlertid kun det moderne udtryk for omtrent samme forestilling, der ganske

Den 11. november 1572 er en mærkedag i astronomiens historie, for da gjorde den unge Tycho Brahe den første egentlige observation af en såkaldt „nova“. Han levede på det tidspunkt hos en onkel, der var lensmand på Herisvad Kloster i Skåne, og var mere optaget af kemien end af astronomien, da han en aften pludselig så en kraftigt lysende stjerne på et sted i stjernebilledet Cassiopeja, hvor der førhen intet havde været. Han stedbestede den og udsendte en bog om fænomenet „De stella nova“ – om den nye stjerne. På dette billede er stjernen gengivet foroven til venstre. Kort efter tabte den atter i lysstyrke og forsvandt. Betegnelsen „nova“ har siden hængt ved alle lignende fænomener, der af den moderne astronomi forklares som eksploderende stjerner. I vor tid har man ved hjælp af radioteleskoper gennemført stedet for Tycho Brahes nova for at spore eftervirkningerne af eksplosionen.

vist i noget naivere, plumpere form lå til grund for *stjernetydningen*. Således som denne var dukket op i Babylon, havde hentet kraft fra Aristoteles, ligget i vinterhi i middelalderens Europa,

nydt frihed hos araberne og nu med ungdommelig fyrighed og kraft brød på hos de nyvakte folk, var den et fælles forsøg på at forstå livet som en enhed, som en fra oven af nedefter virkende bevægelse.

Fra hvem udgik bevægelsen? Selvfølgelig fra Gud. Tronende oven for den ottende himmel, fiksstjernehimlen, satte han denne og hermed alle *de syv andre himmelsfærer i sving*. Herfra forplantede bevægelsen sig videre nedefter til Jorden i verdens midte, til de fire elementers verden, og fremkaldte her alle de uendeligt mange bevægelser, der lige fra årstidernes vekslen og ebbe og flod til livssafternes stigen og fald i mennesker, dyr og planter betingede det, man kalder livet. Alt var kun én brusen af den fra himlen udstrømmende musik, *livet var den vibreren*, hvori den, ind mod verdens midtpunkt bestandigt trægere og stædigere masse blev sat af denne fra Gud udgående bevægelse. For mennesket, hvis sjæl var iklædt de fire elementers dragt, det jordiske legeme, var det den skønneste opgave: fra tilværelsens bund at stige ad erkendelsens vej op til livets ophav, til Gud. Den højeste af alle videnskaber, den, der kastede lys over og udgjorde det inderste liv i alle de andre, var da astronomien. Og med grundigt kendskab til denne var det muligt at sondre de enkelte akkorder i den himmelske musik, udskille tonestillingerne, bestemme, hvad jordisk bevægelse, sammensætning af elementvæsker og hermed altså af jordisk form for liv, der hver gang var anslået med det himmelske anslag. Stjernetydning var menneskets højeste, ædleste, guddommeligste kunst.

Man kalde dette livssyn for religiøst, videnskabeligt, fantastisk, hvad man vil. Vist er det, at det var den rus, de unge europæiske folk drak, da de satte den iskænkede blandingsdrik for munden – den nye sans for naturen, oldtidens dannelse, arabernes arv – alt rystet sammen. Det var under denne begejstring, at den videnskabelige metode blev undfanget, som den dag i dag udgør de europæiske folks styrke: den erfaringsmæssige prøven, den naturen adspørgende forsken. Det var endelig i kraft af denne lykkelige tro, at de formåede at bære den vistnok tungeste af alle byrder, der har været lagt på nogen tidsalders skuldre: den uforfalskede djævelære i levende renkultur.

Thi dette livssyn indeholdt en kraftig indsigelse imod djævelens eneherredømme, hans herskermagt som denne verdens fyrste. Hvad

kirken ikke havde formået at holde nede, det dæmmede stjernetydningen op for. Ikke af djævelens forførelse, ikke af Satans list og vold afhænger jordlivets gang og dets udfald. Det stammer fra stjernernes bevægelse, fra de syv himle, fra „himlenes rige“, og ikke Satan selv formår at sætte stop for det store verdens møllehjul, som Vorherres livsstrøm har sat i gang.

Således mødte stjerneekundskaben i sin tredje form – ikke blot som hjælp til at forstå rummet og til at forstå tiden, men som *forklaring på selve livet* – som det 16. århundredes ypperste våbenfælle, menneskeåndens bedste forkæmper. Stjernetydningen fra Babylon rejste sig i sin ædleste skikkelse og drog, mægtigere end nogen sinde før, alt det ypperste og bedste i mennesket, alt det, hvortil der knytter sig stræben og håb, frem til modstand. Lige over for den stod dens tvillingbroder fra Persien, den sorte, trøstesløse nat uden stjerner, *djævelæren*. De havde fulgtes ad fra barndommen, var vandret verden rundt sammen, men havde aldrig forstået hinanden. Nu mødtes de atter som voksne. Og *striden begyndte, thi hver forlangte alt*. Det 16. århundrede er denne kamps historie. Der er kun få ydre spor af den. Forgæves vil man lede efter mange og store skrifter derom, endsiges efter minder om udvortes strid og blodsudgydelse. Kampen stod i det indre, i hver enkeltets sind, mere eller mindre klart bevidst efter vedkommendes forskellige dannelsesstrin, men lydløst, stille som den nat, der skulle forklares.

I denne strid bundede en af tidens dybeste rørelser. Stjernetydningens læskende drik nødes af feberhede sind fra Middelhav til Nordkap. Og særligt i Norden havde drikken en egen, hjemlig smag. Det var som gamle minder, der kom i ny og venlig form, som om, hvad her hed stjerner og Guds vilje egentlig kun var, hvad man havde drømt om før under navn af skæbne eller det, der nu engang *skulle* ske, skulle så være. Med en ubestemt fornemmelse af velbehag lukkede i Norden sig sindet over dette sit dybeste, på ny bekræftede eje. Men i nord som i syd spejlede bevægelsens styrke sig i mængden af dem, der tyede til den store stjernetydningkunst, i den iver og alvor, hvormed den dyrkedes, og i de afgørende resultater, hvori den bekræftede sin egen sandhed.

Når man nu til dags med egne øjne ser tilbage på stjernetydningen i det 16. århundrede, altså uden at lade sig blænde af en senere

tids forsøg på at tilsløre og forvanske de virkelige forhold – er det første indtryk, man modtager, forbavelse over den uhyre rolle, som troen på stjernernes indflydelse dengang har spillet. Det var ikke blot den uvidende hob, der troede herpå, det var så godt som alle, der overhovedet havde nogen betydning. Vil man rent udvortes danne sig et indtryk, se man blot hen til massen af de skrifter, der i det 15. og 16. århundrede er udgivet om stjernetydning. Alene de af dem, der endnu findes på de to store biblioteker i København, udgør anelige stabler. Rent udvortes målt veg ikke stjernetydningen for nogen som helst anden videnskab i datiden. Og det var ikke ubekendte folk, der forfattede i disse bøger; det var tidens betydeligste mænd. I Skandinavien f. eks. kan ingen navne i det 16. århundrede nå frem i række med disse to: som ypperste repræsentant for ren videnskab, *Tycho Brahe*; og som ypperste indehaver og smagfuldeste fremstiller af datidens samlede dannelses indhold, den lærde, fintsløbne statholder i Slesvig og Holsten, *Henrik Rantzau*. Men begge disse var netop tillige begejstrede tilhængere af stjernetydningen. Tycho Brahe dyrkede den praktisk til det sidste, og hans hele videnskabelige færd var fra en vis side set viet dens fremme. Henrik Rantzau har udgivet to fortræffelige lærebøger i astrologi, en historisk fremstilling af dens udbredelse og en vidtløftig udvikling af dens lære på ikke mindre end 384 sider.⁶ Desuden lod han naturligvis som rig og omhyggelig fader alle sine børns horoskoper stille og indførte dem selv i en endnu bevaret, mærkelig familiebog, der efter udstyret at dømmes og som himmelvejviser for slægten tydeligt nok har nydt ganske særlig ærefrygt.⁷ I en lignende, prægtigt udstyret bog har han nedskrevet, hvad han kunne overkomme af berømte samtidiges horoskoper, den hemmelige hovednøgle til hele datidens historie.⁸ Blandt Tysklands lærde lyser navne som *Melanchthon* og *Kepler*. Melanchthon holdt ved universitetet i Wittenberg forelæsninger over stjernetydning, der gjorde så megen lykke, at de udkom i fornyet udgave 1559.⁹ Slige forelæsninger var i øvrigt ikke noget for Wittenberg ejendommeligt. Ved universiteterne i Bologna og Padua var der særlige lærerposter i stjernetydning. Kepler forfattede almanakker med vejrforudsigelser og historiske spådomme efter stjernerne, og lige til sin død vedblev han at stille horoskoper; et af de sidste, han stillede var Wallensteins.¹⁰ Tycho Brahes berømteste danske efterfølger, *Longomontanus*, vedblev at drive

stjernetydning, indtil han i sin alderdom, 1645, endelig afslog at stille flere „nativiteter“, da han „havde lagt det bort for nogle år siden“. ¹¹ Ganske som forholdet var i Skandinavien og Tyskland, var det også i England, Frankrig og Italien. Selv da *Bacon*, den store herold for den nye tids naturerkendelse, år 1623 udtalte sig om stjernetydning, forkastede han den ikke, men krævede den blot reformeret. Han bekæmpede bl. a., den hidtil brugte, vilkårlige beregningsmåde, der bestemte planeternes virkninger efter de enkelte ugedage og timer i døgnet. Men han benægtede ikke muligheden af, at større, jordiske begivenheder som oversvømmelse, pest, slag, oprør, kongers død og folkevandringer kunne stå i forbindelse med planeterne og altså måske lod sig beregne. ¹²

Det vil allerede af det meddelte være sandsynligt, at stjernetydningen nød støtte hos datidens regerende fyrster. Dette fandt også sted i en overordentlig grad. Kejser Karl V omfattede den med interesse. Kejser Rudolf II søgte at drage de berømteste stjernetydere til sit hof. I Frankrig var Frans I's moder, Louise af Savoyen, en begejstret tilhænger. Katharina af Medici havde megen tillid først til den italienske stjernetyder, Cosimo Ruggieri, derefter til den endnu mere berømte franske, Michel Nôtredame. Denne nød derfor også stor anseelse under hendes søn Carl IX, hvis livlæge han blev. Henrik IV lod stjernetyderen Larivière kalde til Ludvig XIII's fødsel. Og da senere Anna af Østrig fødte Ludvig XIV, var stjernetyderen Morin skjult til stede i værelset for at sættes i stand til at stille det pålideligst mulige heroskop. ¹³ I Danmark var Frederik II den rundhåndede ynder af Tycho Brahe. Ved kongelig støtte rejstes det prægtige Uranienborg, og her udarbejdede Tycho Brahe til tak de tre bedste gaver, han kunne give igen: et horoskop for hver af de kongelige sønner, der fødtes. Disse horoskoper ¹⁴ – nogle af de få bevarede minder fra Uranienborg – vidner endnu ved deres udstyr, deres omhyggelige udførelse og vidtløftige beregninger om den iver og flid, hvormed Tycho Brahe har omfattet dette sit arbejde, der sikkert også hver gang er blevet imødeset med spændt forventning. Også den svenske kongefamilie henvendte sig til Tycho Brahe. Da den senere Gustav Adolph var blevet født 9. december 1594, anmodede faderen, hertug Carl, Tycho Brahe om at stille barnets – efter andre både faderens og barnets – horoskop. Tycho Brahes svar, at vedkommende engang skulle blive Sveriges konge, bidrog vistnok

11 Troels-Lund. 7

Francis Bacon (1561–1626) var politiker og videnskabsmand. Hans politiske karriere førte ham til posterne som lordseglbevarer og lordkansler – dvs. formand for overhuset, men han var berygtet som en vims hofsnog, og hans mange fjender fik ram på ham, da parlamentet i 1621 anklagede ham for korrupsion. Som videnskabsmand var han erklæret tilhænger af de moderne empiriske metoder, og han lagde – som Galilei – stor vægt på fysiske eksperimenter. Han opstillede den teori, at varme er bevægelse mellem molekylerne, og han fastslog, at materie ikke kan forgå – kun skifte tilstand. (National Portrait Gallery, London).

sit til, at denne sidegren af familien rejste sig til oprør og fordrev hovedlinien.¹⁵

Var tilliden til stjernetydning så stor blandt fyrster, spillede den naturligvis en lignende rolle hos deres omgivelser og i samfundets lag nedefter. Hvem, der havde råd dertil, lod tage sit og nærpå-
rendes horoskop, eller dog blot ved fødselsdage beregne udsigterne for det kommende år. Enkelte sådanne årsberegninger er for Danmarks vedkommende endnu bevaret.¹⁶ Alle lande vrimlede af trykte *almanakker* med vejrangivelser og enkelte *historiske spådomme* for det kommende år. Og snart blev det også skik at meddele forudsigelser blot om de kommende historiske begivenheder. Mest bekendt af sådanne er den Frankrigs fremtidshistorie på vers, som Michel Notredame udgav 1553 i Lyon under titlen „Centuries“. Den vakte uhyre opsigt, og dens ry var grundfæstet, da forudsigelsen om Henrik II's død og døds måde virkelig år 1559 gik i opfyldelse. Bogen er blevet udgivet mange gange siden Notredames død (1566), stadig med nye tilføjelser og forbedringer, hvad folketroen forklarer ved, at han bestandigt selv arbejder videre på den i graven.¹⁷ Endnu i året 1781 fandt paven sig foranlediget til at forbyde den, da den forudsagde romerkirkens undergang. Ved siden af Notredames værk blegner naturligvis, hvad der blev frembragt i andre lande. Her nøjedes man vel hyppigst med at blande nogle historiske antydninger og religiøse advarsler ind i årets vejrforudsigelser. Dog vovede man sig også af og til videre frem. Eksempelvis kan nævnes en endnu bevaret, håndskreven, latinsk spådom for årene 1559–65. Den angiver sig selv at være forfattet 1558, har vistnok Tyskland til hjemsted og forudsiger, at 1563 – det år, da Den nordiske Syvårskrig begyndte – ville blive et meget bevæget år. Efter det pragtfulde udstyr at dømme synes dens nordiske ejermand at have skattet den højt.¹⁸

Det udtryk for stjernetydningens udbredelse og betydning, der hurtigst overbeviser nutiden, er dog måske det, der mest minder om vore egne forhold. Man anede dengang den offentlige meningsmagt. Men ukendt med aviser, telegrammer, bladkorrespondancer osv. søgte man ved vigtige lejligheder at påvirke den ved hjælp af – stjernetydning. Under de fire store krige mellem kejser Karl V og Frans I af Frankrig hvervede begge fyrster stjernetydere til at overbevise verden om, at deres part skulle sejre. Og i Italien i det mind-

Dette er i grunden to billeder i ét. Det forestiller et værelse på Uranienborg på Hveen, hvor Tycho Brahe havde anbragt sin store murkvadrant; men derudover er der på værelsets væg malet et billede, som forestiller astronomen selv. Murkvadranten betjenes af tre mænd. Stjernerne iagttages, når de passerer det lille hul i væggen til venstre; deres højde måles ved hjælp af den krumme målestok, der er inddelt i grader, og tidspunktet for passagen aflæses på urene til højre. Iagttagelserne bogføres af manden til venstre.

ste var man så fremskreden, at man, ligesom i nutiden ved væddeløb, spillede om penge ved samme lejlighed, idet man „holdt på“ de forskellige stjernetyderes udsagn. Den franske filosof Montaigne beretter således, at der i Rom, hvor man var uvilligt stemt mod Frankrig, blev tabt store summer på forudsigelser om de franskes tab.¹⁹

Oplysninger som disse viser ikke blot stjernetydningens udbredelse og betydning, men også, at den blev benyttet til *bedrageri*. I det daglige liv forekom der naturligvis utallige beviser for det samme. Det gik da dengang som alle tider: indtryk af misbrugene kunne svulme op, så at man herover til sidst glemte sagens indre værd og de hæderlige undtagelser. Den ene fløj af datidens angreb på stjernetydning i det hele dannes netop af disse stadige klager over al den humbug og bedrageri, som skjulte sig under dens navn. Sådanne klager lød ofte højlydt just fra kunstens ypperste udøvere, Tycho Brahe og lignende, hjertesuk på én gang over charlatanernes mængde og over de uhyre vanskeligheder, der stiller sig i vejen for en sikker beregning. En eftertid, der ønskede at misforstå, har herfra hentet sine talrigste, men alt for letkøbte beviser for, at tidens største mænd i deres hjerter ikke selv troede på deres kunst. Man har overset, at også den kyndigste og mest samvittighedsfulde læge i nutiden ville kunne udtrykke sig på ganske lignende måde om den kunst, som han har viet sit liv.

Den anden fløj af angrebene på stjernetydningen nøjedes ikke med at påvise dens misbrug, men søgte at godtgøre selve kunstens umulighed eller dog ugudelighed. Angreb af denne art strakte sig i en lang linie lige fra kirkefædrenes dage ned til den sidste berømte modstander, grev Pico af Mirandula²⁰ [1463–94], den så tidligt afdøde forkæmper for en dybere religiøsitet. Om ham bruger Tycho Brahe de hædrende ord, at han er den eneste virkelig kyndige modstander, der har søgt at angribe stjernetydningen ud fra dens egne forudsætninger. Men, følger Tycho Brahe til, Lucius Bellantius har i et dygtigt skrift gendrevet hans indvendinger; og Pico Mirandula selv har mod sin vilje ved sin død bekræftet den stjernetydning, han bekæmpede. Thi han døde, som tre stjernetydere havde forudsagt ham, netop i sit 32. år, i den stund, hvor ifølge beregningerne planeten Mars truede hans liv.²¹

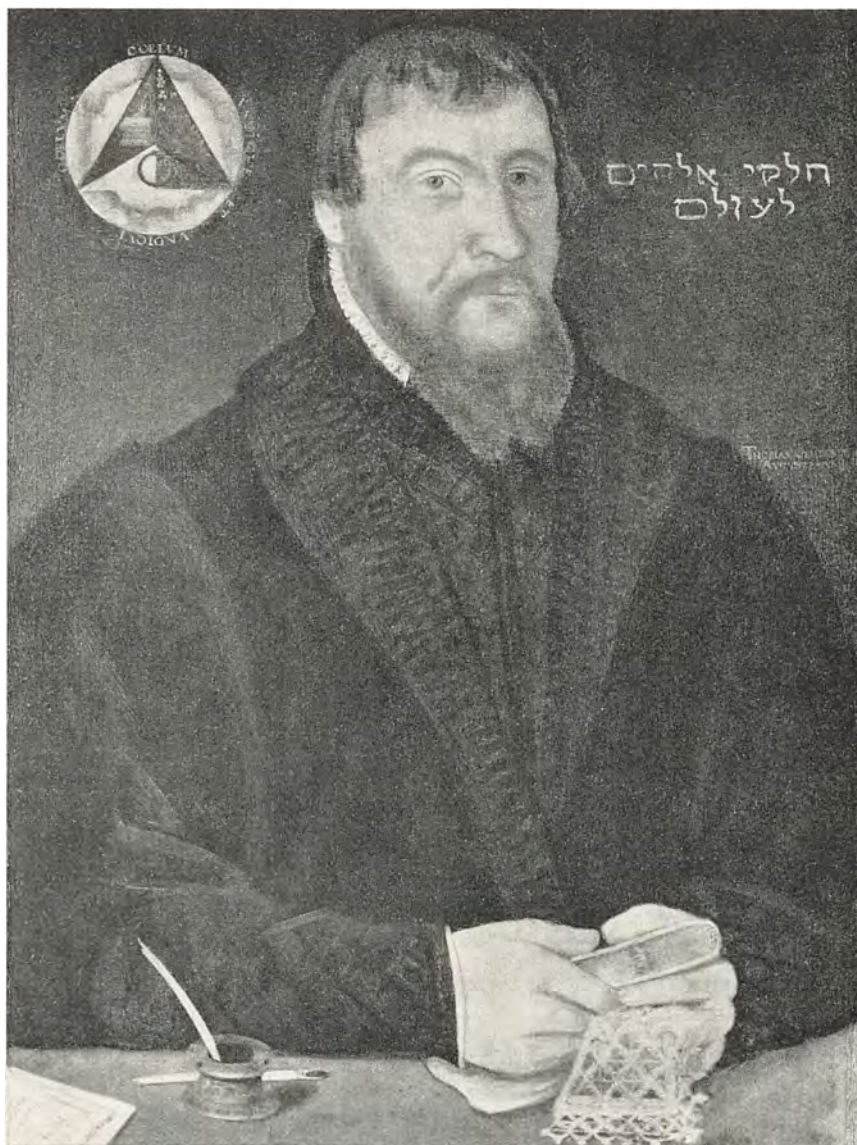
I disse Tycho Brahes ord er tilstanden i det 16. århundrede kort og klart beskrevet. Man anså indvendingerne mod stjernetydningen for sejrrikt gendrevne. Og dens sandhed bekræftedes ved selve udfaldet af dens forudsigelser.

Det har sin interesse nærmere at se, *hvorledes en sådan overbevisning tog sig ud*. Vant som vi er til at betragte stjernetydning som dum overtro, har vi ondt ved at fatte, at den i så nær en tid har udgjort et af videnskabens berettigede gennemgangspunkter, stået for hin tidsalder med samme selvindlysende sikkerhed og erfaringsmæssige begrundelse som enhver af nutidens pålideligste forklaringer. Kun ad denne vej kan vi nå til at fatte værdien af den lettelse, som stjernetydningen formåede at yde hin tidsalder under dens fortvivlede uro, styrken af det strålebundt, som den gød i hine slægters livsbelysning, køligt tindrende, men dog trøstefuldt både for dannede og udannede.

Vi vil da søge at gøre os en sådan overbevisning klar ved at samle *udtalelser fra tidens betydeligste mænd*, ikke enkeltudbrud, men om muligt *fællesudtryk*, hvori tidens samlede forståelse var ligesom kommet til ro.

Tvivlen eller rettere *uklarheden over grænsen*, således som den endnu stundom kunne opstå hos en nidkær gejstlig, er træffende udtalt af den bekendte hofpræst og historieskriver Anders Sørensen Vedel: „Hvad som himlens løb og stjernerne er anrørendes, kan vel ingen nægte, at sådanne store legemer skulle jo virke i det, som de finder for sig her på Jorden. Men hvem er derpå fuldkomneligen udlært? Om endskønt nogen vil fordriste sig til at tillægge himlen nogen kraft og forarbejdelse ikke aleneste udi umælende kreaturer, men også udi menneskene, så har vi dog Guds ord, vore fødders lys, at rette os efter, så vi kan ikke gå der tværtimod at tilregne stjernerne det, som Skriften lægger vore synder til som en fortjent straf af Guds retfærdige dom og vrede. Ringere er planeters magt end menneskelig fornuft, og mere ligger magt på menneskeligt liv og endeligt, end at Gud vil overgive regimentet, som han selv har alene over det, og antvorde det hen udi noget kreaturs hænder.“²²

Hvad der her falder Vedel vanskeligt er at bestemme grænsen mellem stjernernes indflydelse, menneskelig frihed og Guds vilje. Hvorledes kan man f. eks. på én gang erklære døden for syndens

Anders Sørensen Vedel (1542–1616) blev ved formående venners hjælp præst ved domkirken i Ribe – mindre for at virke som præst, snarere for at kunne udfolde de anlæg, han havde vist som historiker. Hans indsats i dansk historieskrivning knytter sig til den første oversættelse af Saxos latinske Danmarkshistorie og hans udgave af folkeviserne. På begge områder var han pioner. Men den store Danmarkshistorie, han selv agtede at skrive, forliste i studier og forarbejder. (Fot. Frederiksborgmuseet).

straf og dog antage den for en virkning af stjernerne? Hvor er det tænkeligt, at Gud skulle have givet magten over liv og død fra sig og overdraget den til en skabt stjerne?

Det er alle disse former for teologisk tvivl og usikkerhed, som vi finder løst af tidens største mænd. Næsten enslydende har Tycho Brahe, Henrik Rantzau, Filip Melanchthon og mange andre *stillet sig selv de samme spørgsmål og beroliget sig selv med samme svar.*

Må overhovedet et menneske give sig af med stjernetydning? Ja, svarer f. eks. Melanchthon, Bibelen oplyser os om Guds vilje i så henseende. Det hedder nemlig i 1. Mosebogs første kapitel, at stjernerne er skabt ikke blot for at vi kan skelne mellem år, måneder og dage, men også for at de skal „vorde os til tegn“. Når da Gud altså har villet, at de skal give os tegn om noget, så har han dermed også tilladt os ad erfaringens vej at udforske, hvad for udfald de skal give os tegn om. Og når der står skrevet hos Jeremias: „I skulle ingeni lunde frygte for himlens tegn,“ så bekræftes stjernetydningens kunst netop gennem disse ord. Han kalder dem jo tegn. De angiver altså noget. Men Gud trøster sin kirke, at den ikke skal tro sig viet til undergang sammen med menneskeheden og dens elendighed, men vide, at Gud har omsorg for den, bøn hører og hjælper den, selv om de lavere årsager svigter.²³ Endnu klarere udtrykker Henrik Rantzau samme tanke i følgende ord: „Jeremias siger i sit 10. kapitel: Frygter ikke for himlens tegn, dem frygter hedningerne for. Men fordi den hellige ånd således forbyder at frygte dem, op hører derfor ikke stjernerne og andre af Gud indsatte tegn at besidde deres kraft. Thi Kristus byder os jo også at være rolige og uden frygt over for djævelen og tyranner, der kun kunne ihjel slå de frommes legemer; men heraf følger på ingen måde, at der ingen djævel og verden er med magt og evne til at skade.“²⁴ Hvor Tycho Brahe er inde i samme tankegang, er der en lille, men betegnende forskel i udtrykket. Uden rigtig plads for djævelen i sit himmel-system, undgår han også her at anføre ham, men former sit eksempel således: „Med fuldkommen ret kunne man jo sige: Kristne bør ikke frygte *tyrker* og *tyranner*. Men heraf følger ingeni lunde, at tyrker og tyranner ikke kunne gøre kristne skade.“²⁵

Langt dybere skar dog den form for tvivl, der alt var udtalt af kirkefaderen Basilius den Store, bestandigt vendte tilbage på ny og lød omtrent således: Er det stjernerne, der fremkalder tilbøjelig-

heder hos menneskene, og menneskenes tilbøjeligheder er onde, så må Gud jo være syndens årsag, thi han har skabt stjernerne og indlagt i dem kraften til at fremkalde de onde tilbøjeligheder.

Nej, svarer hertil Melanchthon,²⁶ Basilius har uret. Slutninger af denne art kan kun overbevise hedninger. Men vi har i kirken den sande og klare løsning. Sagen er simpelt hen så: Hvis menneskenaturen var forblevet ufordærvet, så ville det guddommelige lys have funklet i den og styret alle tilbøjeligheder, og stjernerne ville have haft helt andre virkninger i den ubesmittede materie. Nu er i alt dette smuds deres virkninger ofte ulykkebringende, og hint lys, der skulle have styret alle menneskelige bevægelser, er slukket. Men derfor modbevises ikke stjernernes kraft ved en slig indvending. Det er kun os, der mindes om det afgørende: tabet af vort lys og vor retfærdighed, som vi engang besad, men som gik tabt, da vi og verden fordærvedes. Lad os begræde disse onder, men derfor ikke fornægte stjernernes kraft.

Samme tankegang er endnu stærkere udtrykt i et skrift om stjernetydning af Valentin Nabod: Mennesket havde oprindeligt fået af skaberen et udødeligt legeme og en sjæl fuld af det guddommelige lys. Men ved sin ulydighed ikke blot mistede det sin oprindelige fuldkommenhed, men blev også ynkeligt såret, forgiftet og hjemfalden til den rædselsfulde død. Når da himlen nu stundom indgyder mennesket slette tilbøjeligheder, så må dette onde ikke tilregnes stjernerne – thi disse kunne i menneskets oprindelige, ufordærvede natur kun vække idel godt – men det må tilregnes menneskets egen natur, der ved den uhyre brøde er blevet helt vanartet.²⁷

Teologiske udmålinger af, hvad der ville have været tilfældet, hvis Eva og Adam ikke havde spist af den forbudne frugt, var ganske i tidens ånd. Men spørgsmålet var for afgørende, det måtte kræve et svar uden omsvøb: Er Gud virkelig årsag til menneskets onde handlinger, idet han gennem stjernerne påtvinger det de slette tilbøjeligheder? Hertil svarede der et fuldttonende nej, der får så meget mere vægt, som samme tid jo dog gennem læren om arvesynden lod en fjern udstråling med Guds billigelse forvandle alle nyfødte til evigt fortabte syndere. Man ledede med andre ord den påpegede vanskelighed over i spørgsmålet om arvesynden for at kunne befri stjernernes indflydelse for skyld. Melanchthon siger så-

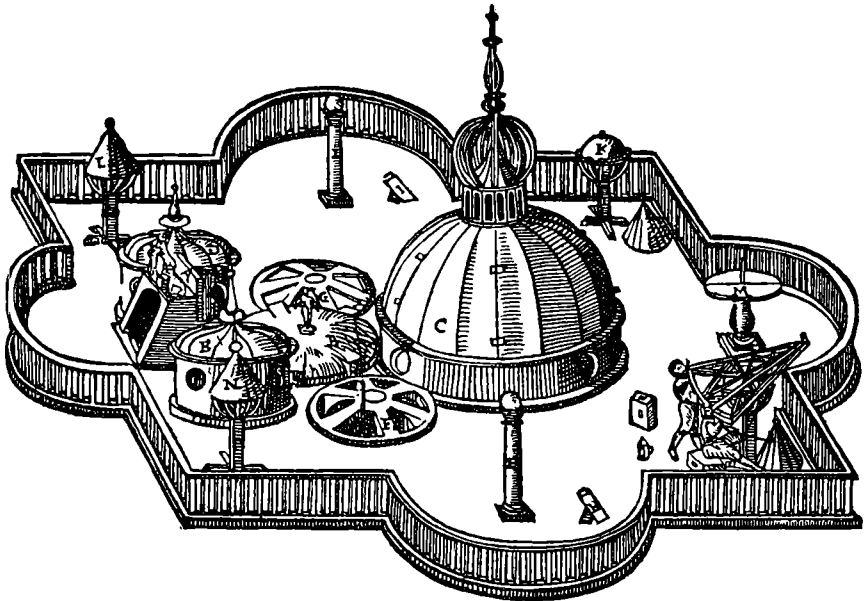
ledes: Stjernerne er ikke årsag til onde handlinger. Ganske vist fremkaldes der af stjernerne i den urene materie slette tilbøjeligheder, men det er ikke disse, der er de første og egentlige årsager til mange handlinger, men derimod den frie vilje, som både kunne og burde holde tilbøjelighederne i ave. Vi antager nemlig ikke en fatalistisk eller stoisk nødvendighed, men viljen bevarer sin frihed til at øve sin tugt.²⁸

Og Tycho Brahe vender med forkærlighed oftere tilbage til dette emne. I Christian IV's horoskop forklarer han således Frederik II og dronning Sofie, at vi ikke med nødvendighed er prisgivet stjernernes indflydelse. Thi der er i menneskets indre noget guddommeligt, der er hævet over stjernernes kredsgang. Hvem der forstår at anvende dette, er mindst undergivet stjernernes magt.²⁹ Og i sin mærkelige tale ved Københavns Universitet 1574 siger han: „Astrologerne binder ikke menneskets vilje til stjernerne, men indrømmer, at der er noget i mennesket, der er ophøjet over stjernerne, i kraft af hvilket det kan overvinde stjernernes uheldbringende inklinationer, dersom det vil leve efter det sande og oververdslige menneske. Men dersom det foretrækker at leve som et dyr, i blinde følge drifterne og indgå enhed med det blot kreaturlige, så må man ikke regne Gud for årsag til denne forvildelse, Gud har jo netop dannet mennesket således, at det kan, hvis det vil, besejre stjernernes uheldbringende inklinationer.“³⁰

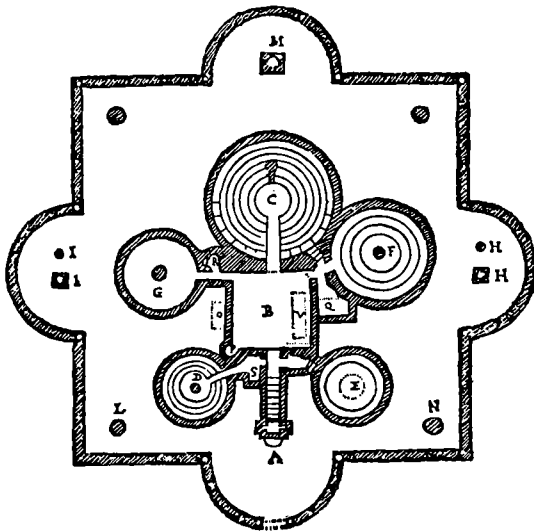
Og just fra denne side set er stjernetydningens kunst en af de ypperste, idet den yder mennesket en afgørende hjælp. „Thi,“ siger

Selv om der nok kunne gøres observationer fra Uranienborg, foretrak Tycho Brahe at bygge yderligere et observatorium kaldet Stjerneborg. Her var instrumenterne anbragt på jordoverfladen og i kælderhøjde, hvorved de var mindre udsat for rystelser. Billedet viser Stjerneborgs udseende samt en grundplan. Forneden til højre arbejdes der med en sekstant. De instrumenter, som ikke er i brug, er tildækket med kegleformede hætter. I kældrene i midten stod bl. en drejelig kvadrant af stål. Den var to meter på hver led, og gradinddelingen var underopdelt i brøker. Dette satte Tycho Brahe i stand til at stedbestemme stjernerne med hidtil uovertruffen præcision. Ligesom Uranienborg forsvandt også Stjerneborg efter Tycho Brahes bortrejse, men ruinerne er i vor tid udgravet og gjort tilgængelige. (Det kgl. Bibliotek).

ORTHOGRAPHIA STELLÆBVRGI EXTRA ARCEM VRANIÆ SITI.

ICHNOGRAPHIA STELLÆBVRGI.

Tycho Brahe, „stor er glæden og nytten af at kunne forud nogenlunde kende menneskers forskellige tilbøjeligheder og de omskiftelser, der er i vente både med hensyn til helbred og alle andre forhold i livet, som er forandring underkastede. Sligt medfører, at *enhver kan tage sine forholdsregler, førend det, der er bestemt, indtræffer*. Er det lykke, der varsles os, kan vi bekvemmere udnytte den. Er det ulykke, kan vi tage os i agt og ved anspændt flid undgå den.“³¹ „De, der derimod er uvidende om, hvad der er bestemt i stjernerne, forøger netop i deres blindhed ofte stjernernes virkning. Under lykkelige forhold anlægger de en sådan selvsikkerhed, at de pådrager sig den overmodiges straf. Det er lige svært at bevare standhaftighed og ligevægt i lykke og ulykke. Men de, der forud ved, hvad fremtiden bringer, har lettest herved.“ Som eksempel på forstandig brug af stjernekundskab anfører Melanchthon kejser Frederik III, faderen til kejser Maximilian. Skønt hans magt var så stor, ville han dog ikke indlade sig i slag med kong Mathias af Ungarn, fordi han kendte dennes medfødte held og vidste, at Mars havde indtaget en uheldig stilling ved hans egen fødsel. Han foretrak derfor at nå til målet ved kloge underhandlinger. Og på samme vis brød han Karl af Burgunds magt.³²

Men må Gud dog ikke siges at miste en del af sin frihed og almagt, når det er stjernernes veje, der forårsager, hvad der sker, og bestemmer menneskenes kår? Nej, svarer Tycho Brahe, det er jo Gud, der selv har givet stjernerne denne kraft, og han bindes ikke, udover sin vilje, af de skabte årsager. Naturlovene er sat af ham selv, netop derfor omstøder han ikke naturens orden, men bevarer den. Her hæver Tycho Brahe sig uformærkt til en naturbetragtning, der lå over hans samtids og ikke ejede synderlig plads for Guds stadige indgriben ved mirakler, langt mindre for nogen djævels selvbestaltede forstyrrelser. Gud kunne selvfølgelig godt, siger Tycho Brahe, have udført alting umiddelbart. Han kunne have skaffet lys uden Solen, væde jorden uden regnskyl, nære os uden spise og drikke, værne os mod kulde uden klæder. Men ifølge hans uudgrundelige visdom har det behaget ham at lade alt, hvad der sker i verden, kun middelbart fremgå af ham. Selv menneskeslægtens genløsning kunne han i kraft af sin almagt have fuldført umiddelbart. Men han har villet, at den skulle ske ved et mellemled, sønnen. Men når Gud således altid virker middelbart – ikke

fordi han ikke kunne gøre det umiddelbart, men fordi han ikke vil – er der da noget ugudeligt i at antage, at han styrer denne lave verden gennem den højere? Nej, tværtimod; de, der nægter stjernernes indflydelse på denne verden, kommer i åbenbar strid med den guddommelige verdensordning og det guddommelige forsyn.³³

Der er tydeligt nok i Tycho Brahes verdenssyn en begejstret skønhedsglæde i slægt med grækernes. Den fra oven udstrålende kraft er lysbud fra Gud til hans afbillede, mennesket. I stjernestrålernes tøjler kører Gud det jordiske forspand. Derfor lader Tycho Brahe sig stundom rive hen til meget kætterske udtryk i strid med læren om arvesynd: Mennesket består ikke blot af de fire elementer, men har del med i æterens uforkrænkelige verden. Derfor kaldes det mikrokosmos. Og just på grund af sin himmelske del er det fremfor andre undergivet stjernernes indflydelse.³⁴ Uden at Tycho Brahe selv har udtalt det eller vel er blevet sig det fuldt bevidst, er ifølge hans opfattelse naturens forløsning fuldbyrdet gennem stjernernes indflydelse, og stjernetydningen er udtrykket for den frie, bevidste selvhengiven i Gud. Her er ingen plads for djævelen. Tycho Brahe synes derfor også på dette punkt at have været forud for sin tid. Det var næppe tilfældigt, at efter hans fald blev også hans præst på Hveen fordrevet, til straf fordi han havde udeladt djævlebesværgelsen ved dåbshandlinger.³⁵ For Tycho Brahe var menneskets natur klart angivet ved dets mod himlen vendte åsyn. Gud havde selv dannet det til at hente sin glæde, sin trøst, sit håb fra den vidunderligt skønne, langt større og bedre verden foroven.³⁶ Tycho Brahe mente sig selv i overensstemmelse med kristendommens væsensindhold og skyede udæskende ord mod kirken. Men han besad forudsætningerne til at forstå, når en humanistisk ven i udlandet skrev således til ham: „Jeg synes, at intet er mere i strid mod kristendommen (med alle dens i tid og rum så snævert indsnørte trossætninger) end selve himlens uendelige højhed og storhed.“³⁷

Medens Tycho Brahe indtog et yderligt standpunkt, holdt den almindelige overbevisning sig noget mere tilbage. For denne var der en dobbelt strøm af virkende kræfter, en fra oven nedefter og en anden nedenfra opefter. Gud kørte vel gennem stjernernes liner de fire elementers verden med de jordfødte menneskers kår. Men

henedefra virkede igen opefter ikke blot elementernes træge stædighed, men djævelens modstand og de forpinte, frelsesøgende menneskers bønner. Smukt er dette vekselspil mellem verdens nedadstigende og opadstigende kræfter udtrykt af Henrik Rantzaus ved sammenstilling af to verslinier. Den første kunne også Tycho Brahe fuldt ud godkende: *Astra regunt homines, regit astra Deus* (stjerner styrer menneskers kår, men Gud styrer stjerner). Den anden ville stjernetryderen på Hven, selv om han som barn af sin tid ikke kunne modsige den, dog ikke ret kunne gøre til sin, fordi den kom i strid med hans andre forestillingsformer: *Cedunt astra Deo, precibus Deus ipse piorum* (stjernerne viger for Gud, men Gud for de troendes bønner).³⁸

De hidtil omtalte spørgsmål og tvivl om stjernernes magt var alle af teologisk natur, angik *overbevisningens* mod Gud vendte side. Men den havde også en side, der vendte mod det ydre, virkelige liv.

Ingen har her så veltalende og begejstret forkyndt stjernetrydningens pris som Tycho Brahe i hans skønne indledningstale ved Københavns Universitet. Den der nægter stjernernes indflydelse, siger han, forkaster Guds visdom og forsyn og modsiger den mest indlysende erfaring. Det ville jo være ganske urimeligt at antage, at Gud skulle have skabt alle himlens vidunderlige kunstværk, de strålende stjerners skueplads, til ingen verdens nytte. Selv det dumme menneske har en tanke med, hvad det gør. Man svarer: Himlene er årets, månedernes, dagens ur. Ja, men hertil behøves kun Sol og Måne. Hvorfor bevæger da de fem andre planeter sig i deres særskilte sfærer, den langsomme Saturn, der bruger 30 år til sit omløb, den funklende Jupiter, hvis bane er 12 år, den toårige Mars, Merkur og den yndige Venus, Solens ledsager, nu aften-, nu morgenstjerne? Og hvortil hele den ottende sfære, fiksstjernehimlen? Husk, at blandt disse utallige fiksstjerner er selv de mindste nogle gange større end Jorden, de største mere end hundrede gange større. Og alle disse skulle være skabt af Gud uden tanke, uden hensigt! Og dog har den samme Gud ikke skabt det ringeste mineral, den mindste urt her i de fire elementers verden, uden at jo hver af dem har sin særskilte kraft, sin sum af egenskaber, en visdomsfylde, som selv det største menneskelige snilde endnu ikke har formået at udtømme.

Men selve *erfaringen viser* da også, at *himmellegerne er udstyret med kræfter, der virker på Jorden*. Solen fremkalder de fire årstider. Med tiltagende og aftagende Måne tiltager og aftager dyrenes hjerne, knoglers og træers marv, krebses og snegles kød. Og med ustandselig kraft rejser Månen tidevandets flodbølge, forøger den ved Solens hjælp, men må slappe taget, når Solen virker modsat. Når Mars og Venus mødes, fremkalder de regn, Jupiter og Merkur storm og uvejr. Og når planeterne viser sig i bestemte, dertil svarende fiksstjernerne tegn, skærpes virkningerne. Thi fiksstjernerne er som mødre, der selv er ufrugtbare, medmindre de påvirkes og befrugtes af planeterne. Når da planeter, der bringer væde, mødes i fugtige tegn, så fremkaldes langvarig regn; og når tørre planeter mødes i hede tegn, da fremkaldes tørke. Dette viser daglig erfaring. Derfor var året 1523 så regnfuldt, fordi den store konjunktion fandt sted i stjerne tegnet Fiskene. Og året 1540, hvor der først var solformørkelse i Vædderen, så konjunktion af Saturn og Mars i Vægten og endelig af Solen og Jupiter i Løven, udmærkede sig ved en forfærdelig hed sommer.³⁹ Og hvem husker ikke virkningen 1563, da Saturn og Jupiter mødtes i Løvens tegn nær ved Krebsens tågede stjerner? Alt Ptolemæus har kaldt disse for kvælende og pestbringende. Og i samklang hermed rasede der også i de følgende år Europa over en heftig pest, der lagde tusinder i graven.

Men *udøver stjernerne* også deres *virksomheder på mennesket*? Ja, og ganske naturligt. Thi dets legeme er jo sammensat af de fire elementer. Af den forskellige måde, hvorpå det fyrige, det kolde, det tørre og det fugtige er blandet i et menneskes natur, afhænger dets temperament og væsen, dets anlæg for sygdomme, dets liv og død. Og den forskellige blandingsmåde, det præg, som stjernernes stilling påtrykte barnet i fødselsøjeblikket, ændres aldrig senere. Næring og vækst udformer det blot, men omformer det ikke.⁴⁰ Der er visse blandinger, der ligefrem umuliggør liv. I så fald fødes barnet dødt. Når f. eks. Sol og Måne står ugunstigt, Mars er i opgang og Saturn befinder sig i dyrekredsens ottende hus, bliver barnet så godt som altid dødfødt.⁴¹ „I reglen bliver det svage og kortlevende børn, der fødes, når Solen og Månen er i konjunktion, især når det er Månen, der går imod Solen. Selv om dette onde stundom mildnes ved andre gunstige stjerners hjælp, medfører det dog altid

ulemper. Dette er i den grad velbekendt, at ikke blot Aristoteles har udtalt, at legemer, født i Solens og Månens konjunktion, bliver svage, men selv erfarne jordemødre og mødre går i frygt for de børn, der er født således, på grund af den svaghed, der må ventes. Og grunden er ikke svær at fatte. Thi som bekendt har Månen en overordentlig kraft og behersker væskerne hos barnet, der fødes. Når den nu ikke gyder sit lys i det legeme, der fødes, er det klart, at væskerne i dette legeme må blive ganske fortørrede, og det „sangvinske temperament“ med dets heldige virkninger næsten helt gå tabt. Heraf opstår forskellige sygdomme, som tæring, spedalskhed og lignende, især når Saturn og Mars er stillet således, at de blander også deres gift i med. Denne fysiske årsag er let at forstå.“⁴²

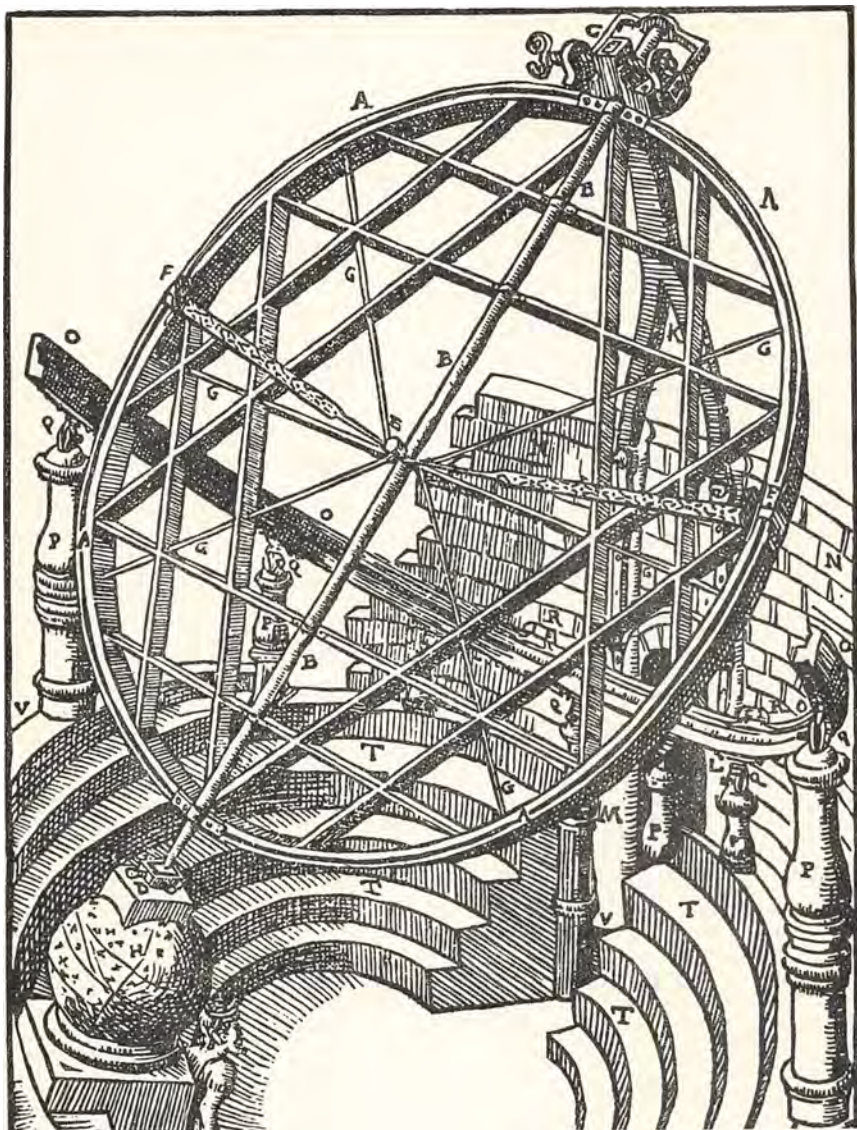
Den virkning, som Månen udøver, antog man yderligere forøget ved, at dens stilling formentlig var den samme ved barnets undfangelse og ved dets fødsel. Herved vandt man en ny og dybere forståelse af det bud i Mose lov, der forbyder ægteskabelig omgang med en kvinde i den tid, hun er uren. Dette tidspunkt skulle nemlig i reglen falde sammen med Solens og Månens konjunktion, og let forklarligt var det, at et legeme, dannet af de slette, urene væsker, måtte blive svagt.⁴³

Hvor dybt grundfæstet denne overbevisning om Månens indflydelse på legemets væsker var, ses af, at alle forfattere – Tycho Brahe, Henrik Rantzau, Melanchthon osv. – omtaler det som en aldeles sikker erfaring, at legemets fugtige dele: blod, hjerne, marv osv., tiltager og aftager med Månen. Hele datidens sundhedspleje var indrettet herefter: ikke blot åreladning og udrensning, men selv klipning af hår og negle. Både Henrik Rantzau og Melanchthon henfører sygdommenes såkaldt kritiske dage, på hvilke omslag til det bedre eller værre finder sted, ligeledes til Månens virkninger, da det er ejendommeligt for disse dage, at de enten er den syvende eller dog svarende til et tal, hvori syv går op.⁴⁴ Ingen anden lignende tro har holdt sig så hårdnakket ned til vore dage, som troen på virkningerne af tiltagende og aftagende Måne. Kun lidet agtet af nutidens videnskab står den endnu som en sikker erfarings-sag for folkenes brede lag overalt i Europa. Om inderligheden af denne tro på nymånens magt vidner, at den i Norge f. eks. endog har tilegnet sig Skriftens ord: Uden nogen bliver født „på ny“, kan han ikke se Guds rige.⁴⁵

Solens og Månens virkninger ændredes ved, hvad de øvrige fem planeter fjøede til eller trak fra. Og summen af det hele ahang atter af, om den af dagens tolv timer, den af årets tolv måneder eller rettere det af årets tolv dyretegn, hvori fødslen foregik, bidrog til at styrke eller til at svække de tilstedeværende planeters virkning. Thi dagens og nattens tolv timer, dyrekredsens tolv årlige tegn, var som et sælsomt slynget bånd, hvorigennem de syv planeters kraft, snart svagere, snart stærkere, glimtede frem. Og det samme gjaldt selve *det menneskelige legeme*. Hver enkelt af dets hoveddele svarede til sin planet: varmekilden, hjertet, til Solen; hjernen til Månen; leveren til Jupiter; nyrerne til Venus; milten, „som gemmer den sorte galde“, til Saturn, „melankoliens herre“; galdeblæren til Mars; lungerne til Merkur.⁴⁶ At dette forholdt sig så, kunne let påvises i det daglige liv ved at lægge mærke til de samme legemsdeles højst forskellige modtagelighed over for sygdom eller blot over for åreladning, alt eftersom deres herskende planet i øjeblikket var ved magt eller ikke.

Stjernetydningens kunst blev således et meget vanskeligt regnestykke. Der krævedes et genialt blik og megen kundskab, megen flid for at regne rigtigt. Men gjaldt ikke ganske det samme lægekunsten? Og stjernetydningen havde den fordel, at de forudsætninger, hvorpå den hvilede, var umiddelbart indlysende. Kun ved at gå ud fra stjernernes virkninger kunne man naturligt forklare det gådefulde, som livet ellers frembød. Thi at f. eks. samme par forældres børn – ja, selv tvillinger – er indbyrdes forskellige i ydre og af forskellige tilbøjeligheder; at i en by med tusind skønne kvinder den enkeltes tilbøjelighed kun vågner til en ganske bestemt af disse, det kunne kun forklares ud fra stjernernes virkning.⁴⁷

Denne *stjernetydningens dobbelte stilling – dens vanskelighed og dens selvindlysende sandhed* – gav den, just fordi den jo angik livets vigtigste spørgsmål, en dobbelt form for tiltrækning. Den drog både overfladiske og dybe naturer til sig, fristede både til misbrug og brug. Medens bedragere gjorde opsigt og ved hjælp af den gik på jagt efter penge, dyrkede ædle mænd den stille og samvittighedsfuldt, viede troligt et helt liv til dens fremme. Thi det måtte stå klart for enhver, der formåede at tænke, at her stod man ved den højeste af alle videnskaber, ved selve livets kilde. Den sikre tro herpå kunne hos en Tycho Brahe veje op mod alt, hvad livet ellers

Et af Tycho Brahes instrumenter – en såkaldt ækvatorialarmillar genivet i hans værk „Astronomiae Instruratae Mechanica“. Den store ring er opstillet således, at den ligger parallelt med Jordens ækvator, og akslen, der bærer den, er parallel med Jordens omdrejningsakse. Ved hjælp af en slags „viser“, der er fastgjort i ringens midte, sigtede man et himmellegeme, og ved samtidig at dreje den store ring i forhold til cirkelbuen nedenunder, søgte man at bestemme himmellegemets udstrækning.

besad, bære ham over tabet af formue, slægt og venner, fædreland. Selv da han forarmet, forhånet, fordrevet af den ubetænksomme, unge konge, hvis fremtids hæder han havde forudsagt, og hvis ypperste hæder det ville have været at værne om ham og hans værk; selv da han syntes svigtet af alt, svigtede han ikke stjernerne, men så i samfundet med dem fremdeles livets højeste gode, det sikre pant på at være Gud nær.

Få egner sig derfor så godt som Tycho Brahe til at klare datidens forhold til stjernetydningen. Han frembyder den tilsyneladende modsigelse, hvoraf en eftertid har ladet sig skuffe. Man kan hos ham finde de hårdeste domme, ikke blot over de ukyndige, der misbruger stjernetydningen, men over den ringe grad af pålidelighed, hvortil selv den omhyggeligste tydning overhovedet kan nå. Dette er imidlertid så lidt et udtryk for hans vantro, at det netop betegner inderligheden af hans tro. Han kan ligesom en maler fortvivle over det vanskelige i at gengive sollyset, men tvivler dog derfor intet øjeblik på, at det er til og skænker alt sin farvepragt. Indtil det sidste fastholdt han troen på stjernetydningen, dadlede dem, der benægtede den – „hvad der undskylder disse folk, især teologerne og filosoffer, er, at de både er ganske uvidende om selve kunsten og savner almindelig, sund dømmekraft“⁴⁸ – syslede stadig med tanken om at skrive et forsvarsskrift, stillede horoskoper indtil sin død, men søgte først og sidst at finde bedre og pålideligere fremgangsmåder.⁴⁹

Hele hans livsgerning var på en måde *viet til stjernetydningens forbedring*. I sin tale ved Københavns Universitet anbefalede han den fremgangsmåde, at sammenligne horoskopet med livets virkelige udfald og ved hjælp af dette, altså ad erfaringens vej, rette horoskopets muligt fejlagtige angivelse af fødselsøjeblik og stjernestilling.⁵⁰ Senere blev han klar over, at de sædvanlige tabeller over planetbevægelserne var fejlagtige. I mange år arbejdede han da på pålideligere bestemmelser af planetbanerne. Da han fremdeles blev opmærksom på, at planeternes stedbestemmelse kun ufuldkomment lod sig angive efter de gamle, unøjagtige stjernekort, udarbejdede han med utrættelig flid sit pålidelige kort over 1000 fiksstjernerets stilling. En sidste, teknisk vanskelighed nåede han ikke selv at overvinde: urenes usikre gang. Det var først hans discipel Kepler, der året efter hans død, i Prag hos kejser Rudolf, kom til at

nyde godt af her at virke sammen med opfinderen af penduluret, schweizeren Bürgi.⁵¹ Men fra først til sidst var Tycho Brahe syssel-sat med ad egen erfarings vej at prøve at rette den nedarvede lære om hver enkelt planets måde at virke på. Og her følte han mere og mere med årene, at grundlaget var usikkert, og at stjernetydningen ligesom lægekunsten ikke blot beroede på en sum af erhvervede kundskaber, men fuldt så meget afhang af det geniale blik, altså var den enkeltes hemmelighed.⁵²

Hvad der overbeviste mængden mere end noget andet, var dog selvfølgelig hverken den enkelte stjernetyders færd eller den hele forklarings evne til at løse livets vanskeligheder, men simpelt hen *forudsigelsernes udfald*. I så henseende havde stjernetydningen overordentligt held med sig. En stor mængde forudsigelser gik virkelig i opfyldelse.

Vor tid, der står kold over for sagens egentlige kerne, har ondt ved at tage dette forhold på rette måde. Vi søger at bortforklare det ved at henvise til, at rimeligvis et utal af falske spådomme er ladt uomtalt, medens kun de enkelte, der tilfældigvis slog til, er rygtedes viden om og blevet mindet. Fremdeles henviser vi til, at ifølge lovene for sandsynlighedsberegning må af et vist, ringe antal muligheder hver enkelt oftere blive til virkelighed og således kunne kaste et skær af forudviden over, hvad der kun var gætning. Når man spiller „plat eller krone“, har man udsigt til at vinde det halve antal gange ved stadigt at gætte: krone. Endelig egnede datidens ofte forblommede spådomme sig langt mere til at erklæres for at være gået i opfyldelse end klare, simple svar, således som vi f. eks. nu kræver dem, når talen er om videnskabeligt begrundede forudsigelser.

Alt dette indrømmet, når vi dog ikke videre end til kun at godtgøre vor ret til ikke at overbevises af stjernetydningens forudsigelser. Derimod kan vi ikke godtgøre datidens uret i at lade sig overbevise. Tværtimod måtte for hin slægt sagen stille sig ganske på samme måde, som den stiller sig for nutiden med hensyn til dennes forklaring af verdensforholdene: Hver enkelt, rigtigt indtruffen forudsigelse bekræfter den. Og stjernetydningen havde her en sikkerhedsventil, der let udelod tvivl og berettigede indvendinger: Den indrømmede jo selv, at den kun var søgende, og at den mindste fejl,

f. eks. urigtigt opgivet fødselsstund eller lignende, kunne forstyrre hele regningen. Omvendt forlenede netop de forblommede, elastiske udtryk spådommene med en spændvidde og styrke, som det i de fleste tilfælde var umuligt at gøre sig uafhængig af. Udtrykkenes uklarhed vakte ingen betænkelighed hos en tid, der var vant til de gammeltestamentelige spådomme, og som søndag efter søndag hørte det bebrejdet jøderne, at de ikke havde forstået at rette sig derefter.

Af rigtigt indtrufne forudsigelser, der løb Europa rundt og var i alles munde, kan, foruden den ovennævnte om Pico de Mirandulas død som ung, eksempelvis anføres følgende: Den bekendte astronom Rodrigo Faleiro, der lærte sin ven Magellan længdeberegning, undslod sig for at følge ham på hans jordomsejling, da han i stjernerne havde læst, at den astronom, der gik med, ville dø undervejs. Hans stedfortræder, astronomen Andreas de San-Martin fra Sevilla, blev myrdet på øen Zebu.⁵³ Den store konjunktion af tre planeter i stjernetegnet Fiskene 1524 var i tide forudsagt og udlagt. Den ville medføre regnflod og opløsning af magtforhold både mellem fyrster og folk og mellem folkenes enkelte dele. Overalt øsede det ned den hele sommer. Præsidenten i Toulouse havde endog, da stjernetyderen Stoffler havde udtalt frygt for, at det måske ville udarte til en gentagelse af syndfloden, i tide bygget sig en Noahs ark.⁵⁴ I Frankrig, Tyskland og Norden rasede borger- og bondekrige. Christian II var fordrevet, Frans I blev fanget, København erobret af Frederik I, Rhodos belejret af tyrkerne osv., alt formentlig som en følge af himmeltegnene.⁵⁵

Den berømte Michael Notredame havde længe tilforn forudsagt franskmændenes nederlag ved St. Quentin 1557, hvor konnetablen Montmorency, marskallen St. André og en mængde andre faldt sårede i spansk fangenskab.⁵⁶ Samme Notredame havde i sin „Centuries“ også forudsagt Henrik II's død og døds måde. Efter hvad Bacon under sit ophold i Frankrig hørte fortælle,⁵⁷ skulle Henrik II's dronning først under et falsk navn have skaffet sig sin husbands horoskop, og let ad, hvad det heri hed, at han skulle blive dræbt i duel. Hun mente, at som konge var han hævet over at duellere. Men det indtraf dog, da han såredes dødeligt ved en lansespids i øjet under turneringen 1559. – Alt for tjenstivrig var Michael Notredames søn af samme navn, ligeledes stjernetyder. Da han havde forudsagt, at byen Pouzin ville brænde af, og det ikke

skete, hjalp han selv stjernerne ved at stikke ild på byen, men blev grebet og henrettet 1575.⁵⁸

År 1573 forudsagde stjernetyderen Junctinus kong Henrik af Polen, at han ifølge stjernebilledet „Den lille Hund“s stilling i hans fødselsøjeblik ville blive konge i et større rige end Polen. År 1574 blev han konge af Frankrig.⁵⁹ Selv den tarveligste stjerne-tyder kunne forudse, at der måtte forestå menneskeheden noget ondt i året 1580. Thi først skulle der være en måneformørkelse den 31. januar, medens Solen stod i et af dyrekredsens mennesketegn [Tvillingerne, Jomfruen, Skytten eller Vandmanden]. Så var der konjunktion af Mars og Saturn i samme mennesketegn i marts; opposition af Jupiter og Mars i mennesketegn i september; på ny opposition af samme planeter i samme tegn i oktober; og i denne måned viste sig endelig, da det kom til stykket, tillige en komet. Den farsot, der var forudset, ytrede sig som en feber med hoste og katar, der bortrev alle med svagt bryst. Den kom fra Asien over Istanbul til Sicilien og Italien, gik derpå til Tyskland, hvor kejser Rudolf og hele hans hof blev angrebet, videre til Danmark, hvor Frederik II og alle hans mænd blev syge, videre til Sverige og Preussen, sluttelig til Rusland, hvor kong Stefan af Polen lå i krig, og han med ryttere og fodfolk alle blev et bytte for sygdommen. „Min søn Gerhardt, som i juli måned drog fra Rom, har fortalt mig, at paven da gav befaling til at tælle alle de syge i staden, og det viste sig, at der var 40.000 angrebne.“ I oktober måned, da kometen virkede med, „var der 8000 syge i Lübeck, ikke færre i Hamburg og ligeså i Bremen, hvor jeg var i besøg hos ærkebispnen. I Holsten var der en tid knap det hus, hvor ikke soten rasede.“⁶⁰

Af heldige stjernetydere i Norden var der to, hvis ry langt overgik andres. Det var den holstenske adelsmand *Ditlev Reventlov* og den danske *Tycho Brahe*. Ditlev Reventlov forudsagde, endnu medens Christian II herskede, både Frederik I og Christian III, at de skulle engang blive konger i Danmark og Norge, samt opgav dem forskellige sejre, som de skulle vinde. Ligeledes angav han med hensyn til deres børn, straks efter disses undfangelse, rigtigt både af hvad køn, de ville blive, samt på hvilken dag, de skulle fødes. I det rantzauske bibliotek på Breitenburg gemtes som relikvie Ditlev Reventlovs egenhændigt nedskrevne horoskop for Andreas von Barby. Heri var forudsagt såvel, at denne skulle blive biskop i Lü-

beck, som rette år, måned, tilligemed sygdomsårsag, hvoraf han skulle dø. En af Reventlovs sidste rigtige spådomme var, da han forudsagde kejser Karl V det uventede udfald, som hans, i begyndelsen sejrige kamp mod protestanterne skulle få.⁶¹

Om Tycho Brahes heldige forudsigelser har rygtet, både samtidens og eftertidens, haft så travlt, at det kan være vanskeligt nok her at skelne sandt fra falskt. Selv om vi imidlertid ser bort herfra og alene holder os til, hvad nutiden fuldt kan bedømme, hans efterladte, skriftlige horoskoper, så stiller også forholdet her sig mærkelig gunstigt. Som ovenfor omtalt, bestilte Frederik II hos Tycho Brahe et *nativitet* for hver af sine tre sønner, Christian, Ulrik og Hans, efterhånden som de fødtes. Disse tre „nativiteter“, der udregnedes straks efter fødslen, og som forefindes endnu – de to ganske således: i grønt fløjl og guldsnit, som de udgik fra Uranienborg, et af dem endog renskrevet af Tycho Brahe selv; det tredje i talrige, indbyrdes ens afskrifter, uden spor af senere ændringer – alle disse tre afgiver det pålideligst mulige middel til at prøve Tycho Brahes kunst. Og prøven falder heldigt ud for ham. Thi vel kom den lille Ulriks senere liv til kun svagt at stemme med beregningen fra Uranienborg. Men de to andre stemte des bedre. Det ville ikke være let, selv med kendskab til Christian IV's fuldt afsluttede liv, i få ord at male ham tydeligere, end Tycho Brahe gjorde det ved hans fødsel: krigslysten, kvindekær, med levende retfærdighedssans og interesse for gejstlige sager, hvilken interesse dog skal bringe ham i stor fare [Trediveårskrigen]; af godt humør, kunstforstandig, pragtlysten, musikalsk, heldig i bjergværksdrift, men udsat for stor ægteskabelig tvedragt.⁶²

Og den lille hertug Hans, hvem stjernerne kun varslede et kort liv og et skrøbeligt helbred, hvad Tycho Brahe havde ondt nok ved at udtrykke på én gang skånsomt og dog tydeligt for forældrene, der for fuldt at forstå spådommen havde forlangt en tilføjede tysk oversættelse af den latinske beregning – dette hertug Hans' levnedsløb kom på en forunderlig måde til at bekræfte, hvad Tycho Brahe havde læst i stjernerne.

Der blev i beregningen gjort opmærksom på, at da fødselsøjeblikket ikke var opgivet ganske nøjagtigt, kunne der muligt i de følgende aldersangivelser være en fejl på et års tid. Derpå hedder det: „Omkring hans attende år varsles der ham en uhyre livsfare.“ Idet

Tycho Brahe søger at bestemme denne fares natur, siger han, at den er af forskellig art. Den stammer til dels fra Mars; ligeledes er der farer på havet; men da hertugen på samme tid opnår en gunstig stilling af Venus (*Veneris benevolæ præsentiam*), vil disse mindre kunne skade ham. Hovedfaren stammer fra Saturn i form af kolde, fugtige, melankolske sygdomsanfald parret med sjælslidelser, forstyrrelser og nedslået sind. Kun ved et under, mod al forventning, hvis Gud måtte ville gribe ind og bevare ham, vil hertugen kunne slippe ud af alle de farer, der har sammensvoret sig mod hans atende, nittende år. Tycho Brahe drager vel derpå linierne videre og viser, hvorledes hans liv ville kunne blive, hvis han overlever dette år. Men det er tydeligt nok, at dette kun gøres for at trøste forældrene, og at Tycho Brahe selv ikke tror derpå.⁶³

Det var da ret naturligt, at de indviede var i spænding, da hertug Hans, atten år gammel, drog udenlands og deltog på spansk side i belejringen af Ostende. Herfra kaldtes han tilbage og drog med en flåde til Rusland, da Christian IV havde fået aftalt et giftermål mellem ham og zarens datter. Under tårer skiltes brødrene. Og intet under. Thi vel var faren for Mars overstået og farerne på havet kunne vel opvejes ved, at hertugen nu havde opnået *Veneris benevolæ præsentiam*. Men hovedfaren truede endnu fra Saturn. Og den udeblev ikke. Thi da han efter en møjsommeligt rejse endelig nåede til Moskva, hvor han modtoges venligt af zaren, gik tiden hen med vidtløftige formaliteter. Hertugen blev syg, zaren plagede ham ved bud på bud med forespørgsler til hans befindende. Den 28. oktober 1602 udåndede han, uden endnu at have set sin brud. Fjernt fra hjemmet, fjernt fra slægt og venner. Saturn havde sejret. Da i stedet for efterretning om bryllupshøjtidelighederne dødsbudskabet langt om længe nåede Danmark, kunne ingen forstandig være i tvivl. Tycho Brahe havde tydet stjernerne ret.

Samler vi alt, hvad vi nu har set, viser det sig, at den belysning, der i det 16. århundrede lå over livet i Norden, ikke var en enkelt, men en firedobbelt sammensat. De gamle spørgsmål om dag og nat, lys og mørke, og om afstanden mellem himmel og Jord havde fået et nyt, ejendommeligt svar.

Den første del af svaret var hint lysbud, der tændte alle modtagelige sind, da kendskab til den græsk-romerske naturopfattelse

Christian IV som halvtor dreng – billede fra „Res Gestae Frederici Secundi“. Som konge – dog hverken kronet eller regerende – er han fremstillet i den for tidens fyrstelige portrætter så typiske herskerpositur. (Det kgl. Bibliotek).

genvæktes, og samtidig verdensopdagelserne godtgjorde, at Jorden var stor, rund og skøn. Det var, som om et øjeblik natten og mørket helt veg bort, som om tanken kun fulgte Solens vej i den bestående dag Jorden rundt. Hvor blegnede og veg ikke middelalderens forestilling om verden som et intet, der bestandigt måtte indblæses nyt liv ved Guds uafbrudt gentagne skaberord. Solbelyst og blussende lå hele den prægtige Jord, og ud strømmede hos enhver i drift, i forestilling, i tanke en fornemmelse af velvære, en levelyst, en virketrang, ubundet af skranker. Det var de unge folks fødselsstund, glade slog de øjet op, så naturen og omfavnede den.

Et sådant syn på livet er nødvendigvis blot forbigående, lader sig hverken fastholde i længden eller gentage uden at tabe sin umiddelbare sikkerhed og farvepragt. Når renæssancens livssyn alligevel holdt sig i Norden i omtrent hele det 16. århundrede, så lå grunden dels i gennembruddets egen indre kraft og berettigelse, dels i de mange forudgående århundreders modstand og herved opsparede livstrang. *Naturglæden* mødte ved livets fest med en spareskilling, og fornemmelsen heraf gjorde den dobbelt rig og glad.

Man ville misforstå dette nye naturforhold, hvis man opfattede det som fuldt selvbevidst. Særligt for Nordens vedkommende var der så godt som ikke tale herom. Kun nogle få fremskredne, som f. eks. Tycho Brahe, havde måske en anelse om, at deres opfattelse på enkelte punkter betegnede et brud med det gamle. Men det langt overvejende flertal levede på blot umiddelbare indtryk, uvilkårlige udslag af det fælles, som fyldte dem, men hvorfor de ikke gjorde sig rede. Der lå lige lidt selvbevidst forståelse til grund, når f. eks. Christian IV som barn skrev om Koldinghus' skønne omegn „dette er et lystigt sted“, eller når bygherren nød synet af sit tårnspirs forgyldte fløj sejlene oppe i den blå luft, eller når skoggerlatter, sang, trommer og piber lød støjende ud fra et bryllupshus. Det højeste, som folk i almindelighed drev det til, var i et klart øjeblik at søge ly bag et skriftsted: Gud så alt, hvad han havde skabt, og se, det var såre godt.

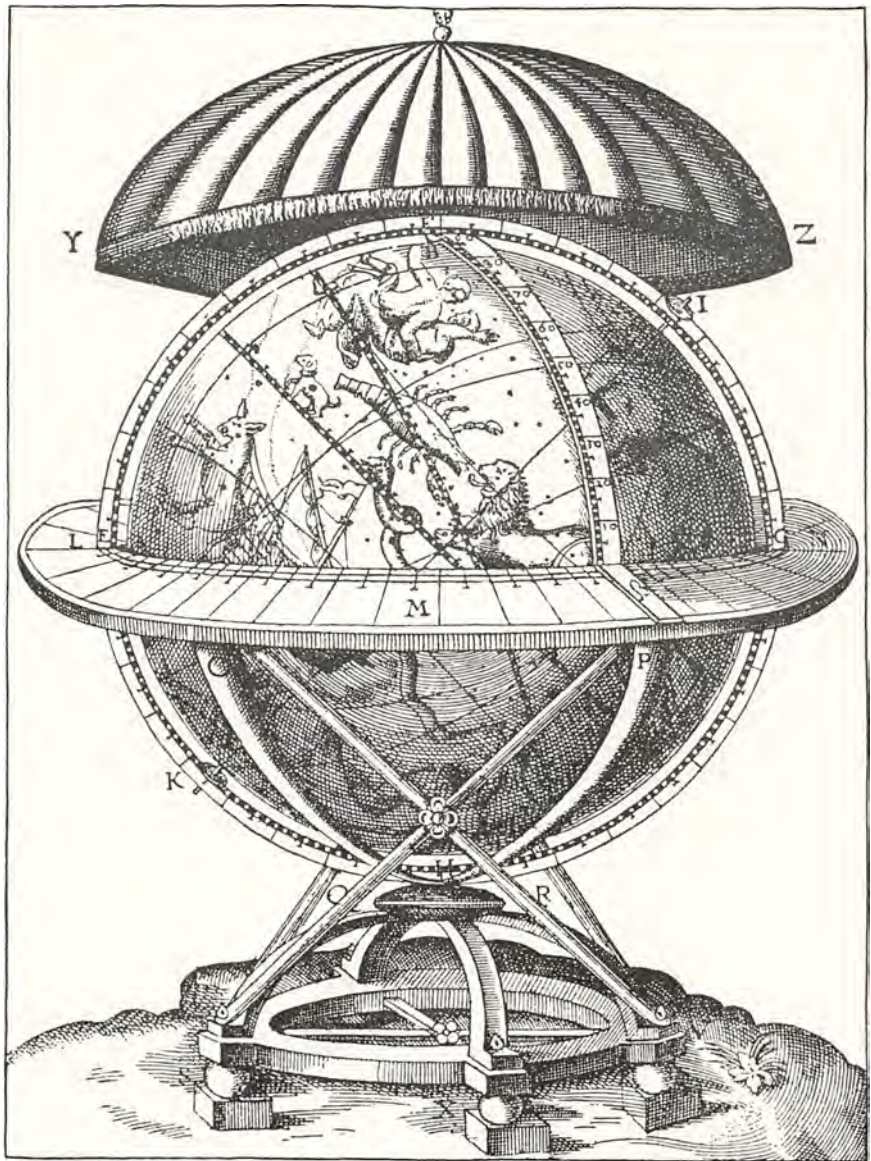
At der var blevet højere til himlen, og at denne ikke længer lå tungt og trykkende ned over én som i middelalderen, det fornam vel enhver. Det var nu højt vejr, friskt og let at ånde. Men atter her nøjedes de fleste med den blot umiddelbare fornemmelse.

Færre var de, der blev sig årsagen bevidst, indså, at den gamle opfattelse af verden som en stue, hvor himlen var loft, Jorden gulv og helvede kælder, nu var brudt, og at Jorden fra den stund, den var blevet omsejlet, bevisligt var rund og svævede i verdens midte med himmel til alle sider. Og de allerfærreste havde øjemål for højden som Tycho Brahe og andre, der vovede at tro, at de tindrende stjerneprikker var kloder, hvoraf selv de mindste var større end Jorden.

Men selv om man ikke var sig alt dette klart bevidst, dreves man dog af strømmen, bares af den til grund liggende stemning og førtes med nødvendighed mod det ene og samme punkt. Dette afgørende punkt var *bruddet med paven*. Der lå i luften en fornemmelse af, at man tidligere var blevet narret. Og uvilkårligt blev paven den syndebuk, mod hvem alle bebrejdelserne rettedes. Den nyfundne Bibel afgav våbnet. Thi i den taltes der jo hverken om pave, aflad eller messe. Medens de romanske folk skaffede sig afløb for deres overskummen ved erobring og befolkning af de nyopdagede verdensdele og herved vandt ligevægt til hjemme at beholde deres egen kirkefyrste, gik det omvendt hos gotogermanerne. Uden synderlig lod i de nyvundne eventyrlande, følte de alle des mere en ubestemt harme over den fremmede bedrager, der i så langsomme tid havde holdt dem for nar. Hvor meget end Luther og de andre reformatorer i Norden – selv jo alle gotogermaner – religiøst drev stemningen op, så lå der dog desuden i det enstemmige og ustandselige folkebrøl mod paven et selvfølt udtryk for uvilje. De naturvakte gotogermaner rystede paveåget af sig.

Intet viser måske stærkere dybden af renæssancens naturtrang i Tyskland og Norden, end at den var i stand til at forme reformationen efter sig. Disputmæssigt stod vel striden mellem Luther og romerkirken om retfærdiggørelse ved troen alene. Men rent socialt drejede det sig om berettigelsen af kirkens gamle naturanklage, altså om at slippe for faste og gejstligt dovneri, retten til at spise kød, når man ville, og til alle at indgå ægteskab. Da reformationen sejrede i Norden, var det kun få, der forstod hvad retfærdiggørelse ved troen alene egentlig betød, men enhver kunne være med til sulemad, øl og det Gud velbehagelige giftermål.

Den anden del i sammensætningen af livsbelysningen i Norden i det 16. århundrede var da den, der stammede fra reformationen.

Tycho Brahes store himmelglobe stod i et værelse på Uranienborg, og på den indtegnede man stjernernes pladser på himlen, efterhånden som de blev fastslået. Det blev i disse år skik, at fyrster anskaffede sig himmelglobes med urværk, og sådanne er endnu bevaret; men Tycho Brahes egen himmelglobe gik ulykkeligvis til grunde ved Københavns brand 1728. (Det kgl. Bibliotek).

Det lys, som herfra udgik, var af en egen, på en gang nytændt og dog sikkert tindrende art. Flammen nærredes, som vi har set, af den givne naturtrang, men idet denne brændte på ny, kirkelig væge, blev dens lys et andet. Der blussede i den en kæk fornemmelse af at have været med til noget afgørende. Kunne frygt ville trænge sig frem, toges den straks tilbage i forvisningen om, at her havde konge og øvrighed handlet, hvis magt var fra Gud. Og røddigt varmt strømmede atter lyset tilbage fra de guddommelige højder, lagde sig over livets daglige forhold, indrammede mildt i ét et uklart billede, hvor brudfærd og børnestøj, kraftig salmesang og en tår over tørsten gled over i hinanden.

De to første bestanddele af livsbelysningen i Norden i det 16. århundrede havde begge noget venligt og godmodigt ved sig. Var end her spændingen mellem yderleddene – mellem genial forståelse og blot dyrisk stemthed – ringere end i Syden, og kunne det hele heroppe flygtigt set tage sig ud, som om alle, uden at gøre sig rede hvorfor, kun mødtes i en vis glad oplagthed, så var til gengæld denne unge fornøjelighed mere fælles og jævnt udbredt her end andetsteds. Selv kirkeforandringen kostede ikke en bloddråbe. Livet syntes lyst og let at leve. Der var endnu ingen slange i dette paradys.

Til gengæld var Norden det sted, hvor de to andre bestanddele af den i Europa *fælles livsbelysning* viste sig mest udpræget og vistnok brændte sig stærkest ind. Det nye Testaments lære om *djævelen som denne verdens fyrste*, troen på, at man kunne slutte pagt med ham, og øvrighedens pligt til med sværd og bål at forfølge sådan brøde, den værste af alle – det var næsten helt nye lærdomme i Norden. Andetsteds var man dog tidligere blevet opskræmt og til dels vænnet til tanken. Allerede ved tempelherrernes fald i Frankrig 1307–13 havde man her i større omfang hørt tale om denne art forbrydelse. Pigen fra Orléans var 1431 faldet som offer for samme beskyldning. Og pave Innocens VIII's bulle af 1484 mod hekse havde højt op i Tyskland sat sindene i røre. Men til Skandinavien kom troen på alt dette først sammen med lutherdommen. Man havde tidligere levet i lykkelig uvidenhed. Des stærkere blev indtrykket.

Al den *mørkerædthed og spøgelsesfrygt*, der hidtil havde holdt til

i sindets kroge, bredte sig nu, fortættedes og gnistrede smerte. Der gik religion i det alt. Thi ligesom hos de nordiske folk naturtrangen var blevet til religion – „Gud så alt, og se, det var såre godt“ – og bruddet med paven var blevet til en ny religion, lutherdommen, således blev også *djævletroen* til religion, den farligste af alle. Thi den var så selvindlysende sand. Medens i lutherdommen de gode gerninger var bortfaldet, mirakler ikke længere foregik dagligdags, og Gud var blevet en fjern tågeskikkelse, så blev det modsatte tilfældet i djævlereligionen. Her var den onde gerning just det afgørende, trolddom og undere forekom dagligt, og de lådne, sorte, forfærdelige, selve mørket, kunne hvert øje se. Djævelen var den stærkeste. Han stod tilbage som den sorte prik for øjet, når det var træt af at spejde efter lysets gud. Den onde gerning blev igen, da den gode var bortfaldet, djævel læren tog uformærkt magten fra lutherdommen, blev ligesom skindforet deri, hvor hvert hår vendte indad og brændte.

Netop derfor var de nordiske folk så ilde stedt. Paven påstod dog, og hans tilhængere troede det, at han som Kristi statholder var djævelens jævnbyrdige modstander, og at treenigheden og han nok i forening skulle skaffe hver sjæl, som han udpegede, indpas i Paradis. Selv når kættere og troldfolk brændtes i syd, var det dog altid under formularen, at kirken bad om nåde for dem, og blot overgav dem til den verdslige øvrigheds straf, på det at deres sjæle måtte blive frelst. Men i Norden var der ingen, der troede, at Luther, Frederik II, Christian IV, Erik XIV og hvad de enkelte konger hed, var djævelen lig i magt. Hjælp kunne kun ventes fra den fjerne Kristus gennem troen. Og gjorde man blot det mindste for at bringe ham nær, om det så kun var, at man gemte nadveroblatten og lagde den f. eks. som forladning for at sikre sit skud eller lignende, i samme øjeblik var man evigt fortabt, ubønhørligt hjemfalden til djævelen.

Det var fortvivlede forhold i Norden. Kirkens nye kar var, skønt justeret af øvrigheden, ikke i stand til at holde tæt og rumme livets to bestanddele, dag og nat. Dagsiden løb bestandigt ud af revnerne, kun nattens sorte slam blev tilbage i bunden. Forgæves forklarede man, at det just sprak, fordi karret stod i Guds klare solskin. Forgæves postede tusinde præster hver søndag rettroenhedens vande på. Her var ingen virkelig trøst at hente, rædslen var det sidste svar.

Her var kun ét at gøre: at dulme, at glemme rædslen ved at slå løs på djævelen og hans anhang. Det gjorde da også kirken og øvrigheden af ganske hjerte.

Og som det gik kirken, gik det hver enkelt. Af bevidsthedsindholdets dag og nat løb bestandigt dagsiden fra og lod kun nattens sorte slam tilbage. Thi når et alvorligt sind så ind i sig selv, hvad blev der så tilbage? Kun synd og brøde. De fortjenstlige gode gerninger var jo afskaffet. Kun de onde gerninger blev igen. Hver attrå, hver fornemmelse var, ærligt set, kun en finger rakt til djævelen. Og han var stedse og overalt rede til at gribe den hele hånd. Her var ligeledes kun ét at gøre, at dæmpe rædslen – rædslen for livet, rædslen for den lange, lange evighed – ved at slå løs på djævelen og hans anhang for blot at glemme det forfærdelige, at han også var i én selv.

Den tredje bestanddel, som djævletroen tilførte livsbelysningen i Norden i det 16. århundrede, var da af en egen art. Det var ikke en skygge, der kom udefra, dæmpede lyset, tog for en stund skæret af farverne eller lagde dem tågeslørede til ro. Det var noget, der kom indefra. Som en pludselig feberskælven brød det frem, sortnede for øjet, rystede hele verden, så at den plumrede sort, og alt, én selv og alle omgivelser, i et nu forvandlede til gift. Det var en art af fortvivlelsens vanvid, en sindets mørkefeber, som „evangeliets klare lys“ havde medbragt som smitstof, men som kirken ikke selv formåede at besværgе.

Hvad kirkens himmel ikke mægtede, det måtte den virkelige himmel til for at klare. Himmellærens dybeste indhold, stjernetydningens sandhedskerne, var jo, at dag og nat, lys og mørke ikke er selvstændige forhold på Jorden, men stammer fra himlen, fremkalde ved himmellegemernes gang. Stjernelærens lys blev den fjerde bestanddel i den nordiske livsbelysning i det 16. århundrede. Som et køligt, lindrende middel virkede den beroligende. Den hævede ikke sygdommen, men lærte den forpinte tillidsfuldt at slå øjet op. Og netop i Norden, hvor trangen var størst, var den bedste pleje også nærmest. Næppe tilfældigt frembragte nordiske forhold nogle af stjernelærens ypperste dyrkere.

Det gik stjernelæren som de tre andre, den *blev til religion*. Dens religiøse indhold var, at djævelen umuligt kunne have sit fripas i elementernes verden og handle med menneskenes skæbne, som han

ville. Verdens samlede urværk var jo indrettet af Gud. Idet Gud drejede de store, yderste hjul, satte han tillige de mindre nedefter i gang og forplantede således sin vilje ned i de jordiske begivenheder. „Ske din vilje, som i himlene således og på Jorden!“ At verdensmaskineriet var indrettet således, med himmel over himmel, derforborgede Bibelens ord. Apostlen Paulus havde jo selv engang været „henrykt til den tredje himmel“.⁶⁴ Hvad der foregik i verden var da så langt fra at være djævelens værk, at det tværtimod stod til at læse i stjernerne foroven, var Guds forudbestemte vilje.

Men netop på dette punkt, hvor stjernelæren var lige ved at gøre det af med djævlefygten, turde den ikke gøre skridtet fuldt ud, men veg tilbage for sine egne følgeslutninger. Den erklærede vel dag og nat, lys og mørke, liv og død for virkninger af Guds vilje. Men da den kom til mørkets aftryk, det onde, turde den ikke erklære også dette for en virkning af Gud. Den søgte at slippe fra det ved at henvise til menneskets frihed, der selv måtte træffe valget mellem sine gode og onde tilbøjeligheder. Men idet den herved rensede Gud for delagtighed i det onde, prisgav den uformærkt atter mennesket til den magt, hvorfra det nys syntes befriet. Allerbagest i stjernelæren var der et utilsyret hul. De stjernekyndige kaldte det *menneskelig frihed* og påstod, at her var flyvestedet for menneskets ypperste kraft. Men nedefra set havde teologerne mærket det *arvesynd*. Og herigennem plumpede man atter ned til djævelen.

Livsbelysningen i det 16. århundrede i Norden nåede da ikke til at komme i ro. Ligesom dens fire bestanddele ikke var fordelt i forskellige personer eller i forskellige aldre, men som regel samlet til stede hos den enkelte, således var de hos denne i stadig indbyrdes overgang, i stadig strømning. Livsmod, lutherdom, djævlefygt og stjernetro bølgede over i hinanden, dannede et bestandigt pulserende kredsløb.

Denne uro og denne slægtens helhedsbevægelse udgør et af tidens mest betegnende træk. Noget lignende vil næppe for det første kunne gentage sig. I vore dage og så langt frem, som øjet rækker, er nemlig fordelingen en anden, idet i hvert enkelt slægtled de allerfleste er blot sysselsat med at gennemløbe menneskehedens tidligere udvikling, befinder sig altså åndeligt bagefter dem, i hvem tidens egentlige tanker rører sig. Anderledes i det 16. århundrede.

Her slog samfundets hjerter i takt. Det var samme trang, samme forestillingsarter, samme store spørgsmål, der mere eller mindre klart bevidst satte alle i uro. Sligt finder kun sted, hvor en lang periode i menneskehedens udvikling er nået til afslutning, hvor åndens vindfang ikke sætter blot de øverste lag i bevægelse, men hvor hele samfundet står i kog, top ved top af bundoprørte, stride, korte bølger, alle trængt af den hindrende dæmning. Alt synes spærret, kun en usynlig magt har stille afmærket det sted, hvor slusebruddet skal foregå, fremskridtet ske.

Et sådant afsluttende punkt i menneskehedens udvikling var det 16. århundrede. Årtusindgamle tanker blussede her op med fornyet kraft, lyste, efter at have gennemtrængt alle, nu for sidste gang. *Djævletro og stjernetydning satte alt i røre*, idet de som to vældige fortidsuhyrer skød op fra bunden og rejste sig i kamp. Det skud, der fældede dem, afsluttede en lang og mærkelig periode i menneskehedens udvikling og indviede den nye, på hvis tærskel vi står.

Hvorfor måtte det 16. århundredes livsbelysning ophøre? Hvad gav stødet til det åndelige gennembrud, hvorfra vi med rette daterer den ældgamle tankegangs fald, en ny hovedperiodes begyndelse? Hvis vor oprindelige påstand holder stik, må den dybeste grund være at søge i et nyt syn på himmelforholdene, et nyt syn på lys og mørke, på afstanden mellem himmel og Jord.

Man har ment at finde dette syn i Kopernikus' store opdagelse, at *Jorden bevæger sig omkring Solen*. I dette den slaviske stammes eneste, men afgørende bidrag til renæssancen – Kopernikus var nemlig født 1473 i den under polsk overhøjhed stående by Thorn ved Weichsel, var selv af polsk slægt og fik sin uddannelse ved det polske universitet i Krakow; men tidligt led han den skæbne, der også tre hundrede år efter ramte hans fødeby, at blive inddraget af Tyskland⁶⁵ – i dette polakernes mægtige bidrag til menneskehedens historie har man ment at finde det 16. århundredes forløsende ord. Vi skal undersøge, med hvilken ret.

Det var Kopernikus' geniale tanke, på hvis udarbejdelse han anvendte hele sit liv, og hvis følgeslutninger han klogeligt opsatte til det sidste at meddele offentligt, at *planetbanerne* ikke var så uregelmæssige, som de i årtusinder havde gældt for. Set fra Jorden tog de sig ganske vist højst besynderlige ud. Men tænkte man sig at be-

tragte dem fra Solen, måtte de vise sig som cirkler. Han drog heraf den naturlige slutning, at planeterne ikke svirrede ubestemt omkring Jorden, men bevægede sig i regelmæssig kredsgang om Solen. Herfra ledtes han videre til den langt dristigere slutning, at *det var Solen, der udgjorde verdens midtpunkt og at Jorden kun var en planet som de andre*. Det var da ikke Solen, der hver dag, når den „stod op“ og „gik ned“, bevægede sig omkring Jorden, det var Jorden selv, der hvert døgn drejede sig én gang rundt i sit rullende årsløb omkring Solen. Verdenskortet kom da altså til at tage sig således ud: I midten den uhyre Sol. Nærmest om den kredsede Merkur, så Venus, derpå Jorden med Månen, derefter Mars, uden for den atter Jupiter og endelig yderst Saturn.

Kopernikus var sig fuldt bevidst, hvor stor en revolution hans lære om planetbanerne („De revolutionibus“) betegnede. „Ikke i ni år, men i fire gange ni år har jeg holdt mit skrift tilbage hos mig selv, indtil endelig fremragende lærde mænd trængte ind på mig og foreholdt mig, at jeg ikke længer af frygt burde vægre mig ved at offentliggøre det.“ Således udtrykte han sig selv i den fortale, der i øvrigt ved trykningen blev udeladt og erstattet med en anden af udgiveren, hvori bogens resultater forsigtigt betegnedes som blot „hypoteser“. På sit dødsleje 1543 modtog Kopernikus det første rentrykte ark af sit skrift, men kaldtes derpå lykkeligt bort fra al den strid og forfølgelse, som hans nye lære måtte medføre.

Thi skønt han selv havde tilegnet paven sin bog, og skønt Melanchthon havde anbefalet den til udgivelse, kunne det ikke i længden forblive skjult, at *den var i strid med Bibelens lære*. Luther udtalte straks de tydelige ord: „Den nar vil vende op og ned på hele astronomiens kunst. Men den hellige Skrift siger os, at Josva bød Solen stå stille og ikke Jorden.“ De reformerte fremhævede også som modbevis beretningen om Josvas dåd samt ordene i psalme 93: „Nu er Jordens grundvold fæstet, ikke skal den rrokkes.“ Og i Rom afgaves 1616 følgende kendelse: „At påstå, at Solen står ubevægelig i verdens midtpunkt, er absurd, filosofisk falskt og formeligt kætteri, da det er i udtrykkelig strid med den hellige Skrift. At påstå, at Jorden ikke står i verdens midtpunkt, ikke er ubevægelig, men har endog en daglig omdrejning, er absurd, filosofisk falskt og i det mindste en fejlagtig tro.“ Som en følge heraf blev Kopernikus' bog indført på listen over de forbudte skrifter og dette forkyndt

for hans berømte tilhænger Galilei. Da denne desuagtet senere søgte at udbrede den nye lære, blev han tvunget til at afsværge den og fra den tid behandlet som fange.⁶⁶

Kirken havde utvivlsomt ret, når den i *Kopernikus' system* så en opfattelse, der ikke blot var i strid med Det gamle Testaments ord, men også måtte ende med at underminere selve kirkens lære. Thi den kristelige mytologi med dens forklaring om de guddommelige foranstaltninger til Jordens frelse hvilede på den stiltiende forudsætning, at Jorden var det, hvorom alting drejede sig, var verdens midtpunkt. Idet Jorden fortrængtes fra denne særstilling og svandt ind til en lille planet, der som så mange andre kredsede omkring hovedlegemet Solen, forflygtigedes i samme grad sandsynligheden for, at det skulle være dens udviklingshistorie, der havde fremkaldt Guds historie, medført Guds menneskevorden. Der blev noget skævt i den hele tankegang. Verdenskuespillet tabte i betydning ved at opføres på et blot provinsteater. Og at tænke sig det gentaget på forskellige kloder, forvandlet til et rejsende gæstespil, var en nedværdigende, en bespottelig tanke, hvorpå man hverken ville eller kunne indlade sig.

Kopernikus' lære indeholdt altså en vågnende indsigelse mod den gamle tankegang. Der rørte sig i den en anden art liv end i dens omgivelser. Men den var sig ikke selv forskellen fuldt bevidst, endsige i stand til helt at gøre sig gældende. Her var samme misforhold til stede som mellem *fugleungen*, der, vakt til liv og bestemt til fri bevægelse, *endnu befinder sig inden for æggets snævre fængsel*. Kopernikus' system i dets fremkomst i det 16. århundrede svarer til den mellemtilstand, hvor *menneskeånden*, vakt til ny forståelse, højere art af liv, begyndte at ane sig i fængsel, men endnu ikke formåede at hugge hul på verdensægget.

Det tydeligste udtryk for denne uformuenhed er den fortsatte stjernetydning. Som bekendt var det især de fem planeters vildsomme veje, der i sin tid hos de gamle kaldæer havde fremkaldt tanken om, at jordlivets mønster vævedes fra oven og lod sig tyde gennem iagttagelse af alle syv planeters stillinger. Det er jo muligt, at hvis kaldæerne havde kendt Kopernikus' forklaring, hvorefter de vilkårlige bevægelser i virkeligheden kun var kredse om Solen, ville stjernetydningen overhovedet slet ikke være opstået. Men vist

er det, at da Kopernikus' forklaring endelig kom, var den ikke længer i stand til at stoppe stjernetydningen. Denne hvilede nemlig nu på et nyt forestillingsgrundlag, datidens kæreste tanke, det store urværk.

Ud fra forestillingen om verden som det uhyre urværk, der var lavet af Gud og holdtes i gang af Gud, var der ikke noget forstyrrende i den nye forklaring, hvormed Kopernikus kom. Den var blot et højst sindrigt forsøg på en bedre forståelse af urværkets gang. Thi hvad enten Solens sfære drejede sig om Jorden, eller Jorden selv sad på en sfære og drejede sig om Solen, var det alt sammen kun hjulgang i Guds vidunderligt vise verdensmekanik. Som bekendt foreslog Tycho Brahe en ny forklaring, hvorefter alle de øvrige *planeter* vel, som Kopernikus havde lært, skulle bevæge sig om Solen, men denne atter kredse om Jorden, der altså befandt sig i verdens midtpunkt. Tycho Brahes bevæggrunde hertil var dels religiøse, dels videnskabelige. Med rette, i det mindste ud fra datidens forudsætninger, indvendte han, at hvis Jorden skulle bevæge sig i den uhyre kreds omkring Solen og altså om efteråret stå millioner af mile borte fra det sted i verdensrummet, hvor den befandt sig i foråret, så måtte også fiksstjernehimlen, den yderste, den otte sfære, tage sig forskelligt ud forår og efterår, da man jo på Jorden til hver af de to tider befandt sig i højst forskellig nærhed af dens enkelte stjernegrupper. Hverken Tycho Brahe eller nogen anden anede dengang, at de uhyre afstande, hvorom her i virkeligheden er tale, ganske afkræfter hans tilsyneladende så berettigede indvending.

På et ur fra 1642 – nu i Nationalmuseet – er indgraveret et par billeder, der skildrer striden om det sande verdensbillede. På den ene side – her til venstre – står Kopernikus og peger på *sin* verdensbillede, medens han på latin siger: „Således bevæger verden sig.“ På urets modsatte side står Tycho Brahe – ligeledes pegende på *sin* system – og siger med en anelse tvivl: „Mon det kan være således.“ Medens billedet af Tycho Brahe er et portræt, er billedet af Kopernikus det ikke. Årsagen er, at kunstneren har arbejdet med et titelblad i Keplers værk „De rudolfinske tavler“ som forlæg. Her er Tycho Brahe gengivet forfra, men Kopernikus er set fra ryggen. Kunstneren har da valgt at arbejde efter en tredje figur i billedet forestillende den græske filosof Hipparchos. (Nationalmuseet fot.).

Kepler opgav Tycho Brahes forklaring og sluttede sig helt til Kopernikus. Ved hjælp af Tycho Brahes efterladte, nøjagtige planet-iagttagelser lykkedes det Kepler at fastslå sine tre berømte „love“ for planeternes bevægelser, hvorved han i så afgørende en grad underbyggede og bekræftede Kopernikus' lære. Tycho Brahe og Kepler betegner altså over for den kopernikanske verdensforklaring tvivlen og den endnu sikrere begrundede forvisning; men begge var de lige fuldt – ivrige stjernetydere. Og med rette. Thi når Guds vilje forplantedes mekanisk nedefter i verdens-urværket, lige fra det yderste, uhyre drivhjul ned til en sølle krebsklo eller væskernes fordeling i en nyfødt hundehvalp, så var – hvad enten nu hjulgangen var denne eller hin – i mangel af virkelig viser Guds viljes taktgang tydeligst at iagttage i de yderste, store tandhjul. Det var forholdsvis ligegyldigt, om Jorden sad her eller hist på drejeværket. Det afgørende var, at alt var i indre forbindelse, alt dannede en enhed. Hvor tilsyneladende vildt end avnerne fløj og melet føg, medens livet malede rundt, det var alt sammen den lukkede verdensmølle, der gik og gik, medens Guds vilje brusede over drivhjulet.

Men hvad enten man nu blot agtede på hjulenes gang og troligt skøttede sin gerning, eller man grublede over den hemmelighedsfulde puslen, der stundom lod sig høre, det uhyggelige spøgeri, når mørket faldt på, og sækkene åbnedes af en usynlig hånd, mens det gnistrede som med katteøjne i mulmet – dagene gik, dag ud, dag ind. Der blev i længden trangt i den mølle.

Kopernikus' lære blev det første udtryk for, at møllen var et fængsel. Netop ved at tale om en anden art møllegang end den tidligere antagne, drog den tanken hen på selve møllegangen, kom til at gøre opmærksom på, at livet, verden kun var en møllegang. *Var der da slet intet uden for møllen?* Utålmodigt trippede menneskeånden som fugleungen i ægget. Der måtte være noget uden for skallen. Derinde var trangt og indelukket, ikke til at ånde. Overladt til sig selv alene kunne Kopernikus' lære dog ikke bane sig vej ud, den trippede kun rundt, rundt.

Da lød med ét en sælsom lyd. Fyldt af ny drift huggede menneskeånden pludselig næbbet mod verdensskallen. Den gav efter og brast. Og ud trimlede fangen, fortunlet, begejstret, nyfødt, i den store vidunderlige verden, hvor alt var fremmed, isnende fremmed.

Hvem var menneskeåndens befrier? Hvem sprængte verdensægget? Det var den, der først udtalte tanken: at fiksstjernehimlen, den ottende sfære, ikke dannede verdens grænse. Der var overhovedet slet ingen hvælving, slet ingen fiksstjernehimmel. Det var alt sammen rum og kloder, rum og nye kloder, thi verden er ikke endelig, men uendelig.

Aldrig er nogen blevet dømt med mere føje end *Giordano Bruno*, da han år 1600 dømtes til døden. Efter at have holdt ham syv år i fængsel og forgæves søgt at overbevise ham, overgav romerkirken ham endelig til den verdslige myndighed med kærlig anmodning om at „behandle ham mildt og uden blodsudgydelse“. Dette betød i datidens rettergangssprog, at han ønskedes levende brændt. Den 17. februar år 1600 besteg han med roligt mod og i tillid til sin overbevisnings sandhed bålet på pladsen Campo di fiore i Rom. Da bålet var slukket, kastedes asken af den brændte i Tiberen, på det at hvert spor af ham måtte vorde udsluttet.⁶⁷ Straffen var hård, men fra dommernes synspunkt retfærdig. Thi *Giordano Bruno* var en falsk vejviser. Ved at følge ham, ville alle tidens store tanker, ikke blot djævelære og stjernetydning, men treenighed, ja, kirken selv fare vild og styrte ud over brinken i det sorte dyb. Thi alle disse tanker blev til småting og blev borte i forhold til den nye svimlende: *en uendelig verden, en uendelig Gud*. Med føje berøvede da det bestående sin argeste modstander livet.

Men der var det underlige ved hint bål den 17. februar 1600, at skønt det blik, der tillidsfuldt vendtes mod himlen, brast i død, og den hånd, der havde peget mod nye veje, forvandlet til aske, splittedes i Tiberens vande, så var det dog ikke det nye, men det gamle, der gik op i luer. Usynligt fængede *Giordano Brunos* tanker i de gamle omhæng. Og uden at nogen af de tilstedeværende anede det, var det den dag den gamle verdensopfattelse, der dømtes til døde, årtusindgamle forestillinger, hvis balfærd begyndte. Langsomt, men sikkert. Thi den nye tanke, der var så stor og dristig, at end ikke Kepler mægtede at hæve sig til den, har bredt sig siden da. I vor tid strøs den uskånsomt ud til hvermand, spirer i unge barnesind. Mangen af os mindes hin forfærdelige stund, da den første gang påtrængte sig os, da den hyggelige forestilling om himmelhvælvingen brast, og tanken om det uendelige rum, den uendelige verden, rev os omkuldt. *Fra den stund var vi mærkede*. Selv om vi i lange

tider kunne glemme smerten, var gennembruddet sket, og vi lænkede til en tanke, som vi aldrig mere kunne slippe, og som aldrig mere slipper os. Thi man kan ikke mere vende tilbage. Den gamle periode i menneskeåndens udvikling er afsluttet. En ny og ubekendt er begyndt. Vi står på dens tærskel. Tre hundrede år synes lang tid for os, men er kun ringe, hvor det drejer sig om de vældige tidsrum i menneskelig udvikling. Forhængen er faldet til bag os. Med blændet blik stirrer vi fremad.

Opløsning og nydannelse

Er det ikke en fejltagelse, når man regner en ny periode i menneskeåndens udvikling fra den stund, da tanken om en uendelig verden opstod? Alt går jo dog i vore dage sin rolige gang som forhen. Endnu ligger kirkens gamle bom på hovedvejen til himlen. Stat og kirke forkynder endnu ofte i fællig, at ingen bliver salig uden i troen på den treenige Gud samt ved hjælp af kirkens nådemidler. Trindt om lyder endnu den gamle lære om djævel og evigt helvede. Ikke mindst i Norden viser denne lære fremdeles sin betagende magt over mængdens sind. Ja, selv den gamle stjernetydning, der dog af de fleste troedes død, giver endnu livstegn fra sig. År 1892 udkom således i København en bog,¹ hvori landets senere historie forklares simpelt hen som følge af stjernerne. Stjernebilledet Vægten er Danmarks tegn. Da planeten Uranus første gang i det 19. århundrede, marts 1801, trådte ind i dette tegn, fremkaldtes slaget på rheden, anden gang, oktober 1884, Christiansborg brand. Da Saturn trådte ind i Vægten 1863, medførte dette Frederik VII's død og krigen med Preussen og Østrig. Når denne konge havde været to gange ulykkeligt gift, men tredje gang lykkeligt, hidrørte dette fra stjernestillingen i parrenes fødselsøjeblik. Den var kun gunstig i tredje tilfælde. „Thi Frederiks Måne var netop i grevinde Danners Sols grad, som var den anden udi Tyrens tegn“ osv.

Forhold som disse er imidlertid let forklarlige. Thi kun langsomt viger safterne fra gamle overbevisninger, selv om deres rod er overskåret, så at der ikke tilføres dem ny kraft. I forholdet til samfundets lag går det dem således, at de først topvisner, derpå ganske langsomt tørrer nedefter. Århundreder er her et ringe spand af tid. Men hertil kommer endnu, at alle hine tanker jo ikke har været tilfældige, men dybt begrundede i den menneskelige natur. De danner fremdeles gennemgangsled for udviklingen. Vistnok i lange tider vil de måtte gennemleves af enhver, der skal nå til fuld udvik-

ling. I fortællinger som dem om Adam og Eva i Paradisets Have eller om Gud, der sendte sin søn til verden for at frelse den, ligger der åndeligt næringsstof endnu for mange slægtled.

Men de udgør ikke længer udviklingens højdepunkt. Om end den aldersklasse, hvem de tilfredsstiller, stadig er den talrigeste, har menneskeåndens udvikling lagt en årring uden om dem, og dette kan spores. De har tabt deres tidligere absolutte myndighed. Samfundet har mere og mere vænnet sig til at se enkelte leve på andre livsværdier end disse. Og uvilkårligt har disse selv formet sig efter de nye forhold. De har ligesom tabt glasuren, er blevet mere åbne og porøse, så at de kan tjene som gennemgang for næring til et ydre livslag. Der er ingen af de store, gamle tanker, uden at den ju nu har et hul.

Thi troen som enevksel på salighed har tabt sin fordums værdi. Selv om man ømmer sig ved at tilstå det, har lutherdommen som de andre svigtet kirkens oprindelige lære. Der er overalt gået moral i, hvad der nu kræves af en kristen.

Og selve læren om Guds søn, der ved sit komme til Jorden blev verdens frelser, den mister sin fordums bærekraft, udtømmes som ad et usynligt hul, så såre et nutids menneske for alvor vil tænke derover. Thi hvad er „verden“? Det er jo dog ikke blot denne lille pjalt Jord og dens nærmeste omgivelser, men billioner og atter billioner af kloder i det uendelige. I hvert et nu udstråler der nye kloder, befolkes det grænseløse rum med nye verdener, fremgået af den uendelige Gud, langt, langt ud over, hvad en stakkels mennesketanke kan fatte. Og denne Gud skulle have „en søn“, om hvis komme *til Jorden* hele verdens gang fra evighed til evighed skulle dreje sig! Enhver, der åndeligt er kommet til skelsår og alder, føler ved slige snævre forestillinger vægten af Pauli ord: „Så længe jeg var et barn, talte jeg som et barn, tænkte jeg som et barn, dømte jeg som et barn. Men da jeg var blevet voksen, aflagde jeg det barnagtige.“²

Og dernæst læren om djævel og helvede. Den uendelige og almægtige Gud skulle have et ondt væsen til modstander, der kunne modvirke hans vilje! Men herved ophører jo Gud at være uendelig og almægtig. – Og den Gud, om hvem det læres, at han ikke blot er kærlig, men er kærlighed, skulle ville straffe sine skabninger, sine børn, for deres genstridighed med evige pinsler i helvede! For et-

hvert nogenlunde udviklet nutidsmenneske, der selv i al skrøbelighed har følt, hvad kærlighed er, er svaret på at nære slige forestillinger om en fader i himlen kun ét: *Skam dig!*

At endelig læren om stjernetydning er blevet gennemhullet fra den stund, forestillingen om den ottende himmel som verdens grænse brast, er indlysende for enhver.

Men brister således de gamle tanker, hvilke er da tidens nye, der er i færd med at afløse dem? For så vidt som det overhovedet er muligt allerede nu at tage et skøn af den ny periodes særpræg, så synes dette hidtil først og fremmest bestemt af den ene grundtanke: *Verden er uendelig*. Hermed er givet et nyt svar på afstanden mellem Jord og himmel, på forholdet mellem dag og nat, lys og mørke.

Er verden uendelig, så vil dette med andre ord sige, at *afstanden fra Jorden* opefter, udefter, nedefter også *er uendelig*. Der gives overhovedet ingen himmel. Hvad vi kalder himmel, er kun det blå billede, der danner sig i vort øje som indtryk af Jordens dunstkreds, der er omgivet af det uendelige rum. Jorden er kun en lille bitte del af verden, et forsvindende fnug, og hver enkelt af os atter et uendeligt lille, forsvindende væsen på den lille Jord.

Den første virkning af denne tanke er en isnende fornemmelse af kulden, der strømmer ind fra det uendeligt store rum, en gysen ved at føle sig så forfærdelig ringe. Her er ingen nåde. Med det uendelige rums høje kuldegrad, ligegyldig for jordisk liv, omslutter denne fornemmelse os, bortfryser vor tidligere følelse af egen betydning, vor barnetro på, at alting kun ser på os, drejer sig om os. Ad denne ydmyghedens port må alle ind.

Denne gysen for det uendelige har sat sine tydelige mærker på den nye tid. Medens videnskaben gjorde sine store fremskridt i himmelkundskab, medens Newton fandt den bærende kraft, der holder himmellegemerne i deres baner, medens Laplace opdagede, hvorledes et solsystem som vort bliver til, har samtidig den almindelige bevidsthed i Europa sky vendt sig fra betragtningen af nattehimmelen, uendelighedens billede. Ingen anden tidsalder har været så blottet for direkte himmelindtryk som vor. I London, Paris, København osv. ved ikke én af hundrede, om det er nymåne eller fuldmåne og hvor Karlsvognen i øjeblikket står. Nattehimmels lys er blevet en blot dekorativ bestemmelse, der en flygtig stund kan

fængsle ved en pikant belysning med ejendommelige slagskygger, men i øvrigt ikke spiller nogen rolle i vor bevidsthed. Vor kundskab om stjernehimlen hviler i reglen på andenhånds indtryk, fås gennem læsning og andres fremstilling. Vi unddrager os, ifølge vane og en halvt ubevidst sky, det umiddelbare, stærke indtryk. Thi fra den stund vi lærte, at hvælvingen og stjernetæppet kun var be- drag, blev nattehimen til det uendelige, det bundløse dyb, der suger os i sig, og hvorfra de talløse, funklende blikke spotter vor lidenhed.

Og som det går nattehimen går det også til dels, om end i ringere grad, *daghimlen*. Solens virkning i form af vekslende årstider er for afgørende til, at vi ganske kan se bort fra den. Men den daglige *spænding* mellem *lys* og *mørke*, dag og nat søger vi at udjævne. I løbet af de sidste hundrede år er der gjort rivende fremskridt i at forvandle nat til dag. Olielamper med glas, petroleumslamper, gas, elektrisk belysning betegner lige så mange trin på vejen til at eftergøre dagslyset. Medens de uomtvisteligt har deres store betydning som udslag af menneskesnilde, tjener til mangelhænde nytte og kraftigt bekæmper overtro og mørkefrygt, så har de jævnsides hermed en anden betydning, som vi knap skøtter om at gøre os rede for. Gennem disse opfindelser har menneskeheden ledende del i nutiden, bybefolkningen, søgt at forputte sig for himmelindtrykkene, skabt en egen lille verden, skikket til fest og polstret med uendelighedspust.

Menneskeånden ville dog ikke være sig selv, hvis den nøjedes med blot skræmt at gemme sig over for det ny og store. Nyfigen og kæk har den også stukket hovedet ud for at se sig om. Og inden for den ny periode har den begyndt at finde sig til rette ad to veje.

Det alt for tunge tryk af den uendelige verden over os lader sig bringe i ligevægt ved et tilsvarende tryk nedefra af en anden uendelig verden. Ettallet ligger akkurat midtvejs mellem de uendeligt store tal og de uendeligt små brøker. På lignende måde måtte mennesket kunne komme til at flyde, vinde ligevægt, hvis der under det kunne opdages en verden af det uendeligt små. Har det skræmt os at se med kikkerten op iblandt de talløse kloder, velan, så vend til en afveksling mikroskopet mod Jorden og dig selv!

Ad denne vej har menneskeånden nået sin første form for befrielse. Det uendeligt små har i den nyeste tid spillet en rolle som

ingen sinde før. På forudsætningen om det uendeligt små og dets afgørende betydning hviler hele nutidens livssyn. Hvad er *sundhed* efter vor tids forklaring andet end de talløse blodlegemers utrættelige virksomhed! Hvad er sygdom og smitte andet end virkning af de utallige bakterier og baciller! Selve livet, vor klodes som det enkelte menneskes, er i sig kun summen af de talløse, uendeligt små overgange. Thi ingen ydre, voldsom vilje har efter vor opfattelse til tider utålmodigt grebet ind og pludseligt enten stillet brikkerne op eller slået spillet over ende. Stille og halvt umærkeligt, gennem uendeligt små overganges talløse, tålmodige smådryp, har vor klode udviklet sig, levet sit liv lige fra det første løse tågevær indtil den faste form, hvori den nu ruller, skilt fra Solen, isdækket mod nord og syd, midtvejs blinkende have om vidtstrakt land med skove og menneskevrimmel. Gennem de uendeligt små overgange har på Jorden atter livet spaltet sig i et utal af former, stærkt adskilte, stammebeslægtede. Gennem de uendeligt små overgange udvikler endelig hvert enkelt menneske sig fra spirecellen i moders liv; tjenende sig op gennem fostertilstandens plante- og dyreformer når det endelig til – stadig gennem lutter små overgange – den tankeklarhed, der kaldes selvbevidsthed, denne belagte gennemsigthed, hvori livet spejler sig. Thi alting strømmer, hvert nu dirrer forskel, selve livet er vækst og udvikling.

I tanken om udvikling har menneskeånden i den nu begyndte periode nået sin næste og højere form for befrielse. Ad det uendeligt smås veje er man nået til at se og føle sig selv som en ener, har vundet ligevægt og fået fodfæste. I begrebet om udvikling vover man herfra at kigge udefter og opefter mod den uendelige verden, den uendelige gud.

Også her er den første fornemmelse gysen. Hvor forsvindende er ikke et menneskefnug imod den uendelige verden, hvor umuligt er det ikke for et endeligt væsen at fatte det uendelige! Og hvem formår her at sondre? Er der overhovedet nogen forskel mellem verden og Gud? Denne uendelige skaberkraft, der hvert øjeblik udstråler millioner og atter millioner nye kloder, er den selv andet end blot verdensgryden i kog, livets gæringsproces, et hensigtsløst fyrværkeri, hvor utalte sole sprudler ildregn, men du og jeg og vi alle blot lyser i et nu for atter som slukkede gnister at synke i intet?

Langsomt og frygtsomt famler her menneskeånden sig frem. Begrebet om vækst og udvikling er dens støttestav. Thi er livet virkelig en vækst og en udvikling, så er det mere end tilfældighedernes blændende skiftespil, så er der tanke og hensigt deri. Men denne tanke, denne hensigt er netop Gud. Hvor beskeden end min plads er i verden, hvor ringe min virken, så har jeg dog en ganske bestemt plads at fylde, en for det hele nødvendige virken at udføre. Jeg har lod med i udviklingen, part i det evige. Thi selve livet er en vækst i Gud op imod Gud.

Det lyder ganske smukt, men synes i næste nu kun tomt klingklang. Hvem borger for det første for sandheden heraf? – Ingen. Nu som fordum hviler det hele kun på min egen tro, mit eget håb. – Men er der da ingen anden Gud end denne udviklingens trappe-trin? Hvor er vor barndoms Gud, menneskehedens barndoms Gud, hin Gud i himlen, der styrede alt, og mod hvem verden var et intet? Er den nye, uendelige Gud ikke en personlig Gud? – Derpå kan ikke svares, thi herom ved vi intet. Den endelige mennesketanke er for begrænset til at fatte en uendelig Gud, endsige en uendelig Gud, der tillige er en personlig Gud. – Har den uendelige Gud da ikke som hin givet sig til kende for menneskene, har han ikke åbenbaret sig? – Jo, i verden og i dig selv.

At granske over Guds åbenbaring i den uendelige verden fører os ikke videre end før, kun til mulig tro på udviklingen og den deri tilstedeværende tanke. Vender vi os da til Guds åbenbaring i os selv, oplever vi en ny skuffelse. Thi det vil hurtigt vise sig, at alt, hvad mennesket mener at vide om Gud, kun er en afspejling af det selv. Enhver har kun den Gud, han kan rumme. Derfor er vort gudsbegreb forskelligt i de forskellige aldre. Derfor er menneskehedens gudsbegreb forskelligt i dens forskellige aldre og forskellige ydre forhold. Alle hine religioner, som vi nys har set, er ikke andet end virkningerne af forskellige naturindtryk på forskelligt menneskesnilde. Her har Persiens klima, hist Nilen, her Jotunheims klippevægt, hist Indiens glød formet gudsbegrebet. Fra sjælene, hvori det er indbrændt, kastes det atter som lysbillede på himlen. De tror at se gudeskikkelserne. Men vi forstår, at det kun er dem selv, der spejler sig i fetichen, i tordenguden, i planetgudernes skæbnevæv. Hvad er nirvāna andet end det forpinte sinds trang til fred? Hvad er Kristi menneskevorden andet end menneskelig trang til

selvhengivelse, tegnet på himmelbaggrund? I de højeste religioner ser vi de reneste udtryk for menneskets smerte over endelighedens skranker. Men vi ser kun det selv. Thi selv den højeste religion er kun et udslag af menneskelig følelse og trang. Vi kommer aldrig ud over os selv. Al religion er til syvende og sidst kun sjælelære.

Atter står vi tilbagevist, og bitrere end nogen sinde før. Thi isende allerede den første uendeligheds forestilling i os, og var det en selvopgivende vished på en gang at være overbevist om verdens uendelighed og samtidig som endeligt væsen ikke at kunne rumme tanken – så er dog den største menneskelige nød at tabe sin Gud, just idet man trænger hårdest til ham. Det endelige menneske kan ikke gribe den uendelige Gud. Og det opdager til sin forfærdelse, at det, som det kalder Gud, kun er en vekslende dannelse i dets egen bevidsthed.

Her ligger *smerten i nutidens verdenssyn* tydeligst for dagen. Vi må indrømme, at vi selv kun er endelige og meget ufuldkomne. Og når vi vil søge at tænke os det uendelige og fuldkomne, formår vi kun at fastholde det som det tomme. Vi ånder kun med gæller. Ophold i uendelighedens rene luft er for os kun tomhed, smerte, død. Så synes da nutidsmenneskets højeste og eneste forret at være retten til at fortvivle. I sådanne øjeblikke hjælper ikke udviklingstanken længere. Hvad er den andet end gudstanken? Menneskets hjerteblod udgydt i det tomme rum. Et skuffet håb, den bitreste anklage mod den verden, hvori vi, mod vor vilje er fængslet på livstid.

Synes nutidens bevidsthed her at måtte sprænges af sit eget indhold, så afværgeres dog dette ved ejendommeligheden af dens form. *Vor bevidsthed* viser sig nemlig ved nærmere eftersyn at være særlig afpasset efter de vanskelige livsvilkår, hvori den er anbragt. Den er udstyret med to mærkelige evner, evnen til at glemme og evnen til at tro og håbe. Hin første evne er som trangen til søvn, som sårets tilbøjelighed til at læges, en naturgave, hvis virkninger vi ikke kan unddrage os. Den styrer flugten bort fra det, vi ikke magter, medens troens og håbets vinger fører os fremad. Det hjælper ikke, at vi stritter imod. De virker uvilkårligt. Vor nærmeste forklaring på, hvad vi selv er, bliver derfor: et fornemmende væsen, der tror og håber og kan glemme.

Trods alle de vanskeligheder, hvori vi er stedt ved forvisningen om vor endelighed i modsætning til det uendelige, der omgiver os, besidder vi altså dog en umiddelbar evne til at flagre os fri. Hvad skader det, at vi har indset, at tro og håb kun er bevidstheds føletråde med fornemmelser, hvortil der måske slet intet ydre virkeligt svarer? Vi tror dog, og må tro, på en verden om os og noget, der giver den værd; vi håber dog, og nødes til at håbe, på at den er styret af en højere magt end tilfældet. Gennem disse to fordringer ånder vort væsen. Borttages de, vokser de ud på ny, medens glemsomhed bringer såret til at læges.

Og uvilkårligt melder for nutidstanken på ny sig den ene og samme forklaring. Under billedet af udvikling og vækst viser tilværelsen sig for os på ny. For alle hine årtusinder, der troede på verdensstuen, var Gud den magt, den hånd, der greb fra oven ned og ordnede alt. For det 16. århundredes tankegang og dens afkom var *verden et urværk, sat i gang af Gud*. Mesteren for den himmelske mekanik. For vor tids tankegang er, uden at vi selv kan gøre os rede hvorfor, bevægelsen bestandigt fra nedens af opad, verden en vækst, en udvikling opefter. Uvilkårligt antager hvert nutidsforsøg på at tænke over tilværelsen denne form.

Har man da overstået den første fortvivlelsens smerte, har man vænnet sig til den forsagelsens smalkost, der består i visheden om, at al vor kundskab om den uendelige verden og den uendelige Gud kun er slagskyggen af vor egen tro og vort eget håb – så sænker sig just under billedet af vækst og udvikling en ny art fred over det søgende sind. Den enkelte fornemmer en dug fra oven over væksten, en udviklingens spirekraft i sig, der som en bred, uimodsigelig, hellig trang skyder ham opad. Det er forståelsens gudbeåndelse, den egentlige inderste kerne i den nye periodes grundsyn. Gud leder vel ikke, som forhen antaget, mennesket ved hånden gennem en umiddelbar, historisk åbenbaring. Men mennesket vandrer derfor ikke på må og få. Det vakler, som barnet, der skal lære at gå, sine første skridt mod Guds usynligt udbredte faderfavn. Det mærker for første gang den bærende kraft, ikke i noget udvortes, men som indre mod og evne.

Hermed er den anden halvdel givet af nutidens svar på afstanden mellem Jord og himlen. Den første skræmmende halvdel af svaret lød jo: Der er uendeligt langt til „himlen“, thi verden er

uendelig. Men den anden halvdel, det varmt befrugtende svar, er dette: Der er ingen afstand til himlen og dens Gud, thi når Gud er uendelig, så er han alle vegne, også i dig, i din vækst, i din udvikling. Hans kraft i dig er din vækst, den voksende fornemmelse heraf er din egen udvikling.

Det er denne forvisning, der er det egentlig bærende i den nye forklaring, dens inderste livsfrø. Og ud fra denne følger med nødvendighed et nyt svar på det gamle spørgsmål om forholdet mellem dag og nat, lys og mørke, godt og ondt. Når Gud er alle vegne, og alt er i Gud, så er der ikke plads til noget ondt mørkets væsen, en djævel. Troen herpå opstod af den tro, at natten, mørket, det onde var noget i og for sig, noget selvstændigt. Men hvad er natten andet end Jordens fra Solen i øjeblikket bortvendte side? Hvad er mørke andet end uoplystthed? Hvad er det onde andet end det ufuldkomne? Vi kender jo kun det onde således, som det viser sig blandt mennesker. Men hvor findes nogen synd, noget ondt, nogen forbrydelse, som ikke er et simpelt udslag af enten det dvaske vegetative eller det dyriske i mennesket? Enhver, som har stået ved sit barns side og med smil været vidne til dets første vegetative livsyringer, enhver, som har let ad dets grådighed, når det sultent greb efter føden, bør ikke pludselig savne forståelse over for det samme, blot fordi aldersforskellen forrykkes. Den, der ville finde det latterligt at dømme en kat for tyveri og mord, den, der selv som barn har rapset en frugt og vist grusomhed ved at dræbe et insekt, bør ikke være ude af stand til at forstå, at det samme kan foretages af børn i sind, om end voksne i skind. Betragt din egen udvikling opmærksomt, og du vil blive var, at dine bedste tanker og handlinger i én alder var sådanne, at du i en anden ville skamme dig over de samme. Godt og ondt er relative størrelser. Ved vintertid eller på bjergtop er fem graders varme varmt, ved sommertid og i dal er det samme koldt. Men det er samme luft, hvori de findes. I Gud vokser planter, dyr og mennesker, skilt og forenede; der er forskel på alder, årstid og højde, og dog rummes det alt, og mere til, i en og samme Gud.

Er da den nye tids løsen: ligegyldighed for, om noget er godt eller ondt? Svaret ligger i dens alt beherskende tanke: udvikling. Udvikling er en streng herre over for den, hvem den har grebet. Selv om den må lempe sig efter de jordfødtes vilkår, der stadig trænger

til søvn og hvile, er den dog uafbrudt vagtsom og nøjeregnende. Og den ved at ægge – både opmuntre og udskamme – ved det stærkeste middel: bevidstheden om, at det alt foregår i den højstes nærværelse, i hans navn, i ham. En ypperligere spore til kraftig og dog glad selvtugt synes ikke at kunne gives.

Jævnside hermed afføder den nye forståelse et nyt blik, en ny målestok over for al form for menneskelig virken og overbevisning. *Det absoluttes herredømme er forbi, både i moral og i religion.* Disse snævre og ubeherskede begreber, fra hvilke du nu med afsky vender dig, hos enkeltmand eller hos lavere folkeslag, det er, mere eller mindre, dine egne fra da du var barn. Troen på mørkets guder, på Nilens magt, på den menneskefødte guddom, det er alt sammen forestillinger, hvortil du i bedste fald selv ville være nået, hvis du havde levet under de tilsvarende vilkår. Vor tankegang er udtrykket for den jordbund, hvori vi er vokset. Foragt og spot over for andres er kun tegn på en mangel hos en selv. Den sande indsigt, den sande overlegenhed ved sig i slægt med ethvert udviklingstrin. Det er jo hensigten med den undervisning, hvorpå nutiden anvender stundom en snes år af den opvoksende ungdoms liv, at lade hvert slægtled gennemleve de tidligere slægters udvikling, for således at stille det nye fuldt rustet til at gå videre. Kun én følelse er berettiget over for andre udviklingstrin i fortid eller i samtid, det er respekt, og den dermed følgende tålsomhed. Enhver anden følelse, især vrede og spot, røber netop, hvad de ønsker at skjule, vedkommendes *egen mangel på forståelse.*

Det kunne synes, som om dette måtte føre til fælles, selvgod forsumpning. Men i den fulde forståelse er der endnu en bestanddel, den egentligt spiredygtige. Det er *medlidenhed*. Medlidenhed med alle andre, medlidenhed med sig selv. Følelsen af det endeliges smerte i dets afstand fra det uendelige. Det er *denne følelse, der er det sugende i udviklingen.* Det er *menneskets gudside*. Ustandselt drager den opad. Så langt øjet rækker tilbage i tiden, findes den igen. Den besjælede en Buddha, den besjælede en Jesus af Nazareth. Den besjæler i højere eller ringere grad enhver, der uden egoistisk bagtanke giver sig selv hen i kampen for fremgang.

Vi står her ved det punkt, hvor oldtid og nutid rækker hinanden hånden. Alle hine store spørgsmål, der i sin tid som mægtige skyer

lejrede sig over middelhavslandene: stjernetydning, djævelære, tre-enighedstro og Guds menneskevorden, er nu begyndt at lette og at have tabt i vægt. Kun ét spørgsmål står endnu livskraftigt tilbage, har vokset sig stærkere, ikke mindst ved vort århundredes forøgede nærhed mellem alle folkeslag: det er spørgsmålet om *menneskehedens store brodersamfund*. Oldtidens dybeste svar var som bekendt: Det er menneskets højeste opgave at give sig selv hen som offer. Epikuræerne kaldte denne selvhengivelse venskab, stoikerne pligttopfyldelse. Jesus fra Nazareth bestemte den som *kærlighed til næsten*, vakt ved Guds kærlighed til os. Nutidens svar, at den store medlidenhed er udviklingens fremad drivende kraft, er samme tanke. Kun slutter nutiden omvendt af Jesus. Han lærte: Gud elsker os som fader, derfor skal vi elske hverandre som brødre. Nutiden siger: Den højeste, bedste følelse, som vi kan opdage i os selv, er medlidenhed med eller kærlighed til andre. Lad os da følge denne følelse, der synes at være den ypperste form for vort væsen.

Her standser nutidens erkendelse med et ryk og siger: Videre ved vi ikke og kan vi ikke vide. Thi mennesket er endeligt, Gud er uendelig. Men lønligt titter menneskesindet opad og drømmer: Er kærlighed det højeste i menneskets væsen, den eneste følelse, der varm og selvlysende formår at hæve sig over de jordiske vilkår, mon den da ikke er spiren til en højere tilværelse, den næste efter plantens, dyrets og menneskets? Kærligheden kræver ikke løn, den er sig selv nok. Men mon den blotte fornuft i udviklingen er i stand til slægt efter slægt at sætte blomst og blusse af i kærlighedsgerninger? Må ikke kærlighed selv stamme fra kærlighed? Troen tror det gerne. Håbet håber det. Kærligheden mener at føle det.

Men således som vort væsen er formet, er just her ved dets rod-punkt grænsen sat. Vi kan ikke trænge tilbage. *Bundstykket i vort væsen er uvidenhed*. Hvor meget end vor længsels sprængkraft brænder på, vi når ikke hjem ad den vej. Her er vejen spærret. Vi drives i modsat retning, fremad gennem livets snævre løb, afmærket med håbets og troens riffelgange, ad menneskehedens den lange, trange udviklingsvej fra mørkets guder til en lysets og mørkets gud, og videre så langt vort sind formår. Kærlighed kan mildne banen og fredlyse fremtidens store ubekendte. Men heller ikke den kan, som den så gerne ville, flyve forud og vedvarende blive ét med sit ophav. Ethvert forsøg herpå ender med, som det gik Jesus: Menne-

skets den endelige kærlighed brænder ud i smerte, smerte over andre, smerte over sig selv, smerte over Gud. Den jordbundne kærlighed er kun i stand til at nå medlidenhedens form. Vil den stræbe højere, går det den som jordvarmen, når den stråler opad og vil stige til vejrs. Den mødes til sidst af en isnende kulde og synker tilbage som tåge og regntårer.

Menneskets ypperste indhold, kærligheden, er da således stillet: Den kan stundom nå til at føle sig som den bærende kraft i den enkeltes liv, og den kan nå til at føle sig selv båret af en uendeligt større kraft, sit ophav, livets ukendte magnet. Men den kan dog ikke løftes op til dette sit ophav, nå til blivende enhed dermed eller blot til selvsyn deraf. I denne mangel bunder den dybeste smerte. Den bærende kraft er, menneskeligt set, sin egen bære.

Og dog må der leves på disse vilkår. Det magnetstrøgne menneskesind får nøjes med det gran af evne, det fik, nøjes med, i sit inderste som på nål, blot at pege som et kompas med sine yderled, håb og tro.

Dette er, så vidt man endnu kan skelne, hovedtrækkene i den nye periodes livssyn, der er ved at afløse fortidens. At vende tilbage er ikke længere muligt. Det gamle verdensæg er uigenkaldeligt bristet. Der vil imidlertid sikkert gå århundreder, ja vel årtusinder hen, førend den nye forståelse helt er kommet til orde og *fuldt har fået udfoldet alt*, hvad den bærer i sit skød. Ikke blot nu i begyndelsen, hvor det nye endnu brydes med det gamle, vil da livsbelysningen ofte være ret broget og sammensat. Også fremtiden åbner muligheder i så henseende, som vi ikke kan overskue.

Er den nu begyndte tydning menneskehedens sidste og højeste svar på livets gåde? Må denne siges vistnok i det væsentlige at være løst ved de ny synsmåder: udvikling, uendelig verden, uendelig Gud? De begejstrede håber det. Men selve de store spørgsmål: dag og nat, lys og mørke, afstand mellem himmel og Jord peger fremdeles ud over fjerne, fjerne fremtids baner. Nøgternt set står vi endnu kun ved svarets begyndelse. Det er atter en gang lykkedes at finde et nyt og sandsynligere svar på forholdets: Hvorledes? men vi er end ikke nået til sagens: Hvorfor?

Thi endnu har intet menneske kunnet besvare: Hvorfor er tilværelsen som den er? Hvorfor lider vi smerte? Buddha, Sokrates,

Jesus, Giordano Bruno har på dette punkt ikke formået at løfte blot en flig. Og for nutidens tanke står forholdet lige så uforklaret som fordem. Forgæves tilslører vi sagen ved at tale om udvikling, opdragelse og det endeliges stræben imod det uendelige. Men hvorfor er der afstand? Hvorfor skal Jorden have en natside, mennesket være undergivet søvn, slaphed, sygdom, død? Udtrykkene „udvikling“, „endeligt“, „uendeligt“ forklarer ikke det bitterste i så henseende. Hvorfor en udvikling, der kun sent og med smerte nærmer sig sit mål? Hvorfor skørner stadigt det uendelige i endelige verdener og enkeltvæsener? Ethvert menneskeforsøg på at besvare dette er hidtil, fra hvilken side det end har søgt at stige op, vingskudt og blødende atter styrtet ned fra højden: „Er tilværelsen og dens smerte tilfældets værk?“ – Endnu mere gådefuldt end selve tilfældet. – „Er den en virkning af fornuft?“ – Ufatteligt. – „Er den fremkaldt af kærlighed?“ – Evige kærlighed, hvor kunne du nænne det!

Det er muligt, at menneskeheden aldrig skal nå til fyldestgørende svar på sine spørgsmål. Måske er det dens lod, som blodlegemer i årenettet over den gamle, endnu unge Jord, altid at have en hinde imellem sig og lys og luft. Selve Jorden når jo også kun til bestandigt at kredse om den ild, hvorfra den stammer. Men sikkert vil menneskeheden uafbrudt stræbe efter svar på de spørgsmål, som selve tilværelsen stiller til den. I denne bestandige stræben vil dens livsløb tegne sig. Og af de skiftende svar vil den skiftende livsbelysning afhænge.

Med denne lange vandring for øje falder der et nyt skær over livstoget, som det bugter sig frem, ungt, kækt og broget, i det tyvende århundredes morgengry. Det uendeliges luftning har frisket de forrestes blik; det store ubekendtes brusen summer forude. Nu som tilforn forstår kun de færreste hinanden, så lidt som sig selv. Men mens blikket med spænding iler fremad mod det, der bruser dem i møde, toner endnu tillidsfuldt det gamle feltråb gennem rækkerne, om end med forskellig tydning: „Så bliver da de tre, tro, håb og kærlighed, men størst af disse er kærlighed.“

FJORTENDE BOG
LIVSAFSLUTNING

Døden, livets afslutning er ikke det mindst uforklarlige ved den store gåde, vi kalder „livet“. Muligt ville livet forekomme os endnu mere gådefuldt, hvis der ingen død var. Men døden står i hvert fald for os som gådens ukendte „løsning“, hvad enten den antages at „løse“ som sværdhugget den gordiske knude, eller at danne indgang til en ny art liv.

Denne dødens afgørende betydning skulle man tro måtte give menneskelivet dets væsentligste præg. Uberegnelig, uundgåelig, alt afbrydende, måtte den synes hos ethvert menneske med en smule eftertanke at skulle forrykke alle synsmåder og værdibestemmelser, *omdanne hver livsanskuelse til en blot dødsanskuelse*. Dette finder imidlertid kun i ringe grad sted. Forholdet er tværtimod omvendt. Det er ikke døden, der kaster sit skær over livet, men *livet, der kaster sit skær over døden*. Vi udmaler os den efter livets mønster enten som en nattesøvn uden drømme eller som et dagværk. Den nye „dag“ forestilles af nogle som en helligdag med højtidsro og bestandig fortsat kirketjeneste, af andre som en hverdag enten med kamp og sul i Valhal, eller med jagt på større vidder, eller endelig med en moderne tænkens fortsatte stræben efter fuldt at fatte. Overalt gør livet sin ret gældende, spejler blot sig selv i den ubekendte død og styrker den enkeltes kraft til at leve. Thi livet vil leves. Det nytter ikke, om vi stritter imod. Det banker i vor puls, gynger i vort åndedræt og snurrer os rundt i skiftende forhold og indtryk. Vi nødes til at gribe for os for ikke at falde. Uden vanskelighed indøves enhver af os i, at det er en dårlig elev, der kun vil sidde og drømme om, hvad han skal bestille i næste klasse.

Men derfor er døden ikke ophørt. Den er der alligevel. Og den befaler stadigt sit stop! med samme myndighed. Det virker som et ryk, en opstemning af livsforhold hos de efterlevende; thi den,

hvem den rammer, er tavs med det samme. Det gentager sig her, hvad der er fælles for alle menneske-livsvilkår: det, vi helst ville vide, får vi ingen besked om. Hvad er jeg? Vi ser kun en række brogede billeder, men mit jeks livstråd, hvorpå de er trukket, er usynlig. Hvem har dannet mig? Jo skarpere vi spejder, des mere forstår vi, at vor egen tanke om Gud er det hele, hvortil vi med vor tanke kan nå. Hvad er døden? Den døde svarer ikke; vi opfanger kun støjen af de efterlevende, der stimler sammen om ham.

Døden er således kun *livets opsigtsvækkende ophør*. Mere får vi ikke at vide derom. Men just dette har til alle tider givet alt, hvad angår død og begravelse, sit præg: en tætpakket stimmel af virkelighedsforhold, der, latterlige for så vidt de skal gælde for en forklaring, ubønhørligt stoppes op af en uforklarlig skranke. Heraf denne underlige trippen, dette skiftende lys på korte, toppede bølger. Heraf denne skarpe modsætning mellem næsten forargelige, virkelighedsstruttende, ja glade udtryk for savn og tab. Heraf denne til alle tider herskende tilbøjelighed til at lade begravelsesskikkene veksle i ustandselig fart.

Thi skønt hver slægt indbilder sig det modsatte og delvis finder trøst i, at *skikkene ved jordefærd* er de samme som fordem, *skifter* de netop med en feberagtig hast. Ingen mærker det. Uroligt indvæver hver slægt nye billeder på gammel grund. I København f. eks. har således i det 19. århundrede følgende begravelsesskikke hurtigt afløst hverandre: Først samledes et indbudt følge af mænd i den afdødes hjem og fulgte til vogns kisten fra hjemmet til kirken. Så samledes det indbudte følge blot i kirken. Så ophørte indbydelserne; hvem, der ville, fulgte, dog blot mænd. Senere blev det almindeligt, at også kvinder var til stede i kirken, først skjult i pulpituret, så åbenlyst i koret, til sidst i følget til kirkegården. Så forlagdes højtideligheden hyppigt fra sognekirke til kapel på kirkegården. Fra en ringe begyndelse, et par blomster i kisten og på dens låg, voksede skikken op at sende kranse, der til sidst blev så talrige, at de kunne dække ikke blot kisten, men gulvet foran den og stolestaders indgang fra kor til kirkedør. Samtidig holdt levende planter deres indtog som altersmykke ved siden af sorte draperier og flor, og uden at man mærkede det, skiftede kisten farve fra sort til gul. Sluttelig genopstod den ældgamle begravelsesskik, ligbrænding.

Det er disse ejendommeligheder, vi må have i erindring for ikke

at gøre fortiden uret, når vi i det følgende skal betragte forholdene i Norden i det 16. århundrede. Hvad vi vil få at se, er det almenmenneskelige, at just ved død og jordefærd trænger livets mest brogede, virkelighedsmættede forhold sig sammen i opløb, ude af stand til at forklare, blot for at spørge. De får intet svar. *De søger at skjule tomheden ved ceremonielt at ordne.* Medens skik hurtigt afløser skik, gentager enhver af dem med værdighed: Så gjorde vore fædre.

Dåre da den, der ville tro, i en tidsalders døds- og jordefærdsskikke at finde nogen oplysning om, hvad døden i sig er. De indeholder højt regnet et forvirret, uklart forsøg herpå, hvor gammelt og nyt broget mødes. De minder i bedste fald om, hvad der foregår den dag i dag i vore kirker, når kisten bæres ud. Foroven bruser orglets toner ud gennem kirken, brede bølger, der ruller over den døde, som sænkedes i havet. Forneden kisten mellem tilskuerne i stolestaderne; vemod, anstand, ligegyldighed, smukke blomster; „hvem mon den mand er derovre?“ „Hvadbeha’r? Jo, pengeforholdene skal være nogenlunde.“ „Så fik det da en ende, og man kan komme ud!“ – Men hvor sjælen er, om den slukkedes i død eller vågnede til nyt liv, derom fås intet at vide.

Hvorfor da dvæle ved al denne tomhed? Historisk set kan emnet ikke forbigås, thi just dette skuespil har hos enhver slægt med fuld ret lagt i høj grad beslag på alle de levendes tid og opmærksomhed. Livsafslutning har, selv om den intet kunne melde om døden, altid stærkt båret vidne om livet. Keder det dig at se menneskelig naragtighed ufrivilligt stillende sig selv i gabestokken ved en lejlighed som denne, så læg hellere bogen straks fra dig! Eller hvis du foretrækker og formår det: læs den med deltagelse! Spor i disse ofte så besynderlige skikke bristende forsøg på at tyde det ubekendte! An bag disse virkelighedsudtryk et hjerte, der banker som dit eget, uroligt, uden svar på: hvad er livsafslutning?

I

„Mens det så er, at intet er vissere end døden, og intet uvissere end dødens time, thi skikker jeg mit *testamente* af det gods, som Gud har mig forlenet.“ Således lød – oprindeligt på latin, senere på

dansk – den gamle sædvanlige indledning til fortidens testamenter.¹ Hvad et „testamente“ er, forstår i nutiden hvermand: en ejers skriftligt udtalte vilje med hensyn til hans eje efter hans død. Men for det 16. århundrede var betydningen ikke fuldt så klar. Sprogbrugen svingede endnu, eller rettere, selv om ordets juridiske betydning var klar nok, foresvævede der dog de fleste ved lyden af dette ord tillige noget andet og mere. Dette vekslede imellem: en gave til Gud og en levnedbeskrivelse; som det dengang hed: en *sjælegave* og et *testimonium*. Det var eftervirkninger fra den tid, da katolicismen endnu var landets religion.

I den katolske tid havde det nemlig været skik, at *gejstlige* var de vejledende og *førte pennen*, når testamente skulle affattes. Ganske naturligt var følgen blevet den, at kirkelige hensyn og interesser ved denne lejlighed trådte i forgrunden. Kunne en mand eller kvinde ved tanken om døden bevæges til at skænke alt sit gods til Gud, så at testamentet forvandlede til et gavebrev til kirken, så var dette naturligvis det bedste. Men selv om man måtte unde arvinger efter verdslig lov også nogen part, så var der dog endnu et vidt spillerum tilbage. Kirkelig set – og med tanken om døden var enhver gerne villig til at se med sin åndelige formynders, kirkens øjne – var sagen klar nok. Hvem ejer godset, og hvem bør have den mest mulige fordel deraf? Du selv, min ven! Velan, så tag det da med dig og brug det som tærepeng på den lange rejse, der forestår! Thi snart, måske i næste øjeblik, er du i *skærsilden*, hvor dit legeme skal pines, for at sjælen må lutres ren. Pinen er lang, men kan forkortes. Har du vidnesbyrdet, testamentet i orden, beviset for, at du har betænkt kirken og de fattige, så er det *sjælegave*, betaling for, at din sjæl hurtigere må slippe ud af luerne. Hvorledes kan dette ske? Ganske simpelt: gaven, din gode gerning, og kirkens dermed betalte messe for din sjæl letter denne, så at den på forbønsvinger svinger sig hurtigere op af skærsilden. Det er i sandhed vel anvendte penge i tide at købe sig kirkens sjælemesse og fattiges forbøn.

En tankegang som denne, ikke tilhvisket af en bedrager, men udtalt med alt det beståendes og overleveredes fulde myndighed, overbevist og overbevisende, måtte sætte dybe spor i folkets bevidsthed. Kirkens stadigt voksende rigdom blev det ydre udtryk herfor, brugen i daglig tale af ordet „sjælegave“ i betydning af te-

Den fattige Lazarus' død var et fuldkomment eksempel på „salig“ død. Englene førte straks hans sjæl til „Abrahams skød“. Kalkmaleri fra o. 1500 i Karmeliter-klostret i Helsingør. (Nationalmuseet fot.).

stamente blev det blot sproglige udtryk for det samme. Og her som altid viste sig kirkens frisind og barmhjertighed fremfor den verdslige øvrigheds. Et „testamente“ i blot verdslig forstand lod sig ikke

skrive, når først den pågældende var død. Så var fristen uigenkaldelig omme. Men kirken var villig til, selv om en var død i synd og glemsomhed, at give efter for hans kæres bønner og af dem modtage „sjælegave“ for ham, så sjælemesser læstes og forbønner lød for ham som for andre.

Med urette ville nutiden trække på smilebåndet ad datidens testamentariske gavmildhed over for kirken. Rent nøgternt set var hin tids skik ikke blot smuk, men hensigtssvarende. Den katolske kirke var mindre ublu i sine betalingskrav end et begravelsesvæsen i nutiden. Den *sørgede for støvets fred* på en billigere, hensynfuldere og langvarigere måde, end nogen institution nu til dags vil eller kan gøre. At den tillige sørgede for sjælens fred var naturligvis i troendes øjne et fortrin, som ikke kunne vurderes højt nok. Men ganske praktisk set var tillige kirken den pålideligste legatbestyrer, der dengang fandtes. Vor tid, der, hvad anvendelse af efterladte midler angår, er vendt tilbage til hin tids tankegang, ønsket om at „gøre godt“ dermed efter døden, ser ikke med beundring på de mellemliggende århundreders oldtidsdrift. Nutiden bliver ikke varm mere ved tanken om at anvende de efterladte penge til en begravelse og et derpå følgende skrald, der skal spørges vidt og mindes længe, den døde til ære.

Trangen til at mindes og hædres efter døden er dog en menneskelig. Mange ville måske mene at finde dens spor ikke blot i lysten til en opsigtsvækkende begravelse, men lige så vel i testamentets legatbestemmelser. Denne trang syntes lovlig knapt aflagt i den katolske tid ved gaver til kirken. Man søgte da at imødekomme den ad dobbelt vej. Dels blev de i testamentet bestemte „sjælegaver“ uddelt til de fattige eller af kirken selv modtaget så højtideligt og opsigtsvækkende som muligt, ligesom „sjælemesserne“, der læstes til tak herfor, ofte flere år i rad gentoges på den pågældendes fødselsdag eller dødsdag. Dels blev testamentet selv oplæst i kirken ved begravelsen. Dette var uden tvivl en skik, hvorved romerkirken i sin tid havde føjet sig efter ældgamle, nordiske retssædvaner med hensyn til betingelsen for testamentets gyldighed. Men anvendt i kirkens hånd virkede denne oplæsning ved graven mægtigt. Den blev en offentlig hædersbevisning for den afdøde, tildelt af den højeste myndighed under gribende omgivelser. Vel lød her ikke bifaldsklap, som når ved bryllupper en gavmild skænk til de nygifte

opråbtes. Men den højtidelige oplæsning, der ofte ledsagedes af en kort beretning om, hvem den afdøde var, og hvad han havde virket, lød med en egen betagende magt, en ære for den afdøde, lægedom for afsavn hos efterlevende, æggende som et godt eksempel for hver i følget. Testamentets oplæsning i kirken blev da det afgørende *vidnesbyrd*, det kirkens *testimonium*, hvormed den ledsagede sjælen fra denne verden over i den næste. Intet under, at „sjælegave“ og „testimonium“ stod i begyndelsen af det 16. århundrede for de flestes sind som det væsentlige ved et testamente.

Det lykkedes ikke de nærmest efterfølgende slægter at frigøre sig herfor. Vel afskaffedes katolicismen, og lutherdommen blev statskirke, men stadig famlede man, hvad testamenter angik, om de gamle forestillinger.

Det hørte da i hele det 16. århundrede med til ethvert sømmeligt testamente, at deri bestemtes gaver til kirke, præster og de fattige. Gamle, ivrigt katolske slægter i Danmark, som f. eks. Billerne, havde efter reformationen ondt ved at holde trit med de nye forhold. Det var ikke blot Mogens Bille, der i sit testamente af 1537 endnu betænkte en hel del forskellige klostre, hvad der efter reformationens indførelse måtte synes urimeligt, da de jo nu ikke længere skulle tjene de gamle øjemed. Rigshofmester Eske Bille gjorde år 1551 ganske det samme. Han ikke blot skænkede gaver til adskillige klostre, men tilføjede: „Skal priorissen i Vor Frue Kloster i Roskilde have 1 nobel og hver klosterjomfru sammesteds 1 rhinsk gylden. Ligeså i Skt. Peders Kloster i Lund.“² Andre folk havde lettere ved at finde mere tidssvarende udtryk. Da f. eks. Ludse Hans Prytz' lå syg i Helsingør 1592 og tilkendegav for øvrigheden, at hun gerne ville gøre testamente, forklarede hun de fire mænd, der i den anledning sendtes til hende, „at hun til et evigt testament ville efter sin død udgive“ 100 daler til Skt. Nikolaj Kirke, 100 daler til de fattige husarme, til magister Søren Sogneherre og til hr. Anders Kapellan 20 daler til hver, til skolemesteren og hørerne 10 daler, og 10 daler til alle peblingene tilsammen.³ Helt moderne, om end måske ikke fuldt så kærkommen, var følgende bestemmelse i Mogens Henriksens testamente af 1566: „Først giver jeg Helsingørs Sognekirke opera Philippi Melanchthonis [Melanchthons værker], som er 4 volumina [bind], og jeg selv har hørt dem mesten, under alles vores lærefader og skolemester Filip Melanchthon.

Samme bøger skulle lægges åbenbare i koret i kirken og i små lænker forvares. Kirkeværgerne skulle passe flittigt på, at de ikke bliver kirken forventede.“⁴

Derimod tabte sig hurtigt en gaveform, der i den katolske tid havde været meget almindelig og indbringende for kirken. Det hed dengang hyppigt i testamenter som så: „Jeg giver til Vor Frue Kirke i Ribe, hvor jeg ønsker min grav ved siden af min broders, min grå hest med bidsel, sadel og tilbehør.⁵ Jeg vil begraves i Skt. Halvors Kirke i Oslo og lade indride med mit stakkede *harnisk* og en *hingst*, og skulle mine arvinger løse den hest og harnisk med 40 mark, om de ville, det halve til kirken og det halve til klerkene. Til Vor Frue Kloster giver jeg to lødige mark og at ride derind med en hest og den redskab dertil hører, som mine arvinger kunne løse for 30 mark. Til Vor Frue Kirke giver jeg to lødige mark og at ride ind med min hingst, mit orlogs harnisk og al redskab, som dertil hører, og skulle mine arvinger kunne løse det for 40 mark. Og vil jeg, at mit skjold og min hjelm skal ophænges i Hellig Korsens kirkekor, der hvor den unge kong Hågen hviler.“⁶ Sådanne bestemmelser om at „lade indride“ i en eller flere forskellige kirker og lade arvingerne løskøbe hest og våben for en angiven sum havde været meget almindelige i katolicismens dage. Olaus Magnus omtaler skikken som sædvanlig i Sverige.⁷ Men efter reformationen forsvandt bestemmelserne herom fra testamenterne. Dette betød ikke, at skikken selv afskaffedes. Men man ophørte blot at yde vederlag herfor til den enkelte kirke, der jo på landet nu hyppigt tilhørte selv arvingerne.

Skønt den skik at betænke kirken i sit testamente holdt sig det 16. århundrede igennem, var den dog tydeligt nok i tilbagegang. „Kirken“ var jo ikke længere en person som i den katolske tid. Og de

Ikke sjældent finder man sværd nedlagt i grave; men ellers er der næsten intet levnet af det ridderlige udstyr, som i middelalderen fulgte med til kirken, når herremænd skulle bisættes. En undtagelse er et lille pergamentsbetrukket træskjold i Roskilde Domkirke. Det bærer slægten Skaves våben. Skjoldet er af den type, der kaldes en tartsche, og som brugtes ved turneringer. I højre side – set fra bæreren – er et indhak, hvori han kunne holde sin lanse.

enkelte kirker var svundet ind fra at være dag og nat befolkede og oplyste rum, med messer årle og silde, til blot forsamlingshuse uden vært, hvor der var øde de seks dage om ugen, og man selv måtte sørge for håndværksfolk for at få det mindste udført. Den lutherske gejstlighed gjorde dog, hvad den formåede, for at bevare den gamle skik med sjælegaver. Biskop Peder Palladius pålagde f. eks. provsterne at påse, at „enhver, hvem Gud har undt og givet noget i hænderne, bør i sin sidste tid, om han ellers vil tænke sig ret om, give i sit testamente til kirken, sognepræsten, degnen og de fattige folk i sognet, som af arilds tid har været skikket til en bekendelse og taksigelse for det fremdragne levned her i verden“.⁸ Og på sine visitatsrejser i Sjælland lagde han selv menigheden på sinde: „Fire er I pligtige at give til i eders testamente, I som have noget at give af: til eders sognekirke (som eders forældre har givet til før eder), til eders sognepræst, til eders sognedegn og til de fattige i eders sogn.“⁹

Det var en overordentlig vanskelig stilling, hvori den lutherske gejstlighed her kom. Det drejede sig om en af kirkens og gejstlighedens tidligere største indtægter, som det i de nuværende knappe tider dobbelt gjaldt om at bevare. Men dens forudsætning, de gode gerningers værd, skulle man jo samtidig på det ivrigste bekæmpe. „Sjælegave“ var ikke og kunne ikke længere være gave for nogen sjæl. Peder Palladius smuttede uden om dette afgørende punkt ved at begrunde skikken i, at „eders forældre have givet før eder“, og at det „fra arilds tid har været skikket til en bekendelse og taksigelse for det fremdragne levned her i verden“. „Sjælegave“ blev altså til en nedarvet sædvane, der udtrykte trosbekendelse og tak for livet. Det var alt, hvad den kunne pustes op til, men dog for lidt til virkelig i længden at bevare dens gamle førlighed.

Den lutherske gejstlighed kæmpede ivrigt i det anviste spor. At det ikke var småting, hvorom det drejede sig, viser talrige eksempler. I Ludse Prytz' ovennævnte testamente var det 20 daler til sognepræsten og 20 daler til kapellanen. Fra år 1559 haves en kvittering fra professor Klaus Lauritsen Skavbo på 100 daler, som Johan Oxe „gav mig på sit yderste i testament til sjælegave“.¹⁰ På landet var det både i Danmark, Norge og Sverige i reglen en ko, der var blevet givet og endnu stadig blev givet i sjælegave. Ifølge gammel skik blev den ofte trukket med i toget ved bønderes begrav-

velse. Men det nærliggende spørgsmål måtte under de forandrede forhold nødvendigvis rejse sig: Hvem skulle nu have den? og hvorfor skulle den egentlig nu gives? Den lutherske gejstlighed mente selvfølgelig: koen til sjælegave skal præsten have som betaling for hans ulejlighed ved begravelsen. Men de nye verdslige kirkeejere mente, at den tilkom dem. Heraf opstod, som vi senere i enkelthederne skal se, en meget varm strid.

Sjælegavekoen eller *udfærdskoen*, som den kaldes i Norge, har i århundreder, måske årtusinder spillet en rolle i den nordiske bevidsthed. I den hedenske oldtid synes det at have været skik, at den døde droges til graven af en ko, høvdinger af en hest, der ofredes og fortæredes ved gravøllet. Dunkle spor af samme skik kan følges ikke blot i Tyskland, men helt over til Indien.¹¹ I den katolske tid tilfaldt koen og løsesummen for hesten kirken og klerkene til deling. Efter reformationens indførelse søgte præsterne og kirkeejerne hver især at hævde sig eneret til koen. Da den herom opståede strid endte med, at denne form for sjælegave bortfaldt, forsvandt dog „udfærdskoen“ ikke derfor. Nu til dags eller dog for få år siden fortæredes den i Danmark ved begravelsesgildet. Det hedder herom malende i en beskrivelse af „dansk bondeliv“, som det i mands minde førtes i Vestjylland: „En gammel aftægtsmand i Kvong lod præsten føle på en stud, der skulle bruges til hans jordefærd, og spurgte, om den ikke var fed og god. Han glædede sig daglig over, hvor godt den trivedes, og at den skulle blive spist ved hans begravelse. Det skete også.“¹² I løbet af et årtusinde eller to har skikken således drejet sig rundt, og koen er endt som den var begyndt med at fortæres ved begravelsesgildet.

Gejstlighedens sjælegave var et dobbelttydigt udtryk, især efter at reformationen havde forvandlet præsterne til mennesker som alle andre. Christian III var i sin universitetsfundats ubarmhertig nok til at vende det mod de lutherske præster selv ved at forordne, at enhver præst eller vikar skulle ved sin død efterlade universitetet en daler eller rhinsk gylden i „sjælegave“.¹³ I universitetets regnskaber efter århundredets midte ses denne afgift at være blevet opkrævet med omhu og have indbragt ikke så lidt.¹⁴ Men den var vanskelig at få inddrevet og af flere grunde ilde set.

Sjælegave til de fattige var et så nærliggende udtryk for en menneskelig følelse, at den naturligt holdt sig i testamenterne også ef-

ter reformationens indførelse. Dog ændredes lidt efter lidt formerne. Den simpleste form var den: „Giver jeg så og så meget at skifte blandt de fattige udi kirken efter min jordefærd (1558).“¹⁵ Eller: „Det er min vilje og begæring, at der gives en almisse-gift til de fattige her i byen med seks tønner øl og smør og brød, som dertil hører. Item giver jeg og degnene her udi skolen to tønner øl, for de skulle følge mig til graven og mit sidste lejested (1574).“¹⁶ Da lensmanden på Bergenhus, Erik Rosenkrantz, 1562 mistede sin ældste lille søn, der begravedes den 11. november, hedder det 13. november i en dagbog fra Bergen: „På denne dag lod Erik Rosenkrantz uddele rundeligen med mad, drikke og penninge på sin gård på strand, og hr. Jørgen, hans prædikanter, var en af dem, som uddelte.“¹⁷

Derimod tabte sig mere og mere bestemmelserne om, at den afdødes *sjæledag* – årsdagen efter hans død – skulle fejres på samme vis. I den katolske tid havde dette været meget almindeligt. Denne fest med gaveuddeling kaldtes „årtid“. År 1530 skrev således fru Anne Rud til sin svigersøn Eske Bille: „Må I og vide, kære søn! at jeg gjorde i går „årtid“ efter min kære husbond. Gud være ham nådig og miskundelig!“ Datteren må have svaret med en opfordring til i denne anledning at uddele penge til de fattige, thi i næste brev fra Anne Rud hedder det: „Kære datter! som du skriver, at jeg skal „gøre godt“ for hans sjæl, så må du vide, kære datter, at jeg har gjort det yderste, jeg vidste ham kunne være bistandig [dvs. til bistand] på sjælens vegne. Og når Gud vil, at Eske og du kommer ned, hvad eder da tykkes ydermere at gøre, vil jeg altid ganske gerne hjælpe til og tillade.“¹⁸

Man ophørte da nu med sådanne bestemmelser som f. eks. i domprovst Hans Urnes testamente af 1503: „Fattige peblinge og fattige folk giver jeg, i tre år omkring, fire „gifte“ med flæsk, brød og smør.“ Eller i biskop Lage Urnes af 1529: „Til evig tid skal der hvert år efter min død på min sjæledag uddeles 30 almisser med mad og øl, sko og klæder.“¹⁹

Ligeledes om end til dels af andre grunde, ophørte en anden „sjælegave“ til de fattige. Det var de såkaldte *sjælebade*. I middelalderen havde det været almindeligt at bestemme i sit testamente, at så og så mange fattige skulle til bedste for ens sjæl have gratis bad i en af byens offentlige badstuer. Otto Meyer i Lübeck f. eks.

Erik Ottesen Rosenkrantz (1519–75) arvede store godser i Norge. Som lensmand i Bergen og på Vardøhus spillede han en stor rolle i norsk politik – næppe til skade for landet, selv om han over for Frederik II tilstod, at han ikke brød sig om Norge. (Maleri på Gavnø).

affattede 1460 sit testamente således: „Det første år efter min død skal på den første dag i hver måned 13 fattige mennesker, der lider nød, have bad, og efter badet skal man føre dem til mit hus, give

dem at æde og drikke et redeligt måltid, og efter måltidet give hver af dem to penninge i hånden.“ År 1539 bestemte Henrik Carstens sammesteds: „Kort efter min død skal man holde tre sjælebade, og enhver af de arme, der kommer i badstuen, skal man give en kande øl, en bolle og en penning.“²⁰ I de to ovennævnte testamenter af Hans og Lage Urne var der med uddelingen af mad efter deres begravelse tillige forenet *badstuegang*. Domprovsten gav kun flæsk og smørrebrød til sjælebadet, men biskoppen bestemte ikke mindre end to læster øl til uddeling, hvilket må kunne have frembragt mange glade sjæle.

I det 16. århundredes andet og tredje årti gik imidlertid de of-fentlige badstuer i Danmark meget tilbage. De misbrugtes til svir, blev farlige som smittebringere, og en mængde af dem måtte luk-kes. Dette blev den ydre foranledning til „sjælebadenes“ ophør, som vel også af religiøse grunde ellers ville have tabt sig. Den sidste enlige fugl, der endnu holdt på sjælebade, var en mand fra en svunden tid, kanniken hr. Jens Jørgensen i Roskilde. Han bestemte i sit testamente 1558: „Femten mark at skifte blandt de fattige i kirken efter min jordefærd, item en badstuegang med en runder udgift.“ Hvor „rund“ udgiften end er blevet beregnet, har her dog næppe vanket noget, der kunne sammenlignes med, hvad skik var i gamle dage. Testamentet antyder selv overgangen til den tørre tid: „Item til sko, vadmæl og lærred at give til fattige folk i Guds navn 100 mark.“²¹ Det var uden tvivl yderst fornuftigt. Men hvor forskelligt dog fra den gode, gamle tid, hvor nyvaskede oldinge, krøblinge og landstrygere gladeligt i badstuen drak salig bispens sjæls skål, til skrøbeligt tyngte måske for dem selv, men til lettelse for hans sjæl i skærsilden. Man gled nu ind i den alvorlige, den „Satans tid“, hvor *det* skulle kaldes godgørenhed: „Fremmede stakler lod han fodre præsten til i deres sygdom, og efter deres død beskikkede han dem en hæderlig jordefærd med kiste og andet.“²²

En måde at betænke de fattige på, der derimod synes at have været i tiltagende i det 16. århundrede, var den at bestemme sjæle-gaver til alle dem, der stod i tjenesteforhold til én. Nu, da „kirken“ ikke længere påtog sig omsorgen for de fattige i samme grad som hidtil, faldt det naturligt, at man især tænkte på de trængende, der havde stået én selv nær. Det blev almindeligt at give sine folk et halvt eller et helt års løn. Fru Sidsel Bryske bestemte f. eks. i sit te-

stamente af 1571, at skolemester Lucas og alle hendes svende skulle have til sjælegave efter hende „et års løn både klæder og penge“. Hver af hendes fruerstuepiger skulle have seks alen engelsk til en kåbe, „lille Karen“ elleve alen engelsk til kjole og kåbe, „lille Marren“ tre alen engelsk til en kjortel osv. Derhos skulle „fattige folk her i sognet“ have 100 alen blårgarn, 100 alen vadmel og 100 par sko.²³ Under sådanne forhold kunne den, der gjorde testamentet, især når han var syg, let komme til at glemme enkelte. Det blev da testament-udførerens sag at efterhjulpe sligt. Mogens Billes testamente f. eks. var vel meget udførligt. Men dog måtte hans brødre Ove og Knud på Svanholm 1538 udbetale både løn og sølvskeer som sjælegave til ikke så få personer, om hvilke det hver gang tilføjes: „Thi hr. Mogens havde inte betænkt ham udi sit testamente.“²⁴

Den største post blandt gaver til undergivne blev dog, hvor *jordegods-ejere eftergav deres bønder afgifterne*. Hr. Mogens Bille eftergav således i sit testamente 1537 sine fleste bønder et halvt års landgilde, „mine fattige tjenere i Sonnerup og Englerup et helt års skyld og landgilde“.²⁵ Fru Pernille Oxe, Otto Ruds enke, eftergav 1576 sine bønder et halvt års skyld og landgilde.²⁶ Fru Sidsel Bryske 1571 eftergav alle sine tjenere et års landgilde.²⁷ Rigens hofmester hr. Eske Bille (1551) endelig drev det vistnok videst i følgende bestemmelse: „Alle mine ugedagsmænd for alle mine hovedgårde giver jeg frit og kvit for deres rette landgilde de to første år.“²⁸

En ganske egen art testamentariske gaver dannede *erindringsgaverne*. I denne henseende grebes det 16. århundrede af en lidenskab, der kunne blive besværlig nok for den, der ved begravelsen skulle oplæse testamentet, og næppe heller var de rette arvinger kærkommen. Man følte den mest ustyrlige trang til at uddele mindegaver. Al den gavmildheds strøm, der tidligere bred og dyb var runden ud i kirken, splittedes nu, da den mødte hindring, i et delta af smågaver til verdslige personer. Ingen slægtning, ven eller bekendt, høje og lave, fra kongen til den ringeste, ingen modersjæl kunne vide sig sikker for at blive betænkt med en mindegave af en fjerntstående i hans testamente. Skikken har utvivlsomt haft sit forbillede i forhold fra den katolske tid, men den nåede en vild overdrivelse i den lutherske.

De gaver, der uddeltes, var i de allerfleste tilfælde, guld- eller sølvgenstande, meget ofte slet og ret pengestykker. Rige folk borttestamenterede guldmønter, portugaløser, rosenobler, henriksnobler, engeloter, ungarske gylden, rhinske gylden og deslige – mindre velstillede blot sølvmønter – dalere, marker, hvider osv. Det kom ikke så meget an på mindegavens størrelse som på mængden af dem, der ramtes. Som de efterlevende i nutiden sender visitkort om efter begravelsen, sendte man dengang selv, i levende live, hilsen pr. testamente. Det kom til at virke på lignende måde, idet testamentet, når det oplæstes efter kistens nedsænkning i graven, bar vidne om, at den afdøde med tak havde tænkt på hver enkelt.

Den, der hyppigst betænkte, var kongen. Fortegnelserne over Christian III's og Frederik II's sølv-bordtilbehør²⁹ med de omhyggelige opgivelser af, hvorfra hvert stykke stammede, viser os den mest brogede stimmel af kredentser, kander, krus, stobe fra alle landets hjørner, arvegods efter undersætter, der havde betænkt kongen. Det forarbejdede metal bevaredes i det mindste for en del i sølvkammeret. Derimod tog landsfaderen selv de rede penge og brugte dem på de salig sjæles velgående. Den naive skik blev nemlig almindelig, at man foruden sølvgenstanden tillige gerne gav kongen nogle guldskillinger. Den første lutherske bisp i Bergen, mester Geble, testamenterede således Christian III en sølvkande og 4 henriksnobler i sjælegave.³⁰ Ove Bille bestemte 1554, at kongen, dronningen og prins Frederik skulle hver have efter ham en forgyldt stob med låg. Men i et senere testamente året efter gav han desuden kongen ti ungarske gylden, dronningen og prinsen hver otte.³¹ At i en snæver vending også mangt et bulet sølvkrus fra småfolk gik fra kongen videre til smeltediglen i mønten for at gøres i penge, er let forståeligt. Tiden under Den nordiske Syvårskrig betegnede i så henseende en hel folkevandring.

Det synes, som om *mand og mand imellem* har bekendtskabets grad været målestokken for mindegavens pengeværdi. Efter kanik Jens Jørgen i Roskilde fik således flere af hans gejstlige venner guldpenge, præsten hr. Anders Madsen og to borgmestre og flere andre, som det synes fjernere bekendte, kun en sølvdaler hver.³² At kongen fik det bedste stykke sølvtøj var i sin orden. Men man får indtrykket af, at det var et ikke sjældent forekommende snoberi: ved en guldskillling til f. eks. Herluf Trolle, Peder Oxe, Kri-

stoffer Valkendorff eller lignende standspersoner at antyde et intimere forhold til dem, end der egentlig havde fundet sted. Muligt har sligt ærgret en eller anden i følget. Den, der var betænkt, indkasserede velvilligt mindetanken og mønten.

Bedst var det naturligvis, hvor mindegaverne foruden metalværdi tillige havde anden, der hindrede sammenligning. Det var f. eks. meget vanskeligt at sige, hvem der fik mest efter fru Sidsel Bryske, enten Iver Lunge, der skulle have en hvid oddertunge med en guldkrone over, og tre stene og det stob, uglen står på; eller Folmer Rosenkrantz, der skulle have både en gråsort og en grå oddertunge; eller Tønne Bryske, der fik en sølvflaske; eller Birgitte Gøye, der skulle have „den penge, som min salig broder gav mig, som er gjort efter de penge, Vorherre blev solgt for.“³³

På afstand set, hvor et længere tidsrum kan overses, kom der ved disse forhold et eget præg over datiden. Medens personerne skiftede, og de enkelte ejere gik til hvile, blev familiestykkerne, arvestykkerne ligesom det egentlig bestående og levende. Det var dem, der „byttede gårde“ og i tidernes løb spandt et underligt fletværk mellem slægterne, idet de som en slags „vandrepekaler“ stadigt gik videre. Genslag gjaldt dog i denne leg. „Giver jeg alle hr. Eske Billes sønner tilsammen den guldkæde, deres fader gav mig i sit testamente,“ hedder det i biskop Ove Billes sidste vilje.³⁴

Igennem disse mindegaver havde *sjælegaverne* uformærkt skiftet karakter. Dette træder endnu tydeligere frem, når vi lægger mærke til andre småtræk. I Mogens Henriksen Rosenvinges testamente f. eks. (1566) gav han sin broder Niels „den sølvske, som tilhørte min farmoder“, osv. Men skønt hans forældre skulle arve alt hans eje, gav han dog „til et kærligheds tegn“ faderen udtrykkeligt en dobbelt rosenobel og en dobbelt dukat og moderen ligeså en dobbelt dukat samt en „guldpenge, som C. Augustus har ladt sla.“³⁵ Det var ikke brugsgenstande eller pragtstykker, men ligefrem pengestykker, han således gav dem, et udtryk for, at „sjælegave“ nu var blevet til noget andet, end hvad det havde været i den katolske tid. Den var ikke længere en gave *for* sjælen, men *fra* sjælen, en *mindepeng*. Den gjaldt ikke betjeningen i den verden, man gik til, men betjeningen i den verden, man forlod. Man opgav tærepeng til rejsen for at kunne give rigeligt drikkepeng ved afske-

den. Til en standsmæssig afsked krævedes nu i åringer at have forsynet sig med de dertil behørigte pengestykker.

I løbet af det 16. århundrede var da på sjælegavernes lille område det samme blevet fuldbyrdet som på reformationens det store. Man forholdt sig ikke længere gennem kirken til Gud, men følte sig som led i menigheden i pagt med ham. Fortidens store gaver til kirken var nu blevet splittet i et utal af mindegaver til pårørende, bekendte og trængende. Og ligesom forud kirkens „den døde hånd“ unddrog det til den skænkede jordegods fra handel og vandel, således lå nu mindepengene hyppigt ørkesløse, kun rede til spring som sjælegaver ved dødsfald.

Ordet „testamente“ havde jo foruden „sjælegave“ endnu en anden biklang fra katolicismens dage. Det betød noget som: levnedsbekrivelse, testimonium, en kirkelig lovprisning af den døde. Også i denne henseende foretog man forandringer med det overleverede i samklang med, hvad der var sket med sjælegaverne. Man opgav på ingen måde at roses ved graven. Tværtimod. Man besørgede blot, som vi siden nærmere skal se, nu selv det herhen fornødne og lod det oplæse i menighedens påhør. Thi, som det hed i en ligprædiken 1596, „det er en lovlig og kristelig vis og skik, at man giver gudfrygtige mennesker, som er døde i herren, et ærligt vidnesbyrd, når de stedes til deres lejersted, dem selv til en langvarig amindelse hos efterkommere og andre til et godt eksempel.“³⁶

2

Der er altid noget trist ved en *sygestue*, når det går ned ad bakke med hovedpersonen. For det 16. århundrede gjaldt dette i en særlig grad. Allerede rent udvortes var indtrykket nedslående og stemmende for åndedrættet. Datidens begreber om sygdomsårsag og smitte krævede, at luften i den stue, hvor den syge lå, skulle være varm og fri for hver fornyelse, der så let kunne hidse feberen. Vinduer og døre holdtes derfor omhyggeligt lukkede. Kun kaminen forbarmede sig over de indestængte og vovede at ånde køling selv til den døende med nathuen i den dynefyldte, korte seng. Usynligt var derhos til stede en ulyggelig gæst: den siden reformationen vakte *frygt for djævelen* og følelsen af nu med svagere midler end

fordum – dengang havde man jo trygt overladt alt sligt til den rige, mægtige kirke – selv at skulle hjælpe den døende på vej til paradis. Intet under, at her behøvedes mange til hjælp.

En sygestue, hvor døden ventedes, blev da i det 16. århundrede noget vidt forskelligt fra, hvad man i nutiden ville finde heldigt. I husets eller gårdens eneste dagligværelse, der jo brugtes både til spisestue, dagligstue og sovekammer, samlede om den syge de hidkaldte slægtninge og venner, præsten og stundom, men dog sjældnere, tillige en læge, der dag og nat med stigende iver, som sygdommen tiltog, søgte at vende den døendes tanker i en og samme retning, mod livets afslutning, afsked med jammerdalen, mod sjælens frelse. Det var slægtens, egnens, menighedens deltagelse, der udtryktes. Uden den kunne ingen sjæl fare hæderligt hen i fred. I den katolske tid havde kirken haft myndighed nok til at holde denne sammenstimlen borte, eller dog til at drive dem alle ud, når dens ud-sending kom for at høre den døendes sidste vilje og give ham den sidste olie. Romerkirken havde haft magt nok til at lade en syg dø i fred i dens skød. Nu vågnede oldtidens begreber om frændskabs og samlags pligter. Den nye lutherske lære bød på prædiken og salmesang ved sygeleje. I forening *skabte de en ny skik*, hvor gæster fra alle sider føg sammen i hob, dannende en børs af folk uden nerver. Skikken opstod først hos adelen i det 16. århundrede. Den har delvis holdt sig endnu hos Nordens bondebefolkning ned imod vore dage. Fra Telemark f. eks. hed det endnu lidt før år 1800: „Når en skal dø, må en mængde folk være nærværende at se døds-faldet.“³⁷

En underlig forsamling. Mænd og kvinder, der ofte med ikke ringe personlige ofre og forsømmelser af andre pligter holdt vagt dag ud, dag ind, knap undende sig føde og hvile. Hensynsfuldhedens hensynsløse riddervagt. Tre emner drøftedes i denne forsamling med særlig iver, om end med forskellig stemmehøjde.

Det første var: *Hvad skal det blive til?* Rundt om hviskedes om *varsler og vartegn*. Helhestens underligt hoppende trin,³⁸ hundens „heltuden“, lys fra usynlige ligtog. Det var forbavsende, så mange der med ét var blevet „synske“. Ikke enhver havde vel heller ved dåben fået vandet i øjnene, så at den oprindelige synsevne var svækket. Og alle var de lydthøre. Selv den ivrigste samtale kunne ikke overdøve et „dødningeurs“ dikken, en fårekyling i væggen, et

Christian III på dødslejet – maleri af Jost Verheiden på Frederiksborg. Christian III plagedes i de senere år stærkt af sygdom, som tvang den førhen meget rejseglad konge til at føre et roligere liv. I 1558 følte han sig ved bedre helbred og drog ud på en lang rejse i Jylland. Om efteråret tog han ophold på Koldinghus, og her døde han nytårsdag 1559 – tre uger før også fætteren, den afsatte Christian II, døde på Kalundborg Slot.

fjernt ugleskrig. Hvor døsig end talglyset brændte i den tunge luft, hvor sen og søvrig man end var til at standse dets osen ved at pudse det, enhver var dog straks vågen og lagde mærke til, når den lange, nedhængende tande brændte lyset skævt og fremkaldte på den ubrændte side af lyset en krummet højning i talgen, en „høvlspån“, der varslede død. Alle disse former for gru og uhygge, der nu som sky puslinger sneg sig frem og overlstedede hemmeligt hver enkelt, var årtusinder gamle. I omtrent den samme dragt havde de samme

forestillinger overværet dødsfald og ligfærd i kæmpehøjenes dage. Lyssky, skyggerappe havde de siden da holdt til i mørke kroge i den dunkle natur, forfaldne boliger, forskræmte menneskesind. Lykkeligt havde de undgået dåben, da landet blev kristnet. Lavmælt drøftedes de nu af den hele forsamling, stod som damp over eng, mindende om den tid, da her havde været først sø, så mose.

Det andet emne, der behandlede, var familieinteresserne og samlags-kravene. Her taltes bredt og højlydt og her var meget, der skulle forhandles. Slægt, venner og standsfæller var jo kommet sammen for at yde støtte, vise ære, tage afsked. En vidste det råd, en anden et andet. Tre åreladninger og et afføringsmiddel, der gav seksten stolgange, havde skaffet gamle, salig hr. Holger sin helsen igen. Røgbad af tørrede urter på gløder i et bækken, anbragt under den legemsdel, hvori det værkede, var langt at foretrække. Mod trykken for brystet og svimmelse hjalp sodede kamilleblomster. Hønsekød og grisetær var lind mad, som enhver kunne få ned, og en kostbar sten på brystet trak væskerne fra hovedet. Dog, hvorfor søge lægemidler andetsteds end der, hvor den ene rette lægedom var at finde, i Guds det højærværdige sakramente! Sagde ikke Syrach, „at man i sin sygdom skal først bede og takke Gud og gøre pønitentse og lade af at synde og siden lade lægen komme til sig. Thi når man med kong Assa søger ikke Herren i sin sygdom, men læger, da vil der gerne følge døden og Guds evige vrede derhos“.

Det gik da i reglen som med Preben Evertsen Bild, der da han for sygdom „måtte gå til sengs, *straks sendte bud efter sognepræsten* i Skjern, hæderlig mand hr. Mogens Gregersen og begærede at trøstes med Guds ord og Vor Herre Jesu Kristi nadveres delagtighed. Forligte sig således først med Gud i himlen og siden noksom brugte med hans venners råd de midler, som han vidste sig til hans sygdom at fordrive kunne tjenlige være.“ Eller som med Kristoffer Knudsen Urne, der, „da sygdommen haver angrebet hannem den 27. august, lod skikke bud til velvis, agt og velfornemme mand Peter Schøn, velforordnede apoteker udi Nakskov, som og med det snarest kom til hannem. Dog ville han ingen legemlig medicin bruge, før han havde brugt sjælens åndelige medicin. Sendte derfor sin tjener hen til hans sognepræst, hæderlig og vellærd mand hr. Søren Morsing udi Hundseby, at han om søndagen den 30. august ville komme at gøre prædiken for hannem og meddele hannem

Jesu Kristi sande legeme og blod.“ Eller som med fru Birgitte Brahe: „Der jeg havde meddelt hende det højærværdige sakrament, sagde hun: Nu haver jeg adspurgt Gud; nu vil jeg sende bud efter doktoren.“³⁹ Det er samme opfattelse, der på landet i Danmark har holdt sig ned til vore dage og lyder således: „Det giver en vending i sygdommen til liv eller død, når den syge får det viede brød og vin.“ En nutids præst føjer hertil den naturlige bemærkning: „Således er den overtroiske tankegang, som mere end én gang stærkt har stødt mig.“⁴⁰ I det 16. århundrede ville ord som disse kunne have kostet en gejstlig både krave og hals.

Når sygdommens udfald således var lagt i de rette hænder, kunne den forsamlede skare med større ro skride til forhandlingen af det meget, hvorfor den var kommet. Dette var vel først hjælp mod sygdommen, råd om dens behandling. Herom herskede der imidlertid gerne stærk strid mellem de sagkyndige ældre. Læger var sjældne, og nærmeste badskær brugte altid vomitiv, afføring og åreladning, stundom med et skarpt trækplaster tillige. Om nogen kur i moderne forstand var der da sjældent tale. Efter den almindelige mening var dette heller ikke nødvendigt, thi *det var ikke sygdommen, der virkede døden, men omvendt døden, der virkede sygdommen*. „Døden søgte sin indgang hos hannem, som den gør hos alle mennesker, når deres tid er kommen.“ „Man plejer derfor almindeligen at sige, og det findes så udi forfarenhed at være: Døden vil have en årsag.“⁴¹ I denne forstand må også Anders Sørensen Vedels bekendte ord om drik som anledning til Frederik II's død opfattes: *Døden vil have en årsag*.

Livet var – som enhver kunne se det afmalet rundt om på de mange kirkevægge i Norden – et hjul, der drejede om. Så længe det bar opefter, gik det mod lykke. Men drejede det atter nedefter, gik det mod død, og den, der sad på hjulet, faldt i sin grav. For nogle kunne livet være langt, for andre kun kort, men bevægelsen op og ned var den samme. For nogle kunne lykken deroppe være skral nok, for andre var den iøjnefaldende og berusende. Men op og ned gik det for enhver. Hvad var grunden til, at det således drejede? Ingen vidste det. Lettest forklarligt var på en måde, at for de få, der havde for meget held, var det selve lykkens hjul, som herved løb sig varmt og brændte sønder.

Lykkens hjul – kalkmaleri af Albertus Pictor i Härkeberga Kirke i Uppland fra slutningen af det 15. århundrede. Manden til venstre er på vej op og siger: „Jeg skal herske.“ Manden på toppen siger: „Jeg hersker.“ Til højre styrter en gammel mand ned og gribes af en dødning, medens han siger: „Jeg har hersket.“ På jorden ligger et tilhyllet lig, som siger: „Jeg er uden rige.“

Men dernæst, og dette var hovedårsagen, var man kommet sammen for at hjælpe den syge med at ordne alt for det tilfælde, at han skulle bortkaldes. Selv om han forud havde skrevet sit testamente, hvad vistnok de færreste havde gjort, var der dog så meget, der måske havde forandret sig siden da. Og fordelingen af sjælegaver, bestemmelser som f. eks. denne, om bønderne efter en adelsmand skulle have et halvt eller et helt års skyld eftergivet, angik, ærligt

talt, fuldt så meget slægt og arvinger som den, der forlod det hele. Her var meget at drøfte. Intet under, at da mælet begyndte at svigte Pernille Gøye på hendes yderste, hun inderligt ønskede at få det igen for selv at have stemme med. Da faldt alle på knæ og bad derom; og hun fik „det også igen og da begyndte at gøre sit testamente“.⁴²

Når alt med hensyn til „sjælegaverne“ var ordnet, skred man til „testimoniet“. En ærefuld begravelse skulle vedkommende naturligvis have. Men det måtte helst forud afgøres, hvilke salmer der skulle synges, hvilken tekst, der skulle tales over, hvad der skulle siges ved graven om hans levnedsløb og til hans pris, og hvad der skulle stå på ligstenen. Bedst om den syge selv udtalte sig herom.

Om kansler Johan Friis, der døde i Køge 1570 på en rejse til København, beretter Anders Sørensen Vedel, at han efter at have nydt sakramentet og derpå fulgt lægeråd, i sine slægtninges nærværelse gjorde sit testamente og derudi ikke „forgættede de arme“, men blandt andet gav til fattige studenters underholdning i København to tusind daler. Så begyndte han at tale om sin begravelse og lejersted, at de skulle ske i København i Vor Frue Kirke, hvor hans to broderbørn foran prædikestolen ligger begravet og forventer i deres sovekammer en ærefuld opstandelse efter deres kristelige tro, sidste bekendelse og salige afsked fra denne verden. Herimod indvendte rigsråd Bjørn Andersen, der var gift med Johan Friis' broderdatter, at han jo allerede havde beredt sin grav og sit epitafium i Hesselager Kirke. Men kansleren afviste ham med Davids ord: „Herrens er jorden og al dens fylde.“ Senere talte han om sin ligprædiken og begærede, at jeg, Anders Sørensen Vedel, skulle holde den. Så begyndte han, som han sad foran ilden, at tale om sit epitafium og gravskrift med disse ord og så på mig: Johannes Friis, dominus de Hesselager, anno ætatis suæ 73, de morte cogitans, fieri fecit. (Joh. F. til Hesselager lod i sit 73. år ved tanken om døden dette udføre.) Videre kom han ikke, men sagde straks: „Det andet skal Niels Kås gøre.“⁴³

Om *Anders Bing* († 1589) fortæller præsten, der var ved hans dødsleje: „Her begyndte han så godt som i en hel historie at fortælle fra hans barndoms og ungdoms tid sit levned til denne dag, hvilket jeg samme tid opskrev og antegnede.“⁴⁴ Et etikettespørgsmål, som kunne ses fra flere sider, var, hvor mange aner der ved

begyndelsen af en adelsmands levnedbeskrivelse burde opregnes. At nævne mange var jo bevis for, at alt var i orden. Men det lød dog med en egen, overlegen vægt at anføre blot forældrene og deres forældre og så lade tilføje omtrent som så: „Videre denne salige mands herkomst er mig *ikke befalet* at opregne, og det gøres ej heller behov, efterdi det er dog vel enhver vitterligt, af hvad for god, gammel og gæv adelsstamme og blod, både på fædrene og mødrene, denne salige mand er født, hvilke og på begge sider har været i stor agt og ære her i riget.“⁴⁵

Hvor det gik ret til, førtes i det mindste hovedpunkterne af, hvad der bestemtes i denne forsamling, straks på papiret, for at al eftertale og senere tvivl kunne undgås. Ganske ærligt vedkendte man sig, at kirkens senere testimonium og lovprisning af den afdøde var bestilt og forud lavet. Med en næsten stødende åbenhjertighed fremhævedes dette stundom i talen selv, som når det f. eks. sagdes over Hans Lange (1610): „Dette er nu det, som mig skriftligt er berettet og befalet at tale om denne salige og velbårne mands adelige byrd, kristelig levned, sygdom og endeligt.“⁴⁶

Ganske naturligt faldt det at tage den tilstedeværende gejstlighed med på råd, og, hvis det var en veltalende og anset mand, en biskop f. eks., ligefrem overdrage ham at bevidne, hvor smukt ens liv var blevet ført lige til det sidste. Hak Ulfstand tog således løfte af biskop Peder Vinstrup, at han ville holde talen over ham, „besynderligen, efterdi jeg var hos hannem udi hans yderste og bedst kunne give hannem vidnesbyrd om hans tro, bekendelse og kristelige endeligt.“⁴⁷ Rettelig udført lød den slags vidnesbyrd så klart og betryggende som så: „Så er her nu ingen tvivl, at denne salig herre, Johan Friis, ved sin tro til Kristus og kristelige, frimodige beskikkelse til denne timelige død *er jo vorden delagtig i den evige salighed*.“⁴⁸ Således at skaffe sig en første classes taler var dog en luksus, som kun den øverste adel kunne tillade sig. Indtraf dødsfaldet, som jo let kunne hænde, borte fra hjemmet, f. eks. på det sted, man havde i forlening, men begravelsen skulle foregå fra fædrengården, kunne let den fremmede taler komme til at tage brødet fra hjemstedets gejstlige. Sligt var ikke velset og krævede, når det gjaldt om „at indfare i fremmed stift“, særskilt kongelig tilladelse.

Iveren for at få et godt „testimonium“ var stærk i det 16. århundrede, men i stigen i det næste. Døden kunne jo tænkes at over-

raske én, så at man ikke fik aftalt med slægt og venner, hvad der skulle stå deri. Bedst, at man da i tide selv forfattede sin egen lovsang. Der er tydelig fremgang i følgende række: Om fru Margrethe Askeleje hedder det 1621: „Hun havde og antegnet sin herkomst, samt liv og levned, dog kortelig.“⁴⁹ Om fru Anne Brahe berettes det (1635), at hun i flere år altid medførte i sit „færdesskrin“ [rejsekuffert] „sine linnede jordeclæder, hvilke hun uden al hoffærdig verdens pral havde ladet berede“. I samme „færdesskrin“ havde den ydmyge frue også „sin herkomst og levnedfortegnelse så og sin ligprædikens tekst altid med sig, enten det så var til bryllup eller til begravelse“.⁵⁰ Det gør herefter næsten godt at høre åbent udtalt om Klaus Då (1641): „Anlangende denne salig mands fornemme adelige herkomst, kristelige og berømmelige liv og levned fremdragelse og salige afsked fra denne verden, da haver det sig således, eftersom det ud af den salig mand selv udi hans velmagt er antegnet.“⁵¹ Og man forstår den hæderlige punktlighed hos krigskommissær Hassenresser, der overrasket af døden (1667) i Odense lod et par hørere hente for at meddele dem „hvor mange disciple der skulle stå omkring liget på kirkegulvet at sjunge; item dikterede han sin skriver sit vitam ord for ord, ligesom det af prædikestolen skulle oplæses, undtagen dets allersidste slutning, som jo måtte overlades efterlevende at tilsætte“.⁵² Omkring år 1800 kunne ingen bondemand eller bondekone i Norden hæderlig flys til jorde, uden at degnen havde forfattet og oplæst deres „testimonium“.

Under al den opmærksomhed og ære, der således vistes hovedpersonen, blev der ligesom en underlig tomhed om alle de mange slægtninge og venner, der var til stede. Flere af dem havde dog måske bragt ikke ringe ofre for at kunne være samlede her. Havde det været et festligt lag, ville man ubetinget have sagt, at deres skål også burde drikkes. Udtrykt i det til lejligheden svarende sprog ville det hedde: *de fortjente også at omtales i testimoniet*. Sligt kunne jo gøres under henvisning til Herrens ord: „Jeg var syg, og du besøgte mig.“ Og det ville tjene både den døende og dem selv til ære, at sådanne godtfolk havde samlet sig for at sige ham farvel. Det blev da skik i det 16. århundrede at anføre deres navne i „testimoniet“.

I begyndelsen kun mere kortfattet og ligesom tilfældigt. Men snart blev listen over de tilstedeværende et nødvendigt tilbehør i „testimoniet“. Manglede den, måtte dette undskyldes i ligprædike-

nen. Sligt kunne gøres behændigt i en vending som denne: „alle de godtfolk, som denne salig mand udi hans sygdom have besøgt og dermed ladet te deres medlidenhed, både imod hannem og hans bedrøvede hustru, går for tidens korthed forbi, her at opregnes.“ Eller man kunne flot spille et par trumfer ud for derved at antyde, at alle éns øvrige kort selvfølgelig svarede hertil. Dette skete f. eks. med ikke ringe virkning ved Erik Hardenbergs ligfærd (1604), hvor den tarvelige virkelighed: to bekendte pars besøg, i udspil tog sig således ud: „Der haver mange af adelen, ærlig og velbyrdig Christian Friis til Borreby, kongelig majestæts kansler, og hans kære frue, ærlig og velbyrdig frue Mette Hardenberg, ærlig og velbyrdig Breide Rantzau til Rantzauholm, kongelig majestæts statholder, og hans elskelige frue, fru Christence Wiffert, og mange andre hans gode venner besøgt hannem og trøstet hannem udi hans langvarendes svaghed.“⁵³

Sit uovertrufne højdepunkt nåede dog omtalen af den tilstedeværende forsamling ved fru Anne Rønnovs død (1610). Hverken standsmæssigt eller kristeligt kunne der gives den mere, end hvad præsten Anders Bredal Vejle her gav den: „Og der hun således salig hensov i Herren, var nærværende disse ærlige og velbyrdige adelspersoner: æ. o. v. mand Preben Gyldenstjerne, æ. o. v. mand Axel Brahe, hendes kære sønner, æ. o. v. frue Anne Hardenberg, æ. o. v. frue Mette Hardenberg, æ. o. v. frue Kirsten Hardenberg, hendes kære døtre, æ. o. v. fru Margrethe Høg, æ. o. v. fru Anne Bille, æ. o. v. fru Anne Brahe, æ. o. v. fru Jute Gyldenstjerne; desforuden hendes egne forbenævnte jomfruer, sognepræst og daglige folk, så vi hverken kan eller bør tvivle, at hendes sjæl er jo hos Gud indbunden i de levendes knippe.“⁵⁴ Imod sligt et kernesprog lød det kun mat, når samme pastor Bredal ti år efter over en anden fru Anne Rønno (1620) blot kunne anføre, at foruden adelspersoner, „besøgte hende og en stor part af de gejstlige her i landet, hæderlige og højlærde mand bispen og de andre gudfrygtige prædikanter i Odense, her i egnen omkring, også langvejs herfra“.⁵⁵ Men Jesper Friis (1645) med sine 26, ja Otto Brahe (1643) med sine 40 navngivne adelige tilstedeværende måtte kunne gøre regning på en ganske særlig smuk indbinding i de saliges knippe.⁵⁶

Når forsamlingen havde udtalt sig og været vidne ved bestemmelserne om testamente, begravelse og testimonium, var dens vigtig-

ste hverv som slægt og venner omme. Endnu kunne naturligvis drøftes, hvem den efterlevende ægtefælle helst burde ægte. Men for at dette emne lydeligt skulle komme frem, måtte den døende selv bringe det på bane. Ellers drøftedes det kun i krogene indtil den lejlighed, hvor det ifølge god gammel regel naturligt hørte hjemme, *begravelsesgildet*.

Et sidste frænde- og vennehverv påhvilede forsamlingen, det var *afskeden*. Dette optrin var det naturligste og renest menneskelige, der vistnok i reglen virkede gribende ved sin simpelhed. Først „forbad“ i alles nærværelse den døende og de nærmeste hverandre, det vil sige bad hinanden om tilgivelse for, hvad de gensidigt måtte have handlet urigtigt. Derpå velsignede den døende sine børn og sagde tak og farvel til alle lige fra de nærmeste til slægt og venner og hver især af tyendet. Endnu tre hundrede år efter er der en egen stemning over denne afsked, der vinder i hjertelighed ved datidens udtryksmåde: at tiltale hinanden med fornavn, ofte med „lille“ hæftet efter, og i stedet for vort „farvel“ at sige „godnat“.

3

Med afskeden skulle man mene, at alt var afsluttet, i det mindste for forsamlingens vedkommende. De tilstedeværende havde nu udtrykt, hvad der gennem årtusinder havde ligget på hjerte ved en lejlighed som denne: oldtids varselfrygt, slægts og venners medfølelse, retslig bistand og afskedstagen. Hvad var der mere? Jo. Historien havde afsat et nyt led. Landet var for nylig blevet luthersk. Siden reformationens indførelse havde forsamlingen fået et nyt og vigtigt hverv: at optræde som den levende menighed. I katolicismens dage havde kirken frabedt sig slig selvstændig optræden af lægmænd og selv besørget alt herhen hørende ved hjælp af krucifiks, vievand, røgelse, sidste olie osv. Nu i „evangelii lyse dag“ måtte menigheden tage hånd i med, slå ring om den døende og ved fælles hjælp drive djævelen på flugt.

Rent udvortes set betegnede denne forsamlingens kirkelige virksomhed sig som et nyt og senere led. Meget ofte faldt nemlig et sygeleje i tre bestemt adskilte afsnit: Først sygdommen indtræder, og slægt og venner iler til. Dernæst, når nadver og lægeråd forgæves

er anvendt, ordnes alt betænksomt med døden for øje. Her havde i tidligere tid slægts og venners virksomhed haft sin naturlige grænse. Nu føjedes et *nyt og tredje afsnit til*, hvor de samme slægt og venner pludselig slog om, erklærede alt, hvad de nys havde forhandlet om, for ganske ligegyldigt, verden for en jammerdal, og det ene fornødne for himmelvidt forskelligt fra, hvad man for lidt siden med så megen alvor havde betegnet som det ene rigtige og nødvendige. Rent udvortes stak dette sidste led af som noget nytilføjet og uvant. Det var præget af en uslidt voldsomhed, der på én gang røbede uøvethed og dybden af den rædsel, alle nærrede for djævelen. Ingen, der læser beskrivelserne, kan være i tvivl om, at her ofte hos de enkelte lå en inderlig religiøs overbevisning til grund, men tillige: at som man her tog på veje, kunne man umuligt i længden blive ved.

En *hovedperson* ved denne kirkelige afslutning var naturligvis en gejstlig, *sognepræsten*. Han havde været tilkaldt for at give lægedoms-nadveren og stundom hjælpe med ved valg af salmer og ved testimoniets affattelse. Nu indtrådte hans egentlige kulminationstid. Når han kaldtes anden gang til „gården“, især til usædvanlig tid, kunne han være vis på, at en anstrengende, men ærefuld virksomhed forestod. Det var ad denne vej, at den lutherske gejstligheds stilling grundigt og sikkert befæstedes i løbet af det 16. århundrede. Fattig, overset, ved festlige sammenkomster ofte enten frivilligt eller ufrivilligt til nar for lattermilde gæster, hævdede den unge stand ved denne ene lejlighed en anerkendt førerstilling, der blev afgørende for dens voksende anseelse.

Og ganske naturligt. Thi en præst var den eneste, der med fuld myndighed kunne foretage, hvad her skulle gøres: ordne og lede forsvaret, styrke hovedstillingen og i sidste øjeblik foretage den overhøring, af hvis udfald adgangen til himmerig afhang. Når han sluttelig i „kraft af den myndighed, ham givet var“, mundtligt udstedte dette adgangsbevis, slog i forsamlingen religiøse barndomsindtryk, rent menneskelige følelser, såsom neddæmpet frygt, trang til håb, hengivenhed for den døende, sammen til en mægtig bølge. En afglans af romerkirkens magt omstrålede da den tarvelige mand i hans fattige tilløb til at være moderne med pibekrave og sort kappe ligesom virkelige „godtfolk“. I et nu forvandlede han til Guds talsmand. Man ville tro ham, og man troede ham.

Det første, præsten ved sit komme havde at gøre, var, efter et par trøstende ord til den syge, at sikre ham ved at omdanne mødet til gudstjeneste, stuen til kirke, og i forening med alle tilstedeværende istemme salmesang.

Om jeg ikke kan tale,
når døden han vil mig pine,
min sjæl vil jeg befale
o Krist! i hænderne dine.

Satan skal mig ej rædde,
hvor gruelig han da synes.
Thi Kristus er min glæde,
som ville for mig pines.

Nådens tid er nu kommen.
Vel dem, det kunne besinde,
fly synd og vorde fromme.
agte på dødens time!

Men hvo det ej vil gøre
nu, mens nådens tid er inde
dem skal Gud fra sig køre,
aldrig de nåde finde.

De få sig ikkun vrede
og straf, med helvedes lime [ris].
Og skydes til de lede
fra Gud i dødens time.⁵⁷

Når salmen var forstummet, holdt præsten med fyndig røst gerne sin sidste søndagstale, som den syge jo i reglen havde været hindret i at høre. Efter talen lød salmesang på ny, og et eget ryk gav det vel i de fleste, hver gang man kom til et vers om Satan og helvede.

Betänk vel helvedes pine og tvang!
De fordømte deri må brænde.
O, evigt, evigt, hvad est du lang!
På dig er ingen ende.⁵⁸

Når gudstjenesten var forbi, kunne det vel af andre grunde have været rimeligt at unde den syge ro. Men her var højere hensyn at tage. Det gjaldt først og fremmest om ikke at lade Guds ord forstumme og således åbne plads for djævelens anløb. Enten præsten alene eller den syge i forening med præsten, eller i mangel heraf nogle af de tilstedeværende, måtte da i de mellemrum, hvor man ikke sang salmer, holde den opbyggede og afledende strøm ved lige. Anders Bing, lensmand på Varberg, lod således „sine drenge stå og læse i Bibelen, når jeg (præsten) ikke var hos hannem“. ⁵⁹ Hyp-pigst talte både præsten og den syge, idet hin begyndte på et skriftsted og den syge sagde slutningen. Det var utroligt, så bibelkyndige mange var, ikke mindst kvinder. „Præsten kunne aldrig så snart begynde på en sentens af Skriften, fru Dorthe Juel vidste jo at oplæse den indtil enden.“ ⁶⁰ Den lille tolvårige Anne Trolle „haver udi godt folks nærværelse læst udenad fjorten Davids salmer, fra den første og til den femtende. Noget derefter fik hun lyst til Jesus Syrach. Og haver jeg [præsten Frederik Nielsen] dis imellem trøstet hende med mange kønne sprog af Skriften, indtil hun blev ganske svag og sagde: „O, hvor gør det mig ondt, Frederik! at jeg kan ikke så længe og så meget tale med dig, som jeg ville, og udgyde min tro for min Gud, at jeg kunne få en kristelig afsked. Hvortil jeg svarede: at jeg ville stedse tale med hende og blive hos hende.“ ⁶¹ Da fru Susanne Sparre et øjeblik vekslede ord med Christian Grubbe, der lige var kommet til gården for at se til hende, tav præsten, medens de talte sammen. „Da vinkede hun ad mig [præsten] og spurgte, hvi jeg var så stille. Jeg sagde: Gode frue! jeg vil give eder nogen rolighed iblandt. Men er det eders vilje, da vil jeg opregne for eder de syv sidste ord, som vor frelser talede på korset, og hvert ord kortelig forklare. Hun svarede: O, gør det! og nævnte så selv hvert ord, så snart som hun blev lidet erindret derom, og med sammenlagte hænder hørte til, mens jeg dem forklarede.“ ⁶²

Hver gang hovedpersonerne af træthed tav, tog så vidt muligt de tilstedeværende *slægt og venner atter fat på salmerne*. Og hvor man så begyndte, hvor mange og hvor lange salmer man end sang igennem, så lød enkelte af versene just ved denne lejlighed med en særlig uhyggelig klang. Det var, som om der var et usynligt, giftigt

væsen til stede, der summede omkring, og som det ikke var muligt at få ud. *Der var helvedbrum i stuen.* Hør hvor det lød:

Den evige ild skulle I nu få.
Med grumme djævle, som her nu stå,
forbandede skulle I vorde.
Jeg vil eder med retvisheden slå.
Fordømte skulle I heden gå
for synden, som I gøre turde.

Ret dom skal Gud da skaffe
denne verden ugudelig,
med helvedes ild dem straffe
som levet have syndelig.
Thi djævelen og hans skare,
mammonister og hyklere med,
de skulle til helvede fare
og pines i evighed.

Mammonister! Ak, havde ikke alle slægtningene og vennerne et godt øje til mammon? Havde de ikke for lidt siden været med til at behandle den døendes sidste vilje herom som en yderst vigtig ting? Og, ærligt talt, var der en eneste iblandt dem, som ikke gerne ville være den døendes hovedarving? – Nej, nej, det kunne ikke gå så hårdt til. Det var glæde, bryllupsglæde, man efter Skriften gik ind til i døden. – Men

Når kongen da monne indkomme
sine bryllupsgæster at se,
hvo for hannem monne forstumme,
han får den evige ve!

Der var det igen! Bestandig det samme.

En uskikkelig gæst fandt han da dér,
havde ikke bryllupsklæder på:
„Min ven! hvor est du kommen her?
Jeg ræddes, hvor det dig vil gå.“
– Gud give os fred!

Den arme synder, han tavde kvær,
han turde sin mund ej røre.
Det lykkedes hverken bedre eller værre.
De monne hannem ad døren køre.
– Gud give os fred!

Kongen han talede til tjenere sine:
„Binder hænder og fødder tillige,
og kaster hannem i den evige pine!
Han skal mig ikke undvige.“
– Gud give os fred!

„Der skal han græde og hyle så,
med tænderne gnisle og ryste.
Den mindste vands-dråbe skal han ej få
sig at læske, når han monne tørste“
– Gud give os fred!

Ja, Gud give os fred! Men hvor var det dog muligt, at samme salme kunne ende således:

Den, os denne vise haver sjunget så,
han længes fluks efter det gilde,
hvor han Guds ansigt skue må.
Gud bønhøre ham efter sin vilje!
– Gud give os fred!

Længtes også alle de, der nu sang den, efter at være med til det gilde? Der var måde med det. Ofte grebes de blot af rædsel for den forfærdelige fare, der truede dem alle vegne. *Djævelen, arvesynden.*

Jeg måtte vel, om jeg kunne begribe,
græde ret blodige tåre
for den svig, som Satan monne bedrive,
thi han vil os alle dåre.

Han er en tusindkunstner-mand,
hvem kan sig tage til vare?

Han sværmer omkring i alle land,
det synes mig nu ret åbenbare.

Og selv om man kunne tænkes at undgå ham, hvad hjalp det? *Alle*
sad de fast i arvesyndens stok og jern.

Vil du dig rette og bedre
imod din skaber og Gud?
Da mærk, at dine forfædre
Adam og Eva, de brøde hans bud.

Der de sig djævelen solgte,
i synden blev du nedsænkt.
Guds bud kan du ej holde,
din ganske natur hun er forkrænkt

At styrte ned i helvedes grund,
med djævelen at pines allen stund
er min rette fortjente løn
og aldrig at skue dit ansigt skøn.

Men evigt fordømt at blive.

O Gud, o Gud!

Hvem skal jeg klage mit sorgfulde mod?
Herre Gud, trøst dem, som er bange!
Jeg klager for Gud, han kan bedst råde bod,
thi at sorgen hun tvinger så mange.

*Langfredag døde Guds eneste søn
på korsets galge for menneskens køn.*

Ja, kun Kristi blod kunne tvætte ren, gøre bryllupsklædningen
hvid. Det gjaldt om tro på ham, ikke gerninger.

Hvo ikke tror, hvad Gud her bød,
han bliver i synderne sine

og er fordømt til evig død
 dybt ned i helvedes pine.
 Hans fromhed ingen hjælp tilfør.
 Forgæves hans gerninger ere.
 Den arvesynd dem til intet gør,
 som han iført monne være.
 Han kan sig selv ej hjælpe.

Nej, det, hvorpå det kom an, var troens ord, den hvide bryllupsklædning.

Når kongen da monne indkomme
 sine bryllupsgæster at se,
 hvo for hannem monne forstumme
 han får den evige ve.

O Gud! hjælp at vi have
 vore bryllupsklæder på
 og troen, Guds gode gave,
 med hvilken vi kunne bestå.⁶³

Hvorledes vævedes troens bryllupsklædning? Ved ordets høreelse. Gennem Skriftens tale, præstens prædiken, salmesangen. Derfor gjaldt det bare om at blive ved, blive utrættelig ved, væve videre, så djævelen ikke fandt rum og ørelyd.

Hvor sygdommen trak ud, kunne dette blive yderst anstrengende for vedkommende præst. Et held, om den syge ejede flere sognekirker, så at forskellige præster kunne samles hos ham og skiftevis afløse hinanden. Men når disse stadig mødte med friske kræfter, og hver anførte sine skriftsteder, kunne dette atter blive for meget af det gode for den syge. Her viste sig *en betegnende forskel mellem kvinder og mænd. Kvinder var utrættelige*. Da præsten f. eks. havde sunget og talt længe for Birgitte Brahe, spurgte han hende, om det var hende ikke besværligt, at han læste et kapitel af Bibelen for hende. „Nej,“ sagde hun, „godt er ikke for meget.“⁶⁴ – Men da de „fromme dannemænd, hans sjælesørgere, trøstede Holger Rosenkrantz († 1575) med adskillige skønne sentenser, som man almindelig plejer at foreholde syge folk på deres sotteseng, og en af dem gjorde det noget for langt, med for mange ord og for videlig forklaring“,

afbrød den syge ham og sagde: „Få ord med store herrer!“ Herover veg præsterne forskrækkede fra sengen, så at fru Elsebeth Peder Skrams måtte træde til og berolige dem med, at meningen vistnok var, at hr. Holger ønskede færre skriftsprog, som så til gengæld gerne måtte gentages.⁶⁵ – Om Herluf Trolle sagdes det, at han ligeledes havde krævet: „få ord med store herrer“, „idet han havde begæret, at hans sjælesørgere ikke skulle holde hannem meget for, men aleneste Jesu navn. Denne prædiken, sagde han tit og ofte, som hedder „Jesus“, vil jeg beholde i mit hjerte og vil videre ikke bemøde mig“.⁶⁶

Derimod havde mænd, *studerede mænd*, en udpræget lyst til at *tale latin på dødslejet*. Det var jo for dem ikke blot det lærde sprog, men ofte hjertesproget, sproget fra drengeårene, da der havde vanket prygl for blot ét dansk ord i frikvarteret. Betegnende er, hvad præsten Anders Sørensen Vedel siger om sit sygebesøg hos Johan Friis: „Latinsk tungemål brugte jeg, at han med des større lyst skulle høre det, som han i sin ungdom havde læst.“⁶⁷ Og den syge kunne nok trænge til en lille opmuntring, et forfriskende minde fra ungdomsårene, midt i al den kvalme jammerdals luft. Dette pludselige omslag i talesprog, der på nutidslæsere gør et besynderligt indtryk, var tillige gerne tegnet til, at *en egen, halvt kammeratlig tone* ansloges mellem den syge og hans sjælesørger. De blev jo med ét blot til to lærde, der som så ofte tilforn i tilvante talemåder vendte og drejede på livets de store spørgsmål. Det var ungdomsminder for den gamle i sengen; og den raske, præsten, følte sig naturligtvis som fisk i vandet ved uventet ikke blot at høre sit studentsprog, men samtidig blive ligemand med nådigherren. Endnu i ligprædikenernes vatterede, salvesfulde gengivelse fornemmer man ligesom lyden af præstens glade gniden sig i hænderne i følgende ord: Den salig herre gentog, hvad ærlig og velbyrdig Johan Friis plejede at sige, „at han vidste ingen større hævn at ønske sin fjende end at ønske hannem præstemænds vrede og afgunst“. Eller: „Så vendte den salig hr. kansler sig om i sengen og føjede sine ord således til ærlige og velbyrdige mænd Klaus Då og Frederik Friis: „Gud være eder god, at I forskaffede denne mand (præsten) til mig, thi denne tale befalder mig såre vel.“⁶⁸

Men hver gang det blev stille henne ved sengen, og samtalen døde hen, *blussede atter salmesangen op*. Troligt sang man fort,

ligesom man under daglige forhold læste, bestandigt videre, indtil man endnu en gang var kommet hele Bibelen igennem. *Der var fremdeles helvedgny i ordene.* Men kunne det være anderledes? Der hørte skarp lyd til skurvede hoveder: arvesyndere og djævl. Det afgørende var: Selv om de virkelige lys i stuen osede, lyste nu her om den døende evangelii klare lys, „som ikke trænger snydes“ og vel måtte skære hver en Satan i øjnene, så han beskæmmet veg bort.

Du ormesæk og usle mad,
som vil de ord ej give agt,
her Gud selv haver talet.
Hvor vil du hen din sidste tid,
når verden al forkynder dig:
Din tid er da forhalet.

Du ligger og vender næsen op.
Hvor er din magt, du arme krop?
Du haver Guds ord fast hadet
den tid, du varst i verden til.
Nu Gud det længer ej lide vil,
nu haver du striden tabet.

Du haver forsmået den, dig haver skabt.
Som alting haver i sin magt,
du kan hannem ej undløbe.
Han råbte fast, bad dig komme,
men du holdt det for hans gammen.
Dyrt nok skal du det købe.

Gud vil da sla under Kristi fod
dem, som hans ord have stridt imod,
og fulgt deres egne drømme,
og levet ugudfrygtelig.
Deres dårskab vil da ende sig.
Han skal dem da fordømme.

Thi vender om både kvinde og mand!
Giver eder under Guds vældige hand

og lader eder undervise
 med de ord, som Gud selv haver sagt!
 Af hjertens grund giver på dem agt,
 og lærer Gud at prise! Amen.⁶⁹

4

Skulle man samle i ét ord, hvad den gejstlige egentlig var kommet for, lod dette sig simplest udtrykke ved: for at afhøre den syge, *høre hans bekendelse*. Troen var det jo, hvorpå det ene kom an. Men Satan havde været på spil også her og forplumret dette engang så klare forhold. Troen var blevet forvansket. Nu måtte man for at ramme sandheden udtrykke sig således: Retroenhed er det ene fornødne her i verden og hist i al evighed. Thi det stod efter bruddet med romerkirken uomstødeligt fast, at det, hvorpå det kom an, var den rene lutherske lære, fri for al Satans papistiske og calvinistiske kætteri. Ifølge Guds uudgrundelige nåde havde nu kun Nordtyskland og Skandinavien dimissionsret til Paradis. Hvor som helst ellers i verden man gik op, havnede man i helvede. – Konfessionen, bekendelsen, blev da selvfølgelig hovedpunktet i gudstjenesten ved sygelejet.

Den afgaves højtideligt, førend den sidste nadvernnydelse fandt sted. På dette punkt, hvor datidens puls bankede stærkest, har det sin interesse at lægge mærke til den forskellige måde, hvorpå de enkeltes ejendommelighed trods al åndelig uniform gjorde sig gældende. Kvinder gav sig i reglen helt hen under de givne former, fastholdt højt regnet i deres synds- og trosbekendelse et bestemt skriftsted eller to, i hvilke deres religiøse liv særligt havde fundet sit hjerteudtryk. Det er karakteristiske kvindeord, når Peder Skrams datter om sin faders endeligt siger: Han „gjorde en dejlig og kristelig bekendelse“.⁷⁰ *Mænd* røbede ofte i en lille, ufrivillig bemærkning et selvstændigt, praktisk syn, der antyder et personlighedens omrids. Hvilken trohjertig og klar selvkritik lå der f. eks. ikke i Klaus Glambeks († 1591) ord, da han efter nadverens nydelse blev tørstig, og fru Regisse Rosenkrantz gav ham en sølvskål med vand. Han rejste sig op i sengen, drak og sagde: „Den værdige trefoldighed forlade mig alle mine synder og de mange unyttige drik, som

jeg haver været forårsaget til at drikke tilforn, der jeg lidet havde dem behov.“⁷¹ Gemytligt svarede Anders Bing († 1589) præsten Hans Lauritsen, der bød ham ikke længere ved nogen verdslig handel at forsømme sin pønitenz og bedring i den lille stund, han havde endnu igen af nådens tid. „Ja, Hans!“ sagde han, „havde man inte før haft sin salighed i hukommelse, var det vel noget i det seneste.“⁷²

En ret betegnende *modsætning* viser sig mellem de to kanslere, Johan og Christian Friis' sidste øjeblikke. Begge mænd afgiver rene og betegnende eksempler på deres tid. De egner sig til indbyrdes sammenligning, for så vidt de var omtrent ens stillet, beklædte samme embede, hørte til landets spidser i kundskab, rigdom og indflydelse, var barnløse, nogenlunde jævnaldrende og overraskedes af døden på en embedsrejse fjernt fra hjemmets hygge. *Forskellen mellem dem* i deres sidste stund afspejler yderpunkterne i den *åndelige udvikling*, der foregik i Danmark i årene mellem de to dødsfald 1570 og 1616.

Johan Friis døde i Køge 5. december 1570 på vejen fra Falster til København. Ved rygten om hans sygdom og nært forestående endeligt ilede den unge slotspræst i København, Anders Sørensen Vedel, der skyldte kanslerens bevågenhed sin hurtige forfremmelse, af sted til sin høje velynder for at yde ham religionens trøst. Det er Vedel, vi skylder beretningen om, hvad der foregik. Trods al dens respektfulde ærbødighed og lidt sødlige omforklaring, er det dog let igennem den kirkelige virakståge at skelne det virkelige bilde. Og dette er smukt og naturligt. Vi ser en gammel, lidt forfængelig, men brav mand, der nødig vil skilles ved livet. Men da det ej kan andet være, får han, resigneret, opfrisket sin børnelærdom. Hjemmevant og dog fremmed over for det kirkelige, giver han sig så med tillid det højere i vold, og som et godt barn, med rettroenhedens klenodie friskt indpakket under armen, begiver han sig sluttelig trøstigt på vej af sted mod det ubekendte. Hvor menneskeligt er ikke det hjertesuk, vistnok et vers af ham selv, som han hviker for sig, da matheden overvælder ham:

Jeg er så trætter, jeg er så mod.
Herre Gud han råde min angst bod!

Johan Friis til Hesselager (1494–1570) var det mest fremtrædende medlem af den adelsgeneration, der trådte frem efter Grevefejden. Med mange læreår bag sig – både i hjemlige skoler og på udenlandske universiteter – var han vel skikket til at gå ind i administrativt arbejde. Han repræsenterer på udmærket vis det slægtled af verdslige adelsmænd, der skød krigerhåndværket fra sig og erstattede den katolske gejstlighed i kancellierne. (Maleri af Jakob Binck, Frederiksborg).

Eller de malende feberord, da han efter et uroligt blund vågner op og siger til sine syner: Cedite mortui! ego enim sum inter vivos. (Vig bort, I døde! jeg er jo blandt de levende). Eller gammelmandens venlige tale, da han opdager også fru Hildeborg Klaus Dås blandt slægtningene om sengen: „Gud være med dig, at du ville besøge mig! Hvad godt skal jeg bevise dig igen?“

Og ved siden heraf det voksende nysyn på bibelordene, som han kender så godt, blot ikke som vendt mod ham selv om hans egen død. Han vil så gerne udenom, som tidligere, i forretninger, i lærdom, i skæmt eller myndige råd. Da Vedel med ét under sin sjælesorg bliver halv hofmand og anfører et latinsk vers, svarer han vemodigt ved at sige det næste. Men med stigende inderlighed klynger han sig til den kirkelige lære. Vedel går frem med den grundighed, forholdene kræver. „På det der skulle intet være om nogen artikel, som vor saligheds lærdom er mest anrørende, det han kunne tvivle om i nogen måde, da satte jeg hannem for de mærkeligste vidnesbyrd om hver religionsartikel.“ Johan Friis er selvfølgelig inde i sin bibel. Vedel behøver blot at begynde på skriftstederne, og kansleren fortsætter. Men *han kan blot ikke besøge bekendelsen* alene. Da sjælesørgeren efter et døgn forløb henad morgenstunden vil søge hvile, og også den syge blunder ind, vågner denne kort efter og råber til Niels Friis og de andre om sengen: „Skaf mig hid! skaf mig hid!“ Da de spørger: „Hvad?“ svarer han: „Præsten.“ Et bud må atter hente Vedel, og ved sit komme i døren hører denne, hvorledes den gamle råber: „Guds ord vil jeg have, på Guds ord vil jeg leve og dø.“

På ny gennemgås alle skriftstederne med tilhørende forklaringer, og skiftevis holdes der bøn og oplæses kapitler af Bibelen. Under alt dette rejser kansleren sig engang op i sengen og opmuntrer sig selv med de betegnende ord: „Det er godt at bestille sin sag den stund, man har sin forstand.“ Sluttelig svigter dog kræfterne ham. Men hans sidste ord er: Redemisti me, Deus veritatis (du har genløst mig, du sandheds Gud).⁷³

Det ejendommelige ved Johan Friis' måde at dø på er, at man ligesom mærker, *hvordan den sidste bekendelse bliver til hos ham*. Han kender naturligtvis fra barn af alle ordene, men de er dog noget fra ham, hans virksomhed, hans dagligdags livssyn forskelligt, hvori han nu i sin nød søger trøst. Han er et fuldt udviklet, levende

menneske, der, da turen kommer til ham, kun med en vis gysen ved kirkelig hjælp træder op på rettroenhedens fodstykke og sætter fra på det springbræt, der skal hjælpe ham over i den evige salighed.

Helt anderledes er det med kansler *Christian Friis* omtrent 50 år efter. I denne mellemtid er menneske og fodstykke vokset sammen. Fra barnsben har rettroenhed og bekendelse isnet opefter, forstøvet menneskefiguren i rettroende selvsikkerhed. Hos kirketroens øverste tilsynsmand og vogter, kansleren, må denne forstøvet være videst fremskreden. Hvor meget så ansigtets træk endnu minder om en brav og dygtig, om end lidt pedantisk mand, så er figur og lemmer forsvundet, blevet til sten, blot firkantet fodstykke, en herme, hvor kanslerhoved går i ét med kvaderhugget, selvtrefærdig rettroenhed.

Kansler *Christian Friis* havde i juli 1616 fulgt med *Christian IV* på flåden til Norge, hvor en herredag skulle holdes på *Akershus*. Kansleren blev imidlertid syg på slottet, bragtes om bord på et af orlogsskibene og fik af kongen lov til at måtte på dette atter sejle til Danmark. *Christian IV* og rigsråderne roede ud til ham på fjorden og sagde ham farvel fredag eftermiddag den 26. juli. Men i stedet for at lette, satte man kort efter en ny båd ud fra skibet. Kansleren var nemlig blevet så syg, at man frygtede det værste og måtte have bud i land for at hente en præst til at høre hans bekendelse og berette ham.

Hofprædikant *Mads Jensen Medelfar* fulgte ud med. Men hvor hofvant end hr. *Mads monne være*, blev han dog vistnok noget betuttet ved at høre *kanslerens syndsbekendelse*. Denne, der afgaves på latin, bestod i en tak til Gud for at være skabt i Guds billede til menneske, født af kristne forældre og opdraget i den rette religion, sande Guds dyrkelse og *Lutheri lærdom*, „og for alting, at du haver bevaret mig fra den gruelige calviniske vildfarelse de prædestinatione, om udvælgelsen“. Så og takker jeg dig, du trofaste Gud, som haver villet bruge mig i dette høje, besværlige kald og givet mig nåde alting at forrette, så jeg med Guds hjælp vil for Gud bestå med en god samvittighed. – Intet under, at kansleren og præsten herefter gled over i en timelang, lærd samtale om, at det var at ønske, at de, som er af den calviniske religion, ville overveje og betænke, at man i åndelige ting og skal bruge sin fornuft.

Mads Jensen Medelfar (1579–1637) var i sin samtid navnlig kendt som en stor gejstlig taler. I 1616 blev han kongelig konfessionarius, og i 1620 nåede han posten som biskop i Lunde Stift – en gerning, der voldte ham mange bryderier. Han var en meget søgt prædikant og forestod talrige adelige begravelser. – Familieportræt på epitafiet i Lund Domkirke.

Efter dette lange omsvøb, som begge parter i øvrigt med lige glæde synes at have nydt, søgte endelig hr. Mads på ny at komme til sagen og sagde til kansleren, at denne vel havde bestået livets strid; men nu forestod der ham den endnu sværere strid, dødens. Hertil svarede den syge med ædel beskedenhed: *Bonum certamen certavi, cursum comsummavi, fidem servavi, propterea reposita est mihi corona gloriæ. Jeg haver stridt den gode strid, jeg haver fuldkommet løbet og bevaret troen, derfor er ærens krone henlagt for mig.* – Her trængtes tydeligt nok ikke til yderligere forbedring, præsten kunne roligt atter ro i land.

Ud på natten fik imidlertid kansleren et heftigt anfald på ny, og de omværende lod atter hente hr. Mads ud. Christian Friis' søster-søn, Klaus Då, spurgte derpå den syge, om han ikke nu ville „gøre sin confession, sig med Gud forlige og derpå annamme sakramentet og være des bedre beredt, hvad Gud ville gøre“. Hertil svarede kansleren: „Endog jeg haver længe siden gjort min confession og skriftemål for Gud, (som ethvert Guds barn bør daglig at gøre), så vil jeg dog i Jesu navn nu i synderlighed for prædikanten i Guds sted lade høre min confession og bekendelse og tage derpå absolution og annamme så Kristi legeme og blod, som skal være mig et stærkt pant og fast besegling på mine synders forladelse, og at jeg hører Herren til.“ Hvilket sit gudelige forsæt han straks siddende op i sengen efterkom.

Som skik var, blev præsten dag og nat, så meget det lod sig forene med hans øvrige tjeneste, de sidste døgn hos kansleren, stadigt holdende bønner og læsende over ham. Søndag morgen kl. 3 kaldtes han, skønt han skulle prædike på slottet kl. 7, atter ud til skibet, da den syge havde mistet målet. Hr. Mads tog heraf anledning til at trøste den døende med, at Gud hører hjertets suk, selv om tun-gen må tie. „Som Gregorius siger: veræ preces non estimantur voci-bus oris, sed desiderii cordis, en ret bøn står ikke i stort mundskrig, men i hjertens andægtige begæring. Men da vendte kansleren sig til ham, og dér han havde længe stirret på ham, brød han besvær-ligen og langsom disse ord frem: Nunquam in vita mea fui sollici-tus de verbis, aldrig i mit liv har jeg været bekymret for ord.“ Hr. Mads, der til sin forfærdelse mærkede, at han havde stødt den syge, „tilspurgte Hans Magnificents, om han muligt var ham til besvær ved sin nærværelse eller tale“. Men kansleren svarede: Dicam, quando vel tacendum vel abeundum. (Jeg skal nok selv sige, når du skal enten tie eller gå bort). Det var kanslerens sidste ord. Klaus Då bad for hr. Mads, at han måtte få lov til at tage i land og afholde gudstjenesten på slottet, og den syge vinkede med hånden til tegn på, at han kunne træde af.

Da hr. Mads efter endt gudstjeneste atter roede ud og fortsatte med skriftsteder, salmer og bønner, var, usynlig for alle, en højere herre til stede i den trange kahyt. Han gav endelig om mandagen ved 8 slæt vink til, at nu skulle kansleren ikke blot tie, men gå bort. De ærlige og velbyrdige mænd, der havde været nærværende, kunne

herefter søge hvile. Kun den utrættelige hr. Mads undte sig den ikke. Han roede i land for at optegne „til eksempel, stor frugt og saligheds gavn og bedste for dem, der igjenleve, nogle af de vigtigste og drabelige ord, denne salig herre haver brugt i sin sygdom, indtil Gud kaldte ham fra dette elende, at man disbedre kunne have kundskab om den gode herres salige endeligt“.⁷⁴

Selvfølgelig gjaldt også for Christian Friis' vedkommende, hvad Anders Sørensen Vedel udtalte om Johan Friis: „Her er nu ingen tvivl, at denne salig herre ved sin tro til Kristus og kristelige, frimodige beskikkelse til denne timelige død er jo vorden delagtig i den evige salighed.“ Slige højtstående embedsmænd var jo selvskrevne til festlig optagelse i himmerig. Men et spørgsmål, om dog ikke Vorherre siden efter har haft lidt bryderi deroppe med den anden kansler, i form af kiv med anderledes tænkende, med Melanchthon f. eks., Calvin, ja selv måske med apostle. Thi en hård hals var den salig hr. kansler, og han tålte ikke nogen uklarhed eller afvigelse. Vi ved som sagt ikke, hvorledes det videre er gået ham. Vi kender kun forholdene på Jorden. Men her blev der i hvert fald rådet bod på den art udvikling: de hårde halse, frembragt af forstenet rettroenhed. Ikke blot i Norden, men først og fremmest i Frankrig, Tyskland og England grasserede sygdommen og medførte indbyrdes nedslagning. I huguenotkampene, Tredivårskrigen og under Stuarterne i England slog rettroende stenhændte hinanden til skærver og blev ved hermed så længe, indtil der endelig hos en ny slægt atter piblede menneskeblod i årerne.

5

„Bekendelsen“ var den i præstens påhør aflagte prøve i rettroenhed, adgangsbeviset til himmerig. Efter vel bestået eksamen skulle man tro, at den syge kunne dø i fred, måske endog med glæde tænke på, at prøvens udfald, andre til et godt eksempel, ville blive kundgjort i „testimoniet“ ved graven. Ingenlunde. Kun en sløv nutid kan tænke så halvt og så uklart. Djævelen var jo til stede. Når salighedens betingelse var at dø i den rette tro, måtte det netop nu komme djævelen an på at forstyrre det hele ved i sidste øjeblik at forvirre den døendes tro. Vorherre var ved at gøre et fiskedræt.

Garnet var fuldt, derom vidnede den sande trosbekendelse; men djævelen gik ud på at skære garnets masker itu, sprænge i utide bevidsthedens net. Den højeste, den vanskeligste menneskelige opgave forestod da netop just nu: at hale Vorherres fangst uskadt i land.

Intet gør på en nutidslæser et så fremmed indtryk som den måde, man dengang mente i denne anledning at burde behandle en døende på. Medens nutiden instinktmæssig kræver lindring og fred, og alvoren ved den store skilsmisse selv stemmer til stilhed, forholdt det sig omvendt dengang. Det gjaldt om på enhver måde at holde den døende til ilden, knuge den slappe hånd til endnu engang at klemme fast om troens klenodie, hæmme døs, hindre frafald. Ved alle optænkelige midler, salmesang, spørgsmål, råben af skriftsteder søgte man derfor til det yderste at holde den døende vågen på sin post, afnøde ham svaret: Trosbekendelsen i behold! Svigtede stemmen, så forlangte man blot svar i tegnsproget. Det var vel til dels de gamle katolske former, men påhældt med nyt, eksploderende indhold. *Nogle eksempler til prøve.* Efter en vidtløftig beskrivelse af, hvorledes enhver af de følgende havde aflagt den rette bekendelse, nydt nadveren og fået syndsforladelse og således var fuldt beredt til at dø, hedder det fremdeles videre om dem:

„Som man formærkte, *fru Dorthe Juels* fraskillelses time var for hånde, blev til hende sagt: Gode frue! ret nu er eders sjæl og ånd i Guds hånd og gemme. Tror I nu fuldt og fast syndernes forladelse, legemets opstandelse og det evige liv? Da svarede hun straks med lydelig røst: O, ja, ja! jeg tror det alt sammen fuldt og fast.“⁷⁵

Mod aften syntes det fru Elsebeth hr. Peder Skrams,⁷⁶ som om salig *Holger (Rosenkrantz)* lå udi ret hel-dræt [dvs. som om hans åndedræt nu var en døendes]. Thi adspurgte hun hannem, hvorledes det var med hannem. Han svarede: „Det bliver nu snart godt. Alting efter Guds vilje.“ Efter dette smukke svar skulle man tro, at han kunne have fået lov at være i fred, men „hun formanede præsterne, at de skulle have god agt på hannem. En af dem spurgte hannem ad: Kære Holger! I tror jo fuldkommeligen, at I haver Guds nådige venskab og alle eders synders forladelse for Vorherre Jesu Kristi døds og pines skyld? Han svarede med høj røst, så at det hørtes hele huset over: „Ja, det er min tro, så længe jeg lever.“ Da kløkken var ved elleve, oprakte han sine hænder og sagde:

O Gud! o, min Gud! Der han dette havde sagt, brast hans øjne. Derpå vendte han sit hoved sagtelig omkring på puden og lukkede selv sine øjne.“ Han var død, *men havde kun nævnt Gud og ikke Kristus*. I samme øjeblik lagde da præsten sin hånd på hans bryst og råbte: „Herre *Jesu Kriste!* udi dine hænder befaler jeg min ånd!“ Og han sagde sagtelig dertil: Ja. – Derefter gispede han to gange og hensov.“

Da *fru Birgitte Brahe* „drog heldræt“, var præsten tilfældigt ikke i øjeblikket til stede. „Så er velbårne jomfru Mette Lykke ganget til hende med disse ord: Hjerte kære søster! tror du, at Jesus haver forløst dig og vil være dig nådig? Dertil svarede hun: ja, jeg tror det vist, og er så sagtelig med to suk hensovet.“⁷⁷

„O, fader, i din hånd befaler jeg min ånd ... til det evige liv at bekomme udi din elskelige søn, Jesu Kristo, Vorherre. Disse var ærlig og velbyrdig *Anders Bings* sidste ord.⁷⁸ Dermed sagde han os alle godnat, og gav sin velbårne frue sin hånd og os alle sammen, og blev siden stille liggendes. Der klokken slog elleve før midnat, lagde han slet målet og begyndte at drage til døden. Da sagde præsten: Kære Anders! Holder nu fast i eders hjerte og hukommelse den korsfæstede Jesum, ved hvilken I er genkøbt til det evige liv. Og om I dette så stadeligt betænke, *da trykker* min hånd! Hvilket han og gjorde af den magt, han havde.“

„Der det lakkede ad enden med *fru Anne Knob* († 1580), så hun ikke gad tale mere og ikke gad give svar fra sig, da, at vi, som nærværendes vare, kunne vide, at hun visselig troede på Guds tilsagn ville sig ganske og aldeles forlade, gav hun visse tegn fra sig. Men vi, som nærværendes vare, faldt på vore knæ (urost for Gud) og endrægteligt gjorde bøn for hende til Gud, at Han ville bevare hende i en fast tro. Dette gjorde vi tre gange, dog nogen tid imellem hver gang, og der vi det havde gjort tredje gang, da kom den evige, gode Gud og gav hende en salig forløsning, så at hun sov stille og rolig hen.“⁷⁹

„Der klokken var imellem 11 og 12 om natten, begyndte salig *Knud Brockenhuus'* mæle at fejle hannem. Iblandt andre herlige sentenser, som Guds ords tjener oplæste for hannem, dér haver han og brugt denne af det 3. kapitel hos evangelisten Johannes: Så elskede Gud osv. Og bad hannem kryste på sin hånd, om han stadeligen troede sådant i sit hjerte. Da haver salig Knud Brockenhuus

krystet hans hånd så hårdt, at det var stort under. Og derefter mod 12 slæt er han sødelig hensovet i Herren i godtfolks nærværelse.“⁸⁰

„Der det nu lakkede ad enden med *Kasper Markdaner* († 1618), og døden trængte til hjertet, begyndte jeg [præsten] atter at repetere nogle af de trøstelige sprog, som jeg tilforn havde foreholdt hannem. Og efterdi hans mål var allerede faldet, så han ikke nu kunne svare mig som tilforn, og jeg spurgte hannem om han troede: syndernes forladelse, legemets opstandelse og det evige liv, nikkede han ad mig, givendes til kende, at han visselig troede det af hjerte.“⁸¹

„Der *kansler Johan Friis* († 1570) havde talet sine sidste ord, og jeg [Anders Sørensen Vedel] fornam, hvad af ville vorde, råbte jeg højt til hannem tit og ofte: Jesu Kriste, annam min sjæl! Disimellem slog han klæderne fra sig, som drengen [tjeneren] ville skjule hænderne med, og holdt sin hånd ud imod mig. Thi jeg havde formanet hannem tilforn, at dersom det hændte sig, at han blev målløs, da skulle han *kryste på min hånd*, eller række sin hånd op eller røre den, så jeg kunne være vis på, at han hørte og forstod, hvad jeg taledes til hannem. Det holdt han mig også. Men det var snarligen gjort med hannem.“⁸²

Sluttelig endnu blot som eksempel *et barns død*.⁸³ Da den lille tolvårige *Anne Trolle*, hvis fromhed og bibelkundskab just under hendes sygeleje havde givet sig så talende udtryk, mærkede, at hendes endeligt var nær, tog hun rørende afsked med alle. Først sagde hun, at hun var glad ved at sige denne onde verden godnat, og at hun ikke for alverdens guld ville være så nær ved livet, som hun nu var ved døden, thi hun vidste, at døden var en dør til det evige liv. Derpå bad hun sin moder om forladelse, hvis hun nogen sinde havde fortørnet hende. Moderen græd og sagde, at det havde hun ingen sinde. Derpå bad hun alle folkene om tilgivelse, hvis hun nogen stund havde handlet nogen af dem imod. Der var ikke et øje, uden at det var vådt ved denne gribende afsked.

Men så fulgte et nyt optrin. „Straks derefter begyndte målet noget at falde. Dér jeg [præsten] det fornam, haver jeg fast *anholdet og råbt i hendes øren*: Beder så skulle I få, banker så skal eder oplades! Beder i hjertet og banker med hjertens bøn! Herren tager også et hjertens suk til takke, thi en bedrøvet ånd er det offer, som hannem behager, han forsmår ikke et *sorgfuldt hjerte*.“ Hvis der

overhovedet var nogen mening med at anvende disse ord ved denne lejlighed, var det vel den, at barnet ikke måtte være så frimodigt, det skulle tillige have et sorgfuldt hjerte. Thi en *arvesynder*, der kun havde dåbens indvielse, men på grund af alder endnu ikke var nået til syndernes fulde og nådige forladelse ved delagtighed i Kristi legeme og blod, skulle først og fremmest *vogte sig for fripostighed*. Den lille forstod det forhåbentlig ikke, hun svarede kun på råbet ved at „gribe mig om min hånd og kryste mine fingre. Så bad jeg alle godtfolk, som der var til stede, at de ville gøre et knæfald til Gud og bede for hende, at hun måtte blive en tro arbejder i Herrens vingård og med alle Guds udvalgte kunne få sine penge, som er det evige livs skænk og gave. Hvilket af os alle blev straks efterkommet. Disimellem begyndte hun at drage. Der jeg det så, gjorde jeg Herrens velsignelse over hende. Og straks derefter udgav hun sin ånd.“

Den kirkelige befordringskunst var i tilfælde som disse drevet til sin højeste grad af fuldkommenhed. Sjælen blev som kuglen i et geværløb endog flere gange efter affyringen skruet om i rettroenhedens riffelgang. Således udskudt måtte sjælen kunne ramme himmerig.

Gaves der da slet ingen undtagelse, ingen, der med myndig sikkerhed frabad sig denne kirkelige behandling? Jo. Men selve den sjældne undtagelse blev, som vi straks skal se, endnu mere end hvad der i almindelighed gælder enhver undtagelse, selv en bekræftelse på reglen.

Kun en konge turde tillade sig at have en selvstændig mening. De to danske, Christian III og Frederik II, var vistnok for lidet udviklede til her at tænke på egen hånd. I Sverige var Erik XIV sindsygt og Johan III for uklar til, at man ret kan blive klog på ham. Til gengæld var deres fader *Gustav Vasa* det ypperste eksempel på en selvskabt og selvtænkende mand. Myndigt havde han grebet kronen, underlagt sig kirken, og med praktisk, klar forstand forbandt han en sans for det komiske og et lune, der end ikke veg for at vælge ham selv til genstand. Hele denne hans uafhængige overlegenhed gør ham selvskreven som målestok for, hvad modstand en enkelt formåede at yde mod den kirkelige baksning i stilling på det yderste.

Enhver, der læser beskrivelsen af Gustav Vasas endeligt, får et stærkt og dybt indtryk af, at her går en mand bort, der selv gør sit

Da Gustav Vasas lig i december 1560 førtes fra Stockholm til Uppsala, medførte man på en slæde en stor bære, hvorpå der lå figurer af Gustav og hans to tidligt afdøde hustruer Katarina af Sachsen-Lauenburg og Margareta Leijonhufvud. Ansigterne var af voks og figurerne iført pragtfulde dragter. Det er vistnok disse figurer – „effigier“, der har været modeller for de tre alabastfigurer, som Antwerpen-billedhuggeren Willem Boy udførte til gravmælet i Uppsala Domkirke.

regnskab op med Gud. For den, der er fortrolig med datids synsmåde og skikke, vil det være klart, hvorledes han skridt for skridt afveg fra det vedtagne. Gustav Vasa døde på Stockholm Slot i sep-

tember 1560. Forinden havde han taget en gribende afsked med sit folk og sin kongegerning og overdraget regeringen til sin søn, Erik XIV. Da den nye konge trods de forandrede forhold fastholdt sin beslutning at ville sejle til England for at bejle til dronning Elisabeth, og da kartoverne forkyndte hans bortrejse, blev Gustav Vasaså syg, at han ikke rejste sig mere.⁸⁴ Hans skriftefader, magister Johannes, ilede til og begyndte efter tidens skik „omstændelig og taletrængt med en lang gudelig formaning; men den syge svarede: „Tal kort og giv mig hellere et lægemiddel mod en dårlig mave og et brændende hoved.“ Under sygdommen var han endnu af og til oplagt til spøg med dem, der søgte at holde livet i ham. Da en af dem spurgte, om han fattedes noget, svarede han: „Ja, himmerige, men det kan du ikke give mig.“ På skriftefaderens opfordring til at bekende sine synder, svarede han fortørnet: „Du vil da ikke, at jeg skal bekende mine synder for dig!“ – „Nej,“ sagde skriftefaderen, men for Gud.“ – „Ja, det kan jeg gøre dig foruden, og jeg gør det også. Hørte du ikke, at jeg sagde, at jeg ved, at jeg har syndet?“ Til de omkringstående sagde han derpå: „Jeg tilgiver mine fjender og beder enhver om tilgivelse for hvad uret, jeg selv har begået. Forkynd dette til alle!“ Sine sønner opfordrede han til enighed og fasthed i troen på Gud. De sidste tre uger lå han mest stille hen, ofte foldende hænderne i tavs bøn.

Da hans endeligt var nær, modtog han sakramentet efter at have aflagt trosbekendelsen. Hans søn Johan besvor ham derpå, efter tidens skik, at blive fast heri. Da forlangte den døende pen og blæk og skrev med rystende hånd til svar: „En gang bekendt og derved blevet; eller også hundrede gange udtalt“ ... Her svigtede kræfterne ham, og han fik ikke sætningen fuldendt. Men da tog skriftefaderen fat og råbte den døende formaninger og skriftsteder til. Til sidst afbrød Sten Leijonhufvud ham med de ord: „Det er forgæves, alt hvad I råber. Herren hører ikke mere.“ Men præsten bøjede sig ned over den døendes hoved og sagde: „Nådigste herre og konge! Tror I på Jesum Kristus og hører min røst, så giv os et tegn derpå!“ Til alles forundring svarede kongen med høj røst: „Ja.“ Dermed døde han.⁸⁵ – *Kirkens skik havde sejret.*

Efter alle disse eksempler på, hvorledes man rettelig burde dø, kunne det synes ganske overflødigt at gøre modprøve ved at se, hvad datiden forstod ved *en ond død*. Det har dog sin interesse at

undersøge sagen også fra denne side; men vi kan her nøjes med et enkelt, iøjnefaldende eksempel. Vi vælger med flid et sådant, hvor den pågældende var en af landets mægtigste mænd, der stod kirken nær, og hvor dommen over ham udtaltes, ikke af gejstlige, men af den offentlige folkemening.

Andreas Barby var Christian III's tyske kansler og højt betroede rådgiver. Som sådan krydsede han vistnok oftere sin danske embedsbroder, kansler Johan Friis' planer, næppe dog måske til landets skade. Begge kaldtes de som de to øverste tillidsmænd til kongens dødsleje. Hvad den offentlige mening havde imod Andreas Barby var, foruden hans fremmede herkomst, tillige den hensynsløse måde, hvorpå han havde benyttet kongens gunst til at skaffe sig forleneringer og rigdomme. Intet syntes uopnåeligt for ham, og han turde også i sit privatliv tillade sig mere end de fleste. Det vakte derfor udelt glæde i København, da han døde et halvt års tid efter Christian III. Denne glæde gav sig åbenlyst luft. Ved Frederik II's kroningsfestligheder opslog man således på flere steder en gravskrift over ham, der begyndte sålunde: „Han kom hertil som en ræv, levede som en løve, døde som en hund.“ Slutningen ville på nutidsdansk kort kunne gengives således: Og nu har fanden taget ham. Men måden, hvorpå dette raffineret udpensledes, giver et overordentlig tydeligt indblik i datids forestillingskreds. Det, man ville have frem, var det allerværste: at der ikke var nogen frændeforsamling ved hans dødsleje, og at der ikke blev tale om bekendelse til det sidste, thi han døde uden bevidsthed. Slutningsordene, hvorved han tilkendtes fanden, kom da til at lyde således:

Andreas von Barby (1508–59) var en nordtysk adelsmand, der kom i tjeneste hos Christian III og blev leder af tyske cancelli. Officielt var det tyske cancelli kun regeringskontor for de kongeligt-hertugelige dele af Slesvig og Holsten, og dets virkeområde var langt mindre end det danske cancellis; men da det meste af udenrigspolitikken blev styret gennem tyske cancelli, opnåede den „tyske kansler“ alligevel en fremskudt plads i regeringen. Christian III satte overordentlig stor pris på Barby, der i hele sit virke var den hengivne fyrstetjener. Måske netop af den grund var han upopulær i andre kredse. – Han ligger begravet i Roskilde Domkirke, hvor Søren Abildgård for to hundrede år siden tegnede hans allerede dengang meget slidte ligsten. (Nationalmuseets arkiv).

„Men som han levede, så har Gud givet ham igen. Thi han døde en rædselsfuld og ynkelig død: Han lå alene i sin seng, og i otte timer var han uden bevidsthed. I al denne tid, indtil han drog sin heldræt, hørte, så, forstod han intet!“⁸⁶

Det kunne være en *hård tjeneste nok for en sognepræst at skulle*, stundom et langt sygeleje igennem, *være til stede dag og nat* og dog samtidig passe hele den øvrige menighed. For fuldt at bestrides ville dette have krævet et endnu langt større antal præster end i den katolske tid. Og siden da var jo præsternes antal mærkeligt formindsket. Det lod sig altså ikke gøre at vise hver døende samme omhu. Man måtte nøjes med især at vise denne mod sådanne, hvem Gud måtte antages særligt at ønske op til sig, *godtfolk*, som det var en ære at få ind i himmerig, og som vidste, hvorledes de skulle opføre sig dér. Så fik man løbe an på, at de andre, ved at høre lovtale og ligprædiken over disse, rettede sig efter deres eksempel. I rettroenhedens kolonne var godtfolk jo som fløjtmænd, til hvilke enhver så hen, når det lød: Til højre ret!

Mængden af døende fik altså nogenlunde skøtte sig selv. De var, for at bruge nutids udtryk, kun på anden eller tredje pleje. Men derfor var dog hverken kærlig omsorg eller religiøse hensyn hos de omværende her udelukket. Tværtimod. Det var kun formerne, der skiftede. Samme hjertevarme og ærbødighed for det store ubekendte kunne rummes i alle former, de gammeldags aflægs som de mest moderne. Muligvis så Gud kun på dette indhold og tilgav de fattige i ånden, at de ikke havde haft råd til at følge med moden.

På anden pleje befandt sig alle, der endnu holdt sig til de katolske skikke. Kristendom? Nej, Satans værk, djævelens fordømte kunster var det. Og hver, der gav sig af hermed, fortjente at miste sin hud eller få en sviende hale på bålet. Mange benyttede dem dog endnu i smug. Mere end én „omvendt“ præst eller klosterbroder listede sig efter reformationens indførelse vistnok fremdeles til at give en døende fred på gammel, prøvet måde. Vievand og krucifiks var jo let at skaffe, og var der egentlig så stor forskel på „det hellige vandringsbrød“ og den lutherske nadver til den døende?

Længst af alle katolske skikke holdt sig den at give den døende et tændt lys i hænde. Denne skik var vist oprindelig kun døbt hedskab, ilden, den rensende og værnende, som katolicismen havde viet og gjort kristelig. Men sindbilledet var smukt, hvad enten

man tænkte sig livet selv som et lys, der sluktes, eller man mente, at ved dette hellige lys skulle sjælen finde vej gennem dødens mørke til livets land. Hårdnakket holdt skikken sig. Det var ikke blot de opsætsige, lutherske klosterjomfruer i Maribo, der vedblev, som det i klagen hed, „at række den døende ikke Guds ords lys, men et tændt voksllys“.⁸⁷ I Skåne måtte bispem 1594 påminde præsterne om at få denne katolske uskik afskaffet.⁸⁸ Endnu så sent som 1774 trivedes den gamle skik fremdeles i Småland, hvorfra det hedder: „Når nogen holder på at dø, sættes et brændende lys i sammes hånd, så udslukkes livet som et lys.“⁸⁹ Ja, selv i vore dage er den ikke forsvundet. I Wärend (sydlige Småland) giver den dag i dag nærmeste frænde den døende et tændt lys i hænde med følgende ord: „Herre Gud tænde for dig det evige lys!“⁹⁰

På tredje pleje måtte de ringeste og afsides boende siges at være, der for en stor del *nøjedes med hedenske skikke*. Her tyede man f. eks. til, når den døende blev alt for urolig, ikke som man jo egentlig burde, at skræmme djævelen, men blot at *skifte pude* under vedkommende. Meget afhæng nemlig heraf. Dersom der i sengens dyner og puder var *fjer af vilde fugle*, kunne den døende ikke sove hen. Det samme gjaldt *hønsefjer*. Thi på enhver høne findes der en fjer, der kaldes *urofjeren*, på den kan ingen falde i søvn, end-sige dø.⁹¹ Tidligere synes den samme tro at have været knyttet til duefjer. I Norden havde denne tro imidlertid tabt sig, vistnok fordi duen i middelalderen var kommet til ære som sindbillede for den hellige ånd. I England derimod holdt frygten for duefjer sig, og her gav man nu just som grund, at duen var for hellig en fugl.⁹²

Et andet virksomt middel, når den syge „droges“ for længe, var at sætte *en skål med ild under sengen*, varsomt naturligvis, at den ikke skulle antænde noget nedstikkende strå af sengehalmen. Ild renser og er i pagt med de højere magter. Eller man krøb op på det lave hus' tagryg og løftede en møntørv af for at give sjælen luft og udvej. Eller man nøjedes med blot at lukke døren til det fri op på vid gab. I hvert fald måtte ingen stille sig ved sengens fodende, thi det var dødens plads, som man i så fald fortrængte den fra. Foruden disse naturlige midler var der en hel del hemmelighedsfulde, kun kendt af få kloge mænd eller kvinder. Til sådanne tyede man i øjeblikke som disse og betalte sin skærv for at få hjælp. Thi magten til at „binde“ og „løse op“ for en sjæl er vel den ypperste gave,

En usalig død. Det nytter ikke, at konen giver den døende gamle mand et vågelys mellem hænderne. Djævelen er allerede på færde og henter sjælen. Det vil næppe gå enken bedre til sin tid. Hun synes betænkeligt nær ved at kaste sig lige i favnen på den flotte tilbeder. Kalkmaleri i Sæby Kirke. Bemærk ligheden mellem den her gengivne seng og sengen i Frilandsmuseets skånske gård, bind 1 s. 251. (Nationalmuseet fot.).

hvormed noget menneske er forlenet. Kun én regel stod fast, der burde være stille i den stue, hvor en døende var, ingen gråd, jamren eller anden støj. Tårer og klager tyngede kun sjælen, bandt den til at blive og gjorde dødskampen lang og hård. Hvilket indblik i en rolig, sej, sindig folkekarakter giver ikke en opfattelse som denne! Og hvor svært må det ikke have faldet ud fra sådanne forudsætninger at vænne sig til den katolske, endsige den nye, lutherske uro og støj omkring den døende.

Efter gammel tro var der ét sikkert middel mod al forstyrrelse og herved forlænget døds kamp. En af frænderne skulle stige op på stuetaget og råbe den døendes navn tilligemed hans faders navn. Når han således var råbt op i slægtfølge, blev den syge „fej“ og kunne dø i fred. Stundom kunne det også hjælpe blot at flytte sengen hen under husets hovedbjælke. I selve dødsøjeblikket sås undertiden livet gå bort som et lille lys, der kom frem ved hovedet, vandrede omkring fødderne og forsvandt.⁹³ Søndagsbørn var det forundt at se mere: f. eks. hvorledes døden forinden havde skiftet plads og *var gået fra fodenden op til hovedgærdet*, samt hvorledes en engel og en djævel nu kæmpede om sjælen. Sjælen selv så ud som et lille barn.

På højst forskellige måder fik man altså i det 16. århundrede lov til at skilles fra denne verden. Trods afskedsskikkernes forskellighed var det dog ét og samme der foregik. Et liv afsluttedes, en sjæl gik til ro. Dødens alvorlige dør lukkedes op og i med det samme. Ingen af de levende fik kigget ind derad. Foregik det ved nattetid, og himlen var klar, kunne man, når man i forvejen havde listet sig ud og stod i den mørke gård, *se et stjernes kud falde*, idet den døende udåndede. Det var hans stjerne, der slukkedes. Var det et udtryk for, at sjælens lys var omme, eller for at sjælen nu selv var deroppe, så at stjernen fik afløsning? Gud måtte vide det. Men den, der havde holdt af den døde, undte sjælen, hvad der var bedst.

6

Næppe var nogen død i det 16. århundrede, førend man i by som på land ilede til den nærmeste kirke for at få ringet med dens klokker. Dette kaldtes for „sjæleringning“. Denne klokkeringning antoges i særlig grad at lette sjælens indgang i himmelen. Man ringede den ind i himmerig. Det var da en kærlighedsgerning af første rang mod den afdøde, og langvejs fra kom man derfor løbende for at forkorte den farlige stund for sjælen. Hvad gavn man gjorde den, kunne ethvert barn indse. Ene og forladt skulle den stige til vejrs op gennem luften, hvor onde ånder søgte at spærre den vejen. Meget kunne disse måske have at bebrejde den og derved hæmme dens flugt. Men hver pusling måtte vige, Satan selv give tabt, når

kirkeklokkerne klang. Mens de dirrede luften ren, steg sjælen frigjort, båret af tonernes bobler, lige op i himlen. *De, der trak i rebet, kunne dog spore forskel.* Efter nogle døde gik klokkerne tungt, og man måtte lægge alle kræfter til. Efter andre gik klokkerne let. Den sjæl var vel død.⁹⁴ Ja, selv den, der blot på afstand hørte klangen, kunne skelne mellem sjæle. Efter et slet menneske ville klokkerne ikke tone ret, men lød sprukket og uroligt. Men klar og liflig blev den ringning, der forkyndte et gudfrygtigt menneskes hjemfærd.⁹⁵ Endog ved så hellig en handling som denne kunne Satan dog være på spil og vise sin træskhed. Han forblindede således den stakkels mand i Løve Herred på Sjælland 1596, der blev vred over, at én, han havde haft kær, ikke fik lang sjæleringning nok. „Så løb han selv til og sagde, at der skulle ringes nok, i tusind djævles navn! Og så ringede han således, at klokken faldt ned og gik i sønder og gjorde stor skade, og han selv blev slået ihjel; men drengen kom til badskær og blev ved livet.“⁹⁶

Efter solnedgang synes sjæleringning ikke at have fundet sted. Den måtte da opsættes til næste morgengry. Det var derfor en stor miskundhed, der vistes hver den, som fik lov at dø om dagen, helst i klar luft, med skyfri himmel, uden blæst. Men Herre Gud nåde hver sjæl, der efter nattens frembrud måtte af sted, hjælpeløst jaget og skræmt i det sorte mulm af mørkets magter som råkid af rævel! Hvor måtte ikke en sådan sjæl lide og længes efter den signede dagning med hjælp fra det høje. Det var grueligt, ja, til at blive vanvittig af rædsel over at tænke på sligt. Thi læg mærke til: de fleste dør om natten. I den stund har Satan sine ruser ude og trækker sit våd mellem himmel og Jord. Hvad hjælp selv den reneste tros bekendelse i dødsøjeblikket! Blot et gran liv endnu med omtåget bevidsthed, og man sad fast i Satans masker. Derfor kunne især ved nattetid ingen præst råbe højlydt nok og længe nok troens ord efter den bortdragne sjæl.

Mange småtræk viser, hvilket værd man tillagde sjæleringningen. I Ålborg vedtog således borgmester og råd 1556, at „når et menneske dør, da skal der ringes med alle klokker, og så med én klokke, når det bæres til graven. Men for et barn skal ikke ringes uden med to små klokker, når det dør, og så med én af samme små klokker, når det bæres til graven“.⁹⁷ Så omhyggelig var man altså i Ålborg for de døde, at hver en sjæl, høj og lav, fik sjæleringning med

alle byens klokker, medens man derimod på begravelsesdagen, hvor sligt havde mindre at sige, nøjedes med lidet. At man andetsteds ikke var nær så vidt kan ses af, at f. eks. præsten Absalon Pedersen i Bergen blev forundret, når noget lignende foregik dér. Da en oldermand døde den 15. februar 1569, skriver han derom i sin dagbog: „Vardt ringet for hannem i alle kirker, endog i spitalen og i domkirken, hvilket tilforn ikke plejede at ske.“⁹⁸ For sit eget personlige vedkommende vidste dog hvermand i Norden nok at sætte pris på sjæleringningens goder. Det var et højst naturligt ønske, når f. eks. Niels Gyllenstierna i Sverige 1602 bestemte i sit testamente, at der efter hans død skulle ringes for ham i alle kirker på landet i hans forlening samt i de nærmest omliggende stæder.⁹⁹ I løbet af det 17. århundredes første halvdel steg kravene til sjæleringningens fyldighed i Sverige,¹⁰⁰ og de svenske byer nærmede sig Ålborg i sjælesorg. Om forholdene i Tyskland hedder det 1567: „Så snart én er død, ringer man ham, i det mindste hvis han er rig, med alle klokker ind i himlen.“¹⁰¹ „Sjæleringning“ var ligeledes almindelig i Storbritannien.¹⁰²

Men hvoraf vidste man nu så lige herhjemme i Norden, at sjæleringning havde noget at sige for den bortgangne sjæl? Var det hele ikke en af disse papistiske løgne, hvormed man i den katolske tid havde fyldt landet? I så fald var det nok snarere djævelen, der trak i rebet, Satan selv, der lod kneblen gå med løgn ud over menigheden. Skikken burde afskaffes som skadelig, som den ondes værk!

De første spor af denne tankegang kom til orde i Danmark 1562. På landemodet i Roskilde dette år vedtoges, at der kun måtte ringes én gang over den døde, nemlig *den dag, de begravedes*.¹⁰³ Det samme fastsloges i to kongebreve af 13. januar 1568 og 24. august 1576 til Roskilde domkapitel og i et tilsvarende af 9. juli 1578 til bisperne i Nørrejylland. På en mængde landemoder¹⁰⁴ påbødtes det nu præsterne at våge over, at sjæleringning afskaffedes. Præsterne selv gjordes ansvarlige herfor og trueedes med straf, når der ringedes. Samtidig søgte Christian IV i sin norske kirkeordinans at afskaffe skikken i Norge, hvor „man gjorde et umådeligt langt væsen af at ringe sjælen ind i himmerig“ dvs. lod sjæleringningen vare to, tre eller fire timer.¹⁰⁵

Men de kongelige bestræbelser for at afskaffe den afgudiske sjæleringning lykkedes kun småt. På Sjælland var man 1596 ikke

videre, end at det derom hedder på landemodet i Roskilde: „Det må ikke tilstedes bønderne at gøre *alt for stærk* brug af klokkerne til, hvad de kalde sjæleringen, men der skal ringes med måde, én gang. Der er ofte forgæves klaget herover, som over så meget andet.“¹⁰⁶ I hertugdømmerne var Christian IV 1636 ikke nået længere frem, end at han dette år kunne påbyde, at sjæleringning over børn under tolv år – kun måtte ske med de små klokker.¹⁰⁷ I Sverige derimod fastsloges ved luksusforordningen af 1664 sjæleringning som noget tilladeligt, dog måtte den ikke vare længere end en halv time.

For *Danmarks* vedkommende udtaler præsten Peder Syv i året 1695, at „sjæleringning“ var gået af brug „for nogle år siden“.¹⁰⁸ Og i Christian V's Danske Lov hedder det ganske rigtig også, at „klokkerne på landsbyen ikke må ringes, når nogen dør, men først når liget skal begraves“ (2-22-40). Men fanden var lumskere end som så. Han narrede både gejstlig og verdslig øvrighed. Han forstod ypperligt, at man under enevælden burde optræde på en anden måde end forhen. Man skulle *blot lade skikken skifte navn* og så erhverve en kongelig resolution for dens tilladelighed. Der forklaredes da nu, at klokkeringningen kun skulle tjene til underretning om, at en i sognet var død. Under denne form fik skikken regeringens støtte. For Læsøs vedkommende f. eks. stadfæstedes ved kongelig resolution af 31. marts 1738 beboernes gamle skik „at ringe med kirkens klokker straks når nogen dør – for at gøre det kundbart for den ganske almue“.¹⁰⁹ Om forhold nu til dags i enkelte egne af Nørrejylland hedder det: Det første, som må gøres, er, at en mand eller to sendes op til kirken for at ringe over den døde, om da Solen ikke er gået ned, i så fald næste formiddag, en times tid over en voksen og gift, kortere over børn. Jeg mindes ikke noget særligt navn til denne ringning; nu er det vel nærmest en bekendtgørelse for de omboende, at et menneske i deres kreds har

Jomfru Marias død – maleri på altertavle i Litslena Kirke i Uppland. Omkring dødslejet udspilles nogle af de ceremonier, der hørte sig til i katolsk tid. Den døende holder et lys i hånden. Manden midtfor bag sengen holder vievandsspanden i venstre hånd og en vievandskost i højre, medens manden til højre svinger et røgelseskar. Andre er optaget af læsning i bønnebøger o. lign.

udstridt. I den romerske kirkes tid var det „sjæleringning“. ¹¹⁰ Noget lignende fandt i det mindste for kort tid siden sted både i Sønderjylland ¹¹¹ og i Norge. ¹¹²

I *Sverige* derimod er i flere egne både navnet bibeholdt, og den gamle, uforfalskede tro bevaret ind i det 19. århundrede. I Småland f. eks. „själaringes“ straks ved dødsfald. ¹¹³ I Skåne ligeså, og man mærker sig klokketonernes bedømmelse af den afdøde. ¹¹⁴ I Blekinge kommer endnu „de langtorte boende løbende med tungen ud af halsen for at få ringet for den døde, thi denne får ingen ro, førend der er sjæleringet for ham. Det er ikke usædvanligt at se manden selv ringe sjæleringning for sin hustru.“ ¹¹⁵ I Wärend (det sydlige Småland) „lægges straks på den døde „Guds ord“ eller „bog“ (salmebog) og stål, i reglen en saks til værn mod urene ånder. Disse helige ting borttages først, så snart man hører klokkerne ved sjæleringningen. Hjertet bliver ikke koldt på den døde, førend klokkerne have lydt.“ ¹¹⁶

Når *regeringen i Danmark og Norge* således kort efter reformationens indførelse forbød sjæleringning, var den dog ikke selv ganske overtydet om, at klokkeringning over afdøde indtil begravelsen ikke havde nogen afværgende magt. Det kongelige forbud var lige så meget et udtryk for, at kongen forbeholdt for sig og sine den forret at værnes efter døden ved gentagen klokkeringning. I den katolske tid havde det været skik, at enhver for gode ord og betaling kunne få ringet over den døde, så længe denne var ujordet. Da begravelsen dengang foregik meget hurtigt efter dødsfaldet, vilde dette sige, at der blev ringet tre gange: 1) på selve dødsdagen „sjæleringningen“ i snævrere forstand, 2) når graven åbnedes, og 3) når ved begravelsen graven lukkedes over den døde. At man forbandt den tro med disse ringninger, at de ikke blot var en æresbevisning, men virkelig gavnede den døde, kan ses af, at et af de mange skrifter fra reformationens gennembrudstid retter følgende indvending mod romerkirken: „Lyden af kirkeklokker kan hverken ophæve begåede synder eller forøge den dodes retfærdighed.“ ¹¹⁷

Sådan *tredobbelt ringning* holdt sig efter reformationens indførelse i Danmark flere steder uforstyrret, f. eks. i Roskilde og Nørrejylland. Da man blev opmærksom herpå, blev denne papistiske uskik forbudt i kongebreve af 24. august 1576 og 9. juli 1578. ¹¹⁸ Kun på

begravelsesdagen skulle klokkringning være tilladt. Når i de følgende år „sjæleringning“ påtaltes, var det da gerne under den form: lensmanden klagede over, at der „ringes mere end én gang for lig“.¹¹⁹ Men skønt kongen forbød sine undersætter denne gentagne ringning, beholdt han den for sig og sine. Da således Frederik II's svigermoder, hertuginde Elisabeth af Mecklenburg, døde på Gedser 1586, befalede kongen, at der hele Danmark over skulle ringes for hende i alle kirker med alle klokker hver dag „til tolv slæt om midt-dagen en halv fjerding stund“, indtil begravelsen var foregået.¹²⁰ Da Niels Kaas, Christoffer Valkendorf og Arild Huitfeldt ved Frederik II's dødsleje på Antvorskov april 1588 skulle påbyde lignende klokkringning, der jo, når der var tale om almindelige mennesker, fordømtes som afgudisk og papistisk, og som så let kunne give troen på sjæleringning ny vind i sejlene, gjorde de det i følgende vel overvejede vendinger: „Efterdi det er sædvanligt at lade ringe klokkerne efter slig herres afgang ikke alene for hans lovlige ihukommelses skyld, men mere *den efterladte menighed til påmindelse*, at den udi sådan lejlighed og almindelig nød og fare må søge Gud om råd, hjælp, beskærmelse og bistand, og hver ved sig selv kan bemærke, udi hvad fare vort fædrene rige nu er skikket formedelst højbe-meldte vor kære salig herre og konges afgang, så har vor allernådigste dronning været begærende, at også ved denne lejlighed må for-ordnes at ringes som sædvanligt; thi anmodes bisperne om hver i sit stift at lade ringe hver middag klokken 12 slæt en halv time, så længe indtil kongens lig bliver begravet“.¹²¹ I Mørkøv Kirke på Sjælland foretog man denne ringning så grundigt, at klokken gik itu derved, og lenets andre kirker måtte yde hjælp til at få en ny støbt.¹²² Over dronning Anne Kathrine († 1612) *ringedes der omtrent fire uger*.¹²³ Om Christian IV, der døde 28. februar 1648, hedder det i en samtidig optegnelse, at der blev „ringet siden med alle klokkerne her i landet til den 18. december, han blev begravet“,¹²⁴ altså næsten i et år. Som bekendt har skikken holdt sig indtil vore dage, og sådan ringning over kongelige personer kaldes betegnende nok endnu på Bornholm for „sjæleringning“.¹²⁵

Den gamle katolske skik med tredobbelt ringning tabte sig forholdsvis hurtigt i Nørrejylland og på øerne. Man var her tilfreds med at redde yderleddene: „sjæleringning“ og begravelsesringning. I Sønderjylland og Holsten derimod kæmpede man ivrigt for beva-

relsen af dette sikringsmiddel for de døde. Her drev man det endogså i enkelte byer til at ringe flere gange om dagen og det med alle byens klokker over afdøde borgere den hele tid fra dødsdag til begravelse, lige meget om den afdøde havde været borgmester, rådmænd eller blot simpel borger. En „gemen“ borger blev altså her lige så vel betjent som en konge i Danmark. Christian IV dristede sig i sin politiforordning af 1636 ikke til at gå videre herimod end til at forbyde dette for almindelige menneskers vedkommende, der fremtidigt skulle nøjes med et kvarters sjæleringning og et kvarters begravelsesringning. Derimod måtte borgmestrene og „graduerede personer“ fremdeles nyde en halv times daglig klokkringning lige til begravelsen.¹²⁶ Rundt om på landet både i Sønderjylland og Holsten vedblev man dog længe med de tre katolske ringninger: på dødsdagen, på gravåbnings- og begravelsesdagen.¹²⁷ Først 1739 vovede man at forbyde al klokkringning på anden tid end selve begravelsesdagen.

Det hedder herom i en gammel kirkebog fra Nordborg på Als¹²⁸: Den 18. november 1739 begravedes en gammel enke. „Det var det første lig, som dagen tilforn ved sin gravs åbnelse, efter forrige gamle sædvane, *ikke blev ringet for*, idet en kongelig forordning søndagen tilforn var blevet opløst, at herefter udi de fyrstendømmer Slesvig og Holsten skulle ikkun ringes for lig på deres begravelsesdag, dog så, at lig-conducten under sådan ringen kan komme fra og igen til sørgehuset.“ Disse sidste ord, at ringningen kun måtte vare fra det øjeblik, følget forlod sørgehuset, indtil det atter vendte tilbage, sigter til erfaringer, man havde gjort i Danmark. Her var man nemlig nu, da ringningen begrænsedes til denne ene dag, unægtelig med, hvad man så også forlangte. Forgæves blev der udstedt forordning af 26. marts 1656 om, at der kun måtte ringes én time over „fornemme lig“ og en halv time for „gemene lig“. Forgæves befaledes det 7. november 1682, at klokkerne måtte begynde at ringe klokken 12, men skulle holde op igen klokken 1½ „enten så liget var ankommet eller ikke“. De efterlevende var ustyrlige. Ved Cort Adeliers begravelse f. eks. „begyndte klokkerne at ringe kl. 9 formiddag, medens sørgetoget først satte sig i bevægelse ved 2 slæt“.¹²⁹ Og hvilke klokker! Hvo i København kunne stå for, at ringning af alle klokkerne i Vor Frue Kirke, lige fra „kongens klokker“¹³⁰ til de store klokker, de „fem sogneklokker“, ja „spire-

klokkerne“ med, kunne fås for lumpne 19 rigsdaler? Og kunne penge tænkes bedre anvendt end at give 70 rigsdaler i alt for, at *hele København ringede*, lige fra Vor Frue og Nicolaj til Holmens og Trinitatis, medens sangværket i Helligøjstes tårn yndeligen legede ligsalmer om aftenen?¹³¹ Intet under, at man blev så vant hertil, at Holberg kan lade Oldfuks spøgende sige om Jacob von Thybo: „Hver gang sangklokkerne gå, er det for et fruentimmer, som er død af kærlighed til ham.“¹³² Heldigst stillet af alle var dog den, der født i Holsten døde i København med råd nok til at få sjæleringning både her og der og på hele vejen tillige. Den 10. december 1663 f. eks. „blev grev Christian Rantzaus lig om aftenen med mange karrossers følge af København udført, og blev imidlertid ringet med alle stadens klokker, hvilket samme og siden skete udi alle de andre købstæder i landet, hvor liget kom igennem, såsom Roskilde, Ringsted, Slagelse, Korsør, Nyborg, Odense osv.“¹³³ indtil begravelsen endelig under højtidelig klokkeringning efter landsens skik foregik i Holsten.

7

I den *katolske tid havde kirken taget styret i tidsrummet mellem død og begravelse*. Fra det øjeblik af, at den døende havde fået den sidste olie og således givet sig Gud ganske i vold, var Guds stedfortræder naturligt bleven den ledende. Og der var dobbelt grund til, når døden var indtrådt, at ty til kirkens hjælp og anvisning. Thi efter en nærliggende opfattelse, som kirken yderligere understregede og æggede, var det afsjælede legeme noget urent, hvis smitte kun ved kirkelige midler kunne afværges. En hovedregel var da den, at den døde hurtigst muligt burde begraves, dagen eller senest andendagen efter.

Der var i denne hurtige fremgangsmåde noget, der tydeligt nok stammede fra sydligere forhold, hvor skyndsomhed af mange grunde kunne være nødvendig. Men tillige var denne kirkelige hast vel afpasset også efter forhold i Norden, og i sig selv både smuk og virkelig hensynsfuld. Sorgen og savnet fik ikke tid til unyttigt at klamre sig til de livløse rester. Tabet blev ved den hurtige skilsmisse skånsonst afgjort ved et eneste ryk. Men netop derfor fik heller ikke frem-

mede følelser lejlighed til at trænge sig ind. I den korte tid mellem død og begravelse var der ikke plads til andet end bevægelse, sorg og medfølelse. En begravelse i den katolske tid blev derfor som regel et gribende optrin, hvor kun menneskelige førstehåndsfølelser kom til orde, medens kirken mildt, men myndigt udtalte sit: Guds vilje ske!

I disse forhold foregik der en grundig forandring ved reformationens indførelse i Norden. På få andre punkter blev forskellen og overgangen så tydelig som her. Og ganske naturligt. Thi hemmeligheden ved fortidens lydighed og tillid over for kirken ved dødsfald havde netop været den, at just her havde kirken vist sig som mægtigere end alle, stedfortræderen for den rige, levende Krist. Ved barnedåb, ved trolovelse og ved bryllup havde man måske kunnet give stemningen udtryk uden den, men her trængte man til den og forstod fuldt dens omsorg. Thi hvad kunne lignedes med at vide én, man havde kær, betroet i døden i kirkens arme! For sjælens frelse sørgede den. Og legemet! Selv den rigeste fyrste havde ikke kunnet skaffe sig i døden så godt, så skønt, så trygt et hvilested som det, en almindelig katolsk kirke bød. Aldrig forladt, husets folk oppe ved nat som ved dag. Lys tændt i mørke, røgelseduft, salmesang, orgeltoner som livsens strømme over den døde bolig. Og han glemtes ikke: år ud og år ind lød til bestemte tider messer for ham, hvis han havde ønsket det, og det vedblev, selv når alle de, der havde kendt ham, var døde. Ja, alle-sjæles-dag lød messen for alle afdøde, også for den fattigste i hjørnet af kirkegården; glimt af alterlys tittede over sneen til hans afsides leje.

Hvad blev der efter reformationen af al denne herlighed? Kun fattigdom og tomhed var nu tilbage. En hverdagsstænget forladt kirke, hvor fugtiggrå vægge så surt til et par karrigt slukkede alterlys, medens klamhed og gru drog liglagen over dunsterne fra de døde under gulvet. Ingen af landets ypperste slægter på en helligdag i guldskrud ved monstransen på det blomstersmykkede alter. Kun en sølle, luvslidt stakkel, der bukkede dybt for hver „ærlig og velbyrdig“ og med sin familie som sultne ravne sad på lur efter lidt fortjeneste ved dåb eller dødsfald.

Under slige forhold måtte trangen til trøst og æresbevisning og pragt ikklæde sig andre former end hidtil. Forladt af kirken stod man delvis på bar bund, og uvilkårligt tyede sindet tilbage til he-

denske oldtids former for at udtrykke, hvad der ved en lejlighed som denne havde krav på at komme til orde. Som folkets naturlige talsmand gik adelen i spidsen. Renæssance-forestillinger lå i luften. Nye, krasse, lutherske begreber om „kødets“ opstandelse slog sig til. Og før man ret vidste af det, var et brud foregået med en femhundredårig udvikling. Landets toneangivende havde dannet sig *en ny art fest, begravelse*, hvor den afdødes minde og det „salig lig“ fejredes under de besynderligste former, medens en glad skare slog gækken løs. Det var hverken nordbo-hedenskab eller katolske minderester, nye lutherske skikke eller nymodens renæssance-hedenskab alene, men alt forenet i den løjerligste blanding, hvor ingen, mindst datiden selv, var klar over, hvor det ene begyndte og det andet hørte op. Adelen gav som sagt tonen an og søgte en tid at hævde sin forret til denne nye art fest. Men borgere og bønder fulgte hurtigt efter. De sidste, uforfalskede former af denne ejendommelige fest var de storladne begravelser, således som de Norden over endnu fejredes hos bønderne omkring midten af attenhundrede-tallet. I de 50 år siden da indtil år 1900 er den gamle skik alle vegne i tydelig tilbagegang.

Der var én forudsætning, som den nye fest med nødvendighed krævede for fuldt at komme til sin ret, det var *tid, tid til at forbedes, tid til at udføres*. Det sikre kendetegn på, hvor bruddet foregik, har vi da i den simple oplysning om, hvor hurtigt foregik begravelsen efter dødsfaldet.

Her er det interessant at lægge mærke til, hvor livskraftig den katolske skik med hurtig begravelse endnu var efter reformationens indførelse. Hos befolkningens store mængde holdt den sig uforstyrret endog ud over år 1600. Og hos den rigeste adel krævede den, at et slægtled skulle være gået bort, førend den kunne rokkes. Thi ingen, der var opvokset med det indtryk fra katolicismens dage, at død og begravelse næsten var ét og samme, kunne forvinde det. Det var som brændt ind i sjælen dette: ved en herredag i by f. eks., om morgenen at have set en bekendt munter og rask, få timer efter høre om hans død og måske, før døgnet var rundet, se ham på bårnen omgivet af kærtedrenge bæres frem af tavse munke mellem trængselen til den hastigt murede grav under gulvet i Vor Frue. Landets ypperste mand, borgeren i sin åbne bod, gamle og unge kvinder i stimmel på bislag, gadedrengen standset i sin leg, alle grebes de i sådant nu af

en og samme følelse: lynslagen ærbødighed for det store ubekendte, der drog forbi. – Først efter Christian III's død, da en ung konge og nye synsmåder kom til magten, og da det slægtled, der havde oplevet katolske begravelser, begyndte stærkt at tyndes, kunne der være tale om afvigelse fra det gamle.

Måske var det selve Christian III's, den første lutherske konges begravelse, der gav eksemplet. Han døde på Koldinghus nytårsdag 1559 og blev begravet i Skt. Knuds Kirke i Odense den 13. februar, altså først seks uger efter. Meget kunne her forklare den lange udsættelse. Tronfølgeren kom sent til Koldinghus, mange forberedelser skulle træffes og liget føres til vands og til lands til Odense. Da Christian II døde på Kalundborg Slot den 25. januar samme år, gættede man noget af det samme sig. Begravelsen fandt sted i Gråbrødre Kirke i Odense en uges tid efter Christian III's. Her blev altså omtrent *tre ugers afstand mellem død og begravelse*. Endnu videre gik man ved Gustav Vasas død året efter. Han døde på Stockholms Slot den 29. september, men blev tillige med sine to forudgangne dronninger først begravet i Uppsala Domkirke den 18. december.¹³⁴ Med disse kongers jordefærd var der sat en klar tidsbestemmelse for hæder efter døden: En regerende konge stod allermindst seks, en afsat konge fire uger over jorden. Det var en form for hæder, der vel var værd at eftertrægte for en brav adelsmand. Og påskuddet, død i én landsdel og begravelse i en anden, var let at skaffe.

Omtrent fra denne tid spaltedes da Nordens befolkning, hvad begravelse angik, i to dele. Folkets flertal holdt endnu på katolsk skik med hurtig begravelse. Folkets mindre, men fornemme del, *den højere adel*, søgte at brede ære over sine afdøde ved at trække tiden mellem død og begravelse det mest mulige ud; kongemål, seks uger blev i Danmark snart det åbenlyst eftertragtede. – Et lidt fyldigere antal eksempler får her tjene os til bevis.

I *København* kunne magistraten endnu år 1578 fastslå den strenge vedtægt: *Intet lig må blive stående over jorden længere end én nat*.¹³⁵ Ganske vist kan man spore en tilbøjelighed hos velstillede til at bryde denne vedtægt, men alt dog inden for meget beskedne grænser. Student Hans Buch døde den 17. juni 1586 kl. mellem 11 og 12 om natten og begravedes allerede dagen efter, den 18. juni.¹³⁶ „Den 22. april 1589 døde min bordfælle Jakob Lavindsfar.

Den 23. blev han begravet, og jeg bar ham.“¹³⁷ Den 7. august 1586 døde teologisk professor Anders Lauritsens hustru, næste dag, den 8., begravedes hun.¹³⁸ Den 4. juli 1588 døde Johan Mariagers hustru og begravedes dagen efter.¹³⁹ Det var kun ganske små udslag af fornemhed, der lod sig spore, når f. eks. professor, dr. Hans Frandsen døde den 3. juli 1584 og først begravedes 6. juli,¹⁴⁰ eller professor, dr. Jakob Madsen døde en fredag og begravedes søndagen efter.¹⁴¹

Fra *Nakskov* hører vi endnu i det næste århundrede: Den 13. maj 1619 begravedes Niels Knudsen, der døde den 12. maj. – Den 11. juli 1619 begravedes Mads Drager, der aftenen tilforn blev stukket med en hellebard, så han døde straks. – Den 3. marts 1620 døde Hans Jørgensen, hører ved skolen, og blev begravet den 4. – Ja, år 1618 hedder det endog: en blytækkersvend, som faldt ned fra spiret og forslog sig, „døde den 24. juni under froprædiken og blev begravet samme dag“.¹⁴²

Om forholdene i *Fyn* er det oplysende, hvad der var skik mellem de mest ansete slægter i Odense. Her ægtede rådmand Knud Seebled 1544 borgmester Mikkels datter. Hun døde torsdag før mikkelsdag 1545 og blev begravet dagen efter.¹⁴³ Biskop Bircherod, der 150 år senere har haft lejlighed til at se samme rådmand Seebads dengang endnu bevarede optegnelser, udtaler sin forundring over, at ifølge disse optegnelser var alle hans venner og bekendte blevet begravet dagen efter døden. Den nye mode skulle dog også nå til *Fyn*. Da biskop Niels Jespersen døde den 22. november 1587, kunne hans enke, en rådmandsdatter af Odense, ikke modstå fristelsen til på adelig vis at vente lidt. Det var ikke meget, begravelsen opsattes kun til den 26. november. Men herved opnåede hun, at „en stor mængde adelsmænd, præster og Odense borgere var med i ligbegængelsen, og alle provster og stadens præster spiste om aftenen hos bispinden“. Det havde hendes forgængerske, bispens sidste kone før hende, næppe vovet; men hun var også kun en præsteenke fra Slagelse. I hvert fald var denne begravelse et stolt minde for hende selv at tage med, da hun nogen tid efter ægtede dr. med. Jens Mule i Odense.¹⁴⁴

Om forholdene i *Nørrejylland* kan et par præsteoptegnelser fra forskellige årtier give os klar besked. Pastor Christian Juel skrev således: „Den 11. juni 1561 døde abbed i Vitskøl hr. Andreas' hustru

Kathrine. Dagen efter kl. 11 begravedes hun i Vitskøl Kirke.“ „Den 10. oktober 1561 døde Peder Faber i Malle. Han begravedes samme dag på Malle kirkegård.“ „Den 27. september 1563 døde hr. Hans Eriksen i Borregård og blev dagen efter begravet i Vitskøl Kirke“¹⁴⁵ osv. Går vi 30 år frem, ser vi, at det omkring år 1590 ansås for passende tid i Ålborg, at begravelsen skete to dage efter dødsfaldet. En præst her, Christian Stefani, skriver således: „Anno 1591 den 24. november omkring kl. 6 aften døde Henrik de Gemer, og blev anden dagen begravet i Skt. Bodils Kirke i Ålborg.“ „Anno 1592 den 25. juli døde hr. Hans Ibsen, sognepræst til Vor Frue Kirke i Ålborg, og blev begravet i fornævnte kirke den 27. juli“¹⁴⁶ osv. Hermed stemmer det godt, at følgende forordning udstedtes 1623 for Viborgs vedkommende: „Ingen, ivho det er, må gemme noget lig længere inde end to nætter i det højeste.“¹⁴⁷

I Norge endelig ligger forholdene intetsteds så tydeligt for dagen som i Bergen, hvor præsten Absalon Pedersen Beyer med sin omhyggeligt førte dagbog er en fortrinlig vejleder. Herfra hedder det¹⁴⁸: „Den 12. februar 1562 døde Sigrid, Jakob Buntmager Rådmands hustru, da klokken slog 5 om aftenen, og blev begravet den 14. i samme måned“. Den 11. juli 1562 døde ærlig og velforstandig mand, Jakob Buntmager Rådmand; den 12. blev han ærligen begravet i domkirken hos sin hustru“. „Den 10. november 1562 kl. 6 om morgenen døde junker Otto, ærlig og velbyrdig mands søn, Erik Rosenkrantz. Den 11. november blev han begravet hæderligen i domkirken.“ Den 7. marts 1563, ligesom klokken slog fuldt 6, døde biskop Jens Schellerups søn Torben, og vardt han begravet den 8. marts udi koret i domkirken.“ „Den 5. november 1563 døde Ingebricht, forstander i Skt. Karens Hospital. Den 6. november begravedes han inde i domkirken.“ „Den 22. januar 1564 døde en gammel kærling ude ved Dreggen og desuden Clemens' og Rasmus Snedkers moder. Den 23. blev de begravet i Korskirke kirkegård.“ „Den 3. januar 1565 døde Elsebeth Messemagers, jordemoder i Bergen. Den 4. blev hun begravet i domkirken“ osv.

Af disse eksempler, der er valgt i flæng, ses det, at alle, høje og lave, i reglen begravedes dagen efter døden. Kun med rådmand Jakob Buntmagers hustru gjordes en undtagelse, idet man ventede til andendagen, men her tilføjes udtrykkeligt som undskyldning, at hun først døde „da klokken slog 5 aften“. Den første, virkelige,

større afvigelse – og den var, sammenlignet med tilsvarende forhold i Danmark, kun ringe – skete år 1569, da en af landets bekendte adelskvinder døde. Det hedder herom: „Den 27. november 1569 døde fru Anne, salig Trond Benkestoks efterleverske, formiddag ved 7 slæt i en god, kristelig bekendelse. Den 30. november blev hun hæderligen begravet i domkirken i en opmuret grav, som det sig sømmede.“

Så vidt man kan se, svarede forholdene i andre norske byer, Oslo f. eks.,¹⁴⁹ til dem i Bergen og holdt sig nogenlunde uforandrede århundredet ud. Endnu langsommere opgav man på landet i Norge den katolske hurtige begravelsesmåde. I Søndmøre har den holdt sig lige *ned til vore dage*.¹⁵⁰

Det er på denne baggrund af sej vedhængen ved det gamle hos folkets flertal, at den danske adels optræden må ses for at forstås i dens fulde voldsomhed. Hvad der flygtigt set gav bevægelsen kraft var på en gang standsfølelse og den trang til stærke omslag, som vi ovenfor har bemærket er ejendommelig for begravelsesskikke i det hele. Sin indre, væsentligste styrke hentede dog bevægelsen fra, at adelen her ikke blot besjæledes af selvfølelse som stand, men af en religiøs og national følelse, forpligtelse til at skabe en ny form, svarende til den religionsforandring, landet havde undergået.

Allerede inden Christian III's død viste sig en forløber for det nye. Da landets fornemste adelsmand, rigshofmester hr. Eske Bille, døde den 11. februar 1552, *ventede man i fem dage med begravelsen*, der først fandt sted i Helligånd's Kirken i København den 16. februar.¹⁵¹ Men efter Frederik II's tronbestigelse 1559 tog bevægelsen fart. Allerede 1560 vovede lensmanden på Gisselfeld, Jørgen Rud, sig til, da hans hustru Karine Krause døde den 2. november, at lade begravelsen *vente over tre uger*; den fandt først sted i Vedby Kirke den 25. november.¹⁵² Men dette synes dog foreløbig at have taget sig ud som en upassende overdrivelse. I kongens nærhed og i København holdt man sig i reglen *inden for fjorten dage*. Da således kongens sekretær, rigsråd Corfitz Ulfeldt, døde på Frederiksborg den 14. marts 1563 lige hjemkommet fra sin sendefærd til Stockholm, bestemte kongen, at hans begravelse skulle finde sted i Frue Kirke i København den 28. marts.¹⁵³ For *kvinder* synes man at have holdt på den halve tid, altså en *uge*. Den 1. august 1564 f.

eks. døde på Københavns Slot fru Anne hr. Mogens Gyldenstjernes og blev begravet i Frue Kirke den 7. august.¹⁵⁴ *For mænd var fjorten dage det sædvanlige.* Herluf Trolle, der døde i København den 25. juni 1565, blev ganske vist først begravet tre uger efter, den 15. juli, men grunden hertil var måske den, at begravelsen skulle foregå på Herlufsholm.¹⁵⁵ Admiral Evert Bille, der bragtes fra flåden syg i land på Amager og døde her den 1. august 1567, begravedes i Frue Kirke den 12. august.¹⁵⁶ Og endnu kansler Johan Friis, der døde i Køge den 5. december 1570, begravedes fjorten dage efter i Københavns Frue Kirke.

Men Johan Friis var også den sidste bekendte mand af den ældre skole. Døende havde han sagt: „Intet tjener de døde legemer bedre, end at de med det allerførste kommer i jorden til deres hvilested. Jeg frygter såre, at Gud skal engang straffe Danmark, besynderlig adelen og de rige, for sådan unyttig, hofmodig prang, som de driver i de dødes jordefærd.“¹⁵⁷ Den yngre slægt nærede ikke samme betænkelse. Nu, da freden efter den otteårige Syvårskrig var slutet, brød bevægelsen på med utæmmelig styrke. For blot at nævne et par eksempler fra året 1573 døde Frederik II's marskalk, grev Günther af Barby, allerede den 25. september 1572, men begravelsen i Københavns Frue Kirke foregik først henved *fire måneder efter*, nemlig den 15. januar 1573.¹⁵⁸ Den 26. maj 1573 døde fru Jutta Podebusk i Randers, og først den 28. juli, altså *henved ni uger efter*, begravedes hun i Århus.¹⁵⁹ Den 25. juni døde rigsråd Oluf Krognos på Klausholm i Jylland; den 21. september, altså omtrent *tre måneder efter*, jordedes han i Ringsted.¹⁶⁰ Med rette beskriver det danske rigsråd tilstanden i Danmark 1576 således: „Når adelsmænd dør, stå de *ofte et fjerdingår* ubegravet oven jorde, hvilket ofte sker imod den dødes vilje.“ Mod sådanne overdrivelser måtte der nødvendigvis tages forholdsregler. I forordningen af 3. april 1576 og i recessen af 21. november samme år bestemtes det, at afstanden mellem død og begravelse hos adelen ikke måtte overstige seks uger.¹⁶¹

Når hensyn tages til den korte årrække – seksten eller, om man så vil, kun fem år – hvori dette resultat var tilkæmpet, må man tilstå, at udbyttet var glimrende. På dette punkt gjorde man da også foreløbig holdt og nød sine adelige forrettigheder fuldt ud. Der hørte ganske særlige omstændigheder til, at man skulle slå af på de seks

uger. Med børn kunne man gøre en undtagelse. Ejler Brockenhuus' lille datter, født 30. september 1585, der kun levede en time, begravedes allerede den 8. oktober.¹⁶² Og Johan Ruds lille søn, der kun blev et år gammel, fik nøjes med at stå oven jorde en måned, fra 17. juni til 14. juli (1593).¹⁶³ Men for voksne godtfolk gaves nødtigt afslag på de seks uger. Snarere kneb man lidt mere end tilladt, hvor det lod sig gøre. Det var f. eks. et smukt træk af kærlighed til en ugift tante, når Niels Skram skrev den 13. maj 1586 fra København til slægt og venner, at Gud havde bortkaldt hans kære faster, ærlig og velbyrdig jomfru Birgitte Rosenkrantz til Herningsholm, i hvilken anledning han agtede at lade hendes „salig lig“ begrave i Taulov Kirke den 5. juli. Selv om brevet¹⁶⁴ var udstedt på selve dødsdagen, skænkede Niels Skram dog som taknemmelig arving hende over en uge mere hæder end der tilkom hende. Henimod århundredets slutning synes man at være blevet noget mere fordringsfuld både i Danmark og i Sønderjylland og Holsten. Af bekendte mænd herude døde f. eks. Hans Blome den 19. august 1597 og begravedes først den 19. oktober.¹⁶⁵ Fra regeringens synspunkt set måtte det tage sig ud som et misligt overgreb. Forgæves havde man da ved Frederik II's begravelse ladet sig nøje med lidt over syv uger. Skulle nu adelen tilegne sig også denne kongelige forret, hvor var så grænsen, og hvad blev der tilbage?

Da kom med ét som et dommedags slag forordningen af 12. maj 1602, hvorefter intet lig af adelsfolk måtte forblive ujordet længere end fjorten dage.¹⁶⁶ Der er vemod i de ord, som Christian IV's trofaste mand, Sivert Grubbe, har nedskrevet fire dage efter: I dag blev min kære svigermoder, Mette Ulfstand, jordet i Borre Sognekirke. Hendes lig blev nedsat i hendes husbonds gravsted. Nu er deres sjæle forenede i evig fred. „Og var dette den sidste begravelse, som foregik efter gammel skik, således at adeligt lig stod seks uger over jorde. Nu varer det kun i to uger.“¹⁶⁷ Det hjalp intet, at Sivert Grubbe her begik en lille fejl, idet både Ludvig Munk, der begravedes den 20. maj, og Absalon Gøye, begravet den 27. maj, endnu kneb sig til at henstå ujordede i fulde seks uger.¹⁶⁸ Det sikre faktum var, at forordningen var udstedt, og kongen var en ung og myndig herre, der vel skulle vide at sikre sig den efterkommet.

Når det erindres, at det var Christian IV, der havde udstedt dette påbud, og det var den strikse kansler Christian Friis, der skulle påse,

at det overholdtes, lyder det næsten utroligt, at man turde overtræde det. Og dog forholdt det sig så. Nøjagtige beregninger over tilstanden i tidsrummet 1602–32 godtgør, at gennemsnitsafstanden mellem død og begravelse hos den danske adel i disse år trods forordningen ikke var 14, men 17 dage.¹⁶⁹

I året 1632 måtte Christian IV, mat af Trediveårskrigen, give efter og indrømme adelen tre ugers afstand mellem *død og begravelse*, „efterdi den hidtil forordnede tid falder ganske kort, særdeles om vintertide“.¹⁷⁰ Atter overskred man dette i praksis, og den virkelige gennemsnitsafstand blev til 26 dage. Men efter Christian IV's død antog tilbøjeligheden til at udsætte begravelsen de vildeste former. Hvad hjalp det, at man fra kongemagtens side mente med Christian IV's begravelse at have sat et længdemål, som ingen kunne overtræffe. Kongens lig henstod ubegravet i *henved ti måneder*. Krige med Carl Gustav 1657–60 opløste alle forhold og hævede hver kontrol. „Endnu ind i 1661 begravedes der adelige personer, hvis lig havde stået over jorden i *mere end 550 dage*.“¹⁷¹ Selv efter at enevælden havde taget fast hånd i dette som i andet, så den nådigt igennem fingre med, at fortjente mænd ad denne vej fremdeles hævdede deres anseelse. Mogens Friis til Frisenborg f. eks. døde 9. juli 1675, men begravedes ikke før den 27. januar 1676 i København; generalløjtnant Niels Rosenkrantz faldt ved Hålsingborg 3. juli 1676 og begravedes 21. december; Cort Adeler døde 5. november 1675 på Christianshavn, men nåede først til Holmens Kirke 3. februar 1676; kancelliråd Schrøder nøjedes med tiden mellem 24. januar og 22. marts 1677.¹⁷² – Alt tværtimod forordningerne.

Som det vil ses, havde *den danske adel* i de hundrede år 1560–1660 udført et trofast og planmæssigt arbejde. Til ære for lutherdommen, fædrelandet og standen var den gamle katolske fordom blevet sprængt, at død og begravelse hørte tæt sammen som to sider af det samme. Et nyt religiøst og standsmæssigt udtryk for ære i døden var fundet.

Hvad *borgere og bønder* på samme tid havde opnået, synede kun småt i forhold hertil. Forordningsmæssigt (26. marts 1656) tog dette sig således ud: „De fornemstes lig må ej længere stå ubegravet end til 6. dagen, de andres indtil 3. eller 4. dagen i det længste, men udi smitsomme sygers tid at rette sig efter vores forordning 1654 derom udgangen.“ Først ved forordning af 7. november 1682 tilstedtes det

alle og enhver i Danmark og Norge at vente 8 dage med begravelsen, men „de, som er i rangen eller af adel“ 3 uger. Men hvor meget eller lidet de to andre stænder end ligefrem havde opnået, vist er det, at deres opmærksomhed allerede før udgangen af det 16. århundrede var vakt for, at her foregik noget af fælles og stor interesse. Genskinnet fra de lysende begravelsesfester hos adelen faldt allerede i det 16. århundredes slutning ud over købstad og land, kastede skær over og tændte glød i de gamle, alvorlige, fra katolicismen arvede skikke. Selv om disses knaphed nægtede rum for det nye, brændte eksemplet fra oven dog igennem. Hos adelen lyste det nye alt i lys lue; hos borgere og bønder ulmede det blot i glød, lurende på at få luft.

Hvad var det nye? En uklar tanke, kun tydelig i ét: i *indsigelse mod den katolske forståelse af døden*. Her var ingen grund til den strenge alvor og hast. Den døde var ikke i skærsilden og hans lig ikke noget urent. Alt blev nu efter skriften straks afgjort – „sandelig siger jeg dig, i dag skal du være med mig i Paradis“. Og i kraft af „kødets opstandelse“ skulle dette afsjælede legeme engang helt og holdent også komme dér. Men hvoraf vidste man, at den døde nu var i Paradis? Efter den lutherske lære var det jo kun de troende, der kom hid. Resten kom til Satan i helvede. Ærligt taget kunne man ikke være sikker på en eneste én, hvor han var endt. Men netop derfor duede den lutherske lære og gejstlighed heller ikke til andet end til anvendelse i dødsøjeblikket, til afsendelsen. Ankomst-garanti og bevis kunne den ikke yde. Om end enkelte gejstlige påtog sig sligt, så indestod selve kirken ikke herfor. Ville man da ikke blive vanvittig af rædsel – og hvorfor skulle man det, her, hvor det ikke gjaldt én selv, men en anden? – *brød* man på dette punkt kirkeligt ud og svang sig ved hjælp af *kødets opstandelse* over i en helt anden verden, renæssancens, naturbegejstringens. Men her blev snart for let og tynd luft for de fleste. Man trængte til gamle, hjemlige minder, genklang fra forud. Og ganske naturligt tonede da op i folkebevidstheden *oldtidens gravøl*, som katolicismen kun sent og langsomt havde fået fortrængt. Ja, en hædersmand var den afdøde, hvis minde burde fejres! Sjælen var nu vel borte, men man burde da hædre, hvad man havde tilbage, det *salig lig*. Det var jo sand kristendom at fejre det, husk på „kødets opstandelse“! Og med munterhed og en god rus skulle man fejre det. Alskens faste og selv-

De frelste sjæle vandrer helt nøgne ind i himmerige, der af ydre ligner et slot med tårne og blyndfattede vinduer. Englen til højre holder et skriftbånd med inskriptionen: „Kom I velsignede, modtag det evige rige“. Kalkmaleri fra begyndelsen af det 16. århundrede i Femø Kirke. (Nationalmuseet fot.)

spægelse var jo nu tilligemed de gode gerningers fortjenstlighed bandlyst fra Herren som ugudelig overtro. Mad og drikke, rus og lystighed skulle der til for at glemme jammerdalen og Satan og hans gerninger. *Den døde skulle hædres med en afskedsfest, til ære for*

det salig lig før det indgik til herligheden, til minde om den bortgangne og til bestyrkelse for de efterlevende, med et skrald, der skulle spørges vide og – skræmme Satan bort.

I denne uklare blanding af stemninger bestod det nye. Logisk set havde det ikke meget værd, en broget tankeklud rimpet sammen af stumper. Men i praksis fik dette nye en betydning, der skulle bevare dets magt gennem tre århundreder. Selv dets uklarhed og indre modsigelse indholdt allerede en styrke, idet der herved åbnedes rum for enhversomhelst og alle slags følelser. Men det nyes egentlige kraft lå i den brutale voldsomhed, hvormed det søgte at knække dødens gåde, benægte, hvad der var sket, påstå, at her kun var grund til æresfest og glæde. Vidt forskellig fra lutherdommens egentlige væsen, men historisk set dens følgesvend, tilsneg det nye sig rang som kirkelig skik og religiøs forklaring. Omtrent fra Frederik II's tronbestigelse 1559 gød dette nye, således som vi i det følgende nærmere skal se, sine stærke farvedråber i hver enkelt gammel, katolsk skik og ændrede herved ganske deres udseende.

8

Det var en ældgammel *katolsk skik*, der var blevet overholdt nøje i Norden som andetsteds, at der den nat, en død stod oven jorde, skulle holdes *vigilie* over ham. Dette bestod i, at lys var tændt i stuen, nogle vågede derinde og – hvad der dog ikke altid kunne finde sted – en gejstlig var til stede, der af og til istemte en salme eller læste en bøn. Det er til denne skik, der sigtedes, når det f. eks. i den gamle skrå af 1275 for skrædderne i København hed: „Når broder eller søster bliver død, da skal fire brødre våge over liget om natten.“¹⁷³

Skikken var dog ældre end katolicismen og ikke ejendommelig for romerkirken alene. Det var ikke blot over en Augustinus' moder, Monica, eller en Skt. Gregors søster, Macrina, at der var blevet våget efter døden. Den samme skik lader sig for Nordeuropas vedkommende forfølge tilbage til de hedenske gotogermaner og før disse atter til kelterne. Det er således betegnende for skikkens tilstedeværelse i vikingernes, ja i angelsachsernes dage, at skikken på engelsk, dansk og tysk bærer, eller dog i det 16. århundrede endnu

bar, ét og samme navn: „ligvagt“.¹⁷⁴ (Engelsk: lakewake eller like-wake.¹⁷⁵ Tysk: leich-wache¹⁷⁶). Omkring år 1700 afløstes dette navn i Norden mere og mere af betegnelsen *vågestue*; medens det gamle ord *ligvagt*, der fordrejet til *ligevægt*¹⁷⁷ ikke gav synderlig mening, tilsidst folkeligt udlagdes som *livet*, hvad der godt stemte med den ved slig lejlighed herskende lystighed. Når de gamle koner i hospitalet i Ribe endnu i vore dage får ved dødsfald udbetalt en lille sum til „livet“, der gerne anvendes til traktement,¹⁷⁸ så bevarer de herved ubevidst fremdeles den sproglige forbindelse med Hengist' og Horsa's dage.

Men allerede hos *kelterne forekom skikken*. Deres efterkommere i Irland, Højskotland og Wales har til dels bevaret den endnu i den gammelkeltiske form.

Om højskotterne¹⁷⁹ f. eks. hedder det 1769: vågenatten tilbringes således: Om aftenen, efter at en er død, kommer den afdødes slægt og venner sammen i hans hjem med sækkepipe eller fedel. Den nærmeste slægtning, være sig viv, søn eller datter, begynder en tungsindig dans med gråd, ja heftige skrig. På denne måde bliver alle ved indtil dag gry. Men – tilføjes der, og dette viser, hvorledes også denne skik i tidernes løb er blevet tilsat med nyt – for de unges vedkommende er dansen ofte så fuld af krumspring og løjer, at de synes herved at tage sig tabet mere end betalt. Forbliver liget ujordet i to nætter, gentages det samme næste nat. – I det nordlige Wales, siger samme forfatter, betegnes skikken med et ord, der både betyder: „vågenat“ og „klagenat“ (Wyl nôs).

At våge over den afdøde har da vistnok været *en naturlig menneskelig skik*. Mangehånde hensyn kan herved have gjort sig gældende: trangen til at værge den døde mod vilde dyr eller mod onde ånder eller til at værge de efterlevende mod den døde ved at passe på, at han ikke slap bort og „gik igen“. Omhu for den døde, hvis det skulle vise sig, at han vågnede til live på ny. Ærefrygt, sorg, alt har kunnet udtrykkes i denne skik. Og smukt var disse hensyn bragt til enhed i den katolske form for skikken, hvor slægt og venner, hyppigt med gejstlig bistand, under sang og bøn, ved tændte lys holdt vagt over den afdøde.

Men, som det alt vil være tydeligt, *den katolske skik* var ikke en oprindelig, men kun en samlingsform for forskellige, der stammede mængsteds fra og kun med møje holdtes sammen i kraft af et

kirkeligt magtbud. For blot at nævne en af dens bestanddele, *de tændte lys*, så var disse sikkert af hedensk herkomst, hvad enten de nu skrev sig fra ægypterne som betegnelse for liv, eller de som blot ild angav det rensende værn mod alt ondt. Ja, i selve præstens salmesang klang der måske, når man ret lyttede til, en anden, tidligere røst igennem, en hedensk skjald, der havde prist den døde eller mælt om forfædres uforglemmelige bedrifter. Ved mindste berøring truede da den katolske vigilie med at falde i ny figur, svarende til anden tankegang og andre minder.

Berøringen fandt sted, da reformationen indførtes. I samme nu skød en mængde skikke og sædvaner frem som ukrudt af jord, hvor den fredende hånd savnedes. De havde ligget til stede på spring lige siden oldtiden. Vi kender for lidt forholdene i Norden i middelalderen til at kunne fremdrage bestemte eksempler på deres seje modstand. Men tilstanden her var vistnok ganske den samme som hos frænderne i England. På en synode i London endnu under Edvard III († 1377) fandtes det fornødent at fastslå, at hensigten med ligvagt ikke var fylderi, men at hver, der indfandt sig, skulle bede for den afdøde. Det forbødes derfor, under straf af ekskommunikation, andre at give møde end slægt, venner og hvem, der ville synge salmer for den hensovedes sjæl.¹⁸⁰

De samme uskikke: tilstrømning af uvedkommende, fylderi osv. kan vi påvise i det mindste som muligheder i *middelalderen* for Nordens vedkommende. I alle gildeskråer og lavsskråer i by og på land i Danmark var det et stående påbud, at brødre skulle holde ligvagt over en afdød broder eller søster. Antallet rettede sig efter selskabets fornemhed. I reglen var det fire brødre, men f. eks. i skråen (af 1382) for det „tyske kompagni“ i København hed det: „når en broder dør, skal oldermanden udvælge otte af broderskabet til at våge over ham“.¹⁸¹ Jo flere altså, des større ære. I gildeskråen for Skt. Søren's Gildet i Rønninge hed det smukt: „Dør gildebroders eller gildesøsters tyende, da må gildebroders eller gildesøsters tyende våge over dem, og siden skal gildebroder og gildesøster selv komme om anden dagen og hjælpe dem at rydde huset. Ligeså hvis en betler dør.“¹⁸² Her var altså åbnet døren for hele sværmen. Og det var sikkert en almindelig bestemmelse, skreven eller uskreven, når det f. eks. hed i Østrup bylov: „Når nogen gildebroder eller gildesøster dør, da skal deres arvinger give 1 tønne øl til naboerne til en for-

æring efter den afdødes afgang efter gammel skik og sædvane. Hver mand skal møde til ligvagt, ved 1 otting øl til bøde, om han bliver tilsagt.“¹⁸³

Alt var altså for hånden: tilstrømning af husbondfolk og tyende, øl i mængde. Intet heraf kunne aflyses og undværes. Thi i en tid, hvor der ikke gaves noget begravelsesvæsen, var ved dødsfald hjælp af mange nødvendig og en hjertestyrkning for disse ligeså. Der hørte romerkirkens myndighed og faste hånd til for at holde orden på alt dette.

Men næppe var den borte, førend det tilstedeværende brød frem og i en håndevending formede ny og dog gammel skik. Hvad der foregik var egentlig kun, at dødsfald nu, da kirken ikke længere slog kreds derom, blev, hvad det naturligt måtte være, en interessant begivenhed, der hver gang med en egen dragende kraft tiltvang sig alles opmærksomhed. Man mødte, man hjalp, hvis man kunne, man nød gæstfrihed og gennemløb alle stemninger fra nysgerrig gru til kry og mæt velvære. Kort sagt: en ny og højst tiltalende fest var indvundet.

Ret længe ville vel forholdene næppe kunne have holdt sig uden at udarte. Dog hjalp det betydeligt, at det hele kun drejede sig om én nat. Fra kvæld til gry var en kort tidsfrist for alle overgangene fra nyheds-betagethed, medfølelse, uhygge til overstadig lystighed. Men da adelen indførte de sene begravelser med ligvagt-nætter i ugevis, brød ulemperne frem i fuldt mål. Her var intet andet at fylde tiden ud med end drik og støjende lystighed. Og uvilkårligt kastede denne nye, fornemme art ligvagt atter sit skær på de gammeldags sindigere. Det blev simpelt ikke at have ligvagt med drukkenskab.

I det 16. århundredes to sidste årtier synes hos de fleste velstillede, både adelige og uadelige, ligvagt at være nået til et højdemål af lystighed, som nutiden har ondt ved at fatte, og selv udlændinge den gang stod uforstående overfor. Ved ligvagten over Hans Straalendorf, en tyskfødt hofskænk, der boede hos Henrik Mumme i København, og hvis begravelse 1591 regeringen bekostede, blev der af glade hofsinder spist og drukket for omtrent 74 daler. Denne sum forstås først ret, når det tilføjes, at alle øvrige udgifter til begravelsen – til to kister, gravens murung, lys osv. – kun beløb sig til i alt

16½ daler.¹⁸⁴ En udlænding beskriver forholdene i Danmark under Tredivårskrigen således: „Når nogen dør, så græder man og jamrer man ikke, men ler, spiser, drikker og danser rundt omkring liget.“¹⁸⁵ Adelen havde utvivlsomt givet tonen an. Men selv om man ugevis ude på en herregård blandt nære slægtninge og svende holdt rus og lystighed gående, medens man vågede over den hensovede, så synede dette dog næppe så meget som et par nætters ligvagt i købstad over en borgmester eller rådmand, med fri adgang for alle og enhver til munterheden.

Mod det 16. århundredes slutning stod det klart, at *der måtte gøres noget for at hindre udskejelserne*. Men hvorledes skulle man bekæmpe ondet? Den kraftigste måde ville naturligvis have været helt at forbyde „ligvagt“, i det mindste af andre end husets egne folk. Men dette stred for meget både mod de virkelige forhold og datids æresbegreber. I praksis, særlig under små kår, var ligvagt uundværlig, det var en vennetjeneste, der strakte sig lige fra død til begravelse: „Anno 1613 er min moder salig hensovet i Herren. De, som var til ligvagt og bar hendes lig, var disse efterskrevne“ (her følger 16 navne).¹⁸⁶ Og blot fra almindelig sømmeligheds synspunkt var det utænkeligt ikke at vise en afdød denne ære. Man læser følgende opfordring i konsistoriet ved Københavns Universitet langt ind i det følgende århundrede: Den 7. august 1657 blev i anledning af kansler Christen Thomsen Sehesteds død „af magnifico rectore proponeret, eftersom sædvanligt var, at professores skiftedes til at våge over hans excellences lig, tvende hver nat, ligesom tilforne sket var over hans excellences salig frues og salig Holger Rosenkrantz' lig, til taknemmeligheds tegn nu også blev efterkommet“. Det vedtoges, at to professorer skulle våge hver nat, en af det filosofiske og en af de højere fakulteter. „Og hvis en professor det ikke kunne efterkomme den nat, som ordenen ham tilfaldt, da at bede en af sine kolleger for sig og derimod siden våge i hans sted.“¹⁸⁷

Man nøjedes da med at befale, at kun de, der var indbudt, måtte møde til ligvagt. Således f. eks. i Ribe, hvor det overdroges „stadsbudene“ at „forvise de ukaldede“ fra festen. Men samtidigt tilloddes det at indbyde „næste nabo eller genbo“, „egen slægt, byrd og bedste, gode venner“,¹⁸⁸ så tallet blev næppe synderligt formindsket. For Flensborgs vedkommende indskrænkede Christian IV (år 1600) tallet af indbudte til kun at måtte være tre til fire.¹⁸⁹

Denne bestemmelse udvidedes 1636 til at gælde for hele den kongelige del af Sønderjylland og Holsten.¹⁹⁰

Det mest anstødelige var og blev dog *drikkelaget og lystigheden*. I Danmark søgte man at bekæmpe dette ved en universitetsbestemmelse af 8. december 1621, der forbød al drik og spisning ved ligvagt.¹⁹¹ I den almindelige forordning for hele landet, som udstedtes den 1. maj 1624, begrænsede man dog atter dette forbud til, at øl måtte gives „til tørst og nødtørft, men uden for ligstuen“. I forordning om adelens begravelser af 2. februar 1631 brugtes det uklare udtryk, at „den usømmelige nattevagt og drikken i vågestuen eller over liget skal være afskaffet.“ Til sidst blev vågestuer ganske forbudt i Danmark ved forordninger af 26. april 1656 og 7. november 1682. I Norge, der lå så langt borte, skred Christian IV straks til i kirkeordningen af 1607 at forbyde al ligvagt, da der deri „ikke findes andet end gilde, gæstebud, drukkenskab, leg og raseri“.¹⁹² Fra Bergen hedder det i en optegnelse fra 1640: „I dette år blev det afskaffet at holde vågestuer (todewaken).“¹⁹³ Og vi ved, at sådanne forbødes i forordningen af 16. januar 1663 i Bergen.¹⁹⁴ For Sveriges vedkommende endelig blev ligvagt „med konfekt og drik“ afskaffet ved forordninger af 1644, 1664 og 1668.¹⁹⁵

Oven på alle disse forbud, hvis stigende skarphed kunne synes at antyde sejrherrens ubønhørighed, har det sin interesse at se, hvordan den virkelige tilstand fremdeles var.

Om forholdene på landet i Norge ned omkring år 1700 hører vi f. eks. fra Nordfjord Herred: „De holder vågestuer over de døde eller *lystige samlinger, som går ud på julelege*.“¹⁹⁶ Og fra Vossevangen hedder det: „Ungdommen forsamler sig for at våge over liget. Her danses, indtil det lider mod morgenen, hvorefter synges tre ligsalmer, og siden igen danses to à tre danse, førend hver går hjem til sit. Dermed kontinueres hver nat, så længe liget står inde.“¹⁹⁷ Om forholdene på landet i Danmark skriver præsten Danchel i Øster-Ulslev på Lolland 8. juli 1712 til biskop Muus: „Når noget gammelt lig (det er: som haver været i ægtestanden eller og var bekvem dertil og havde nogle midler) skal bestedes til jorden, da samles både budne og ubudne af unge folk, drenge, karle og piger, så mange som komme kan, i ligstuen og dér natten over leger, drikker, danser og sjunger ret på hedensk måde. Og det må så være, ellers tros, at det går ikke vel til for den døde. Dersom tusind præ-

ster forbød dette eller prædikede derimod, så var det lige så meget som avner for vinden.“¹⁹⁸

På Hindsholm kaldtes endnu længe efter *dansen omkring kisten: at lege ligved (ligvagt)*. Hvor kådt det gik til i vågestuerne, får man indtryk af ved, hvad der berettes fra en gård i Dalby: for spøg tog en hemmeligt liget af kisten og stillede det op i kroen ved stueuret, medens han selv lagde sig i kisten for pludseligt at springe op, når dansen omkring ham var i fuld gang. Dette fandt dog den døde selv for grovt. Midt under dansen bevægede han sig, greb den levende i kisten og for bort med ham. Man hørte aldrig siden noget til ham. En noget lignende, kåd spøg, med døden til følge, berettes fra Falster.¹⁹⁹

Man kunne måske mene, at alt dette dog kun angik landsogne, men i byerne var det anderledes. Et par eksempler til prøve: Holberg skriver om sine barndoms minder fra *Bergen*: „Hverken mad eller drikke blev sparet i sørgestuer, men alting gaves udi overflod for at fornøje de inviterede venner, så at man med langt større lyst og fornøjelse da bivånedes våge- og sørgestuer end nuomstunder bryllupper. Jeg erindrer mig i min barndom, hvilken glæde det var for mig og andre, når vi fik at vide, at et af vor nabos børn var død; thi derpå fulgte mange gode, fede dage.“²⁰⁰ – Biskop Bircherod skriver om sin barndom i Odense: „19. november 1665 var jeg i min salig morfaders gård indtil langt ud på natten, hvor en stor sværm var af fremmede eller byens fornemste, hvilke (efter denne tids sædvane) holdt sammesteds ligvægt, ikke uden arvingernes mærkelige omkostning, thi sukker og vin måtte i slig færd laves til udi overflod.“ Hvad man foretog sig ved sådan lejlighed, beskriver han nærmere et andet sted: „Den 13. december 1663 var jeg med min moder ovre i Peder Pedersen Lerkes hus til ligvægt over hans salig hustru indtil sildig ud på natten. *Ligstuer var i disse tider fast ligesom julestuer*, formedelst sådan ligvægts færd, eftersom *allehænde korsvil* [lystighed] og *julelege* blev der af de forsamlede gæster, såvel gamle som unge, gemenlig foretagne.“²⁰¹

At de mulkter, som efter udstedelsen af den sidste forordning (af 7. november 1682) let kunne blive følgen, mindskede vågestuerne i de større byer, er rimeligt nok. Det kunne f. eks. være blevet apoteker Jakob Gesius i Århus en dyr fornøjelse at have holdt gammel-dags ligvagt over „sin salig kæreste“. Han idømtes en bøde af 250

rdlr. for „vågestue, måltid og budskikkelse i byen at lade vide den dødes afgang“. Hele bøden eftergaves ham dog atter (1706).²⁰² Men skikken holdt sig desuagtet efter 1700 endog i København. Dette kan ses af, at der i Holbergs lystspil oftere hentydes til den som noget bestående og gængs. I „Melampe“ (4. akt, 7. sc.) spørger således Sganarel: „Hvoraf kommer det, at man ser blå lys somme tider brænde på vandet? – Fiskeren: Når nogen fornemme fisk, som en hval eller en stor laks, dør, så bliver der holdt vågestue over dem, og da brændes slige lys.“ Da Roland i „Uden hoved og hale“ (1. akt, 5. sc.) diskler op med en mængde spøgelseshistorier, svarer Ovidius ham: „I kan spare at fortælle dem, indtil I kommer i en vågestue, hvor de ere udi pris.“

Meget betegnende er Holbergs eget blik på den hele skik eller uskik. Han tager den for ramme alvor i forsvar og det ud fra omtrent de samme, rent menneskelige grunde, der i sin tid trods kirkens modstand havde båret den frem: „De højvise herrer ville måske sige, at sådanne moder satte folk udi bekostning, og at smavsens, drikken og støjen var uanstændig, helst i sørgestuer. Hvad det første angår da kan vel ikke nægtes, at jo folk derved sattes udi nogen bekostning; men en stor nytte flød deraf, såsom fortrolighed og kærlig omgængelse derved befordredes mellem venner og naboer. Og hvad anstændigheden angår, helst udi sørgestuer, da mener jeg, at intet kunne være fornuftigere og anstændigere end ved al optænkelig lyst at opmuntre de sørgende personer og at komme dem til at glemme deres forlis.“²⁰³ En tilfældig ytring som denne røber Holbergs slægtskab med renæssancen.

I løbet af det 18. århundrede tabte dog „vågestuer“ sig i byerne. Pietismen var dem en farlig og afgørende modstander. På landet i Danmark holdt de sig omtrent århundredet ud, men heller ikke stort længere. Digteren Steen Blichers fader, der var præst i Vium i Nørrejylland, beskriver forholdene her 1795 således: „Vågestuer er nu på nogle år ganske afskaffet. De bestod i, at sidste nat før begravelsen samledes slægt og naboskab i sørgehuset. Først nød de et måltid og derpå sang de salmer og drak brændevin vekselvis den hele nat igennem.“²⁰⁴ Om forholdene på Læsø 1802 hedder det: „Hver aften kom naboer og bekendte for at se liget samt synge og læse nogle bønner i ligstuen, hvorved de måtte trakteres med ost og brød, øl og brændevin; nu sker det ej så almindeligt som før.“²⁰⁵

Dette maleri fra o. 1650 findes på Rosenborg, og det må formentlig forestille en lille pige af kongefamilien, men man ved ikke hvem. Barnet er iført en ligdragt, der minder meget stærkt om datidens dåbsdragter. Måske er det ligefrem hendes kristentøj, som på den yderste dag skal vidne om hendes dåbspagt. Selv er hun næppe stor nok til at kunne gøre det.

Fra det nordøstlige Sønderjylland hedder det 1861: Min moder har fortalt efter hendes oldemoder, at i dennes ungdom var det skik at danse omkring ligkisten og synge eller fremsige noget, som kaldtes for „ligvejt“ (ligvagt).²⁰⁶

Det sted i Danmark, hvor skikken længst holdt sig, var vistnok Ærø. Endnu i 1834 beskrives forholdene her således: „Enhver, som formeligt er blevet underrettet om dødsfaldet, eller enhver, som vil, går hen i sørgehuset om aftenen, hvilket kaldes at gå i „vågestue“. Man viser familien en opmærksomhed derved. Fruentimmerne tager plads rundt om liget og beværtet med vin og kage. Mændene samler sig i et andet værelse og ryger tobak og bydes øl og snaps. Den sidste aften før begravelsen er besøgene almindeligst talrigst.“²⁰⁷

Af hele den gammelnordiske fest „ligvagt“, der atter blussede op i

det 16. århundrede, er nu for tiden vistnok det sidste levende minde i Danmark kun det ovenomtalte lille gratiale, der under navn af „livet“ udbetales ved dødsfald til de gamle koner i Ribe Hospital og anvendes til et beskedent traktement. Mod sædvane eller dog ved et tilfælde er det ejendommeligste ved festen blevet bevaret i denne sidste dråbe. Thi den var fra første færd et dristigt forsøg på at vende op og ned på forholdene, forandre sorg til glæde, død til liv. I sin velmagt formåede den at sætte fart i ølhornet hos angelsakser og vikinger, og fornøjeligt sving på de unge endog i de besejrede kelters hyledans. Selv under lutherdommens djævfrygt og helvedrædsel var den i stand til at omskabe det „salig lig“ til en gemytlig vært i en julestue.

Men den nordiske fest „ligvagt“ var jo selv kun et enkelt udtryk for den fælles menneskelige trang til at våge over den døde. Denne trang er selvfølgelig ikke ophørt, fordi en af dens udtryksformer er gået af brug. Endnu fremdeles ytrer den sig, og vil vel i lange tider blive således ved. Hvor rede den er til ved lejlighed at iklæde sig festform, viser sig også i Norden. Det er ikke blot ved kongelige dødsfald at „livvagten“, som den ved sådan lejlighed dobbelttydigt kaldes, holder vagt ved båren indtil begravelsen. Ved Thorvaldsens, ved H. C. Ørstedes død f. eks. gav følelsen af ærefrygt og taknemmelighed sig uvilkårligt lignende udtryk. Ved begges bære blev der af kunstnere og polyteknikere holdt sørgevagt den sidste nat før begravelsen.²⁰⁸

9

Der er i det foregående af og til blevet berørt, at – i det mindste ifølge forordninger i det 16. århundrede – måtte kun *de indbudte* møde ved ligvagten. *Denne klasse væsner var noget nyt*. I katolicismens tid havde sjælerringningen været tilstrækkelig til at oplyse alle omboende om, at en var død. Vidste man ikke på forhånd, hvem dette monne være, så løb rygget hurtigt af sted både i købstad og på land, og ved kirken kunne man i hvert fald få sikker bekræftelse på, hvem den hensovede var. Som i en senere tid ved ildebrand underrettedes alle ved klokkernes klemten; og hvis de tililende ikke ledtes

af skæret, kunne de ved kirken få besked om, hvor ilden var. Under sådanne forhold var det højeste udviklingen kunne nå til, at man ved standspersoners død måske tillige lod en udråber berette det i gaderne og en af præsterne forkynde det fra kirkedøren for den tilstrømmende mængde.

Men efter reformationen blev begravelse til en „fest“. Der måtte da udgå indbydelse dertil som til enhver anden stor familiebegivenhed: barnedåb, trolovelse, bryllup. Og den voksende afstand mellem dødsfald og begravelse satte de efterlevende i stand til at lade indbydelsen foregå med al den pomp, som lejligheden krævede. Meget snart bredte sig blandt adelen i Danmark den skik, at meddelelse om dødsfald og indbydelse til begravelsen skulle foregå *skriftligt og ved ridende bud*. Havde den afdøde slægt spredt over hele landet, hvad jo hyppigt var tilfældet, kunne tallet af ridende bud blive betydeligt, og mangen hest redet træt, førend alle havde fået underretningen.

Om de vanskeligheder, som udfærdigelsen af disse breve kunne volde, får man stundom et levende begreb. Da således en kvindelig slægtning af fru Kirsten Erik Lykkes var død 1565 på Skovgård, skrev statholderen i København, hr. Mogens Gyldenstjerne, hende straks til og bad hende, da han på grund af krigsforholdene ikke kunne forlade byen, om som nærmeste kvindelige slægtning at tage sig af begravelsen. Hun svarede: „... Kære frænde! Som I skriver mig til om hendes begravelse, at jeg skulle tilhjelpe og bestille, at det kunne gå skikkeligt og vel til, så takker jeg eder så ganske gerne derfor. Gud skal være mit vidne dertil, at jeg skal gøre så meget derudi, som jeg hende pligtig er. For hun haver vel levnet så meget efter sig, at hun bør have en ærlig begravelse. Kære frænde! Som I skriver, at hendes begravelse skulle være nu på onsdag førstkommende, så giver jeg eder ganske venligen at vide, at det bliver for kort til den dag. Thi eders bud kom ikke hid før i går. Og *man får ikke nu så snart udskrevet brevene*, at de kan blive forskikket inden den dag. Men det skal dog ske med det snarest, vi kan få brevene skrevet og forskikket til. Gud både vos det! at vi ikke kan nu få eder her til og flere af vore gode venner, som ville gerne være der hos, og kunne bestille det bedre end vi fattige, bedrøvede kvindfolk.“²⁰⁹

Den skriftlige indbydelse var så godt som altid enslydende. Da

skikken jo først kan være opstået i Danmark omkring år 1560 og i et nu blev almindelig, står vi her over for et af disse modens trylleslag, hvor alle lystrede og det med en selvhengivelse og en appel, som end ikke det ypperste fremskridt ville være i stand til at fremkalde. Da man i den følgende tid, fra Blåvandshuk til Avaskår, ja, i Norge og til dels i Sverige med, skrev disse breve ens, må vi gå ud fra, at de fra nu af har *hørt med til børnelærdommen* på de større gårde. Selv om en ikke fik boglig dannelse, men nøjedes med blot at lære „rytteri og guds frygt“, synes denne kundskab at have været uundværlig. Det hørte jo netop med til adelig guds frygt at kunne melde sin faders, hustrus eller et barns død i ulastelige udtryk.

Formularen lød således: „Min ganske venlige hilsen eder nu og altid forsendt med Gud Vorherre. Kære [Otto] synderlig gode ven! Næst min venlige taksigelse for alt godt, hvilket jeg gerne forskyldte vil med hvad godt, jeg ved eder til vilje og tjeneste at kunne være. Og giver jeg eder sørgeligen til kende, at Gud almægtigste haver nu heden kaldet min kære salig [hustru], ærlig og velbyrdig [frue Karen Bille], af denne forgængelige verden og til det evige liv og glæde. Gud give [hende] med alle tro kristne en ærefuld opstandelse! Så agter jeg ud i Jesu navn at lade [hendes] salig lig begrave udi min sognekirke, [Husby] Kirke [tredje pinsedag, som er den 5. juli] nu førstkommende. Er derfor til eder min venlige bøn, at I ville vel gøre og have den umage og komme hid til [Iversnæs] om mandagen tilforne og siden om tirsdagen gøre hende den sidste ære og tjeneste og følge hendes salig lig til sit lejersted. Slig eders umage at forskyldte og fortjene dertil finde I mig altid villigen. Og vil eder hermed Gud almægtigste befalet have. – Af Iversnæs den 14. maj anno 1582.“ Udskrift: „Ærlig og velbyrdig mand (N.N.) til (den og den gård) min synderlig gode ven (ikke som ellers: „ganske venlig“, men: „ganske *sørgeligen* tilskrevet)“.

Hvor sej en livskraft, der har været i denne formular, kan ses af, at den endnu, tre hundrede år efter, ikke er helt uddød. Om end ændret i de forskellige landsdele og afslidt mangan fintdrejet snirkel, anvendes eller anvendtes dog for kort tid siden dens grundbestanddel endnu af den danske bondebefolkning. I Østjylland f. eks. lyder eller lød den stående indbydelse således: „A skal hilse dig fra [Hans Poulsen] og kone og børn om du og din kone og dine børn

ikke vil komme og følge hans moder hen på torsdag kl. 9 –, og din kone komme på onsdag og lægge hende i kiste, – så få en bid brød, følge med til kirken og så hjem igen og få et måltid mad. Så lover de igen at tjene jer på hvad måde, de kan, helst ved en glædelig lejlighed.“²¹⁰

Moden indskrænkede sig i det 16. århundrede til blot at angive, hvorledes en adelsmand skriftligt skulle meddele dødsfald og indbyde til begravelsen. Men den lod modtageren af brevet ganske i stikken, hvis han følte sig opfordret til at besvare dette. *Her gaves ingen formular.* Man måtte selv opfinde og møjsommeligt tilhugge den hertil svarende skabelon. Det har, hvad brevstilens udvikling angår, en vis interesse at se, hvor vanskeligt det faldt, selv for tidens betydeligste mænd, på en naturlig måde at udtrykke deres følelser ved en sådan lejlighed. Bundne af prædikestolen som datidens eneste fællesorgan for dannelse drev de det kun til at kunne udtale deres medfølelse i kirkelig formaningsform. Da således statholderen i København, den gamle Mogens Gyldenstjerne, i sommeren 1564 mistede sin hustru, og dette meddeltes slægt og venner, fik han følgende to svar fra kansler Johan Friis og admiral Herluf Trolle.

Johan Friis skrev: „Venlig hilsen nu og alle tider tilforn. Kære hr. Magnus! synderlig gode ven! takker jeg dig gerne for alt godt, hvilket jeg alle tider gerne forskyldte vil. Og giver jeg dig venligen tilkende, at jeg haver hørt, at den almægtigste Gud haver kaldet din kære hustru til sin nåde. Den almægtigste Gud unde hende en salig opstandelse! Og skal du vist tro, at din sorg er mig led, at det skulle hænde dig på din alderdom og udi din skrøbelighed. Og endog du kan ringe godt have af min skrivelse, ville jeg dog ikke lade at skrive dig til og beder dig, at du nu vil komme udi hu de store velgerninger, som den almægtigste Gud haver udi mange måde gjort imod dig, som du vel bedre selv kan besinde, end jeg kan skrive dig til, og ikke nu udi din sorg fortørne Gud, men love og takke Gud for sine store og gode gaver. Da skal den samme gode Gud visselig husvare dig her og din salig afgangne hustru udi den evige salighed. Og dersom jeg udi nogen måde kan tjene dig eller gøre det, du kan have godt af, da skal du vist tro, jeg vil det gerne gøre. Og vil nu og alle tider have dig den almægtigste Gud befalet. Af Borreby den 5. august 1564. Johan Friis til Hesselager.“²¹¹

Herluf Trolle (1516–65) hørte næppe til de største begavelser inden for den danske adel, men gennem ægteskabet med Birgitte Gøye blev han overordentlig velstående, og som rigsadmiral viste han under Den nordiske Syvårskrig udmærkede evner som søkriger. Han var en enkel mand med en enkel tankegang, der sættes i relief af hans store personlige mod. Dette kom især til udtryk, da han efter slaget ved Buckow, hvor han blev hårdt såret, afventede sin forestående død. Hans brev til Mogens Gyldenstjerne med trøst i anledning af hustruens død er skrevet kun et år før hans egen bortgang. Man kunne dengang ikke forvente nogen høj levealder.

Medens man i dette brev dog sporer, at dets forfatter, som landets ypperste diplomat og brevsriver, har øvelse i at bevæge sig i høflige vendinger – mange af de gammeldags udtryk i brevet, der for os lyder troskyldige og hjertelige, var dengang glatte og gængse – *har Herluf Trolle næsten kun kirkelige udtryk til sin rådighed*. Hans brev synes forfattet af en gejstlig, og det giver næsten et ryk af forbavselse i en, når man til slut hører, at det er skrevet af admiralen om bord på orlogsflåden i Østersøen og ledsaget af hilsner fra dens forsorne befalingsmænd:

„Min ganske venlige hilsen og kærlige taksigelse for alt godt. Kære hr. Magnus! Din store sorg og bedrøvelse for din kære hustru gør mig af hjertet ondt. Gud han give dig trøst i dit hjerte, og han være din hjælp og trøst; han hjælpe dig at bære dette store kors tålmodigen! Kære hr. Magnus! så beder jeg dig kærligen som min gode ven, at du nu vil, så meget som mest muligt er, trøste dig selv med et godt tål og tage dette store kors tålmodigen af Guds hand. Thi alle hans gerninger er gode og rette og, i hvor det går os, da er vi dog hans, og han sørger for os, og han ved, hvilket os bedst og nyttigst er. Han forlader dig dog ikke, endog det synes for dine og andres øjne, som vi forlades. Det sker dog ikke, han er vor Herre, vor Gud. Vi er hans; alt det, vi have, er og af ham. Ham være lov og tak til evig tid! Kære hr. Magnus! Endog at du så såre ilde kunne have mistet hende nu i sin skrøbelighed, desligeste dine kære børn, jeg og andre hendes gode venner, som hun gjorde alt godt med al huldhed og trohed, da er det dog Guds gode vilje og gerning, hende til gode og bedste, og hun haver visselige himmerige og den evige glæde og salighed. Det ville vi alle ønske hende af Gud og vist vide, at vi finder hende udi Guds rige. Kære hr. Magnus! så er nu Gud din kære Herre og Gud, som alle bedrøvede trøster og husvaler. Han er alle faderløses fader og moder, han forsørger og forsyner alle. Han vil ikke forlade dig eller dine børn, dér forlad dig till dér trøst dig på! Gud er sanddru. Gud ved, at hendes død gør mig ondt, jeg mistede en huld, tro ven. Gud han give hende himmerige for alt det gode, hun gjorde mig! Jeg vil det og fortjene hos hendes, imedens jeg lever. Kære hr. Magnus! Trøst dig nu selv i Gud og bær dette kors tålmodeligen! Skriv efter din datter Sybille, at hun bliver hos dig nogen tid! Lad og dine børn være hos dig og tjene dig! Gud ved, at kunne jeg i nogen måde tjene dig, da gjorde jeg det ganske

gerne. Kære hr. Magnus! For alting da skån dig selv for overmådig sorg og græmmelse! Du kan intet have deraf uden at fordærve dig selv, dine børn til skade og fordærv. Befal det nu Gud og lad af igen at sørge og lad Gud være din trøst, efterdi du nu haver ingen trøst uden ham! Kære hr. Magnus! fortænk mig ikke denne skrivelse, men gør herefter! Jeg vil nu og altid have dig Gud almægtigste befalet. Han give dig glæde og trøst i den hellige andt! Amen. Dette gode selskab lader sige dig mange gode nætter og deres vellige (!) tjeneste. – Ex kong. Majts. orlogsflåde, tirsdagen den 22. august 1564 under Borgholm. Herluf Trolle, din gode ven.“²¹²

Svagheden ved denne art brevstil var, at den var ganske almindelig. Skønt meget taler for, at Herluf Trolles hjerte har været med i disse ord, og at han virkelig havde kendt og skattet den afdøde, afgiver dog dette brev alene ingen sikker borg for. Som ligtaler i nutiden kunne denne slags breve bugne af følelsesudtryk i kirkelig tiltaleform, uden at man tør gå ud fra, at de også var personligt sande og følte. Gik det således med det grønne træ, vil man forstå, at mængden af datidens svarskrivelser i anledning af dødsbudskab var ganske ubestemte; snart grædende, snart glubske formåninger, ufuldbårne formularer, hvor det eneste personlige var navnene i adressen og underskriften.

Man må da særlig vogte sig for at drage slutninger af sådanne breve og mindst af alt tro på, at de her så deltagende, gudhengivne frænder var de samme ved arveskiftet. I den korte mellemtid blegede i reglen det overflødige bort, og kun sandheden stod tilbage: „Dersom jeg udi nogen måde kan tjene eller gøre det, jeg kan have godt af, da skal du vist tro, jeg vil det gerne gøre“. Efter de få ugers forløb trak det nu hyppigt op til proces mellem navnet foroven og navnet forneden af brevet.

Når i Danmark adelige indbyrdes anvendte skriftlig indbydelse, var det ganske naturligt, at kongen gjorde det samme i de tilfælde, hvor han lod bekoste en af sine højere embedsmænds begravelse. Da f. eks. rigsråd og kgl. sekretær Corfitz Ulfeldt var død 1563 på Frederiksborg, lod Frederik II udsende til 19 adelsmænd og 6 adelskvinder følgende brev, der tydeligt nok var en genklang af formularen for de private: „Vi give eder til kende, at Gud almægtigste haver nu kaldet vor tro mand og råd, Corfitz Ulfeldt, af denne syndige

og forgængelige verden. Gud give hannem en salig og glædelig opstandelse! Og agte vi at lade hans lig begrave udi Vor Frue Kirke i vor købstad København søndagen judica, som er den 28. dag martii førstkommende. Thi bede vi eder og begære, at I ville give eder til fornævnte vor købstad København, så at I er dér om løverdagen tilforn og om søndagen følger hans lig til sit lejersted.“²¹³

Al sådan skriftlig indbydelse var i det 16. århundrede en brand under næsen på hæderlige og lærde folk som professorer og gejstlige og på velagte borgmestre og rådmænd. Først i det 17. århundrede nåede borgerskabet i Danmark at få savnet udfyldt. Det var alt en gammel skik, der fulgtes, når det f. eks. i en dagbog af 1708 hedder: Underskrev jeg og forseglede på egne og samtlige medarvingers vegne de begravelses breve, med hvilke vi inviterede fornemme venner og kyndinger til vor salig moders tilstundende ligbegængelse.“²¹⁴

Derimod var den lærde stand ganske naturligt her, hvor det angik affattelse af noget skriftligt, *hurtigere i vendingen*. Og man fandt en form, der i visse måder overgik adelens, for så vidt den ved at udgå på tryk var mere offentlig og vidnede om den afdødes store betydning. Man udstedte ved bekendte mænds død *programmer* med indbydelse til at vise den afdøde hæder ved at overvære hans begravelse. I det 17. århundrede blev denne skik almindelig i Danmark. Universitetet betalte naturligvis omkostningerne ved et sørgeprogram for den samme salig hr. kansler, i hvis „ligvagt“ to af professorerne, som ovenfor berørt, efter tur måtte deltage.²¹⁵ I Hamburg var disse lærde programmer endnu almindeligere end i Danmark; man syntes så godt om dem, at børsens folk inddrog ideen og ved dødsfald opslog på en væg i børssalen en slags program eller plakat: en med tegninger og skønskrift prydet meddelelse på pergament om dødsfaldet og indbydelse til begravelsen.²¹⁶ En af de ældste, kendte indbydelser i Danmark fra det 16. århundrede viser os en oprindelig og naiv form, hvori spiren til både verdslige breve og latinske programmer ligger til syne. Det er en latinsk henvendelse fra Abel Berner i det tyske kancelli til rektor og professorer ved Københavns Universitet, dateret Kbhvn. 24. september 1585.²¹⁷ Han meddeler dem, at han dagen forud har mistet sin unge datter, og at hun skal begraves dagen efter. Men da han kun har så få bekendte i København, beder han, om ikke

professorer og studenter vil følge. Muligvis burde brevet straks have været tilintetgjort, idet dets bestemmelse kun var at tjene som skjult mekanisme i offentlig beskeden overraskelse. I så fald har det svaret til nutidens: begravelsen foregår i stilhed fra den og den kirke den 18. ds. kl. 1.

Det kunne dog være et spørgsmål, hvad der var det fornemste, skriftlig eller mundtlig indbydelse. Denne blev i hvert fald noget andet, når det var kirken selv, der besørgede den. I Sverige, hvor man bevarede så mange katolske skikke, bevarede man også den, at præsten ved mere bekendte personers død *meddelte nyheden ved gudstjenesten*. I luksusforordningerne af 1664 og 1668 for adelen i Sverige gik man da ud fra, at dødsanmeldelse og indbydelse til at følge ved adeligt dødsfald skete fra prædikestolen. Foruden denne måde at indbyde på, der jo ikke var rettet direkte til nogen enkelt, brugtes også den personlige indbydelse. Men herom tilføjes den betegnende bemærkning, der viser andre høflighedsbegreber end i Danmark og Norge: „Rigens råd *bydes mundtlig*, men alle andre ved brev“. År 1668 befaledes det, at brevene kun måtte sendes til „slægten“. Alle andre, af hvad vilkår de så end var, „måtte nøjes med indbydelsen fra prædikestolen“. ²¹⁸

I *Tyskland* bevarede man ligesom i Sverige den skik at meddele nysindtrufne dødsfald fra prædikestolen. Ligeledes holdt sig i Tyskland den vistnok også middelalderlige skik, at man i by lod ved der-til lejede folk bekendte mænds død udråbe i gaderne. Begge bekendtgørelsesmåder var i det 17. århundrede efterspurgt som tegn på anseelse og blev derfor mere og mere almindelige. Den gejstlige bekendtgørelse kaldtes: „abkündigen“, den verdslige „ansagen“. ²¹⁹

For folk, som de var flest i Norden, var offentlig meddelelse om dødsfald og indbydelse til begravelsen egentlig ganske unødvendige. Bys- og sognebørn kendte begivenheden, førend de fik den meddelt på denne vis, og de kom af sig selv uden indbydelse. Men da tonen en gang var slået an fra oven, kunne man hverken i købstad eller på landet undvære en budbringer ved denne lejlighed. Fra slutningen af det 16. århundrede kan man tydelig spore, at anvendelse af indbydere har været almindelig.

I forordningen af 1. maj 1624 pålagdes det endnu borgmestre og råd i Danmark at gøre anordning om, „hvad de, der bede til liget at følge, skal have for deres umage“, samt overveje, „om ikke nogle

visse personer, klokkere eller andre, dertil kan forordnes“.²²⁰ Men i forordningen af 26. april 1656 kunne man gå ud fra, at alt var i orden, idet der nu i byerne var faste både *bedemænd* og *bedekoner*.²²¹ Omtrent samtidigt må forholdene være blevet ordnet i Norge. Det hedder f. eks. i optegnelser fra Bergen: „Den 16. november 1662 blev det forkyndt i kirkerne, at Jakob Ballentyn skulle bede for de døde.“²²² De samme højtidelige udtryk bruges i en forordning for samme by næste år: Det forbydes enhver, ihvo det end er, at „lade andre bede for deres afdøde“, end den eller de, som dertil af øvrigheden er forordnet.²²³ Lidt mere fornøjelig lyder embedsfortegnelsen, når f. eks. Kirsten Kristensdatter Friis, salig Samuel Eriksens, 1720 blev beskikket til bedekone i Æbeltoft „både i glæde og sørgelige tilfælde“.²²⁴

Ligesom i byerne anvendtes der også på landet i Danmark både mandlige og kvindelige indbydere. Såvel i Sønder- som i Nørrejylland synes de kvindelige at have været stærkt benyttede, uden at man dog ret kan blive klog på grænsen mellem deres og de mandliges virksomhed. Begge køn skulle optræde ærefrygtindgydende. Fra Sønderjylland hedder det ved midten af det 19. århundrede: „I tidligere tid havde den, som bød til begravelse, en jernalen med en ring i, som hun ringlede med, når hun kom ind i stuen, inden hun fremførte budet; senere brugtes en træalen. Nu er det gået af brug. Var ingen hjemme, blev en visk halm plukket ud af taget over indgangsdøren; når folk så kom hjem, kunne de se, hvilket bud der havde været der.“²²⁵ I Sjælland skal „bydemanden“ være sortklædt og bære en sort, høj silkehat.²²⁶

Man ville dog tage meget fejl, hvis man fra betegnelsen *dødbider*, *bedemands-ansigt*, *bedemands-stil* osv. sluttede, at de kun kunne sætte et højtideligt ansigt op og aflire en bestemt besked. De var tværtimod kærkomne nyhedskræmmere, der foruden den egentlige nyhed, som de havde at bringe, kunne meddele en mængde andet, både biomstændighederne, der jo altid interesserede, og dertil alt det meget, de havde opfanget på vejen hos andre. De var, hvad enten de nu kom i „glæde eller i sørgelige tilfælde“, velsete gæster med tungen på gled, solskin i gårde, datidens levende aviser.

Op de forstod at bruge sig. De bragte ikke blot deres eget lille erhverv op. Ifølge forordningen af 26. marts 1656 skulle en bedemand have to rigsdaler og en bedekone to slettedaler efter „de for-

nemste“, efter andre kun én rigsdaler eller efter vilkår. Men der var mange små biindtægter både i form af god beværtning og drikkepenge. I Hamborg blev en bestilling som bedemand den 11. august 1699 købt for 3750 mark og en anden den 1. oktober 1704 for 4425 mark.²²⁷ Men hvad der forbavser mest: ved deres talegaver og evne til at gøre sig nyttige lykkedes det dem i byerne at svinge sig op fra at være blot budbringere om dødsfaldet til at være arrangører og en slags værter ved den hele fest. Det var langt mere, end man kunne have ventet af en „dødbider“: at ende som festens hovedsmand, familiens trøster, følgets drikkebroder, vognrækkens hersker, lystret af alle fra ringeren i tårnet til de otte skulende ligbærere i forstuen.

Men den samme magt, der havde båret bedemændene frem, styrtede dem atter. De havde hentet deres styrke fra at være sin tids levende aviser. *De virkelige aviser overflødiggjorde dem.* I nutidens dødsavertissementer læses undertiden følgende tilføjelse: „Dødsbudskabet meddeles kun på denne måde.“ Det er dødsanmeldelsen over det 16. århundredes begravelsesindbydelser og bedemænd.

Der var en kreds, til hvem hverken breve eller bedemænd var passende bud. Og dog havde den berettiget krav på at få dødsfaldet meddelt. Undlodes dette, kunne den falde på, når den ad anden vej erford det, af sig selv at „følge“ den døde. Men dette måtte for enhver pris undgås. Hensigten med dødsanmeldelsen var da her just at bede den om at blive hjemme, hvor den var. Derfor kunne heller ingen fremmed bringe dette vanskelige budskab. Den afdødes nærmeste måtte selv personlig være budbringer.

Denne kreds var den afdødes levende ejendele: husdyr og planter. Ifølge ældgammel skik – fælles for alle gotogermaner – skyldte man ved dødsfald, særlig når det var husets herre, der var død, at meddele dette til hele *gårdens besætning*, den firbenede ikke mindst. Den udgjorde jo en væsentlig del af hjemmet og tog del med i dets glæde og sorg. *Lænkehunden* vidste det vel allerede. Dens tuden vidnede om, at den havde set, hvad der var usynligt for andre, alle de hemmelighedsfulde væsner, der møder op, hvor død er i gårde. Men over i stalden måtte den afdødes nærmeste gå og hviske nyheden i øret på hver enkelt hest og ko: „Sørg ikke: vor far er død.“ Og ud til bistaderne i haven måtte han, banke på hver enkelt og melde

det skete. „Imme! din herre er død – forlad mig ikke i min nød!“ siges der i Westfalen.²²⁸ I Køgeegnen nøjedes man endnu i vore dage ikke hermed, men smykkede også siden, når ligstuen pyntedes med hvidt, hver enkelt bistade på lignende vis.²²⁹ Thi et flygtigt folkefærd er bierne. Behandles de ikke med yderste hensynsfuldhed, så flyver sværmen væk. Rigtigst var det også, som hjertet tilsagde en, at melde det videre til træerne i haven og sæden på marken. Blot så meget som et bånd bundet om et frugtræ, for at også det fattige skind kunne vise sin sorg, var måske nok til at sikre en rigelig høst. Og selv i nysået sæd spirer lønlige tanker. I drættiden kan enhver se, hvor de hæver sig. Betimelig omhu virker afgrøde.

Men foruden denne meddelelse til fæ og grøde skulle man iagttage en anden forsigtighedsregel. *Man skulle straks lade dem fornemme, at de havde fået en ny ejer*, ryste dem ud af det gamle leje. Ligesom man i det hus, hvor en var død, straks skulle vække hver sovende, at ikke søvnen skulle blive til dødssøvn, således skulle man også snart efter meddelelsen til husdyrene lade dem skifte plads og røre dem. Heste skulle rides trætte og om muligt skifte stald. Køerne i stalden skulle i det mindste bindes i anden bås. Bistaderne bankes så stærkt på, at selv ved vintertid de slumrende bier vaktet. Øltønder rystes, korn i bunker kastes, skinker til røg hænges om, mel i sække endevendes.²³⁰ Alt måtte erfare, at forandring var indtrådt, en ny tid begyndt.

På en egen troskyldig måde var i disse skikke over for dyr og ejendele en *hel folkestammes tankesæt udtrykt*. Til grund lå en rørende opfattelse af *hjemmets betydning*, der gav hver enkelt bestanddel lod i det hele og stillede mennesker, dyr og planter næsten ens som børn af et fælles. Ved siden heraf gav sig en frygt for den døde og hans magt til kende, parret med et retskyndigt sinds trang til at fælde dom mellem liv og død og lovmærke ejerskifte. Endelig ytrede sig en *vis lun godmodighed*, der foretrak at værne eje og undgå tab ved så milde midler som lempe og høflighed. Hvert enkelt hjem gengav i det små, når ejerens dødsfald indtraf, et tronskifte i det store. Den nye konge mødte på tinge – mild, folkekær og alles broder – for at hylde. Kongen er død, kongen leve. Men når arvefølgen var sikret, påkom der den nye ejer trang til at understrege forandringen ved at lade lensmænd skifte len, hirdsmænd plads, heste stald, køer bås. Men de flygtige bier måtte bindes ved hæderstegen.

IO

Noget af det første, der burde tænkes på i hjemmet, når død var indtrådt, var at berede alting værdigt, indtil begravelsen skulle foregå. Under mindre forhold var, som vi ved, både tid og midler hertil knappe. Men når det, som hos den øverste del af adelen, drejede sig om fulde seks uger til at træffe forberedelser i, og der intet hensyn behøvede at tages til, hvad det kostede, så kunne der udrettes noget betydeligt. Småt eller stort, hjælp af andre hørte der til. Det første, som derfor foregik, var, at der ud af de tilstedeværende slægtnings og venners kreds eller blandt dem, der iltomt hidkaldtes ved begravelsesbreve, udskiltes et kvindeligt forretningsudvalg, der greb tøjlerne. Medens de andre gæster forsvandt, – søgte hvile eller tog hjem – grebes dette snævre udvalg af en ny ånd, handlekraftens, ærgerrighedens ånd, og styret var uomstridt deres. Et nyt afsnit oprandt i hjemmets begivenhedsrige historie under dødsfald. Først havde slægtens mænd og kvinder ligesom fyldt hele pladsen. Andet kapitel havde været præstens og trosbekendelsens. Under dette var den fordums ejer forsvundet. Nu tilrev kvinder sig magten og skaltede og valtede efter forgodtbefindende. Først når mændene til gengæld havde haft deres regeringstid ved begravelsen og gravøllets drikkelag, kunne den ny ejer blive herre og hjemmet atter falde i ro.

Kvindestyrets program var: *den døde, stuen, huset og alle dets beboere skulle smykkes til fest.*

For den dødes vedkommende bestod denne smykning i, at liget skulle tvættes, klædes i højtidsdragt og udstyres til, hvad der forestod. Hvor man på gammeldags vis havde hast med begravelsen og altså kun et døgn til sin rådighed, gik disse tre former for udsmykning i ét. Hos adelen derimod faldt den naturligt, således som endnu skik er hos Nordens landbefolkning, ud i tre forskellige festligheder. Man trængte ligefrem til afveksling i „ligvagtens“ ensformighed.

Men ejendommeligt for alle tre fester – tvætnings-, ligklæde- og kistelægsgildet, som de kaldtes – var, at kvinderne herved spillede en fremtrædende rolle. Til alle tre gilder indbødtes, indtil for kort tid siden, i Nørrejylland kun koner, helst gifte slægtninge eller grandekoner.²³¹ Mænds nærværelse og deltagelse i det egentlige gilde

var selvfølgelig ikke udelukket. På en herregård f. eks. med mange svende, der tog del i ligvagten, ville dette jo have været næsten umuligt, i hvert fald ganske unaturligt. Men forholdet var den gang sikkert som det endnu hedder om „tvætningsgildet“: „Arbejdet udføres af kvinderne, medens mændene sætte sig til bords.“²³²

For fuldt at forstå kvindernes stilling ved denne lejlighed i det 16. århundrede, må man se den i dens historiske sammenhæng. Det synes at være en naturlig skik hos de fleste folkeslag, at kvinder tager sig af det afsjælede legeme. Kvinder gik ifølge evangelierne tidligt påskemorgen til graven for at salve Jesu legeme.²³³ Ved sin død sagde Sokrates: „Jeg vil gå i bad, førend jeg drikker giften, for at jeg ikke skal gøre kvinderne ulejlighed med at vaske mit lig.“²³⁴ Denne almindelige skik var imidlertid i middelalderen af romerkirken blevet – om end ikke hævet, thi det kunne den næppe – så dog svækket, begrænset, berøvet sit egentlige fodfæste. Kirken havde erklæret liget for noget urent, mod hvis smitte kun kirkelige midler, vievand og deslige kunne skærme. Men hvad mere var, hele denne kvindelige omsorg var blevet stemplet som betydningsløs i sammenligning med, hvad kirken havde at byde. Den afdødes fremtid afhang ikke af kvinders omhu for og udsmykning af liget. Nej, den afhang alene af kirkens omsorg. Båret af gejstlige, svøbt i røgelseduft, klokkeklang og viede kærtters glans stedtes det til hvile i kirkens moderskød. Og dér skulle det sove til dommedag. Kunne fest virke fremtids vilkår, som mængden jo troede, så var det *kirkefesten*, der gjorde det. Kvindesmykning og gravøl gavnede intet.

Således havde romerkirken middelalderen igennem lidt efter lidt fortrængt sin oprindelige medbejler, kvindeomhuen, fra magten. Ikke hårdt, men mildt og sikkert. Her inde var mere end kvinder. Her var himmeldronningen selv med barn Jesus på armen. Som hun, bar også kirken den slumrende sjæl did op, hvor den skulle.

Men efter reformationens indførelse blev kirken jo med ét borte mellem død og begravelse. Og afskedens sårklæber, som kirken tidligere med flid havde trykket sammen, skiltes nu ad. Der blev lang tid mellem død og begravelse, hele seks uger. Og i al den tid stod kvinderne alene som værn om den døde. Med instinktets inderlighed og en lang fortids nedarvede myndighed sluttede de da kredsen om det, der var dem betroet. Det blev ligesom deres barn. Og i en håndevending skabte de en ny og dog ældgammel skik.

Hvor voldsomt denne nydannelse foregik, da kvinder afløste kirken, kan ses af et lille, men ganske betegnende træk. Folkemeningen lod disse kvinder tillige arve kirkens evne til at forvalte nådemidler, udføre en slags dåb og uddele en art nadver. „Ligtvætningen“, som den nu foretoges af kvinderne uden frygt for besmittelse og uden kirkelig sikring, blev i folketroen til en af dem forrettet dåb. De indviede det „salig lig“ til himmerig ved et renselsens og fornyelsens bad, og, som vi skal se, fik endog det af dem til tvætningen benyttede vand overnaturlig kraft. Ved „kistelægsgildet“ uddelede kvinder en art nadver. Endnu omkring 1820 gik i det vestlige Sønderjylland ved „kistelægsgilder“ tre, fire piger omkring, hver med sin skål sirupsbrændevin og gav heraf enhver af gæsterne en skefuld tillige med et stykke brød uden smør, blot med en skive ost på. Skikken voldte ingen anstød. Det var tværtimod et gængs udtryk for at vente sin død: „I får nok snart en skefuld over mig.“²³⁵ Sandsynligvis har der overhovedet aldrig været nogen kåd bagtanke herved, men folkemeningen har fra første færd i al troskyldighed fundet det rimeligt, at når kvinderne kunne forette den bortgangnes dåb, kunne de også uddele brød og vin til de efterlevende.

Den væsentligste ændring, der foregik efter at kirkens myndighed var gået over i kvindernes hænder, var dog vistnok den forandrede opfattelse af, hvad den døde nu var. Ifølge romerkirkens tankegang havde den døde været en slumrende, et barn, der betroedes igen til kirkens moderskød, hvorfra det engang skulle opstå på dommens dag. Den lutherske gejstlighed søgte til dels at bevare samme forestillingsform. Rasmus Katholm sang derfor:

Lad legemet sove uden al plag'
i jorden til den yderste dag!

og Anders Sørensen Vedel:

Hans legeme hviles i sorten jord,
sover i sit herberg sødelig,
indtil Kristi basun og ord
fremkalder alle mennesker så vide.²³⁶

Men for den almindelige mening efter reformationens indførelse blev den døde til et væsen, der levede fremdeles, der krævede hæder, var i samme alder som tidligere og ønskede at klædes ikke i sovedragt, men i festdragt og med udstyr til færd, der forestod. Som ved barnets vugge brød nu ved den voksnes bære et væld af forhåbninger frem. Med stærke tråde knyttet til det virkelige liv, tilsyneladende kun forlængelser af disse, lod alt dette tankevæv sig næppe sonde efter, hvor virkelighed ophørte og gik over i drøm. Et eget dæmmerskær, ikke klart lysende, men varmt indsendende, og med glimt som fakkelskin på gyldenstykke og blink fra slebet spydblade, lagde sig over tiden fra død til begravelse og farvede alt, hvad her foregik. En kostelig udrustningsfærd, forskellig vel fra barnedåb og bryllup, men en hjemmets knopskydning som disse. Og endnu mere storladet, så at selv højsædepillerne ligesom for en stund løsnedes til brug ved „landnam“. Hvem kunne tvivle på, at der var en levende høvding i snekken! –

Førend „ligtvætningen“ foretoges, var der nogle ældgamle skikke at iagttage. Straks, efter at døden var indtrådt, *åbnede man alle døre og vinduer* i sygeværket, for at *sjælen kunne flyve ud*. Dernæst *lukkede man den dodes øjne og mund*. Denne skik er vistnok almen menneskelig. Et uvilkårligt værgemiddel mod dødens hæsliggørende magt. Så gjorde Josef ved Jakob. Da Kriton „så, at Sokrates' øjne var brustne, lukkede han hans mund og øjne“. Endnu betegner vi død på slagmark således: „Det brustne blik – ingen kærlig hånd har lukket.“ Men overtroen havde tidligt hold netop i disse former for uhygge. Der måtte handles snarligt, thi hvem den døde så på, drog han efter sig i døden. Og den åbne mund var rede til at sluge hele slægtens liv og lykke. På dette punkt ydede imidlertid reformationen en afgørende og af alle anerkendt hjælp. De ny indførte, danske *salmebøger*, der, medens de afdøde levede, så ofte havde fået disses mund til at åbne sig, var efter døden, anbragt under hagen, det bedste middel til i Herrens navn at holde den lukket.

Ved selve *tvætningen* var at iagttage, at vinduer og døre atter skulle holdes lukket, medens den foregik. Dette var vel nærmest et sømmelighedshensyn. Til alt, hvad ved tvætningen anvendtes, forplantede der sig en særlig kraft, måske resterne af livet i den døde. Vandet f. eks. måtte derfor ikke kastes hensigtsløst bort, men

skulle gemmes til bestemt anvendelse. Endnu er det tro i Sydtyskland, at et ved denne lejlighed benyttet stykke gør et frugtræ rigtbærende, når det hænges derpå.²³⁷

I sydligere lande var det – hvor rigdom og øvrige forhold tillod det – blevet ikke usædvanligt at lade tage, førend ligtvætningen var til ende, et gipsaftryk af den afdødes ansigtstræk. Hensigten hermed var at bevare billedet af den hensøvede. Gipsmasken tjente vistnok i mangt et tilfælde til vejledning for den kunstner, der senere gengav den afdøde i marmormindet over graven. Også til Norden nåede denne skik i det 16. århundrede. Alt taler dog for, at den heroppe selv blandt de ypperst stillede kun sjældent har fundet anvendelse.

Når tvætningen var til ende, blev under små og gammeldags forhold liget klædt med det samme. Hos adelen derimod var der, således som endnu hos nordens velstående bondebefolkning, en afstand i tid mellem disse to handlinger. Den døde klædtes ikke straks, men *lagdes*, som det endnu kaldes, *på strå*. Det vil sige, liget blev anbragt i et andet rum på et hårdt leje, der var dækket med strå. Selv tilhylledes det blot, og ansigtet dækkedes let med et tørklæde. Kun salmebogen under hagen, en åben saks på brystet, tillige ofte et par kors af strå udgjorde dets egentlige værn. Rummet, hvor det anbragtes, var hos adelen gerne riddersalen, hos borgerne og bønderne senere storstuen eller loen. Medens kvinderne, der havde været medvirkende, nu begav sig til gildet, hvor mændene ventede, stod den døde en stund så temmelig overladt til sig selv, i det mindste om dagen.

Dette var med velberåd hu ligesom også, at alle vinduer i riddersalen og storstuen stod åbne. *Thi i de første tre døgn* – den frist, som den katolske kirke også havde indrømmet som den længste mellem død og begravelse – *er der et eget forhold mellem den afdøde og hans legeme*. Du kan blandt andet kende det på, at en afdød aldrig begynder at gå igen førend i det tredje døgn efter døden. I den forudgående tid derimod er livsforbindelsen mellem sjæl og legeme ikke ganske afbrudt. Vinduerne må derfor stå åbne, så at sjælen når som helst kan vende tilbage. I reglen er disse sjælens besøg kortvarige og ligesom vigende, på samme måde som bølgerne ved ebбетid af og til endnu kan væde langt op på den tørre bred. Dog især lige efter ligtvætningen kan sjælen ofte med et vist velbe-

hag søge tilbage til sin gamle bolig. I Böhmen stiller man da også den dag i dag gerne et glas vand, et håndklæde og et brændende lys ved liget, for det tilfælde, at måske også sjælen kunne ønske at tvætte sig, førend den skal træde frem for sin evige dommer.²³⁸ I Østpreussen stiller man en stol ved siden af liget, for at sjælen kan sætte sig ned.²³⁹ Men stilhed bør der være og af mange grunde, thi i disse dage ser og hører den døde alt.

Netop herfor lod det sig også let forklare, at sjælen, når den ligefrem blev adspurgt om noget i disse dage, straks indfandt sig og gav tydeligt svar. Forespørgsel skete endog efter øvrighedens befaling eller dog med dens billigelse, i tvivlstilfælde f. eks., hvor den døde var blevet dræbt, og morderen var ubekendt. Man lod alle de mistænkte røre ved liget, og straks, når den skyldige rørte, stempede den afdøde ham som morderen ved at lade blod flyde af såret. Det er betegnende for nordisk tankegang, at denne *båreprøve* eller *blodprøve*, der har været kendt i Europa hele middelalderen igennem og anset for en gudsdøm, ikke under denne forklaringsform havde kunnet vinde indpas i Norden. Først da man efter reformationen fik lov til at se sagen nøgternt som den var: en sjæl, der spørges og selv i døde vil, at retten skal have sin gænge, blev man hurtigt enig om sagen og båreprøve almindelig anvendt i Norden.²⁴⁰

Forbindelsen mellem sjæl og legeme var i disse dage som sagt af en egen, ubestemmelig art. Sjælen kom og gik, som den lystede. Kun meget sjældent hændte det, at den atter tog blivende sæde i sit legeme, men det hændte dog stundom. Forklaringen var i så fald ikke den, at man havde taget fejl, da man antog vedkommende for død, men simpelt hen, at der senere var sket en ombestemmelse, enten det nu var hos Gud eller blot hos sjælen. En nutids almueberetning fra Jylland får male denne art tankegang: „Hans Tømrer henne i Nim Skov stod op igen efter hans død. A havde været hos ham at tømre, og så kom a nogen tid efter igen. Da siger konen: „Å, Herregud! nu er Hans død i nat,“ og hun beder mig hente nogle koner til at lægge ham på strå. Da vi havde fået ham lagt, og vi sad og fik en tår kaffe, da kom den døde i døren. A tog og lagde ham hen i sengen. Han kunne ikke snakke den første dag eller få øjnene op, men han levede dog i fem år.“²⁴¹

II

Når passende tid var gået, fandt den næste fest *ligklædegildet* sted. Hvor hurtigt denne fest slog an også uden for adelsstanden, kan ses af, at der år 1656 måtte forordnes for Danmark: „Til liget at klæde må ej bedes uden af næste slægt, svogerskab, naboer eller venner, 8 eller 10 personer.“²⁴² År 1663 gentoges samme forordning for Bergens vedkommende.²⁴³ Om forholdene i Sønderjylland oplyser følgende optegnelser en kirkebog fra Nordborg på Als: „Kristi himmelfartsdag 1669 var de køpinger [købstatsfolkene] i Hagenbjerg Præstegård til ligklædegilde;“ præstekonen her var nemlig død. Og endnu mere betegnende for forholdene lyder det om Nordborg Præstegård 1643: „Var deres fyrstelige nåder samt den nordborgske adel gæst i mit hus, og gjorde jeg samme tid ligklædegilde,“²⁴⁴ Omkring midten af det 19. århundrede var hos velhavende bønder i Københavns søndre birk 40 koner et sædvanligt antal ved „klædegildet“.²⁴⁵ Selve gildet og drikkelaget i det 16. århundrede var, hvor meget end mænd deltog deri, ligesom det tidligere, kun et støjende akkompagnement eller efterspil til, hvad kvinderne foretog til smykning af den døde. Som navnet angav, iførte de *den døde sin dragt*.

Men hvilken? Her står vi ved en skarp modsætning mellem den gammeldags og den nye tankegang. I den katolske tid havde døden været søvnen. Den dødes dragt burde altså være den sovendes. Da man i middelalderen i reglen lå nøgen til sengs, skulle altså den døde egentlig ikke være iført noget. På middelalderlige fremstillinger af dommedag ses også de døde som ganske nøgne, medens engle og Skt. Peter er iført dragt. Dette ville jo imidlertid ved begravelsen stride mod sømmelighedsbegreber. Man gjorde da båren til lejet og lagde den døde derpå indhyllet, som den sovende i en seng, med lagen og tæppe. „Jeg er her jordet i denne ble (lagen), at ingen skal mig nøgen se,“²⁴⁶ synger derfor den katolske præst hr. Michael i Odense 1496. Lagenet, der ofte var et vokslagen, fulgte nemlig med i graven. Sengetæppet derimod ikke. Dette sidste var gerne et kosteligt stykke, hyppigt af fløjls og baldyret, der i byer ejedes af gilder eller lag og låntes eller lejedes ud til brug ved begravelser.

Men den døde var efter katolsk opfattelse mere end en sovende, det var *et sovende barn*. Som små *børn svøbtes*, førend de lagdes til ro, således blev hos velstående vistnok hyppigt også den døde behandlet. Denne skik kunne måske være hensigtsmæssig, den var i hvert fald i overensstemmelse med, hvad man fra Bibelen vidste, at jøderne havde brugt f. eks. ved den døde Lazarus, og den svarede i sin simpleste form til krucifiksgengivelserne af Kristus. Fælles for både denne behandlingsmåde og den blot almindelige blev imidlertid betegnelsen *at svøbe*. Thi også den, der jordedes helt nøgen, svøbtes af sømmelighedshensyn ind i det lagen, hvorpå han hvilede. Det var som bekendt oprindeligt ikke skik at have mere end underlagen i sengen. Den katolske behandlingsmåde af de døde rummedes da inden for den fælles benævnelse: de svøbtes. Denne betegnelse var derfor den almindelige på alle europæiske sprog i middelalderen. En engelsk radikal forfatter kunne endnu 1611 sige: „Jeg er så stor en hader af ceremonier, at jeg ville ønske ikke at få anden ceremoni ved min begravelse end den, der anvendtes ved min fødsel, jeg mener svøbning (swadling), og for resten er jeg nu ligegyldig for den med.“²⁴⁷ Hvor dybt den katolske skik var i Norden trængt ind i folkebevidstheden, kan ses af, at man endnu henved 400 år efter fremdeles bruger hin tids benævnelser:

Vi indsvøbe liget med tåre
og lægge det stille på bære,

synges med instinktmæssig forståelse af slægter, der hverken har kendt svøbning eller bære ved sådan lejlighed.

En blot tilsyneladende undtagelse fra den almindelige katolske skik: at jordes i den sovendes dragt, havde det været, når i *middelalderen* mange, også fyrstelige personer, efter eget ønske var blevet begravet i munke- eller nonnedragt. I virkeligheden var tankegangen her dog den samme. Thi efter den strenge regel måtte munke og nonner ikke som andre klæde sig helt af og gå til sengs, men skulle sove på en briks i deres sædvanlige dragt uden andet overdække. At lade sig begrave i gråbrødrekutte eller i den fornemme brigittinerdragt, skønt man ikke selv var munk eller nonne, var da et udtryk for ydmyghed og at man ønskede at hvile i graven rede til hurtig opstandelse.

Død er urenhed, og den døde at ligne ved et sovende barn. Liget skal fjernes fra verden på samme vis, som det behandlede, da det som barn kom ind deri: det skal hurtigst tvættes, svøbes og lægges til hvile. Dette var altså den katolske opfattelse, som lå for, da *kvinderne efter reformationen* overtog kommandoen mellem død og begravelse. Vi har allerede set, hvorledes de nedlagde en kraftig indsigelse mod, at død var besmittelse og urenhed, idet de nu uden kirkelige renselsesmidler vovede at påtage sig omsorgen for den døde. Lige så bestemt imødegik de den anden katolske opfattelse, at liget burde behandles som et slumrende barn: tvættes, svøbes og bringes til side. Nej, den døde var intet barn, men havde sin alder som i live, og var i stand til at glæde sig ved den ære, der måtte vises ham. Den døde burde da klædes til fest for at hædres til afsked her og for festligt at modtages didoppe, hvor der spurgtes: hvem man var, og hvor man kom fra.

Den døde skulle ikke mere svøbes, men *klædes*. I denne nye benævnelse for, hvad der foregik, *lighældning*, lå en for datiden forståelig angivelse af bruddet med det gamle. I denne nye skik, således som den udgik fra den toneangivende, øverste adel og fængede nedefter i den følgende tid, lå tillige – uden at man just blev sig det fuldt bevidst, endsige udtalte det – et brud ikke blot med katolicismen, men med lutherdommen tillige, altså med hele kirken. De lutheriske præster lærte fremdeles, at den døde sov og skulle sove til dommedag. Men denne nye skik var et genvakt minde, en folkets selv-erindring fra en tid, der lå forud for al kristendom. Det var den højtidsmykte høvding, der hædredes ved gravøllets afskedsfest, og højsat drog bort til glæden i valhal. I den dødes udstyr, den dragt, hvori han klædtes, den pragt, hvormed man ledsagede hans ud-færd, lå de efterlevendes tak og bedste anbefaling for den bortdragne til god modtagelse i næste verden.

Det gik imidlertid i det 16. århundrede, som det var gået i oldtiden, og som det vil gentage sig for enhver tid, der vil søge fuldt at gennemføre en sådan tanke. Praktiske hensyn træder hindrende i vejen. Hvor godt arvingerne end under den døde det, må nødvendigvis det spørgsmål rejse sig, om det også er rigtigt at give den afdøde slægtens kostbareste smykker og ejendele med i graven. Jo rigere gods graven omslutter, des større er fristelsen for røvere til at forstyrre dens fred ved at plyndre den. Følgerigtigt må man til

enhver tid ende med at begrænse den dødes udstyr og på mangt et punkt lade sindbilledet afløse de virkelige genstande.

Det må lades kvinderne i det 16. århundrede, at de her holdt tappert stand og gik videre, end mangt et senere slægtled er gået. Og det uagtet deres tankegang mødte modstand og grænse ikke blot i de ovennævnte sædvanlige hensyn, men også i et særligt, som ved første øjekast kunne synes ret afgørende. Sagen var, at den gamle katolske opfattelse, at den døde skulle udstyres kun som en sovende, fandt en uventet forbundsfælle i den nye mode, at de levende, når de gik til sengs, nu var iført natdragt. På klædedragtens område var jo den almindeligere brug af linned det 16. århundredes store erobring. Uvilkårligt virkede dette tilbage på de dødes dragt. Var natdragt smykke for levende, så var det også for døde. Man „klædte“ liget festligt ved blot at iføre det lærredsskjorte. Men herved syntes man jo samtidigt at erklære, at den døde kun var en sovende og i hvert fald ikke tilstrækkeligt påklædt til at møde med anstand heroventil.

Spændingen mellem disse to modsætninger var dog ikke fuldt så stærk dengang, som den synes nutiden. Nu til dags er det næsten blevet enstyldige betegnelser, at være „nøgen“ og „i det blotte linned“. „At være i skjortærmer“ er nu et udtryk for at være upåklædt. Anderledes dengang. I modsætning til at gå alle i flok nøgne til sengs i mørke, var der noget stolt ved til slig forestilling at være iført skjorte eller særk, og det var næsten hårdt, om sådant ikke foregik i fuld belysning. For en slægt, hvor skjorte ikke til daglig var almindelig, var det at ses i „skjortærmer“ så langt fra at være upåklædt og medføre fornemmelse af undseelse, at der herover snarere hvilede samme feststemning og brede velvære, som endnu i vore dage kan være til stede hos f. eks. en landarbejder søndag formiddag i samme dragt. For kvinderne, der var virksomme ved „ligklædegildet“, udlignedes da de to for os så forskellige begreber: „natdragt“ og „festdragt“ lettere, end man nu til dags skulle tro.

Med andre ord, den nyvakte trang til ikke længer at „svøbe“ men „klæde“ de døde, smykke dem til fest og betegne dem som levende, spændte over et større bundt virkemidler end nu til dags. Selv ved blot at iføre en afdød en skjorte tog man i begyndelsen nærmest parti for den nye opfattelse. Men meget hurtigt synes også en udvikling at have fundet sted i den „natdragt“, der ansås for passende for

Christian IV iført sin ligdragt – maleri af Bernt Hilwaerts på Rosenborg. – Skønt Christian IV havde budt sig selv meget, bevarede han et strålende helbred langt op i årene. Efter slaget på Kolberger Heide 1644, hvor han mistede synet på højre øje, led han imidlertid stærkt af hovedpine, og en mavelidelse – måske kræft – tvang ham i november 1647 til at gå til sengs på Frederiksborg. Han vidste, at han skulle dø; men han ville hjem til København først. I en bærestol monteret på en slæde førte man ham i februar 1648 til Rosenborg, hvor han døde stille en uge senere. Da hofpræsten spurgte ham, om han døde i troen på Kristus, svarede kongen på latin: „Ne dubites“, hvorefter han – som om han var bange for, at præstens sprogkundskaber ikke slog til – oversatte til dansk: „Tvivler ikkun intet derpå.“

døde. Det blev en fodsid, undertiden bræmmet, hvid klædning, en fantasidragt, der ikke svarede til noget andet klædningsstykke, og heller ikke måtte være brugt forinden. Allerede omkring 1600 var man blandt adelen nået til, at den dødes klædning burde være af silketøj, besat med bræmmer. Det er derfor et betegnende udtryk for datids forhold, og hvad man dengang forstod ved gudhengiven beskedenhed, når det om fru Anne Brahe 1635, som før anført, hed-

der: Hun medførte altid i sin kuffert „sine linnede jordeklæder, hvilke hun uden al hoffærdig verdens pral havde ladet berede“. ²⁴⁸ År 1663 måtte det i Bergen forordnes: „Den dødes klæder skulle være uden silketøj og bebræmmelse.“ ²⁴⁹ Hos de praktiske englændere tog man „ligklæde“-bevægelsen, der herskede dér som i Norden, i brug til ophjælpning af landets fabriksvirksomhed. En parlamentsakt af 1678 påbød, at de dødes klædning skulle være alene af uldent stof, uden så meget som et nålestik af tråd eller silke. Stofet, der anvendtes, lignede hvidt flonel og førtes i forskellige finheder med dertil svarende priser. Adskillige fabrikker gav sig ikke af med tilvirkning af andet end sådan normalbeklædning for bortdragende. Det var et dødfødt forsøg i lignende retning, når det i forordning af 7. november 1682 for Danmark og Norge forbødes under en mulkt af 50 rdl. at klæde lig i andet end kattun eller hjemmegjort lærred.

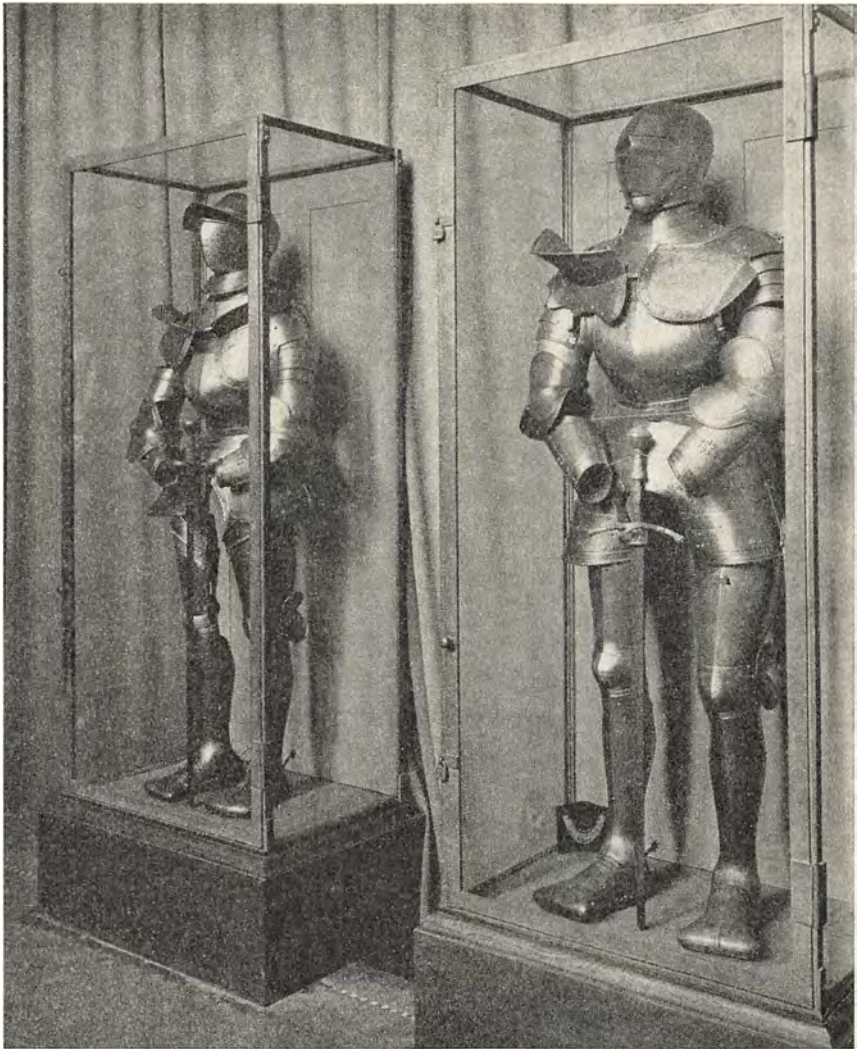
Efterhånden som moden med „ligklædning“ trængte ned i de bredere folkelag i Norden, havde mangan en ondt ved at følge med og have alt i orden. I vore dage omfattes ønsket om at være godt forberedt ofte hos menigmand med stor varme. Det er et betegnende træk, når det nu til dags fra Jylland hedder: „En gammel kone i Kvong, der skulle på fattigvæsenet, måtte finde sig i, at alt hendes tøj blev registreret. Hun bad dog så inderligt om, at en æske ikke måtte blive skrevet. Da præsten spurgte om, hvad den da indeholdt, fik han at vide, at det var hendes ligtøj.“ ²⁵⁰ Som et sidste minde om den katolske tid, da liget „svøbtes“, har på Ærø holdt sig den skik, at kun jordemoderen kan foretage „ligklædning“, og betegnende nok foregår denne også øjeblikkeligt efter, at døden er indtrådt. ²⁵¹ I Norden, som andetsteds, har „ligklædning“ siden det 16. århundrede fremkaldt eller måske blot genvakt en mængde former for overtro. En af de almindeligste – fælles for hele Nordeuropa – er, at den nål, hvormed ligdragt sys, har søvndyssende kraft. For blot at nævne et eksempel fra Danmark i vore dage: „Mads Kjeldsens kone i Låsby prøvede, om det var sandt, at når man tager den synål, man har syet på et ligs tøj med, og stikker den op forneden i bordpladen, så falder alle de, der har siddet om bordet i søvn. Hun gjorde det, og straks faldt hendes døtre i søvn om bordet, og selv kunne hun ikke sanse at tage den derfra igen, så forfippet blev hun.“ ²⁵²

Den „ligklædning“, vi hidtil har omtalt, var, om man så vil, kun en videre udvikling af det 16. århundredes nye mode: natdragt. Men adelskvinderne ved ligklædegildet blev ikke stående herved. Det gjaldt om tillige nærmere at betegne stand, køn og alder. Voksen adelsmand burde egentlig være klædt i baret, fløjlsvams og hoser, adelskvinde i tilsvarende festdragt. Her krydsedes imidlertid tanken, ikke mindst for mænds vedkommende, af forskellige hensyn. For det første ville jo denne nye dragt ganske skjule den hvide, underste, hvorpå man havde anvendt så meget. Og dernæst, hvilken dragt sømmede det sig en adelsmand vel bedre at møde i, end krigsdragt, fuld rustning? Det var jo hans egentlige adelsmærke. Men denne jerndragt ville så atter skjule fløjlsdragten.

Man løste vanskeligheden ved at gå en mellemvej, der synes at have taget sig således ud: den døde adelsmand beholdt vistnok i reglen i det 16. århundrede endnu sin bekvemme, hvide dragt. Men på hovedet fik han en fløjlsbaret med fjer og smykke, og på fødderne ofte hoser og sko, sjældnere støvler med sporer. Først i det følgende århundrede, da natdragt var blevet noget almindeligt, iførtes den døde *fuld festdragt*. Således f. eks. Tycho Brahe † 1601 (graven åbnet 1901). Men både i det 16. og det 17. århundrede medgaves den døde ikke blot hans sværd, men hans fulde rustning, anbragt i hans nærhed, så at han selv kunne iføre sig den, når han fandt det passende.

Hvad denne sidste skik angår, skuffes man let, idet der ved første øjekast ikke synes at være forskel mellem, hvad der havde været brug i den katolske tid, og hvad der blev det efter reformationens indførelse. I katolicismens dage havde, som ovenfor omtalt, den døende adelsmand i sit testamente ofte skænket sin stridshest, rustning og våben til kirken. Ved hans begravelse førtes hest og rustning ved siden af kisten til kirken. Ganske ligeså efter reformationens indførelse. Hvad forskel var der da?

Jo, i katolicismens dage havde hest og våben været gave til kirken, der gjorde sig dem frugtbringende på bedste måde hyppigt ved at sælge dem. Gråbrødre Kloster i Odense fik således 55 mark for hest, sadel og bidsel efter Otto Porsfeld.²⁵³ Kun meget sjældent var sværdet blevet lagt på kisten. Når undtages kongelige begravelser, er hidtil, såvidt vides, kun fundet et eneste sværd i eller ved en middelalderlig grav i Danmark.²⁵⁴ Men efter reformationen vedblev

Der er kun bevaret lidt af det militære udstyr, som danske herremænd ejede i det 16. århundrede. Alene i Herlufsholms Kirke kan man opleve et syn som dette. Det er brødrene Børge og Herluf Trolles harnisker opstillet bag familiebegravelsen. Herluf Trolles rustning står til højre. En svensk officer, der var om bord på skibet „Troilus“ under slaget ved Buckow i 1565, så Herluf Trolle stå på dækket af skibet „Jægermester“. Han fortæller: „Der stod den danske admiral i blå harnisk, med en brunsvigerhat og fjerbusk, samt med sit gule felttegn, hvorpå de tre kroner sås.“ Admiralen var et udmærket skydemål for Troilus' fyrrer finske armbrøstskytter, og han døde snart efter af sine sår. (Nationalmuseet fot.).

rustning og våben, selv om de førtes til kirken, at tilhøre den afdøde, sværdet lagdes på hans kiste, og rustningen opstilledes tæt ved. Det var en helt ny forståelse, der lå til grund, i slægt med oldtidens, da en høvding blev højsat til hest i hærklæder og med våben. Middelalderens omfortolkning af skikken, som kirken havde brugt århundreder om at gennemtvinge, faldt nu i en håndvending bort af sig selv som kunstlet og tom. Enhver forstod den nye, gamle mening. Havde det gået an, havde man gerne ladet den døde beholde hesten med sig i kirken.

Ret pudsigt er det at læse reformationens historie på så snævert et felt som dette. *Den afspejler sig i tre rustningers skæbne*, der tilhørte de tre svogre Mogens Bille, Herluf og Børge Trolle, gift med søstrene Sofie, Birgitte og Pernille Gøye. Mogens Bille var, skønt han oplevede reformationens indførelse, fuldblods katolik. Den 15. juli 1537 skrev han sit testamente på gammeldags måde. Han ønskede at begraves i Skt. Hans Kloster i Odense foran det af hans moder stiftede alter. Til tak skænkede han klostret 100 mark danske tillige med sin rustning og stridshingst med sadel og bidsel. Men skønt han døde allerede året efter, den 5. april 1538, blev ikke en eneste af disse bestemmelser udført. Skt. Hans Kloster i Odense var i mellemtiden blevet inddraget af kronen og nu sæde for kongelig lensmand. Alle kirkens kapeller og altre var bortfaldne. Penge og rustning kom da uvedkommende til gode, idet udbyttet deltes mellem domkirken og kapitlet i Odense. Hans stridshingst, „brune Holst“, med sadel og bidsel blev tilbudt hans broder, biskop Ove, men denne frabad sig den. Selv blev han ført fra sit skib i Æbeltoft Vig, om bord i hvilket han var død om aftenen den 5. april, til Århus og her efter tidens skik begravet i domkirken allerede den 8. april. Han måtte være glad til, at der var et par slægtninge og venner til at følge ham til graven.²⁵⁵ Men uden sjælemesse til tak for hest og rustning, måtte han på egen hånd drage videre.

Samme år 1538 smededes en rustning med hjelm, arm- og ben-skiner og fuldt tilbehør, der kom i hans svogers, *Børge Trolles*, eje. Den vejer 55 pund uden ringskjorte. En anden rustning, der tilhørte *Herluf Trolle*, vejer 45 pund. Begge brødre fulgtes ad, Herluf hårdt såret, „men med sit værge på akselen, som om han intet havde skadt“, i juni 1565 op ad gaden i København foreløbig dog kun til Herlufs Gård på Amagertorv. Da Herluf næste måned be-

gravedes i kirken på Herlufsholm, opstilledes hans fulde rustning ved hans side, og det sværd, han havde båret, – dupsko og fæste bærer endnu vidne om slid – lagdes på hans kiste. Nogle år efter fulgte hans broder Børge ham også her. Som forstander for Herlufsholm blev han begravet i gårdens kirke 1571, skønt hans hustru Pernille, der var død 1552, lå begravet i Torbenfeld Kirke. Også over Børges kiste lagdes hans sværd, og ved hans side opstilledes hans rustning fra 1538.²⁵⁶

Underligt havde forholdene drevet spil med de tre svogres rustninger. Mogens Bille, der ydmygt gav sin til kirken, blev narret både den og sit gravsted fra, da Skt. Hans Kloster i mellemtiden var blevet inddraget af kættere. Men Herluf Trolle, en af disse kættere, der havde vovet at tilbytte sig sådant klostergoods, det gamle „Skovkloster“, og opkalde det efter sig selv „Herlufsholm“, fik både sig og sin broder Børge ind i klosterkirken. Og hans trofaste hustru, Birgitte Gøye, den længstlevende af alle seks, udstyrede såvel sin mand som sin svoger Børge til at kunne møde heroventil i hjelm og fuld rustning.

Herluf og Børge Trolles rustninger og så mange andre fra det 16. århundrede var endnu fuldt ud til brug. Men i den følgende tid gjorde skydevåbnenes udvikling rustninger unyttige, og de veg fra det virkelige liv. Men ikke fra portrætter og begravelser. Endnu ned i det 17 og 18. århundrede fik afdøde med i gravkapel til brug i kommende liv paraderustninger, som de aldrig havde haft anvendelse for i dette. Først med den store franske revolution forsvandt skikken ganske og afløstes af den alt tidligere begyndte, at begravnes i fuld militær eller civil uniform, eller i ornat.

For den *nordiske bondestands* vedkommende har den i det 16. århundrede vakte tilbøjelighed til at begravnes i højtidsdragt og våbenklædt vistnok tidligt slået an, uden at vi dog er i stand til i det enkelte at følge udviklingen. I det sydlige Småland f. eks. ved vi, at det allerede langt tilbage har været skik at medgive den døde hans våben. I Almundryds Sogn sammesteds var det endnu i mands minde skik, at den døde jordedes i sin *brudgomsdragt*, med ridestøvler og med i det mindste kniv i bæltet.²⁵⁷

For *adelskvinders* vedkommende i det 16. århundrede var det givet, at de, når de klædtes til afgang, som ærestegn burde bære *silkehue*. Hvorvidt man ville lade denne være en af de to perlehuer,

som loven tillod enhver adelig jomfru at medbringe i udstyr,²⁵⁸ måtte overlades til afgørelse i hvert enkelt tilfælde. *Sko* og *hoser* kunne også anses for heldigt. Ingen vidste, hvor fodkoldt der var, hvor man kom hen; og i hvert fald kunne det deraf skønnes, at vedkommende ikke var vant til at tage skoene af, hvor hun gik ind. Et *nøglesknippe* var vel ikke nødvendigt, kunne måske endog misbruges af den afdøde til at komme igen, hvis det var husets rigtige nøgler, der medgaves. Men sørgede man blot for, at der var lutter overkomplette, der ikke passede til noget fadebur, skab eller kiste i hjemmet, så kunne det jo ikke nægtes, at et solidt knippe gav anseelse, hvor man så stedtes.

Skikken at medgive hue blev bestandig almindeligere i det 17. århundrede. Men samtidig havde man den tort, at selve brugen af silke- ja, af atlaskes-hue trængte nedefter. Ved forordningen af 26. marts 1656 tillodes det endog „fornemme“ gejstliges og borgeres koner at udstyres til himmelfærd med atlaskes-hue. Nu var snart al forskel ophævet, og Vorherre kunne have ondt nok ved at skelne „godtfolk“ fra andre.

Siden da har *brugen af stadshue* ved denne lejlighed bredt sig endnu videre og er blevet almindelig skik hos bønderne Norden over. Om tiden for, når dette må være sket, kan man drage en nogenlunde sikker slutning fra, at skikken også hersker på de tidligere dansk-svenske øer, Øsel og Dagø, der 1721 afstodes til Rusland. Herfra berettes om en kone, der gik igen, fordi hun var blevet begravet uden hue. Dette blev først afhjulpet ved, at den næste kone af slægten, der døde, fik foruden sin egen hue også en med til den, der havde måttet savne den.²⁵⁹

En egen klasse i det 16. århundrede dannede *de ugifte adelige jomfruer*. De prydedes hverken med konehue eller med nøglesknippe. Men selv om nonnerne i Maribo Kloster monne påstå det, var det

Oppe på en søjle i Roskilde Domkirke er anbragt en hylde, hvor der står en rustning. Den er ikke synderlig elegant at se på – virker nærmest lidt karnevalsagtig. I virkeligheden er den også af ganske tyndt blik og helt ubrugelig. Den har aldrig været båret i krig. Den er fremstillet til overjægermester Hahns begravelse så sent som i 1680, da man forlængst var ophørt med at bære harnisker. Men traditionen bød, at man udførte sådanne rekvisitter til begravelsesbrug.

dog nu efter lutherdommens indførelse ingenlunde sikkert, at ugift stand var i sig selv nok til himmeltække. Der måtte tænkes på yderligere smykke. I Tyskland blev det da almindeligt at medgive dem jomfrukranse. I Magdeburg 1538 måtte det forbydes at give hver enkelt mere end tolv sådanne,²⁶⁰ en for hver af årets måneder. Til Danmark nåede skikken omkring år 1600. Man medgav krans af perler, sølv og guld. Men herved kunne jomfruer opnå at udstyres endnu rigere end fruer. I Flensborg blev det da 1613 forbudt at smykke en jomfru med andet end med en krans af levende blomster om sommeren og silkeblomster om vinteren.²⁶¹ I Tyskland omtales endnu 1715 den skik at give en afdød, ugift kvinde en perlebesat krone på hovedet og lægge jomfrukransen omkring hende i kisten.²⁶² Det er vistnok en udløber af samme skik, når det i Småland omkring 1830 var brug at lægge på børns kister en krans af grønne blade, der bagefter ophængtes på kirkevæggen. De gamle kirker i Wärend var indvendig næsten fuldt beklædt med sådanne „barnekrans“.²⁶³

Efter det 16. århundredes slutning gik det med den kvindelige ligdragt som med den mandlige. Den antog mere og mere præg af almindelig højtidsdragt. Som mænd klædtes i „brudgomsdragt“, klædtes kvinder i *brudedragt*.

Når „ligklædningen“ var til ende, foretog kvinderne, førend de gik til det festlige lag, hvor man ventede dem, en sidste, vigtig handling. De gav *den døde penge* med. Dette var en ældgammel skik. Den oprindelige hensigt hermed havde sikkert været at sætte den døde i stand til at betale for overfart, indgang eller lignende. Hos oldtidens grækere havde man lagt en lille mønt, en obol, i ligets mund til færgeløn for Charon, som satte over til de dødes rige. Hvor den romersk-katolske religion trængte frem, holdt skikken sig eller fulgte med; men her tænkte man sig naturligt mønten anvendt som en slags drikkepenge til Skt. Peder, en adgangsbetaling til himmerig. I franske grave har man fundet sådant pengestykke med den betegnende indskrift tributum Petri. I Tyskland ved Trier har man fundet silbergroschen i grave fra det 3. og fra det 15. århundrede.²⁶⁴ I Danmark anvendtes især de såkaldte „korshvider“, den mindste sølv mønt, en slags tiøre stemplet med et kors, hvad jo ypperligt passede til lejligheden. I slotskirken ved Vordingborg, der kun rummer grave fra middelalderen, har man i de allerfleste grave fundet mønter.²⁶⁵

Efter reformationens indførelse opstod der vistnok i Norden nogen tvivl om betydningen af denne forholdsregel. Som enhver skik fra den katolske tid blev den genstand for kritik. Men efter alt, hvad vi kan skønne, drejede indvendingerne sig mindre om skikken i og for sig end om summens utilstrækkelighed. Set i den nye belysning måtte sagen tage sig omtrent således ud: Til himmerig behøvedes ingen penge. Der kunne selv en Lazarus komme ind. Men havnede man andetsteds eller blev opholdt undervejs, var en tiøre en latterlig lille sum. Nej, skulle der være nogen mening i at give den døde penge med, *måtte det være en klækkelig skilling*, nogenlunde svarende til, hvad han havde besiddet og kunne ventes at få brug for. Vist er det, at i de for lutherdommen vundne lande underlagdes skikken efterhånden en ny fortolkning. I Preussen angiver folketroen nu til dags som forklaring for pengene, der endnu stadig medgives den døde, at herved afkøbes ham hans part, og han har nu ikke ret til at gå igen.²⁶⁶ Og kun lidet forskellig lyder den svenske tydning: Man lægger penge i lommen på ligklæderne, „for at den døde ikke skal tage alle midlerne med sig, så at der ingen lykke bliver tilovers for det, der er tilbage.“²⁶⁷

Et meget betegnende udslag af denne nye art tankegang er, hvad der hændte i Wärend i Småland. For nogle menneskealdre siden boede her på gården Holma i Bergs Sogn en rig bonde, som plejede at gemme sine penge under sengen. Da han lå på sit yderste, kaldte han sin yngste datter til sig og sagde: „Nu skal du gøre så, som jeg siger dig! Når jeg er død, og de har klædt mig og lagt mig i kisten, så skal du tage mine penge under sengen og lægge dem under mit hoved, thi *de gælder, i hvad land jeg så kommer til!*“ Pigen gjorde så, og bonden blev begravet med sin skat. Men da der ved arveskiftet ingen penge fandtes, blev pigen mistænkt for at have taget dem, og hun måtte da bekende, hvorledes alt var gået til. Arvingerne gravede da kisten op og udtog pengene.²⁶⁸

I 2

Den tredje og ubetinget største fest var *kistelægs-gildet*. I denne kom også det nye i tiden måske fyldigt til sin ret. I katolicismens dage havde man, når liget var tvættet, svøbt det i jordelagenet og

Jesus opvækker enkens søn fra Nain – træsnit i Niels Hemmingsens postille fra 1576.

lagt det på *båre*. Herved forstodes den bærebør, hvorpå det skulle bæres til graven. Når den døde hvilede herpå med blottet ansigt, men i øvrigt dækket med det kostbare fløjls ligklæde, lignede det hele en sovende i sin seng. Og netop herpå havde det mest gribende ved den katolske begravelsesmåde beroet. Det var, som så man ham eller hende lyslevende, blot slumret ind, når båren få timer efter løftet på skuldre, måske ved fakkellys, bares gennem mængden. Det var en opvisning som ingen anden, det mægtigste udtryk for gru, højtid, fred.

I de allerfleste tilfælde *var der ikke blevet benyttet kiste*. Brugtes en sådan, var den i hvert fald, så vidt muligt, åben under processionen, thi dette, at man så den døde, var jo netop et af begravelsesmådens mest ejendommelige træk. Men kiste behøvedes i reglen heller ikke. Begravelsen fandt jo sted lige efter dødsfaldet. Hvem,

der havde råd dertil, nedsattes under kirkegulvet, ofte i en ligefrem muret grav, der selv udgjorde en slags kiste. Om fattigere, der jordes på kirkegården, synes der gerne på gravens bund at være dannet en stensætning, der hindrede jorden i at skride ud. Måske dækket med grene, når liget var nedsat, så at jorden, når den påfyldtes, ikke kom til at røre ved dette, dannedes herved en naturlig alkove, der gjorde kiste unødvendig. Under kirkegulv som på kirkegård flyedes man da til jorde så nogenlunde på samme vis, som Jesus selv var blevet gravlagt, i klippehule uden kiste.

Man misforstå ikke dette og presse udtrykkene så stærkt, at de bliver til usandhed! Selvfølgelig kendte middelalderen både stenarkofag og trækiste, og vi har sikre beviser for, at sådanne ved givne lejligheder er blevet anvendt.²⁶⁹ Allerede Sven Tveskægs hirdmand, Skarde, der faldt ved Hedeby, og over hvem kongen rejste en mindesten med runeskrift („Danevirkestenen“), blev begravet i kiste; i hvert fald fandtes der i højnen, hvorved stenen stod, en grav fra den yngre jernalder med et lig jordet i egekiste.²⁷⁰ Men *kister i middelalderen dannede undtagelserne*, udgjorde den sjældnere luksus. Med urette slutter man fra rester af træ, der ikke sjældent findes i middelalderlige grave, til, at kiste her må have været anvendt. De hidrører sikkert i reglen fra bære-lejet, som man sænkede i graven. Endnu henimod år 1800 var det overtro i Norge, at når en kiste bares på bære til graven, burde båren i det mindste sønderbrydes, thi ellers ville den døde gå igen.²⁷¹ Middelalderens gravskikke – således kan vi udtrykke forholdet – hvilede på, at den døde begravedes synlig på bære og ikke skjult i kiste.

Men helt modsat stillede sagen sig, da Nordens adel efter reformationen med flid forlængede afstanden mellem død og begravelse. Ventedes der otte, fjorten dage, seks uger, et fjerdingår, blev brugen af lukket kiste en absolut nødvendighed. Kisten blev da det egentlige udtryk og sindbilledet for bruddet med alt det gamle og for det store, herlige nye.

Vor tid, der ikke ved begrebet ligkiste forbinder tanken om noget stolt, befriende, opmuntrende, har særlig ondt ved på dette punkt at forstå datidens tankegang. Denne må for at genfornemmes, bygges op af andre bestanddele, for hver gang ligesom med et ryk at omsættes i det, den var.

Bruddet med romerkirken og paven var en stordåd. Og idet man

„Kom I døde, kom til dommen!“ – således lyder inskriptionen på nogle senmiddelalderlige kalkmalerier, hvor profetierne om dommedag skildres. Billedet i Højby Kirke på Sjælland bærer ingen inskription, men er i øvrigt tydeligt nok. I midten blæser ærkeengelen på basunen, og de døde adlyder kaldet. De opstår af gravene – nøgne som nyfødte børn, og de slæber deres kiste med sig under armen – hvad de nu ellers skal bruge den til, for hverken i himmel eller helvede vil der være behov for dette midlertidige opholdssted. (Nationalmuseet fot.).

ved begravelse udtrykte det, kom man i pagt just med fortidens storfolk, konger og kejsere, thi kun de havde brugt – *ligkiste*.

Nutiden var en herlig tid, opfindelsernes tid, fremskridtets tid. På tre områder udtryktes dette så tydeligt og iøjnefaldende, at hvert barn kunne se det. Det var i de tre store forbedringer, nyskabnin-

ger, sammenlignet med fortids råhed: himmelseng, de nye vogne og befordringsmidlet til himmerig – *lighiste*.

Hvad var genstand på én gang for bygherrens stolteste drøm og den troende kristnes brændende attrå? et lønkammer, hvor man, modsat datidens hele levesæt, en stund kunne være alene med sin Gud. Det var just dette, der skønnest var udtrykt i en – *lighiste*.

Hånd på hjerte! hvor mange af tidens ypperste havde vel – selv om de virkelig havde opnået at bygge sig et lønkammer – tillige nydt den ære at ligge alene i en himmelseng, eller køre alene i en hængende karm? De gange kunne i hvert fald tælles. Mængden af indtryk var albue og knæ af urolige naboer i sengen; sovende lemmer stuvet i pres, mens vognen skrumpede. Men denne ære, som end ikke himmelseng og hængende karm til stadighed ydede den ypperste, den nød enhver tryk og sikker i en – *lighiste*.

Bedre end seng, bedre end vogn, mere ærefuld end begge. Og med rette. Thi hvad var det, der stoltelig sov ene i denne seng, befordredes ene i denne vogn? Det var det, som hine aldrig havde opnået at huse: *det salig legeme*.²⁷² Det, hvorom det hed:

Guds magt skal da ikke være sen
at samle igen disse tørre ben
og sjælen i kroppen indlive.
Ikke én blodsdråbe borte skal blive.

Eller:

Vort legeme skal Han os give
igen med hud og hår,
som vi var i live,
dog med andre vilkår.²⁷³

Det var dette salighedens pant, foden inden for himmerigs dør, hvortil der krævedes det skønneste gemme. Mere end den ypperste seng, herligere end den ypperste vogn, en – *lighiste*.

Hvor måtte det da ikke være en lyst for enhver, høj og lav, at lægges til hvile i denne rette himmelseng og himmelvogn, hvor man, vis på, at næste station var himmerig, saligt kunne udbryde: Ag så kun, Jørgenlille! – Det er et troskyldigt, men varmt følt og træffende udtryk for alle disse stemninger, når på en fremstilling af opstandelsen (i Højby Kirke på Sjælland) hvor de fleste må nøjes

med blot at stå op af gravene, et par hædersmænd, der er ankommet did i kiste, ikke kan nænne at lade befordringen blive tilbage, men slæber den trofast videre med sig ind til et bedre.

Man kan gøre en prøve på den begejstring for ligkister, der greb Nordens adel i det 16. århundrede, ved at se dens gentagelse hos borger- og bondestanden i den følgende tid. Lovbud var nu alt til rede for at hindre pragt og udsmykning. Men hvor beundrede og elskede man ikke dette møbel selv i dets tarveligste udstyr, blot sværtet med kønrøg! Enhver måtte i tide sikre sig og eje sin egen kiste. Det var livets lyse drøm, mange dages møje værd: efter døden ikke at skulle bunkes sammen med alskens janhagel, men at kunne møde på dommedag standsmæssig klædt og i selvejer. Gentagne gange²⁷⁴ måtte regeringen forbyde at anvende egekister, da ege-skovene ved det stærke forbrug hertil led skade. Da man en gang i anledning af en sådan forordning anstillede husundersøgelse hos borgerne i Ærøskøbing, viste det sig, at 22 familier desuagtet havde ikke mindre end 28 egekister stående.²⁷⁵ År 1795 beretter præsten i Vium i Nørrejylland, at ikke blot hver velstående bonde i sognet har sin ligkiste stående i dagligstuen, men selv hos de fattigste, hvor der hersker den bitreste armod, og bohavet indskrænker sig til et bord, et sengested og en kakkellovn, hører dog endnu hertil en gammel – ligkiste.²⁷⁶

Først ved midten af det 19. århundrede tabte denne skik sig.²⁷⁷ Den sidste bekendte mand i København, der havde sin ligkiste stående, var den konservative statsmand Poul Christian Stemann, død 1855.²⁷⁸ Tilstanden i Jylland, således som den endnu mindes, er ret anskueligt beskrevet i følgende udtalelse: „Per Degn i Vester-skov, han havde altid, ham og hans kone, deres ligkister stående. Men alligevel, når én manglede en kiste, kunne de jo godt få en at købe af ham, og så gjorde han en igen, og sådan blev han ved, så længe han kunne gøre ligkister. Så sagde han til hans kone: „Hør nu, lille Puller! nu skal der enten en af os dø, eller også skal der en af vore ligkister væk, for a har hørt æ varsel.“ Det passede også altid. – „A gik tit derned og hørte på hans fortællinger. Og når det blev sent, så redte de seng til mig i en af hans ligkister. A har ikke så sjældent ligget i dem.“²⁷⁹ I Horsens brugtes i begyndelsen af det 19. århundrede den i hvert hjem beroende ligkiste gerne ved jule-tid til gemmested for husets hjemmebagte kager.²⁸⁰

Et andet bevis for den begejstring, ligkister vakte hos adelen i det 16. århundrede, kan hentes fra, hvor *hurtigt* skikken forplantede sig til borgerstanden. Når man erindrer, at hos denne jo den snarlige begravelse holdt sig nogenlunde uforandret århundredet ud, så at der ikke var nogen nødvendighed for at anvende kiste, er det betegnende, at brug af kister allerede omkring år 1600 var almindelig i købstæder. I ligprædikenen over Niels Viffert 1596 fremhæves det som en form for hans godgørenhed, at han lod hente præst til fremmede stakler i deres sygdom og „efter deres død beskikkede dem en hæderlig jordefærd med kiste“.²⁸¹ En ejendommeligt blanding af ny og gammel skik omtales i Ribe 1601. Beboerne havde her fulgt moden og indført den fornemme brug af ligkister. Men samtidigt vedblev mange på gammel katolsk vis at lade den dødes åsyn være synligt for alle under ligtoget. Lensmanden i forening med de bedste borgere, der havde forstand på sligt, måtte da bestemme, at kisterne skulle „tilslås, førend de udførtes på gaden“.²⁸² I løbet af det 17. århundrede blev brug af kiste eneherkende også hos Danmarks landbefolkning.

For *adelen* i det 16. århundrede kunne det vistnok i begyndelsen falde svært nok hurtigt at skaffe kiste. De havdes jo ikke færdige, men måtte hver gang laves, og der hørte meget både maler- og smedearbejde til, førend de to kister, en ydre og en indre, som man snart vænnede sig til at kræve, var fuldt efter tidens smag. Kansler Johan Friis, der blev syg på rejse og døde i Køge (1570), og gerne ville foregå sin samtid med godt eksempel på ikke alt for sen begravelse, måtte derfor under sit sygeleje betænkeligt udbryde: „Er min kiste færdig? Hvor får vi fjæle fra?“²⁸³ Iveren drev imidlertid værket. Allerede år 1576 var man nået så vidt, at regeringen måtte skride ind og forbyde den *alt for store overdådighed*. Det var nu blevet skik at have en indre kiste af bly eller tin og en ydre af egetræ eller „vognskud“ (udsøgt træ). Både Herluf Trolle og Birgitte Gøye hviler i sådanne bly- og trækister.²⁸⁴ Den ydre kiste overdroges ofte med fløjlsmykkes med sølv- eller guldbeslag og tilnagledes med sølv- eller guldnagler.

Over for en sådan overdådighed lød det kun småt, når alt, hvad regeringen (1576) fremtidigt ville tillade, var: „Det skal være hver frit for, at lade gøre en ærlig trækiste af fyr eller eg.“²⁸⁵ Fuldt så

strengt, som rigsrådet her prædikede, kom det heller ikke til at gå. Vi kan f. eks. kontrollere, at ved to adelsmænds begravelse, som regeringen lod bekoste år 1591 og 1592, anvendtes dobbeltkister om end af træ.²⁸⁶ Men hvad man mente foroven, gav sig dog tydeligt til kende selv i så lille et træk som følgende latinske stil, skrevet 1592 af regeringens artige elev, den femtenårige Christian IV: „Det kan vel være passende, at de, som have levet gudeligt og vel og have udført berømmelige gerninger, hædres ved deres jordefærd og gravminde. Men det synes lige så afgjort, at deri bør holdes måde, og at man bør undgå de unyttige bekostninger, som nu er blevet til skik i landet. Derfor befalede f. eks. kong Kyros på det strengeste i sit testamente, at han ville begraves i jorden, som hvert år klæder sig med græs og blomster. Andet monument ville denne meget fornuftige konge ikke have.“²⁸⁷

En stil som denne må dog ikke tages alt for bogstaveligt. Cyrus kunne være en „meget fornuftig konge“, men derfor burde alligevel både Frederik II og senere Christian IV's unge dronning begraves med al kongelig pragt. Det var nok, når stilen anvendtes på undersåtterne. Og fristelsen hertil var stor. Thi det var en solid bøde, „tusind daler til nærmeste hospital“, som recessen af 1576 satte for overtrædelse. Og det kunne ligne den unge konge at holde skik på sin adel ved slig sindrig mekanik, hvor hans egen lovlydighed virkede på én gang som tilrettevisning og godgørehed. Det var da trange tider for adelen og dens ligkister under Christian IV's regering. I forordning af 12. maj 1602 forbød han, at noget våbenskjold af sølv, guld eller forgyldt måtte slås på ligkisten. Og i forordningen af 1. maj 1624 bestod den hele herlighed, der indrømmedes en adelsmand, kun i at måtte overtrække kisten med læderremme eller helt med klæde, sætte sit våben i messing derpå, og i øvrigt lade hjørnebeslagene være af messing, naglerne fortinnede og de seks bærehanke af blankt jern. Det var jo den rene ynkelighed mod fordums dages glans.

Viste Christian IV sig således karrig mod sin adel, så viste han sig, om ikke gudsbespottelig, så dog mildest talt ubetænksom, utilgivelig ubetænksom, over for *Herrens tjenere*. Man tænke sig: at lade Sjællands bisp eller blot Københavns Universitets rektor komme til himmerige, ganske vist i selvejer, men i øvrigt i den simpleste kasse uden „bildsnideri“ på og kun „anstrøgen med kønrøg“.

Det 16. århundredes kister er enten dækket af læder eller stof og beslået med mange beslag. Billedet viser dronning Sofies kiste i Roskilde Domkirke. De store kongegravmæler i Christian I's kapel er ikke grave i sig selv. Kisterne står i krypser under gulvet. (Nationalmuseet fot.).

Sligt var i højeste grad anstødeligt; og der bødedes ikke herpå ved den næsten latterligt lille indrømmelse, at „fornemme gejstlige og borgerlige“ måtte, når de indgav begæring herom, lade denne deres fattigkiste overdrage med – „dvælg“ (groft, sort lærred), dog kun mod at betale herfor ti daler til kirken.²⁸⁸

Denne forordning udstedtes den 1. maj 1624. Allerede den 28. oktober blev det vedtaget i konsistoriet, at man skulle indgive et bønsskrift til kongen i hele universitetets navn om, at professorernes

kister „måtte noget hæderligere overdrages end med dvælg og uden penges udgift herfor. De fattige skulle dog ikke blive forglemt“.²⁸⁹ Det er ikke bekendt, hvorvidt det lykkedes professorerne således at køre landets bisper forbi. Sandsynligt er det, at Danmarks kort efter følgende udvikling i Trediveårskrigen – den trange tid, hvor kiste var en uhørt luksus for så mange omkomne – har stillet sagen foreløbigt i bero. Men rundt om kribledede det. I Bergen, hvor man var fjernt fra krigens rædsler, lumskede man sig endog til at sætte sølvplade på kister, ja beslå dem med forgyldte søm. Dette blev dog opdaget og forpurret 1640.²⁹⁰ Næppe havde i Danmark den gamle konge lukket sine øjne 1648, førend man slog sig løs her. Landsbypræster, om hvem det var aldeles givet, at de ikke kunne regnes for „fornemme gejstlige“, understod sig i at jage deres bisp i hans sorte kønrøgs eller ti dalers dvælgs forbi, og mødte ganske ugenert op i koret eller foran deres tidligere prædikestol i kister med messingbeslag, store plader til gravskrift, og polerede eller fortinnede hængsler og håndgreb.²⁹¹ Her var ikke andet for, regeringen måtte skride ind, Frederik III vise, at han var Christian IV's søn.

År 1654 *talte kongen sin adel til rette*. Det var i omtrent de samme strenge ord, som havde lydt til deres fædre 1624. Beslaget på ligkisten måtte kun være af messing. Der måtte i dette metal desuden findes den afdødes våben og en plade med hans gravskrift på kisten. Hængslerne skulle være af sort jern.²⁹² To år efter *kom turen til gejstlige og borgere*. Også disse fik de hårde bestemmelser fra fordum gentaget om end i lidt ændrede former: Fremdeles ingen messing eller noget som helst beslag. Kun måtte der oven på låget i stedet for navn sættes tre bogstaver og årstallene, men „slet og mådelige“. Derhos måtte håndgrebene med deres små inderplader være fortinnede, men hvis de var af sort jern, på ingen måde polerede. I al denne kummerlighed brød dog en virkelig lysstråle igennem. De „fornemste gejstlige“, fra landets bisper til universitetsprofessorerne, der havde vist bestandighed i håbet og, om ikke tiet, så dog biet, fik nu deres tålmodigheds løn. Det blev dem tilladt at slippe for de anstrøgne kønrøgs og, uden afgift af ti dalere, at overdrage deres kiste ikke blot med dvælg, men endogså „med perpetuan, kronrask eller bay“, dog – mærk det vel: – „uden bebrømmelse af snore eller frynser“.²⁹³

Nægtes kan det ikke, gennem disse sparsomme nådedryp klinger

det tyst: småt! småt! småt! Her er trangt og snævert, spor af forfald og tilbagegang i denne himmelkøretøjernes rejsestald. Ganske ligesom i den store politiske udenfor. I de samme årtier sattes under småligt kævl og kortsyn landets provinser på spil, de gik tabt fra Jämtland og Øsel til Skåne, Halland og Blekinge.

Betragt i modsætning hertil en voksende *stormagt og dens ligkister!* Sverige var i samme tid gået fra sejr til sejr, havde overvundet Rusland, Polen, Tyskland, Danmark og dannede nu ringlandet om Østersøen. I overensstemmelse hermed hed det i forordningerne af 1664 og 1688 om adelens udstyr til himmelfærd: ligkisterne må være enten af træ eller kobber. Er de af træ, må de overdrages med sort klæde eller fløjl, og herpå må gerne sættes „som i forrige tider“ udskåret af atlask og indfattet med sølvkant: korset på låget, hovedvåbnet, „fire våben af fædrene og mødrene, to på hver side“, tilligemed anerne, dødningehoved og årstal. Ønskes kobberkiste, må den gerne overstryges med den fine, sorte fernis, og kanterne prydes med sølv- eller guldrande. „Skulle nogen behage herpå at lade sætte den dødes navn og våben, titel, fødsels- og dødsdag ved hovedet, på begge siderne hans aner, ved fødderne dødningehovedet, samt på låget krucifikset eller korset, står dette enhver frit for, dog at det gøres af drevet eller udgraveret arbejde.“²⁹⁴ Der var en helt anden tone i sådanne forordninger. Ikke mislyd af indeklemt nid og hjemmedovnet misundelse, men valplads-blæste honnørskrald for himmelkorpset.

Danmark-Norges stortid kom også. Forunderligt hurtigt vidste den enevældige kongemagt at udslette sporene af det tabte, pynte hele folkebeholderen „med den fine, sorte fernis og pryde kanterne med sølv- eller guldrande“. Til en enevældig kongemagt hørte en adel, der udfoldede pragt. I et nu var da de gamle bestemmelser om kistens tarvelighed som blæst bort. Ingen, der stod tronen nær, ænsede dem. Man læse f. eks. beskrivelsen i datids avis, „Ekstraordinære månedlige relationer“, for december 1676 af generalløjtnant Niels Rosenkrantz' ligkiste. Den afdøde var faldet ved Hälsingborgs belejring i juli og blev begravet i København i december. Kisten var af kobber i „drevet arbejde, rigeligt beprydet med guld og sølv“. På kisten ved hovedenden lå han selv „efter proportion i fuldkommen legeme, og under ham Hälsingborg Slot. Ved fodenden sad Mars midt iblandt krigsvåbnene og ligesom begræd hans død. Oven

på kisten lå et herligt krucifiks“. „Denne kiste var kort sagt så kostelig, at ingen før hannem af adelskab haver haft en sådan.“ Hvad måtte ikke denne slægt have kunnet drive det til, hvis den tillige havde – sejret og tilbagevundet det tabte.

Dog, *enevælden var selv sejren*, og i ly af den udfoldede sig nu al den pragt, som fortids vanrøgt havde holdt nede. En kiste, som Christian Gyldenløves f. eks., trukket af otte sortklædte heste, var et befordringsmiddel til himmerig, som ikke den dristigste fantasi før 1576 havde drømt om. Troligt fulgte enhver undersåt, der havde råd dertil, de lysende eksempler. Men den nye rangforordning holdt sømmelig orden. Gehejmeråder, grever, friherrer, ridere og ober-charger måtte lade deres kister overtrække med fløjlsadel, borgmestre og råd og gejstlige i København kun med klæde eller læder. Alle andre var hver art overtræk strengt forbudt. For at *nyde to ligkister* måtte den afdøde „have været i rangen“ eller dog øvrighedsperson eller allermindst købstadspræst eller „graduate person“. Landsbypræster måtte som andet pak kun møde i én. De så meget efterspurgte egetræskister tilstedtes kun dem, der besad murede grave.²⁹⁵ Dog var selv en mulkt af 50 rdl. ikke i stand til her at hindre overtrædelser i hobetal.²⁹⁶

Vifteformigt bredte sig da undersåtternes evne lige fra den sorte kønrøgs bondekiste, på hvis låg degnen med kridt måtte tegne den dødes navn og alder samt et timeglas, et dødningehoved og greb og spade over kors²⁹⁷ – og op til den fornemstes. Men alt dannede det kun *fodstykket for den enevældige konges sarkofag*, med hvilken ingen undersåts kunne lignedes. Enestående, vidunderskøn formede den sig lige let for indbildningskraften til den triumfvogn, hvori Christian V forklaret gled frem gennem skyerne 1699, himmelkronet, omgivet af troen, freden og sandheden med mere. Eller den blev til Charons båd, hvorfra Merkur viftede farvel med et lille dannebrogssflag, medens Christian VII 1808 høj- og huldsalig steg i land i Elysium, hvor Frederik V med åbne arme ilede ham i møde, og Oldenborgere og Skjoldunger glade var vidner i geledder på tre og tre, alle i gallauniformer og med ordener.²⁹⁸

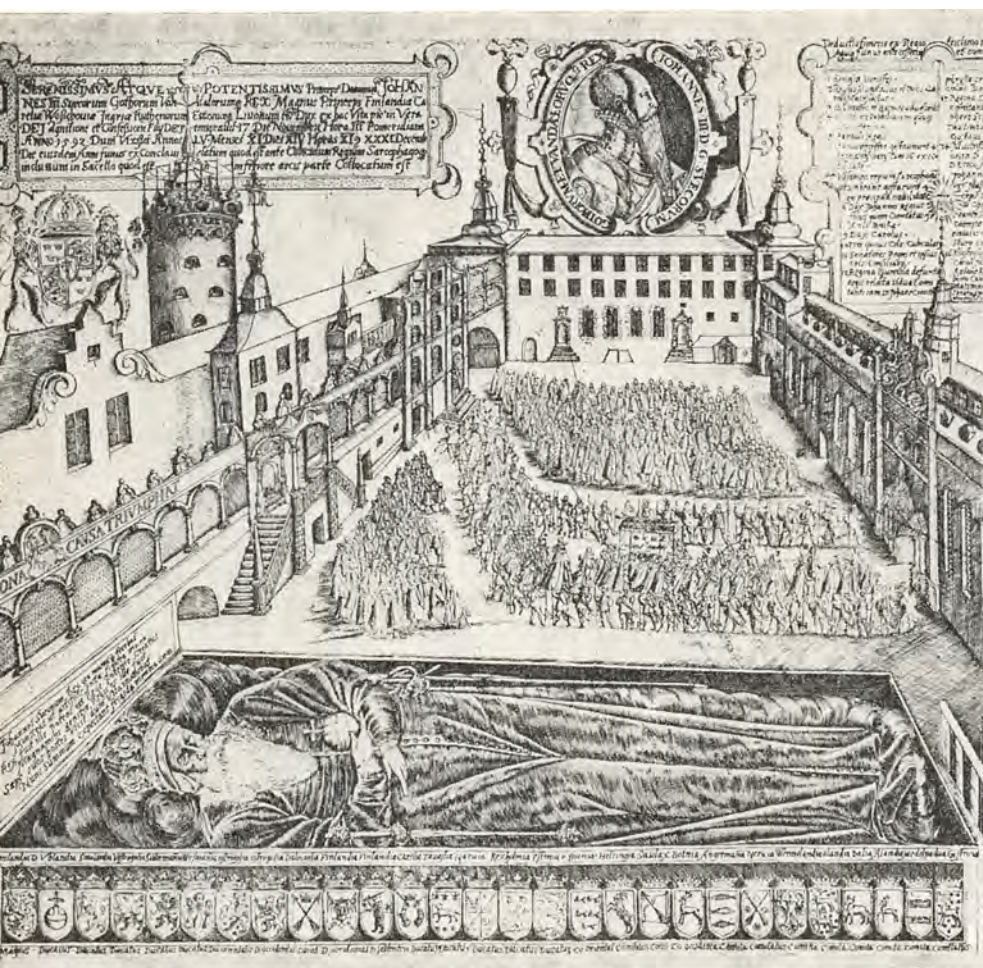
Ligkisternes historie i Danmark var da denne: Nødvendiggjort af den nye begravelsesskik efter reformationens indførelse, nød de hos adelen indtil 1576 en ubunden lykkelig tilværelse, deres mytiske guldalder. Pint af love og forbud sled de derpå i hundrede år

en trang tid hen, indtil endelig befrielsens time slog omtrent ved året 1670. Da oprandt deres virkelige gyldne tid, der varede, om end med aftagende glans, indtil omkring 1800. Det nittende århundrede har oplevet forandringer, som at kisterne skiftede farve og blev lys, ja at sluttelig enkelte har povet at kræve en hel anden befordringsmåde: ligbrænding.

13

Vender vi os efter dette historiske overblik atter til adelskvinderne ved *kistelægsgildet* før 1576, så havde det, de foretog sig, endnu nyhedens og ejendommelighedens præg. Den fest, de her var de hovedvirkende ved, omsluttede i sig ikke blot oldtids genoptagne skikke, men alle mulige stemninger fra rædsel og uhygge til glad velvære, fra dyb sorg til kåd glæde, og søgte at udtrykke det alt i en fælles, men derfor grumme uklar form. Intet under, at det næsten er umuligt for en eftertid at samle det hele i et fælles billede.

Når kisten var stillet på sin plads, *redte* kvinderne den. Ikke som i den katolske tid, hvor f. eks. Christian I og dronning Dorotheas kister var blevet fyldt med langhalm,²⁹⁹ så at det så ud, som om de, der lagdes deri, fremdeles „lå på strå“. Nej, kvinderne redte den som en seng eller en vogn, hvori man længe skulle forblive, med dunpuder og andet, der gav godt leje. Birgitte Gøye, som alle tider havde været skrøbelig, fik både en underdyne med blåstribet betræk, og en hovedpude.³⁰⁰ Men hvorfor gav man såvel hende og Herluf Trolle som så mange andre humle med i blykisten, fyldte bunden dermed, eller dog i det mindste, som hos fru Birgitte, hovedpuden? Dronning Anne Kathrine 1612 fik hele femten skæpper.³⁰¹ Tys! Tys! Man kunne jo aldrig vide. Humle og hørfrø sikrede mod, at de døde gik igen. Førend de hver gang fik talt, hvor mange blade eller korn der var, kom de ikke ud af kisten eller ind ad den dør, der var skærmet dermed. Sligt var imidlertid ikke værd at tænke for meget på nu. For at skærme den døde medgav man ham også salmebogen under hagen, stål og kors på brystet, samt sørgede for, at pengene var hos ham. Husets herre og rette vært var han endnu. Det følte enhver, idet de lagde ham højtidsklædt til rette i det nye leje.

Johan III's begravelse. Skuepladsen er den nye borggård på Stockholm Slot, som Johan III selv havde ladet opføre. Til højre ses kirkefløjen, bagtil kongefløjen og til venstre et galleri kaldet trompetergangen. Bag denne igen ses det gamle tårn Tre Kronor. I midten føres kongens kiste over borggården mod kirkeporten under en baldakin, medens hellebardister danner spalier. Foran i billedet er indskudt en gengivelse af den åbne kiste, hvor Johan hviler med sine regalier – krone, scepter, æble og sværd. Undersøgelser af svenske kongegrave fra denne periode har vist, at regenterne faktisk blev begravet med regalier – dog billigere efterligninger af de rigtige. (Kobberstik af H. Nützel fra 1593).

På ryggen selvfølgelig. Ingen ugudelig drejning til højre eller venstre. Hvad sligt kunne føre til, det fik man at mærke i Helsingør 1636. Her havde kvinderne ved Ane Poulsdatters kistelæg ladet sig forlede af en tysk soldaterkone til at handle ilde. Det var jo i pestens tid. Men denne kunne fordrives, sagde hun, ved at lægge en uskyldig pige på venstre side i kisten. De gjorde da så. Pesten tog også af, men rygten tog til. Da det kom borgmester og råd for øre, samledes disse og fældede den dom, at „endog samme piges lig er begravet for rum tid siden, så efterdi sligt hos mange har forårsaget tvivl og vrang mening, dømmes de til at tage kisten op og lægge liget ret udi kisten, som et kristent menneske ordentlig lægges“.³⁰²

Når den døde var lagt i kisten og hvilede her i sin pragt, foregik det sidste og besynderligste optrin. Man samledes til et afskedsmåltid, hvorved den bortdragende sidste gang optrådte som vært, og før skilsmissen bød sine gamle venner på et bæger.

For fuldt at forstå denne på en gang så naive og frastødende skik, der uden at volde anstød har holdt sig hos Nordens bondebefolkning næsten indtil vor tid, må man vistnok søge dens herkomst i *hedenskabets dage*. At den har været høvdingsskik dengang, kan vel ikke med sikkerhed bevises, men meget synes at tale herfor. Hvor skrap end romerkirken forfulgte alt sligt, kunne den dog ikke i middelalderen få afskaffet den ældgamle fremgangsmåde ved kongebegravelser, som er bedst kendt fra Frankrig under navn af *lit-de-parade*. Som bekendt har navnet og en del af skikken fra dette land atter i den nyere tid bredt sig til hele det øvrige Europa, og anvendtes i Danmark sidste gang ved Christian VIII's død. Skikken i sin oprindelighed bestod i, at den afdøde balsameredes og – for at enhver kunne overbevise sig om, at det var ham, der var død – henlå på et paradeleje, synlig for alle. Så længe dette varede, skulle, efter fransk hofskik, alt ved hoffet gå som forhen, og særligt skulle der daglig ved måltiderne *bydes den døde af alle retterne*. Beviset for, at kongen virkelig var død, sprængte herved af lutter iver næsten sig selv, idet man jo behandlede ham som levende. Men for den naive mængde lå beviskraften for, at den døde virkelig var kongen, i den respekt, hvormed han fremdeles behandlede som husets første.

Det var da næppe ny skik, men rester af denne ikke helt forglemte, der blussede op i Norden i det 16. århundrede. Som den

døde lå dér i sin fulde pragt, var han for sidste gang med iblandt dem, den uomtvistelige om end tavse *genstand for al opmærksomheden*. Denne var af forskellig art, men varede fra gæsternes komme til deres bortgang. Først når de trådte ind, *hilste de på den døde*. For ikke lang tid tilbage var det endnu skik i Sønderjylland, at hver af gæsterne, når de kom ind, gik hen til fodenden, bøjede hovedet og sagde: „En glædelig opstandelse!“³⁰³ Når alle var samlede – gæsternes tal var ofte stort – gik man til bords. I begyndelsen var stemningen vistnok lidt trykket. Men den blev livligere efterhånden, ikke mindst, når man kom til kernepunktet, *da den dødes skål blev drukket*. For få år tilbage skete dette endnu i Vedsted ved Haderslev under den vistnok oprindelige form, at man drak „det salig ligs skål“. Ved denne lejlighed var det her skik at klinke dygtigt med glassene. Derefter tømte man skåler for alle husets medlemmer, hvert især efter deres forhold til hovedpersonen – „ligets hustru“, „ligets børn“, „ligets broder“ osv., som de endnu stundom af almen benævnes – og alle disse skåler måtte drikkes til bunds.³⁰⁴

Der er ingen grund til at antage, at man i det 16. århundrede over alle disse skåler forsømte retterne. Man lod dem sikkert vederfares retfærdighed. Der var da vistnok bevæget stemning, når man sluttelig, efter endt måltid, satte i med en *bordbøn* til tak for mad. Hvor var man ikke med af fuldt hjerte og forstående sind, når det lød:

Når et menneske livet får,
hans køkken straks for hannem står
i sin moders liv og sted
haver Gud hannem det tilred.
Dog det er et lidet nor,
fattes intet til sit for,
så længe det kommer til verdens jord.

Så haver Gud redt Jorden til.
At os skal fattes, Han ikke vil.
Bjerg og dale væsker han,
at græs for kvæget vokse kan.
Jorden bær os vin og brød,
at vi ej skal lide nød.
Thi ske hannem tak, den herre sød!

Vandet det må give fisk,
 den bær Gud os på vor disk.
 Æg af fugle ligeså,
 deraf blive unger små.
 Vilde dyr på marken går,
 hjorte og øksen, svin og får
 skaffer Gud os til hvert år.

Thi ville vi hannem prise med skel,
 for han gør imod os vel.
 Han give os sin hellig and [dvs. ånd]
 at vi det besinde kan,
 og hans gaver bruge så,
 at vi salig blive må,
 når vi skulle af verden gå!³⁰⁵

Under mangt et gensidigt „velbekomme!“ tumlede man derpå fra bordene hen for *at takke værten*. I Lyne Sogn, syd for Ringkøbing Fjord, var det endnu i mands minde skik efter måltidet at gå hen til kisten, lægge sin hånd på den døde hoved og sige: „Tak for mad!“³⁰⁶ De mere bevægede havde vel også et følt udbrud på rede hånd, om at det var trist, at dette var den sidste svir, de to skulle mødes til. De havde dog taget så mangen en tårn tilsammen. Alt efter vedkommendes sindsart, alder og befindende kunne vel også andre ord blive sagt, lige ned til så egenkærligt et ønske, som en gubbe i Skåne hørtes hviske til sin døde ven: „Min kære kristendomsbroder, tag dette mit rygværk med dig i graven!“³⁰⁷

Selv om gamle minder var et nærliggende emne, kunne det dog måske falde lidt svært, med en vært som denne at få eftermiddagen til at gå fornøjeligt. En velkommen afbrydelse var det da vistnok, hvor kvinderne tog affære og foretog den ovenomtalte uddeling af vin og brød. Vi kender for lidt til skikken til at kunne afgøre dens oprindelse og hensigt. At den næppe har indeholdt noget for deltagerne anstødeligt, synes at fremgå af, at hos bønderne i Brede Sogn, syd for Ribe, hvor den senest forekom, var gerne præstekonen blandt de medvirkende.³⁰⁸

Men at kvinderne i det 16. århundrede således uden at vække anstød kunne skabe en skik, der så stærkt mindede om den kriste-

lige nadver, turde tyde på, at heller ikke de byggede på bar bund. Hvis det er tilladt her at udtale en gisning, så har de muligt haft til forudsætning dunkle minder om en skik, der lå til grund også for nadverens indstiftelse. Det synes at være en menneskelig trang, der har let ved at falde i skik, ved afsked med en langt bortdragende eller døende: i forening, som enheds og gensyns pant, at nyde et sindbillede på det nærende og bevarende. I Middelhavslandene har brød og vin været det nærmest liggende sindbillede herfor, i Norden: brød og salt, indtil romerkirkens syn ændrede begreberne. I Danmark skete dette så grundigt, at man efter reformationen valgte brød og vin som sindbillede, måske også ubevidst under indtrykket af, at nu var også nydelsen af vinen ved altergang forundt lægfolk. I Rusland derimod havde kirken ladet de gamle begreber om salt og brøds signende magt uantastet. I England bevarede endnu i det 16. og 17. århundrede den skik at lægge salt på den døde.³⁰⁹ I Danmark vedblev man i det 18. århundrede at sværge på salt og brød.³¹⁰ Det sidste uklare minde om oldtidsskik i Danmark er den bekendte børneleg, hvor tre slag og ordene: *Salt og brød for mig!* er løsningsstegnet.

Gildets slutning og afskedens stund nærmede sig nu. Enhver af gæsterne gik hen og sagde farvel til værten, idet man med sin højre hånd berørte den dødes højre hånd, der lå på brystet, og stundom tillige lagde sin hånd på hans pande eller kind. Dette var endnu omkring 1850 skik hos bønderne på vestkysten i Nørrejylland, men brugtes ikke mere i købstæderne.³¹¹ Som minde om skikken har holdt sig andetsteds i Danmark den overtro, at man ikke gerne må se et lig uden at røre derved, ellers vil den døde altid „stå for en“.³¹²

Ved denne sidste afsked var det vistnok tilladt for de nærmeste at give sine følelser luft og udtrykke sin bevægelse. Ingen form for overtro forbød det i hvert fald som i dødsøjeblikket. Og senere skik i enkelte landsdele kunne måske tyde på, at det har endog her været anset for passende. Dog tør man vist gå ud fra, at den stille, beherskede sorg, dengang som nu, har faldet de fleste naturlig. Det var en hårdfør slægt, for hvem tårer og mange ord ikke lå nær. Som noget tungt, uformeligt, men uundgåeligt hvilede sorgen på sindet, og kun langsomt og modstræbende gav den sig luft. En tårestrøm brød ikke ind til en indre ild og fremkaldte vulkanske udbrud,

men tavst vindtørredes tårerne enkeltvis i den kølige luft. Selv hos de mere voldsomme har da sorgens udtryk vistnok tit haft samme blandede, kornede karakter, som følgende fra en jysk bondekone i en senere tid: „Ja, bitte børn, her er s'gu sket en grumme forandring, siden I var her sidst. Vor villeste datter Kirsten, I kender hende vel, stor og stærk og færdig, 34 år i dette år, er nylig død. Hun hviler hos Herren, det Guds barn. Det kan s'gu være det samme! Des mere kan der blive til de andre. Den, der har brød, den bydes brød. Hun er Gud hjælpe mig ikke død. Hun sover; det sagde præsten.“³¹³

Havde sorgen ondt ved smidigt at forme sig i ord hos de nærmeste, gav den sig heller ikke usande udtryk hos de fjernere. For disse var den hele fest kun en adspredelse, hvor det jævne på en højst pirrende måde var tilsat med det uvante og interessante. Det var de færrestes sag at klare sig forskellen mellem dette og hvad man kaldte „morskab“. Man lo vel ikke, men betagelsen strammede så underligt i mundvigene og pirrede i halsen, så at man trængte til at le, for ikke at blive ræd eller få vand i øjnene. Dengang som nu var det da blot ubehjælpelighed i formen, men behøvede ikke at være råhed i tankegang eller følgen af en rus, når der sluttelig lød en venligt opmuntrende indbydelse, svarende i mening om end ikke fuldt i ord, til hvad der endnu kan høres ved sådan en lejlighed: „Kanskesens det kunne more nogen endnu at se liget, for nu skal vi straks til at sla kassen til.“³¹⁴

Før dette skete, ønskede samtlige, enten stiltiende eller halvhøjt, den døde: „Gode nætter“. Det var datidens farvel-hilsen og betød ikke nutidens „godnat“. Dog lå der for mange ved denne lejlighed vistnok en bitanke med herom. Præsterne lærte jo, at den døde nu sov indtil dommedag. Før låget nagledes til på Christian V's kiste ledtes derfor også 1699 den 31. august kl. 5 dronningens kammerjomfru frk. Holck frem, ført af hofmarskallen, og ombyttede høj-salig kongens paryk med en kostbar nathue.³¹⁵

Med *kistens lukning* indtrådte den nye tilstand, hvor, efter en senere tids hof-sprogbrug, *lit-de-parade afløstes af castrum doloris*. Dette var en absolut nødvendighed, når liget ubalsameret skulle henstå ubegravet i seks, syv uger. Som bekendt finder hos nutidens landbefolkning i Danmark kistens lukning ofte først sted på selve begravelsesdagen, når følget er samlet og har nydt et måltid. Så vidt

man kan skimte, synes adelig skik i det 16. århundrede at have vaklet imellem at lade lukningen foregå om aftenen ved „kistelægsgildet“ eller først en dags tid eller to efter. Sligt afhang vel af, i hvilken grad omstændighederne umuliggjorde opsættelse.

Fra regeringens synspunkt set måtte hele denne nye fest, „kistelægsgildet“, tage sig mislig ud. Lad være, at adelen ved sin begravelsesmåde kunne siges kun at fejre reformationen, så måtte dette dog syne som en råhed at benytte kistelægningen til at samles til fest og få sig en ekstra rus førend begravelsesdagens. Man søgte da også fra oven at bekæmpe dette. Men efter forgæves forsøg på helt at forbyde „konfekt, vin eller øl“ ved denne lejlighed,³¹⁶ endte man i det 17. århundrede både i Danmark, Norge og Sverige med at tillade en selskabelig sammenkomst af en halv snes par.³¹⁷

Hvorfor afskaffede man ikke helt „kistelægsgildet?“ Ganske simpelt, fordi det var nødvendigt. Ved en så afgørende retslig handling som denne kunne et flertal af *vidner umuligt undværes*. Denne nye begravelsesmåde var jo nemlig fuldstændig i strid med århundredets retssædvane. Tidligere, når en var død, havde enhver på gaden kunnet overbevise sig om, at dette også var sandt, når den af alle kendte døde med utildækket åsyn bares gennem mængden til kirken. Nu indeholdt den nye skik mulighed for at udgive en for død, efter passende frist føre en lukket kiste til kirken og påstå: nu er han også begravet, alt sammen uden gyldigt bevis for, at foregivendet også virkelig var sandt. At dette ikke var blot en tænkt mulighed, men en virkelig samfundsfare, kan en af datidens skandalehistorier overbevise os om.

Mogens Mormand til Bramslykke på Lolland og hans hustru, Margrete Huitfeldt, havde en datter, Sofie. Engang under deres fraværelse fra Lolland blev hun syg og afgik sluttelig ved døden. Hun jordedes i gårdens sognekirke, Musse Kirke. Hr. Hans Lauritsen, stedets sognepræst, forrettede begravelsen, og denne overværedes af den afdødes farbroder, Mads Mormand til Sæddinge med frue, af den afdødes faster Marie Mormand, som på den tid opholdt

På en ligsten i Nørre Broby Kirke på Fyn fra slutningen af det 16. århundrede findes der en sjælden, men medrivende detalje: et dødt barn ligger i sin ligskjorte på en hynde. På brystet har man lagt et kors og knuget de døde hænder sammen om det. (Nationalmuseet fot.)

sig på Bramslykke, og desuden af gårdens folk „og megen almue af begge sogne“. Da forældrene noget senere vendte tilbage til øen, kom der imidlertid onde rygter op. Moderen, fru Margrete Huitfeldt, som „klagede over sin datters ulydighed“, drog da selv til stifts-lensmanden, Hak Ulfstand, og meddelte ham, hvad rygten fortalte. Følgen blev, at Hak Ulfstand befalede graven åbnet af stedets øvrighed i vidners overværelse og kisten nøje undersøgt, så at man kunne komme til klarhed om den begravedes person og døds måde. Den 19. maj 1580 mødte da fire lollandske provster og præster i Musse Kirke tilligemed herredsfogden og syv dertil udnævnte mænd for at foretage undersøgelsen. Man åbnede graven. Den havde tydeligt nok ikke været åbnet efter begravelsen. Man huggede kisten op og fandt i den – kun langhalm, kalk og jord samt nogle malurter. Af jomfru Sofie var der derimod ikke spor.

Hendes spor mente man tværtimod, i de nu optagne forhør, at kunne følge til Nakskov og derfra lidt videre, men så tabte de sig ganske. Forgæves forhørte man præst, klokker, arbejdsfolk osv., de svor alle på, at de havde handlet i god tro. Derimod synes man at være gået uden om dem, der havde plejet den syge og overværet hendes død, særlig fasteren Marie, hvem rygten udpegede som medvider. Sagen dyssedes med andre ord ned. Men mand og mand imellem havnede man i den ret sandsynlige forklaring, at det hverken var døden eller djævelen, men en elsker, der havde bortført jomfru Sofie.³¹⁸

Et eksempel som dette viste, hvor nødvendigt det var, at der var mange vidner til stede ved „kistelægsgildet“. Det gjaldt først og fremmest at sikre sig, at det nye befordringsmiddel til himmerig ikke brugtes som blot skalkeskjul for udflugter på jorderig. Så fik man finde sig i det langt mindre onde: om deltagelsen hos de tilstedeværende måske antog form af i en ærlig rus at følge den „salig“ sjæl og det „salig“ legeme et stykke på vej.

Den lemfældighed, som regeringen således, om end kun nødtvungent, udviste, bar i tidens løb gode frugter. Det kom måske af, at der ved en lejlighed som denne var stærkere magter rådende, end den blotte trang hos de indbudte til en rus. Kvinderne, der kunne ønske deres fuldbragte værk beundret af så mange som muligt, mængden, der brændte af nysgerrighed efter det pirrende syn, den pyntede døde, slog som to store bølger sammen over de ind-

budte gæster, spædte deres drik og fordrev dem fra deres gildesæde. Omkring år 1700 var „kistelægsgildet“, især i købstæderne, blevet til en offentlig udstilling, hvor enhver uindbudne kunne gå ind og ud ligesom i en barselstue eller ved en maskerade, nyde synet, høre nyt og smage på husets konfekt og likør. Som eksempel på overgangsform læse man følgende dagbogs-optegnelse fra København i december 1659, da de mange officerer fra den hollandske flåde måtte nøjes med de småadspredelser, der tilbød sig i den belejrede by:

„Den 13. december i min morfaders hus blev hans salig hustru lig i sin ligkiste med sømmelig sirlighed nedlagt. De hollandske officerer, hvis nation ikke plejer at gøre synderlig væsen eller stads med deres døde, lod sig af og til i ligstuen indfinde og havde megen behag i at skue den apparatus funebrem, som således hos os, efter landsens skik, i fornemme huse var brugelig.“³¹⁹

I det 19. århundrede var i Nørrejylland trangen til at få alle med nået så vidt, at den smykkede døde stilledes tre gange til skue. Hovedudstillingen var for hele følget på *begravelsesdagen*, førend kisten lukkedes. Men om morgenen samme dag havde udstillingen været åben for alle egnens piger, som en art tak, når de bragte fødevarer til gildet fra deres husbondsfolk. Og *dagen forud* havde udstillingen stået åben for sit vistnok taknemmeligste publikum, alle egnens børn.³²⁰

I 4

Kvindernes omsorg i det 16. århundrede strakte sig ikke blot til den døde, men *omfattede det hele hus*. Medens en afdeling sørgede for hovedpersonen, tog en anden sig af *værelsernes udsmykning*. I købstadbolig, hvor værelserne var få og de tjenstvillige naboer mange, var dette en lettere opgave. Men på herregård ude på landet, hvor ikke blot dagligstue og riddersal, men alle gæsteværelserne tillige skulle smykkes, kunne det være vanskeligt nok. Godt var det, at kvinderne havde både øvelse og ihærdighed.

Det, der skulle gøres, var nemlig, hvad man kendte fra almindelig fest: de nøgne vægge skulle *drages*, det er: beklædes. Denne gang dog ikke med brogede tæpper og tapeter, men enten med

hvidt eller sort. Hvidt havde man jo en ret god forsyning af i gårdens duger og lagener. Opslået med smag, så at de dannede rosetter under loftet og hang som kapper ned over væggen, indtil hvor det høje panel begyndte, der helst måtte glat beslås, kunne de danne et stilfuldt hele og give selv det mest genstridige rum et eget højtideligt præg.

Men – og dette var et meget væsentligt „men“ – dugene og lagenerne led af den mangel, at dem havde man jo i forvejen. De var ikke anskaffet i denne anledning og kunne altså heller ikke håndgribeligt godtgøre, hvor højt man havde skattet den døde, og hvor „ærlig“ en begravelse denne derfor var værd. Sligt kunne kun udtrykkes, men så også ligefrem i alenmål, ved sort klæde fra købmanden i nærmeste købstad. Omkring år 1570 var det stående skik i Danmark, at ved en adelig begravelse af rette slags skulle riddersalen, stuen og alle gæstekamre *med sort klæde omdrages*.³²¹ Dette var selvfølgelig en meget kostbar forholdsregel, ikke mindst fordi man bagefter egentlig ikke havde nogen brug for alt dette sorte klæde, der desuden ofte var blevet plettet og flået i stykker.³²² Man plejede vel at skænke det til de peblinge, der sang ved graven. Men selv de små hallunker blev snart kræsne. Om det så var ganske nyt klæde, som aldrig havde været slået op, kunne de falde på at rynke på næsen ad det. „Givet for et stykke klæde til peblingerne 16 daler.“ „Givet peblingerne til åbod [erstatning] for det klæde, de fik, for det var ikke godt nok: 24 mark.“³²³ Sådanne poster i et begravelsesregnskab (1570) kunne man nok blive gnaven over, selv om man – som i dette tilfælde – havde Toftholm i ryggen. For kongen, der ved dødsfald i familien nødtes til af hensyn til tilrejsende gæster at lade riddersal og gæsteværelser „drage“ sorte i alle slotte fra Koldinghus til København, kunne sligt blive kostbart nok. Og hverken peblingerne eller de „arme“ skønnede, som sagt, tilbørligt på, når de til sidst endte med vægbeklædninger på ryggen.³²⁴ Det faldt langt mere i tidens smag at måtte som ved glædelige fester, straks, når tribunen var forladt, styrte sig over det røde klæde, slås om det, flå det og hver især redde en ubrugelig pjalt som sejrstrofæ. Ved Frederik II's død løb udgifterne til sort klæde, ganske vist både til mennesker, dyr og vægge, op til den fabelagtige sum af 30.000 daler.³²⁵

Hos den danske adel lidt efter år 1570 var dog stuerne dragning

med sort klæde ikke nok. Den stue, hvor kisten stod, i reglen ridder-salen, *burde smykkes på særlig vis*. Der blev da enten fastgjort i loftet eller rejst på fire søjler en himmel over kisten. Denne himmel behængtes rigt med sort fløjls og silke. Det var tidens to store fremskridt: himmelseng og kiste, der her forenedes i ét. Endnu står som vidne om denne tidens smag de to gravmonumenter over Christian III og Frederik II i Roskilde Domkirke. De ligner to kosteligt prydede himmelsenge hugget i marmor. Efter „kistelægsgildet“, når kisten var lukket, bredtes der så endnu over denne – dog ikke helt, så at dens forsiringer eller det forgyldte våbenskjold på låget ganske skjultes, men som et sengetæppe, let henkastet over den slumrende – et kostbart indvirket *fløjlstæppe*. Ved Peder Oxes begravelse 1575 anvendtes hertil særligt fint, sort tavlet fløjls, der siden ved arveskiftet deltes som det øvrige gods mellem arvingerne.³²⁶ Efterhånden trådte denne skik, „bredningen“, stærkere frem, så at den i det 17. århundrede dannede en slags fjerde fest foruden tvætnings-, ligklæde- og kistelægsgildet. I forordningen af 26. marts 1656 hedder det således, at hos gejstlige og borgere „må til at brede på fornemme ligkister bedes 6 kvinder, til ringere lig og på børns kister ikkun fire.“ Traktementet måtte dog ikke være på over otte retter.

Egentlig var denne skik *bredning* ganske meningsløs og i strid med brugen af ligkiste. Dette tæppe skjulte jo netop for en stor del kistens pragtfulde udstyr, som man dog just havde ønsket skulle lade sig til syne. Af sig selv kunne denne skik heller ikke være opstået, men den var en erindring fra den katolske tid, som man ikke ville eller kunne slippe. Dette klæde over kisten var nemlig ikke andet end det tidligere, prægtige sengetæppe, som kirken havde bredt over den døde, der bares til graven. I århundreder genstand for befolkningens beundring og højtidsstemte ærefrygt, kunne dette pragtstykke ikke med ét udstødes af bevidstheden. I købstæderne, København f. eks., var det jo endnu i stadig anvendelse. Hver sognekirke her ejede sit, som klokkerne rigtignok 1562 blev grebet i hidtil at have til egen fordel udlejet, uden at lade kirken nyde part i indtægten.³²⁷ År 1577 blev gejstlig og verdslig øvrighed i København enig om, at taksten for sang af Frue Skoles disciple ved begravelser simpelt hen skulle rette sig efter, hvad slags tæppe der var bredt over den døde. Var dette blot et almindeligt tæppe eller

Et ligtog. Den døde bæres på en bære, der dækkes af et nedhængende klæde. Kalkmaleri fra det 15. århundrede i Kumla Kirke i Västmanland. (Fot. Antikvarisk-topografiska Arkivet, Stockholm).

sengeklæde, så skulle prisen for i øvrigt samme sang være billigere, end når der blev benyttet engelsk klæde eller et af de kostbare tæpper, som hvert gilde og lav ejede og lånte eller lejede ud til medlemmer og ikke-medlemmer.³²⁸ Et ganske eget begreb om datids panteret får man ved den tilføjelse, at efter begravelsen skulle det

stå skolemesteren og hans disciple frit for at bemægtige sig samme tæppe og beholde det, indtil pengene for sangen var betalt. I Helsingør anskaffede Skt. Olai Kirke i 1597 et nyt klæde, „som kan bruges over lig“, og truede i ædel nidkærhed enhver, der ikke lejede dette, med, at det, der så brugtes, skulle være forbrudt halvt til kongen, halvt til byen, medmindre man kunne bevise, at det tilhørte én selv.³²⁹

Brugen af tæppe over den døde gik da i arv og blev til tæppe også over kisten. I det 17. århundrede tog denne skik yderligere fart. Men den fik anvist ny vej ved forordningen af 7. november 1682, der erklærede tæppet for kun anvendeligt ved selve begravelsen. Ved denne måtte „de, som have titel af velbyrdige“ benytte „ligfløjl med et hvidt atlaskes kors udi“, andre kun klæde. Ved kongelige begravelser blev tæppet over kisten nu en art beklædning med slæb, hvis snipper bares af højtbetroede marskaller. Under denne form har skikken holdt sig i Europa indtil vore dage ved fyrstelige begravelser. I Danmark, hvor brugen af blomster på kisten i det 19. århundredes sidste halvdel har gjort al brug af tæppe over kisten overflødig, er den ældgamle skik nu til dags henvist til at måtte dølgse sig bly som en helst upåagtet post i et langt begravelsesregnskab.

Det kan ikke nægtes, at det skønhedsbillede, der foresvævede adelskvinderne omkring 1570, var storladent og gribende. Riddersalen i de fire sidste uger før begravelsen, i den tid, hvor den døde efter en senere tids sprogbrug lå på castrum doloris, gjorde et indtryk, som ingen let glemte: det store, sortbetrukne rum, kisten på en forhøjning i midten, sorgens fløjlsbehængte himmelseng, så vidt forskellig fra den brogede brudeseng, man ved bryllupsglæder her havde fejret. Ingen støj, intet dagslys. Kun fire sorte, våbenklædte svende på vagt, støttede til deres hellebard, en ved hver af de fire stolper. Og uden om dem de tolv tændte, mandshøje vokslys, hver med sit malede våbenskjold på, anernes, de fædrene og de mødrene. En fortryllet hal, hvor lysskæret listede sig til ro i væggenes mulm og kun tindrede i brudte blink fra hellebardernes blad og kistens gyldne lister. Alt sørgede herinde på en eneste nær, vinkanden. Den tændte ugenert blus på de besøgendes kinder, nikkede med låget på snur „god vagt!“ til sin genbo med jernhuen og helle-

barden; ja, syntes at hviske af venlig vane: „På gensyn, gamle!“ til ham i kisten.

I denne ejendommelige herlighed skete der en forstyrrelse, da regeringen 1576 udstedte den ofte omtalte „Kalundborgske Reces“. *Heri forbydes det adelen* fremtidigt ved begravelser at *drage med sort klæde*. Man skulle nøjes „aleneste med lagener og duge, som fra gammel tid sædvanligt har været“. Det var et ærgerligt indgreb, og det just som man havde fundet et smukt og passende udtryk for godtfolks sorg i modsætning til andres. Kongen forbeholdt sig nu eneretten til at drage med sort. Netop i det ubelejligste øjeblik, hvor lagener og duge var begyndt at blive almindelige, og man kunne vente at træffe dem snart i hvert andet købstadshus for ikke at tale om hos hver moderne, gejstlig „halepeter“ på landet. Dog, at handle mod recessen var farligt. Den gav jo præsterne anvisning på at være angivere; og i øvrigt behøvedes der blot én ondsindet gæst, for at alle skulle bryde ud i skadefro latter: „1000, siger og skriver tusinde, daler til nærmeste hospital! det var ret.“ „Nej, nej! Her burde man være forsigtig. Selv det sorte klædes omhæng til hestene for ligvognen måtte nok knappes af til hestedækkener.

Galt var det, men *langt værre blev det*. Den 12. maj 1602 lod Christian IV, vel under påvirkning af sin kansler, Christian Friis, udgå en ny forordning om „adelens begravelser“, langt hårdere end den tidligere. Ved denne forbødes det ikke blot, som før omtalt, at have gyldent våbenskjold på kistelåget og at vente med begravelsen længere end fjorten dage. Men det *forbødes overhovedet at drage noget rum*, „hverken salen, ligstuen eller nogen stue eller kammer“. – For fremtiden fik rettroenhed at være smykke og dragning nok.

For enkelte udvalgte var dette måske muligt. Vi har ovenfor jo set, hvorledes kansler Christian Friis selv var „dragen“ og droges med rettroenhed lige til det sidste. Men for adelens og folkets flertal, nej. Her var det: ved dødsfald at lade den bare væg grine og hverken lade den sørge med sort eller hvidt, en råhed, en synd mod den døde, mod de levende, mod Gud. En almindelig rejsning blev følgen. Varsom ganske vist – husk: „tusind kroner til nærmeste hospital“ – men almindelig og sej. Djærvt førte *sønderjyderne* an. Her, hvor intet almindeligt lovbud endnu forbød den gamle skik, lod man den som på trods flage ud af huset tillige, idet man drog

ikke blot stuer og kamre, men husets forside med, så hver danne-
mand kunne kende et „sterbhus“. Christian IV forbød sådan ud-
rykning ved en forordning af 1636, men turde ikke lade denne be-
træde stuerne selv.³³⁰ I kongeriget holdt man trop med, så godt
man formåede. Ingen ville være angiver. Og da endelig Christian
IV lukkede sine øjne 1648, og spillet kunne gøres op, havde skik-
ken vundet, kongen tabt. Regnskabet offentliggjordes i forordnin-
gen af 11. juni 1654, hvori det med en mærkelig åbenhed udtaltes,
„at det nu er brugeligt at drage og ganske omklæde ligstuen“.

Forgæves søgte Frederik III at stemme op herimod ved i samme
forordning at forbyde dragning og kun tillade, at der anbragtes en
„himmel over liget“. Allerede i forordningen af 26. marts 1656
måtte han stiltiende give efter, idet han befalede, at „der ej må
drages uden med hjemmegjort lærred eller drejl“. I nogle år glem-
tes nu den hele strid over alvorligere sager. Det var fædrelandets
liv og død, hvorom det nu drejede sig, om, hvorvidt vinteren og
fjenden virkelig havde ret i allerede at drage med hvidt om det
døende københavn. I februar-natten 1659 piblede der røde dråber
frem i det hvide, og året efter strakte der sig en lang, rød klædes-
stribe fra tribunen foran Børsen hen til slottet, højtidstien, ad
hvilken Frederik III vandrede, hyldet som arvelig enevoldsherre.

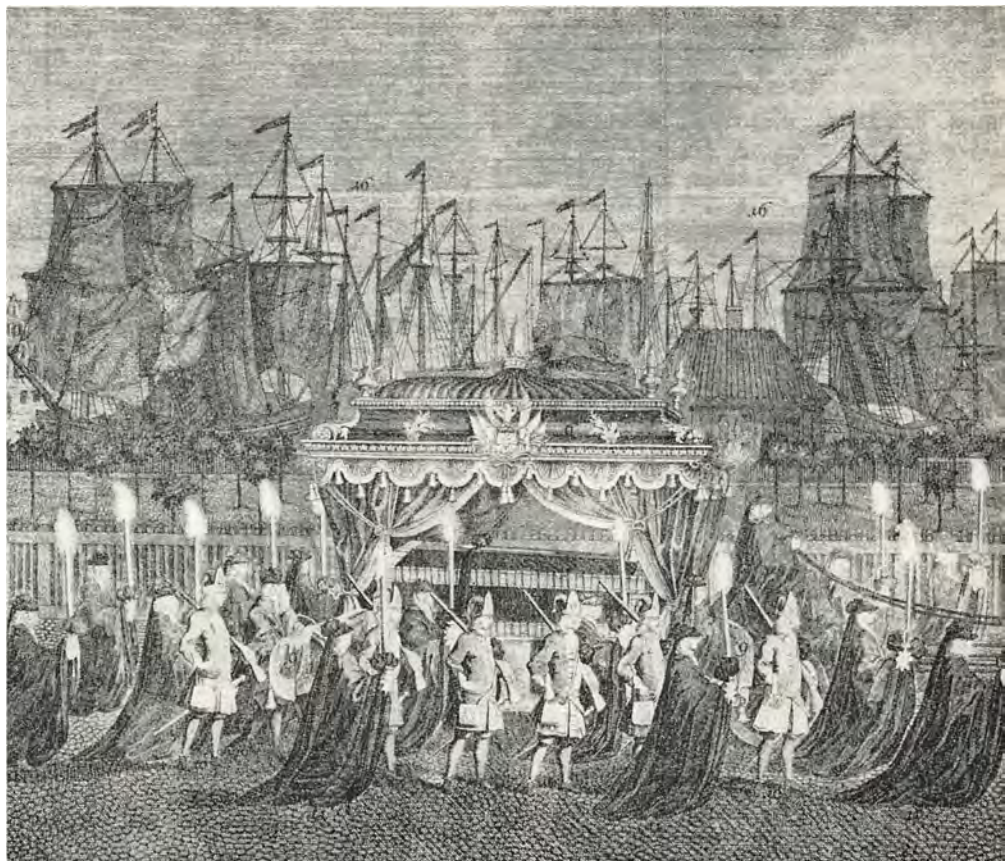
Under enevælden fik dragningen lys og luft. Og ganske naturligt.
Thi hvad var livet andet end en stor himmelstige, „dragning“ tal-
let på de trin, man var nået til vejrs? Øverst, nærmest ved Gud, tro-
nede den enevældige konge. Når allerhøjst samme ved sin død
gjorde det par skridt opad, der manglede, og behagede at blive høj-
salig, skulle ikke blot hans tidligere bolig, men kirken tillige dra-
ges med sort fløj, spættet med guldkroner, stjerner og sølverne
dødningehoveder. I tilbørlig afstand fra ham, men dog højt oppe
på rang- og himmelstigen, kom dernæst landets mest fortjente
mænd, gehejmeråder, lensgrever og deslige. Ved deres bortgang
droges tre stuer i hjemmet samt kirken, dog ikke prædikestol og
stolestader, med sort klæde, hvori, i det mindste i himlen over ki-
sten, som tårer var anbragt et sømmeligt antal åbne kroner, stjer-
ner og dødningehoveder, alt dog kun af sølv. Længere ned efter,
„indtil landsdommerne inklusive“, svandt stuerne ind til to; herfra
atter hos „de andre i rangen og adelen“ til en. Samtidig faldt alle
sølvforsiringer bort; alvorsfuldt og stille manede blot det tavse sorte

til sorg. Klæde, forstår sig. Thi endnu var det tilladt at drage såvel stuen i hjemmet som kirken med sort klæde. Men med dette trin faldt også denne forrettighed bort. Nedefter måtte man nøjes med i kirken et sort tæppe under kisten og flor om kandelabre, i hjemmet med hvidt „hjemmegjort“. Men alle fulgte i sluttet trop så tæt som muligt efter det sorte klæde, og mange små overgreb forekom, førend man nåede ned til den blot hvide dragning i ligstuen. Kors, blomster og bogstaver i udklippet sort papir viste her som silhouetter profilen af den gode vilje.

Hvor skønt, simpelt og sandt var ikke dette *enevældens billede*, et og samme i live og i døde! Foroven Gud og kongen, der som med udbredte arme sagde: „Kommer hid til mig!“ Dernæst på rangstigen opefter hver god undersåt kravlende, kravlende. Nederst på jorden den i beundring fortabte flok, der længtes efter at tage fat. Men når trængslen på stigen blev for vild, lysten til at hædre den døde og selv at hædres for stærk, lød det i malmfulde toner fra kirken ud over menigheden: Med „sorgen“ og klagen hold måde! Ved de højeste rangspersoners begravelser kunne toner som disse – for klækkelig ekstrabetaling naturligvis – fås ledsagede af basuner.

Enevældens tid, særlig omkring år 1700, var *dragningens og alle øvrige begravelsesceremoniers højeste blomstringstid*. Kun for en gnaven betragter, Holberg, kunne tilstanden tage sig således ud: „En stakkels kone mister sin mand, som, jeg sætter, efterlader hende nogle skillinger, som hun ved forsynlighed kan leve af. Fornuften siger, hun skal konservere dem, men moden siger, hun skal give sin mand en hæderlig begravelse: det er at sige på anden danske, hun skal udstaffere det døde legeme, betrække alle vægge, stole, stuepiger, kokkepiger, ammer, kuske, heste (med tiden skal vel skødehundene overtrækkes også). Med ét ord, hun skal gøre sådan en hæderlig begravelse, at hun har intet tilbage at føre et hæderligt levned med.“³³¹

For andre tog det hele sig modsat ud. Yppig frodighed, men dog overalt i dette rigt pulserende liv lovbestemte mål og grænser, den trygge følelse af, at øvrighedens øje evigt våger. Og med rette. Læs f. eks. indberetning fra byfogden i Århus til stiftamtmanden om baronesse Rodsteens begravelse i domkirken 1706: ... „Iblandt andet kunne jeg ikke ligere se, end at beslaget på kisten jo var for sølvbet, himlen over liget med sølvkniplinger omkring og med hæn-

I 1703 døde den unge greve og feltmarskalløjtnant Christian Gyldenløve – en uægte søn af Christian V – i udlandet. Kisten blev ført hjem, båret i land i Nyhavn og ved nattetid ført til kirken. Siden udgav man hofpræsten Masius' ligprædiken på tryk med illustrationer. Her forekommer det ældste danske billede af en ligvogn. Oprindeligt havde man brugt de gængse fruervogne også til begravelser, men i anden halvdel af det 16. århundrede gik man over til at køre i lukkede karrosser, som ikke egnede sig til transport af kister. Derfor fortsatte man med at bygge vogne, der i store træk svarede til de gamle fruervogne, men nu kun anvendtes ved ligkørsel. Vogntypen overlevede så længe, man overhovedet brugte hestetrukne ligvogne her i landet. (Det kgl. Bibliotek).

gende flor på pillerne, klædet, hvorpå liget stod, af fløj med et sølv mors kors udi“ osv. Han udbeder sig derfor besked om, hvorvidt han skal påtale dette.³³²

Den gammeldags „dragning“ af hjemmene tabte sig i Nordens byer henimod år 1800. Forinden havde man alt ved nye forordninger og reglementer søgt at indskrænke den. Men først den stigende tilbøjelighed til at have faste „tapeter“ på væggene fortrængte den. Hos alle tre rigers landbefolkning derimod holdt dragning sig endnu omkring midten af det 19. århundrede. Kansler Christian Friis ville have raset, Christian IV været kun mellemfornøjet, om de havde kunnet overvære en begravelse f. eks. i Skåne halvtredje hundrede år efter deres strikse forordning. „Skabe og møbler overdrages med hvidt linned, et hvidt klæde hænges på loftet over bordet, med et derpå fæstet kors i midten og roser af sort papir eller sorte bånd i de fire hjørner.“³³³

I Nørrejylland nu til dags er skikken tydeligt nok ved at vige; „er der knapt med husrum og mange gæster, står kisten gerne i laden, hvor der er pyntet på bedste måde med ophængte lagener. Er pladsen god, står kisten i den store, øverste stue.“ Her er til prydelse kun anbragt „for hovedenden af kisten et lille bord med hvid dug, hvorpå indtil 6 lys. Stagerne omviklet med hvidt papir klippet i frynser, tit også omvundet med flor“.³³⁴

15

Medens dragning af stuerne ved dødsfald måske var en senere skik, var det, at de nærmest iførte sig *sørgedragt* ved sådan lejlighed, *ældgammel brug*. Det vidste alle i det 16. århundrede, både mænd og kvinder, der kendte Saxos Danmarkshistorie i Anders Sørensen Vedels den nye, så yndede, danske oversættelse. Her hed det jo om Gorm den Gamle, at han af kærlighed til sin søn Knud havde svoret selv at ville dræbe den, der meldte ham hans død. „Thi fandt dronning Thyra, som da havde spurgt Knuds død, på et snildt råd. Hun afførte kong Gorm sine sædvanlige, og iførte hannem sorte sørgeklæder. Der Gorm dette fornam, se, sagde han, nu formærker jeg, at Knud min søn er død. Thyra svarede: Det siger I herre, og ikke vi. Dermed faldt Gorm i den græmmelse, som brød straks hans hjerte.“³³⁵

Ja, således forholdt det sig. Fra arilds tid havde det været skik ved dødsfald at iføre sig *sørgedragt*. Så indgroet var denne vane, at

end ikke kansler Christian Friis kunne få syn på den som noget fremmed og strafbart. Den gik som simpel kristenligt ram forbi.

Og dog kunne der måske også her have været nogen anledning til at påtale overdrivelserne. Thi også på dette område førte den lange ventetid mellem død og begravelse til en forøgelse af den pragt, der udfoldedes ved denne. Tidligere havde den knappe tid været den bedste tugtemester i sparsommelighed. Thi det var klart. Sørgedragten måtte være færdig til begravelsesdagen. På denne dag skulle den jo stå sin prøve. Knap tid tvang til knap fordring.

I den katolske tid havde, så vidt man ved, sørgedragten hos folk, som de var flest, bestået i – næst efter at aflægge skinnende farver rødt, grønt, gult – at mænd, når de færdedes ude, i stedet for at bære hat eller hue, slog højtidskappens hætte op over hovedet, og kvinder skjulte ansigtet enten ved blot at kaste skørtet over hovedet eller ved at bære kåben på hovedet i stedet for på skuldren. På denne måde udtrykkes sorg hos kvinder endnu den dag i dag mange steder hos landbefolkningen i Danmark.

Det var imidlertid en varm måde at sørge på: en sommerdag at gå med kappe eller kåbe over hovedet. Rige folk gengav da det samme i lettere form. Mænd bar langt nedhængende sørgeflor om hatten. Kvinder dækkede hovedet med et fodsidt slør eller andet let, sort stof, der ikke som et brudeslør hang frit ned, men med et bind af samme stof bandtes tæt sammen om halsen. At være iført sådan fornem, kvindelig sørgedragt kaldtes at være hænglet. Enker, der jo efter streng katolsk opfattelse ikke måtte gifte sig på ny, af lagde i reglen ikke mere sørgedragten, men vedblev at være „hænglede“ hele deres liv. Med grund ved derfor Christian Pedersen i sin Jærtegns-Postil at berette om Jomfru Marie efter Jesu korsfæstelse og gravlægning, at „dér hun og skt. Hans på langfredag af ten kom til staden, da hænglede og svøbte Jomfru Maries søster hende, som det var sædvane dér at klæde viduer“.³³⁶

Den katolske sørgedragt var let fattelig i sin billedtale. Når *de efterladte* med hætter, kåber eller tæt slør over hovedet fulgte den afdøde, da havde sorgen for en stund viet dem alle til Gud. Ligfølget syntes at bestå af lutter munke og nonner.

Lutherdommen havde ikke noget væsentligt at føje til den gamle skik og tankegang. Men dog omformede den dem, pustede dem op og forvandlede skikken til en mode. Påskudet, anledningen var den

lange ventetid mellem død og grav, der tillod rent skræddermæssigt at afgøre, hvorledes sorg sømmeligt burde udtrykkes. Udviklingsgangen blev her, som overalt på disse områder, en og samme. Efter den nordiske syvårskrigs ophør 1570 tog *overdrivelserne sådan fart*, at regeringen, og end nødtigt og ret lemfældigt, måtte skride ind ved recessen af Kalundborg 1576 og afskære enkelte vildskud. Efter hundrede års forløb nåede man under enevælden til de samme overdrivelser, der nu 1682 fik lovhjemmel som forrettigheder for de højeste rangklasser.

Eksemplet i det 16. århundrede gaves som rimeligt var fra oven, både i Danmark, Norge og Sverige. Da Christian III døde 1559 og Gustav Vasa 1560, stod man, beklædningsmæssigt, over for et ganske nyt tilfælde. Den lærde stand og den kun lidet betydende gejstlighed gik vel endnu til daglig sort klædt og med lange kapper. Men hvad der smagte af kirkeligt havde i øvrigt siden reformationen tabt i kredit. Ingen adelig slægt, ingen gren af statsstyrelsen tålte længere nogen gejstlig i sin midte. Enhver adelsmand, der vidste lidt besked, gik nu efter spansk mode i kort kappe, der kun dækkede lænderne. Den lange, sorte højtidskappe, der havde været god nok endnu til at sørge i 1533 ved Frederik I's død, var nu en ældre invalid, hvis den ikke alt var afgået ved døden og havnet som betræk til et vognhynde eller et par søndagshoser til ladefogden. Men sørges måtte og skulle der. Spørgsmålet blev da: Hvorledes? Der var tid nok til at få det behørigt anskaffet. Når bare man vidste: *Hvad var fineste sørgedragt for lutheranere?*

Afgørelsen kom for Danmarks vedkommende i *en bunke kongebreve*, der spredtes til landets lensmænd og bragte fuld besked. Man skulle ikke være ens klædt. Knud Gyldenstjerne, der skulle møde med tolv mand til hest, Albert Skeel med seks, Malte Jensen med fire og desuden fjorten andre lensmænd med i alt 66 ryttere skulle være iført høj, sort hat og „lang, sort kjortel, som kan nå til midt på skinnebenet, med smalle ærmer“. De skulle nemlig være parat til både at bære kisten et stykke og følge efter til hest fra Middelfart til Odense. Det befaledes ikke udtrykkeligt, men det var stiltiende forudsat og underforstået, at de ville bekoste deres ledsagende ryttere klædt på samme vis. Derimod skulle Børge Trolle møde toget i Bogense med seks ryttere, og i den anledning lade sig gøre „en lang, sort kåbe ned til ankelen og flye sig et sort skellert at

have om halsen, og skal det hænge så sidt ned som kåben“. Også her var det naturligtvis underforstået, at han ville klæde sine ryttere lige-så. Nemmest i så henseende slap statholderen på Københavns Slot, Mogens Gyldenstjerne og Ejler Hardenberg på Malmöhus. De skulle kun møde i Odense og uden følge, men hver især havde at lade „sig gøre en lang, sort kåbe, der kan nå ned på ankelen og et lige så langt sort skellert til at have om halsen“. Endelig skulle rigskansler Antonius Bryske tilsige hele den menige adel i Fyn til med hustruer og jomfruer at forsamle sig i Odense lørdagen efter fastelavn, for siden om mandagen at følge kongens lig til sit lejersted. Han skulle ombede dem: „at de ville være sortklædte, det meste de kunne afstedkomme, og at de ville bestille, at deres hustruer og jomfruer måtte være sortklædte og hænglede. Hermed sker Os sømmeligen til vilje.“³³⁷

Hermed var programmet tydeligt og klart nok givet for, hvorledes officiel sørgedragt fremtidigt burde være. Det var nærmest den katolske, blot langt strengere gennemført. For mænd: høj sort hat og enten lang sort slåbrok eller endnu længere sort kappe uden ærmer, samt syv alen sort skellert om halsen. For kvinder: sortklædt og „hænglet“. Der skete ingen væsentlig forandring heri under Frederik II. Vel syntes fordringen lidt slappet, da kongens farbroder hertug Hans døde 1580. De til begravelsen tilsagte adelsmænd fik kun befaling til at møde i lang sort kjortel, og deres ryttere med sørgebånd på deres hatte, „som den lejlighed fordrer“.³³⁸ Men da kongens søster, kurfyrstinde Anna, døde 1585, klædtes alle hofsindere – på kongelig regning – i „omhængs-kjortel“ af sort engelsk klæde, og fik sort skellert om hatten „så møget om hver hat som en handbred“.³³⁹ Og da året efter dronning Sofies moder, hertuginde Elisabeth af Mecklenburg, under et besøg i Danmark døde på Gedser, befalede kongen, at alle danske adelsmænd, et helt år igennem, skulle være iført sort vams og hoser samt lang sørgekjortel og – *klæde deres folk og tjenere ligeså*.³⁴⁰ Det var en befaling, der kunne forslå.

En befaling som denne ville have været utænkelig, hvis ikke den danske adel i mellemtiden havde vist sig som det mest lærvillige folkefærd, der allerede ti år forinden var nået langt videre end som så. Den kongelige befaling af 1586 var børneleg imod, hvad der alt var almindelig skik 1576.

Thi næppe var anvisningen givet ved Christian III's død 1559, førend alle landets gode mænd og kvinder slog kreds om kongemindet. Ved hver senere privat begravelse overbød de hinanden i at møde sørgeklædte, kvinderne sorte, tæt indbundne og „hænglede“, endog med sorte pande- og mundbind, en flok tilslørede, forkullede østerlænderinder, lutter opgravede enker. Mændene kun kendelige indbyrdes på, om de havde ærmer eller ej i den lange sorte sæk, moderne bind om hatten, samt om den syv alens skellerts boa hang ned forud som et strikket uldtørklæde eller bagud som et galgereb. Betænksomme bandt boen krydsvis på ryggen. Alle sammen lignede de, mænd og kvinder, tæt indpakkede rejsende en vinteraften i en halvmørk rejsestald. Men når følget atter satte sig i bevægelse, så de ud som lutter oprejste ligkister, der sjokkede efter den ene, der lå på langs. De med boen krydsvis på ryggen var uden tvivl de fornemste, fine kister med læderremme krydsede på låget. Denne lighed var, om end ubevidst, næppe tilfældig. Den ville i hvert fald have glædet datiden at høre udtalt. Skønne ligkiste! skønne dragt! Udtryk for det nye, som Luther havde bragt.

Det var klart, at herved kunne man umuligt blive stående. Sørge-dragten måtte brede sig til alle gårdens folk, alt ens tyende. Ikke blot til drengene, der vartede op ved bordet, men til „Karen lille“, til Sidsel, til Maren fadeburspige osv., til hver den, som blot lod sig til syne inden for borggården.

Men når hele følget og alle i hjemmet var sørgeklædte, så det dog løjerligt ud, om de, der fyldte så meget i toget til kirken, *de syn-gende skoledrenge*, ikke var sortklædte. Hvad hjalp det, at de bag-efter fik det sorte klæde, hvormed stuerne havde været draget, når de ved selve begravelsen mødte i blankslidt, gråt hvergarn, ja måske en forreven stråhat og et par aflagte, røde hoser derimellem. Her var ikke andet for end at bekoste dem klædt i sort engelsk alle til hobe. Ja selv hr. Mads, stedets sognepræst, der selvfølgelig mødte i sort kjortel, hvem kunne vide, om han ikke stak af i følget ved ikke at have sort skellert om hatten? Bedre at sende ham et hatte-bind i forvejen. Og så have lignende parat til, hvad dog var rime-ligt, at også andre præster kunne ville følge. Senere blev dette en stående skik. Om hertug Hans' begravelse 1622, hvor alle præsterne på Als mødte, hedder det i Nordborg kirkebog: „Hver præst fik tre daler og et sørgebind om hatten.“³⁴¹

Alt var nu sort, stuer, slægt, venner, tyende, drenge. For sorte „spærklæder og omhæng på fruervognen“, hvori kisten skulle køres fra gården til kirken, havde man også sørget. Men hvor skreg det så ikke at se de fire hingste for vognen, blankbrune, ja fuksrøde måske! Og så salig herrens skimmel viftende i følget med sin lyse hale! Nej, det gik umuligt an. Alle hestene måtte „hængles“ som „fruentimmeret“. Sort „hængeltøj“, der skjulte dem fra ørespidsen til fod. Nogle af dem var jo vant til lignende dragt fra turnering. Derfor fik man også fodre dem stærkt henad begravelsen, at de kunne blive lidt dvaske og ikke tage fejl af, hvad pynten betød. Thi det passede ikke ved begravelser at stejle, snøfte og slå til skaglerne, som var det „rendetøj“ og ikke „ligtøj“, de var iført.

Så vidt var man nået, da den kalundborgske reces af 1576 skred ind og forbød, under mulkt af 1000 daler til nærmeste hospital, at lade de heste, som gange for ligbåren, med noget klæde overhænge“. Derimod tillodes stiltiende alt, hvad adelen i øvrigt havde vænnet sig til med hensyn til den menneskelige sørgedragt. Der var da ikke noget overdrevent eller urimeligt i, at Frederik II 1586 pålagde hele den danske adel at gå sortklædt og i sørgekappe et år igennem til ære for hans afdøde svigermoder.

Tværtimod. Det var efter alt, hvad man kan skønne, vistnok snarere et kærkomment pålæg. Den levende interesse, hvormed man i de sidste årtier havde udviklet sørgedragten, synes nemlig at have gjort den til en modedragt, en slags festdragt. Hos herskab, tyende og gejstlighed var den i reglen den nyeste dragt, som man besad.

Man kan anstille en art prøve på denne sørgedragtens ejendommelige stilling som fremspirende modedragt og festdragt ved at se adelens bestræbelser, som de afspejlede sig og efterlignedes hos *borgerstanden*. Her var jo forholdet endnu det gammeldags, at begravelsen fandt sted ganske kort efter dødsfaldet, så at anskaffelse af ny sørgedragt i reglen var udelukket. Men pragtes med sørgedragt måtte og skulle der ved begravelsen. I to af Danmarks hovedbyer kan vi nærmere iagttage denne trang og dens forskellige udtryk. I *København* gik man den vej, at man, for al tid med kort varsel at kunne stille det behørigt antal nette sørgedragter, *holdt et eget korps af kvinder*, der mod vederlag mødte ved begravelser. Disse kaldtes *sørgekvinde*, og havde som ufravigelig pligt at være moderne „hænglede“. Dette kunne synes en forholdsvis let opgave.

Men kvindeøjne så skarpt. Og enhver kan også nu se forskel på f. eks. den måde, hvorpå i „Rævebogen“ af 1555 de andre høns er „hænglede“ ved den døde hønes begravelse,³⁴² og så den måde, hvorpå f. eks. „sørgekvinderne“ ved enkens søn af Nains begravelse er hænglede i Niels Hemmingsens huspostil af 1576.³⁴³ Knude, snip, hætte, slør, lin kunne ifølge sagens natur indgå mange forbindelser, længe førend man nåede til „de med ståltråd oprejste sørgehatte, som nu (1633) bruges af fattig og rig“.³⁴⁴

Magistraten i København synes imidlertid ikke at have haft noget godt øje til disse „sørgekvinder“. Dette stod i forbindelse med, at deres sorg kun var „påhænglet“. Niels Hemmingsen brugte det udtryk om ægtefæller, der havde mistet deres gnavne halvdel: „Hatten og kåben sørger, men hjertet er glad.“³⁴⁵ Det samme gjaldt sørgekvinderne. *Hjertet var glad*, stundom alt for glad, når de på begravelsesmorgen havde været inde i søgehuset for at husvale de efterlevende og til gengæld nydt vin og konfekt.

År 1578 rettede da magistraten et slag imod dem. Den forbød dem dels at „gå ind i husene at trøste og lade sig skænke“, dels – og dette var det værste – at være moderne „hænglede“. De skulle for fremtiden blot gå med kåben over hovedet, og ikke videre.³⁴⁶ Endelig forbødes det dem at møde i større antal, end „tre par efter et fornemt lig, to par efter et gement“.

Sørgekvinderne overstod dog dette angreb. År 1610 tillodes det dem endog atter at lade sig „indbede i huset“.³⁴⁷ De blev efterhånden i den almindelige bevidsthed til et nødvendigt tilbehør ved begravelser, ikke blot i København, men også i landets øvrige byer. I det 17. århundredes lovgivning gaves der fremdeles bestemmelser om, hvor mange par af disse væsener der måtte følge, alt efter den afdødes anseelse. År 1624 havde sørgekvinderne den triumf, at det tilstodes enker efter Københavns magistrat, som en æresbevisning, at måtte ledsages til jorden af fire par af dem.³⁴⁸ Men der blev endnu stadig holdt på, at de kun måtte „drage deres kåber på hovederne“.³⁴⁹ Omkring år 1700 tabte anvendelsen af sørgekvinder sig i Danmark som i Tyskland. Noget af det sidste, der her hørtes om dem, er følgende oplysning i „et fruentimmer-lexikon“ fra 1715: „Groschen-Frau“ kaldes de gamle, til sorg tilslørede kvinder, som ved begravelser danner slutningen af fruentimmerne. De får herfor hver især en groschen.“³⁵⁰

I Ribe indsløg interessen for sørgedragt en anden vej. Her hang man sejt ved gammel katolsk skik, minderne fra byens storheds tid. Landbefolkningen om byen både i Nørre- og Sønderjylland viste samme trofaste vedhængen. Da så den nye begejstring for sørgedragt bredte sig også til disse egne, ytrede den sig i Ribe på den ejendommelige måde, at det blev højeste mode for kvinder, både ved glædelige fester og ved begravelse, at møde med en kåbe – over hovedet. Allerede år 1561 måtte der udstedes en forordning imod, at kvinder, „der følge brud, børn til kirke eller gange op at ofre, komme med kåben på hovedet undtagen syge og sorgfulde kvinder“.³⁵¹ Lige så utilstedeligt var det at deltage i altergang i denne dragt, da præsten jo så ikke kunne være sikker på, om der ikke var „bandsatte“ kvinder imellem disse formummede altergæster.³⁵²

Det var lensmanden på Riberhus, fem medlemmer af domkapitlet, begge borgmestre samt ni rådmænd, der udstedte denne forordning. For at sikre sig, at den skulle blive efterkommet, havde de opkaldt „de fornemste dannekvinder udi Ribe“ og ladet disse udtrykkelig samtykke dens bestemmelser. Det var ganske fiffigt. Dog, mands list er vel behænde, men kvindeliste er uden ende. Hvor endeløs den var, ses bedst af, at halvthundrede år efter var man ikke et skridt videre. Da blev den unge lensmand, Albert Skeel, vred, og på hans begæring skred byens øvrighed ind på ny. Det forordnedes, at fra juledag 1607 måtte ingen ærlig dannekvinde eller pige mere gå med kåben over hovedet, medmindre de virkelig bar sorg for nær slægt, eller det var gamle enker. Vovede nogen kvinde alligevel at bære kåben således, havde bysvendene befaling til straks at rive kåben af hovedet på hende og afkræve hende en bøde på 1 daler.³⁵³

Albert Skeel var en djærv mand. 1609 blev han ritmester og 1616 admiral. Som ritmester fik han hesten skudt under sig, da han huggede sig igennem svensk fodfolk, der havde spærret ham og hans ledsager inde. Og som admiral vovede han at bebrejde Christian IV, at denne brød sin håndfæstning, og da kongen i den anledning greb til sit sværd, trak Albert Skeel også på sit med de ord: „Her er et, der er lige så godt.“³⁵⁴ Men dannekvinderne i Ribe kunne han ikke magte. Kort efter 1607 havde de kåberne på hovedet igen. Albert Skeel gjorde da et nyt indhug 1618 og lod udgå den despe-

rate forordning, at herefter måtte ingen kvinde i Ribe anlægge sørge dragt for en afdød. De, der allerede bar den, skulle straks aflægge den under en bøde af 10 rdlr.³⁵⁵ Det var trange tider. Hvorledes kvinderne klarede sig og fandt ly, vides ikke. Man da de atter tittede frem for at se, om vejret havde bedaget sig, var det – med kåbe over hovedet. Tredivåarskrigen kom dem til hjælp. Lensmanden på Riberhus fik 1625–29 andet at tage vare på end kamp mod kvinder. Og da endelig den brave Albert Skeel selv døde i Ribe 1639, og hans storartede begravelse udgik fra byens rådhus og endte med et festligt skrald dér, fulgte kåberne over hovedet venligt deres avindsmand til jorde.

Men da freden var sluttet i København 1660, og de sidste fjendtlige tropper havde forladt Ribe, blev der atter tid til kamp mod fjenden i vor egen lejr. Denne gang var det præsterne i Ribe, der bragte sagen frem. De klagede i året 1662 over, at når kvinderne ved altergang mødte med kåben så dybt ned over hovedet, at ansigtet næsten helt var skjult, kunne præsten kun med besvær finde munden på dem. Og når de, der skulle afløses og stå åbenbar skrifte, mødte i samme dragt, faldt i virkeligheden en meget væsentlig del af straffen bort, idet samme kvindepersoner ikke var udsat for menighedens blikke. Øvrigheden svarede herpå, at fra dens side „kunne præsterne vente sig al den assistance, som fornøden gøres til Guds ære og menighedens opbyggelse“.³⁵⁶

Vi ved ikke mere om denne ejendommelige strid. Sandsynligt er det, at øvrigheden, belært af erfaring, har afholdt sig fra videre indblanding, og at moden, der tirret ved modstand havde holdt sig på spidsen i hundrede år hos den stridbare bybefolkning, er sunket sammen og faldet bort af sig selv, så snart man ikke længere viede den opmærksomhed. Hos landboer bevaredes den derimod.

På det par få undtagelser nær, – de sortindhyllede heste, sørgekvinde-erne i København, og kåben over hovedet i Ribe – lod regeringen i det 16. århundrede sørge dragten så temmeligt skøtte sig selv. Da interessen for den jo i øvrigt var levende, fremkom herved en velgørende frihed og frodighed, der endnu den dag i dag giver dette lille område en egen tiltrækning. Befolkningen, adel, borger, bonde fik lov til at prøve sig frem og anvende egen naturlig takt. Det gamle spørgsmål, om det var sort eller hvidt, der var rette udtryk for sorg – forskelligt besvaret i kæmpeviserne³⁵⁷ – toges frem

til prøve på ny. Og inden for den ved Frederik II's anvisning af 1559 givne ramme skabtes der en mangfoldighed i enkelthederne både i den mandlige og særligt i den kvindelige sørgedragt. Sørgeskåben hang snart frit, snart groede den, som i en præstekjole, sammen med kjolen. I „hænglingens“ hovedklæde kæmpede ved århundredets slutning ikke blot hvidt og sort om enemagten, men snip, bind, lin, slag, hætte, slør krusede forskel i overfladen. Ubevidst foresvævede vistnok en erindring om, at der havde været mange slags *nonnedragter*.

Gennem den skik, at *tyendet også klædtes i sørgedragt*, spredtes brugen hurtigt om. Og i Norden som i Tyskland fulgte befolkningen med livlig deltagelse al den ændring i daglig dragt og vane, som et mere bekendt dødsfald medførte. Fra Hamburg og Altona hedder det i en følgende tid, at pigerne i sørgehuse ikke var at formå til at hente vand uden i sortmalet sørgespand. Dødsfald i et hjem var derfor let kendeligt på enten vandmangel eller, at drikkevandet smagte af oliefarve.³⁵⁸ Sprogbrugen vidste at afmærke sorgens grader. At gå „in Trauer“ f. eks. betød at bære almindelig „sørgedragt“, men at gå „im Leid“ betød tillige at gå med sørgesbind om munden.³⁵⁹

For så vidt man gennem lovbestemmelser kan føle befolkningens puls, var i Danmark interessen for sørgedragt vedblivende på højdepunktet, måske endog i svag stigen gennem det 17. og i de første årtier af det 18. århundrede. Lovgivningen greb dog stadig kun let og skånsomt ind. Ved forordning af 1. juni 1664 bestemtes det, at man ikke måtte klæde flere tjenestefolk end højst ti eller tolv i sørgedragt. Ved forordningen af 26. marts 1656 forbødes det formynderne at klæde små umyndige fader- og moderløse i dyrere klæde end til tre rdlr. alen. Gav de dem endnu finere, ville regnskabet ikke blive godkendt, og formynderen måtte selv betale overskridelsen. Et smukt fremskridt i udviklingen betegner forordningen af 7. november 1662, da det efter hundrede års forløb endelig tillodes – om end kun geheimeråder, grever, friherrer, riddere og obercharger – at lade deres *karrosser overtrække og deres heste bære sørgedragt*.

Sit uovertrufne udtryk fandt dog stemningen i Flensborg omkring 1730, således som den beskrives i den sørgedorordning af 9. juli 1736, der i den anledning måtte udstedes af Christian VI. Det var her efterhånden blevet skik ved dødsfald at klæde alle arvinger og slægt-

ninges samtlige tjenestefolk i sorg. Byens tjenestepiger var dog ikke tilfredse med at modtage, „en anselig sørgehabit“, men forlangte at klædes i „drap de dame og lignende fine tøj“. Men hvad værre var, ved bekendte personers død understod folk, der aldeles ikke hørte til familien, men kun gennem Adam var beslægtede med den afdøde, sig til at anlægge sørgedragt for at antyde et nært slægt- eller bekendtskab. Dette sidste onde måtte standses. Kongen udstedte da en forordning om retten til at bære sorg. Herefter måtte der for forældre, bedste-, og svigerforældre bæres fuld sorg et år. For børn og børnebørn over atten år måtte sørges et halvt år; under atten år et kvart; under 4 år i seks uger. For brødre og søstre, der var fyldt atten år, måtte kun sørges seks uger; var de under fire år, så kun, til de var begravede. Men ingen, der kun ved „venskab“, men ikke ved slægt- eller svogerskab var forbunden med den afdøde, måtte understå sig at anlægge sørgedragt for denne.

Det 16. århundredes sørgedragt holdt sig i Nordens byer nogenlunde uforandret indtil omkring år 1800. Dog kun for mændenes vedkommende. Kvindernes interesse for dragten var blevet betydeligt svækket fra den stund, det – for Danmarks vedkommende omkring år 1730 – begyndte at blive skik, at kvinder ikke længere deltog i begravelsen, ja moden endog forbød kvindelige, nære slægtninge i den første tid at vise sig offentlig. Derimod hørte høj, sort hat med flor om og lang sort sørgekappe i København omkring 1800 endnu til det nødvendige tilbehør for hver mand, der blev indbudt til begravelse. Manglen deraf ville blive dobbelt følelig, når vedkommendes navn prisgaves, idet bedemanden i kirken råbte følget en for en op til indstigning i kareterne. Digteren Hauch, født 1790, fortæller fra sin barndom i Bergen, hvorledes han boede nær domkirken, og synet af ligfølget i de sorte kapper og lange, sorte flor samt kisten, der under salmesang langsomt bevægede sig frem, gjorde et stærkt indtryk på ham.³⁶⁰ Billedet side 376 viser en lignende udsigt fra en tidligere tid i Roskilde.

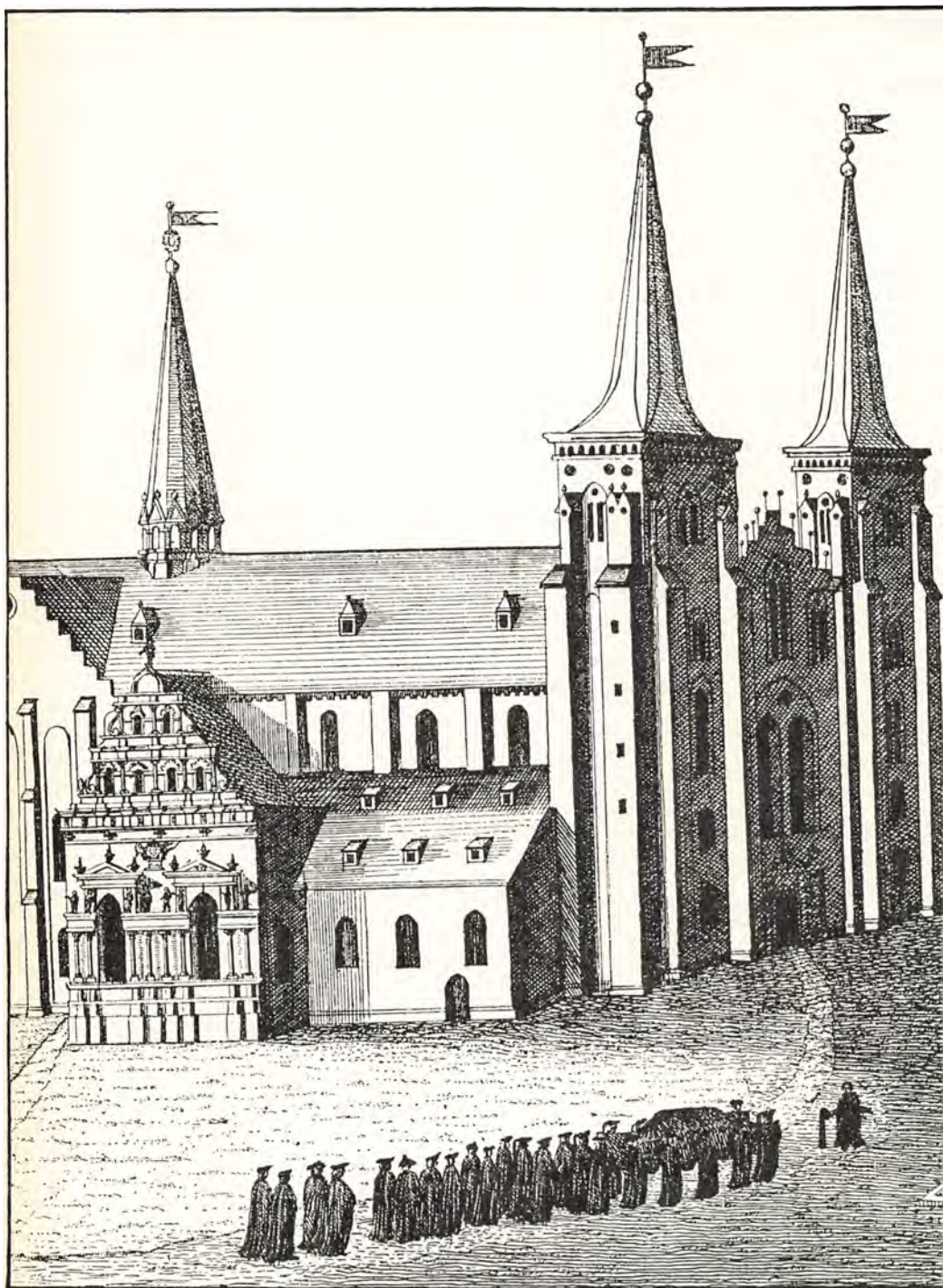
Hos Nordens landbefolkning derimod har den gamle sørgedragt, og fortrinsvis den kvindelige, holdt sig nogenlunde uforandret langt ned imod år 1900. Og i al sin friske mangfoldighed, således som den stammede fra adelsskikken i det 16. århundrede, der jo atter pegede tilbage på indtryk af vidt forskellige nonnedragter. I Ringkøbing Amt møder, eller mødte for ikke lang tid siden, bønderkvinderne

ved begravelse „i store rejsekåber og med hovedet indhyllet, hvor varmt det end er“. ³⁶¹ I Sønderjylland „er de tilslørede, medens slør ellers aldrig bruges“. ³⁶² I andre egne af Sønderjylland møder de indhyllede i et stort, sort, uldent klæde eller dækken, et såkaldt „regnklæde“. ³⁶³ I Himmerland, egnen mellem Mariagerfjord og Limfjorden, har mændene flor om hatten, kvinderne flor „over ansigtet“ ³⁶⁴ eller som det også beskrives: Hovedet indvundet i flor og desuden et langt flor hængende ned foran som et slør. ³⁶⁵ På Læsø har de „sort skørt over hovedet og lade ikke deres ansigt se“. ³⁶⁶ På Fur brugtes samme skik, men den endte med den meget betegnende videre udformning, at enken kun mødte med skørt over hovedet ved begravelsen, hvis hun allerede var forlovet igen, ellers ikke.

Ved Rønninge på Fyn bar kvinderne „en sort silkehætte, som bindes med enten sorte eller hvide silkebånd“. ³⁶⁷ Her møder vi de første svage spor af hvidt som sørgefarve. Tydeligere viser dette sig på Sjælland, hvor det allerede år 1695 faldt Peder Syv naturligt i anledning af det vers i visen om Axel og Valborg: „Jomfruer aflægger nu silke rød – og bærer de hvide lin!“ at tilføje: „de sørgede i hvide lin, som endnu“. ³⁶⁸ Tydeligst fremtræder dette dog østen for Sundet. I en linie fra Skåne til Öland, ³⁶⁹ og andetsteds tillige, f. eks. Närke, ³⁷⁰ bærer kvinderne ved begravelse, foruden den sorte dragt, på hovedet en hvid firkantet dug, hyppigt kaldet „wifklæde“, der er tæt fæstet under hagen, således at den hænger firkantet ned over øjnene og ligeså over skuldrene. I de sydlige sogne på Öland bærer de desforuden et hvidt lagen over ryggen, ganske som det i Stockholm endnu i det 17. århundrede havde været fornem skik at bære lang, hvid kappe. ³⁷¹ I andre egne af Sverige derimod har kvinderne kåben over hovedet, så ansigtet er skjult, eller er iført lange, sorte kapper kun brugelig ved denne lejlighed. ³⁷² Overalt falder det udtryk som af sig selv: de ligner nonner.

16

Endelig kom den afgørende dag, *begravelsesdagen*. For en bybeboer i nutiden er alt, hvad begravelse angår, lagt i den grad til rette, at han mod vederlag kan unddrage sig det meste personlige besvær herved og således også unddrage sig den fulde forståelse af, hvad

her egentlig foregår. På landet står man selv nu til dags de afgørende vanskeligheder allerede nærmere på livet. I det 16. århundrede var man i by som på land virkeligheden endnu nærmere både i indtryk, forståelse og deraf fremkaldte skikke.

Sagen i sin brutale simpelhed er jo denne: En tidligere beboer forpuster ved sin død hjemmet og gør det ubeboeligt for andre. Hvem skal vige, den døde eller de levende? Og hvad giver man den part, der må fortrække, anvisning på i erstatning for det, den opgiver? Dommen fældes som bekendt af den ene af parterne, de levende. Og fra tidernes morgen har de i de allerfleste tilfælde benyttet sig af denne fordel og tilkendt sig selv retten. Selv om den døde uomtvisteligt nys var ejer af det hele hjem, frakendes det ham helt og holdent. Samfund og arvinger deler byttet. I erstatning tilkendes der den døde kun et snævert opholdssted samt anvisning på et andet, et hinsidigt hjem. Retshandlingens, afgørelsens mest iøjnefaldende udtryk er, når de levende gør kort proces og med magt bærer den døde bort fra hans tidligere eje.

Hvem bør her være rettens udøvere? Det er klart, at den skik, som nutiden ofte ser anvendt, at de nærmeste slægtninge udbærer den døde, er en sen udløber, ensidigt næret af følelser, der gør forsøg på at tilsløre magthandlingen. Retsligt, fra statens synspunkt set, måtte en ordning som denne fra første færd tage sig mislig ud, idet der jo herved overlodes nærmeste arvinger at tage sig selv til rette, og misbrug lå nær. Det måtte netop være magtpåliggende at fremhæve, at afgørelsen var ligeså nødvendig som uinteresseret. I et lovordnet og udviklet samfund kunne derfor fornuftigvis kun være tale om to udførere af denne handling, enten staten selv eller repræsentanten for det hinsides, kirken.

Middelalderen igennem havde også disse to, stat og kirke, kæmpet om forretten til at fjerne den døde. Dette viste sig tydeligst naturligtvis ikke ved ringe folks begravelse, hvor retten kun var ulejlighed, men ved storfolks, hvor der var ære og indflydelse at vinde. Selv ved jævne borgerfolks bortfærd kunne det stundom syne, når båreren bares mellem kutteklædte mænd, præst gik forud, og peblinge

Et ligtog på vej mod Roskilde Domkirke i tiden o. 1760. Følget består kun af mænd. Kisten står på en bære, der bæres på skuldrene. Forrest går bedemanden. (Billede i Pontoppidans danske Atlas).

istemte latinske salmer, som om det her var kirken, der helt havde sejret. Det forholdt sig dog ikke så. Dertil var de ældgamle retsbebreber fra hedenskabets dage for seje og sikre. Den retsregel, som man ikke fraveg, var tværtimod denne: *Det er staten, samfundet, der bortfører de døde*. Da statens overhoved eller hans embedsmænd imidlertid ifølge sagens natur ikke kunne rejse rundt og afsige og udføre alle disse udsættelsesdomme over de døde, overdroges dette hverv til dem, der afgav mest betryggelse for dets lovlige udførelse. Ikke til de forsamlede slægtninge, thi de var for stærkt parter i sagen, men til kyndige og „uvildige“ mænd, der stod stat og afdød lige nær: *den afdødes standsfæller*. Ved denne ordning kom også kirken til den ret, den kunne gøre krav på. Gejstlige udbares af gejstlige. Men når disse ellers stimlede sammen ved verdslige storfolks jordefærd, så mødte de ikke som myndigheder i det hjem, den afdøde forlod, men blot som udsendinge fra det hinsidige hjem, der nu var blevet ham anvist.

På denne grundregel: den afdøde bortbæres af standsfæller, var da middelalderens begravelsesordning bygget. Uformærkt havde den haft stor indflydelse på udviklingen af middelalderens „gilder“ og lag i byerne og grandelag på landet. Thi trods disse foreningers selskabelige og faglige tilsnit, beroede deres betydning ikke mindst på deres forhold til de døde. De var begravelsesselskaber, anerkendt af staten og rede til at yde enhver, selv det fattigste medlem, en hæderlig jordefærd. Derfor gjaldt det om at være medlem. Thi unddrog man sig, hævnedes dette sig om ikke i live, så sikkert i døde. Man kunne muligt undvære deres juledrik og fastelavnstævne. Men lå man som død uden at have været medlem af en fagforening, var man skyet og prisgivet, en hjælpeløs skruebrækker.

Det var disse forhold, der fra middelalderen gik i arv til det 16. århundrede. De kunne kortelig udtrykkes således: standsfæller, repræsenteret ved det „lag“, hvortil den afdøde havde hørt, bortbærer ham fra det gamle hjem. Gejstlige som repræsentanter for det nye, hinsidige hjem slutter sig til og ledsager ham til indgangen til dette hjem, ind i kirken.

Lutherdommens indførelse i Norden bragte kun ringe vaklen i disse gamle forhold. Vel så det et øjeblik ud i Danmark, som om den indtrådte opløsning og den nye følelige mangel på præster skulle, i det mindste hvor kårene var små, kunne berøve ligfærden

sin tidligere alvor og højtidelighed. Christian III klagede således 1539 over, at man nu på Sjælland, „når et kristent menneske var afganget, slæbte hannem til jorde som et andet bæst.“ Kongen befalede derfor, at man ved ethvert dødsfald skulle følge den døde til kirke og lade ham jorde af sognepræsten.³⁷³ Men de ældgamle rammer viste sig hurtigt i stand til at bære også de nye forhold. Hele det 16. århundrede igennem var det standsfæller, der mødte på begravelsesdagen for på vante vis at bortbære den døde. Allerede på lang afstand kunne man i København, når man fik øje på ligtoget for enden af gaden, skelne, om det var en adelsmand, et medlem af „Danske Kompagni“ eller af et håndværkslag, der blev bortbåret. Da Corfitz Ulfeldt blev begravet i Frue Kirke d. 28. marts 1563 mellem 12 og 1, gik, som naturligt var, „26 herremænd under hans ligbære“.³⁷⁴ Ude på landet var det dengang ligesom mangelsteds den dag i dag³⁷⁵ yderligere leddelt, så at ugift bares af ungarle, gift af mænd.

Et uddrag af smedelagets protokol i Århus for 1584 giver et tiltalende indblik i den kraft, hvormed denne gammeldags ånd endnu gjorde sig gældende. Det var i pestens tid. Der var derfor ikke blot megen tidsspilde, men også livsfare forbunden med, når smedemestre og svende skulle efter lagets gamle regler møde og bortbære, hver gang en „af laget“ var død, selv om det så kun var en kvindelig slægtning eller en dreng eller pige i en smeds tjeneste. Oldermænd sammenkaldte da alle lagsbrødrene, for en forsigtigheds skyld til „et fastende stævne“; thi havde de først drukket deres øl, turde de være blevet for modige. Og her spurgte han dem så, om de i denne farlige tid ville „indgange at følge deres døde og afgangne brødre og søstre til deres sidste lejersted med deres svende, piger og børn“. Da svarede alle lagsbrødrene: Ja! og en for en gik de frem og tog oldermænd i hånden på, at de skulle møde, „hvilken mands dør så liget ligger indenfor, under en halv tønne øl til vide [dvs. i bøde] og ingen nåde med i nogen måde“.³⁷⁶ – Der er i dette beskedne mod, der først bliver drabeligt i talen om det øl, der risikeres, noget eget hjemligt dansk.

Men der var tillige, særligt hos disse smede, en usædvanlig appel, der måske stod i forbindelse med, at de var øvede i ofte flere i takt at hamre på et og samme stykke glødende jern. Da alle andre i det følgende århundrede begyndte at løje af, holdt smedene på nøjag-

tighed til det yderste. Den gamle skik burde overholdes i hver sit stykke. Man burde ikke blot alle som en møde i sørgehuset og bortbære den døde. Men, når begravelsen var endt, skulle man i samlet flok fremdeles marchere tilbage til sørgehuset og først uden for dette træde af, til vidnesbyrd om, at nu var alt vel besørget, den døde afleveret efter bestemmelsen. År 1648 vedtoges det således på almindeligt stævne i Århus smedelag, at man ikke skulle på dette punkt tåle afvigelse fra gammel skik. Og da ved en begravelse året efter nogen forsømmelighed blev udvist, idømtes straks de skyldige tilbørlig straf: ti mestre måtte betale en bøde af en mark hver for ikke at være mødt, tyve mestre en halv mark hver for ikke at have fulgt med tilbage til huset.³⁷⁷

Det er de taktfaste trin af sådanne smedemestre i snesevis med det dobbelte antal svende i følge, der lader nutiden fatte den stemning, der måtte gribe de efterlevende, når *den dødes standsfæller* med ét trådte ind i hjemmet for at bære ham bort. Følelsen af noget stærkere, fremmed, afgørende greb alle.

Hvorledes skulle man modtage denne indbrydende myndighed? Ifølge ældgammel nordisk tankegang var der kun én værdig måde for et hjem at optræde på ved sådan lejlighed: straks at behandle de indtrædende som velkomne gæster ved at byde dem mad og drikke. Og ifølge samme tankegang var der for de fremmede kun én sømmelig måde, at erklære, at de ikke kom som voldsmænd: ved efter lidt nøden at tage til takke. I beværtnings form udveksledes gidsler, gaves og toges pant på en vis fællesforståelse.

I middelalderen havde selvfølgelig *bespisning* fundet sted, når liget bortbares. Men den var af en mængde hensyn blevet bestandig mere og mere begrænset og beskåret. Begravelsen fandt jo sted ofte dagen efter dødsfaldet, så nær i hvert fald, at det friske indtryk af begivenheden endnu spærrede for lysten til i den anledning at holde svir. Begravelsen foregik gerne tidligt på dagen. Var dette måske tilmed en fastedag, burde strengt taget ingen endnu nyde noget. Og blev der, hvad i reglen var tilfældet, læst en messe i kirken over den døde, og de færreste af følget den dag allerede havde været til messe, burde de jo efter katolsk skik vente til efter denne med at spise. Sind og tanker droges netop i retning af afhold og fællesoffer for den døde. Følget synes hyppigt ved denne lejlighed at være blevet

enigt om at skyde sammen til, at der kunne holdes en sjælemesse for den afdøde, et åndeligt måltid, så vidt forskelligt fra det jordiske.³⁷⁸ Bagværk og ølkande stod da vistnok ofte næsten urørte på skænken, et blot sindbillede, en hjemmets velkomst, der havde opfyldt sit hverv alene ved at skottes til.

Men alt dette blev anderledes efter reformationens indførelse. Når der nu mellem død og begravelse ventedes flere dage, ja indtil seks uger for en adelsmand, kunne sindet nok have en lille forfriskning nødig til at sættes i stemning ved. Fastedage var nu afskaffet, og alt var køddage for Herren. En morgenopstrammer just ved denne lejlighed dannede en naturlig afslutning på „ligvagten“. Og nu, da al den Satans overtro med messe og deslige var bortfaldet, hvilken art sammenskud kunne da vel både den afdøde bedre, end når to bægre mødtes, og et par ligestemte sjæle drak en god tår på hans velgående! Af fuldt hjerte bød da hjemmet nu den indtrædende flok, „den afdødes standsfæller“, velkommen. Og på uskrømtet, gammeldags vis gav disse det ene rette svar ved hjerteligt at tage til takke.

Der kan ikke være tvivl om, at den nye, fulde forståelse af den gamle skik udstrålede fra *adelens begravelser*. Men i et nu fængede den gamle tankegang hos alle, høje og lave. Det 16. århundrede havde knapt passeret sin middagshøjde, førend det lyste over det sjældne syn, et endrægtigt folk. Ja, Nordens enhed var på dette område en fuldendt kendsgerning. Vel myrdede svensk, dansk og norsk fremdeles hinanden i Den nordiske Syvårskrig. Men de mødtes i det væsentlige: at tømme et højt bæger for de afdøde fra tidlig morgenstund ved begravelsen.

Hvor højt dette bæger var, og hvor livligt alt gik til, hvad enten frokosten som hos adelen forfinet betegnedes blot som „vin og konfekt“ – „du skal, når Adam Normands lig udbæres, alene lade bordene tilrede med konfekt og lade give vin“³⁷⁹ – eller frokosten hos andre mere ærligt angaves som *sulemad* og *sjæleøl*, det viste sig i virkningerne. *Man kom i stemning*. I rigtig glad stemning. Denne kunne naturligvis overdrives. Det var ikke blot på Gotland, at der måtte sættes straf for, at ligfølget mødte drukkent i kirken.³⁸⁰ Fra Norge hører vi om det samme. Da f. eks. biskop Jens Nielsen søndagen den 10. april 1594 holdt visitats i Mykleby Kirke, begyndte midt under prædiken kirkeklokkerne at ringe på kraft, og et

drukkent ligfølge trængte ind i kirken med deres bære. Bispem sendte klokkeren ned for at parlamentere med dem. Heldigvis var de gemytligt stemte og lystrede alle, da en af følget, Erik Kås' broder, kommanderede: „Lad stå' en!“.³⁸¹ Men det kunne også hælde, at de blev hastige og iltre. I Christian IV's norske kirkeordning af 1607 omtales det således som ikke usædvanligt, at de, der skal føre lig, drikker sig drukne, „så at de undertiden tabe dennem eller lader dennem slemmeligen falde“.³⁸² Fra en senere tid meldes fra Telemark, at følget plejede at køre i firspring, „som rasende mennesker på odinsk måde“ fra gården til kirken, hvorfor det også kunne ske, at når de kom til graven, opdagedes det først, at den døde var tabt undervejs.³⁸³ Det ville dog være uretfærdigt, at indrømme Norge nogen forrang. Tilstanden i Danmark ved adelige begravelser beskrives i et kongebrev af 1576 således: „Os er mangfoldeligen blevet berettet, hvorledes der holdes stor uskikkelighed, hvor nogen begravelse sker, med overflødighed udi mad og drikke, førend gudstjenesten sker og liget begravet, så en part af folket kommer drukne og fulde til kirken og forholder dem fast uskikkelige med bulder og skrig, hvormed undertiden gudstjenesten så forhindres, at præsterne med stor nød kunne fuldtgøre deres befalinger.“ År 1624 betegnede Christian IV det, der foregik, som „hedensk fylder i den afgangne til ære“.³⁸⁴

Men dette var som sagt kun overdrivelserne. Hovedvirkningen var en rigtig glad stemning, hvor man så lyst på livet, døden, alle de efterlevende og det salig lig. Det regnede med muntre indfald, klinkning og de bedste ønsker for den afdødes sundhed. Havde man ikke stået ham nærmere, kunne man altid, som skomagerne i Skælskør, drikke sig en glædesrus over, at den afdøde skulle to alen ned under jorden istedetfor måske at være endt 4–6 alen over jorden.³⁸⁵

Modtagelsen af „den afdødes standsfæller“ i sørgehuset blev da af den hjerteligste art under den lutherske form. Det 16. århundrede ud varede festrusen ved. Ubekendte fremmede, kærkomne gæster, ligbærere, hjertens venner gled for det omtågede blik sammen i ét som blot glade drikkebrødre. Men i længden kunne det ikke forblive skjult, at hvad her gav sig ud for frisk lutherdom var den løjerligste blanding af gammelt og nyt, forældet og upassende. Fra det 17. århundredes begyndelse fik man øjnene op, og med stigende iver søgte man at råde bod på alle urimelighederne.

Thi det var klart, at hvad der havde kunnet gå i en oldtid med svagere udviklede finfornemmelser, hvad en Skt. Knuds gildebroder i middelalderen endnu havde påtaget sig som en ydmygheds og kærligheds pligt, der havde værd for Gud, det skulle mangan nu have sig frabedt. Tidens retning gik jo netop bort fra de gode gerningers værd. At et medlem f. eks. af „Det danske Kompagni“ i København skulle møde 1615 og bære lig, hver gang en, der havde haft noget med laget at gøre, var død,³⁸⁶ det faldt lige så urimeligt, som om i vore dage et medlem af grosserersocietetet eller en skydebanebroder til stadighed skulle stille som ligbærer. Og tiden piske- de forståelsen ind. Thi den ene hærgende farsot efter den anden gjorde den gammeldags pligt både uoverkommelig og ulidelig.

Hertil kom, at det stående krav på beværtning kun vanskeligt kunne ske fyldest, hvor midlerne var små. Allerede Frederik II havde 1585 strengt måttet påtale den uskik i Skåne, Halland og Blekinge, at „standsfællerne“ i travle tider ikke ville møde, før- end de var sikre på, at mindst én tønne øl ventede dem.³⁸⁷ Dati- den savnede vel blik for det mislige i under pestforhold at over- drive øldrikningen. Venligt løb man tværtimod ud på gaden efter følget og bød dem endnu en efterslurk på vejen.³⁸⁸ Men hvor højt man end satte drik og en hæderlig rus, kunne man dog i længden ikke undgå, at i det mindste den fremmeligere bybefolkning lidt efter lidt forfinedes. Synet af et beruset ligfølge forekom fremmede stødende. Det var heller ikke ganske farefrit for den enkelte, når ligbærerne ikke havde magt over kisten. At begynde så tidligt var desuden for de fleste uvant. Dagen var lang, og Vorherre havde indrettet hver af dens tider til sit bestemte brug. Hvorfor ikke vente med rusen til efter kirken, når ens dont var omme! Gert Rantzau bestemte kort før sin død (1627), at der på hans begravelsesdag ikke måtte holdes gæstebud før end efter kirken.³⁸⁹

Fra mange forskellige sider bankede da i det 17. århundrede de nye krav på: faste ligbærere og ingen beværtning før begravelsen. Et utal af forordninger søgte i alle tre riger at bane vej for en bedre ordning. Men selv i København og i Stockholm nåede man først sent til en hensigtsmæssig omdannelse. Begge steder hjalp pesten 1710–11 godt på gled.

Hvad der i Nordens byer i det 17. og 18. århundrede voldte sær- lig modstand, var ikke blot den i reformationsårhundredet tileg-

nede vane til en munter morgensvir på begravelsesdagen, men tillige visse æresbegreber, der forbød, selv mod betaling, at være til tjeneste for hvemsomhelst. En nærliggende ordning i by ville jo have været den, at overdrage et eller flere håndværkerlag mod bestemt vederlag at besørge al ligbæring. Men håndværkerlagene så med foragt ned på f. eks. byens lavere bestillingsmænd og var ikke at formå til at hjælpe med ved sådannes begravelse. Et par eksempler til prøve. Da i året 1678 en bytjener i byen Slesvig mistede sin hustru, ville de af øvrigheden tilsagte borgere ikke bære hende til graven, fordi hun engang havde hjulpet rakkerens kone ved dennes forløsning.³⁹⁰ Da 1722 en vægter døde i Randers, vægrede det „ringe borgerlag“ sig ved at bære ham, og „vognmandslaget“ skyndte sig at ansøge stiftamtmanden om at måtte blive fri derfor.³⁹¹ I Århus klagede øvrigheden lydeligt over, at den ikke kunne få afdøde bysvende og rådhusstjenere i jorden. År 1717 måtte man ved en rådhusstjeners død gribe til det middel med vold at bemægtige sig handskemagerlagets ligbåre for at få den døde bortbåret. Men det krænkede handskemagerlag tog dette meget ilde op, mestre, svende og drenge samlede sig bevæbnede med økser og huggede til svar ligbåren i småstykker.³⁹² Under sådanne forhold var det en given sag, at ingen moderssjæl i Rudkøbing 1726 ville være ligbærer for natmanden, der var blevet stukket ihjel af skarpretteren. Hver ærlig borger foretrak en bøde på ti rdlr., der for byfogdens vedkommende endda blev ansat til det dobbelte.³⁹³

Med dette for øje vil det forstås, at det var en praktisk ordning, da man i København efter pesten 1710–1711 *overdrog studenterne at være ligbærere*. De repræsenterede jo i den offentlige mening en del af gejstligheden, den ene af de to parter – „standsfæller“ og kirken – der i umindelige tider havde kæmpet om retten til at bortbære døde. Skønt de hørte til den hidtil tabende part, kirken, havde de dog god øvelse, idet de ved gejstliges og lærdes begravelser var blevet anvendt som „standsfæller“. I det 17. århundrede benyttedes de meget hyppigt både i København og Odense, landets to lærde midtpunkter. Et par eksempler på slige forhold: år 1652 den 14. august var følgende sag til afgørelse i konsistorium: En flok studenter havde med udsigt til part i 20 – tyvel – speciesdaler „båret et lig for hr. Anders uden byen“. Men en af flokken var traskere end de andre. Hans navn var Snogius. Han annammede de tyve

specier, og sammen med nogle få udvalgte, „uden de andres vilje og samtykke, spenderede han dennem på et gæstebud udi Samsons Have“. De bedragne klagede til konsistorium. De måtte imidlertid nøjes med den magre erstatning: Snogius tildømmes at betale enhver af dem deres andel inden otte dage eller gå i carcer (fængsel).³⁹⁴ Så var der noget ganske anderledes hæderligt over, hvad den senere biskop Bircherod meddeler i sin dagbog fra ungdomstiden: „Den 27. april 1677 var jeg tilligemed de andre fattige studenter i vor by (Odense) med at udtage af Henrik Hönes gård afg. fru Elisabeth Friises lig og sætte det i ligvognen. Derefter blev vi, indtil ud på aftenen, i tolderens, Christen Westesens stue med vin og koldt køkken trakteret.“ Eller: „Den 1. august 1677 var jeg tillige med alle de andre studiosis, hvilke sig nu udi Odense opholdt, med at bære magister L. Stouds hustrus lig til sit lejersted i Skt. Knuds kirke, hvor bispen, mag. Thomas Kingo, ligprædiken forrettede. Om aftenen lod velbemeldte mag. Ludvig os, som havde båret liget, inde på et vinhus ad satietatem [rigeligt] traktere.“³⁹⁵

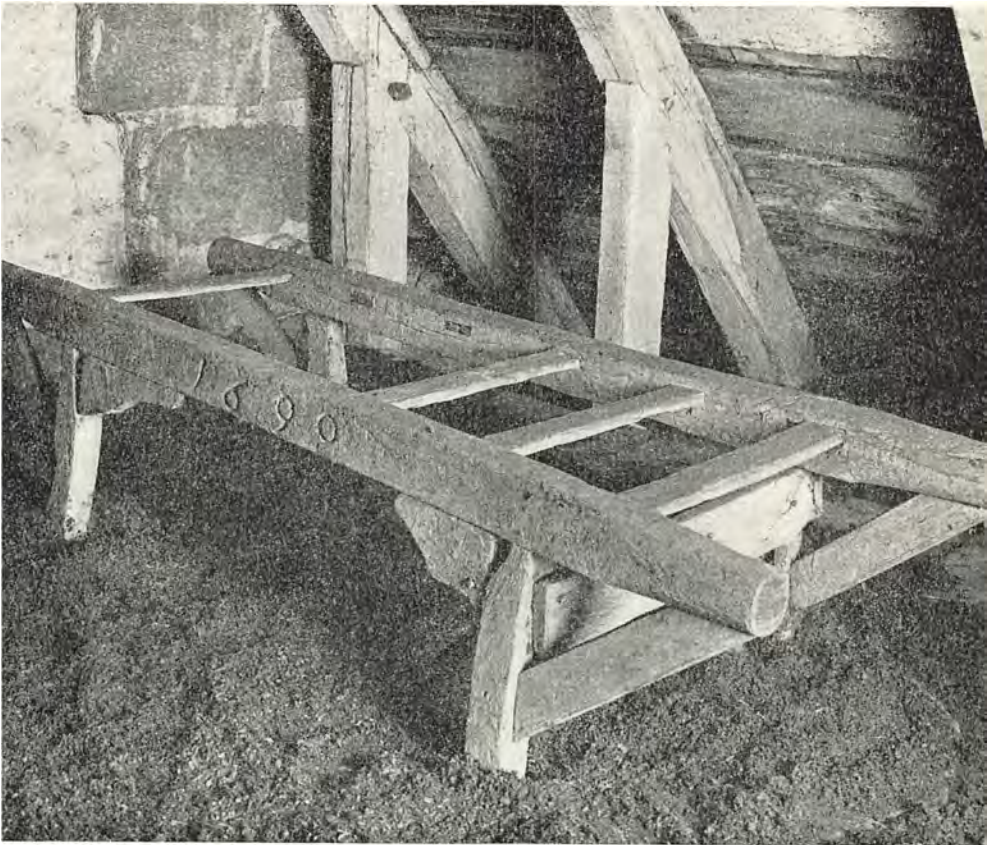
Det var dog først under pesten 1710–11 i København, at studenterne opnåede løfte om eneret til at være ligbærere i byen. Denne ordning vedvarede indtil 1859; dog blev det allerede 1792 tilladt dem at lade arbejdet udføre af lønnede ligbærere, der antoges af de teologiske professorer. Årstal som disse viser bedst, hvor dybt begrundet i forholdenes natur den gamle ordning havde været. Selv i Danmarks hovedstad stod endnu ved midten af det 19. århundrede den ældgamle hovedregel så nogenlunde ved magt. *Den afdøde udbæres af standsfæller* var kun ved tidernes ugunst blevet ændret til: udbæres af *gejstlighedens standsfæller*. Året 1859 betegnede derimod en hel omvæltning, idet alt, hvad ligbæring og i det hele begravelse angik, nu henlagdes under et særligt begravelseskantor, der styres af magistraten. Men hver gang der endnu den dag i dag skal vises en afdød særlig ære, ved militære begravelser osv., melder sig uvilkårligt den ældgamle regel på ny: Den afdøde udbæres af standsfæller. Intet under, at denne regel overalt i Norden uden for byerne fremdeles er eneherskende.

Når „standsfællerne“ i det 16. århundrede havde nydt deres mad og drikke, ordnede de sig for at udføre den handling, hvorfor de var kommet. Under almindelige forhold bragtes nu båren frem, og den

døde lagdes derpå. *Båren* – som nutiden stadigt omtaler og besynger, skønt brugen af den ved denne lejlighed for længst har tabt sig – bestod i sin simpleste form i en slags tremmet sengebund eller bred stige, der kunne bæres af to, en for og en bag. Stundom havde den tillige faste ben som en bærebør. I reglen bares den dog af flere end to, og ikke i hænderne, men hvilende på de bærendes skuldre. Derfor løb der ofte på de rigere udstyrede bærer to meget lange bærestokke langs med, men i nogen afstand fra stogens to ben, så at mange kunne bære på begge sider og mere end én for og bag, afløsning kunne ske ved, at nye enkeltvis trådte ind under og satte skulder mod stokken, uden at båren derfor behøvedes at sænkes. Her som ved en kiste i nutiden kom det væsentligt an på, at alle de bærende havde samme højde; de alt for høje måtte ellers enten gå i bøjede knæ eller bære hovedvægten. Endnu tæt ned til vore dage har den skik, at bære den døde på en bære på skuldrene, holdt sig på landet i Sønderjylland.³⁹⁶

Bære og bære var højst forskellige. De kunne være solide men tarvelige, som f. eks. de to, der leveredes 1583 af en snedker i København til Tårnby Kirke på Amager for lidt over fem mark stykket: Bærestykkerne svært træ, tremmelisterne påslået med søm, det hele mørkt ferniseret.³⁹⁷ Eller de kunne være hele pragtstykker, forfærdigede til en bestemt persons jordefærd. I Ribe havde man ved midten af det 17. århundrede et rigt udvalg af forskellige, lige fra de fattigste håndværkerlags til skipperlagets, hvorpå var malet: „Hvalfisken udspyende Jonas på land“, de fornemme købmænds bære og endelig den kostbare, der var lavet udelukkende til lensmanden Albert Skeels jordefærd.³⁹⁸

Brugen af bære var mindst lige så gammel som kristendommen i Norden. I middelalderen synes man oftere ved anselige begravelser at have ladet det løse bæreleje følge med i graven, men selve båren bragtes tilbage. Herfra stammede måske den gamle skik, at ligfølget fulgte tilbage til hjemmet og først opløstes uden for dette. Brugen af bære forudsatte, at den døde bares til kirke. Først da ligkister senere blev almindelige, blev det også mere skik, især på landet, hvor afstanden til kirke kunne være stor, at køre kisten til kirke. Men længe holdt endnu den gammeldags opfattelse sig – bårens sidste virkning – at en afdød kun sømmeligt stedtes til hvile ved at bæres til kirke.³⁹⁹ Omvendt blev med grund *forbilledet for en se-*

I nyere tid er alle blevet begravet i kister, og da kisterne har fået hanke, så de kan bæres uden videre, er ligbårene blevet overflødige. Traditionen har påbudt brugen af dem visse steder op til vor tid; men de fleste er gået til grunde. Denne ligbære, som ifølge det indskårne årstal er fra 1690, blev fundet på loftet i Borris Kirke i Vestjylland. (Nationalmuseet fot.).

neres tids ligvogne de første, der forvovent havde dristet sig til at køre med ligkister: *det 16. århundredes fruervogne*. Engang udfordrende nok i denne deres nymodens forargelighed, fik de, ligesom pibekraverne om de gejstliges hals, lidt efter lidt først glemselens tilgivelse og sluttelig ærværdighedens ærespris.

I den katolske tid havde det været skik, at gejstlige var til stede, når liget lagdes på båren. Og ganske naturligt havde der uddannet sig en art gudstjeneste ved denne lejlighed, hvor præsten bestænke-

de båren med vievand, slog korsets tegn over den døde, sang latinske salmer og lyste velsignelse, alt imens minderne fra den gamle, hedenske tid og tro også slog kreds, idet tændte lys eller fakler, godkendt af romerkirken, på oldtids vis viede rummet, skærmede og signede den døde. Så vidt vi kan skimte, tabte denne gudstjeneste ved båren i hjemmet sig i den første lutherske tid både i Danmark og Norge. I Sverige derimod, hvor så meget katolsk bevarede, holdt den sig indtil 1686, da det ved lov forbødtes præster at holde den såkaldte: „utfærdspredikan“, førend liget bortførtes fra hjemmet.⁴⁰⁰ I Danmark er skikken senere blevet genoptaget. Ved midten af det 19. århundrede beskrives forholdene på landet i Nørre- og Sønderjylland således: „Når folk er mætte, tændes lysene ved kisten, en salme synges, præsten taler stående for kistens hovedende.“⁴⁰¹ I København er skikken nutildags i stærk vækst. Det er ældgammel, hedensk og katolsk skik, der her atter kommer igen under moderne former.

Grunden til, at gudstjenesten ved båren i hjemmet afskaffedes ved lutherdommens indførelse, må vistnok kun til dels søges i, at præsternes antal blev nu så meget formindsket. Ved større adelige begravelser mødte de i mængde nok, men blev her alligevel kun brugt rent dekorativt. De synes ofte før begravelsen end ikke at være kommet længere end til gårdspladsen, end ikke op i salen, hvor den døde stod. Sagen var, at når der allerede for flere uger siden var blevet holdt både „ligklædegilde“, „kistelægsgilde“ og afskedsgilde, da kisten blev lukket, så var der fornuftigvis ikke mere at gøre end blot at føre kisten til kirken, og der holde en kirkelig fest.

Denne fremgangsmåde, der altså faldt naturlig ved de sene, adelige begravelser, hvor der anvendtes kister, synes snart også at have bredt sig til borgere og bønder, hvor der endnu brugtes hurtig begravelse på bære. Man hører heller intet i Danmark og Norge om præsts nærværelse her. Den dybere grund var uden tvivl den, at overalt, hvor katolicismen veg, brød ældre skikke og minder frem og besatte den ledige plads. Hvad der foregik, måtte da virke gripende ved sin egen betagende magt, uden gejstlig fortolkning. Den døde indhylledes i vokslagenet, lagdes på båren, det kostbare tæppe bredtes som over en sovende i sin seng, slægt og venner tog afsked. Her, hvor alt det, vi kender fra adelig ligfærd, foregik ligesom med forkortede linjer og tæt op til dødsfaldet, faldt det måske sværere,

på ny, luthersk vis, at ende i drikkelag. Men vin og øl virkede dog ikke anderledes i by og bondehus end på herregård. Her som hist trådte til sidst en rørt bægemand frem, udbragte skålen for den døde, og alle de andre stemmede i med. I Skåne omkring 1850 var det „traktören“ (køgemesteren), der havde den pligt, lige før kisten udbares, endnu en gang at drikke gæsterne til, „hvorefter enhver af disse drak sin døde kristendomsbroders eller kristendomssøsters afskedsskål“.⁴⁰² Når båren i det 16. århundrede endelig løftedes lidt kejtet op på skuldrene, eller kisten bares i hænderne blandt svinglende mænd, så lignede „standsfæller“ og slægtninge påfaldende hinanden. Kun én eneste turde man med sikkerhed gå ud fra var ædru, den afdøde.

For vor tid står et *ligfølge af berusede* som højst utiltalende. Der er et misforhold mellem sagens alvor og dens form, der støder os. Ganske på samme vis ville datiden dømme om os, hvis den kunne se op og blive vore følelser og vor færd ved lignende lejlighed vár. Den ville – ud fra sit synspunkt med rette – bebrejde os, at vi, skønt ædru, glemmer, hvad den trods sin rus formåede fuldt at huske: det væsentlige.

Thi det væsentlige var jo, og må fra en vis side set, som vi tilslører, altid være: her foregår en retslig handling, en udsættelsesforretning. Det levende samfund sætter ifølge sin magtfuldkommenhed den afdøde ud, fører ham bort fra hans tidligere eje. Dette må ske hensynsfuldt, men eftertrykkeligt, med iagttagelse af alle de former, der udelukker, at den afdøde skulle føle sig beføjet til at medtage noget, endsige vende tilbage på ny.

Målt med denne målestok, oldtidens simple, dengang atter genoptagne forklaring af, hvad her foregik, skifter det 16. århundredes optræden præg, bliver mere forståelig og naturlig. Et spørgsmål, *om ikke netop rusen var en hensigtsmæssig form*, hvorunder det hele lettest lod sig udføre. Som olien, hvori grækerne på øvelsespladsen indgned deres blottede legemer, som olien, der fyldtes på lampen, eller i vore dage påhældes maskinens dele, således virkede rusen her. Den sikrede mod sindsbevægelsens for stærke overgange, lagde sit dække over den alt for nøgne virkelighed, øgede tankens blus og satte de to parter i stand til at bevæge sig mod hinanden uden alt for stor gnidningsmodstand. Hvis vi kunne frigøre os for alle religiøse,

æstetiske og andre tilvante hensyn og se sagen alene med datidens øjne, ville vi bag rusens dække til vor forundring opdage en helt anden verden: en myldrende vækst af kærlig hensynsfuldhed, ældgammel erfaring, snu frygtsomhed, en rigdom af liv, der et øjeblik kunne bringe os til at vakle og spørge: Er det ikke hin tid, der var ædru, vor, der er sløv og omtåget?

Sit højeste udtryk nåede den under rusens form skjulte kærlige hensynsfuldhed, når båren, idet den udbares, med ét standsede midt i udgangen. Tidligere var det de levende, slægtninge og standsfæller, der havde hædret den døde i anledning af hans „udfærd“, sagt ham farvel og ønsket ham alt godt. Nu, på tærskelen standsede den bortdragende, og under åndeløs stilhed *kom turen til den døde at tage ordet*. På den dødes vegne talte en veltalende mand, der bød hjem, slægt, venner og standsfæller farvel og bragte hans tak for hver dag, han havde levet blandt dem. Denne hilsen fra den døde kaldtes i enkelte egne af Norge for „skilsmål“⁴⁰³ (skilsmæle), i andre med det ligeledes gamle udtryk „at skille for skålen“.⁴⁰⁴ Efter at begge parter således havde haft ordet, kunne man nu skride til fuldbyrdelsen. „Efter tiltale, gensvar og denne sags lejlighed“ kunne retten nu ske fyldest.

Man tager næppe fejl, når man i disse *to former for mæle – de levendes og den dødes* – ser spor af de ældste nordiske begravelseskikke. Katolicismen havde vel ændret dem lidt og søgt ved at få tag i dem ligesom i „testimoniet“, der oplæstes ved graven, at kristne alt det gamle hedenskab. Men endnu i det 16. århundrede var trækkene tydeligt bevarede. En viking ville hos sine kristne efterkommere i Norden have kunnet genkende: slægtens mæle i hallen, den dødes genmæle, idet han skiltes herfra, og endelig lovtalen over ham, *hans eftermæle*, der lød over ham til det samlede folk ved graven.

Det er ret oplysende at se, hvorledes i England de samme tre oprindelige led forskød sig på anden vis, men i ikke meget forskellig ånd fra den i Norden. I det 17. århundrede var i England den af dødes „genmæle“ forlagt til testamentet, hvori det nu var skik at bringe sine venner en sidste gemytlig hilsen ved at bestemme en vis sum til „at drikke for ens sjæl“. „Mæle“, og „eftermæle“ kom derhos ikke længer i rette følgeorden, men var blevet samtidige, som kan ses af følgende rejsebeskrivelse fra 1672: „Jeg var til stede ved en lords begravelse i Shrewsbury. Da slægt og venner var samlede i den

dødes hus, gik en præst midt ind i værelset og holdt for selskabet en ligtale, hvori opregnedes den dødes store handlinger, hans dyder, hans egenskaber, hans adelstitler, og hele hans families. Det må bemærkes, at under talen stod der på kisten et vældigt bæger vin, hvoraf enhver drak på den dødes sundhed. Da dette var endt, tog seks mand kisten på deres skuldre og bar den til kirke.“⁴⁰⁵

Men man var i det 16. århundrede i Norden kommet sammen for andet og mere end for at sige smukke ord. Det var en udsættelsesforretning. Den burde udføres ganske vist med kærlig hensynsfuldhed, men tillige så eftertrykkeligt, at den døde hverken fik lejlighed til at tage noget med sig eller skulle falde på at vende tilbage igen.

For at sikre sig i så henseende, iagttoges der en mængde forsigtighedsregler, anvendtes der alle mulige kneb, som århundreders erfaring havde lært at anse for de sikreste. Ingen var så beruset, at han jo nok huskede, at stålet på den dødes bryst skulle fjernes, før end båren bares bort. Til gengæld blev hesteskoen over indgangsdøren sat godt fast, for at den døde ikke skulle vende tilbage ad den vej. Selv i det højtidelige øjeblik, da båren standsede i udgangen, og den døde sagde sit farvel, var der meget at tænke på. Båren skulle sænkes tre gange. Var det én gang for hver af personerne i treenigheden, eller for hvert af Tors tre hammerslag, hvormed hjemmet nu tilsløges den nye ejer? Men hvor var udgangen? I reglen benyttede man ikke indgangsdøren, thi ad denne kunne jo den døde, når

Billedet på følgende opslag:

Frederik II's begravelse i 1589 gav anledning til den første fremstilling af en sådan begivenhed her i landet. Her er begravelsestoget opmarcheret i siksak-sving, for at alt kan komme med i opslaget. Det har det naturligvis ikke været i virkeligheden. Forrest går syngende skoledrenge. Derefter følger medlemmer af det kongelige kapel – forrest en mand, der bærer to pauker på ryggen, og følges af paukeslageren. Studenterne går med lys i hænderne. Siden følger de kongelige heste. Derpå kommer to herolde med heroldstave. Foran kisten frembæres rigsregalierne – æble, scepter, sværd og krone. Efter kisten går den 11-årige Christian IV ledsaget af sin morfader hertug Ulrik af Mecklenburg. Først langt nede i rækken af sørgende finder man kvinder. Enkedronning Sofie og datteren Elisabeth er de første. De ses lige neden under mændene med regalierne. Til allersidst kommer medlemmer af byrådet i København. (Res Gestae Frederici Secundi).

han vendte tilbage, gå ind igen. *For at vildlede den døde* satte man enten båren ud gennem et ad vinduerne, der til daglig var tilspigrede og straks efter spigredes til på ny. Eller man fulgte den vistnok ældre skik, *brød hul i gavlvæggen* og løftede båren ud herigennem. Spor i muren af sådan „ligport“ kan endnu påvises i gamle, vestjydske gårde.⁴⁰⁶ Hullet skulle være tilmuret, førend følget vendte tilbage fra kirken. I Sjælland synes man stundom at have foretrukket at lade denne udgang forblive indtil næste gang, men selvfølgelig omhyggeligt aflukket. På gamle sjællandske bøndergårde kan derfor af og til ses en grøn- eller blåmalet dør i gavlvæggen ud fra storstuen. Ukyndige tager den for en havestuedør. Men den brugtes kun ved to lejligheder: ved begravelse eller som nødudgang, når ved ildebrand det brændende stråtag var skredet ned for den sædvanlige dør i langvæggen.

Næppe var den døde vel ude af huset, førend en stærk travlhed her begyndte. Hyppigst kastedes en gammel sko efter den døde, det sikre middel mod at vende tilbage, der jo som bekendt endnu anvendes i England ved anden lejlighed, men i lignende hensigt: når en brud forlader fædre hjemmet. Ligeledes kastede man gerne vand efter båren, især det vand, hvori den døde var blevet tvættet. Inde i huset ytrede travlheden sig især ved rengøring, ikke af sundhedshensyn, men af retslige grunde. Hjemmet var tilfaldet ny ejer. Hvert spor af den gamle ejer med derpå grundet panteret skulle skyndsomst udslættes. Derfor skulle den halm, hvorpå den døde havde „ligget på strå“, samme vej som badevandet, af sted efter den døde. Enten løb man ud på marken med det og brændte det dér, eller man stoppede det hurtigst muligt i ovnsmundten, og lod det som ild og røg fare væk op i luften. Kløge folk mente, at hvor røgen drev hen, forestod det næste dødsfald. At rengøringen ikke var af hygiejniske grunde fremgik af, at der sparedes på vand. Derimod spredtes der alle vegne, især i indgangen og rundt om huset, frø, stundom humlefrø, helst *hørfrø* i rigelig mængde. Dette var et af de sikreste midler mod gengangere. Ingen død kunne betræde et hus, førend han havde talt dem alle sammen.

Hjemmet var hermed sikret mod den dødes tilbagevenden. Særlig betænksomme havde derhos stiltiende anbragt nåle under den af dødes fødder, der ville volde ham pine, for hvert skridt han tog, om han vendte tilbage. Men hermed var ikke husets eller gårdens besæt-

ning og rørlige ejendom forvaret. Hvad om den døde tog en del af sit fordums eje med sig? Ud måtte man til bistaderne med deres flygtige beboere. Man snakkede godt for dem, løftede staderne af brædtet, hvorpå de stod, og satte dem ned på jordens faste hjemmegrund, eller man bandt det pyntelige, hvide sørgeklæde endnu fastere om dem. Ingen skade, om det et par timers tid udtrykte dybeste sorg og skjulte kubens mund, så udgangen var spærret. Lænkehunden fik hørfrø om sit hus, frisk halm og ekstra forplejning. Men med hensyn til heste og køer var fremgangsmåden forskellig. Nogle lukkede dem forsigtigt inde. Andre lod dem i drift følge ligfølget på vej, men lod dem derpå standse ved korsvej eller vendte leddene efter dem, så at den døde ikke kunne kende retningen, når han ville tilbage for at hente dem. Grunden til uvisheden om de ene rette midler her var uden tvivl den, at romerkirken tidligt havde grebet ind på dette område og forvirret begreberne. Den hedske oldtid synes her at have været højmodig. *En hest* fik den afdøde høvding med sig i højen for at ride til valhal. Og *oksen* i ligfølget slagtedes og fortæredes, den døde til ære. I middelalderen inddrog romerkirken både hest og okse som gaver til kirken mod at holde den døde skadesløs.⁴⁰⁷ Nu i den lutherske tid sås vel både hest og ko i følget. Men, hvor de så blev af, den døde fik ikke godt af dem. Mon det var grunden til, at man ofte efter dødsfald morgener i rad traf salig herrens hest svedig og udaset i spiltovet? Ofte syntes også den øvrige besætning at skæmme sig. Den tidligere ejer tog kreaturet til sig. Klogt gjorde da den arving, der fromt på gammel vis tog tre håndfulde af fædrejorden med sig og lod dem glide ned med i graven til den døde. Det var et sindbillede på, at gårdens jord endnu var hans. Lad være, at denne art af jordpåkastelse var snævrere i sit syn end den kirkelige, der fortrængte den. Den var almenfattelig, ættekær og fortrædige ingen. Hvorfor som præsten håne den døde med, at han kun var støv! Bedre at glæde ham med, at den gamle odelsgrund endnu var hans og fulgte med ham. Så behøvede han ikke at vende tilbage.

Under endnu langt flere former end de her antydede⁴⁰⁸ udtrykte datiden sin forståelse af, hvad der foregik, idet den døde udbares. Retshandlingen var som levende virkelighed mærket af livets farver; det eje, der skiftede ejer, var jo aldrig i to tilfælde ganske ens. Hertil kom, at de hensyn, der var at tage, vekslede, alt eftersom

den døde var barn eller voksen, mand eller kvinde, herre eller tyende, land- eller bybeboer.

Men ejendommeligt var dog det for alle fælles: Spændvidden i følelser over for den afdøde, der på én gang var de efterladtes bedste ven og argeste fjende. I denne modsigelse lå et udtryk for selve dødens uforståelighed. Intet under, at man heller ikke retsligt kunne klare spørgsmålet. Det lod sig kun lempe og linde ved en rus.

17

Når båren eller kisten var bragt ud af huset, kunne *ligtoget* sætte sig i bevægelse. Dette kaldtes dog sjældent „ligtog“, men næsten altid „proces“ eller „procession“. Der var naturligvis stor forskel på et sådant tog, alt eftersom det foregik i by eller på land, og om den, der begravedes, var fattig eller rig og velbekendt. Og dog var, i det mindste set med nutids øjne, lighederne de overvejende. Ved enhver begravelse, hvad enten den afdøde havde været højt eller lav på strå, mødte man i betydeligt antal. Og ligfølgets orden var altid én og samme.

Dette *talrige møde* var ikke blot et udtryk for ærefrygt over for døden og den døde. Det var en naturlig samlingsform for lag, by og landsdel, et enhedsudtryk, hvori samfundet ubevidst nød sig selv. I en tid, der var fattig på begivenheder, uden aviser og offentlige forlystelsesanstalter, afgav selv en middelgod begravelse et kærkomment påskud til at se, ses og veksle nyheder. For med et par eksempler at belyse fuldtalligheden, så vedtoges det i Randers 1609, at „når nogen borger eller borgerhustru, præst eller præstehustru ved døden afgår, da skal alle borgere under en tønne øls fortabelse være forpligtede at følge deres lig til deres lejested“. ⁴⁰⁹ For gejstliges vedkommende bestemtes det gentagne gange på landemoder i Skåne, Sjælland, Fyn osv., at når en præst døde, skulle alle hans embedsbrødre i samme provins vise ham ære ved at være til stede ved hans begravelse, dels for at trøste enken, dels for at give den gemene mand (*rudis populus*) et godt eksempel. ⁴¹⁰

I reglen samledes følget i og uden for den afdødes bolig og ordnede sig i rækker til tog. Kun ved meget store begravelser samledes de på forskellige steder og drog herfra hen til sørgehuset. Således

f. eks. ved Gert Rantzaus begravelse 1627 i Kiel, hvor Christian IV og hans følge kom vandrende fra slottet, klosterjomfruer og fruer fra et andet sted, ridder- og borgerskabet fra rådhuset, for alle ud for den gamle rantzauske gård at slutte sig sammen til ét optog.⁴¹¹

Ordenen i ligtoget var altid en og samme. Foran den døde gik: *skoledrenge og præster*. Efter den døde: *slægt, venner og bekendte*. I dette sidste, det egentlige „følge“, gik mændene altid forrest; sidst kom „fruentimmeret“, grundtanken var denne: Efter at den døde havde forladt sit gamle hjem, *gik hans tilkommende vært, kirken, i spidsen* for at vise ham vej til det nye hjem. Omkring den døde gik de, der betegnede hvem han var, hans standsfæller, der bar ham, hans livhest, hans hæderstegn osv. Bag efter fulgte hele menigheden. Forrest de mere dristige mænd. Bag efter de frygtsommere kvinder. Dette var dansk tankegang, således som den gjorde sig gældende i det 16. og langt ind i det 17. århundrede. Vi kan følge denne ordning lige fra Ålborg 1557⁴¹² til Cort Adelters begravelse 1676 og senere. Der hørte et højtryk af hensyn til for efter udenlandsk skik blot at fravige den så meget, at en mand eller to fik lov til at „lede“ de fornemste af „fruentimmeret“.

Hvad enten et ligtog da slyngede sig gennem byens gader, eller det gik fra herregård til sognekirke, mellem snedriver, eller mens lærken sang over rugvangen, og byhjorden fra fælleden gumlende så til, tog det sig i de store træk nogenlunde ens ud. Dreng og præster forud, mænd og kvinder efter den døde. Alle sortklædte foroven og mere eller mindre tilsølede forneden. Thi om så gaden i dagens anledning var strøet med grønt, hørte der tørke til, for at dens uføre skulle være udtørret. Og vejenes dybe hjulspor husede som regel kun støv eller ælte. Men man skulle ikke have været vidne til mange ligtog, førend man med sagkyndighed kunne udtale sig derom, ramme på en prik, om begravelsen med rette måtte kaldes „skarns“, slet og ret „i Herren“, „ærlig“ eller endog som f. eks. Sidsel Niels Parsbjergs „herlig“,⁴¹³ ja, som Herluf Trolles „mere end kongelig“.⁴¹⁴

Allerede på de forreste peblingegeledder kunne man mærke, hvad det var, man her var med til. De små gavtyve havde tydeligt fært af, hvad der kunne falde af ved denne lejlighed, og hvorledes man derfor burde opføre sig. Det kendtes allerede på antallet. Jo færre, des ringere udsigter og derfor også des vanskeligere at holde styr

på. I København var naturligvis målestokken i så henseende finest. Her gjaldt år 1577 én klasse drenge fra Vor Frue Skole – en „lectie“ eller, som det udtaltes, en „lejse“ – for yderst tarveligt. Skønt det var 20 latinskoledrenge, fik de med samt deres hører kun tre ort for deres ulejlighed, og udsigterne i retning af glæde var lurvede. For to „lejser“ var prisen 1 gammel daler. Det eneste sømmelige var naturligvis at have hele skolen med. Men selv heri var der grader, som alle fra rektor til den mindste pebling hurtigt havde øje for. Lå der kun almindeligt sengetæppe på den døde, var skolen ikke mere værd end to gamle daler. Dækkedes den døde derimod med engelsk klæde, steg skolen i pris til 2½ daler. Meget betegnende var den bestemmelse, som Sjællands biskop, universitetets rektor, professor Niels Hemmingsen og flere andre var gået ind på at her måtte tilføjes. Når betalingen for skolen, vurderet efter det engelske klæde, ikke erlagdes, *skulle skolemesteren og peblingene have lov til at bemægtige sig klædet* og beholde det, lige indtil de fik deres 2½ gamle daler. En bestemmelse som denne maler tiden. Det var varm følelse for den nye institution, skolen, der jo nu efter reformationen skulle, udsondret fra kirken, prøve, skønt luvfattig, at stå på egne ben; og det var billig misfornøjelse med tidens hoffærdighed, der tilsammen havde dikteret denne bestemmelse. Men dog må det have været et løjerligt syn, når den sidste salme: „Nu lade vi hannem da sove i fred“ var udsunget, at se Metropolitanskolens rektor i spidsen for sine brave ile frem for at rive det sorte engelske fra båren til sig, medens familien endrægtelig søgte at værge det. og kræmmeren, der endnu ikke havde fået sine penge derfor, i spænding så til. Så var det et langt mere tiltalende billede det andet, som bispen og universitetets rektor også gav udkast til: Overenskomst med adelsfolk eller fremmede, der ønskede skolesang. Over for disse måtte skolemester og hørere slå streg over takst og forlange, hvad de kunne drive det op til. Tre fjerdedele af byttet måtte de „dele indbyrdes, som de bedst kunne“. Men fjerdeparten skulle her som altid tilkomme peblingene. ⁴¹⁵

Med kendskab til datids skoleskik var det måske ikke så urimeligt, hvad gode betalere stundom tillod sig: at tage styret fra rektoren ved at underordne ham overkommandoen og således hindre det livlige fortrav i alt for frie bevægelser. Ved fru Margrethe Valkendorfs begravelse f. eks., i februar 1585 fra Glorup, gik Svendborg Skole i

spidsen. „Hver af dem fik, som mig er sagt, to eller tre alen engelsk“. Men forud for skolen „red nogle hofmænd på heste“,⁴¹⁶ for som adjutanter at indramme toget. Gik skolepersonerne for hurtigt på eller brød ordenen, kunne hestehalerne vel daske dem i geled. Med sådanne forhold for øje må man i øvrigt give Fyns biskop ret, når han allerede en snes år forud udtalte, at det var svært for peblingene „især hvor lang og skiden vej er til kirken, at undgå at falde med lysene eller trænges ud i dynd og dræk mellem vogne og heste, synderlig om vintertid, og derover fare ilde, hvilket ikke tilbørligt er“.⁴¹⁷

Hvad der på nutiden gør et endnu stærkere indtryk er, at denne skolebørnenes optræden ved begravelser ikke blot var noget, der kunne falde for, men hyppigt endog udgjorde deres hovedvirk-somhed. Stockholms Skole f. eks. deltog 1634 i 258 begravelser, 1635 i 275, ja 1638 endog i 304.⁴¹⁸ Regnes hver begravelse med efterfølgende forsøg på at knibe sig ind til spisning i sørgehuset for at have optaget resten af den dag; og tages billigt hensyn til, at skoledrenge også skulle synge og opvarte ved barsler og bryllupper, så synes der for skolerne i de større byer overhovedet slet ikke at være blevet nogen tid tilovers til undervisning. Man glemmer herved dog, at morgenprygl ti-tolv år i rad af en fra gårsfesten fordundet skolemester vel måtte, i den modtagelige alder, kunne terpe credo, nogle latinske salmer og de behørigte gloser og ramser ind. Nutiden korsor sig over slig form for undervisning. Også datiden slog kors og velsignede den. Og med rette, thi *hin skole var nøje knyttet til livet*. Den bibragte alle de små vordende gejstlige den latin, der nu en gang var fornøden i verden som mærkeblæk på åndens udvalgte. Men derhos lærte den dem at optræde rettelig ved livets de store hovedbegivenheder: barsel, bryllup og begravelse, med samme deltagelse i glæde og sorg syngende at føre an i Herren, bjærge føden, klare sig på livets opkørte vej, såvel for venners puf som for hestetramp af adel og bønder. Og hvor fint afpasset var ikke det hele! Her behøvedes intet statstilskud. Selve skolens lære for livet tjente til dens *underhold*.

Skoledrenge havde to opgaver ved begravelse: at synge salmer og bære lys. *Salmesangen* skulle nok strengt taget først begynde, når toget nåede kirken. Biskop Niels Jespersen i Fyn søgte i hvert fald

1566 for sit stift at slå denne regel fast: „Når liget føres af gårde, er ikke behov, at skolemesteren med sine peblinge skulle dér straks noget sjunge, men må forholdes så længe, til liget kommer for kirkedøren.“⁴¹⁹ Dette stred dog for meget mod gammel skik. Sangen gav jo netop toget sit præg og sin anseelse, for ikke at tale om det afgørende, at den skræmte Satan væk. Både i by og på land fik man da i reglen, om ikke på anden måde, så ved løfte om lidt ekstra betaling, sangen i gang, når toget begyndte. Ved den ovenomtalte vinterbegravelse på Fyn 1585 hedder det da også naturligtvis om peblingene, at de trods viftende hestehaler og anden forhindring „sang stedse, fra liget kom fra Glorup, og til det kom i kirken“.⁴²⁰ I overensstemmelse hermed berettes det et hundrede år senere om forholdet hos bønderne på Bornholm: „Hele vejen fra gården til kirken, om det end er en fjerdingvej lang, synges over liget.“⁴²¹

I *Norge*, hvor befolkningen var fåtallig og afstanden til kirke ofte meget lang, faldt det vanskeligt at blive ved med salmesangen undervejs. Her udformede sig den skik, der muligt går langt tilbage, at for hver gård, man drog forbi, blev der sunget en salme. Det var en afskedshilsen fra gården, hvad enten dens beboere havde været med i følget fra først af, eller først nu efter endt salmesang kom ud af grinden og sluttede sig til det. Endnu 1785 hedder det fra Gudbrandsdalen: „Liget besynges på vejen til kirkegården for hver gård, de komme forbi.“⁴²² Den samme skik, hofkultiveret i Danmark, tog sig under Enevælden således ud: Ved grev Danne-skjold Laurvigens begravelse 23. september 1696 i København „blev udi Vor Frue Kirke holdt en skøn sørgemusik, og på hjørnehusene, hvor liget blev båret forbi, i lige måde musiceret“.⁴²³

Det ville i det 16. århundrede have været en betydelig hjælp for de salmesyngende, om de stundom kunne være blevet afløst af musik, der jo som bekendt også kyste fanden bort. Men piber og trommer brugtes kun ved glædelige lejligheder, når det gjaldt om at værne en brud eller en udøbt. Den døde fik i Danmark nøjes med salmesang. Selv ved Frederik II's begravelse 1588, hvor dog musikanterne fulgte med i toget, tav de. „Trompeterne havde på sørgelig vis nedlagt trompeterne på deres aksler, overdraget med sort slør og silke.“⁴²⁴ Først under Enevælden, da alt, hvad begravelse i Danmark angik, nåede sit højeste flor, begyndte man her at anvende instrumentalmusik ved større ligtog, i lighed med hvad der

alt havde fundet sted ved den udvalgte kong Christians [Chr. IV's søns] begravelse 1647. Denne langt kostbarere form for toneværn om den døde fortrængte så efterhånden ikke blot fanden, men også peblingene og deres billige sang fra ligtogene. Ved forordning af 7. november 1682 forbødes al sang af skolebørn på vejen til kirke såvel i købstæder som på landet. Børnene måtte kun „møde i kirken og dér sangen forrette“. I Norge var savnet af skræmmestøj i mellemrummet mellem salmerne dog alt for føleligt i det 16. århundrede. Vel hujede og hvinede nogle af det berusede følge efter evne. Men dette slog dog måske næppe til. Man tyede da til det middel, i mellemrummet mellem salmerne at *ringe med bjælder undervejs*. Det lå så nær i et land med megen kanefart. Christian IV, der ikke var hjemmevant med denne form for djævlebesværgelse, forbød – uvist dog med hvilket held – i sin norske kirkeordinans af 1607 både „bjældeklang og andet sådant aberi“.⁴²⁵

Det ville måske både i Danmark, Norge og Sverige have set galt ud med den dødes fred undervejs, hvis denne alene skulle have været skærmet ved salmesang og støj. Selv om, som ved hertug Hans den Ældres begravelse i Slesvig 1581, ikke blot små og store skoledisciple – peblinge og degne – men også de bagefter kommende præster alle stemte i med,⁴²⁶ ville det dog måske næppe have forslået. Heldigvis kendte man et andet, ældgammelt og prøvet middel mod den onde: *ild*. Skoledrengene bar derfor tillige lys for den døde.

Lutherdommen kom over for disse lys i en meget vanskelig stilling. At ildflamme var et yderst virksomt renselsesmiddel, der fordrev alt djævelskab, derom havde fra umindelige tider alle været enige og var det fremdeles. Den sandhed måtte anses for uomtvistelig. Men ulykken var, at romerkirken havde godkendt denne sandhed og derhos gjort den frugtbar ved at erklære det for en god gerning at bære lys for den døde og derefter skænke dem til kirken. At sådan gerning havde været „fortjenstlig“ også for kirken, derom vidnede kirkens forøgede voksbeholdning efter hver større begravelse. Enhver havde kunnet se, hvor det gode voksede. Men sligt ugudeligt ukrudt og Satans overtro burde nu luges op med rode. „Gode gerninger“ havde nu aldeles intet værd. Menneskene frelses ved troen alene, – og så naturligvis fra djævelens vold på vejen til graven ved hjælp af lys. Men det at bære slige lys og altså frie sin

næste fra djævelens vold må ingenlunde regnes for en god og fortjenstlig gerning, thi der gives overhovedet ingen sådanne.

Det var denne simple og klare sandhed, det gjaldt om nu at gøre samtiden forståelig. Med sømmelig lempe naturligvis. Thi lys præger. Og adelen havde vænnet sig til just på disse lys at anbringe deres og deres aners våbenmærker, så at lysene her gjorde dobbelt godt ved tillige at oplyse enhver om, at man også var kommet af godfolk. Derfor måtte nu kirken fast, men varsomt oplyse menigheden om, at det var urigtigt at bære lys ved denne lejlighed, om end det fra en vis side set var rigtigt, så at man altså burde ophøre hermed, om end man naturligvis gerne kunne blive ved.

Biskop Niels Jespersen i Fyn påtog sig 1566, efter anmodning af Frants Brockenhuus til Egeskov og på befaling af kansler Johan Friis, at klare dette med mere for adelen i sit stift.⁴²⁷ Han satte over den egentlige vanskelighed ved et ordspil. Adelen, sagde han, vil jo endelig blive ved sine forfædres skik med de mange lys, der bæres for den døde. Meningen hermed har fra begyndelsen af været den, at sligt skulle tjene den dødes sjæl til des ydermere saligheds bistand. „Men sådan vantro og afgudisk mening er nu, gudskelov! udi dette klare evangeliis lys fast alle vegne udi fleste parten deres hjerte så formørket, ja aldeles udslukt formedelst Guds sandheds bekendelse, at man sådanne lys aleneste bruger til en hæderlig siring udi de dødes begravelse; thi kunne samme vel tilstedes, så længe de ikke misbruges“. Ordspillet var godt valgt. I evangeliis klare lys blev selv overtro på lys til mørke. Efter samme bevismåde måtte også alle andre katolske skikke kunne bevares. Men så mildt gik man ellers ikke frem. Selv mariabillederne fejedes ud af kirkerne som „unyttigt og ugudeligt stads“. Kun lysene her fik lov at blive som „hæderlig siring“.

Efter således at være over det værste kunne bispen tale hensynsfuldt til alle sider: „Aleneste er det dog rådeligt, at gode folk [dvs. adelen] ville herudi ramme tilbørlig måde, at samme lys ikke blive for mange, eller og gøres på kap og ros til nogen synderlig og forfængelig ære, hvoraf Gud også fortørnes kan. Thi bedst er måde udi alle tingest. Dog at fattige skolebørn, som sådanne lys skal bære, må nyde for en arm behjælp efter gammel skik så meget klæde, som gode folk af sin egen fromhed og gode vilje dennem give ville, og Gud skyder dennem i hu; og samme lys blive siden hos kirkerne

Studenter bærer lys i Frederik II's ligtog. Til lysene er fastgjort skjolde med afdødes våben. Man genkender bl. a. Holstens nældeblad, Norges løve og Slesvigs to løver. Denne skik, der må have haft sit udspring i fyrstelige og adelige kredse, er ned til nutiden blevet opretholdt visse steder på landet, hvor man dog udskiftede den heraldiske udsmykning med inskriptioner og sindbilleder. (Res Gestæ Frederici Secundi).

og ej til anden brug forvandles. Men hine fakler, som er påfundet at bruges udi bryllup og anden værtskab, er ikke sømmeligt at bære for de døde, efterdi man ingensteds til gavns udi nogen kirke dennem bruge kan.“

Som det vil ses, havnede bispnen i den gamle, katolske synsmåde, at *lysene skulle skænkes til kirken* og bedømmes efter, hvorvidt de kunne komme denne til gode. Kun tilføjede han i luthersk ånd, at der var intet fortjenstligt derved, Vorherre kunne vredes på enhver led, også, hvis der var for mange.

Hvorledes Vorherre tog det med lysene, var imidlertid en sag for sig og af mindre vigtighed. Den fik bispnen og kansleren klare, som de kunne bedst. Det for almenheden afgørende var, hvorledes djævelen tog det. Og her var der ingen tvivl. Lysene var ham en vederstyggelig brand under næsen, der nødte ham til at holde sig på afstand fra toget og båren. Derfor anvendtes de af alle, fattige og rige. Ingen modersjæl var så venneløs og arm, at der jo bares lys for hans bære. For rige adelsmænds vedkommende kunne de tælles i hundredevis. Det var blot knarvornhed og standsavind, når regeeringsråderne 1595 skændte på borgerne i Køge, fordi de bar fast

lige så mange lys foran deres lig som ellers ved adelspersoners begravelse.⁴²⁸ Til beroligelse får tjene, at der også bares lys for biskop Niels Jespersen selv, da han kaldtes bort 1587. Der gik ved hans bære „ti kappedragere med prægtige lys“,⁴²⁹ hvilket forhåbentlig må have været „rette tilbørlig måde udi denne tingest“ og ikke „nogen synderlig forfængelig ære, hvoraf Gud kunne fortørnes“. I hvert fald var da, så vidt mennesker kan skønne, skylden i så tilfælde ikke hans, men hans efterlevendes. – Tåbesnak om menneskeskønne! Guddommeligt set var i kraft af arvesynden bispen medskyldig og hjemfalden til evig gengældelse. – Hvor var det dog svært den gang selv for en bisp at balancere mellem Gud og fanden!

Sligt nyttede det imidlertid ikke at gruble over. Det, enhver forstod, var, at lysene her drev fanden på flugt. Derfor vrimlede det som sagt med lys i toget. Forrest vraltede de mindste peblinge, hver med sit i en snavset lille hånd. Det dryppede pletter på den nye, sorte kappe eller truede med at blæse ud, hver gang vinden tog i det. Og hånden blev ubønhørligt mere sortladet, hver gang den, efter at have „snydt“ lys eller næse, strøges tør på kappens agterdel. Bagefter fulgte bestandig større drenge, salmesyngende, lysbærende. Lige op til de allerældste, degnene, på tyve år og langt derover, med tilsvarende erfaring. Det var disse skæggede fyre, man ved adelige begravelser betroede de meget store og tykke lys, hvert prydet med et mavebælte af pap, træ eller blik, der, malet med skrigende farver, guld og sølv, gengav den afdødes eller en af hans aners våbenskjold. Kun ved fyrstelige begravelser gjordes der undtagelser. Ved hertug Hans den Ældres begravelse i Haderslev 1581 bares de af unge adelsmænd,⁴³⁰ ved Frederik II's begravelse i Roskilde 1588 ligeså. Studenter, der nød det af ham oprettede „kommunitet“ fik dog lov til – ligeledes udstyrede med tykke lys og våbenskjolde – at danne et slags æresfortrav. Men i reglen var det degnene, der slog kreds om båren med dem og således ved lys og aner indgød fanden og pøbel tilbørlig respekt. Allerede tidligt var man enig om, at 16 aner på fædrene og 16 på mødrene side var en passende repræsentation. Ved fru Sidsel Niels Parsbergs begravelse i København 1566 bares der endog atten par store anelys.⁴³¹ Det var meget beskedent, når der ved fru Margrethe Valkendorfs begravelse kun bares tolv store lys.⁴³² Ved Gert Rantzaus begravelse 1627 var tallet korrekt som han selv: 32. Men her var tillige et nyt raffinement,

som senere trængte igennem i Sverige. Disse 32 lys, der bares af degne, udviste alle et og samme våben, Gert Rantzaus eget. Derimod bares anelysene om kisten af „seks små, adelige drengebørn af hans nærmeste forvandskab“. ⁴³³ Det må vistnok anses for en forveksling af lysenes og anernes tal, når en engelsk rejsende i Sverige i det 17. århundrede siger, at det her var skik om adelsmænd at bære 16 „slægtleds“ våben, om grever endog 32 slægtleds. ⁴³⁴ Det ville have været et umuligt tal. Opefter gik der jo flere aner på hvert slægtled.

Men fanden var en arg skalk. Hvad om han så sit snit og trods svie smuttede ind i et mellemrum mellem disse aneskjolde til båren selv! Så havde han jo vundet spil. For at sikre sig herimod anbragte man på selve båren en række af små lys på begge sider, der som en ringvold skærmede den døde. De lignede illumination i nutiden og voldte en del ulejlighed, da de ofte måtte fornys. Dog dækkedes de noget mod vinden, hvis der bares himmel over båren. Når man var nået til kirken, anbragtes der endog undertiden hele rækværk med sådanne smålys om kisten. Biskop Niels Jespersen udtalte sig stærkt mod denne skik. Disse smålys brændte jo ud, og der blev intet til overs til kirken. ⁴³⁵

Striden mellem lysene og djævelen var standende i Danmark indtil Enevældens tid. Så sejrede endelig lysene. Det tydeligste udtryk for, at sejren var vundet og djævelen fortrængt, afgav den forandring, som man nu vovede at indføre. Man henlagde nemlig *de fornemme begravelser* til om aftenen. Hvor forskelligt fra det 16. århundrede, da end ikke fuldt dagslys havde sikret den døde mod djævelen, men denne måtte holdes borte med mange tændte lys tillige! Ikke for guld havde man dengang indladt sig på det vovestykke at fly en død til jorde, når mørket alt var faldet på. Men da sejren under Enevælden var vundet, forfulgte lysene den så vidt, at den fornemme begravelsestid netop blev aftenens mørke, hvor lysenes magt først fuldt kunne gøre sig gældende. Men hermed var også deres tidligere betydning som værn bortfaldet, da freden var nået, fjenden endog fordrevet fra mørket, blev også lysenes indre værd en anden. Den religiøse tro gik tabt og afløstes af blot selvgodhed og trang til dekorativ virkning. De listede sig efterhånden bort fra hæderlig jordefærd om dagen for at støje ubundet om ved aftentide, blot drevet af en ubændig forlystelsestrang. Man læser som modsætning til det 16. århundredes trosstærke lys følgende beskrivelse fra 1696

om lysene ved Gyldenløves søns begravelse: „Ved hans høje excellences gård var ikke aleneste uden, men endogså inden til, med rare illuminationer beprydet, og især inden i gården, dér som liget stod mellem ti store lysestager, og bag til ziret med dejlige illuminationer af smukke sindbilleder.“⁴³⁶ Eller følgende om, hvorledes „hr. justitsråd Krusis kærestes lig“ 1694 blev begravet. „I bemeldte hr. justitsråd Krusis gård var nogle hundrede brændende lamper i vinderverne optændt, og udenpå med lige så mange lygter udprydet, som gav en skøn anseelse.“⁴³⁷

Underligt havde tiderne skiftet. Borgede ikke den kongelige Enevælde for det modsatte, kunne man af alt det gøgl og tant, hvortil lysets magt nu lod sig bruge, drage den slutning, at det ikke var lysene, men modparten, der havde sejret, og at *Satan nu stod i selve lysene*.

Efter skoledisciplene, de små og de store, fulgte endelig nærmest foran båren *præsterne*, den fornemste portion af den afdødes nye værtsfolk, der viste vejen til hans fremtidige hjem, *kirken*. Man skulle efter nutids forhold tro, at præsternes tal, når ikke netop den afdøde selv havde været gejstlig, kun var ringe. Tværtimod. Ved alle lidt anselige begravelser mødte de i meget stort antal. Grunden hertil var, at dette var noget, hvorpå der sattes pris. Af den afdødes slægt og venner, fordi det gav ligtoget en vis anselighed og borgede for, at den bortdragende blev vel modtaget i sit nye hjem. Af præsterne, fordi det vakte minder fra drengeårene, da de selv havde måttet bære lys, var en kær adspredelse og kastede ikke så lidt af sig. I knappe tider var det værd at tage med, selv om der så kun vankede et hattefor, en stuv sort engelsk – blot så meget som til ny bagklædning i kjortelen, hvor den altid sledes så gesvindt – og et godt måltid. Fromme godtfolk gav ofte mere; en gammel daler sad mærkelig løs ved en lejlighed som denne.⁴³⁸ Ja, Gud skød enkelte en hartad vidunderlig gavmildhed i hu. Var det ikke, som om ikke blot det salig lig, men de vejvisende præster med havde foden inden for paradiset, når man hører en beskrivelse som denne: „Dér tjenesten ved fru Margrethe Valkendorfs begravelse i Svindinge Kirke var ude, ginge alle præstemændene, som havde fået brev og var buden dertil, op på gården til måltid. Dér måltid var hartad gjort, kaldte velbyrdig Erik Valkendorf alle købstadspræsterne ne-

der i gården og gav hver af dem en rosenobel. Derefter, som mig blev sagt“ [fortælleren var selv slotsprædikant og sognepræst i Nyborg og hørte altså til nobelgarden], „ville han give hver af landpræsterne, som buden var, seks alen engelsk til amindelse efter hende. *Tyve retter* var der anrettet over måltid.“⁴³⁹

Intet under, at præsterne flokkedes og summede om fornemme begravelser som bier om en blomsterkalk. Det var ikke blot ved embedsbrødres, men fuldt så meget ved adeliges og rige borgerfolks begravelse, at det meste af provinsens gejstlighed mødte „dels for at trøste enken, dels for at give den gemene mand et godt eksempel“. Og deres bestræbelser i så henseende kronedes med held. De var i reglen velkomne, hvor de kom styrende i gårde med god appetit og trøst af skriften. Og de vendte tilbage fra disse hyppige strejftog ikke blot med en god samvittigheds fred, men ofte også med andet udbytte.

Det 16. århundrede ud varede denne guldalder i Norden. Men i det 17. begyndte den at tabe sig. Vænnede gennem slægtled til gejstlighedens talrige nærværelse ved begravelser, var der nu enkelte utaknemmelige, der ikke påskønnede dette som en Herrens nådegave, men i deres forvorne misforstand endog udlagde sligt som påtrængenhed og prelleri. Misforståelsen bredte sig blandt Danmarks arvesyndere. Optegnelser som disse fra Nordborg på Als hørte nu til de store sjældenheder: Onsdag 9. febr. 1631 blev fyrstinde Juliane begravet, „og fik hver pastor to rdlr. og et flor“. – Torsdag blev jomfru Lische sammesteds begravet, „og fik hver pastor, som fulgte, en rdlr.“ – Den 13. aug. 1639 blev fyrstinde Dorothea begravet i Sønderborg, „og blev hver præst foræret en rdlr. og et trauerbinde.“⁴⁴⁰ Ved det 17. århundredes midte var i Danmark den skik ophørt at behandle gejstlige anderledes end enhver anden, der kom for at hædre den afdøde ved at overvære begravelsen. Men hermed var også misforståelsen beseglet, og med bekymring trak lidt efter lidt gejstligheden sig tilbage fra det folk, der ikke vidste at skønne på besøgelsens tid. I Sverige gik det ikke bedre. Den 30. august 1664 udstedtes følgende forordning for adelens vedkommende: „Eftersom på nogen tid er sket, at ved begravelser en hob præster samler sig for at gå foran liget og derved gøre sørgehuset stor besværing, så skal hermed ske den moderation, både i stæderne og på landet: Den, som ikke vorder buden og optegnet dertil, skal ikke heller få penninger, hvad enten han så går med eller ikke.“ Og

selv i forordningen for borgerstanden af 5. oktober 1664 var det kun ynck, hvad der blev til rest: „Eftersom sædvanligt er at give præsterne, som gå foran liget, nogle penge, så skal herefter ske den forandring, at de alle til hobe få så meget som den skole, der følger.“⁴⁴¹

Det var trange tider. Men fortids gode sæd gik ikke ganske tabt. Den blundede kun under mulde, og spirede atter, når den beskikkede stund kom. Biskop Bircherod skriver således i sin dagbog den 13. januar 1702: „Så jeg alle Ålborgs præster at følge en rig møllers lig, som boede i Kærs Mølle uden for byen, og blev i dag til Vor Frue Kirke begravet. Og sagdes mig, at enhver af dennem var af hæredibus [arvingerne] for sådan deres umag med en honorario aflagt, hvilken skik havde i lang tid her på stedet ophørt, men nu blev igen til en liden forbedring i præsternes accidentier optagen.“⁴⁴²

Lige efter præsterne kom *båren*. Denne tog sig i det 16. århundrede højst forskellig ud, alt efter den afdødes stand og vilkår. Det var jo netop disse, som man optogsmæssigt søgte at udtrykke så anskueligt og tiltalende som muligt. Bares en himmel over båren, kunne man straks være vis på, at det var en meget fornem, måske endog en fyrstelig begravelse. Hos folk, som de var flest, angaves den *afdødes stand* af de standsfæller, der bar ham. Hver gadedreng i København kunne afgøre på afstand, at det var „en skomager“, der var død, når skomagere bar båren, og det var lagetets tæppe, der var bredt over den døde. Derimod var det blandt borgerlig bybefolkning meget svært, ja næsten umuligt, at afgøre *navn*, *køn* og *stilling* inden for laget. Thi netop på dette punkt pyntede man hensynsfuldt efter, hævdede hver afdød så højt, som hans stand og vilkår overhovedet tillod. En skomagerdreng eller pigen hos en skomager begravdes med samme lagshonnør som en mester. Dette var udtryk på én gang for inderlig hjertensgodhed og den mest prikne lavsstolthed. I let forståeligt sprog udtalte ligtoget: „Du spørger hvem den afdøde var? Dette være dig nok: en skomager!“

For adelens vedkommende gik man et skridt videre. Optoget burde angive ikke blot stand, men navn, køn og alder. *Navnet* angaves ved våbenskjoldene på lysene. Og så tydeligt, at ingen kyndig kunne tage fejl. Man fik at vide, ikke blot at det var en Ulfstand, en Bille eller en Oxe. Men aneskjoldene oplyste med den mest stam-

Frederik II's kiste bæres under baldakin. Over kisten er lagt et klæde med et kors. (Res Gestae Frederici Secundi).

tavlemæssige nøjagtighed om, at det var denne bestemte Ulfstand, Friis, Bille eller Oxe. *Alder* og *køn* lod sig med samme lethed tyde. Hvis den afdøde blot var et barn, fremgik dette enten af selve den dødes ansigtstræk på båren eller senere af kistens størrelse. Var det en voksen, viste det sig allerede på lang afstand, om det var en mand eller en kvinde. For kvinders vedkommende nøjedes man nemlig med våbenskjoldene på lysene, der især var talrige, hvis det var husfruen. For mænds vedkommende skulle ikke blot deres våbenskjold, men deres *hest*, *rustning* og *sværd* føres foran den afdøde. Dette iagttoges ved enhver mand, når han blot var „væbner“ eller som det nu næsten altid kaldtes: var „værgagtig“, det vil sige havde ret til selv at bære våben, hvilken ret i reglen erhvervedes i det 18.–20. år. Et par eksempler: i rustkamret på Nielsstrup hang der efter Albert Oxes død 1577: „to fulde kyrads, seks blanke harnisker, endnu et fuldt kyrads, som blev ført for salig Albrit Oxes lig“ ... osv.⁴⁴³ Da Peder Skram 1581 blev begravet i Birk Kirke fra sin gård Urup, red foran ham „en af hans tjenere, som dagligt varede på ham, og førte hans forgyldte kyrads og hans forgyldte, dragne sværd, med hvilket han red ind i kirken og førte for ham og holdt det, så længe prædiken varede, og til han var i sin grav“.⁴⁴⁴ Ved Gert

Med dette billede skildrer Olaus Magnus en herremands begravelse i Norden. Ligbåren føres frem dækket af et tæppe. Begravelsesfølget bærer brændende lys. Foran rider en rytter iført afdødes rustning, men alting er omvendt, fordi der nu engang er tale om en begravelse. Skjoldet bæres på ryggen, og sværdet skal holdes i spidsen med fæstet opad. Undertiden gav man den døde hans sværd med i graven, eller man lagde det på hans kiste. Derfor er der til vore dage bevaret adskillige sværd fra middelalder og renæssance.

Rantzaus begravelse 1627 „kom en rytter, som var den salig statholders livtjener, iført hans kyrads og førende i den højre hånd et forgyldt, draget sværd, hvis hest med sort klæde var overtrukket, og blev således holdende i kirken næst ved liget den hele prædiken igennem“.⁴⁴⁵

Forgæves gjorde gejstligheden i det 16. århundrede indsigelse mod, at hesten således kom i kirke. Ovenomtalte bisp, Niels Jespersen i Fyn, erklærede 1566: „Hesten skal ikke indrides i kirken, men den, som sådan rustning fører, må afsidde og bære det ind før eller efter

liget, som det sig bekvemme kan, og lade kirken, som er vort bedehus, nyde sin tilbørlige „førm“ [fred] uden slig urenhed og besmitelse.“⁴⁴⁶ Men lige meget hjalp det. Gejstligheden havde heller ikke sær grund til nu at glæde sig herover. Tidligere havde den måttet beholde hest og våben og gjort sig dem godt betalt. Nu forsvandt ofte begge så hurtigt, som de var kommet. Peder Skrams hest var inden aften tilbage i stalden på Urup, Albert Oxes kyrads i rustkamret på Nielsstrup. Og selv om Gert Rantzau's kyrads og sværd forblev i hans familiegravsted i Itzehoe, havde gejstligheden ingen glæde deraf. Det var heller ikke præster, der værnede om det. „Da i den daværende kejserlige krigstid Gert Rantzau's sværd blev bortrøvet, skal oberst Altringer meget have bemøjet sig for at udspørge og straffe den skyldige.“⁴⁴⁷

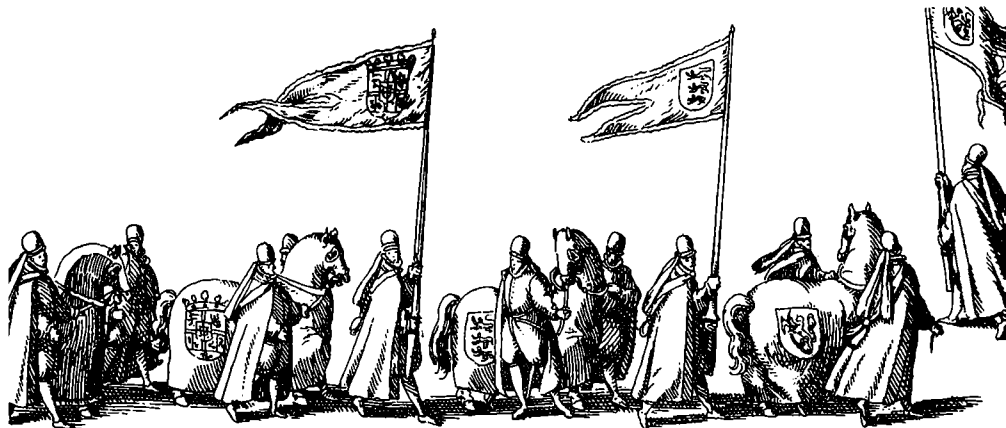
Den skik, at føre den afdøde adelsmands sværd, rustning og hest foran hans bære, havde i den katolske tid udtrykt en religiøs tanke eller i hvert fald fået en kirkelig udlægning. Rytteren skulle ride med sværdhæftet holdt mod himlen, odden rettet mod sit bryst og skjoldet kastet på ryggen.⁴⁴⁸ Det var Gud selv, der havde rettet sværdet mod den afdøde, fældet ham til døde. Overvundet nedlagde han da nu ydmygt våbnene, stundom som hærfører fanen til lige, for Guds og kirkens fødder. – Efter reformationen synes man at have opgivet enhver religiøs udlægning. Hest og våben tjente nu kun til hædersmærke.

Men således set var det klart, at flere vælige heste i sørgedragt gav et rigere indtryk af den afdødes hestebestand end blot en enkelt, og at flere faner pragtede mere end én. Ved Frederik II's begravelse 1588 i Roskilde fik det næsten ingen ende med alle de sortklædte rideheste, der blev trukket, og det utal af faner, der blev båret den døde til ære. Men slig ære burde ikke være forbeholdt konger alene. En ærlig og velbyrdig adelsmand var den så vist også værd.

I det 17. århundrede tilkæmpede adelen i Norden sig disse kongelige goder, og førend enevælden indførtes i Danmark 1660, i Sverige 1680, havde hver af landenes adelsstand opnået sin passende andel. Allerede ved Gert Rantzau's begravelse 1627 bares der lige efter præsterne den såkaldte „sørgefane“, her „en sort damaskes fane, hvorpå det Rantzau'ske våben, stort og herligen forgyldt, og derunder med store bogstaver: Gert Rantzau ritter.“ Og efter

hesten med livtjeneren i hans eget kyrads blev der ledet „dog ikke længere end til kirkedøren tvende hånd- eller livheste, den ene efter den anden, begge behængt med lange sorte dækkener, som siden til fattige bleve uddelt“.⁴⁴⁹ – En fane, tre heste, det var ikke ilde. Men man måtte videre. For fanernes vedkommende nåede adelen i Danmark til tre forskellige arter: *sørgefanen*, *blodfanen* og *frydefanen*. Blodfanen var ifølge en samtidig forklaring: „en blodrød fane, som enten stikkes ud af fjender, som skal gå i fægtning sammen, til tegn, at de vil værge sig til det yderste, eller som bæres for kisten i store herrers ligbegængelse“.⁴⁵⁰ „Frydefanen“ sigtede til den afdødes opstandelse, hvilket gerne i stærke farver udtryktes ved, at pågældende allerede her i live havde været optaget i adelsstanden, og hans våben her set således ud. I Sverige synes man at have haft en anden inddeling. Her skelnedes mellem „hovedbanneret“ og de mindre. Hovedbanneret måtte ifølge forordning af 30. august 1664 være indfattet i frynser, men ikke perlestukket. Under enevælden i Danmark gav netop disse heste og faner ligtoget dets karakter. Ved grev Parsbergs begravelse i København 28. november 1671, kom f. eks. efter den karl, der red i hans harnisk og med guldkårde i hånden, først „våbenfanen“, så sørgehesten, så „sørgestandarten“, en sørgehest, „sørgefanen“, og sluttelig „en fløjls-hest med et hvidt kors over skaberakket“.⁴⁵¹ Ved Cort Adelers begravelse var heste måske mindre på deres plads, det var derfor her især faner, der virkede. Først en „blodfane“, båret af en kaptajn. Så en „frydefane“, „hvorpå den salig herres navn, titel og våben meget sirligt malet; dens kanter bræmmed med brede guldfrynser; og fra stangen hang to lange guldlidser med guldkvaster ned“. En sort taftes „sørgefane“ med to splitter, båret af kaptajner. En ditto ditto. En del bådsmand med dannebrogflag, osv. Hvor ville det ikke have skåret adelen i det 16. århundrede i øjnene, om den havde kunnet se al denne pragt, som var dens eftertid forbeholdt!

Og dog havde adelen i det 16. århundrede gjort et fremskridt, der måske endnu mere forandrede ligtoget fra forud end senere faner og heste. Denne forandring bestod ikke i brugen af ligkister, der jo, når de bares, tog sig, i lidt afstand set, omtrent ud som bærer. Men forandringen bestod i, hvad der temmelig hurtigt blev en følge af at anvende ligkiste: at denne ikke bares, men *kørtes til kirke*. Hvilken opsigt måtte det ikke vække, da man første gang så ligtogets

De kongelige heste føres i procession ved Frederik II's begravelse. (Res Gestae Frederici Secundi).

lange række af lutter gående, afbrudt af en fruervogn med kisten i? Med sine fire hjørnestolper og himmel, alt vistnok fra første færd betrukket med sorte spærlagener og himmeldække, lignede den et mægtigt, hemmelighedsfuldt uhyre, der slæbte den døde bort. Dette optog gjorde så megen lykke, at man straks efterlignede det; meget tidligt anvendtes vogn også ved adelig begravelse i by, hvor det dog ville være faldet langt lettere at bære til kirken på gammeldags vis. Et af de første tilfælde af denne art var fru Sidsel Niels Parsbergs begravelse i København 1566. Et beundrende øjenvidne, Birgitte Gøyes broder Christoffer, skrev herom hjem til sin hustru: „Blev salig Sidsel Niels Parsbergs lig begravet her i byen i dag, og fik en herlig begravelse, og gik der fire heste for vognen, som liget stod i, og var de alle fire brune, og var hestene klædt med sort engelsk hartad ned til jorden“.⁴⁵² Hvad der her tydeligt nok imponerede Christoffer Gøye, blev i løbet af nogle få år almindelig mode blandt adelen i Danmark, så at allerede recessen af 1576 kunne betegne brugen af ligvogn og sort indhyllede heste som almindelig. Og en endnu videre rækkende virkning fik den ny skik. Thi ganske naturligt faldt det efterhånden, i det mindste på landet, at ikke blot den døde, men også slægt og venner, kørte til kirke. Vejenes tilstand fristede jo ikke til at gå. Gården alene kunne naturligvis ikke stille så mange vogne. Men det blev da netop en udsøgt høflighed af tilrejsende slægtninge og andre at møde i

sortklædte, firspændige fruervogne. Som store skarnbasser kravlede sådanne ofte flere dage forud over landet henimod det sted, hvor begravelsen skulle være. Fraspændte krøb de modfaldne sammen i smakken over Store Bælt, mens søen sprøjtede lige kådt på dem, deres indhold og de fire sorte. Skikken at følge til vogns fik atter en stærk tilvækst, ja blev næsten nødvendig ved den nye mode: at lade begravelsen foregå i en anden landsdel, end hvor dødsfaldet var sket.

Alle disse nydannelser fik indflydelse på ligtogenes sidste halvdel, der i slutningen af det 16. århundrede, selv om ordenen var den samme som tidligere, dog ofte i ydre indtryk kunne afvige betydeligt fra forud. I Danmark var der tydeligt nok kommet noget nyt ind, der kort lod sig udtrykke ved en sondring mellem deltagerne: dem forud for den døde – peblinge, degne, præster, krapylet, der alle måtte gå – og det egentlige følge til vogns bagefter. Sondringen var dog endnu ubevidst for de fleste, og holdtes nede ikke blot af det gamles magt, men også af, at Danmark her endnu stod alene; hverken Sverige eller Norge fulgte med i samme grad. Først under Enevælden skulle den nye tanke sejre.

Foreløbigt – det 16. århundrede ud og endnu længe efter – var da i Danmark anvendelse af vogne i ligtoget noget kækt, nymodens imponerende. Men ikke blot rent gennemsnitsmæssigt taget, når alle ligtog sammenregnedes, hørte sligt til undtagelserne, også ved de allerhøjtideligste lejligheder undgik man dem. Ved Frederik II's begravelse 1588 f. eks. gik ikke blot adel og rigsråder, men Christian IV, enkedronning Sofie og de indbudte fyrster alle til fods efter kisten, der ikke kørtes, men bares til Roskilde Domkirke.

Hos bønder på landet, hvor gammel katolsk skik endnu stod ved magt, åbnedes stundom følget efter båren på en underlig troskyldig måde. *Nærmest efter den døde dreves en ko*, der tidligere havde været sjælegave til kirken og nu mentes at tilkomme præsten. Gejstligheden havde slet ikke noget mod denne fortolkning, men søgte dog at tillempe optoget efter lutherske forhold. På landemødet i Roskilde 1566 blev det således vedtaget, at koen eller studen ikke måtte ledes „med pomp (pompose)“. Ikke heller måtte den „overtroisk føres med ind på kirkegården, som hertildags sket er, men skulle blive udenfor og her forevises til den, der skulle have

På et kalkstensepitafium over Bartel Eckendorff – formentlig tysk officer i dansk tjeneste – i Mariakirken i Hålsingborg ses til venstre den knælende ridder, til højre hans opsadlede hest. Den tanke at ridder og hest udgjorde et hele gav sig også udslag i den skik, at man lod udrustning og hest følge med ligtoget til kirke. (Iwar Anderson fot.).

den“.⁴⁵³ Det var forholdsregler, der vel knap engang gennemførtes, milde og overbærende. Hvortil også de hårde ord over for menigmand: „Behold selv din ko! den gavner ikke den afdødes sjæl det bitterste.“ – Undertiden fulgtes denne sjælegaveko et stykke på vej af andre køer, der dreves med for at lette den døde opbruddet fra hjemmet og betage ham lysten til at bortføre hele besætningen. Lumskeligt holdtes disse dog atter tilbage ved korsvej eller på andet sikkert sted undervejs, medens toget drog videre.

I byerne synes, i det mindste ved jævne folks begravelse, ofte de ovenomtalte *sørgekvinde* at have indtaget koens plads nærmest ved båren. De var jo noget nyt af tiden, erhvervede sig hurtigt øvelse i at optræde, og repræsenterede ubetinget det mest moderne inden for det sørgeliges afdeling.

Ved adelige begravelse, for så vidt følget var til fods, og endnu mere ved fyrstelige begravelse, hvor alt var af korrekteste art, ville en nutids betragter have fået et og samme førstehåndsindtryk af det egentlige følge. Der var i Danmark ingen forskel mellem mændenes og kvindernes optog. Disse mænd, der ellers bevægede sig livligt i korte kapper, med deres „degen“ daskende på de snævre gule, grønne eller røde hoser, og med en forsoren baret som topsignal, de krøb nu adstadigt indhyllede i sorte, fodsider sørgedragter, der, i lighed med de kvindelige, indspandt og forpuppede hele følget, mænd og kvinder, til en og samme slags halvt udviklede, lemme-løse sørgevæsener. Ser man på afbildningerne af det danske rigsråd og enkedronning Sofie med hendes fruer og jomfruer ved Frederik II's begravelse, er den væsentligste forskel mellem kønnene, at hannerens hoveder er lidt højere end hunnerens (se billedet side 392–393), idet der hos hine er nogle tommers mellemrum mellem den runde hattepuld og issen, medens disses er tæt omhyllede. Begge ligner aspargeshoveder, men mændene har et døgn's forspring i opskudtet, for resten er figurerne ens: mænd og kvinder med sørgeflor om hals og ned ad nakken. Alt andet skjult under sørgekappe.

Hvad der i øvrigt kunne være iøjnefaldende ved følget, får man bedst indtryk af, ved at høre, hvad samtidige fremmede rejsende havde at bemærke. Vant fra hjemmet til nogenlunde lignende optog, havde de åbent øje for afvigelserne. En fransk rejsende i Danmark gør den bemærkning, da han ser kvinderne komme dryssende alene for sig efter mændene, hvilket var stærkt i strid med

hans franske høfligheds begreber: „Her er det ikke skik, at kvinderne føres af mænd, hvilket kom mig temmelig sælsomt for.“⁴⁵⁴ Først ved Cort Adelters begravelse 1676 var man i Danmark nået et lille hanefjed videre. Cort Adelters enke gik mellem Niels Juel og rentemester Gersdorf. Men så kom de trede jomfruer Adeler og tre led dragefruer. Dernæst grevinderne, gehejmerådsfruerne, friherreinderne, riddernes såvel som andre adelige fruer og jomfruer, – alle alene som fordum.

Anderledes i Sverige. Her var man fra tidlig færd på det rene med, at kvinder burde ledsages af mænd. Men en englænder med renlighedssans anstiller ved synet af et fornemt ligtog følgende betragtninger: „Efter det mandlige følge kom den afdødes moder, søstre og andre fruentimmere, alle med „hvita slöjor“ over deres andre klæder, og enhver ført af en kavalier i sørge dragt. Skønt gaderne var ganske skidne og deres „slöjor“ så lange, at de slæbte på jorden, forbød dog anstændigheden at løfte dem op. De slæbtes i snavset for højtidelighedens skyld den døde til ære.“⁴⁵⁵

Ligtoget i det 16. århundrede, således som vi nu har set det i enkelthederne – med de syngende, lysbærende peblinge, præsterne, den døde og følgets mænd og kvinder – var et ejendommeligt udtryk for den lutherske tidsalder. Det skønhedsbegreb, der lå bagved, var en ubevidst enhed af katolske minder og nye forestillinger. Allerede i dets velmagtstid brød noget fremmed ind, anvendelse af vogne, og truede med at sprænge dets oprindelige grundtanke. Nogenlunde holdt dog det gamle sig i den for en begravelsesskik så lange tid, lidt over et århundrede.

Det har sin interesse at følge *udviklingen ind i enevældens dage*, den for al begravelsespomp så frodige tid. Frodigheden her ytrede sig ikke blot i den almindelige villighed til at anvende store bekostninger på sligt, men tillige i den mængde af skønhedsbegreber, der nu gjorde sig gældende og brødes om magten. Fem, seks forskellige synsmåder dannede hver især sit udgangspunkt for det tilsvarende antal tråde, hvoraf det nye flettedes. Først kæmpede de om forrang, så flettedes de sammen til enhed. Men selv så holdbart sammensat viste det nye sig dog snart lige så flygtigt og forgængeligt, lige så trængende til hurtig afløsning som alt andet, hvad gravskik angår. Det var denne gang som altid ikke hårdtpundet skik snoet

af stærke tankers drivhjul, men blot blændende lyssmuld over det uforklarlige. Tomme tanker, faldet i figur, efterhånden som kallejdoskopet drejedes.

Der var først *det gamle, lutherske skønhedsbegreb*, der netop ved sin ælde endnu fængslede mange: alle til fods, skole og kirke før ki- sten, mænd og kvinder efter. Der var dernæst det alt i det 16. år- hundrede opdukkede *nye med vogne*: Den kirkelige betjening for- ud til fods, det egentlige følge efter ligvognen, alle til vogns. Som eksempel på denne skik i sin velmagt under Enevælden kan anføres stiftsbefalingsmand i Fyn Didrik Schultz' begravelse i januar 1705: „Var ligvognen bespændt med 6 heste og med sort bay overklædt. For liget blev fra koret hans ridderorden, kommandostav og kårde båret af to majorer og en løjtnant, som siden satte sig i hver sin karrosse og holdt det, han havde at bære, hvorpå ligvognen med li- get fulgte og siden dernæst sørgende ... alle i karrosser, henved 20 eller 22 i tallet, hvoraf de halve med seks, de andre med to heste var forspændt.“⁴⁵⁶

Der var fremdeles den med Enevælden opkomne *militære orden*. Her sad majorer ikke i karrosser, men som f. eks. ved grev Parsbergs begravelse 1671 åbnedes hele toget med et kompagni til hest, to kompagnier til fods og sluttede på lignende vis med to kompagnier af hver slags.⁴⁵⁷ – Dernæst var der det skønhedsbegreb, der svarede til den nysgivne rangforordning. Det tiltalende var her den ulasteli- ge korrekthed, hvormed enhver, mand som kvinde, indtog nøjagtig netop den plads i følget, der tilkom ham eller hende. Herved kom der et eget præg af stilfuldhed over det hele. Et eksempel på syns- måden i dens livskraft (1694): „Oberstløjtnant von Osten kommer i nogen ulempe formedelst doktor Masii kærestes begravelse, hvor han tog sin rang over bispen og hofprædikanten, hvilket kongen tog op i unåde og befalede politimesteren at tale hannem til for 1000 rdlr. Begge bedemændene måtte betale 50 rdlr., fordi de præ- senterede deres sædvanlige gevær for fruentimmeret. Dr. Masius selv går ikke heller ram foruden, og er opskrevet for 500 rdlr.“⁴⁵⁸

Endnu en ordning, der ikke blev uden indflydelse på danske for- hold, var *den i Hamburg gældende*. Skønt fri rigsstad, skiftede Ham- burg, ligesom oldtidens republik Rom, forfatning, når omstændig- hederne bød, og underkastede sig, hver gang finere begravelse ind- traf, en diktator. Denne kaldtes *Sorgemann* eller *Trauermann*,

og byens mest ansete mænd kappedes om den ære at beklæde denne post, ligesom de afdødes familier kappedes om at vælge den fornemste mand hertil. Trauermanden var enehersker ved begravelsen. Han var de efterladtes repræsentant, udstedte alle indbydelserne og bestemte rangfølgen i toget. Enhver fik i indbydelsen angivet sin bestemte plads. Den fornemste plads var at gå hos trauermanden. Hertil indbødes kun de, der havde stået den afdøde nær, og æren honoreredes ved at møde i lang sørgekappe. Anden klasse var at gå som „ven“. Tredje klasse blot „at følge“. Denne hamburgske diktator havde det altså i sin magt hver gang at udstede en ny rangforordning, der ubrydeligt skulle gælde. Ved en borgmesters eller en anden matadors begravelse var der stærk rift om at få en indbydelse til „at følge“, muligt komme som „ven“, ja, hvem kunne vide, måske endog gå hos trauermanden. Hvor livlig deltagelsen var, og hvor rundhåndet trauermanden stundom uddelte sine æresbevisninger, kan ses af et par eksempler. Da præsten ved Skt. Catharine i Hamborg, dr. Hinckelman, døde 1695, var der ved begravelsen 375 par lange sørgekapper. Muligt var dette lumskeri af enkelte for, i det mindste på hjemvejen fra kirke, at blive anset for at have gået hos trauermanden. Men ved frau Seniorinn Schultz's begravelse 8. februar 1697 var i alt 1050 par indbudt. Og ved borgmester Johan Schultz' begravelse 9. marts samme år havde trauermanden og de forreste alt siddet to timer i kirken og ventet, førend slutningen af følget var nået til kirkedøren.⁴⁵⁹

Denne hamburgske ordning i det 17. og 18. århundrede var ikke tilfældig, men et *rods kud* – ganske vist drivhusplejet og overkultiveret – af ældgammel gotogermansk skik. Trauermanden og den ved alle nordiske bondebegravelser i vore dage, eller dog indtil for kort tid siden, forekommende verdslige overleder: *køgemesteren*, er en og samme figur fra vikingetiden, som romerkirken kun havde fået skuffet over, men ikke helt opluget.

Det blev dog hverken den 16. århundredes ordning: skole og kirke før, mænd og kvinder efter båren; eller formlen: krapyl til fods, den døde og følget til vogns; heller ikke den militære ordning eller rangforordningens, eller den hamburgsk-gammel-nordiske med trauermand eller køgemester, der under Enevælden i Danmark hjembar skønhedsprisen. Alle optoges og anvendtes de mere eller mindre. Men skønhedsprisen vandt en sjette form: den natlige begravelse.

Ved denne kom det ikke an på følgets orden og udstyr, alle afgav kun sorte skikkelser, der virkede dekorativt som modsætning til lysenes illumination. I denne form nåede Enevældens begreb om begravelse, som den burde være, sit højeste udtryk. Ligesom i Enevælden selv var her det pompøst højtidelige til stede i sin fylde med stærke modsætninger i spand. Det indtryk, der fremkaldtes, svarede virkelig til de senere så udtrådte betegnelser, noget „forfærdelig“ smukt, „rædsomt“ kønt, „gyselig“ dejligt. Anvendt i Frankrig under Ludvig XIV banede den natlige begravelse sig mærkværdig hurtigt vej til Norden. Allerede 22. januar 1661 begravedes Laurits Ulfeldt i Odense, efter at mørket var faldet på. En, der var til stede herved som barn, siger: det var grueligt imponerende.⁴⁶⁰ Den 24. maj 1666 foregik i Bergen general Reichwins begravelse kl. 10 om aftenen. Tre år efter blev en søn af oberst Cicignon begravet sammesteds på samme tid.⁴⁶¹ At aftenbegravelse ville blive moderne, kunne man allerede slutte af, at Griffenfeldt lod sin hustru begrave (13. juni 1672) om aftenen ved fakkeltelysning.⁴⁶² Og året efter fik skikken sit kongelige stempel, da Christian den V's søn, prins Christian Vilhelm døde. Det hedder i hine dages hof- og nyhedstidende:

Hans fyrstelige lig udi slotskirken her
ved lys og aftenstund bisat og jordet er.⁴⁶³

Fra nu af var der ingen tvivl. Enhver, „der var med“, måtte begraves i mørke, fra Gyldenløves søn til hr. justitsråd Kruses kæreste. Det blev aftenfornøjelse i København at se på ligtog med lys og høre helliggejstes sangværk. Og så var der, ovenfra set, den ypperlige omstændighed ved al aftenbegravelse med dens fakler og illumination, at det alt sammen kun var af *idel kongelig nåde*. Thi i politiforordningen af december 1673 hed det udtrykkeligt: „Skal ingen her i byen eller Christianshavn herefter understå sig at bruge fakler eller blus, i hvad tilfælde det og kunne være, men sig aleneste med lygter at behjælpe.“⁴⁶⁴

Da kalejdoskopet atter med indre nødvendighed drejedes, og aftenbegravelse tabte sin tiltrækningskraft, kom fra midten af det 18. århundrede begravelse ved dagslys atter til ære. Den blev på ny fornem ligbegængelse i København. Ikke dog under nogen enkelt af de fra det 17. århundrede kendte former. Men med lidt af hver.

Både lysene og de syngende skolebørn foran kisten var nu helt forsvundet og mærkeligt nok kvinderne tillige. I fiskebensskørter og med højt opsat hår egnede de sig heller ikke længer til udrykning. Ligfølget, der som forhen udgik fra den afdødes hjem, bestod nu kun af indbudte mænd, der ordnedes efter en gerne skriftlig opgivet rangfølge af en højt betroet bedemand. Og alle kørte de i vogne. Selv ligbærerne gjorde sig det bekvemt i to kareter foran ligvognen. Heraf den gemytlig bedemandskommando for afmarch fra kirken, der endnu er bevaret i folkemunde som en art forsoren optakt: „Kør frem med kareterne! Ligvognen er betalt.“ Nærmest efter ligvognen fulgte præsten, der nu var nået til at blive optaget i følget og nød rang som Vorherres repræsentant og den salig afdødes nærmeste slægtning. Som bekendt har denne ordening, der holdt sig på sin højde til omtrent 1820, senere i løbet af det 19. århundrede måttet vige pladsen for andre.

Der ligger i den menneskelige natur en trang til at fremhæve, understrege, overdrive, som må give sig luft, ofte i det rent dagligdags, endsige da ved livets afgørende forhold. Et af de simpleste midler, hvormed denne trang virker, er *gentagelse*. Skønt begravelse ifølge sit væsen er en så enkelt begivenhed, at den skulle synes unddraget gentagelse, havde dog heller ikke den i tidernes løb kunnet undgå at mangfoldiggøres. I *katolicismens tid* havde man efterkommet trangen ved at lade den enkeltes *begravelse* samtidigt foregå på forskellige steder eller finde sted på ny på følgende årstage. Som ovenfor omtalt havde det i middelalderen været skik i Norden at lade en afdød riddermand „indride“ i flere kirker, skønt han kun begravedes i en enkelt af dem. Kirken fandt sig mildt i denne mangfoldiggørelse, der medførte, at forskellige bisper, provster eller abbeder hver især fik en af den afdødes heste og et sæt af hans våbenklæder i foræring, som arvingerne så enten måtte lade dem beholde eller atter indløse for penge. Men man gik videre endnu. For meget højtstående personers vedkommende drev man det endogså til at lade alle begravelsesceremonierne foregå samtidigt på forskellige steder. Arild Huitfeldt beretter således, at da kong Hans var død, lod hans søn Christian II flere fyrster det vide „og hos nogle af dennem var begærendes, at de hans *begængelse ville lade holde den dag*, begravelsen stod“.⁴⁶⁵ Kejser Karl V's ligbegæn-

gelse 1558 foregik både i klostret Skt. Yuste i Spanien, i Bruxelles og flere andre steder.

En meget yndet, vidt udbredt, katolsk skik var endelig den, at gentage en afdøds begravelse på den første eller de følgende årsgange derefter. Denne fest kaldtes „artid“ (årtid) og nød stor anseelse. Nære slægtninge foretog ofte lange rejser for at kunne overvære den. Den kirkelige handling bestod i, at den afdøde „begængelse“ foretoges på ny, idet en „ledig ligbåre“, dækket med sort klæde og med tæppe over, som om den døde lå derpå, indbares i kirken. Der svingedes med røgelseskar om den, så at den skjultes som i en sky. Der stænkedes vievand på den. Det usynlige kor istemte: *Libera me, domine!* og i en messe ofredes Guds søn på ny for den døde.⁴⁶⁶ Alt dette måtte gøre et stærkt indtryk på de efterlevende. Kirken fornam det i deres taknemmelige gaver. Men også til den afdøde strakte virkningen sig. En rettelig holdt „artid“ lettede og forkortede det pinefulde ophold i skærsilden.

Alle disse former for gentagelse blegnede og gik af brug ved lutherdommens indførelse. Men den gamle trang var fremdeles til stede. Adelen i Danmark fandt da et nyt, tidssvarende udtryk. Ligbegængelse måtte kunne gentages, så det skulle mærkes, *ved at føre samme ligtog*, ikke blot som forud fra hus eller gård til nærmeste kirke, men ved at drage det som en vældig streg på langs eller tværs *hen over hele landet*, et mange dages ligtog fra Skagen til Ribe, fra Vesterhav til Østersø.

I katolicismens tid var man aldrig faldet på denne tanke, simpelt hen fordi sligt forbød sig selv. Med en afstand af kun et døgn eller to mellem død og begravelse, lod det sig ikke udføre. Men da adelen i Danmark under lutherdommen havde tiltaget sig ret til at vente flere uger med begravelsen, var der ikke længer noget til hinder. Et ydre påskud havde man i den omstændighed, at mangan adelsmand jo som kongelig lensmand havde bopæl fjernt fra sit familiegravsted. En indre tiltrækningskraft lå i, at retten til således at foretage rejse efter sin død hidtil kun var tilkommet konger og fyrster. Det fandt sted både med Christian III, Christian II og Frederik II. Alle „førtes de som lig om lande“. Sligt anstod sig også adelsmænd.

Allerede kort efter 1559 hører man tale om den nye skik. Syvårskrigen, hvor flere bekendte mænd døde fjernt fra hjemmet, gav

yderligere anledning. Herluf Trolle, der var død i København, jorledes på Herlufsholm. Daniel Rantzau, der var faldet ved Varberg, begravedes i København. Gammeldags folk syntes dog ikke om denne nye skik. Kansler Johan Friis f. eks. udtalte sig på sit dødsleje stærkt imod den forfængelige, nye mode at føre „lig om lande“. Hans uvilje var dog af mådeholden art. Thi skønt han selv døde i Køge, ønskede heller ikke han at begraves dér, men vaklede mellem Hesselager og København, hvilken sidste han valgte.⁴⁶⁷ Hans efterfølger, Niels Kås, synes at have delt sin forgængers dobbeltmening. Da fru Hildeborg Hansdatter i juli 1584 havde mistet sin mand, Emmike Kås i Ystad og agtede at lade ham begrave på Fyn, fik hun på kanslerens foranledning et formaningsbrev fra kongen om at lade dette være. Kongen gav hende at betænke, „at denne årstid er udi hedeste måde, og derfor ganske ubelejligt og farligt i lang tid at holde fore og handle lig over jorden, synderligt de, som have været så fuldsomme“. Hun burde også besinde, at det ville „komme hende og hendes børn til stor forfængelig omkostning og skade, og deres venner til besværing samme lig så langvejs at omføre og følge“. Kongen formanede hende derfor til at lade begravelsen foregå i Ystad eller højt regnet i Lund.⁴⁶⁸ Niels Kås havde åbenbart slet ikke lyst til at følge Emmike Kås fra Ystad til Fyn. Noget helt andet var det, når spørgsmålet blev om hans egen begravelse. Det gik i hvert fald Niels Kås efter hans død, som det var gået hans forgænger, Johan Friis. Han døde i København og blev begravet i Viborg.

En indbydelse som følgende giver et levende indtryk af de med skikken forbundne besværligheder. Jørgen Barnekov meldte fra Stege 1565 til Christoffer Gøye til Avnsbjerg, at hans hustru var død, og at han agtede at lade hende begrave i hans sognekirke ved Kellerup. Thi er min bøn til dig, kære Christoffer, „at du vil møde hendes salig lig i Næstved den onsdag næst efter søndagen misericordia, som er den 9. maj, og siden fremdeles gøre hende den sidste ære og følge hendes salig lig til Kalundborg“⁴⁶⁹ osv.

Med en mærkelig redebonhed fandt man sig i, overalt hvor sligt et tog drog frem gennem landet, at ringe med kirkeklokkerne og vise den afdøde al mulig ære. Det var jo dog altid noget nyt at se på. Ved ridende bud og breve forud sørgede man derhos for, at det behørigt antal gejstlige kunne møde på bestemte steder og følge til

næste station. Selv købstæderne underkastede sig villigt de hermed forbundne besværligheder. I Randers f. eks. vedtoges det 1609, at „når nogen adelsmands, frues eller jomfrues lig her til byen ankommer enten at nedsættes i kirken *eller at føres igennem byen til sit lejersted*, da skal borgmestre og råd og alle borgerne være forpligtede til at møde liget uden byen og følge liget om aftenen til herberget eller igennem byen, og gøre det tilbørlig ære med klokkerne at lade ringe og i hvad anden måde muligt er. Og skal byskriveren være forpligtet til at møde på stedet, hvor borgerne er tilsagt at møde, og dennem ved klar register at antegne, under en tønde øls fortabelse af hver, som ikke møder, om han er til stede i byen og uden sygeseng“.⁴⁷⁰

Følget selv fik søge adspredelse undervejs i de glæder eller skuffelser, som det mere eller mindre talrige møde kunne berede, når man udaset fra sadel eller fruervogn spejdede fremefter. Et par eksempler på de forskellige arter følelse. „Min allerkæreste søster! Blev salig Erik Podebusk begravet nu i søndags, og var det en *ret smuk* begravelse, og var meget folk, og mødte de liget meste parten af folket i Skejby uden for Århus.“⁴⁷¹ Derimod er der bitter skuffelse i følgende linjer, skrevet undervejs, da Oluf Mouritsen Krog-nos' lig september 1573 førtes fra Clausholm i Jylland til Ringsted. „Min allerkæreste hulde søster! Jeg giver eder venligen at vide, at vi kom hid til Århus med salig Oluf Mouritsens lig i dag. Og var der *gryselig få folk* på Clausholm, der fulgte hannem hid til byen. Der var ingen fremmede fruer uden Elsebeth hr. Peder Skrams, Margrethe hr. Erik Krabbes, Mette Morten Krabbes. Men her i byen mødte os nogen. Og fulgte Ane Albrekts og Dorthe Lange med os. Pernille og Sidsel Oxe, og Mette Knud Hardenbergs fulgte hid og var på Clausholm.“⁴⁷²

Mest ublandet fornøjelse turde der ligge til grund for følgende optegnelse et hundrede år efter, der viser os skikken fremdeles i flor og børn i den anledning på fattigtivoli. „Den meste del af eftermiddagen den 9. juni 1668 var jeg inde i Jens Madtzens hus ved Vor Frue Kirke (i Odense) tilligemed mine søskende og andre flere, for at bese det adelige lig, som af pinte port blev indført, og i fru Karen Billes gård indtil diem sequentem [den følgende dag] indsat.“⁴⁷³

Skønt forholdene under enevælden skulle synes gunstig jordbund

for *skikken, tabte den sig dog snarere*, end den trivedes. Grunden var, at når fornem begravelse krævede mørke, fakkeltog og illumination, tog en milevid kørsel ved dagslys sig ikke ud. Skulle det gå rettelig til, måtte kørselen kun foregå om natten ved fakler. Men ingen, der kendte datidens veje, havde lyst til at give heste dertil.

Det var da et lykkeligt påfund, som det 19. århundrede yderligere har uddybet, at afdøde såvel som fyrster har ret til at rejse inkognito. Først på et vilkårligt valgt tidspunkt af rejsen giver vedkommende sig til kende, og de festlige former for modtagelse begynder. Ideen viste sig praktisk og løste så mange vanskeligheder for begravelses vedkommende, at den omkring året 1850 i København overførtes også på begravelse i samme by. Den tidligere hovedbestanddel af vejen for ligtoget, turen fra hjemmet til kirken, foretoges fra nu af i reglen inkognito i beskeden befordring aftenen, eller nogle aftener, forud for den egentlige fest. *Ligbegængelse* blev indskrænket til *begravelse*.

18

Når ligtoget i det 16. århundrede var nået til kirken, *gjorde man* holdt uden for kirkegårdsmuren. Båren standsede, for at følget kunne slutte op og gå i samlet procession ind på kirkegården. Var der ligvogn, måtte den blive holdende her, og kisten løftes af. Skønt brugen af ligvogn jo først begyndte i Danmark i det 16. århundrede, uddannede der sig meget hurtigt fast skik og overtro for, hvad der burde gøres i dette øjeblik. Man bruger endnu fremdeles i Nørrejylland straks at spænde hopperne fra, vende dem i en kreds og derpå spænde dem for igen. Ellers kunne de ikke mere blive drægtige. Er det heste, føres de bag om ligvognen for at lugte til hovedenden af kisten og således tage afsked med den døde, det er jo nemlig altid gårdens egne heste, der anvendes.⁴⁷⁴

Hvor lidet tilfældige sådanne nydannelser er, kan ses af deres slægtskabslighed med fortidens. I Norge, hvor man i umindelige tider på grund af landets natur har måttet benytte hest ved ligfærd, er det gammel skik, når man er nået til kirken, at vende hesten mod den døde. Agter den ikke på ham, er dette tegn på, at en anden af slægten snart skal dø. Men snuser den til ham, glædes de alle.⁴⁷⁵

Når følget var ordnet og de lys, som blæsten havde slukket, atter tændt, vandrede man under salmesang, mens kirkeklokkerne ringede, ind omkring kirken. Ifølge ældgammel skik: *tre gange omkring kirken*. Man tager næppe fejl ved at antage, at således havde man også båret sig ad, da i længst forsvundne dage på samme plet lå ikke en kristen kirke, men et hedensk gudehus. Skikkens oprindelse fra soldyrkningens tid røbede sig endnu kun i, at toget skulle bevæge sig med solen, fra venstre til højre.⁴⁷⁶ Romerkirken havde kristnet skikken og fortolket den som noget, der skete treenheden til ære. Få eller ingen af deltagerne gjorde sig vel rede for, hvad det egentlig betød. Men det vidste alle, at dette var den sikreste måde at binde den døde til sit nye bosted. Tøjret vikledes herved forsvarligt om pælen, og selv en vejkendt mand skulle, efter således at være blevet svirret om, have ondt ved at finde tilbage til sit tidligere hjem. Han mægtede det vel næppe mere. Han var solbundet til pletten.

Den lutherske gejstlighed havde en fornemmelse af, at her var noget galt på færde. På landemodet i Fyn 1591 under biskop Jakob Madsen forbødes det at gå omkring kirken med den døde, under henvisning til, at sligt ikke var brug i København og i strid med kongelige befalinger.⁴⁷⁷ Det hele, man herved opnåede, synes dog kun at have været, at rundgangene ved de mere officielle begravelser forkortedes fra tre til én. Selv ved Gert Rantzaus begravelse 1627 i Kiel, hvor Christian IV personligt fulgte og gik lige efter kisten, „bares denne efter sædvane en gang omkring kirken“.⁴⁷⁸ Som det gik hos adelen, gik det et par århundreder senere hos landbefolkningen i det hele. Om almueskik i Nørrejylland hedder det 1807: „Tilforn var det brug at gå i kirken tre gange rundt med liget, før det sattes i graven. Derefter blev denne rundgåen indskrænket til én gang, hvilket dog nu næsten skal være gået af brug, så at man går den nærmeste vej til graven.“⁴⁷⁹ Hele Norden over, fra Vossevangen til Holsten kan sporene af skikken endnu påvises i dens overgange og jævne forvitring. Ved Åbenrå og Flensborg synes man længere end andetsteds at have vedblevet at bære den døde tre gange om kirken.⁴⁸⁰ I Sønderjyllands hedeegne bar man endnu 1863 den døde en gang om kirken.⁴⁸¹ Ved Ry i Nørrejylland brugte man 1893 at bære kisten tre gange om *graven*.⁴⁸² 1896 bar i Nordsjælland en udsendt kommando af fodgarden efter egnens skik en dér hjem-

mehørende afdød menig først en gang omkring kirken, inden han bares til graven.⁴⁸³

Når i det 16. århundrede toget tre gange havde vandret omkring kirken, trådte endelig de forreste lysbærere ind i våbenhuset og alle, de levende og den døde, fulgte dem videre ind i kirken.

Hvad skulle man egentlig herinde? I århundredets første trediedel, i den katolske tid, havde svaret været nemt nok. Her skulle læses en messe over den døde, det er: En gejstlig skulle ved et af altrene velsigne vin og brød og herved ofre Kristus på ny til gunst for den afdødes sjæl. Men efter lutherdommens indførelse var jo læren om messeofret bortfaldet som løgn og bedrageri. Nadveren antoges nu kun at udøve virkning på den, der selv nød den. Hvad skulle man da nu inde i kirken? Hvorfor nøjedes man ikke i alle de tilfælde, hvor den døde ikke skulle jordes i kirken selv, men *ude på kirkegården*, med at blive herude? Spørgsmålet gravede sig dybere ned endnu. Var overhovedet hjælp af præst ved begravelse nu længer nødvendig?

Det er interessant at se, hvorledes disse spørgsmål vel skød sig frem, men, skønt børn af reformationen selv, lige så hurtigt atter jages til side. Tiden var åbenbart slet ikke moden til at drøfte dem. Fortids stærke indtryk, gammel vane overskyggede hvert svagt forsøg på selvstændig eftertanke. Vi hører da både i det 16. og 17. århundrede oftere, især på landet, tale om, at lægmænd eller endog kvinder på egen hånd har besørget hele begravelsen. Men dette synes hver gang sket i fuld uskyldighed, og de pågældende veg øjeblikkeligt sky tilbage for en tilrettevisning. „Der skal ingen degn eller bonde jorde lig præsten til forfang“ bestemtes det på landemodet 1550 i Odense. Mads Madsen, der selv havde begravet sit barn, undskyldte sig 1626 på landemodet i Roskilde med, at det var „sket af misforstand“. År 1630 klagede bispem i Fyn over, at en kvinde havde foretaget begravelse.⁴⁸⁴ Og rundt om i forskellige kirkebøger fjæler sig uden tvivl lige så underlige optegnelser som denne af en præst 1649: „Laurids Guldsmed blev begravet af sognemændene d. 3. januar, mig derom ubevidst“, hvilket 3. maj samme år gentoges med et barn.⁴⁸⁵ Men i intet af disse overgreb viser der sig klar eftertanke eller ryggrad. Man var dog alle i hjertet overbevist om, at en „rigtig“ begravelse burde foretages af præst og i kirke.

Hvad havde da præsten at foretage i kirken? Reformationens hovedændring ved al gudstjeneste bestod jo i, at messen afløstes af prædiken. Det samme gentog sig også ved begravelse. Præsten skulle ikke længere læse en messe for den døde. Slig ugudelighed var nu afskaffet. Nej, han skulle holde en ligprædiken over den døde. Thi i evangeliu lyse dag var den papistiske trolddom afløst af *ordet*.

Når da peblingene med lysene marcherede ind i kirken sang de salmen: „O Herre Gud benåde mig“. Derpå sang de, medens båren med den døde „flyedes til rette, og folket kom til stilhed“: „Mens vi leve på jorden her“, – „hvis da mere sang behov gøres“. Og slutte- lig istemte de i hvert fald: „Vi troe alle sammen“⁴⁸⁶ – alt blot som indledning til hovedhandlingen: *ligprædiken*.

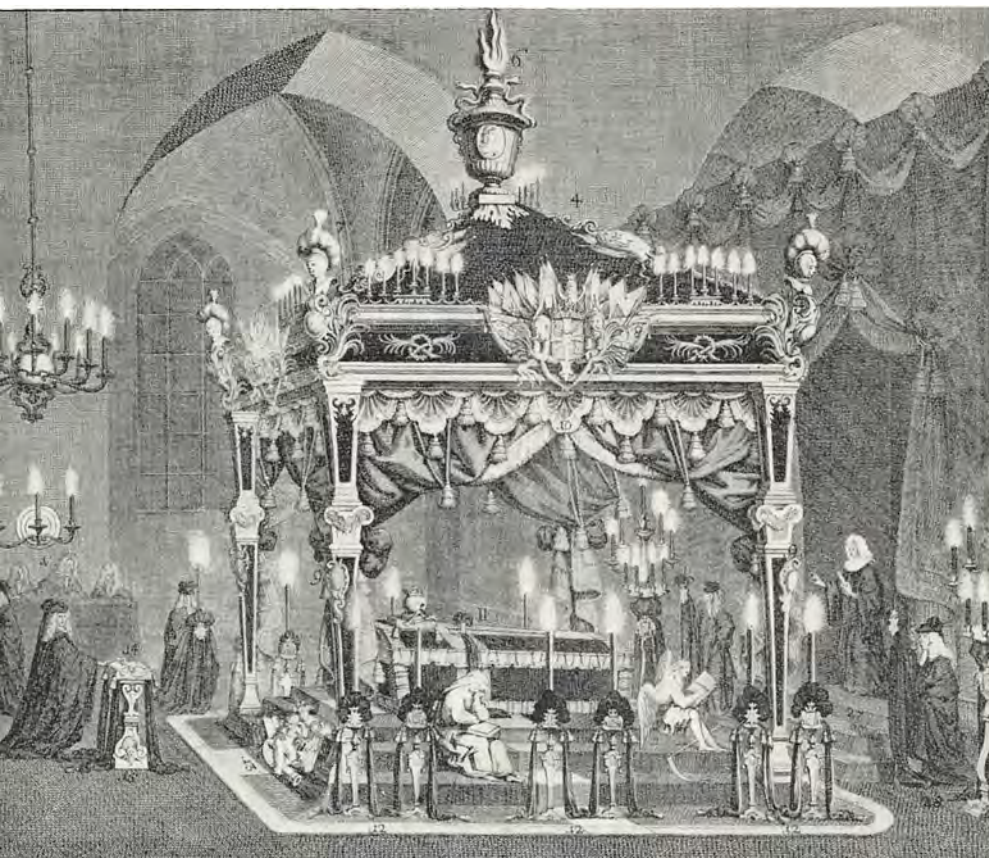
I højere grad end ved den almindelige gudstjeneste var her i ægte luthersk ånd ordets forkyndelse gjort til handlingens midt- punkt. Og med god grund. Thi ved en lejlighed som denne var der større udsigt end ved en almindelig gudstjeneste til at få tilhørerne i tale. Dødens forkyndelse havde jo nys lydt, forståelig for alle. Den var enhver i frisk minde og krævede fortsættelse og forklaring. Det gjaldt da blot om at tage tråden op, hvor den slap, og lade Guds ord hele resten. Selv om lysene om båren kun lyste fattigt imod det væld af kærteglans, der i katolicismens tid havde strålet fra de mange altre; selv om peblingenes sang – om så menigheden stemte i med – lød skurrende og ufilet mod de katolske indøvede kor; selv om den kalkede, muggengrå kirkevæg, præstens hverdagsdragt, den fortrykte degn, alt gjorde et fattigt, knugende indtryk på den, der kunne huske væggenes forgyldte billeder, de kostbare ornater, et glimt fra de svungne røgelsekar, og den rige betjenings rød- og hvid- klædte skare – *i dette ene øjeblik stod lutherdommen mål med katolicismen*. Thi den forstod, at her var ordet på sin plads. Det, der krævedes, var ikke at lules i dvale af toner, guldglans og røgelsesduft, men en klar, forståelig tale, jævne ord på modersmå- let fra den, der selv havde ladet pinseunderets mangfoldige sprog- tale foregå, og vel vidste at tyde også dødens mørke gåde. *Stunden var ordets, og ordet var fra Gud*.

Så stor, så taknemlig var opgaven, der stilledes ordets forkyndere, hr. Mads, hr. Jens, hr. Morten, idet de besteg prædikestolen. At mange af dem efter bedste evne søgte at løse den, tør ikke betvivles.

Men ulykken var, at der samtidigt stilledes dem andre opgaver, der gjorde det, på Vorherres vegne at forklare livets og dødens gåde, til delvis en bisag. Adelen havde nemlig også indset stundens vigtighed og krævede sine interesser fortrinsvis varetaget. Som Jakob i sin tid, da han tjente Laban mod at få alle de brogede lam, vidste også adelen nu, at til formålets fremme krævedes brogede kæppe anbragt just i ligtalens rindende vand, hvortil folket med begærlighed søgte. Adelen forlangte sine afdødes ros, deres afstamning og levnedsløb berettet i ligprædiken. Og herremanden på gården var nu engang præsten nærmere end både Luther i Wittenberg og Vorherre oppe i himlen.

Det ydre påskud til denne adelens fordring var, at i den katolske tid havde det på slutningen været skik ved begravelser, for godt eksempel skyld at anføre den afdødes sjælegaver og i denne forbindelse stundom også omtale hans livs vigtigste begivenheder. Men dette var for lidet eller intet at regne imod, hvad adelen nu krævede og ved sin magtstilling fik gennemført: at ligtalen, i stedet for kun at handle om Gud, Kristus og døden, fortrinsvis blev en lovprisning af den døde, hans slægt, hans liv, hans salige endeligt.

Hvad der her som overalt afgav det forbillede, adelen eftertragede, var hvad der foregik *ved kongelige begravelser*. At der over Christian III, reformationens gennemfører, kun lød stærke lovord fra den lutherske gejstlighed om hans kristelige liv og salige endeligt, var let forståeligt. Men lige så hurtigt var det fastslået, hvorledes en ligtale over en adelig skulle være. Den skulle falde i to hoveddele, først en omtale af den afdøde, dernæst en kort udlægning af den valgte tekst. At den første part blev hovedparten, den, hvortil der lyttedes med mest interesse, lå i sagens natur. Den begyndte med en *uhæderlig taksigelse* på den dødes venners vegne til dennem, som med deres nærværelse denne begravelse haver foræret.⁴⁸⁷ Dernæst fulgte en omtale af den dødes herkomst og aner, en udlægning af den tekst, der holdtes alle for øje i form af våbenskjoldene på de store lys om båren. Denne tekst var i reglen vanskelig for prædikanten at udlægge, da han jo ikke var så bevandret deri som i den bibelske. Stundom kunne det vel gå ham som biskop Jens Nielsøn i Oslo, at han først havde fået en urigtig stamtavle opgivet og kun lige i sidste øjeblik fik den rette,⁴⁸⁸ så at den hellige lektie her kunne falde ham lidt svær. Men præsten måtte passe godt på, thi man-

En situation fra feltmarskalløjtnant, greve Christian Gyldenløves begravelse i København 1703. Kisten er opstillet på en katafalk under en overdådigt udstyret himmel. Endnu ved denne begravelse optrådte en mand i grevens ligfølge iført fuldt harnisk, selv om Gyldenløve næppe nogen sinde har båret et sådant. Det var kun en tribut til de traditioner, der omgav en adelig begravelse, og som netop i denne periode blev drevet helt ud i karikaturen. Hverken før eller siden har man gjort så meget ud af al denne „pompe funebre“ som i barokkens storhedstid o. 1700. (Det kgl. Bibliotek).

ge øren lyttede opmærksomt til, og de kyndige var nøjeregnende. Det var kun den rå plebs, for hvem hans redegørelse i det enkelte blot bundfældede i et plumpt, almindeligt indtryk: „På hindses fædrene var hun af de valkendruppe, på hindses mødrene var hun en friser.“⁴⁸⁹

Den tredie og vigtigste part, der naturligvis behandlede med størst udførlighed, drejede sig om den afdøde selv. Men dette emne faldt atter ganske naturligt i to partier: *hans liv og hans endeligt*. Den første part, hans levnedsløb, havde, som vi jo ovenfor har set, meget hyppigt den afdøde selv eller hans nærmeste forfattet. Den anden part, hans kristelige endeligt, havde præsten gerne selv overværet og kunne derfor nu i menighedens midte aflægge et sandt vidnesbyrd om. Kernepunktet heri: den bortgangnes „bekendelse“, var denne offentlige bekendtgørelses egentlige hovedindhold.

Først efter alt dette fulgte den egentlige prædiken. Det var ikke med nødvendighed givet, at denne måtte blive mat. Tværtimod lå der jo i emnets ordning en anvisning på at skrue stemningen stadigt højere op: en tak til disse kære venner, der samledes om denne bære. Den var vel værd at samles om, thi den bortgangne stammede fra de og de berømmelige slægter. Af disse slægter var udgået en sådan mand. En sådan mand havde ført et sådant liv. Og et sådant liv havde ført til et sådant endeligt. Nu galdt det om at sætte over den sidste og højeste hindring, spore stemningen til springet ud i det rent kristelige: „Et sådant endeligt er beviset for en sådan Gud, der har forbarmet sig over os alle og sendt osv. Men her glippede det i reglen. Der hørte stor talekunst og forfarenhed til at gøre denne overgang, så tilhørerne ikke faldt fra. I reglen havde taleren tidligere omtalt Gud og hans nåde så meget i dens ytringer over for den afdøde, at det nu faldt mat at tale om den i almindelighed. Desuden var man heller ikke vant til at slutte fra den enkeltes liv til Gud og hans egenskaber. Man sluttede omvendt fra Gud, der havde åbenbaret sig i skriftens ord, til hvorledes det altså gik den enkelte. På meget få undtagelser nær glippede det da her for prædikanten, han blev bred, almindelig og kedelig. Dette sporedes atter på tilhørerne, der lidt efter lidt glippede med øjnene til svar, som udtryk for, at de ikke længere fulgte med, men nu, da de havde fulgt det salig lig til dets salige endeligt, bukkede under for træthed, de mange bægre så tidligt på morgenstunden og den tunge luft i kirken.

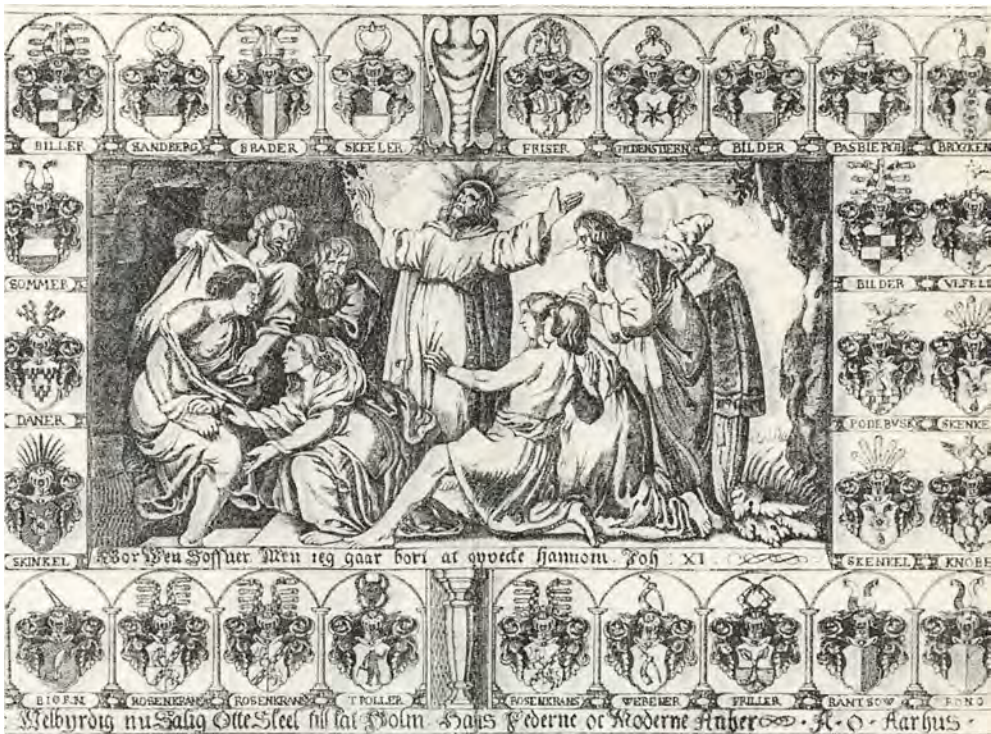
Dette var måske uheldigt. Men standsmæssigt set – adeligt som gejstligt – var dog det væsentlige reddet. Levnedsløbet og det kristelige endeligt. Hvor havde ikke den kære sjæl haft møje med at samle det hele på sit yderste, alt mærkeligt, der var hændet ham fra hans ungdom, indtil han som gammel til pyrd for sin slægt havde tjent

konge og fædreland i så og så mange år. Og hvor højnede det ikke præstens anseelse: i det afgørende, det om det kristelige endeligt, at være vidne og dommer i samme person. Her at dimittere med udmærkelse tjente både den, der havde bestået, og den, der havde beredt og prøvet ham, i lige grad til ære. Dog, soli deo gloria!

Således formede ordet og dets forkyndelse ved denne lejlighed sig alligevel til et smukt og velafrundet hele. Ligprædiken blev vel ikke, som oprindeligt måske påtænkt, et glar, hvorigennem man skuede dødens og livets guddommelige forklaring. Guds ord brugtes blot som belægning bag på glasset, så at dette herved omdannedes til et spejl. Men i dette dødens spejl stod strålende og lyslevende livet selv afspejlet så skønt, så adelsbarent, så gejstligt veltilfreds, at enhver straks kendte det og glædedes derved. Her var ingen tant eller tom forfængelighed. Det var selve Guds ords værk, et afsluttet liv, set i evangelii klare lys. Derfor: soli deo gloria!

Ved en ren ubetydelig ændring i ligprædikenens fem bestanddele: – Tak til de mødte, den afdødes aner, liv og endeligt, og Guds egne ord – blev da ligprædiken til det, den efter tidens smag burde være: *Troens rare klenodie, livsens krone, afleveret hos den afdødes familie*. Netop den sidste part af den, den egentlige prædiken, kunne aldeles ikke undværes. Det var dens betryggende afslutning, hvorunder man trøstigt kunne blunde ind. Det var den troens guldgrund, hvorpå hele det levende billede stod malet: venner, aner, levnedsløb, endeligt og den beskedent forsvindende gejstlige. Ligprædiken var, hvad den burde være: livets *forklaring*. Livets „forklaring“ i Gud. Derfor: soli deo gloria!

Det lå i sagens natur, at *ligprædiken*, en gang indført, var et instrument, der *måtte gå fremad i fuldkommenhed*. Tidens krav og den stærke konkurrence virkede hver især fremmende. Allerede 1566 udtalte Fyns biskop sig med uforbeholden om, hvorledes en ligprædiken burde være. Der burde i den „gives den døde et godt og kristeligt vidnesbyrd efter personers vilkår“. Af hans levned og hans endeligt burde især fremhæves, „hvad derom til gavn kan siges uden smiger og øjentjeneste, hans efterladte venner til trøst og andre til et godt eksempel“. „Er der og noget iblandt om hans levned og endeligt, som mere kan være til forargelse end til opbyggelse, da skal det enten af kristelig kærlighed skjules og fornufteligen gås forbi, eller kristelig forbedres, efterdi den nådefulde Gud selv skju-

Jo højere standsperson – jo længere ligprædiken, og når det var virkelig fint, skulle den også trykkes bagefter. Gengivelser af den afdødes anevåben og et portræt kunne man eventuelt også finde plads til. Dette stik findes i udgaven af den prædiken, som C. E. Brochmand i 1646 holdt over Otte Skeel til Katholm. I midten ses hr. Ottes modtagelse i himmerige, og dette sceneri indrømmes ikke af de nødvendige seksten, men af hele to gange seksten adelige anevåben. Kristus løfter armene i en velsigende gestus.

ler syndsens mangfoldighed.“ – En sådan fælles beståen kunne imidlertid være betænkelig og nedsætte prøvens værd i menighedens øjne. Det ville dog være for galt, om visse fynske herremænd, der ikke bestilte andet om søndagen end at gå på jagt, drikke og gøre nar af præster, skulle kunne regnes blandt dem, „der blive bestandig til enden, på hvis salighed er intet at tvivle udi nogen måde“. Bispem opstillede da for sådanne – om end med behørig forsigtighed, thi den slags fyre var ikke til at spøge med – en udsigt til en art meniges anden klasse med hensyn til ligprædikener. „Om hine åbenbare

Guds foragtere og Nimrods staldbrødre (om sådanne nogensteds findes, det Gud forbyde!), som ikke komme til sand pønitense og få et saligt endeligt, skal langt anderledes tales og handles, andre til et eksempel, at de kan rådes til gudsfrygt.⁴⁹⁰

Skønt bispnen her følte sig beføjet til at antyde, at der selv under ligprædikenernes silkepels fandtes kløer, kan enhver sige sig selv, at det ikke var disse, der udvikledes under den nye, forfinede kultur. Tværtimod. Udviklingen gik sin rolige, ustandselige gang i retning af lovtaler, kristelige lovtaler, over den afdøde. Kirken opfyldte herved kun sin ypperste pligt: at forberede til himmerig. Ved fødselen tvættede den i dåbens vand alle de små spirer rene for arvesynd. Ved døden rensede den i ligprædikenen alle de voksne knolde for verdens smuds, rede til omplantning i himmerig. Allerede år 1624 havde den kirkelige generalafvaskning nået en yderlighed, som måtte gøre statsmagten betænkelig. Det kunne jo nemlig ikke være denne ligegyldigt, om alt, hvad der hed godt navn og rygte, naturligt omdømme, almindelige moralske begreber, opløstes og afløstes af dette kirkelige kalkvand, tjenligt til pudsning for hvad som helst. År 1624 befalede Christian IV, at alle bisper i Danmark og Norge alvorligt skulle tilholde deres præster at holde måde i „opregnelsen af afdødes levned og bedrifter“. Som tilstanden nu var, var der ingen forskel på dem, der virkelig havde ført et gudeligt liv og gavnet fædrelandet, og på andre. Præsterne „tilbragte nu en stor tid i deres ligprædikener unyttelig“ ved at opregne den afdødes liv og „legender“ og berømme mere end sømmeligt er. Det skulle derfor tilholdes dem ikke at gå videre og imod bedre vidende „udføre mere, end sandhed kan tåle“. De burde tværtimod „anse det sted, på hvilket de står, kaldet dertil af Gud, og hvad dette sted udkræver“.⁴⁹¹

Det er kun lidet troligt, at selv et tilhold som dette har haft nogen blivende virkning. Strømmen bar ustandselig fremad i en og samme retning. Der krævedes lovtale, og den blev ydet. Gik en eller anden ondsindet eller på dril mod skik og brug, passede man nøje på og kaldte ham for retten. Det blev f. eks. sognepræst Hans Kruse i Helsingør en ubehagelig historie, at han i ligtalen over Kirsten Pedersdatter havde oplæst en tekst af Josva Bog om Rahab, „som i skriften nævnes en skøge“. Han blev indstævnet, og der måtte mange gode ord til, førend den sag blev forligt.⁴⁹²

Det vil heraf være klart, hvor meget værd der i de ligprædikener fra hine dage, som er bevaret indtil nu, bør tillægges de historiske beretninger, især hvad der meddeles om vedkommendes sindstilstand og religiøse anskuelser. Det går de fleste læsere her på samme måde. Straks tiltales man både af datidens fyndige sprog og af den dybe, inderlige religiøsitet, hvorom der i dette enkelte tilfælde synes at være tale. Men lidt efter lidt bliver man opmærksom på, at det meste heraf ikke gælder denne bestemte person alene, men er stående udtryk, der næsten enslydende stadigt vender tilbage, hvem der så tales om, en art facon for gejstlig gengivelse af, hvorledes det er passende at dø. Og med forundring opdager man, at der på dette område gælder andre regler end i det virkelige liv. Som en stok, der stikkes ned under vandet, får et tilsyneladende knæk, hvor den mødes med vandspejlet og ofte tillige skifter farve, således får alt, hvad der kommer med under ligprædikenernes dække, et eget brud, et eget knæk, en ny art glans, forskellig fra det virkelige livs. Selv den mest naturlige, dagligdags bemærkning, vrides, allegoriseres og forsynes med gudblink hernede. Der hører ikke ringe øvelse, tålmodighed og afkaldsevne til, for at oversætte fra ligprædiken tilbage til virkelighed. Thi for så mangen ytrings vedkommende, der drages op, går ikke blot det tilsyneladende brud med det givne tabt, men glansen, pointen, det egentlige indhold tillige. Ligprædikenernes sjælemalerier tør da som regel ikke tages som portrætter, men blot som udtryk for en egen art stiliseret fremstillingsform, hvori datiden drev det vidt. De var en slags historisk konfekt. Livets rå frugt forelå her forsigtigt tørret og religiøst kandiseret, ikke blot velmagende i øjeblikket, men egnet til som lutheriske mindegodter at tages hjem med.

Blandt de fremskridt, der foregik med *ligprædikenerne*, var et af de tidligste, at de også *tryktes som bøger*. Denne mode begyndte for Danmarks vedkommende omkring år 1570. I dette år udkom Niels Hvids ligprædiken over Henning Quitzow og Niels Hemmingsens over Mogens Gyldenstjerne. Året efter udkom Anders Sørensen Vedels over Johan Friis og Niels Hemmingsens over Otto Rud og over Børge Trolle. Skikken fik også tilbagevirkende kraft, idet den ligprædiken, som Niels Hemmingsen juli 1565 havde holdt over Herluf Trolle, nu også udgaves 1572. Det ses altså, at *Niels Hemmingsen her har været foregangsmand*, ikke mindre end fire af hans lig-

prædikener har været blandt de først udkomne. Som påskud brugtes gerne, at man ønskede at trøste også dem, der ikke havde kunnet være til stede ved begravelsen. Den kun let tilslørede hovedhensigt var dog naturligvis den, hvori slægt og forfatter mødtes, at rejse den afdøde et litterært hædersminde. Den egentlige prædiken måtte ganske vist medtages og fyldte stærkt, nærmest til glæde for forfatteren. Men hovedinteressen knyttede sig til den afdødes levnedsløb og endeligt, og forfatterens kunst bestod måske fortrinsvis i just i dette sidste parti at lade den „kristelige bekendelse“ træde frem i fuldt lys. At bogen var et mindeskrift fremgik også af, at den i reglen foruden levnedsløb, endeligt og egentlig prædiken tillige indeholdt latinske og danske digte, gravskrifter osv. af andre forfattere, alt til ære for den afdøde og hans slægt.

Såvidt man kan skimte, mødte denne nye form for æresbevisning: trykte ligprædikener, i begyndelsen modstand fra forskellig side. Måske mente de, der ikke selv havde fundet på ideen, at dette var at tilrane sig en ære, der kun tilkom konger. Andre lastede det måske som utidig vigtighed og påtrængenhed af forfatteren. Endnu år 1591 fandt Anders Sørensen Vedel det fornødent, da han udgav sin ligprædiken over Klaus Glambek, i fortalen at skrive: „Omend-skønt noget særsindet og avindssygt menneske kunne fortænke eller laste mig herudi, så bør mig dog mere at anse Guds bud og vilje, som vil og befaler, at man skal trøste de trøstesløse og bevise dem taknemmelighed, som af os have forskyldt godt.“⁴⁹³ Skikken bredte sig med rivende fart. Allerede 1594 var man endog i Norge ganske inde i alle de hensyn, som en høflig forfatter af en trykt ligprædiken havde at tage til forskellig respektfuld indbinding. „Om morgenen tidlig den 2. september 1594, førend bispen i Oslo drog af i visitats, var hr. Oluf Pedersen, som er kapellan på slottet, hos bispen. Og bispen antvordede hannem tre eksemplarer af ligprædiken [holdt af bispen over lensmanden på Bohus, Henrik Gyldenstjerne, 1592, men først nylig trykt], som skulle til Tønsberg. Iblandt hvilke var et til hr. Rasmus Hjort, bundet i brunt pap, grøn på snittet og grønne snore udi. Nok et eksemplar bundet i guld med snore udi til Geise hr. Rasmus'. Nok et eksemplar til Jørgen Lauritsen, lige sådan som det eksemplar, Hjort fik. Og var disse 3 eksemplarer tilsammen knippet i perme. Nok antvordede bispen hr. Oluf to eksemplarer bundet i guld. Det ene skulle Axel Arp have og det an-

det hans frue, og var de tilsammen bundet i pergament. Og havde bispens skrevet deres navn alle sammen med sin egen hånd udi hvert eksemplar især. Nok lå der to knipper eksemplarer af ligprædiken hjemme, som hr. Oluf skulle føre til Hans Pedersen og til Peder Iversen. Hvor mange de var og hvordan, findes i tegnebogen.⁴⁹⁴ Det brede, nydende velbehag, hvormed beretteren smager på enhver af disse enkeltheder, er lige så betegnende som bispens praktiske inddeling: embedsbroder i pap med grønt snit; hans hustru, som kvinde, og tilmed søster til bispens første kone, ditto med guldsnit, men adelsmand med frue hver især pergament med guldsnit.

Det var tidens betydeligste gejstlige, der var gået i spidsen for den nye skik med trykte ligprædikener. Dette virkede både til at give skikken fart og tillige til at brede kundskab om, hvorledes disse havde behandlet emnet. Deres fremstillingsmåde blev nu den toneangivende, der ofte næsten slavisk fulgtes. Men man formåede ikke med samme lethed at tilegne sig deres takt og overlegenhed. Allerede et årti ind i det 17. århundrede var man nået til de besynderligste overdrivelser. Titlerne, der også havde været de første trykte ligprædikeners svage punkt, lød nu mere og mere skruede. Og man indlod sig nu på at trykke ligprædikener med beskrivelse af levnedsløb og kristeligt endeligt selv over små børn. Pastor Jens Zeuthen f. eks. holdt og udgav 1608–09 ligprædikener over Jørgen og Otto Rosenkrantz samt jomfru Ida Rosenkrantz, af hvilke ingen var ældre end omtrent tre år.⁴⁹⁵ Pastor J. Gødesen gjorde ligeså over børnene Christian og Kirsten Skeel.⁴⁹⁶ Drengen var kun „2 år, 4 uger ringere end 3 dage“, og „dette velbyrdige, salige barn, jomfru Kirsten Skeel“, kun 15 uger. Men alle fik de både mundtlig og på tryk deres aner, *levnedsløb og kristelige endeligt*.

Da ligprædikener indførtes i Danmark efter reformationen, var det fra første færd tanken, at en sådan skulle *holdes over enhver, der ønskede den* („hvor prædiker er tilkaldt“). Allerede i udkastet til den danske kirkeordinans bestemtes det, at „prædikeren skal gøre en formaning udaf Sankt Poul eller nogen andensteds i skriften til folket“. Der gaves anvisning på at begynde f. eks. således: Kære brødre og søstre! efterdi vi høre og se, at dette liv er endeligt, da lader os alle så leve, at vi må til salighed dø. Ved talens slutning skulle prædikeren „bede dennem alle falde på knæ og bede pater noster“.⁴⁹⁷ Denne ordning bevarede, som det vil ses, en del

(A) Skibet som stødte	(E) Sjømændene i det sidste Østrop
(B) Båden som undergik	(F) Pastor Laurids Lindenskov
(C) De der var i Luften i det sidste Østrop	(G) Folk som svømmer
(D) Ansteden som faldt ved Solesand i Luften	(H) En bygd i landet ved Solesand

Denne særprægede illustration forekommer i præsten Jens Pedersen Munks ligprædiken over amtmanden i Bergenhus Amt Lars Lindenow. Amtmanden og hans familie omkom ved en stranding ved Solesand i Norge den 9. oktober 1690. Strandingens forskellige faser er indtegnet i samme billede og forklares i kommentaren forneden.

af de katolske skikke: knæfald og pater noster. I Blekinge kaldes også ligprædikener endnu for „ligmesser“.⁴⁹⁸ Men tydeligt var det, at man havde tænkt sig ligtale som noget, der i reglen burde holdes. Og dette fandt vistnok også sted.

Men „ligprædiken“ i snævrere forstand med beretning om levnedsløb og kristeligt endeligt var en adelig opfindelse, som man så vidt muligt *søgte at hævde sig eneret til*. I længden var dette dog umuligt. Der var en jævn og umærkelig overgang fra i talen at sige et par ord om den afdøde som trøst for de efterlevende til at gå nærmere ind på hans liv og endeligt. Allerede omkring år 1570 synes i det mindste de velstillede iblandt borgerne i Danmark at have tilkæmpet sig den forret, at få deres liv og salige afsked berørt i talen. At dette skete kort, fulgte blandt andet også af den knappe tid, som præsten havde til at lave en særlig tale i denne anledning, i reglen jo kun fra dag til anden. Det var måske denne skikkens udbredelse og forsimpning, der gav anledning til adelens nye fremskridt, også at lade deres ligprædikener trykke, en forret, som de af mange grunde ikke behøvede at frygte for også skulle blive tilegnet af borgere, endsige bønder. Omtrent samtidigt udformede den skik sig, at det var upassende for en adelsmand at få ligtale over sig holdt af andre end en bisp. Præster fik betjene de gemene. I det 16. århundrede holdt vel navne som Niels Hemmingsens og Anders Sørensen Vedels endnu igen. De havde lige så god klang som nogen bisps. Men i det 17. århundrede blev det almindeligt, at fornemt lig krævede bisp.

Der ydedes da ikke nogen egentlig modstand i kongeriget Danmark mod, at også borgere og bønder kunne få deres liv og endeligt – „personalia“, som det nu blev lærd købstadsmode at kalde det – med ind i en ligprædiken. *Derimod skete dette i Sønderjylland*. Komisk nok ikke fra adelens side, der allerede havde mistet eneretten, men fra borgerstandens spidser, der nu, da de havde nået den eftertragtede ære, ikke ønskede at dele den med småkøbmændene og „gemene“ håndværkere. Det lykkedes dem virkelig at få sat igennem i Flensborg 1613, at der den 4. august s.å. udstedtes forbud imod, at byens handels- og søfolk samt håndværkere uden videre kunne få holdt ligprædiken over sig. Sagen skulle i hvert enkelt tilfælde henvises til vedkommende sogns borgmester, der havde at afgøre, hvorvidt det kunne tilstedes. Allerede tre år efter måtte

dog dette latterlige forbud tilbagekaldes. Ved forordning af 20. februar 1616 tilstodes der enhver i Flensborg tilladelse til at „få sit livs afsked efter endt prædiken kortelig omtalt“.⁴⁹⁹

Længere varede det overalt i Norden, *inden borgerstanden* fik tilegnet sig den højeste grad af fuldkommenhed: *trykt ligprædiken*. Da dette endelig skete i Danmark, var tonen i ligprædikenerne her forlængst indtørret til en pedantisk, religiøs kancellistil. Den humor, der glimtvis havde turdet komme til orde i de første ligprædikener efter reformationen, var der nu ikke mindste spor af. Hans Thomsen f. eks. havde i sin ligprædiken over Christian III givet den fornøjelige anekdote til bedste om kongens kåde ungdomsstreg som prins i kejser Karl V's følge i Worms 1521. Da en munk prædikede for kejseren, og herunder skiftevis hævede og sænkede sig, kom spidsen af hans livsnor under den sidste bevægelse til stundom at stikke ud gennem en sprække på prædikestolen. Prinsen havde da ikke kunnet modstå fristelsen, men engang, da snoren var ude, slået knude derpå, så at den ulykkelige munk ikke kunne komme til vejrs igen, men måtte anråbe kejseren om hjælp. Denne var først blevet højlig fortørnet, men havde derpå godmodigt glattet over den unge mands mangel på respekt for Gud og kejser.⁵⁰⁰ En sådan beretning, eller f. eks. Anders Sørensen Vedels trohjertelige forklaring af grunden til Frederik II's død, kongens repræsentationspligt i drukkenskab, alt sligt var utænkeligt hundrede år efter. Man læser som modsætning blot følgende titel på en trykt ligprædiken over en borgermand 1676: „Guds helgenes handelsstad, på jorden i strid, i himlen i sejr, fremsat af epistlen til Hebræerbrevet 12. kap. 22–24 vers, og over den ærlige, højagtbare, fordom velvise rådmand, tro og umistelige kirkeværge, vel fornemme borger i Horsens, nu i Guds højsalig himmelborger, Johan Andersen, dér hans lig hæderligen med kristelige ceremonier blev nedsat i Horsens Klosterkirke tirsdagen den 29. aprilis 1674, i anselig gejstlig og andre Guds børn folkerig forsamling, enfoldigen forhandlet af Peder Rasmussen Rytter, sognepræst sammesteds.“⁵⁰¹ Sådanne udtryk driver af skruethed og kryberi.

Med den største kraftanstrengelse og en hensynsløs ødselhed hævdede adelen i Danmark sit forspring, hvad trykte ligprædikener angik, indtil omkring 1730. Udstyret var i årenes løb blevet bestandig rigere. Det 16. århundredes ligprædikener i småt format – lille

Slægten Skeel er navnlig knyttet til gården Gammel Estrup på Djursland, men derudover ejede den i sin velmagtstid så meget jordegods, at der kunne blive til to hele grevskaber, et baroni og et lille stamhus oven i købet. Det varede dog længe, før Skeel'erne besluttede sig til at indtræde i den nye adel, som Christian V havde skabt. Endnu kammerjunker Jørgen Skeel – død i en ung alder i 1695 – foretrak at leve uden grevetitel, men hans epitafium i Auning Kirke – nær Gammel Estrup – efterlader ingen tvivl om, at her ligger en herremand begravet. Det formodes at være udført af billedhuggeren Thomas Quellinus. I hvert fald er det i sin udformning, hvor den døde stolt rejser sig fra sit leje iført fuld rustning, et udtryk for den tro, at vel gives der en død, men vi vil vende tilbage i vor storhed. (Nationalmuseet fot.).

oktav og lignende – var nu omkring år 1700 afløste af stort kvart-, ja, folioformat, og udstyr med kostbare kobberstik af den afdøde, af hans lit de parade, ligbegængelse, illuminationen i anledning af samme og deslige. Hver ligprædiken repræsenterede nu en lille formue i udgifter. Da buen ikke kunne spændes højere, brast den. Efter at overdrivelsernes yderpunkt var nået omkring 1730, ophørte adelen i Danmark temmelig pludseligt med de trykte ligprædikener og herved tillige med de dertil hørende levnedbeskrivelser og beretningen om det kristelige endeligt. Hos bondestanden holdt skikken sig derimod ganske tydeligt ned til omkring midten af det 19. århundrede. Endnu så sent som 1859 udkom en ligprædiken af den gammeldags art under følgende titel: „Testament over den her i livet hæderlige og velagtede, nu hos Gud salige dannekvinde, Dorthe Christensdatter af Kjærby, hvis jordiske levninger vi i dag have overgivet til gravens ro for der at gemmes til en ærefuld opstandelse.“ Og om forholdene i Sønderjyllands hedeegne 1863 hedder det: „Når liget er sænket i graven, forelæser præsten æ personål, d.e.: personalia, efter at have kastet jord på, og holder en kort ligtale.“⁵⁰²

I sine velmagtsdage i det 16. og 17. århundrede var ligprædikenen med dens hilsen og tak til følget, dens opregning af anerne, levnedbeskrivelsen, det kristelige endeligt og den derpå følgende lange prædiken et solidt stykke arbejde, der krævede mange timer, ikke blot naturligvis til at affattes, men selv til at holdes og høres. For blot at nævne et eksempel. I biskop Niels Bangs trykte ligprædiken over rigskansler Christoffer Urne fylder prædiken alene 183 kvartsider. Det var derfor et udtryk grebet ud af livet, men samtidig vistnok at tage munden lovlig fuld, når Christian IV meddelte Kirsten Munk den 27. december 1630, at skulle han minde hende om alt, hvad han havde at beklage sig over hende, „da ville dette blive længere end den fornemste ligprædiken, som er trykt i Danmark i 10 år“.⁵⁰³

Et sådant arbejde var selvfølgelig ikke omsonst. Når hr. Peder, hr. Hans, hr. Morten havde haft den tilfredsstillelse først at skaffe sig ørelyd blandt det støjende ligfølge, ja, tiltvinge sig opmærksomhed for, hvad han meddelte om den afdødes liv og sidste timer; når han dernæst oppe fra sin prædikestol havde i timevis overskuet udviklingen, set hvorledes disse bekræftende nik lidt efter lidt gled

over til dyb søvn, som ikke selv de kraftigste slag i pulten længer kunne dundre op; når han havde mærket varmen, sveden på næsen, dens rislen nedad om kap med vokset dér på det nordre store vokslæs med tyven i, som han ikke kunne få øjet fra, og som den søvnetryne af en kertedreng ikke kunne falde på at snyde; når han under alle disse omskiftelser trofast asende, fremdeles fyldte kirkens hvælvinger, så det sorte spindelvæv dirrede – så var det hans trøst, at hans løn ventede ham, og en arbejder var sin løn værd.

19

Den gejstliges løn var naturligvis forskellig, alt efter hvem den døde var. Men den var der dog, ihvorvel den i den korte tid siden reformationens indførelse gentagne gange havde været alvorlig truet.

Den første fare, den havde udstået, var selve overgangen til *lutherdommen*. Ved denne lejlighed havde Christian III og de andre høje herrer, der var så fintfølede og rundhændede på andres bekostning, også afskaffet den gamle, indbringende skik: offer til præsten ved begravelse. Hvor smukt havde det dog ikke – kirkeligt set – taget sig ud i den katolske tid, at hele følget ofrede til Gud og præsten: alle gik én efter én frem og rakte som gave, hvad hjertets varme og deres kærlighed til den døde indskød dem. Og hvor storartet havde det ikke kunnet være! Tænk blot på en dag i Roskilde Domkirke som den 14. juli 1413, der endda kun var mindefesten (artid) for dronning Margrethes bisættelse året forud! ved 50 andre havde de ofret. Ærkebispens og femten bisper havde været til stede. Kongen, dronningen og fremmede fyrster var tre gange gået rundt til hvert især af de halvhundrede andre og havde ofret på ethvert af dem: guldsager, silkedamask, forgyldte kalke, pengestykker i gylden og nobler. Følget havde gjort ligeså. Ja, selv for knægtene var der stillet en tønne med lybske hvider, som de kunne tage af og ofre på hvert et alter. Jubelen var stor i Roskilde, da mod aftenen resten af tøndens indhold kastedes i grams til alle byens fattige. Således var man blevet ved tre dage i rad.⁵⁰⁴ Ganske vist havde de den gang troet, at sådant offer var Gud velbehageligt og gavnede både den døde og dem selv. Nu vidste man bedre besked. Men man kunne jo have nøjedes med at belære alle om, at dette ik-

ke var tilfældet, og at gode gerninger nu slet ikke længer eksisterede. Man behøvede da ikke derfor at afskaffe selve den smukke, gamle skik med offeret. Man var dog ikke heller alle vegne så fremfusende. De *tiender*, som kongen inddrog, fik jo lov at bestå.

Således tænkte endnu langt ind i det 16. århundrede vel mangan præst i sit stille sind. Men, som sagt, regeringen afskaffede offeret ved begravelser. Gejstlighedens eneste trøst var at kunne slå sig for brystet og udtale, at man nu dog gudskelov var kommet bort fra denne fordums ugudelighed. Trøsten var ringe, og ordene faldt ikke ganske let og naturligt. I følgende ord af Fyns biskop tredive år efter reformationens indførelse, mærker man endnu lidt uklarhed i mælet, og at tungen ligesom bliver tyk i munden på den talende. „Offer udi de dødes begravelse skal herefter være aflagt aldeles, efterdi det er dog en levning af den gamle pavedom og hyklery, som udi den ugudelige sjælemesse med flere sådanne vederstyggelige og utilbørlige ceremonier plejede at bruges, og fandtes dog ingen ret grund eller hjemmel at have nogetsteds i den hellige skrift, men er optaget mere for en udvortes pral udi sådan handel, så og for egen nyttes skyld, deres, som sådant og andet mere udi begyndelsen foruden grund og hjemmel af den hellige skrift vrangeligen påfundet haver.“⁵⁰⁵ – Ak, Gud ja!

Men ærgerligt måtte det dog alligevel være, blot man kom så kort hjemmefra, som over til Als, at se, hvorledes offeret ved begravelse her fremdeles trivedes efter reformationen, uden at nogen moderssjæl tog anstød deraf. Endnu i århundreder efter kunne man i præsters optegnelser her læse regnskab over, hvad de havde tjent i offer ved sådan lejlighed: for en kone død i barselseng, 11 mark lübsk; for en herredsfoged, 31 mark og 10 skilling; for en ædelknabe 8 mark og 12, osv. osv. Og altid ofrede de kære mennesker, der mødte, rede penge, som var dobbelt velkomne, hvor betalingen for tjeneste kunne lyde som så: „fem gæs til mikkelsdag og to skæpper humle“. Hvor broderlig lød ikke en ordning som denne: provsten hr. Joh. Brandt blev begravet, hans brodersøn holdt ligprædiken over ham, og „hr. Laurits i Svenstrup stod for alteret og tog offeret“.⁵⁰⁶

Sammenlignet hermed var det kun kummerligt, hvad Christian III bød sine præster i vederlag for al med *begravelse* forbundet ulejlighed. Ifølge kongebrev af 5. september 1539 blev *taksten* for Hal-

lands vedkommende ansat således: „Et menneske, som annammer sakramentet, skal give sognepræst 10 skilling til jordefærd. Børn og andet ungt folk, der ikke annammer sakramentet, skulle give 5 skilling til jordefærd. Degnen skal have 3 skilling af hvert lig, som jordes og det formår.“ For Skånes vedkommende blev denne usle takst endnu yderligere beklippet, idet ældre her skulle give præsten 5 skilling, kirken 5 og degnen 5; ungfolk halvt så meget.⁵⁰⁷ En så lurvet betaling var knap vederlag for slid på støvlesåler og for vokspletter på kjortel.

Heldigvis var der dog noget, der hed at give mere end den karige takst. Takst var overhovedet et stygt ord, der mindede om ufred og ikke burde høres blandt Guds børn og fromme jævnkristne. Men dernæst var den katolske kirke god at være arvtager efter. Betænksomt havde den sørget for frugtbarhed ved overrisling fra dobbelt side. *Offeret*, de efterlevendes gaver ved begravelse, var for lidet at regne mod den gave, kirken havde hjulpet den døende med at bestemme som sin sidste vilje. Denne i testamentet anførte gave, *sjælegaven*, bestod heldigvis endnu, og bredte, som vi tidligere har set, sin kvægende væde over alle, fra kongen til de fattige. Her var der altså ikke tale om forbud og afskaffelse. Her kom præsten med. Og sjælegave bød erstatning for, hvad taksten havde skambudt.

Den sædvanlige „sjælegave“ blandt landboere var *et stykke kvæg*, stundom en hest, hyppigst en ko eller en stud, sjældnere en kalv. Skikken var, som vi har set, ældgammel. Denne *gave til kirken* for at blive begravet, var straks ved lutherdommens indførelse uden synderlig modstand gledet over til at anses for en *gave til præsten*, der forrettede begravelsen. For Gotlands vedkommende gentoges 1539 bestemmelser herom, der synes at have været almindelig regel hele Norden over: en sådan *udfærdsko* skulle kun udredes efter en bonde eller hans hustru, hvor der ejedes mere end 6 køer. Ejede boet lige 6 køer, måtte man nøjes med at betale to lod sølv, hvis man ikke ønskede at afstå en ko. Ejedes der færre end 6 køer, måtte man nøjes med at give et lod sølv, og ejede man kun to køer eller derunder, skulle man være kvit med 8 skilling i danske hvider.⁵⁰⁸ Meget kort efter reformationens indførelse blev man imidlertid opmærksom på, at der nu var forskel på *kirken* og *præsten*. I den katolske tid havde disse to i det mindste synet af en og samme. Nu, da mangan kirke var gået over til privat eje, og de allerfleste sty-

redes af kirkeværger, fik man hurtigt øjet op for, at „udfærdskoen“, „jordekoen“ eller „jordefærdskoen“ – hvad den så kaldtes – var en indtægt, som den enkelte „kirke“ ikke skulle give slip på, men have i det mindste part i. En stiltiende overenskomst blev følgen. Lensmænd og præster synes at være blevet enige om, at man ikke ville tage det alt for nøje med, om løftet om denne ko var givet i fuldt lovmæssig form som skriftligt „testamente“, når blot den gode, gamle skik bibeholdtes, at den blev udredet. Så delte derefter præst og kirkeejer halvt. Denne ordning indeholdt dog fremdeles mangen mulighed for gensidig overlisten. Brugtes i skriftligt testamente endnu det gamle udtryk „til kirken“, var kirkeejeren eller værgen berettiget til at tage hele koen. Omvendt var præsten som nærværende ved sygesengen nærmest til at belære den døende om, at „udfærdskoen“ burde betegnes som „sjælegave til præsten“. I så fald tog han den hele.

Disse yderst vanskelige forhold medførte naturligvis ulemper af forskellig art. Vil man i et kort udtryk fra et lille begrænset område have overblik over, hvor stærkt det hele spørgsmål svajede, behøver man blot at se udviklingen på Gotland. Her vedtoges det 1587, at hvert andet „sjælegave-nød“ skulle tilfalde præsten, hvert andet kirken, og „hver af dem nyde sin lykke, som den falder“. Men 1694 veltoges det modsatte: at „når præsten holder ligprædiken, skal han beholde hele testamentet, enten det er ko eller andet, og bonden betale til kirken, hvad den tilkommer“.⁵⁰⁹

I Danmark trak landsbypræsterne og lensmændene eller kirkeejerne hver i sin ende af udfærdskoen det 16. århundrede igennem. Misbrug lå nær for begge parter. Præsterne havde utvivlsomt ret i, at en ligprædiken var et arbejde, hvorfor der burde ydes vederlag, og at 5 eller 10 skilling var en usømmelig betaling herfor. Men de havde uret, når de søgte at aftvinge hver døende bonde eller hans efterladte en ko i „jordefærd“. *Lensmændene havde ret*, når de søgte at værgе deres bønder mod sådan gejstlig plyndring. Men det klædte dem ilde, når de som lensmænd „på afgift“ eller som kirkeejere straks var villige til at tage del med i plyndringen mod halvpart af byttet.

En nogenlunde ærlig deling får man indtrykket af ved at se forholdene, hvor universitetet var kirkeejer, og gejstlig altså stod

mod gejstlig. Af Grevinge kirkeregnskaber f. eks. fremgår det, at år 1598 gav Ludse Ole Bentsens i Grevinge døende en ko i sjælegave; Niels Persen i Sneglerup gav en „studling“ [lille stud]; Niels Jensen i Ingelstrup en stud. Ole Persen i Preglerup en ko. Men når den rødhjelmede stud, som 1577 gaves i sjælegave i Tårnby Kirke på Amager, indbragte universitetet 40 mark, så synes det ved første øjekast lovlig lidt, at af sjælegaverne fra Grevinge 1589 fik universitetet for „studlingen“, der var mest værd, kun 15 mark, og for Ole Persens ko ikke mere end $3\frac{1}{2}$ mark. Forklaringen er, at den rødhjelmede i Tårnby blev givet helt og holdent til kirken. Af alle dem i Grevinge fik universitetet derimod kun en brøkdel, enten halvparten som af studlingen, eller kun en endnu mindre part, idet den døende ikke havde råd til at give kirke og præst tilsammen mere end blot et halvt dyr eller måske mindre. Der er dog håb om, at præsten, hr. Jokum, ikke har forregnet sig, når han, da f. eks. Jens Mikkelsen 1587 gav en liden kvie og Per Truelsen en stud, selv beholdt både kvie og stud og gav kirken for dens halvpart 2 og 7 mark.⁵¹⁰

At andre præster på Sjælland ikke var nøjeregnende, men gik glubsk på og, når næsten først var død, begærede hans okse eller hans asen eller hvad andet, der hørte næsten til, for at begrave ham, fremgår noksom af, hvad bispemåtte udtale på Roskilde landemode 1566. Han forbød her på det bestemteste præsterne „at vise deres gerrighed ved at trænge på store gaver for lig at begrave, det er, at trænge på dalere øksne og stude“. De skulle „annamme det, som skelligt og sædvanligt er og gives med en god vilje“.⁵¹¹

År 1592 flød bægeret over. Regeringsråderne, der under Christian IV's mindreårighed styrede landet, fik kort efter hinanden to skandaler at høre. En præst i Jylland havde *nægtet at begrave et lig*, fordi han ikke fik så stor en *sjælegave*, som han ønskede. Og en præst på Sjælland havde taget både en ko og en kvie fra en fattig husmand for at begrave hans hustru. I deres forbitrelse udstedte regeringsråderne den 20. maj 1592 følgende hensynsløse kongebrev til alle lensmænd hele riget over: da mange landsbypræster understå sig at tage penge og anden skænk og gave af deres sognefolk for begravelse, hvad aldrig tilforn nogetsteds her i riget har været brugeligt, så befuldmægtiges lensmændene til øjeblikkeligt at afsætte enhver præst, der måtte gøre sig skyldig heri.⁵¹²

Dette voldsomme brev var i enhver henseende uoverlagt. Det var lige så ubilligt i sin slutning, som det var fejlagtigt i sin begyndelse. Thi hvad der krævedes af den gejstlige, som forrettede begravelsen, var vederlag værd. En af regeringsråderne selv forlangte kort tid efter, at Sjællands bisp skulle komme over til Skåne og holde ligtale over ham.⁵¹³ Hverken han eller bispen tænkte sig naturligvis, at dette skulle gøres gratis. Latterligt ville det jo også være at give alle de overflødige præster ved en begravelse penge, hattefor og klæde, men alene nægte den, der udførte handlingen og holdt ligprædiken, sin betaling herfor. Og nernæst var det ligefrem usandt, at „betaling for begravelse aldrig tilforn nogetsteds heri riget har været brugelig“. Kongen havde jo selv endog ansat taksten både for Skåne og Halland 1539.

Men foreløbigt virkede det i kongens navn udstedte brev som et tordenslag. De fleste landsbypræster lystrede, men tabte tillige interessen for at holde lang ligprædiken og forherlige den afdødes levnedsløb og salige endeligt. På Fyn klagede befolkningen over, at begravelserne nu ikke længer var så „ærlige“ som tidligere.⁵¹⁴ Kun få vovede fremdeles at fremture. Præsten hr. Peder i Sandager på Fyn blev således i april 1593 anklaget for at have begæret i „sjælegave“ det bedste hoved i en sognemands gård, hvilket var en hest. Hr. Peders forklaring til bispen lød dog noget anderledes. Bonden havde selv ledt et lille nød ind i hans gård, hvorfor han havde sagt bonden tak, ihvorvel samme lille nød alt havde revet sig løs i gården og var løbet ud på marken til det øvrige fæ, førend hr. Peder kom fra kirke.⁵¹⁵ Hverken sjælegaven eller dens modtager synes i dette tilfælde at have været ganske det fæ, som den gav sig ud for.

Som rimeligt er, var der stærk bevægelse blandt alle landsbypræsterne på det første landemøde i Roskilde efter forbudet, i sommeren 1593. Hvad der foregik på mødet, gengives forskelligt. Efter én beretning foreviste man den kongelige begravelsestakst for Skåne af 1539 og godtgjorde herved, at det nye kongebrev talte usandhed. Da vredens bølger gik højt i forsamlingen, gød biskoppen glattende olie på: „Lader alting være stille! jeg vil forhandle hos øvrigheden om den sjælegave, det bedste jeg kan.“ Efter en anden beretning kunne biskoppen alt meddele forsamlingen, at regeringsråderne selv havde fundet det gamle kongebrev fra 1539 og i den anledning atter tilladt begravelsespenge 10 skilling for en vok-

sen, 5 skilling for et barn, „eller så meget som enhver vil give sin præst efter sine evne og sin formue“.⁵¹⁶

Dette var imidlertid alt sammen blot gejstlig gengivelse, udtryk for, hvad gejstligheden mente om sagen og ønskede sig som udfald. Den verdslige myndighed, regeringsrådet, forholdt sig tavst. Det var da ikke lovens rene ord, men med stærkt iblandet evangelium, når det lød til den murrende hob af landsbypræster på et senere landemode i Roskilde 1597: „Om løn og betaling for jordefærd skal man handle varlig. Hvad de vil give med god vilje, det må man tage.“⁵¹⁷

Sjællands biskop vedblev dog at holde igen og udadtil optræde forsigtigt. Endnu år 1619 var man ikke videre, end at alle stiftets provster på egne og menige præsters vegne måtte indgive begæring om, at de, „når de havde gjort deres tjeneste hos syge og over døde, og godt folk af egen fri vilje ville betænke dennem noget for deres umage, eller og så godt som nøde dennem noget på, som er sket af somme, – at de da måtte annamme og tage til takke“. De lovede udtrykkeligt, at de ikke skulle kræve eller fordrø noget, og at de heller ikke i levnedsbeskrivelser skulle „gøre andet med ros og dadel end som kristeligt er“.⁵¹⁸

Der var god grund for gejstligheden i Danmark til fremdeles at være yderst forsigtig. Regeringsrådernes forbud mod at tage betaling for begravelse var jo slet ikke hævet endnu. Og det gamle strids spørgsmål ulmede fremdeles som glød under asken. „Udfærdskoen“ var for fed en bid til, at lensmand og landsbypræst gensidigt skulle unde hinanden den. Just samtidigt med, at provsterne indgav deres andragende om at måtte modtage, hvad der pånødtes dem, blusede striden om „udfærdskoen“ op på ny i lysere, klarere lue end tilforn. Begge parterne i sagen var nemlig denne gang bekendte mænd. På den ene side præsten i Herfølge, den kongelige historio- graf Klaus Lyskander. På den anden side rigsråd Oluf Rosensparre, der besad patronatsretten og herligheden til Herfølge Kirke. Under pesten 1619 havde flere sognebeboere her på deres yderste skænket i alt fire stude til kirken og to til præsten. At kirken havde ret til at modtage denne „sjelegave“, nærrede Oluf Rosensparre naturligvis ingen tvivl om. Men efter hans formening havde præsten slet ikke ret til at modtage sine stude, da al betaling for begravelse var forbudt. Oluf Rosensparre meddelte sagen mundtligt til Chri-

stian IV, skriftligt til kansleren. Klaus Lyskander forsvarede sig i sit indlæg med, at der var stor forskel på betaling eller skænk for begravelse og så på „testament“. Betaling for begravelse var strengt forbudt. Men i nærværende tilfælde var det, hvorom det drejede sig: „Testament“, idet de afdøde nærmeste slægtninge „havde over graven forkyndt, at de det have gjort til et testament“. Hvad var da „testament“? „Testament er, hvad gudfrygtige mennesker eller deres arvinger ville frivilligt betænke Gud, hans kirke, tjenere eller deres venner. Testament, siger Sankt Poul hebr. 9, stadfæstes ved menneskens død. Kristus, Guds søn, haver selv gjort sit testament den nat, han blev forrådt. Og siden den tid haver altid været brugeligt over den ganske kristenhed med testamenter. Og deraf er udi begyndelsen moksen alle kirker, kapitler, skoler osv. funderede“. En så hellig institution var præsten i Herfølge selvfølgelig for ringe til at bekæmpe, endsige omstyrte.⁵¹⁹

Så vidt vides, slap Klaus Lyskander heldigt fra det. Men under al denne strid i Danmark om, hvem „udfærdskoen“ egentlig tilkom, gik det efterhånden op for befolkningen, at man hidtil havde været på vildspor. Når præst og lensmand gensidigt påstod, at de ikke havde ret til koen, så burde man utvivlsomt tage disses påstande til følge. Øvrigheden måtte jo da vide, hvad ret var. Men så var det rigtigst selv at beholde den og fortære den ved gravøllet. På denne måde opfyldtes sikrest dens bestemmelse som „sjælegave“. Det var en gave fra den salig sjæl til alle hans venner, der, idet de nød den, venligt tænkte på ham.

Ifølge denne naturlige logik ændredes da nu både katolicismens og lutherdommens ordning, og koen havnede som i oldtiden ved offermåltidet til ære for den afdøde. Endnu det 17. århundrede udsvarede i enkelte egne af Danmark f. eks. på Langeland en ko, af fattige en kalv, til kirke og præst. Men omkring år 1700 var skikken ophørt i Danmark. Lidt senere tabte den sig i Norge og Sverige, senest på de gamle svenske øer, Ösel og Dagö, efter at disse var komne i russisk eje.⁵²⁰ Overalt foregik forandringen på samme vis. „Udfærdskoen“, „jordfærdskoen“ fortæredes ved begravelseskilden, og i stedet for fik præsten i betaling efter lovens gamle ord „to lod sølv“ eller „en gammel daler“, hvad han ganske vist ikke stod sig ved.

Vil man have et tilfældigt *udtryk for den nye tid*, læser man f. eks.

følgende udtog af en snurrig bog fra 1708. Forfatteren søger at bevise, at lærdes og udannedes tale er ens, idet alle uvilkårligt indde-
ler, hvad de har at sige, i de tre stykker: Indgang, indhold og slut-
ning. Til eksempel anfører han følgende hverdagsord, der, selv om
den folkelige tale måske ikke er ganske truffet, dog tydeligt viser,
hvad der nu var skik og brug. „En bondemand bestiller hos præsten
en ligprædiken over sit døde barn og udbryder således (Indgang)
Guds fred i huset og god dag min gode sjælesørger! Jeg har et par
ord at tale med eder og vil unde eder en dalers penge. (At man-
den i denne sin tales indgang nævner det ord: daler, derved forbe-
reder han den andens øre og gemytte til agtpågivelse, og i så måde
retter sig efter talekunstens regel).

(Indhold). Vorherre har taget min lille pige fra mig, og (a) ef-
tersom hun var et smukt og godt barn og kunne læse både i katechis-
mo og i evangeliebog, da vil jeg vel, at I for penge og gode ord ville
prædike lidt over hende. For eders umage lover jeg, (b) som billigt
er, at give eder en trind krondaler til Mikkels marked, thi (c) hvis
jeg nu straks på denne tid skulle sælge min ko for at få nogle skil-
linger til eder og degnen, da både var jeg af med min mælkning i
dette sommer-lob, så og måtte sælge mig til skade etc. (Her findes,
at den oratoriske bonde i denne sin tales indhold bruger flinke be-
visninger, hvilke et taget (a) *ab honesto*, dvs. af skikkelighed, (b)
a justo, dvs. af billighed, (c) *ab inutili*, dvs. af unytte).

(Slutning). Så tror jeg eder da til, at I gør min salig datter en
køn ligprædiken. Jeg skal forskylde det med eder. Og derpå siger
jeg eder farvel. (I denne sin slutning samler og igen optager han
det meste og fornemste af sin tales indhold).⁵²¹

Der var noget ubilligt i, at man i det 16. århundrede så hårdt for-
fulgte netop landsbypræsterne, og at regeringsråderne for disses
skyld endog forbød alle præster at tage imod betaling for begrav-
else. Som vi nys har set, var den hemmelige grund hertil heller
ikke betalingen i og for sig, men hensynet til *udfærdskoen*. Spørgs-
målet om denne var det, der lå på hjerte og var presset ind i en
pinlig snævring. Man var, for at bruge et af datidens udtryk, der
anvendtes netop herpå, man var i denne sag „kommet mellem ko og
kirkegård“.⁵²² Men i øvrigt mente man slet ikke, at der ikke tilkom
præsten betaling. Præsten Klaus Lyskander udtrykte sig så artigt,

at det blev usandt, når han lod, som om statens og den almindelige opfattelse var: „Begravelse er en part af præsternes embede, hvorudi de bør at betjene deres menighed for deres sædvanlige præsterente.“⁵²³ At man i det 16. århundrede aldeles ikke havde noget imod, at gejstlige fik betaling for begravelse, fremgår noksom af, at man både opmuntrede til at give sådan og selv gav den både over for købstadpræster og bisper.

For blot at nævne ét eksempel, så vedtog magistraten i København 1578 følgende meget hensynsfulde bestemmelse: Det må anses for kristeligt og billigt, at hvilket menneske, som ligger på sit yderste og begærer af prædikanterne til sig for at trøste og undervise ham af Guds ord, at samme da betænker præsten med noget godt for sin umage, dog uden nogen vis takst, men efter sin formue og gode vilje. Og dersom den syge dør, inden han får foræret præsten noget, står det hans arvinger kristeligt og kærligt an at gøre det efter hans død.⁵²⁴ – Hvad der gaves købstadpræsterne i betaling var vel i de større byer i Norden, København, Stockholm, Bergen, efterhånden mere og mere ligefrem penge. I de mindre byer derimod vedblev man længe efter at købe varer og give dem til præsten, der så atter solgte dem for at uddrage pengeværdien. Fremfor alt vedblev skikken at *betale med klæde*. Følgende uddrag af præsten i Nakskov, hr. Perlestikkers, dagbog for 1624 viser, hvorledes hans begravelsesindtægter nødvendigt måtte gøre ham til klædekrammer: 10. januar 1624 Anne Suales kone 5 alen klæde: 12 daler. – 15. april begravet Thomas Rasmussen byfoged. Klæde 3 alen 3 kvarter til 10 mark alen. – 6. maj begravet Jørgen Andersen Møller. Seks alen klæde til 3 daler alen. – 16. maj begravet Christoffer Hansen. Seks alen klæde til 4 daler alen. – 14. juli begravet Karen Hans Bøssens borgmesters hustru. 6 alen klæde, alen 3 daler. – 3. oktober. Begravet Jens Utsens barn Karen. 1½ alen klæde. – 1. november begravet Karen Laurits Jensen i Vejlegade. 6 alen klæde. – Kun om en mand fra Århus, „der døde i skuden“ anføres: „Fik fisk.“⁵²⁵

Adelen benyttede mere og mere bisper til at holde ligprædiken. Over for disse blev det fornem skik at *betale med guldpenge*. Også til Norge nåede denne skik i det 16. århundrede. „Den 12. februar 1596 kom Knud Knudsen ind på kammeret til bispen og på fru Kirsten Pros' vegne [hvis mand bispen dagen forud havde begravet], talte med hannem og antvortede hannem et stykke guld, som hun

sendte hannem.⁵²⁶ I det 17. århundrede blev selv denne form for plump. Betalingen burde gives mere „fordækt“ i form af *en sølvkande*, om muligt med *sølvpenge eller endog guldpenge* i. „Guldæbler i sølvskåle“. I bispefamilier kunne erindringen om disse herligheder sætte fantasien i sving. „Salig assessor Lujas enke i Odense, som var doktor Laurits Jakobsen, den sjette evangeliske biskop i Fyn, hans datter, og som nylig døde i en alder af 86 år, har sagt mig [biskop Jens Bircherod i Ålborg, † 1708], at i forrige tider skulle bisperne prædike over alle adelsfolk, og dem som en rettighed blev derfor givet en sølvkande på 100 lod med 100 species rigsdaler, og visse retter mad, 6 eller 12 med rhinskvin.“⁵²⁷ Som troligt er, har den gamle bispedatter her for den nye bisp malet fortids herligheder med alt for saftig pensel. Men selve virkeligheden, som vi kan bedømme den, var dog heller ikke at foragte, om end kander og specier såre sjældent mødtes. Biskop Jakob Mathisen har efterladt sig en fortegnelse over, hvad han fik for sine ligtaler. Som hofpræst fik han betalingen i dalere: 32 for Otto Termo, 60 for Christen Bjelke, 40 for en søn af rigshofmester Corfitz Ulfeldt, 30 for en søn af Ebbe Ulfeldt osv. Men da han 1645 blev biskop i Århus, blev betalingen til sølvkander. En på 80 lod for ligtalen over Ove Juel, en på 64 lod for Kirsten Sandberg, en ditto for Just Høeg. Fem sølvbægre på tilsammen 100 lod for Niels Krag. To forgyldte pokaler på i alt 60 lod for frue Anne Kaas. En sølvkande på 104 lod for Niels Friis, en sølvkande på 100 lod for Laxmand Gyldenstjerne. På 96 lod for fru Margrethe Friis, på 100 lod for fru Anne Rantzau, på 120 lod for fru Birgitte Brockenhuus.⁵²⁸ Herligt, herligt alt sammen. Hans anseelse var tydeligt nok i stigen, og sølvkandernes vægt med den. Men hvor blev guld- eller sølvæblerne af, de rede penge indeni? De var, i det mindste for denne biskops vedkommende, kun fri fantasi af fru Luja, adskilte forhold, der løb sammen i en gammel, venlig hukommelse. Men smuk og træffende var i hvert fald datidens tanke, som også denne biskops opregnelser bekræfter, at den gamle adels sjælegave med rette var en drikkekande, og bispers skænkeskab standens mindehal.

Fra Enevældens indførelse ændredes atter betalingsmåden og gled mere og mere over i almindelige former. Et nyt afsnit dannedes, da ligprædikenernes levnedbeskrivelse var gået af brug hos de højst stillede, og „testamentet“ eller „personalierne“ derfor efterhånden

også på landet sank i anseelse, og affattelsen af dem i flere egne *gled over fra præsten til degnen*. Dette foregik på mange steder i Nørrejylland og Skåne omtrent ved det 19. århundredes begyndelse. Degnen behandlede denne sin nye form for virksomhed i smag med den tidligere: med kridt at tegne ornamenten og bogstaver på kisten. Jo bedre betaling, des pynteligere, selvfølgelig. Med en vis djærv åbenhed blottedes således mekanismen i ligprædikenernes hidtil så ærværdige bestanddele: *levnedsløbet og det kristelige endeligt*. Næsten alt for stødende pillede man „sjælen“ ud af „sjæleagerne“. Det 16. århundredes udtryksmåde kan stundom forekomme nutiden plump i sin ligefremhed. Men den var dog intet imod klokker Dilberg i Skånes simple priskurant for sine „personalia“: „Den som betalar som en fähund, må också ligga där som en fähund.“⁵²⁹

20

Når i det 16. århundrede den lange ligprædiken lakkede mod enden, synes ligfølget instinktmæssigt at være vågnet op. De mest erfarne havde det vistnok på fornemmelsen, så og rettede sig uvilkårligt, når det nærmede sig slutningsordene. Sådanne vagtposter hvi-skede vel atter med værdig myndighed til deres naboer: „Du sover, Peder!“ „Vågn op, Klaus!“ Og med et sky blik op til præsten og over til kvindestolene var snart hver efternøler atter i orden. Talens sidste ord og amen kunne lyde til lutter vakte.

Mens de store kertedegne snød deres lys eller pillede ved våben-skjoldene, og de små peblinge rettede sig med blikket mod skolemester, alle rede til at falde ind, når han gav tegnet til at begynde på salmen, steg præsten fra prædikestolen ned ad den knagende trappe. Langsom, vidnevarm, værdig. Selv de, der ellers måske overså ham, slog vistnok uvilkårligt øjet ned for den brændende, forklarede efterlue i hans blik. Ubestemt frygtede de måske også anklagen: „Jeg så, du sov.“ Kun de mindst pålidelige og enkelte kvinder søgte vel at opfange hans øjekast, for at svale det i et genblik af samfølelse tak.

Nu begyndte der et underlig forvirret spektakel. Mens alle degne og peblinge, hyppigt de voksne med, istemte salmen: „Med glæde og fred far jeg nu hen“, flokkedes standsfællerne om båret eller

kisten, løftede den op og satte den i graven. Det var i reglen et både gribende og forstyrret optrin. Allerede idet standsfællerne rejste sig for at komme hen til den døde, puffede de til hinanden i de snævre stolestader og skrabe hinandens skinneben med dupskoen på deres degener, som de altid bar, hvad enten så disse standsfæller var skræddere, krambodsfolk eller herremænd. De mange lys om båren eller kisten blændede dem vel også let, så at de tog alt fat og sjældent var i takt. Og selve nedsætningen i graven var en handling, der aldrig var ganske ens, og derfor hver gang udførtes med førstegangs uøvethed. Ikke uden grund hed det da: „Liget skal nedsættes i graven, dog foruden bulder og stim, så meget som muligt er.“⁵³⁰ Samtidigt var handlingens alvorlige indhold så let forståeligt. For sidste gang sås den døde blandt de levende. Nu lukkedes graven over ham.

Medens disse indtryk ville være de nærmestliggende for en af os, om vi kunne have overværet en begravelse i det 16. århundrede, veg de hos datiden eller blegnede dog for andre, som der hørte samtidens sagkundskab til for at opfange. *Hvor står den døde i kirken? og hvor skal han begraves?* er spørgsmål, der i nutiden sjældent formår at volde sindsbevægelse. Svaret er jo i de allerfleste tilfælde så ligefremt og dagligdags: kisten står på sædvanligt sted i kirken og skal begraves på kirkegården. – Anderledes dengang.

Det første, alle blikke mønstrende havde søgt, da man kom ind i kirken, var dette: hvor var der gjort plads til båren? I koret, lige foran kordøren, foran prædikestolen eller blot ved indgangen, ja, måske blot i våbenhuset. Det var en rangfølgens trinrække, hvor i det 16. århundrede endnu intet regerings magtsprog havde sat grænsen, men alt afgjordes efter vedkommendes anseelse og de efterladtes offervillighed. Men netop derfor havde svaret i hvert enkelt tilfælde så afgjort nyhedens interesse og lagde så stærkt beslag på de kyndiges opmærksomhed. Ligesom det at være død var højst forskelligt: at være med Jesus i Paradis, blot ligge i Abrahams skød, eller at pines svarligt, således var der også – særlig for en adelsmand – stor forskel på at begraves: fra selve koret, blot fra kordør, eller som en anden pjalt langt nede i kirkeskibet. Indtryk som disse kunne fylde med glæde, stolthed, misundelse, bitterhed for hele dagen, ja meget længere, og udgjorde det fineste indhold af den vanskeligste af alle samfundsvidenskaber: gradmålingen af en

Åbne begravelser, hvor kister og sarkofager står frit fremme til beskuelse for de efterlevende, er vel det højeste man kan nå i retning af at give sig selv en slags efterliv på jorden. Fra Sveriges storhedstid i det 17. århundrede er der bevaret flere af den slags kapeller. Ophængte, rigt broderede faner og standarter og mængder af våbenskjolde med bladslyng og alle slags krigerske attributter efterlader indtrykket af et væld og format næsten ud over grænserne for det menneskelige. – Billedet er fra slægten Douglas' Kapel i Vreta Kloster i Östergötland. (Iwar Anderson fot.).

„ærlig“ begravelse. – En efterklang af det samme kendtes endnu i det 19. århundrede mangeskeds på landet i Norden. Om prædiken skulle holdes i kirken eller blot på kirkegården, var et spørgsmål, der afhang af den afdødes anseelse og de efterlevendes betalingsvillighed. Præsten var den afgørende, men var selv dog i mange måder afhængig af den offentlige mening og hensynet til, at den efterspurgte æresbevisning ikke tabte i anseelse.

Endnu mere betydningsfuldt i det 16. århundrede var dog det andet spørgsmål: hvor skulle den døde begravnes? For at forstå dette til fulde, må man kunne følge datidens underlige tankegang. I katolicismens dage havde man været vant til, at „kirken“ tog sig af de døde.

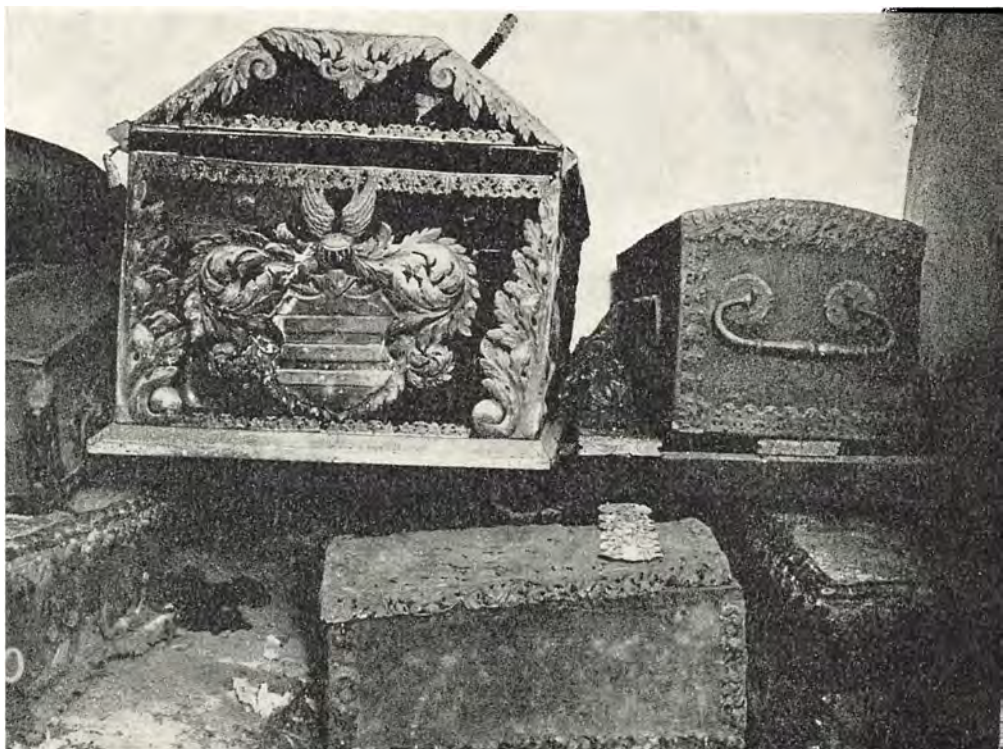
Kirken optog dem og undte dem plads, efter stand og vilkår naturligtvis, men dog med fælles goder for alle. Hvad enten man jordes under højalteret, ved et sidealter, i koret, i kirkens midterskib, i en af dens omgange eller blot på kirkegården udenfor, så sørgede kirken moderligt for hver især. Fra den strømede lyset, tonerne, røgelseduften ud over hvert et leje, dens talrige betjening vågede nat og dag over de slumrende, pyntede med kærlig hånd over alt, lige fra alterets blomstersmykkede mariabillede til kirkegårdens yderste, buksbomhegnede tue. Det kunne stundom næsten være tvivlsomt, om der ikke var smukkeste herude hos de fattigste, hvor Vorherre selv hjalp med. Her, bag den skærmende kirkegårdsmur, lagdes velsignelse i den kyndige gartnerbroders arbejde. Gud gav vækst til de gule påskeliljer, de hvide pinseliljer, sankthansdags roserne. Han tændte efter midsommer, når heden tog til og dagene af, den skæreste af alle liljer, den ranke, sølverhvide med guldkneblen, himmellængselens klokkeblomst. Han lod, når morgendug og aftendug mødtes, så græssets kind var altid våd, frempible de purrøde Kristi blodsdråber. Og til slut bredte Vorherres egen hånd sneens hvide alterdug over gravene, når allesjæles fest var inde, og vintermessen læstes over vårens og opstandelsens uudgrundelige hemmelighed.

Der havde dengang været nok af kirker og klostre med fredede kirkegårde. De knejste ikke blot og blinkede med deres gyldne spir viden om, men de lå troligt på rede i hver gade og afkrog i byen. Kunne man ikke komme an det ene sted og få, som man ønskede det, så kunne man håbe på et andet. Som på et uhyre blomstertorv

falbød romerkirken den „gode gerning“: omhu for de døde, som den selv var en mester i at drive.

Alt dette havde „reformationen“ tilintetgjort. Som en vild havde den raset. Plyndret og nedrevet kirker og klostre, nedtrampet kirkegårde. Nidkær for Herrens helligdom havde den ikke blot med svøbeslag fordrevet de handlende, men selv slået en god handel af ved at inddrage hele helligdommen og desuden putte de handlendes duer og mønter til sig som nidkærheds løn. Hvis behandling af forældres grave er en målestok for en tidsalders standpunkt, stod reformationens tidsalder lavt. Med en besynderlig råhed havde den omstyrtet de mure, bag hvilke dens fædre hvilede, solgt dem for den usle indtægt af stenedes værdi, splittet og søndret ligstenene, moret sig med at vanhellige den én gang fredede grund. Intet var så trøstesløst som synet af reformationens kirkegårde i by som på land. I stedet for fortidens buksbom, liljer og roser bag skærmende mure: en allemands plads, hvor på landet kvæget frit trampede ned, og i by enhver skød genvej, kvarterets befolkning satte sig på hug, blot væbnet med kæp i hånd mod flokke af hunde, mens svin lidt mere afsides rodede efter friske lig. Og de nye kirkegårde uden kirke! Hellere gæst i rakkerens hus og en slurk øl med en tyv under galgen end med i det kompagni, der holdt til f. eks. på Nørrebro's kirkegård ved København, når mørket faldt på!⁵³¹

Der stod han, den mangehovedede voldsmand, der havde misbrugt Luthers navn og lære til alt dette, opbrudt kirkeblokken til Guds ære. Hvad tænkte han på? Ikke på, at noget af dette var urigtigt. En flok føler overhovedet ikke ansvar, en mængde ikke skam. Den stand, der skulle have varetaget slige interesser, var jo nu fortrængt. Dens efterfølger uden myndighed. Det skete hærværk og røveri var tilstrækkeligt undskyldt med et par stikord: „Tro og ikke gerninger“, „evangelii lyse dag“ osv. – Hvad tænkte han da på? Ganske simpelt: at når han selv en gang skulle væk, kunne det være ganske rart at komme til at ligge lidt ordentligt. Ikke i sådan en svinesti som en kirkegård. Men hyggeligt og lunt i en af de tiloversblevne kirker. I kraft af en naturlig logik begyndte da den nye tid forfra, dreves af samme tilbøjelighed, som den selv brutalt havde krænket.

I begravelsesritualerne indprentes, at vi er opstået af jord og skal blive til jord igen; men i det 16. og 17. århundrede mærker man en absolut ulyst til at tage dette helt bogstaveligt. Havde man råd til det, anskaffede man sig en gravhvelving, hvor kisterne kunne blive stående og ligene tørre ind til magre mumier. Gå helt til grunde ville man dog helst ikke. Siden er de fleste af disse begravelser blevet muret til; men i nutiden åbnes de atter – navnlig fordi kirkerne har brug for fyrkældre og andre bekvemmeligheder. Det syn, der møder de indtrængende, er altid et stærkt indtryk af forfald. Kisterne er blevet stablet oven på hinanden, hvorved de nederste som regel er blevet trykket i stykker, og rotterne har hærget. Oftest bisættes de døde endnu en gang – og nu på den kirkegård, de søgte at undgå. Billedet er fra Trinitatis Kirke i København. (Nationalmuseet fot.).

Så underligt det lyder, var sansen for et godt „lejersted“ i stærk og stadig stigen hos den samme tid, der ikke blot havde ødelagt fortidens, men hensynsløst berøvet sig selv så mange vel indrettede.

Tydeligst ytrede dette sig naturligvis hos *adelen* og *bybeboerne*.

Bønderne så endnu langt ned i århundredet med sløv undren til, når det nu endog blev forbudt dem at rejse et kors på kirkegården, ja blot en tue over graven.⁵³² Sligt bødes vel af hensyn til høslettet eller kvæget, der nu græssede herinde; men så burde også indgangsristen afskaffes, der var farlig for fæet at få en fod i. I købstadkirkerne derimod blev der tidligt rift om de gode pladser. Bedst var i koret, så i midterskibet ud for stolestaderne, så i omgangen, i tårnet osv. I de ældste takster havde man kun sat én fælles pris for alle gravsteder i kirke: i Odense 1551 otte joachimsdaler,⁵³³ i Ålborg 1556 seks mark, og fem joachimsdaler ekstra, om man tillige ønskede at lægge marmorsten på graven. Til sammenligning kan tjene, at „på den nye kirkegård“ i Ålborg kostede et gravsted kun tre skilling.⁵³⁴ I Ribe blev man ved på denne gammeldags måde og tilmed til den billige takst af kun fire daler for lejersted i domkirken lige til 1592. Så måtte der brydes over tværs og sættes forskellige priser for gode og mindre gode pladser. Tilstrømningen havde nemlig været så stærk, at, som kongebrevet udtrykker det: „Selv den allerringeste har sin begravelse i domkirken, og er kirken derover både i tårnet og andetsteds så opfyldt, at hvis det ej i tide bliver forhindret, vil grundvolden tage skade.“⁵³⁵

Selv om priserne så længe som i Ribe var ens hele kirken over, var dog ingen heller her i tvivl om, hvilke pladser, der var de bedste. De erhvervedes kun af dem, der var om sig, og de krævede desuden både gode ord og vægtig tak. Hvor tidligt og stærkt sindene var i bevægelse i anledning af disse pladser, kan ses af en skandale fra Nyborg allerede fra 1557. Her var byens sognepræst, hr. Niels Pedersen, død, og havde i levende live sikret sig en af de bedste pladser i koret, hvor han da også blev begravet. Men stedets lensmand, Frans Brockenhuus, fandt, at sådan en plads var for god til en præst. Hemmeligt lod han derfor liget optage og begrave andetsteds i kirken. Men den afdødes slægt fik nys herom, og det endte med, at sagen indankedes for kongens og rigsrådets dom. Frans Brockenhuus anførte til sit forsvar, at koret i Nyborg Kirke var for snævert og lille. Nyborg var desuden et kongeligt hus, hvortil der ofte kom „herrers og fyrsters sendebud og mærkelige mænd“. Sæt, at en af dem døde dér, så måtte man virkelig have koret frit til slige folks begravelse. – Frans Brockenhuus' ord var vistnok talt ud af mangan rigsråds hjerte. Alligevel gik dommen ham imod. Han

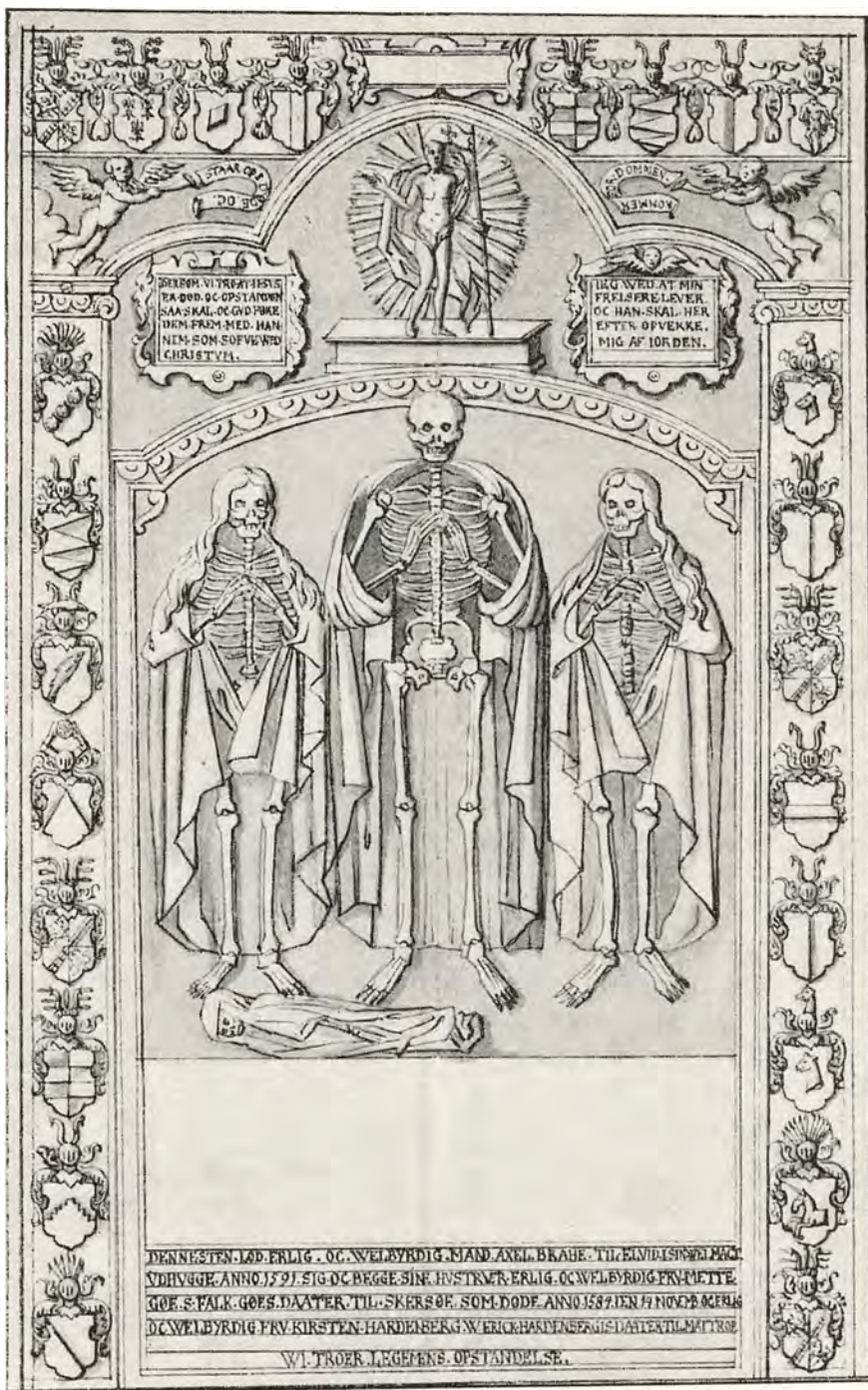
dømtes til atter at lade sognepræstens lig optage og jorde i koret, som det var først.⁵³⁶

Mere fredeligt tog forholdene sig ud – i det mindste efter regnskaberne at dømme – i Danmarks mest efterspurgte kirke, Vor Frue Kirke i København. Her kunne man af priserne f. eks. fra 1563–64 med nogenlunde sikkerhed slutte, hvor enhver måtte have. Når Jens Christensen for hustrus og barns lejersted kun betalte ni mark, kunne de umuligt nå højere end til kapellet. Eskil Oxe for 300 mark og Mogens Gyldenstjernes hustru for 100 daler var selvskreven til koret. Men tvivlsom turde en som Jesper Brokmand være, der dog for 30 daler slap hæderligt ind sammesteds.⁵³⁷

Slap ind. Ja, *men blive dér!* Dette var nu, da efterspørgselen var så stor, ikke ganske det samme. I den ny takst for Ribe Domkirke 1592 kom det til at hedde, at et hæderligt lejersted i kirken skulle fremtidigt betales med ti daler. Men ville man „perpetuere sig sit lejersted med ligsten“, skulle det koste 30 daler. Ville man have ophængt tavle med, var det allermindst 30 daler. Og ville man som adelsmand nyde lejersted for sig og arvinger i mursat grav, skulle man betænke kirken med nogen synderlig foræring.⁵³⁸ – Kirken var tydeligt nok betænkt på at drive omsætninger også under gulvet og efterhånden få tidligere betalere til at vige pladsen for nye. – „Lad den ligsten blive taget i forvaring, som lå på det sted i Skt. Michaels Kirke (Slagelse), hvor vor hofsinde er blevet begravet.“⁵³⁹

Sligt fik nu være, hvad det var, og foregik jo i det skjulte. Men en stolt følelse var det i hvert fald ved en begravelse, at kunne svinge med båren eller kisten ikke ned imod kirkedøren ud til kirkegården, men *frem til den fornemste plads i hele kirken* og være vidne til følgets forbavelse ved at se gulvbrædderne blive løsnede netop her. Det var en ære og en hæder, som man kunne ønske, at det salig lig selv havde kunnet opleve. Enhver, der var kommet lidt til skelsår og alder, vidste på en prik, hvor alle hans bekendte lå. „Hart ved den store lygte“, „hos den venstre side ad højalteret“, „uden for min hustrus stol“, „som den nye font nu står“,⁵⁴⁰ osv.

Men hvad var der egentlig i vejen for, at man selv i levende live kunne opnå denne nydelse? Man måtte jo kunne købe sig et fornemt lejersted i kirken, belægge det med ligsten, hvorpå figurer, navn, livshistorie, våben eller bomærke, årstal og alt tilhørende var indhugget, blot på de sidste tal i årstallet samt dato nær, der jo altid kun-

ne sættes til bagefter. Det ville være en pirrende højtidelig fornemelse, hver søndag at sidde i sit stolestade og læse indskriften på sin egen smukke gravsten, ligesom man jo i hjemmet nød at se sin velhavende ligkiste, den standsmæssige ligdragt og den sandfærdigt rosende fremstilling af ens liv, som man selv havde forfattet. Fra det 16. århundredes midte blev dette temmelig almindelig skik. For at nævne et par eksempler fra købstadbefolkning, så havde købmand Ole Bager i Odense fra 1576 ved hver gudstjeneste i Gråbrødre Kirke sin gravsten for øje med påskriften:

Ole Bager i Odense lod lægge denne sten,
thi han agter her at hvile sine ben,
og hans kære hustru og børn dertil;
om den gode Gud det så have vil.

Han fandt selv ideen så god, at han også forærede sin datter en ligsten til hende og børn.⁵⁴¹

Mindre heldig som versemager var borgmester Anders Christensen i Skælskør. Hans indskrift, hvor dato og år synes senere indhugget, lyder således:

Under denne smukke sten
hviler sine rolige ben
Anders Christensen hedder,
som var borgemester here.

„Denne sten lod ærlig og velbyrdig mand Aksel Brahe til Elvedgård i sin velmagt udhugge år 1591,“ står der på stenen i Veflinge Kirke på Fyn. Stenhuggeren har anvendt det kendte motiv: adelsmanden fiankeret af første og anden ægtefælle, men han har rigtignok skabt en chokerende variation. Aksel Brahe og hans to hustruer, nemlig Mette Gøye, der døde 1584, og Sofie Rosenkrantz, der døde 1589, er gengivet som bedende skeletter nødtørftigt indhyllet i deres liglagener. Over dette tankevækkende sceneri, som Aksel Brahe har haft for øje under femogtyve års kirkegang, ses dog håbets og trøstens symbol, nemlig den opstandne Frelser. Den rystende modsætning mellem forkrænkeligheden og opstandelsen er ikke helt enestående i danske ligsten – se side 474, men dog temmelig sjælden. I udlandet – f. eks. England – er ideen mere udbredt. (Tegning i Nationalmuseet).

Hans sjæl hos Gud er visselig.
 Han døde [maj den 19] dag
 og blev så lagt i denne grav [1560].

En af hans efterfølgere, borgmester Jakob Davidsen, foretrak hver søndag fra 1568 til 1578, da han døde, at *se op på sin mindetavle*. Efter Luthers anvisning burde en sådan kun indeholde et skriftsprog og hænge på kirkevæggen nærmest graven.⁵⁴² Borgmester Jakob havde sin ophængt på selve opgangen til prædikestolen. Denne mindetavle var et maleri, forestillende Kristus korsfæstet mellem to røvere. Oven over frelseren sås Skælskør med et skib udenfor, der var stedt i nød, brændende og synkefærdigt i storm. På det tørre stod på den ene side borgmesteren og hans ni sønner, på den anden side hans hustru med fem døtre.

Hans efterfølger, borgmester Peder Lauritsen († 1589), fik et epitafium over sig, hvori der både var billedhuggerarbejde og maleri. For så vidt overgik han sine forgængere. Men dog var han kun med på slæb, sammenkoblet med eftermænd. Det var nemlig hans kone, der, efter først at have været gift med ham, så med amtskriver Laurits Ågesen, og endelig med rådmand Niels Nielsen Suur og efter at have begravet dem alle, sluttelig lod sig afmale med sine tre mænd ved Kristi kors. Ovenover sås Skælskør by „i sin flor“.

Hun blev overtruffet af rådmand Poul Hansen sammesteds, der fra 1608 til 1616 sammen med sin hustru kunne sidde og se på deres ligsten, hvorpå ikke blot han og hun, men hans fem tidligere hustruer tillige var udhugget. 1616 mistede han også den sjette. Så døde han.⁵⁴³

Det ville være en misforståelse, hvis man fra denne hyppige forekomst hos borgerfolk i Skælskør sluttede til, at skikken da alt havde tabt sig hos fyrster og adel. Den var fuldt i kraft hos dem alle. Den danske prinsesse, hertuginde Elisabeth af Mecklenburg, havde ved sin død (på Gødser 1586) alting i orden. Ovre i Güstrow Domkirke havde hun allerede længe tilforn, når hun overværede gudstjenesten, kunnet på én og samme tid sidde andægtig i sin kirkestol, og knæle ved siden af i hvidt alabast i fuld legemsstørrelse sammen med hertug Ulrik.⁵⁴⁴ Da Ulrik efter hendes død fik sig en ny hustru, Anna af Pommern, varede det ikke længe, førend også denne fordobledes og i hvidt alabast knælede ned som nummer tre.

I Voer Kirke i Vendsyssel findes et af de prægtigste og bedst bevarede epitafier fra det 16. århundrede. Det er opsat af Ingeborg Skeel, der også byggede Voergård. Mesteren er ukendt, men ornamentikken viser slægtskab med kirkeportalen på Kronborg, så det har i hvert fald været en mand, der kendte alle de nyeste krav. På epitafiet knæler Otte Banner til Asdal, der døde 1585, over for sin foretagsomme enke fru Ingeborg – død 1604. Den senere folketro udpegede hende som en af de „onde fruer“, der ikke skyede nogen anstrengelse for at udnytte bøndernes arbejdskraft og bygmestrenes dygtighed til det yderste, men historisk set vides der intet herom. (Nationalmuseet fot.).

En eftertid er stundom blevet rørt over al denne fromhed. I disse færdige kister og denne marmorforberedthed har man troet at finde det rette farvel til denne verden. Samtiden opfattede sagen ærligere. Det var dog sjældent, at man gik så vidt i sin åbenhed, som den mandhaftige fru Ingeborg Skeel, der har bygget Voergård. Hun lod i Voer Kirke oprette et smukt mindesmærke over sig og sin afdøde mand, Otto Banner, på hvilket de begge er afbildet knælende. Deres ægteskab var barnløst. I indskriften meddeler hun djærvt, at hun „lod kirke og epitafium oprette, at deres minde ikke aldeles skulle blive forgjæt“.

Thi når udarvinger de tage gods og peng'
hukommelse om de døde varer da ej læng'.⁵⁴⁵

Færdig kiste og gravsten, ja, nyopført kirke var da ikke varpetove til den næste verden, men fortløjning til denne, dersom ligegyldige fjerntbeslægtede, „udarvinger“, ville skubbe de afdøde til side.

En ting synes dog at måtte blive en nødvendig følge af de i live anbragte ligstene og mindesmærker: overraskelsen gik tabt, når båren eller kisten på begravelsesdagen bares til graven. Enhver kendte forud dens plads. På ingen måde! Der var jo ikke det mindste i vejen for at bevare sin frihed til det sidste, anbringe ligsten og mindetavle i én kirke og begraves i en ganske anden. Da kansler Johan Friis 1570 lå dødssyg i Køge, ønskede han, at hans lejersted skulle være i Vor Frue Kirke i København, hvor hans to broderbørn „foran prædikestolen ligge begravet, og forvente i deres sovekammer en ærefuld opstandelse“. Forgæves indvendte rigsråd Bjørn Andersen herimod, at han jo alt havde beredt både grav og epitafium i Hesselager Kirke. Kansleren afviste ham med Davids ord: „Herrens er jorden og al dens fylde“ og fik ganske rigtig sin grav i Frue Kirke.

Flere fulgte Johan Friis' eksempel. Over ikke få af datidens bekendte mænd findes den dag i dag flere gravsten på vidt adskilte steder,⁵⁴⁶ og mellemtiden har vel tilintetgjort en del. Slige ligstensoplysninger om, at „herunder hviler“ den og den, er derfor faldgruber for den historiske granskning. Når det således f. eks. på en bevaret gravsten af 1535 fra Torup Kirke på Halsnæs (Sjælland) usædvanligt – men netop derfor så troværdigt – hedder: „Her ligger

fru Kirsten Skave, hr. Jakob Trolles til Lillø, og hendes søn Niels Trolle til Torup“, så er end ikke dette sandt. Kirsten Skave døde ganske rigtigt 18. september 1534 og hendes mand, hr. Jakob Trolle, der overlevede hende til 1546, blev ikke begravet her, men på Lillø. Men deres søn Niels var 1535 12–13 år gammel og lyslevende. Og da han i juli 1565 – knap en måned efter sin berømte broder Herluf Trolle – fandt helledøden i det blodige søslag ved Bornholm, stedtes han ikke til hvile i Torup Kirke, men gik hårdt såret til bunds med hele sit tapre mandskab på den sønderskudte „Danske Christoffer“. – Kun i yderst sjældne tilfælde giver ligstenen så tydelig forklaring, som den over Mads Laxmand i Stehag Kirke i Skåne. Den meddeler på én gang, at dette er Mads Stensens og hans kære frue, Merete Pedersdatter til Gåsvads *begravelse, og at „hans salig lig hviles udi Svartsjö Kirke i Sverige“, da han faldt der i krigen 1567, så at kun „hendes salig lig hviles herunder, som døde udi Sjælland på Lystrup 12. november 1584. Herren give dem en glædelig opstandelse!“*⁵⁴⁷

Det misvisende i sådanne gravsten og mindesmærker i levende live og på forskellige steder gik ikke op for datiden. Den mente netop at se rigtig alsidigt på sagen: *Det var først og fremmest en æresbevisning*. Man måtte benytte den belejlige stund, når en flink stenhugger,⁵⁴⁸ eller dygtig portrætmaler⁵⁴⁹ tilfældigt var at få. At alt sligt udførtes som gravminde og anbragtes i kirke var en gammel skik, der faldt lige så naturligt, som at man optegnede det, man ville huske, bag i sin bibel. Kirken var jo „huset“, Bibelen „bogen“. Datiden ville have undret sig lige så meget over klage, som vi, hvis nogen nu ville påtale, at samme reklameplakater anbringes på forskellige gadehjørner. Kun en ukyndig tror, at det afbildede findes inden for væggen bagved. Flere ligsten og mindetavler, anbragt over samme person i levende live på forskellige steder, godtgjorde kun, at han var en mand af betydning, en af herrerne over „jorden og dens fylde“. Netop derfor var det ikke nok for en adelsmand at have gravsten hjemme i sin afsides landsbykirke. Han måtte helst have sin mærkede plads i provinsens domkirke med. Og endte han sine dage i København eller dens nærhed, skulle han selvfølgelig have sten og indskrift over sin grav i Frue Kirke. Ligsten, mindetavler, monumenter, epitafier og hvad det alt sammen hed, var, ligesom datidens nye ligkister og vogne, lutter fremskridt, på befordringsvæsenets

område. Men eftertrykket lå ved dem alle på, ikke at man kom af sted, men at man tværtimod fik tid til at holde længe nok med dem, så at enhver kunne overbevise sig om, hvem der var ejer, og at det var ægte kram.

Netop derfor burde ligstenen være af moderne slags. Ikke som de gamle middelalderlige, men så store og pragtfulde som muligt. Men var alt sligt dog ikke kun tom forfængelighed? Ingenlunde. Herren havde tværtimod velbehag derudi. Hør Herrens egne ord og deres kristelige udlægning! „Så læse vi i første mosebog: Rachel døde og blev jordet på vejen til Ephratha, som nu kaldes Bethlehem. Og Jakob rettede et tegn op over hendes grav, og dette er Rachels gravs tegn indtil på denne dag“. – „Jakob rettede et tegn op over hendes grav. Her måtte du se, hvilken gudfrygtighed og hvilken kærlighed, der var udi denne fromme patriark Jakob til Gud og hans hustru. Thi han ikke alene elskede sin hustru den stund, dér hun levede, men han beviste og kærlighed, siden at hun var død, med en ærlig jordefærd og amindelse, så at det tegn (som skriften siger), det er end til på denne dag. O, hvilket et ærligt eksempel det er for alle dannemænd, som mister deres hustruer! Men hører også, for hvad besynderlig årsag de hellige forfædre bepryde så deres grave, og ikke kaste deres legeme bort som andre bæster, men de beskikke dem skønne grave og herlig jordefærd til evig og udødelig hukommelse, at de samme grave skulle bære vidnesbyrd om den tilkommendes opstandelse, hvilken de troede og visseligen tøvede efter. Derfor skal vi vide, at det er ikke synd at bepryde vore venners grave med malmersten ... For denne sag oprejste de hellige forfædre støtter og lagde sten på deres afgangne venners grave, på det vi skal efter deres eksempel foragte dette nærværende liv og hende aldeles forglemme for det andet liv, som tilstunder, som fast bedre er.“⁵⁰

Men var ligsten og mindesmærker således et udtryk for tro på opstandelsen, en fortsat bekendelse efter døden, så var det sikkert rigtigt at lade dem hæve sig op over gulvet, ikke som middelalderens ligge fladt som flisesten, men bryde frem, skyde op, som kistelåg, der alt var ved at lettes af. Hvorfor skulle desuden alene fyrster nyde den forret at måtte have opretstående mindesmærker over graven! Alle disse prægtige gravmonumenter over Frederik I i Slesvig, Christian III og Frederik II i Roskilde, udtryk for en ny smag,

Af adelige gravmæler fra det 16. århundrede er tumbaen over Herluf Trolle og Birgitte Gøye i Herlufsholms Kirke langt den fornemste. Den er udført af billedhuggeren Cornelis van Floris i Antwerpen, der også fremstillede gravminderne over Frederik I i Slesvig Domkirke og Christian III i Roskilde. Det er klart, at et sådant monument måtte vække jalousi – ikke mindst hos Mette Rosenkrantz, der som enke efter Peder Oxe videreførte en ærværdig slægtsfejde. Den var begyndt, da Peder Oxe aftvang Mogens Gøye nogle godser, og den endte, da datteren Birgitte rejste dette storslåede monument over sig og sin husbond, medens Frederik II nægtede Mette Rosenkrantz tilladelse til at få noget tilsvarende i Vor Frue Kirke i København. I enkerens kamp vandt fru Birgitte. (Nationalmuseet fot.).

var lige så mange opfordringer til at slå ind på samme vej. En dansk adelsmand var ikke skabt til blot at trædes på i døde. Rundt om ytrede da opstandelseshåbet sig under de adelige gravsten, de skød bestandig, som forsigtige muldvarpeskud, lidt højere op over kirkegulvet. Tue ved tue lå de alt i landets hovedkirker. I sognekirkerne på landet nåede de langt højere. Det prægtigste gravminde af denne art var det over Herluf Trolle og Birgitte Gøye på Herlufsholm. Hugget i Nederlandene ligesom de kongelige mindesmærker vakte det hos alle de berejste danske tillige erindring om et af datidens smukkeste kunstværker, som de havde beundret i Norditalien: gravmælet over hertug i Milano Ludvig Sforza og hans hustru Beatrice d'Este. Ligesom histnede gengaves også her ægteparret i ædel lighed, frit slumrende på lejet. For mindre berejste var det nok at sige, at dette gravmæle mindede om det for Nordens dronning Margrethe i Roskilde kirkekor.

Men det adelige opstandelseshåb blev for voldsomt. Der måtte lægges dæmper herpå, hvis det ikke skulle overgro hele kirken og danne forhindringer for selve den levende menighed. Hvor skulle Frue Kirke i København f. eks., kunne bruges til en almindelig gudstjeneste, endsige til en kongelig kroning, når vejen opad midterskibet var så knudret og ujævn, som et smækkerum ladet med kvadersten, og koret blev spærret af marmor-Biller, Oxe og Ulfstænder, der stod og lå i vejen og ikke ville flytte sig, om det så var kongen selv, der ville frem! I året 1576 skred regeringen ind. Først i et åbent brev af 3. april, så i selve den kalundborgske reces af 21. november, der gentog det åbne brevs bestemmelser. Det hed heri, at „de grave, som af adelen nu højt over jorden opsættes, overgå fast alle kongelige og fyrstelige begravelser, som tilforn er sket her i riget“. Men det sømmer sig ikke for kongen, der er en øvrighed af Gud, at tillade sligt. Andre kunne tage eksempel heraf og til egen skade og fordærv indlade sig på lignende bekostninger. Og enhver bør derfor skikke sig, som deres stand og lejlighed fordrer. Det forbødes derfor adelen fremtidigt at „lade gøre nogen begravelse oven jorden forhøjet med alabaster eller slig mærkelig bekostning“. Det var dem derimod tilladt at lægge en ærlig ligsten på deres grav. Ligeså måtte de lade sætte en tavle på væggen, men herved måtte ikke forstås at lade store alabasterbilleder eller andet sligt indmure i kirkevæggen.

Vor Frue Kirke i København blev ødelagt to gange – ved stadsbranden i 1728 og siden ved bombardementet 1807. Alle kirkens monumenter blev ødelagt, og mange vognlæs brokker blev kørt bort og anvendt som fyld, når byen skulle genrejses. Det sker, at man ved nedrivninger i det gamle København støder på disse stumper. Således er det gået til, at man har kunnet bjærge de sørgelige rester af den ligsten, som Mette Rosenkrantz med store bryderier fik anbragt i kirken til minde om Peder Oxe og hende selv. (Nationalmuseet).

Det var et hårdt slag for adelen, særligt for familien Oxe. Det var nemlig denne, der ved sin dristige optræden vistnok havde nedkaldt uvejret. Fru Pernille Oxe havde i Frue Kirke i København ladet oprejse et gravminde, „der alene egner sig fyrster og herrer“, over sin afdøde mand, søhelten Otto Rud. Og over Peder Oxe, der var død i efteråret 1575, agtede nu hans enke, Mette Rosenkrantz, i koret i samme Frue Kirke at rejse et lignende, just på det sted, hvor kongen ved kroning plejede at have plads. Fru Mette gik endog så vidt, at hun bad kongen om at udstede pas for to mænd, der i udlandet skulle hente sorte sten hertil.⁵⁵¹ Begge fruer fik hver et meget hvast brev fra kongen dagen forud eller samme dag, som det åbne brev blev udstedt.⁵⁵² Det befalede heri Pernille Oxe at nedtage gravmindet over Otto Rud, og det forbødtes at gøre Peder Oxe „anden begravelse i Frue Kirke end andre hans lige“. Samtidigt gaves der dog begge enker anvisning på, hvis de ville rejse deres mænd usædvanlige gravminder, da at gøre dette hjemme i deres sognekirker, men ikke i Frue Kirke. Denne tilladelse blev ikke gentaget i det åbne brev eller i den kalundborgske reces, og galdt altså ikke andre.

De to breve virkede. Fru Pernille sendte ansøgning på ansøgning til kongen om, at gravmindet over Otto Rud måtte forblive i Frue Kirke. I juli måned 1576 gav Frederik II endelig tilladelse hertil, men rigtignok kun mod, at det flyttedes hen et andet sted i kirken og – sænkedes i flugt med gulvet.⁵⁵³ Fru Mette blev så myg, at hun ville gerne sælge kongen den sorte sten, der var bestemt til Peder Oxes gravmæle, hvis kongen var villig til at tage det hvide alabaster med.⁵⁵⁴

Hele landet over begyndte der nu, i henhold til den kalundborgske reces, en jagt efter adelige ligsten, der ragede op over kirkegulvet og spærrede fri gang. Et af de sidste breve, som Frederik II før sin død underskrev, lød på, at „ligstenen over Jørgen Barnekov i Århus Domkirke ligger for højt fra jorden, sognefolket til stor forhindring, når de gå til alters“. Den skal nedlægges lige med gulvet.⁵⁵⁵ Bispeoptegnelser som f. eks. disse fra visitatsrejser på Fyn spåede ild: „I Ollerup Kirke (1589) er to adelige begravelser med to sten på gravene, de ligger ret for højalteret, ophøjede over gulvet, så tykke som stenene er udi sig selv.“ „I Egense ligger begravet under en ophøjet sten, tre kvartér, Eiler Rønnov.“ „I Skovby Kirke ligger Jørgen Svab og fru Karine Svab begravet i kirken.

Stenen er tre kvarter over gulvet, lader ilde i kirken.“ Ved næste visitats sammesteds (1595): „Klages på stenen.“⁵⁵⁶

De sager, vi kender i denne anledning, skulle heller ikke give adelen mod. Jomfru Magdalene Pogwisch havde således ment at bringe lidt pyntelig afvekslen ved at indmure en ligsten i kirkemuren i Vejle. Lensmanden på Koldinghus, den gamle årvågne Kaspar Markdanner, opdagede det imidlertid år 1600 og erhvervede kongelig ordre til at forfølge sagen. Hun bad for sig, og venner gik i forbøn, men alt, hvad hun opnåede, var kun, at hun skulle tage stenen ud igen af muren og lægge den på gulvet som andre, samt betale 300 daler i bøde til kirken.⁵⁵⁷ Den ligsten, som Kaspar Markdanner selv havde i beredskab for sig og hustru, var i øvrigt heller ikke – i det mindste efter den smukke udførelse at dømmes – just beregnet på at skulle ligge på kirkegulv og glatslides af støvletrin.

Under al denne modgang henvistes adelen ganske naturligt til den udvej, som Frederik II havde antydnet for Pernille Oxe og Mette Rosenkrantz: at trække sig tilbage til deres sognekirker på landet. Dog ikke heller her under kirkegulvet hverken ved alteret eller i midterskibet. Men i ny opførte sidekapeller, bygget alene med dette formål for øje. Således opstod i det 17. århundrede de ejendommelige udvidelser og tilbygninger til landsbykirkerne: begravelseskapeller for familien „på gården“. Der ofredes tit store summer på disse og deres udstyr med sarkofag og epitafier; men for den almindelige bevidsthed stod de dog kun som uhyggelige ligboliger. Ved en underlig skæbnens ironi nødtes nu den samme stand, der ved reformationens indførelse hensynsløst havde nedrevet sine forfædres hvilehjem: kirker, klostre og kapeller, til ofte i dyre domme at opføre skumle dødsbeholdere i stedet.

Hvis man i det 16. århundrede skulle samle i ét ord, hvorfor man ønskede at begraves inde i selve kirken, kunne dette falde vanskeligt nok. Selvfølgelig var man endnu ubevidst fyldt af de gamle begreber om kirken som den beskyttende. Enhver vidste også, at det var en ære at begraves derinde. Men bag ved disse to fornemmelser lå der endnu en tredje, på én gang ny og oprindelig. *Det var trangten til det hyggelige, en art samfølelse*, der nu, da den gamle gode betjening ikke længer fandtes derinde, men man var overladt til sig selv, ønskede at befinde sig blandt kammerater. Vi kan kun vente at finde denne fornemmelse tydeligt udtalt, hvor stilling og forhold gjor-

de vedkommende sikker i henseende til de to første goder: bedste omhu og bedste plads. Frederik II's ugifte farbroder, hertug Hans den Ældre, er et godt eksempel. Han var født til at blive højsalig og ligge i domkirkekor. Hvad ønskede han da mere? Da han var død 1580, skrev Frederik II om ham: „Højbemeldte vor kære farbroders medicus har berettet os, at hans kærlighed udi sin velmagt skal have sagt, at efterdi udi domkirken til Haderslev skal ligge mange af hans undersåtter af adelen og andre, som Gud hannem her udi verden har givet, imod hvilke han sig så havde forholdt, som han ville ansvare for Guds strenge dom, da vil hans kærlighed, efter at Gud havde kaldet ham fra denne verden, have sit ligs lejersted hos samme hans undersåtter, at hans kærlighed med dennem og hos dennem kunne opstå og møde til Herrens domsdag.“⁵⁵⁸ Han fik ikke sit ønske opfyldt. Hans broder, hertug Adolf, tvang igennem, at han kom til at hvile fjernt fra gamle bekendte; fornemt, men alene i Slesvig Domkirke.

Uhyggeligt var der ude på kirkegården. Det nyttede ikke, at man søgte at stramme sig op ved minderne fra den katolske tid, da også kirkegårdene havde været ansete, og da man kunne påvise dem, der havde været beregnede på at rumme hele menigheden lige fra lensmanden nærmest ved kirken mod øst til bønder, frigivne, og sluttelig trællene langs med kirkegårdsmuren.⁵⁵⁹ Slige gamle historier gjaldt nu kun som ammestuesnak. Modsætningen var alt for skrigende mellem de skønne kirkegårde, som de ældre endnu kun-

Peder Oxe fik ikke alene én – han fik to ligsten, og medens den ene var i København, findes den anden endnu i Øster Broby – i nærheden af gården Gisselfeld. Inskriptionen meddeler, at Peder Oxe ligger begravet her – altså i Øster Broby; men det er forkert. Han blev faktisk begravet i København. Forklaringen på mysteriet er ret enkel. Ligstenen er udført til Peder Oxe alene. Den må derfor være fremstillet, førend han i en ret fremskreden alder giftede sig med Mette Rosenkrantz. Hverken hans ønske om at skulle forblive ungarl eller blive begravet i Øster Broby er gået i opfyldelse; ikke desto mindre har man efter hans død forsynet stenen med dødsår og dødsdag og anbragt den i kirken. Relieffet på stenen er ret ejendommeligt. Det forestiller en tumba med den døde hvilende i fuld rustning, og nedenunder er en gengivelse af den døde selv som et smuldrende skelet. (Nationalmuseet fot.).

ne mindes, og det uføre eller vildnis, som nu gik under samme navn. Man må derfor heller ikke lade sig skuffe, når der nu til dags stundom findes anbragt rundt om på landets kirkegårde smukke gravsten fra omkring år 1600. De er ved tidernes ugunst blevet fortrængt fra den kirke, hvor de oprindeligt hørte hjemme. Omstående billede af en sådan gravsten fra Vallø kirkegård får tjene til eksempel. Det ville sikkert have gyst både i Bodil Hansdatter og hendes husbond Anders Fransen, om de havde kunnet ane, at dette gravminde, som han, rådmanden i Køge, rejste dér over sin hustru, enke efter en borgmestersøn sammesteds, engang skulle havne på en landsbykirkegård (side 479).

Endnu 1632 var man i Århus ikke videre end, at det forbødes blot at rejse en tue over graven på domkirkens kirkegård.⁵⁶⁰ For-gæves søgte enkelte forfattere, i det mindste for deres bys vedkommende, at pynte på tilstanden. En begejstret beskriver af Ribe siger, at man dér i byen virkelig tit lagde blomster på gravene. Ligeledes tilføjer han, at når man på kirkegården opslog stilladser til skolekomedier, så var dette ikke i strid med stedets ånd, thi det var „hellige skuespil“.⁵⁶¹ Det tydeligste og mest umiddelbare indtryk af, hvad anseelse kirkegårdene nød, får man af simple ord som disse i en præsts dagbog fra Nakskov: „Den 25. oktober 1620 begravet Henrik Stolheutz' barn, hvilket *endog det blev begravet på kirkegården*, dog forærede de mig en halv alen klæde, så godt som tre daler.“⁵⁶²

Først langt senere, i det 18. århundredes slutning, begyndte en ny synsmåde at brede sig og heraf en ny tilstand at fremgå. Graven blev nu for den almindelige bevidsthed blot som grav til et hvilens, et fredens stille hjem. „O venlige grav, i din hytte bor fred, – din tavse beboer af sorgen ej ved.“ I samklang hermed vendte den sans for stueblomster og småhaver, som særligt købstadbeboerne længe havde næret, sig nu tillidsfuldt mod kirkegårdene. Almuens hidtidige søndagsfornøjelse, at „gå på kærregården“, der havde bestået i at tilbringe tiden med forskellig slags morskab i det frie på de spredte kirkegårdstomter i byerne, antog nu den smukke form at sørge for gravene, også på de uden for byerne oprettede kirkegårde. Som en slags „kolonihaver“ vinkede nu disse mængden ud til sig. Ingen var længer så fattig, at han jo havde sin lille plet jord derude, hvortil et eller andet knyttede ham; selv den ringe-

Den holstenske slægt Rantzau fik i 1590 en gravhvelving i Laurentiuskirken i Itzehoe, og allerede tre år efter blev den afbildet. I kisterne foran hviler Henrik Rantzau og hans hustru. På hylder i baggrunden er andre medlemmer af slægten anbragt. Det var Henrik Rantzaus ønske, at kapellet aldrig måtte ændres; men siden er hvælvingen simpelt hen styrtet sammen.

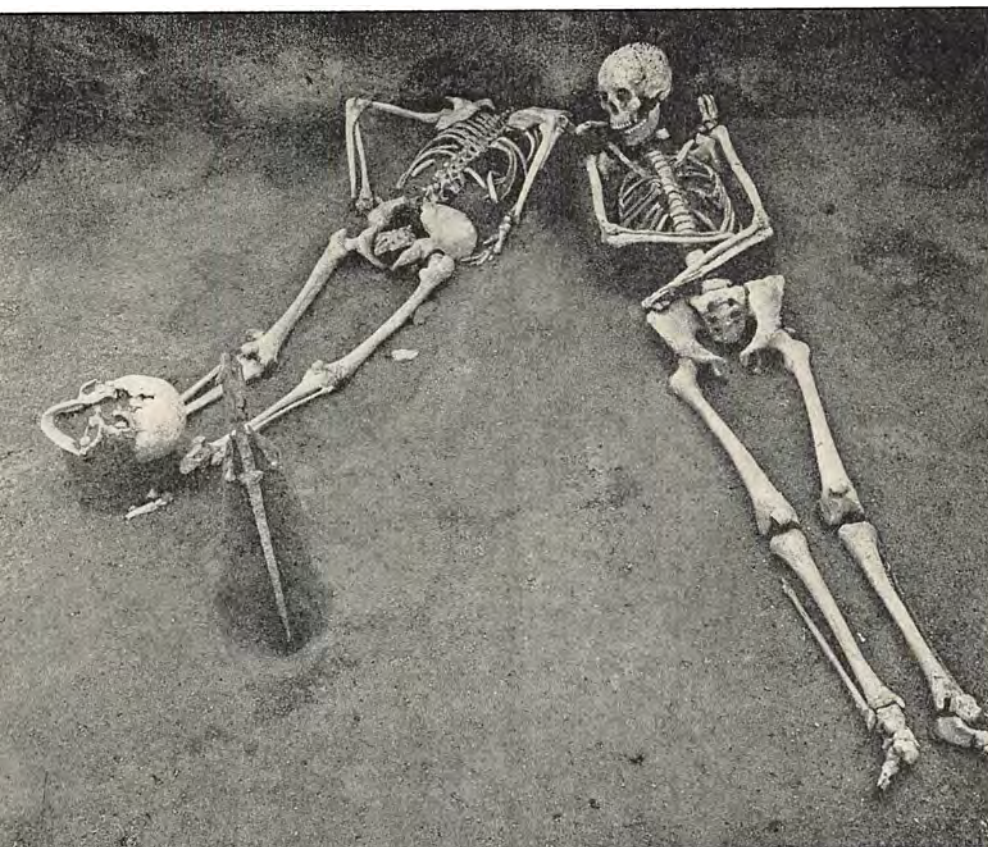
ste kunne få sin part af glæden ved at pleje med kærlig hånd. *Den smukt holdte kirkegård blev en naturforsoning med døden.* Som bekendt er disse forhold, om end ud fra også andre synsmåder, fremdeles i vækst Norden over. Kirkegårdenes ydre nærmer sig efter tre hundrede års forløb atter den tilstand, som blev afbrudt ved reformationens indførelse.

Uhyggeligt var der i det 16. århundrede på kirkegården; men langt, langt uhyggeligere var det dog at tænke sig at skulle *hvile udenfor*. En ubestemt rædsel, en uklar, men ubetvingelig fornemmelse formede denne måde at jordes på til højdepunktet af al ulykke, det sikre *vidnesbyrd om evig fortabelse*. Det var levende minder fra katolicismens dage, da dette havde været enstydigt med at være udstødt af kirken, bandsat. Ved hjælp af dette forholdsvis simple middel havde romerkirken udøvet måske sin stærkeste magt. Med fin forståelse havde den indset, at skammekrog over for børn, kyndigt anvendt, er den hårdeste straf. Henimod middelalderens slutning var der ganske vist indtrådt nogen slaphed i så henseende. Romerkirkens daværende tilbagegang havde blandt andet også ytret sig i misbrug af dette middel. For at ægge den aftagende respekt for kirken og dens mænd, havde man indladt sig på for hyppig anvendelse af eller dog trussel med dette middel. Gennemlæser man f. eks. biskop Lage Urnes bestemmelser af 1517, var der en hel række af overtrædelser, naturligvis især mod kirken, der alle burde straffes med udelukkelse fra kirkelig begravelse.⁵⁶³

Hele denne myndighed gik i arv til den lutherske gejstlighed og samtidigt opskræmmedes sindene ved den stærke vægt, der nu lagdes på djævlælæren. En rædsel, så stor som nogen sinde, opstod for rent legemligt at gives djævelen i vold ved at begraves uden for kirkegården. Nutiden har bevaret rester af denne frygt for følgerne af ikke at begraves i „indviet jord“. Men frygten tåler nu ikke længer dagslyset og svækkes ved nydannelser som f. eks. ligbrænding. For den første lutherske tid stod det at „begraves i høj og heden jord“, som det den gang kaldtes, som toppunktet af alt for-

Ligsten fra Vallø kirkegård over Peder Pedersen og hans hustru Bodil Hansdatter, der siden giftede sig med rådmænd Anders Frantsen. (Tegnet af Valdemar Sander).

Ved landsbyen Slots Bjærgby på landevejen mellem Slagelse og Korsør ligger to oldtidshøje. Den ene er påbegyndt i bronzealderen og videreført i jernalderen, hvorved den er blevet meget velvoksen. I senere tid rejste Slagelse by en trebenet galge på højen, og i hvert fald siden det 16. århundrede har man foretaget både hængninger og halshugninger her. Den sidste henrettelse fandt sted i 1847. Da højen blev udgravet 1945–46 stødte man først på sporene af dens brug som galgebakke, idet de henrettede simpelt hen var gravet ned på stedet uden større formaliteter. Her ses skeletter af to henrettede. Personen til højre er hængt – den anden halshugget; hovedet er lagt ved fødderne. I et par tilfælde havde de halshuggede været på „hjul og stejle“ – dvs. at kroppen havde været lagt frem på et hjul, medens hovedet var gennemstukket af et jernspiger og opsat på en stage. Kun to døde lå i kister. Det kan være selvmordere, der er bragt herud for at blive begravet i „høj og heden jord“. (P. V. Glob fot.).

færdeligt. Det var ligesom at møde djævelen uden at kunne slå korsets tegn, ubønhørligt at overgives i hans kløer uden for kirkediget. Enhver kunne sige sig selv, hvorledes et sådant legeme engang på opstandelsens dag måtte komme til at se ud, når djævelen i mellem-tiden stadig havde haft det under behandling. Det ville, sammenlignet med de andre „salig lig“, være ukendeligt og ubrugeligt og måtte da også nødvendigvis på dommens dag gå for evigt ad helvede til.

Det var nu overladt den lutherske gejstlighed at afgøre, hvem der skulle sættes udenfor. Hvilke var da disse? Sikkert hjemfaldne til Satan med hans „høj og heden jord“ var alle *selvmordere*, hvoraf der dengang som siden gaves mange. „Ingen må begraves, der berøver sig livet ved strikke, jern eller vand.“ Dog kunne her gøres en undtagelse med enhver, der levede længe nok til førend døden at „bekende sin alvorlige pøniten samt tage det højjærværdige Kristi legems og blods sakramente til sig“. Et par eksempler: provst Daniel fra Lysabild på Als, der 1582 under et besøg hos bispem i Fyn under højmissen skar halsen over på sig i bispens stenstue, af frygt fordi han kort før sit sidste bryllup havde voldtaget en trolovet kvinde, ham kunne man trygt begrave på kristelig vis, eftersom han døde „udi sand pøniten og Kristi bekendelse“. ⁵⁶⁴ Det samme galdt glarmesteren i Svendborg, der i april 1584 stak sig ihjel med en kniv, fordi han var ond mod sin hustru, og øvrigheden i den anledning ville sætte ham i fængsel. Men den landsknægt, der i maj måned samme år pludseligt i vildelse løb ud i Odense Å ved bispegården, råbte, at han hidtil havde tjent Gud, men nu ville tjene djævelen i helvede, mens tid var, og derpå druknede sig, ham kunne man umuligt være i tvivl om, hvor en sådan fyr skulle hen. Eller kvinden, der på samme tid druknede sig i Middelfart; eller den snedker, der i juli samme år, mens kongen lå og ventede på vind på Nyborg Slot, i sin fortvivlelse druknede sig ved møllen dér, dels fordi alle snedkerne i Sydfyn var efter ham, da han alene havde arbejde på herregårdene og ikke ville tage borgerskab, dels fordi slotsherren på Nyborg til slut havde fængslet ham og uglet ham ud ved at lade smede en ugle fast på ham. ⁵⁶⁵ Den slags gik lige lukt ad helvede til. Derfor i „høj og heden jord“ med dem!

Datiden synes ikke at have haft spor af anelse om, at den frist til „pøniten og kristelig bekendelse“, som var en betingelse for god

behandling, simpelt hen afhæng af den valgte døds måde. Kun den, der anvendte „jern“, fik tid til omvendelse. Enhver, der forsøgte at berøve sig livet enten ved hængning eller ved drukning, gik det dengang som til enhver tid på en og samme måde. *De døde enten straks eller slet ikke* deraf.

Mere uklart var datiden med hensyn til selvmord ved *nedstyrning*. Det var en bekendt sag, at djævelen hyppigt benyttede sig af denne måde at dræbe folk på. Han simpelt hen skubbede til dem, når de befandt sig ene på et højt sted. Havde han turdet, ville han sikkert ikke blot med ord have fristet Kristus til at kaste sig ned fra bjergets tinde, men tillige søgt at nedstyre Guds søn. Nu nøjedes han med at gøre dette ved mennesker. Den 29. maj 1567 faldt f. eks. „Jørgen Fyrbøder ned fra Vor Frue Tårn i København af trolddom forblindet“.⁵⁶⁶ Her havde djævelen ikke selv fået ideen, men kun udført en andens. Men 1576 på Bergenhus var det djævelen, der både havde fattet planen og udført den, endda på en yderst grovkornet måde. Thi „da lensmandens tjener helligtrekongers aften ville gå i seng, tog djævelen ham, stødte ham ud af et lidet vindue på et tårn og kastede ham fra denne højde ned på den hårde plads, så man måtte samle hans adspredte stykker“.⁵⁶⁷ Over for slige ulykkelige gjaldt kun én følelse: medlidenhed. Kirken, der var kommet for sent til at beskytte dem i live, burde moderligt værne dem i døde.

Helt anderledes stillede sagen sig i andre tilfælde, når nogen f. eks. med flid gik op på et farligt sted og således frivilligt udsatte sig for djævelen. Den nys omtalte Jørgen Fyrbøder, der faldt ned fra Frue Tårn 1567, havde ikke haft noget deroppe at gøre og var vel derfor uskyldig. Men folk, der havde arbejde deroppe, farligt arbejde måske, som f. eks. da spiret 1560–61 skulle istandsættes, de var ingenlunde helt sagesløse, thi de vidste, hvad de udsatte sig for. Da flere tømrere og tækkere i dette år var kommet af dage ved arbejdet oppe på det svajende spir, og resten ømmede sig ved at skulle til vejrs, forsikrede derfor også kirkens værge dem med fuld føje om, „at hver havde at tage sig vare for skade. Og ydermere sagde jeg til dem med sådanne skarpe forord: at dersom nogen af dem, det Gud forbyder faldt ned og dermed kom om halsen, da skulle den derfor ingen anden opretning få for sin død og skade, uden hans dagløn skulle lægges på hans bryst og dermed gå fra hannem“.⁵⁶⁸

Det var vel talt, med ligeligt hensyn til Satan, kirketårnets reparation og de arbejdendes tarv. Men det var efter en senere tids synsmåde rigtignok en ganske egen art „arbejderforsikring“.

Foruden selvmordere var alle *exkommunikerede* det er: *bandlyste*, udelukkede fra at begraves på kirkegård. Som det udtaltes på landemodet i Roskilde 1566: „Bandsatte mennesker skulle straffes af øvrigheden; dør de, skulle de ikke begraves i kirkegården, men udi høj og heden jord.“⁵⁶⁹ Eller som biskop Niels Jespersen i Fyn yndede at udtrykke det: „de skal begraves som asener“ (asini se pultura).⁵⁷⁰ Dette var sikkert den mest frygtede side af den lutherske „bandlysning“, og derved var der lagt en overordentlig myndighed i den lutherske gejstligheds hånd. Thi det øvrige, blot at skulle få sit navn nævnet fra prædikestolen, udelukkes fra altergang, offentlig afløses og stå åbenbart skrifte, det var alt sammen for intet at regne mod således i døden at kastes redningsløs udenbords i det dybe, dybe vand. Intet under, at gejstligheden søgte at udnytte denne gunstige stilling og forfølge sejren. Når f. eks. en syg skørlevner døde, hvad så? Spørgsmålet fremsattes på landemodet i Roskilde 1570 og besvaredes således: Der må, når vedkommende begærer det, gives ham sakramente. Dog skal han bagefter, når han kommer sig, stå åbenbar skrifte. Men nægter han sin brøde, skal også sakramentet nægtes ham, og han skal efter døden begraves i „høj og heden jord“. ⁵⁷¹ Ve eder nu, ikke blot I småkårsfolk, der sluskede skjult om med eders bolskab, men alle I høje herrer på gårdene, der i tillid til eders magt og anseelse holdt åbenlyst til med løst kvindfolk! Her fik præsterne lov til ved eders dødsseng at afholde afgangsprøve ikke blot i tro, men også i gerninger. De gode gerninger var vel afskaffet med pavedommen. Men de onde gerninger bestod sandelig endnu.

Dog, hvorfor standse ved gudsbespottere og skørlevnere! Burde ikke *enhver forbryder*, ja, enhver, der havde fortabt sin *mandhelg*, fordi han ikke havde opfyldt, hvad han var idømt, ja, burde egentlig ikke *enhver skyldner*, der ikke betalte sin gæld, udelukkes fra kirkegården? Thi den, der ikke vil forlige sig med mennesker, kan ikke forlige sig med Gud.“ Meningerne vaklede. Men 1591 var man nået så vidt, at forslag herom indbragtes på landemodet i Roskilde, og bispen lovede at fly kansleren brev herom.⁵⁷² Heldigvis var dog regeringsråderne så praktiske mænd, at de her holdt igen. Ved for-

ordning af 31. maj 1592 bestemtes det, at når nogen var gjort mandhelgløs for gæld eller for nogen anden ærlig sag, måtte præst såvel give vedkommende sakramente som begrave ham på kirkegård, selv om der fra modpartens side blev nedlagt forbud herimod.⁵⁷³ Endnu længe efter kunne dog retssager herom forekomme.⁵⁷⁴

Den tredje og sidste klasse, hvem begravelse på kirkegård burde være forment, bestod af dem, *der overhovedet ikke var kristne*. Her var forholdet klart nok. Og dog var man skånsomst i anvendelsen netop på dette punkt, da flertallet, der herved ville rammes, var de *udøbte børn*. Den strikse fortolkning kunne umuligt fastholdes. På landemodet i Odense 1586 bestemtes, at „når *navnløse børn*, som ikke bliver døbt, skulle begraves, da skal pastores lade dem ligge i kirkegården og ikke i kálhaven“.⁵⁷⁵ Ja, man gik på samme landemode så vidt at bestemme, at de endog gerne måtte begraves i selve kirken og med de ved begravelse sædvanlige ceremonier.⁵⁷⁶ På landemodet i Lund 1594 holdt man dog igen. Her fastsattes, at aborter måtte vel begraves i kirkegård, men kun af kvinder. Havde barnet levet ved fødslen og var blevet hjemmedøbt, måtte det begraves af præst. Men var det død udøbt, måtte præst ikke være til stede ved begravelsen og heller ikke klokkeringning og sang af skolebørn finde sted.⁵⁷⁷ Det er spor af disse forskellige synsmåder og tilsvarende behandling af de små væsener, der vel næppe havde rigtig sans for forskellen, når det fra det 17. århundrede hedder: „Den 28. marts ... et dødfødt barn begravet i våbenhuset“.⁵⁷⁸ „Søndag 2. august 1649 satte Niels Suder i Holm sit barn ned i kirkegården, som blev dødfødt“⁵⁷⁹ osv.

Alt i alt havde den lutherske gejstlighed i det 16. århundrede en overordentlig magt i hænde ved sin myndighed til at udstøde til „høj og heden jord“. Dette udskudssted dannede ligesom den mørke bagside til det hæderlige valg mellem kirkegård og kirke, ja de bedste pladser i denne. Ingen, selv i det ypperste følge, var så sikker, at han jo til tider fornam uhyggen af den usikre underbund. Selv om man ikke just var udøbt eller selvmorder, så havde dog denne præst det i sin magt i det mest ubejlelige øjeblik at drage visse historier frem, der endog kunne vanskeliggøre en „ærlig“ begravelse. Når tanken herom påkom – og sligt lå så nær, mens båren eller kisten bares til lejerstedet – måtte selv den værste „nimrod“ og

En djævel bortfører en sjæl. Træskærerarbejde fra ca. 1500. (Statens historiska Museum, Stockholm).

præstehader føle sig lille. Den usselige, sorte fyr derhenne havde i et afgørende forhold som dette magt ikke blot over småfolk, men over herren på gården tillige, med samt hans mælkedeje.

Godt var det dog, at det ikke altid gik efter loven. Der var også noget, der hed *evangelium*. Det dyr, der ved denne lejlighed ved sit blod tvættede de smudske rene, var udfærdskoen. Tanken om den lagde tillid og fortrøstning i de usikres blik, faderlig mildhed i hyrdens. I byerne gjorde *rigeligt sort klæde* af bedste slags det samme.

At datiden havde et åbent øje også for dette forhold og var i stand til i visse øjeblikke at kunne le ad sig selv, kan ses af en lille fortælling i en yndet dansk morskabsgang fra 1613. Fortællingen hedder „En bonde døber sit barn“ og lyder omtrent således:⁵⁸⁰

„En bonde døbte sit barn, før det døde, og gik med det til præsten at få det begravet. „Siger jeg, det ikke er døbt, bliver det ikke begravet i viet jord. Siger jeg, jeg har døbt det, bliver han vred.“ Så sagde han til sin søn: „Løs den unge stud i stalden og led den efter mig til præstens!“ Da bonden kom til præsten, ville han ej begrave det i viet jord. Men bonden påstod, det var døbt. Præsten sagde: „Hvad sagde du da, dér du døbte det?“ Bonden sagde: „Jeg døber dig i navn Faders og Den hellige Ånds. Amen.“ Præsten sagde: „Hvor blev da sønnen?“ – Bonden sagde: „Han kommer herude, ledende med en smuk, ung stud. Den vil jeg forære Eder med, at I vil begrave det i kirkegården.“ – Præsten tog studen og erklærede, at det var vel nok døbt.“

2 I

Under alt dette, mens hele følget stod, standsfællerne bar båren til graven, og tanker om de forskellige slags lejersteder muligt gennemkrydsede de tilstedeværendes sind, havde skolebørnene med lysene i hånd trofast sunget alle versene af salmen: „Med glæde og fred far jeg nu hen“. Når denne var færdig, „begyndte peblingene stundom en anden dansk salme, der kort var“.⁵⁸¹ Så trådte præsten gennem kredsen af lysbærere hen til graven for at *forrette jordpåkastelsen*. Denne skik havde under lutherdommen mødt en del modstand. I Tyskland og Holsten var den næsten helt afskaffet.⁵⁸²

På landemodet i Roskilde 1592 spurgte magister Søren i Helsingør, hvorledes han skulle forholde sig, da hans embedsbroder, den tyske prædikant sammesteds, ikke foretog denne handling. Svaret lød, at skikken fremdeles skulle holdes ved magt.⁵⁸³ Denne usikkerhed indvirkede på selve handlingen, der ikke var ganske ens Danmark over. Her på Roskilde landemode sagdes der, at præsten skulle kaste tre gange jord på liget. I Fyn 1566 bød bispem: „Præsten skal kaste en spadefuld jord eller to på liget“.⁵⁸⁴ Heller ikke ordene var ganske de samme landet over og afveg noget fra de nu brugelige. De ikklædtes gerne en lille tale. der ved en begravelse på Fyn 1585 f. eks. lød således: „Det har været en gammel sædvane hos os, at når nogen kristen begravnes, da plejer man at kaste tre skovle jord på deres lig til en god påmindelse, os skal påminde, at vi er ikke kommet på legemets vegne af nogen ypperlig materie, som stjerner har i sig og sådanne kroppe, men af dette ringe element jorden, og skal derhen på det sidste. Derfor skulle vi nu aldrig os hovmode nogen tid enten af vor velbyrdighed, adelskab, slægt, byrd, styrke, kraft, gods, rigdom, skønhed osv. Derfor siger man nu således: af jorden har Gud skabt dig. Kød og blod har han iført dig. Til jorden est du kommen igen. Gud give dig en glædelig opstandelse på den yderste dommedag!“⁵⁸⁵

I enkelte egne af Norden synes jordpåkastelsen at have været anset for det tidspunkt, hvor det var sømmeligt, at enken gav sin sorg til kende. Om forholdene på Öland 1768 hedder det således: „Enken, som følger liget til graven, tier stille hele vejen. Men når jordpåkastelsen sker, græder og skrigger hun så højt, at man har svært ved at høre præsten; men sjældent synes nogen tåre at flyde.“⁵⁸⁶ Almindelig var eller blev denne skik dog ikke, den stred alt for meget mod den nordiske folkekarakter.

Efter jordpåkastelsen faldt koret atter ind og istemte salmen: „Nu lader os hans legem begrave“. Med denne blev det ved lige til det næstsidste vers, der begynder således: „Nu lade vi hannem sove i fred“. Her stoppede man pludselig. Thi dette var endnu ingenlunde meningen.

Tværtimod. En af den afdødes standsfæller trådte frem og – holdt en mindetale.

Dette var noget, som den lutherske adel havde indført, en ny form for indsigtelse mod den katolske kirkes messetjeneste ved den-

Næsten alle de bevarede gravminder er af sten; men man brugte dem også af træ. Når der kun er ganske få tilbage, skyldes det træets forgængelighed. I Linköpings museum findes imidlertid et gravmonument af bemalt træ, som stammer fra kirken i Lillkyrka i Östergötland. Det er udført i 1581 på ordre af Georg Clemensson i Lillkyrka. Maleriet forestiller hustruen Anna Eriksdotter med to døtre. (Iwar Anderson fot.).

ne lejlighed. Det var den moderne begejstring for „ordets magt“, der her gav sig udslag. Men der var heri tillige noget, der gik på skrå af den lutherske bevægelse. Fra et luthersk synspunkt var „ordet“ prædiken, og det måtte være nok, når præsten i sin tale nys havde fremhævet den afdødes trosliv og kristelige endeligt. Men for denne nye tankegang var dette langt fra tilstrækkeligt. Der krævedes en klar, frisk omtale af den afdøde blot som menneske og standsfælle.

Hvad var dette nye, der således brød frem og skaffede sig plads? Det var simpelt hen *oldtidsskik*, som romerkirken så længe havde holdt nede eller næret med fangekost ved oplæsning af testamentet ved begravelse. Det var det gamle høvdingkrav på hæderlig omtale, før højen lukkedes. Det var det sidste led af den hedenske treklang: mæle, genmæle, eftermæle – eller mål, skilsmål, *skudsmål* – den ældgamle nordiske skik, der på ny klang igennem med nutids krav og gamle minders ret.

Desværre er intet sådant skudsmål eller eftermæle fra det 16. århundrede bevaret. De nedskreves vel næppe. Vi ved kun, at skikken var almindelig både ved adelsmænds og adelskvinders og ved gejstliges begravelse. Biskop Niels Jespersen i Fyn, der har givet en fremstilling af, hvorledes en adelig begravelse bør foregå, bemærker således, at efter jordpåkastelsen og den efterfølgende „ligsang“ („Nu lader os hans legem begrave“) „fremtræder den gode mand, som bedst er at skyde den dødes skel over graven, og med korte ord sin sag bestiller“.⁵⁸⁷ Bispnen synes her, ukorrekt, at betegne denne tale som „skilsmål“, hvilket jo egentlig var navnet på den tale, der blev holdt, når den døde skiltes fra hjemmet. Måske var den gamle sprogbrug nu usikker. Rigtigt hedder det dog ved fru Margrethe Valkendorfs begravelse 1585: „Så trådte ærlig og velbyrdig mand Absalon Gøye frem og skød hendes *skudsmål*“.⁵⁸⁸

Ved den norske adelsmand Pros Lauridsens begravelse 1596 i Gjerpens Kirke ved Skien hedder det: „trådte Frederik Lange frem i koret og havde en orats til alle, som havde fulgt den salig mands lig til sit hvilested, ædel og uædel, læg og lærd“.⁵⁸⁹ Omkring år 1600 var det vistnok almindeligt i Danmark blot at kalde det at „tale over graven“. „Den 12. april 1604 blev Ove Juels lig til Medelsgård nedsat her i Skt. Mortens Kirke og talte jeg (lensmanden Eske Brok) over graven.“ „Den 23. juni 1609 blev salig Ove Lunges

lig begravet i hans sognekirke Ingum, og talte Iver Juel landsdommer over graven“ osv.⁵⁹⁰

Hvor dybt skikken trængte ned i det 16. århundrede, er ikke let at afgøre. At den også anvendtes ved præsters begravelse er sikkert. Ovennævnte fynske biskop har givet en vidtløftig anvisning på, „hvor man bør skyde en præsts skudsmål over hans begravelse“. Ifølge denne skal taleren ikke blot selv omtale den afdøde, men æske svar af provst, herredspræster og degne, så at det hele til sidst kunne forme sig til en mangestemmet lovsang over den døde.

Allerede i løbet af det 17. århundrede viste det sig, at den fornyede, gamle skik heller ikke i længden kunne stå sig mod den lutherske gejstlighed. Med en vis ret hævdede denne, at al den omtale og ros, der kunne tilkomme den afdøde, var blevet ham til del i ligprædikenen. Verdsligt skudsmål var da overflødigt og hørte i hvert fald ikke hjemme i kirken. Ramt af disse indvendinger vaklede skikken i det 17. århundrede og søgte støtte snart hist, snart her. Snart blev den således – som vi siden nærmere skal se – kun en *op-læsning af testamentet* og en redegørelse for den afdødes formuesforhold. Snart blev den til en blot taksigelse i den afdødes navn til dem, der var mødt. „Jeg [biskop Hans Mikkelsen] holdt ligta-len ved Klaus Då's og hans hustrus jordefærd (1641). Holger Rosenkrantz fremførte en fortræffelig tak til følget på hr. Klaus Då's vegne, kansler Just Høg på hans hustrus.“⁵⁹¹ Snart trak den sig tilbage til hjemmet. Ved Niels Juels begravelse (1697) „holdt Hans Excellence hr. Marcus Gøye en meget sirlig oration, førend liget blev af sørgehuset udtaget“.⁵⁹² Snart indlod den sig i det håbløse forsøg på at blive en blot prædiken og kappes med den gejstliges ligprædiken. Før grev Danneskjold Laurvigens lig blev udført (1696) „haver den kongelige kammerjunker hr. Sehested holdt en meget skøn parentation“.⁵⁹³ „Om aftenen den 31. januar 1694 blev grevinde Wedel begravet i Wedelsborg Kapel. Oberstløjtnant Jens Sten Sehested parenterede over hende på tysk, og sognepræsten til Husby holdt en ligsermon for alteret på dansk.“⁵⁹⁴

Under Enevælden viste det verdslige skudsmål ved graven sig umuligt at bevare. Det var først og fremmest „abgeschmackt“. Men dernæst måtte enhver med lidt eftertanke kunne forstå, at ved en lejlighed som denne tilkom det ene Guds talsmænd, kirkens tjenere, at føre ordet. Omtrent fra år 1700 blev derfor det verdslige skuds-

mål afskaffet, udvist – om fornødent ved politiets hjælp – fra kirken og dens grund. Til denne sidste regnedes selvfølgelig også de nye udenbys kirkegårde uden kirke. Ja det måtte vel ifølge analogi anses for givet, at verdsligt skudsmål var strafbart, endog ved en selvmorders grav i uindviet jord. – Under disse forhold flygtede „skudsmål“ og „eftermæle“ også på landet, søgte skjul i det store samlingssted for itubrudne skikke, som kaldes køgemesteren og hans taler.

Det verdslige skudsmål ved graven blomstrede altså op ved reformationens indførelse og tabte sig atter under Enevælden. Set alene, synes det en forunderlig fremtoning, selv om man mener historisk at kunne forklare, at det antog netop denne form. Men det stod ikke alene. Det dannede selv kun et led i et større hele: forsøget på at gøre begravelse til en blot verdslig handling. Romerkirken havde med held bekæmpet denne tilbøjelighed. Nu brød den frem på ny og formede hele resten af den kirkelige begravelse til en handling, der langt snarere hørte hjemme på et tingsted end i en kirke.

Thi næppe havde den mand, der „skød den afdødes skudsmål“, endt sin tale med en tak til alle, der havde vist den afdøde den sidste ære, førend alt med ét fik en anden lyd. I den verdslige talers sidste ord var der endnu noget, der klang kirkeligt, i hvert fald snirkeligt høfligt som ord af en, der havde lært af en gejstlig at tale pænt: „Lader denne dannekvinde eder alle sammen ærligen og kærligen takke for den umage og sidste kærlighedstjeneste, som I have hendes kære husbond bevist og fulgt hannem til sit lejersted. Hun med alle hans gode venner og forvante vil sådan ære, umage og velgering mod alle og hver især forskylde, både udi slig og anden måde, når dennem tilsiges. Og efterdi de dødes begravelse er og regnet iblandt miskundhedsgerninger, skulle I visseligen vente eders belønning for denne miskundsgerning, såvel som for andre, som gøres udi troen på Jesum Kristum, Vor Herre.“⁵⁹⁵ Som det vil ses, gik taleren her af lutter høflighed så vidt, at han ikke blot lovede talrigt følge ved hver af de tilstedeværendes begravelse, men endnu på katolsk vis betegnede det at følge ved begravelse som en art „god gerning“, der kunne vente sin belønning. Han syntes villig til at udvide skriftstedets ord: „Jeg var nøgen, og du klædte mig, jeg var hungrig, og du gav mig at spise, jeg var syg, og du besøgte mig,“ endog til „jeg var død, og du fulgte ved min begravelse“.

Men næppe var „skudsmålets“ sidste ord forstummet, førend det hele fik en ganske anden lyd. Kirken blev til et tingsted, den døde til en blot retslig person, graven ikke til indgangen til et nyt liv, men det endepunkt, hvor læsset med alle hans ejendele måtte vende og køre tilbage, da vejen ikke førte videre.

Dette nye optrin indledtes gerne med, at en ved graven oplæste *den afdødes testamente*, hvorved altså spørgsmålet om hans efterladenskaber toges under behandling. I lutherdommens første dage havde man endnu stundom ladet præsten fra prædikestolen oplæse testamentet. Dette var en rest fra den katolske tid, da gejstligheden ved begravelsen havde kundgjort den afdødes testamentariske gaver til kirken, for herved både at fastslå deres gyldighed og give andre et eksempel til efterfølgelse. Sligt passede imidlertid ikke længere nu, da de færreste bestemmelser i testamentet angik kirken. Med rette gjorde derfor Fyns biskop 1566 gældende, at testamentet ikke burde oplæses fra prædikestolen, men ved graven. Op læseren var vistnok i reglen den samme, der havde „skudt den afdødes skudsmål“.

Hermed begyndte altså begravelsens andet, blot retslige, optrin. Kun i sjældnere tilfælde var der et spørgsmål, der, retslig set, burde besvares forud for dette om formuesvilkårene; det var spørgsmålet om selve *døds måden*. Hvor sligt var tilfældet, imødeså naturligvis følget denne del af begravelsen med den største spænding, og alles tanker ilede forud for, hvad der blev talt af præst fra prædikestol til hvad der skulle siges ved graven af *eftermålsmand*. Sligt fandt imidlertid kun sted, hvor der kunne være tale om drab, åbenlyst eller måske forårsaget mere skjult ved list eller trolddom.

I så fald skulle den, der „talte over graven“, stille sig ved hovedenden, sætte sin højre fod på graven, når mulden var tilkastet, og slutte sin tale omtrent således: „I gode folk, som nu her er forsamlet, I skal først være betakket for eders umage, at I have gjort dette menneske den sidste ære og fulgt hannem til sit lejersted. Dernæst skal I vide, at jeg her i dag klager for Gud Fader, for Guds Søn og for Gud den værdige Hellige Ånd, som er tre personer udi én guddom. Sammeledes for alle Guds hellige engle og alle Guds helgener og martyrer, som uskyldigen er aflivet. Jeg klager for himmel og jord, jeg klager for alle mennesker, på jorden bor. Jeg klager for alt det, Gud haver skabt, for fuglene i luften og alle

dyr på jorden er, for fiskene i floden og alle levende kreaturer, hvorledes dette menneske, som her er nederlagt, er uskyldigen af dage tagen. Og jeg hannem igen æsker, mand for mand, liv for liv, blod for blod. Som jeg nu første sinde haver klaget, så klager jeg nu og ligeså anden og tredje sinde i navn, Faders, Søns og Helligånds.⁵⁹⁶

Efter denne tale, der gammeldags højtidelig i sine udtryk dog forsigtigt undgik at nævne navn og rette beskyldning mod nogen, blev der en forventningsfuld tavshed. Stundom trådte da en af de tilstedeværende frem, erklærede sig selv eller den, der havde befuld-mægtiget ham dertil, for drabsmanden og tilbød guld, sølv og pen-ninge til bod for denne døde efter denne sags lejlighed første, anden, tredje sinde i navn Gud Faders, Gud Søns og Gud den hellige Ånds. Dette kaldtes „at kende manddød over graven“ og skete hyppigere, end man nu skulle tro.⁵⁹⁷ I en tid som hin, hvor man sjældent kom hjem fra en aftenfest, uden at de fleste mænd var drukne, og enhver, der i denne tilstand var krigersk stemt, ganske naturligt drog sin „degen“ eller stak med sit spyd i mørket efter den, som sagde ham imod, eller de bislag, der ikke ville gå til side, hørte uagt-somhedsdrab til de dagligdags begivenheder. Det kunne netop ligge nær for en i øvrigt brav mand, der i hidsighed eller drukkenskab var „kommet for skade“ at dræbe en anden, således at gøre en slags bod og offentlig afbigt ved at angive sig selv ved graven som drabs-manden. Måske kunne dette også bidrage til, at de efterlevende blev mere eftergivende i spørgsmålet om bødens størrelse. I hvert fald var der ingen fare forbundet hermed, thi hvem der således meldte sig selv fra graven og tilbød bøder, „nød kongens fred et år omkring uden hinder“.

Almindeligere var det dog måske, ikke at møde selv, men at *lade en anden møde på ens vegne*, tilstå drabet og tilbyde bøder. Rets-virkningen var den samme. En sådan mellemmand kunne vistnok lettere føre underforhandlingerne om det vanskelige spørgsmål, bø-dens størrelse. Det lød troligere i hans mund, at man jo heller ike stod sig ved helt at ruinere modparten, og hvad der var hændet ham i går, kunne hænde en selv i morgen. Men meldte ingen sig som drabsmand, eller på dennes vegne, ved graven, blev gernings-manden – der jo i reglen var alle bekendt – nævnt ved navn og *er-klæret for fredløs*. Den 3. maj 1662 hedder det i kirkebogen fra Nordborg på Als, „begravet en ung karl, der i Sønderborg var

blevet ihjelstukken af Rasmus Kok, og blev Rasmus Kok samme tid bandet eller soret fredløs⁵⁹⁸.

Disse drabstilfælde var de mere ligefremme, hvor det meste var bekendt forud. Endnu større opsigt og spænding vakte naturligvis de, hvor beskyldningen rejstes uventet, og beviset for, at drab forelå, var vanskeligere at føre. Dette gjaldt f. eks. næsten alle de tilfælde, hvor vedkommende var bleven ombragt ved *trolldom*. Her kunne både beskyldning og bevis vælge de besynderligste veje. Et dobbelt uventet træf var det endelig, når også tilståelsen her meldte sig af sig selv ved graven. Som da f. eks. præsten hr. Peder i Spjellerup den 21. juni 1608 stod på kirkegården med sin lille, vanføre søn ved hånden og ventede ved en grav, hvori en dreng just skulle begraves. Så kom Gertrud Laurits' og stillede sig på den anden side graven, mens klokkerne ringede. Præsten ville gå lidt, indtil de kom med liget, men Gertrud råbte efter ham: „Hr. Peder! Hr. Peder!“ og da han spurgte, hvad hun ville, tilstod hun, at hun var årsagen til, både at hans søn var vanfør, og at den dreng, der nu skulle begraves, var død. Præsten måtte sværge med „helgens ed“ for Sjællands bisp, at så var tilgæet. Og dog undgik Gertrud mærkeligt nok at blive brændt, således som hendes veninde, Kirsten Hansen af Vemmetofte, der blev brændt ved Fakse. Peder Nielsen i Høsten og de 16 andre nævns mænd ville ikke sværge Gertrud trolldomskunst på, og det uagtet hun bevisligt var en heks, da hun ved en anstillet vandprøve ikke havde kunnet synke på fire favne vand.⁵⁹⁹ Satans børn er tit i ledtog sammen.

Ganske sikker på ikke at blive udlagt som drabsmand kunne egentlig ingen være. Lensmanden Tyge Brahe på Vemmetofte havde f. eks. ved sin hustrus begravelse i Køge 1639 nær angivet deres læge, Tancred Lejel, som hendes drabsmand, fordi denne for et halvt års tid siden havde givet hende et meget stærkt afføringsmiddel. Det var meget troligt, at dette havde forkortet hendes liv. Tyge Brahe foretrak dog at klage til kongen og til konsistorium over lægen,⁶⁰⁰ og hermed løb sagen i sandet.

En af de mest omtalte begravelser med derpå uventet rejst spørgsmål om drab i det 16. århundrede var *Niels Ulfstands i domkirken i Lund 1548*. Sammenstødet her mellem to af landets ypperste slæg-

ter satte i lange tider manges sind i bevægelse. Og selv den afdæmpede beretning⁶⁰¹ herom kaster den dag i dag et af de skarpeste strejflys over datids forhold. For at forstå, hvad der den dag foregik i domkirken i Lund, må man blot kende så meget til et par af de tilstedeværende: Fru Gørvel Faddersdatter var et af datidens rigeste partier. Først havde derfor en svensk adelsmand ægtet hende. Og da hun efter hans død sad ene med alle sine godser i Norge og Sverige, var lensmanden på Varberg, hr. Truid Ulfstand, blevet indtaget i samme. Hun ægtede ham og flyttede til Varberg. Truid Ulfstand havde ligeledes været gift før, nemlig med fru Yde Brok, og da fru Gørvel kom til Varberg, fandt hun i reden her syv små Ulfstænder, af hvilke den ældste søn hed Lage, den yngste Niels. Hun forøgede flokken ved den 15. november 1535 at bringe dem en lille halvbroder, som hun forvirrende nok også kaldte Niels.

Hvis navnet var uheldigt valgt, får det tale til hendes undskyldning, at der på samme tid var meget forstyrret på Varberg. Hendes mand, hr. Truid, lå nemlig ikke på slottet selv, men udenfor og belejrede det. Hun var fange deroppe, idet borgmesteren fra Lübeck, Markus Meier, der tidligere havde været hendes mands fange på slottet, nu var dets herre. En morgenstund i marts samme år, da hr. Truid stod i stalden uden for borggården, havde han, slotsherren, nemlig til sin forfærdelse opdaget, at slottet ikke længere var hans. Huskapellanen havde i nattens løb fået hisset fjendtlige knægte op gennem et lønligt hul. De overrumplede besætningen og befriede Markus Meier. Da hr. Truid løb til for at sprænge slotsporten, råbte hans egne udkigsfolk oppe fra tårnet, at han skulle tage sig i agt, thi bevæbnede borgere ilede op fra byen for at fange ham. Han fik akkurat en hest ud af stalden og undslap.

Da den lille Niels nummer 2 senere kom til verden og rimeligvis døbt af huskapellanen, var dennes sag uløseligt knyttet til Markus Meier. Hvad den forrige borgherres søn kom til at hedde, var ham uden tvivl ret ligegyldigt. Men hr. Truid lod stadig høre fra sig. Efter et halvt års belejring fik han erobret byen Varberg, og ventede kun på skibe og skyts for ret at binde an med slottet. De kom næste forår med åbent vande. Kort og fyndigt skildrer han selv i et brev til en fætter slottets indtagelse den 24. maj 1536. „Jeg havde for Varberg Slot 8 kartover og skarpnisser. Der 4 slog, da gik vort skyts af. Der 12 slog, gik hul på muren. Før sol bjergede, da

ledte de jernkloder [kugler] i alle vråer efter Markus Meier, [så] at han nødtes at gå ud med hvert barn på slottet"⁶⁰² osv.

Blandt de børn, han gik ud med, var alle de otte små Ulfstænder. Også fru Gørvel slap uskadt derfra og reddede endda sine gangklæder. Nu kom turen til Markus Meier, huskapellanen og Varbergs borgmester og borgere. Tyve i tallet blev de kort efter henrettet i Helsingør, Markus Meier og kapellanen derefter lagt på stejle. – Disse og andre begivenheder kunne vel slide på en mand. Truid Ulfstand ældedes. I efteråret 1545 jordedes han i domkirken i Lund. Hans ældste søn Lage var nu så gammel, at han kunne blive lensmand efter faderen på Varberg. Kun fru Gørvel ældedes ikke, men bevarede sin tiltrækningskraft. Rigsråd Lage Brahe følte sig tiltrukket. Skønt hans næse bar mærke af et spydhug, som han havde fået i slaget ved Øxnebjerg, fandt fru Gørvel behag i ham. Kort efter begravelsen i Lund tog hun ham til tredje mand.

Lage Brahes moder var fru Anna Brok, en halv søster til Truid Ulfstands første hustru. Der var altså fjernt slægtskab tidligere. Nu blev familiebåndet fastere knyttet. Han blev sin onkels eftermand, og en slags fader for syv Ulfstænder, til hvilke han før kun havde været fætter. Den ottende, den lille Niels nr. 2 kom ham nu nærmest; som fru Gørvels søn blev denne hans stedsøn.

De ældre fætre, især lensmanden på Varberg, Lage Ulfstand, syntes ikke om Lage Brahes imødekommenhed. Han forringede deres udsigter til arv efter fru Gørvel. Fjendskabet mellem Lage Ulfstand og Lage Brahe udartede til sidst så vidt, at rigsmarsken, Erik Banner, ifølge kongelig befaling måtte tage en håndfæstning af dem hver især på, at de ikke ville fejde mod hinanden. Stedsønnen Niels var endnu kun en halv snes år og forstod vel næppe fuldt det hele. Moderen synes at have været god mod ham. Da Lage Brahe senere fik befaling til i efteråret 1548 at ledsage dronning Dorothea på det store brudetog med hendes datter, prinsesse Anne, ned til Meissen, hvor denne skulle formæles med hertug August af Sachsen, bad fru Gørvel sin mand om at tage den knap 13-årige Niels Ulfstand med, for at han kunne få stadsen at se. Lage Brahe svarede ja, og de rejste.

På hjemvejen drog Lage Brahe gennem Lolland, hvor pesten rasede med stor heftighed. Som han selv udtrykker det: „Dér døde det fast.“ Tilsynet med stedsønnen havde han overdraget til en af

sine svende, „der skulle ave ham og stedse tage vare på ham“. Alle fulgtes de ad over København til Landskrona, men her skiltes de. Lage Brahe lejede to vogne til at køre Niels Ulfstand, hans svende og kiste med klæder den nærmeste vej hjem til moderen. Selv red han en anden vej. Da han nåede den gård, hvor hans hustru, fru Gørvel, opholdt sig, fik han af hende at vide, at hendes søn var død, inden han var nået hjem. Straks efter at Niels Ulfstand var kommet uden for Landskrona, var han nemlig blevet syg og havde fået kuldegysninger. Svenden havde svøbt ham i hr. Lage Brahes dun-dyne. Men da de var nået til byen Torløse, måtte han bringes til sengs og var død dér. Den sidste bøn, fru Gørvel nu havde for sin søn, var at „hr. Lage ville lade gøre hannem en ærlig jordefærd og lade lægge hannem udi Lund hos sin fader, hr. Truid Ulfstand“. Lage Brahe gik ind herpå og lod skrive alle de mange indbydelses-breve til slægt og venner om at følge liget, når det førtes til Lund, og være til stede ved begravelsen der. Kun én af slægten skrev han ikke til, lensmanden på Varberg, Lage Ulfstand, med samt hans seks søskende. Han havde givet håndfæstning på ikke at ville fejde med ham. Men heraf fulgte ikke, at han var pligtig til at indbyde hver-ken ham eller hans til begravelse.

Lage Ulfstand red dog uden indbydelse til Lund, ledsaget af den ene af sine brødre og deres svende. Han havde ingen anelse haft om, at Niels Ulfstand havde været syg, førend han af andre hørte, at han skulle begraves. Med rette så han en fornærmelse i således ikke engang at være indbudt til sin broders begravelse. Og i forestillingen udmalede han sig alt det slette, hans avindsmand, hr. Lage Brahe havde gjort mod broderen og nu på denne måde søgte at skjule. Da han trådte ind i domkirken, synes gudstjenesten alt at være begyndt, mange af følget var i hvert fald samlet, og båren med den døde stod derinde nær ved kordøren.

Lage Ulfstand og hans broder sendte straks fire „riddersmænds-mænd“ hen til hr. Lage Brahes stol og lod spørge, om det var deres broder eller ej, som dér lå død, samt lod „velvilligen“ bede, om de måtte få samme lig at se, førend det blev begravet. – Hr. Lage Brahe svarede hertil, at han ville lade det lig begrave, hvad enten det så var dem ledt eller lef (ukært eller kært). Da de fire mænd bragte Lage Ulfstand dette svar, forlangte han, at de skulle svare tilbage, at hvis hr. Lage ikke ville lade ham se sin broders lig, så

opsagde han med det samme den af ham til kongen afgivne håndfæstning om ikke at ville fejde mod hr. Lage. Dette svar vægrede de fire gode mænd sig imidlertid ved at bringe, da meningen jo var klar nok, Lage Ulfstand og hans mænd var mødt fuldt bevæbnede, og kampen ville straks være begyndt i selve kirken.

Medens de endnu skiftede ord herom, ophørte salmesangen, og præsten besteg prædikestolen. Under ligprædiken synes parterne at have forholdt sig rolige. Men da prædikenen var omme, og degnene og peblingene efter sædvane istemte salmen: „Med glæde og fred far jeg nu hen“, råbte hr. Lage [dvs. Lage Brahe, der som rigsråd kaldtes „hr.“], at man skulle bære liget til graven. Hans venner søgte at efterkomme dette og tog fat i båren, men Lage Ulfstand, hans broder og deres svende greb fat i den anden side af båren og holdt igen. Nu begyndte der et meget heftigt ordskifte mellem de to hovedmænd, hvor ordene – der i beretningen gengives ikke i deres følgeorden, men efter vidneudsagnene – vistnok faldt omtrent således:

Først spurgte hr. Lage sin modpart ad, om han eller nogen anden gav ham skyld for deres broders død. Hertil svarede Lage Ulfstand, at når han havde set sin broders lig, og det fejlede noget, da ville han give ham skyld, ikke før. – Hr. Lage Brahe synes nu at have givet en længere fremstilling af sit forhold til den døde, lige fra denne blev hans stedsøn og indtil hans død i Torløse, og endte med at gøre sin „helgens ed“ på, at dette var sandhed. Men Lage Ulfstand svarede, at den tale ville han ikke nøjes med. – Da sagde hr. Lage Brahe: „Jeg har levende røst til stede her udi kirken. De, som var hos Niels Ulfstand fra første færd, indtil han blev syg og opgav sin ånd, de skal berette, hvad der er sket.“ – Men Lage Ulfstand svarede: „Det er ikke nok.“ I det samme tog han sin hat, slog den mod båren og råbte: „Jeg vil have min broder at se, før han bliver begravet! eller jeg vil derover lade mit liv!“

Lage Brahe synes nu at have spurgt ham, hvad skade han da mente, at der kunne være sket hans broder. – Lage Ulfstand svarede: „En bonde har I ladt ved nattetid køre ham ud af Landskrona. Vognen er vel væltet, eller der er kommet et spøgelse ud af skoven og har kyset ham til døde. Derfor vil jeg se hans legeme, før det jordes.“ Dermed greb Lage Ulfstand sit fyrrør (gevær) og sigtede på hr. Lage Brahe. Da udbrød denne: „Var det ikke den hånd-

Lave Brahe til Krogholm. Han var en af hovedpersonerne i det fantastiske optrin ved Niels Ulfstands begravelse i Lunds Domkirke i 1548; men det er dog ikke af den grund, hans portræt til vore dage har hængt i domkirken. Han ligger også selv begravet dér. (Se også billedtekst bind 6 side 311).

fæstning, som min herre og konge har taget af mig, 'da skulle det angre dig det du gør.“ – „Åh,“ svarede Lage Ulfstand, „er I så uskyldig, som I holder eder for, mod min broder, da lod I vel bese ham.“ Så slog hr. Lage Brahe sin hånd mod kisten og sagde: „Jeg vil lade bese hannem.“

Hermed var sagen afgjort. Kisten åbnedes, og medens mænd og kvinder af følget stimlede til for at se, sprættede man ligets klæder op fra hovedet og ned mod knæet. Det viste sig, at hr. Lage Brahe havde talt sandhed. Der var intet spor af vold eller skade. Men på siden op under venstre arm og aksel var tydelige kendetegn på pestilensens svarlige befængelse. Da alle, der ønskede det, havde set, lukkedes atter kisten. Degne og peblinge kunne fortsætte salmen: „Med glæde og fred far jeg nu hen“, og begravelsen tilendebragtes på sædvanlig vis.

Hvor stærkt sindene var kommet i oprør, kan bedst ses af, at endnu tre år efter var sagen for til kongens og rigsrådets dom. Sagen selv, vel at mærke. Ikke dens hverdags omstændigheder. Thi det var en selvfølge, at når sådant optrin overhovedet skulle finde sted, måtte det være i kirke, hvor det hørte hjemme. Men spørgsmålet var, om ikke Lage Ulfstand måtte siges at have beskyldt hr. Lage Brahe for at have voldet Niels Ulfstands død, samt om han ikke ved at give hr. Lage Brahe mange onde og fosse (hastige) ord og sigte på hannem med sit fyrrør havde brudt sin indgåede håndfæstning. Lage Ulfstand forsvarede sig med, at han aldeles ikke havde erklæret hr. Lage Brahe for skyldig i hans broders død; men ganske naturligt havde han, da han tilfældigt af andre fik at høre, at hans broder skulle begraves, ønsket at vide, hvorledes han var kommet om halsen [af dage]. Håndfæstningen havde han ikke brudt, thi han havde hverken draget sværd eller kniv mod hr. Lage eller gjort ham eller nogen af hans sår eller skade. Dommen lød på, at hr. Lage Brahe var uskyldig i Niels Ulfstands død, men Lage Ulfstand havde heller ikke sagt ham noget til, der kunne anses for strafbart. Hvad muligt brud på håndfæstningen angik, så „havde hr. Lage Brahe så stor skyld iblandt, som Lage Ulfstand“. Med andre ord: de mundtlige grovheder kunne gå lige op, og at hr. Lage havde undladt at indbyde Lage Ulfstand, kunne omtrent svare til, at denne havde sigtet på ham med sit fyrrør over båren i kirken.

Så voldsomme optrin, som ved Niels Ulfstands begravelse, hørte naturligvis til sjældenhederne. Tvivl om døds måden og spørgsmål om drab lå jo i reglen ikke for. Derimod forekom ved de fleste begravelser spørgsmålet om den afdødes efterladenskaber.

Dette spørgsmål var i datiden mere indviklet end nu til dags. En ting føler man sig i vore dage sikker for: efter døden kan den afdøde ikke fremdeles foretage omsætninger. Men også herfor måtte man dengang tage sig i vare. Manden var vel død, men ikke hans evne til at udstede retsgyldige dokumenter. Denne evne knyttede sig nemlig ikke til hans hånd og underskrift, men til noget, der havde siddet på hans hånd i form af ring: *hans signet*. Ikke uden grund bar man derfor altid signetringen på sig. Man gjorde det ikke blot for at have signetet ved hånden, men først og fremmest for, at ingen anden skulle få det i hænde.

Angående dokumenter og deres beviskraft mente man som så: Nogle kejtet skrevne navnetræk nedenunder kan man knap selv bagefter genkende, endsige forlange, at andre skal tage som bevis. Men i seglet har man aftryk af manden selv og hans våben eller mærke. At det er hans, kan han – men også kun han – til enhver tid bevise ved hjælp af sit signet. Og skal der være gavtyvestreger, så er navnetrækkets streger langt lettere at eftergøre end seglets. Det var samme tankegang som den, nutiden følger med hensyn til seddelpenge. De herpå skrevne navne beviser for almenheden kun lidet og lader sig let efterligne; det er stemplet, der er det afgørende. Man havnede da i hin tid nødvendigt i følgende grundsætning: Et dokumentets beviskraft beror på dets vedhængende segl. For blot at nævne ét eksempel: I kongens og rigsrådets dom af 1557 i en sag mellem fru Kirsten Lykkesdatter til Nørlund og Jon Matzen til Torstedlund om et byggested på Nørlund mark blev det afgørende, at „de breve intet gælder, som indseglene er frataget“.⁶⁰³

Denne synsmåde var i mange henseender praktisk. Blandt andet indsnævrede den stærkt området for brevforfalskning. De herrer brevforfalskere var i reglen henvist til blot at radere og forandre i ægte breve, ved hvilke der allerede hang de behørigte segl. Men for hvermand medførte det, at *man måtte passe vel på sin signetring*. Bortkom den, var det ikke som i vore dage afgjort med efterlysning af en tabt værdigenstand. Det, der her var borte, kunne, når det misbrugtes, være mere værd end alt, „hvad man ejer og

ejendes vorder“. Den, der havde tabt sit signet, måtte derfor øjeblikkelig træffe anstalter til at få det erklæret for dødt og magtesløst fra tabsdagen. Og endda var han jo ikke sikret mod, at det kunne benyttes under et falsk krav blot med antedateret dato. Et par eksempler på slige forhold:

Klaus Holst i Næstved måtte den 22. januar 1593 møde på tinge for at gøre sit signet dødt og magtesløst, som han havde tabt mandagen før helligtrekongers dag. Peder Bager i samme by gav den 13. august samme år for fjerde gang til kende på tinge, at han sidste Kristi himmelfartsdag havde tabt sit signet ved Frederiksborg, hvorfor han havde gjort det dødt og magtesløst og desligeste hvad breve derimellem kan være beseglede dermed.⁶⁰⁴ Flovest var det dog for Thomis Sørensen i Randers, der efter i 1587 på tre ting at have gjort sit signet dødt og magtesløst måtte møde på fjerde ting og meddele, at nu var det kommet igen, så at kun de breve var ugyldige, der var beseglede dermed i den måned, det havde været borte.⁶⁰⁵ Mere undskyldt var Ole Rosenkrantz, der under sygdom tabte sit 1544,⁶⁰⁶ og Oluf Mouritsen Krognos, der 1564 under krigen mistede sit i Falkenberg den 16. august, idet svenskerne op-huggede hans vogn, sønder slog og plyndrede hans skrin, hvori det var. Havde han båret det som ring på sin finger, så havde han ikke behøvet at gøre kongen ulejlighed med den 26. november at erklære det dødt og magtesløst.⁶⁰⁷ Men klogt gjorde han dog sikkert ved ikke at bære det på sig over for fjenden. Var han blevet fanget med signetring på, kunne denne være blevet ham en dyr spas både ved løsesum og andre forskrivninger. – Når en mand sattes fast i sit eget land, mistede han med friheden tillige brugen af sit signet. Nutiden har tabt øret for klangen i ord, der angår signet. Men for datiden lå f. eks. i et kort begreb al fangenskabets kummerlighed udtrykt i ord som disse, nedskrevet af en fordums fange på Kalundborg Slot: „Da jeg ved fangenskab er forhindret i brugen af mit eget signet, aftrykker jeg under dette mit testament Niels og Hartvig Jepsens signet i stedet for mit eget.“⁶⁰⁸

Det farligste tilfælde med hensyn til signeter indtraf ved dødsfald. Det var fra denne stund at betragte som tabt og herreløst, men var dog derfor, som vi har set, ingenlunde magtesløst. Det kunne tværtimod just nu misbruges som ingen sinde tidligere. Thi anvendtes det nu under et falsk brev, så var det hovedvidne borte, der forhen

Ved begravelsen lod man resterne af signetet følge den døde i graven således, at den døde og hans identitet forblev sammen. Billedet viser seks destruerede signeter fra senmiddelalderen. De blev alle fundet, da man udgravede ruinerne af gråbrødreklostret på Axeltorv i Næstved. (Nationalmuseet fot.).

med størst fynd og sikkerhed kunne have modsagt det, dets retsmæssige ejer. Her var ikke andet for, end at gøre signetet virkelig dødt og magtesløst: fange det, slå det ihjel og begrave det. Men dette var ikke altid så let en sag. Netop under sygdom kunne en forsigtig mand have taget signetringen af og gemt den forsvarligt for ikke at få den misbrugt. Tilfældige årsager kunne medføre, at én overraskedes af døden borte fra det sted, hvor ringen var forvaret. Her var mange muligheder, sjældent to tilfælde ganske ens, men alle råbte råbte de på hjælp mod det løsslupne signet, der med endnu levende retskraft kunne fare af sted som en hane med afskåret hoved.

Her skulle en kyndig testament-fuldbyrder stå sin prøve. Han holdt godt fast og opsatte intet. Næppe havde den døende på sygesengen i slægts og venners nærværelse indsat ham til at tage vare, førend han passede på signetet. Når den dødes øje var lukket, greb han dette og med et par velrettede slag sønderhuggede han i vidners nærværelse dets stempel, så at det var dødt og magtesløst for al evighed. Andre bar sig lidt mindre forsigtigt ad, ventede med alt til begravelsen og nøjedes så endda med at kaste det ubrudte signet ned i graven til den døde. Svage spor af ny frembrydende tankegang var det, når enkelte ventede til selve skiftet med at tilintetgøre signetet. Et eksempel til prøve på hver art fremgangsmåde: „*Straks*, der hun var død, tog jeg, Hans Olsen, hendes indsegl og hug det sønder, fordi jeg var en af dem, hun befalede sit testament“ (1502). – „Hendes husbond, Åge Troelsen, kastede hendes indsegl i graven med hende, straks som hun var nedsat“ (1477). – Ved *skiftet* efter Laurits Mårs blev antegnet til ihukommelse, „at drengens faders signetring af sølv blev nu slået eller knust mærket sønder på“ (1573).⁶⁰⁹

Det var en skik, dannet i overensstemmelse hermed, men af langt mindre retslig betydning, når også en mands våbenskjold nedlagdes i graven, hvis han var den sidste mand af sin slægt. Som f. eks.: „Anno 1596 døde ærlig og velbyrdig mand, Jakob Bjørn, på Stenalt og blev begravet i sin sognekirke alt den 16. maj samme år, og med hannem det Bjørne-våben på *fædrene side* nederlagt.“⁶¹⁰

Når signetet var nedkastet, kom det naturlige øjeblik til at *oplæse testamentet*. Dette oplæstes vistnok hyppigt af den samme, der

havde „skudt den dødes skudsmål“ og bragt den afdødes og de efterlevendes tak til følget. Men her foregik lidt efter lidt i årenes løb en meget betegnende forskydning. I det 16. århundrede var endnu hovedsagen at „skyde skudsmålet“. I det 17. århundrede blev der ofte især lagt vind på at bringe takken i de sirligst mulige vendinger, så at dette parti blev hovedsagen. Men under begge synsmåder brød der fra neden af med indre nødvendighed en tredje, afgørende frem. Skudsmål og tak var kun kruseduller over for det egentlige og afgørende: „*Hvor meget var den afdøde god for?*“ At være kommet af godtfolk og takke på godtfolks vegne kunne være meget godt, men var for intet at regne mod dette afgørende skudsmål. „Hvad den afdøde egentlig var værd“, fik man først ret besked om gennem testamentet og de dermed følgende oplysninger. I den almindelige bevidsthed gled derfor i det 17. århundrede udtrykket: „at tale over graven“, over til at betegne: at oplæse testamentet og pekuniært føre ordet på arvingernes vegne.⁶¹¹

Med den mest levende andagt lyttede alle tilhørere til testamentets ordlyd for deraf at slutte, hvad mand den afdøde havde været. Men kun ukyndige lod sig blindt overbevise af dets ord. Her som alle vegne gjaldt, at *også modparten burde høres*. Rent forkasteligt og ganske uforsvarligt var det, når endogså den, der oplæste det, lod sig rive hen deraf og forlede til lyriske udbrud som „her skulle enhver få sit“ eller lignende. At rigsmarsk Jørgen Urne f. eks., der talte over fru Helvig Urup, brugte udtrykkene: „Enhver, som har ret krav på den afdøde, skal få sin fordring betalt“, kom til at svie til hendes arvinger længe efter.⁶¹²

Nej, først burde modparten høres. Og forunderligt kunne sagen herved vende sig. En efter én trådte de frem, disse skumle fyre med de vredladent borende blik, og *trak hver sit gælds-brev op af lommen*. Med foden på graven, kårdefæstet studst stikkende frem mellem venstre hånds handske og hat, stod de dér og læste det lange gælds-brev op. Som „jernkloder“ fra kartover slyngedes disse fordringer mod testamentets sitrende mur. Ja, som lænkekugler fløj de, hovedstol med renter, stundom så mange, at det bares de åndeløst lyttende tilhørere for, som om testamentets borg nu var jævnet med jorden. Så begyndte de bageste at puffe til hinanden og le, mens arven gradvis svandt ind fra brusende fugl til plukket fugl til pillet skrog, til springgås, som ingen fornuftig mand gad jage.

Nutiden har ondt ved fuldt at fatte den spænding, hvormed oplæsning af testamente og gældsbreve fulgtes. I vore dage har man flere veje til at danne sig et nogenlunde pålideligt skøn om en mands formuesforhold. Pantebøger, vekslers, skatteligning osv. giver vink. Og der er i hvert fald nu anden frist for arvinger og kreditorer til at tage deres forholdsregler. Den gang brød det hele ofte uventet løs ved graven. Og i denne korte stund skulle det afgøres, om kreditorerne fik deres fordringer godkendt, og om arvingerne overhovedet havde udsigt til at arve noget eller burde foretrække at gå fra arv og gæld. I sidste fald skulle dette meddeles med det samme.

Meget hyppigt var den, der *talte over graven*, tillige ordfører på *arvingernes vegne*. Dette kunne være et overordentlig vanskeligt hverv. På generalforsamlingen ved graven skulle han hurtigt kunne danne sig en mening og afgive bindende erklæring. Han mødte naturligvis så forberedt som muligt, idet arvingerne gerne forud i forening med ham havde overvejet, hvorledes sagerne stod, og hvad der burde gøres.

Ved Johan Ruds død 1609 havde endog den døende selv nået at deltage i forhandlingerne og fået sin efterlevende hustru, Anne Hardenberg, til at give afkald på at besidde Møgelkær efter hans død, skønt hun havde hans brev på at måtte nyde den på livstid. Dette synes at have været en meget snild manøvre. Ejler Quitzov, der talte over graven, oplæste ikke blot hendes afståelsesbrev, men meddelte tillige, at hun frasagde sig al arv og gæld efter sin mand. Herved væltedes hele gælden over på hans slægt, og enken meldte sig derpå selv som kreditor, idet hendes afdøde mand havde solgt nogle bøndergårde, som hun havde medbragt i ægteskabet, hvilket hun nu krævede erstatning for. Mandens arvinger dømtes senere til at betale dem.⁶¹³

Et eksempel som dette viser, hvorledes der ikke blot kunne finde en overrumpling sted, idet uventede gældsfordringer oplæstes, men tillige, at arvingerne ikke altid stod last og brast sammen, men gensidigt kunne søge at overlister hinanden. Et ret pudsig udtryk for arvingernes forskellige opfattelse blev det, når de desuagtet brugte en og samme talsmand. Ved Mogens Juels begravelse f. eks. (1605) „havde Hans Dyre til Boller ordet over graven“. Men på den afdødes moder, fru Inger Tidemands vegne forsvor han arv og gæld

efter sønnen, medens han på Tyge Krabbes vegne straks igen vedgik og antog arv og gæld efter samme.⁶¹⁴

Sit højdepunkt nåede modsigelsen, når der på en og samme persons vegne både blev frasagt og vedgået arv og gæld efter den afdøde. Dette hændte f. eks. med fru Karen Strange ved hendes mand, Kristen Juels begravelse 1608. Hendes frænde, Klaus Då, forsvor på hendes vegne over graven arv og gæld efter ham. Men Hans Rostrup, der „talte over graven“, vedgik – vel efter et nyt udtalt ønske af hende – arv og gæld på hendes vegne. En herredagsdom måtte fastslå, at hendes første udtalelse var bindende.⁶¹⁵

En af de heftigste scener synes at have fundet sted i Skt. Knuds Kirke i Odense 18. september 1640 ved Tyge Brahe til Tåstrups begravelse. Bispnen, der holdt ligprædikenen, skriver i sin dagbog, at „efter talen opstod der meget stor støj og forvirring, idet arvingerne gik fra arv og gæld“.⁶¹⁶ Sagen var, at der endnu samme dags morgen havde været strid om, hvad der skulle siges over graven. Den afdøde efterlod sig en umyndig søn og datter, og værgerne for disse holdt på, at talsmanden på disses vegne skulle, om ikke ligefrem gå fra arv og gæld, så dog „gøre opbud“. Talsmand skulle egentlig Falk Gøye have været, men han nægtede at udføre dette hverv og skrev om morgenen: „På denne manér vil jeg ej tale, thi det er Axel Brahe og Christense Brahe [børnene] til skade og min salig morbroder for nær.“ Så henvendte værgerne sig til Otto Gøye og bad ham om at være talsmand. Han gik kun ind herpå, mod at værgerne ville give ham skriftligt, hvad han skulle sige over graven. De gjorde så, og han oplæste erklæringen i kirken. Denne erklæring foreligger endnu, og giver et levende billede af de mange hensyn, der ved denne lejlighed var at tage og den deraf næsten med nødvendighed opståede strid. Efter en tak til alle de godtfolk, der havde umaget sig hid, havde talsmanden at meddele, at arvingerne aldeles ikke ville befatte sig med boet, førend alle kreditorerne var blevet fornøjede. Men de tvivlede ikke om, at det efterladte gods rundeligt ville strække til, så at enhver kunne blive betalt, og han med sandhed siges at have sit gode navn og rygte med i sin grav. „Hvis nogen klaffer hannem andet end ærligt og godt ville påsige, da er den salig mands arvinger og slægtninge her, som det med liv og blod vil forsvare og defendere.“ Selv denne blanding af kateblød smutten fra og dog slåen på sværdet, hvis nogen kreditor muk-

kede, synes ikke at have tiltalt alle slægtningene. Hefstig modsigelse og bulder opstod. Allerede næste måned måtte da kongen og rigsrådet holde møde på Koldinghus alene for denne sags skyld. Værgernes optræden underkendtes.⁶¹⁷

Det gik med den pekuniære afslutning af begravelsen som med så meget andet. Den var ikke lovbeftet, men den var *sædvane*. Den var praktisk, for så vidt mange folk var her til stede, flere end ved et tingstævne, og hvad der meddeltes altså blev almindelig bekendt. Men den led af samme mangel som de fleste af datidens retsforhold, *her førtes ingen protokol*. Forsigtige folk, der ønskede noget skriftligt, gik da, om end kun sjældent, anden vej. For at nævne et eksempel optrådte rigsråd Hans Skovgård på følgende måde, da hans broder Jens år 1575 døde i en bundløs gæld. Han meldte sig på kongens retterting, hvad han havde let ved, da det jo bestod af alle rigsråderne, og frasagde sig al arv og gæld efter broderen, samt udbad sig skriftligt bevis for denne sin udtalelse.⁶¹⁸ Det var imidlertid ikke hvermands sag således at få første klasses skriftlige attester. Hovedmassen holdt sig til de mundtlige udtalelser ved graven.

Skikken at lade begravelsen ende med et slags skiftemøde ved graven, havde endnu en dybere grund, som man ikke nævned, måske knapt var sig bevidst. Det var næppe tilfældigt, at den blusede så stærkt op efter lutherdommens indførelse. Skikken havde sikkert sin rod i ældgamle retssædvaner, som katolicismen ikke helt havde fået bugt med. Men i den lutherske tid fik den en undervarme, der fremmede dens vækst. Man trængte ligefrem til noget, der kunne danne modvægt mod den nye, uhyggelige, allestedsnærværende djævel. Selv om man havde tilsløret ham med morgendrik, aneskjolge og lovtaler, ville han dog ved en begravelse ufejlbarligt have endt med at stikke hovedet frem. Kun ét emne var her i stand til at fange interessen og smække lemme i, selv for fanden: hvad den afdøde havde ejet, og hvad arvingerne kunne vente sig. Rent instinktmæssigt greb man da i det 16. århundrede til dette middel. Først under Enevælden tabte denne dets betydning sig.

Hermed stemmer, at man i det 16. århundrede glemte ethvert andet hensyn. Ingen agtede stedets hellighed. Præster hjalp med ved stundom fra prædikestol at oplæse testamentet eller fragå arv og gæld,⁶¹⁹ alle deltog. Det hensyn, der holdt kraftigst stand, var hensynet til den afdødes ære. Men selv dette måtte vige. Ubarm-

hjertigt var man med til ved graven at betegne sine nærmeste, sin fader, søn og broder, som en usselig pjalt. Modsætningen træder tydelig frem ved sammenligning med andre tiders begreber. Da Enevælden indførtes, opstod et nyt æresbegreb: *soldaterære*, der omfattede alle fra menig til general, og var ganske uafhængigt af, om vedkommende efterlod sig gods eller gæld. Sammenstødet mellem to tidsaldre tegner sig i det små i en præsteoptegnelse som denne: „Anno 1698 ... begrov jeg Henrik Rytter, som nylig var kommet under det rabiske regiment; i stedet for testament blev karabiner og pistoler løsnede.“⁶²⁰

Hvor ubarmhjertigt det 16. århundrede var i sin fordring på klar besked, kan ses af, at man gik endnu videre end omtalt og nøjedes ikke med blot mundtlig frasigelse af arv og gæld. Skik og brug krævede, at vedkommende skulle give dette tydeligt til kende ved at kaste nøglerne til hjemmet ned efter den døde i graven. Denne fremgangsmåde anvendtes blandt andet, hvor den afdøde var éns broder. Da f. eks. den ene af de to brødre Klaus og Morten Markvordsen, der i forening havde drevet sildefiskeri ved Nibe, døde 1620, frasagde den anden sig ved graven arv og gæld efter ham. Ikke desto mindre stævnedes kreditorerne ham til at betale, under påskud af, at han ikke tillige havde kastet nogen nøgle ned i graven. Den anklagede blev dog frikendt ved landstingsdom.⁶²¹

Tungest måtte denne pligt falde *enken*, der ved således at kaste nøglen på graven ikke blot afgav sit værdighedstegn som husmoder, men ligesom selv brød staven over det hele samliv. Endnu 1636 hører vi fra Århus, at nøglen blev kastet over graven af Kirsten Rasmusdatter ved hendes mand, skipper Jens Olsens begravelse.⁶²² Men ikke få eksempler er bevaret, også fra tidligere dage på, at enker har søgt at omgå skikken. Christoffer Klynens enke i København lod det (1583) være nok med blot på begravelsesdagen at sætte nøglen i døren, og selv forlade hjemmet, hvorefter byfogden tog nøglen.⁶²³ Ane Anders Nielsens i Helsingør lod 1619 to mænd bringe nøglen hen til byens rådhus.⁶²⁴ Enken efter byfoged Peder Christoffersen i Århus mødte 1638 selv på rådhuset og kastede nøglen fra sig.⁶²⁵ Knud Seeblads enke i Odense nøjedes med på begravelsesdagen at gå med sine børn fra kirken, ikke tilbage til hjemmet, men til hendes broder, „der forsørgede hende til hun blev gift igen“.⁶²⁶

Men hvor lemfældigt end det toges, en underlig fornemmelse må det have været, når således alle, selv de nærmeste, på iøjnefaldende måde svigtede den afdøde, tog afstand og lod ham ligge, som det han var. Den eneste, han beholdt tilbage, var kreditorernes forbandelser. Under sådanne omstændigheder måtte det kunne lyde næsten som bitter spot, når sluttelig koret efter endt handling faldt ind: „Nu lade vi hannem sove i fred.“

Omvendt, hvilken velsignelse lå der ikke i disse salmens ord for de arvinger, der nu, efter at testamentet havde bestået prøven og udholdt alle fordringernes anløb, vendte hjem fra graven med sikker udsigt til den ventende rigdom. Uvilkårligt veg man i følget ærbødigt til side for dem og viste dem allerede nu den ære, der tilkom dem. Thi herom var der ingen tvivl: den, der blev tilbage derinde under kirkegulvet, havde man vist *den sidste ære*.

22

I nogenlunde samme orden som på udturen *vendte toget tilbage fra kirken til hjemmet*. Det var samme tog som før, kun én mindre. Og dog, hvor forskelligt! Ingen rigtig orden i rækkerne, ingen salmesang og lys. Disse var slukket og afleveret i kirken. Kun lidt tvungen holdning hos en og anden degn eller pebling røbede, at han havde knebet sit og bar det hjem som bytte under den sorte kappe. Alle sultne og trætte. Men sulten og trætheden ytrede sig forskelligt. De, hvem noget var betroet, beherskede sig mest. Arvingerne kunne endog have et undertrykt smil tilovers. Og standsfællerne, hvem den tomme bære var betroet, bar den endnu med taktfaste skridt. Kun hestene gav usømmeligt efter og hastede hjem til stald og havre, hvad enten de så var for ligvognen eller for en almindelig fruervogn, eller blot bar en enlig rytter. Heraf denne stampen i vejens søleføre, disse sprøjt, puf og den uafbrudte vigen til side og uorden i geledderne. Heraf al denne banden, der på udturen ufejlbarligt ville have hidkaldt fanden. Nu var den mere lige-gyldig, da vel også han var taget hjem.

Hvad ville de alle? *Vise de efterladte, at hvervet var vel udført*, følge dem til hjemmet, som skik og brug var og gammeldags høflighed bød. Dette brugtes endnu i slutningen af det 17. århundrede.

Efter Cort Adelters begravelse f. eks. opløstes ikke følget efter kirketjenesten, „men de tilstedeværende herrer og mandfolk af gejstlig og verdslig stand fulgte hans søn hjem; og enken kørende i sin karrosse med seks sortklædte heste blev fulgt af det højadelige fruentimmer i deres karrosser til sørgehuset“.⁶²⁷

Standsede man her i det 16. århundrede ved „sørgehuset“ og sagde farvel? Indbudte tænkte sig vel nok tillige at få en lille bid brød, hvortil de så hårdt kunne trænge. Og alle de uindbudte, fra standsfællerne ned til rektoren og hele hans sorte bande? Husets dørnøgle skulle være kastet i graven, enken være væk, byfogden have forsegleet døren, førend selv den mindste pebling opgav håbet om på en dag som denne at skære sig ind til en ordentlig middag, og fyld hjem med i kappens skjulte kæbeposer.

Den fest, der af arvingerne holdtes i hjemmet når begravelsen var omme, er en af de ældste og mest almenmenneskelige, der kendes. Hos alle kultiverede folkeslag findes, eller fandtes i det mindste på et vist punkt af deres udvikling, noget tilsvarende. Da Stanley trængte ind gennem Afrika, traf han hos negerfolk dybt inde i landet noget ganske lignende. De sagde herom: „Når en sultan dør, begraver vi ham midt i byen, og vi bygger et hus over graven. Når den gamle sultan dør, lader hans efterfølger bringe en okse, som han dræber ved graven, idet han anråber himmelånden om at være vidne til, at han er den retmæssige sultan. Kødet uddeler han derpå i sin faders navn.“⁶²⁸ Alle de væsentlige bestanddele af den fælles skik genfindes her. Arvingen tiltræder arven, idet han kræver højere magter til vidne på, at han er rette arving. Hans første handling er at ofre en af faderens okser og som vært uddele kødet af den til fortæring. Det er „udfærdskoen“ igen. Der er nært slægtskab mellem negerhøvdingens arvemåltid og tankegangen hos den føromtalt gamle aftægtsmand i Jylland, der med ren familieglæde lod præsten føle på den fede stud, som hans arvinger skulle slagte til det første gilde efter hans død.

Det ældgamle navn i Norden for denne fest var *arveøl*. Det hedder herom i den norske Gulatingslov (§ 23): „Overalt, når en mand dør, og arvingen vil gøre øl efter ham, hvad enten det er på uge eller månedsdagen efter hans død eller endnu senere, det kalder folk: arveøl.“ Hvor dybt og uudsletteligt et indtryk festen må have gjort, kan ses af, at navnet glemtes ikke, hvor nordboer havde ned-

sat sig. Endnu i vore dage kaldtes festen i Nordengland „arval“ eller „arvil“. ⁶²⁹ Denne engelske form er endnu renere end den moderne sjællandske „arrel“ ⁶³⁰ eller den efterændrede, sønderjyske „ærrøl“ (æreøl). ⁶³¹

I katolicismens tid havde kirken gjort, hvad den formåede, for at bekæmpe eller dog begrænse denne fest. I det 16. århundrede tog man, efter at katolicismens magt var brudt, både i England og i Skandinavien fat med lige friske kræfter. I engelske dagbøger fra det 16. århundrede mærker man i de tørre beskrivelser af, hvad der foregik ved begravelser, ligesom en trang til at sprænge sprogets lænker, når talen kommer til, hvad her fulgte efter. Udtrykket en „stor middag“ (grett dener) er for svagt. Efter Sir John Greshams begravelse (1556) „kom hele kompagniet hjem til så stor en middag, som nogen sinde er blevet set på en fiskedag, så meget var der. Thi intet savnedes.“ Ved jarlen af Shrewsbury's arveøl (1560) var der 320 „messer“, hver på otte „diske“ osv. ⁶³² Stammefrænderne i Skandinavien gav dem intet efter. Også her voksede festen nu, da tøjlen var blevet givet los, op til vistnok den anseligste, som datiden fejrede.

Alt bidrog til at forøge dens glans. Det var en afgørende fest både for den afdøde og for den efterlevende. Den pragt og storladenhed, hvormed den holdtes, var et bevis for, at arvingen var uden skyld i den bortgangnes død, han anvendte jo her hans efterladte gods på at vise ham hæder og fejre hans minde. Men samtidig var det arvingens første fest som besidder, det var en tiltrædelsesfest, der burde være anselig alene af den grund, at den *nye ejers anseelse hermed grundlagdes*. Ved ingen anden familiehøjtid, hverken dåb, trolovelse eller bryllup, var slægt, venner og omegnens befolkning så talrigt til stede som ved denne. Og alle mødte de nu efter den lange tur til kirken med dens prædiken. Salmesang og juridiske forretninger, drevet af ulvehunger. De der dagene forud havde sendt madvarer som „send“ eller „føring“ til gården, havde jo herved løst adgangskort til nu at tage ordentlig for sig. Og de, der ikke havde gjort det, mødte med hungerens selvskrevne adkomstbevis. Alle fyldtes de af én og samme følelse: Herren beskikker stunden. Formiddagen havde været en prøvelsens stund, med trofast, men trætende kamp mod djævelens anløb. Eftermiddagens og aftenens signede stund var herrens egen, dens kendingstegn et glædsens bæger.

For fuldt at forstå festens form i det 16. århundrede må man lægge mærke til, hvad der var bevaret, og hvad der var gået tabt af fortids indhold. I den hedenske oldtid havde det været skik, at ved arveøl over konger og jarler skulle arvingen indsættes i arven på en egen højtidelig måde. Han skulle først kun sidde på trinnet foran højsædet, indtil man indbar drikkehornet til Brages ære. Brage var Odins søn og mindets guddom, gift med Ydun, ejerinden af udødelighedens æbler. Når Bragehornet indbragtes, skulle arvingen stå op imod det, sværge et løfte og tømme hornet. Ved dette løfte betalte han ligesom afgiften for sin forgængers gode behandling histoppe, et ikke mere end billigt vederlag for alt det gods, han nu selv som arving fik i eje. Først når han således havde gjort fyldest, skulle han ledes til det højsæde, som faderen havde haft. Han var „da kommet til fuld arv efter ham“.⁶³³

Det løfte, der aflagdes, var altså en afregning mellem den afdøde og arvingen, og vedkom kun gæsterne som vidner. Stundom angik det dog dem, og endda på en meget nærgående måde, som da kong Ingjald ved sin faders arveøl i den nye „syvkongesal“ i Uppsala, tømte drikkehornet med løfte om at ville forøge riget med det halve imod hvert af verdens fire hjørner, eller lade sit liv. Løftet indfries ved, at han samme aften lod stikke ild på „syvkongesalen“, indebrændte de seks nabokonger, der var mødt som gæster, og derpå inddrog deres riger.

Sammenlignet med så glubske løfter var det mere fredeligt at være gæst ved arveøl hos almindelige bønder. Her synes man at have nøjedes med *gode ønsker i stedet for løfter*. Den handling til bedste for den afdøde, som også her krævedes, synes at have indskrænket sig til et *rigeligt offer til guderne*. Men en stor part af „udfærdskoen“ og det øvrige offer fortærede jo selskabet selv, og mindebægrene for den afdøde og alle guderne tømte man selv. Om-sorg for den afdøde og fromhed over for guderne udtryktes da på den forholdsvis nemme måde ved at spise og drikke. Rusen viste, at det var ærlig ment.

Endnu i den kristne tid holdt den gammeldags form for arveøl sig uforandret. Bekendt er det store arveøl, som Svend Tveskæg gjorde efter sin fader, Harald Blåtand, hvortil han også indbød jomsvikingerne Sigvald Jarl, Bue Digre og deres brødre under henvisning til, at også deres fædre var døde for nylig, så at de kunne

tage arv efter dem ved samme fest. Første gildesdag, førend kong Svend steg i sin faders højsæde, drak han hans minde og lovede, førend tre år var omme, at have dræbt eller forjaget kongen af England. Det minde skulle alle de drikke, der var med ved arveøllet, og der blev skænket først for jomsvikingerne i de største horn og af den stærkeste drik. Da dette minde var aftrykket, skulle alle drikke Kristi minde. Det tredje var skt. Mikael's minde. Derpå drak Sigvald Jarl sin faders minde og lovede inden et år at dræbe Hakon Jarl eller fordrive ham fra Norge. Og én efter én drak nu de øvrige brødre og bagefter deres høvdinger hver sit horn og aflagde et løfte.⁶³⁴

Jo bedre tag romerkirken fik i befolkningen, des mere synes den at have søgt at få ram på løfterne ved arveøllet. Løfte om pilgrimsfærd, deltagelse i et korstog til bedste for den afdødes sjæl, var selvfølgelig påskønnelsesværdigt. Men de blotte hedenske bedrifter var forkastelige. Den folkelige form for arveøl var den rette, hvor løftet var blot ønske, bøn, medens gerningen var blot offergave. Ved en forholdsvis ringe forandring blev således arveøllet i middelalderen omdannet til „sjæleøl“, den lovede bedrift til „sjælegave“. Det er denne overgang, som Gulatingsloven giver et indblik i, når den om arveøl bestemmer (§ 23): „Hvis folk gør øl og kalder det sjæleøl (salo ol), da skal de indbyde den præst, som de køber messer hos, og indbyde ham i det mindste selvtredje.“

Kristne gejstliges nærværelse, tilmed som æresgæster, ved arveøl måtte yderligere ændre dettes præg. De mange skåler – tidligere for den afdøde, Odin, Tor, Njord, Frøj osv., nu for Gud, Kristus, helgener osv. – fik lov til at bestå. Den hellige Martin af Tours ønskede selv at komme med her, når Olaf Trygvason i drømme hørte ham sige: „Jeg vil, at du skal indrette det anderledes, end hidtil sæd har været her i landet, når øl gives og hornene vies til Tor, Odin og de andre aser. Du skal afskaffe denne uskik og lade det være mindehorn til ære for Gud og hans hellige mænd, mig i første række.“ Derimod søgte kirken ad dobbelt vej at svække de urimelige overdrivelser i mad og drikke ved arveøl, dels ved at lægge vægt på uddelingen også til de fattige, dels ved at lade festen gentages årlig under navn af „årtid“, hvorved den af sig selv løb mat. Endnu kaldes i Nordsjælland arveøl for „atid“.⁶³⁵

Da ved reformationens indførelse arveølet atter fik frit lov til at udfolde sig, var i den lange mellemtid siden hedenskabets dage *løfterne helt gået i glemme*. „Sjælegaverne“, der jo havde afløst dem, knyttede sig nu, for så vidt de fremdeles bibeholdtes, ikke længere på katolsk vis til denne fest. Tilbage stod da i den almindelige mening kun de tre: arvens tiltrædelse, de gode ønsker i form af skåler for den afdøde, Vorherre, Kristus, øvrighed og alt, hvad man havde kært, og endelig en ubestemt forvisning om, at hele denne vældige tileggen af mad og drikke var en *offerfest*, ikke blot til minde om, men til virkelig gavn for den afdøde, der hvor han nu var henne.

Arvens tiltrædelse foregik vistnok ofte under former, der stærkt lignede oldtidens. Den gamle højsædeplads på bænken var jo endnu kendelig ikke blot i bondestuer, men i købstadhuse, ja selv i de nye herregårdes riddersal. Gammel skik og naturlig sky havde forbudt sønnen at indtage denne plads, så længe faderens lig var oven jorde. Endnu ved „kistelægsgildet“ havde jo den afdøde været behandlet som vært og ejer. Først *nu foregik tronbestigelsen*. De danskes medfødte ulyst til det pompøse og tilbøjelighed til at udviske former gør det dog sandsynligt, at denne tronbestigelse er foregået med mindre gammeldags højtidelighed i Danmark end i Sverige og Norge. Det er ikke ganske klart, om det var slægtens ældste, eller standsfæller, eller „talsmanden“, der ledte arvingen derhen, eller om han uden videre selv indtog sædet. Derimod synes det nu at have været almindeligt, at han først efter at have indtaget pladsen i højsædet tømte bægeret til den afdødes minde.

Spørgsmålet om arvens tiltrædelse var simplest, hvor den afdøde havde været ejeren og efterlod sig en voksen søn, der kunne tiltræde besiddelsen. Mere indviklet var straks spørgsmålet, hvor den afdøde var hustruen, eller en ung mand med ingen eller små børn, hvor der altså blev tale om *den efterlevendes giftermål på ny*. „Arvens tiltrædelse“ antog her andre former, men var et spørgsmål, der lige så fuldt krævede en afgørelse. Og efter datids begreber *just nu*. Hyppigt havde den afdøde på dødslejet truffet aftale med sin ægtefælle om, hvem der skulle være efterfølger. I så fald var jo arvegangen bestemt, og erholdt nu blot samfrænders samtykke. Nyheden kundgjordes vel ikke i form af skåltale, men den løb fra mund til mund mellem gæsterne og gav sig udtryk i forstående

Ingeborg Ulfstand (1598–1652) i enkedragt. Hun havde været gift med rigsadmiral Jørgen Vind. I nyere tid har man anset sort for at være den rette farve for sorgen, men i ældre tid var hvidt foretrukket, hvorfor også enkedragten var hvid. (Fot. Frederiksborgmuseet).

blink til vedkommende, mere eller mindre gemytlige hentydninger til, hvor han eller hun snart skulle have sin plads.

Var der ingen aftale truffet mellem den afdøde og den efterladte, drøftedes emnet med største alvor og omsigt under hele måltidet

af alle interesserede. Uden sky, og vistnok i reglen med et bestemt resultat, inden gæsterne blev berusede. Sligt gik nemlig forud for alt; det var jo et *arveøl*, man var kommet sammen til. Uheldigt stillede var derfor de nye arter af væsner: bispinder og præstekoner, der ikke selv rådede over forretningen, men var henvist til at vente på, om den efterfølger, der valgtes til embedet, også var ugift. Regeringen tog dog tilbørligt hensyn til deres billige krav.

Når dette spørgsmål var afgjort til den efterladte ægtehalvdels tilfredshed, kunne denne varetage sine øvrige pligter. Var det *enkemanden*, optræde som fornøjelig vært, var det *enken*, dyrke sin sorg. Thi god tone krævede, at enken skulle tilkendegive denne på passende måde. Der gaves tre sådanne, der alle anvendtes, skønt de indbyrdes stærkt begrænsede hinanden. Den første og fornemste var, at enken, så snart det lod sig gøre, skulle gå til sengs og blive liggende dér i flere dage. I det 16. århundrede synes denne pligt at være indtrådt på arveøllets første aften, når hendes tilkommende ægtefælle var valgt, så at hun altså skulle blive liggende gildets følgende dage. Sengen var sortklædt og kaldtes „sorgseng“.⁶³⁶ Skikken var i tiltagen i det 17. århundrede, her som altid dog under påskud af, at det havde været strengere i „gamle dage“.⁶³⁷ I begyndelsen af det 18. århundrede beskrives den således i Holbergs *Barselstue*: „Moden siger, hun skal ligge på sin seng i seks uger og høre de ord 6 gange 6 repeteres hver time: „Hendes sorrig gør mig ondt, madame!“ Ja, give dem te og kaffe oven i købet.“⁶³⁸ På Læsø omkring år 1800 skulle hun kun ligge til sengs på begravelsesdagen, men da også græde og klage.⁶³⁹

Den anden form for sorg var at gå i sørgedragt, med tilhyllet pande og mund. Det sidste var særlig nødvendigt, thi intet smil måtte ses. „Denne dragt skulle bæres hele enkeåret.“ I dette tidsrum var hun at anse for et sårt væsen, hvis rygte ved den mindste uagtsomhed let kunne lide skade. Dr. Otto Sperling besøgte derfor heller ikke sin tilkommende hustru om dagen, „men i aftenskumringen, fordi det endnu var i hendes enkeår“.⁶⁴⁰

Den tredje form for sorg var endelig *sorg i kirke*. Første søndag efter begravelsen skulle ikke blot enken, men alle nære kvindelige slægtninge af den afdøde til kirken „for at sørge“. De mødte tæt tilhyllede, enken stundom så tæt, at hun ikke kunne se, men måtte ledes af en på hver side. Et særligt stolestade var dem anvist, ofte

med „sørgeskamler“, hvorpå de blev siddende eller lå knælende og nedbøjede, selv når hele menigheden ellers rejste sig op under oplæsningen af evangeliet eller velsignelsen. Første søndag var det gerne skik, at gæsterne fra arveøllet også mødte og var vidner. En enke skulle „sørge“ tre søndage i rad. Og helst hele enkeåret skulle hun blive siddende ned i kirken, når andre rejste sig, ligesom hun hverken måtte bære salmebog eller synge med. „Kirkesorgen“ har holdt sig uforandret hos Nordens landbefolkning langt ind i det 19. århundrede.⁶⁴¹

Arvingen synes at have indtaget sin plads i højsædet ved måltidets begyndelse. Dette udmærkede sig i høj grad ved sin soliditet og overdådighed. „Tyve retter var der anrettet over måltid“ hedder det om fru Margrete Valkendorfs begravelse 1585.⁶⁴² Skønt sligt forbødes i det 17. århundrede, vedblev det dog. Ved Gert Rantzaus begravelse i Kiel 1627 „blev der på slottet på adskillige store sale anordnet herlige banketter og traktementer“.⁶⁴³ Ved Cort Adelters begravelse 1676 blev alle „de fornemste herrer og damer ved 7 slæt satte til bords og meget magnifique accomoderede“.⁶⁴⁴ I hvilke måder anretningen foregik i det 16. århundrede, får man et indtryk af ved at høre, at ved f. eks. fru Birgitte Rosenkrantz' begravelse fra Næsbyholm 20. oktober 1588 var her samlet 59 herremænd og 36 fruer⁶⁴⁵ foruden ugifte sønner og jomfruer, gejstlige, egnens beboere, svende, kuske osv. Ved fru Kirsten Ulfstands arveøl på Toftholm 1570 måtte derfor også virke fire fremmede kokke, af hvilke Mads Kok betaltes med den efter datids forhold betydelige sum 14 daler i sølv. De 360 potter vin, der blev drukket ved gildet, kostede tilsammen kun 22½ daler.⁶⁴⁶

En væsentlig bestanddel af måltidet havde jo tidligere *udfærds-koen* afgivet. Den kom senere hos Nordens bønder til at spille sin gamle rolle. Hos *adelen i Danmark* i det 16. århundrede udviklede sig imidlertid den opfattelse, at oksekød ved en lejlighed som denne var for tarveligt. Et firføddet dyr skulle det være, men finere. Under Frederik II blev det da skik, at der ved de fornemste adelige arveøl trakteredes med stegte hjorte, og om muligt rådyr eller dådyr. Sligt var imidlertid ofte umuligt at skaffe uden at ty til kongens hjælp, thi kun han besad den fornødne store dyrebestand på sine vildtbaner. Under Christian IV's mindreårighed søgte man hvert øjeblik til regeringsråderne i denne anledning, og disse synes

nødtigt at have givet afslag. Fru Margrete Bjørn fik således i marts 1592 til sin mands arveøl leveret fra kongens vildtbaner i Sjælland som gave fra denne 3 hjorte og 6 rådyr. I Silkeborg skove blev i samme måned „skudt og slået“ 5 rådyr som gave fra kongen til Sten Maltesen til hans arveøl efter sin fader. Til fru Birgitte Rosenkrantz' begravelse fra Vallø i april 1592 bevilgedes der 5 dådyr.⁶⁴⁷ Da Christian IV selv kom til styret, toges der reb i sejlene. Til regeringsråd Jørgen Rosenkrantz' begravelse 1596 tillod han kun, at der i dyrehaven ved Skanderborg måtte skydes „4 hinder, som ingen hjorte har hos sig.“⁶⁴⁸ Siden leverede han i reglen kun dyrene mod betaling. Efter Tyge Brahes begravelse september 1640 i Skt. Knuds Kirke i Odense, ved hvilken lejlighed, som ovenfor omtalt, arvingerne kom i heftig strid ved graven om arv og gæld, ventede der dem til middag på Odensegård „5 store dyr og 4 dådyr“, alle leveret efter Christian IV's befaling af hans jægermester – mod betaling.⁶⁴⁹

Når den første sult var stillet, begyndte man på *skålerne*. Det vides ikke med sikkerhed, om man endnu på oldtids måde først drak den *afdødes minde* og derefter *Guds minde*, eller om man, hvad der er sandsynligt, nu fulgte omvendt orden. Vist er det, at den skik ved jul, bryllupper og arveøl at drikke Vorherres, stundom tillige Kristi og den hellige ånds minde var i det 16. århundrede meget almindelig i Norden.⁶⁵⁰ Alle disse skåler skulle selvfølgelig drikkes af enhver, og hvor „skålen“ endnu på gammeldags vis gik rundt – hvad der vistnok ved en lejlighed som denne oftere skete, selv hvor man var forsynet med tilstrækkeligt antal småbægre eller glas – kunne dette tage lang tid. Så fulgte *kongens skål*. En skål for hans tro mænd og råd. Og således fremdeles nedefter for alle former for øvrighed og alt, hvad der var én dyrebart. Det var den ældgamle måde at fejre jul, arveøl og ethvert større blotstævne på. Det var den, der i middelalderens „gilder“ havde givet sammenkomsterne dette underligt blandede præg halvt af gudstjeneste, halvt af drikkelag. Det er den, der endnu ikke ganske har tabt sig, hvor folk af gotogermansk race den dag i dag samles til større festligt lag.

Selvfølgelig har de gamle former holdt sig tydeligst hos Nordens landbefolkning. Det er et levende billede af ikke blot arveøl i det 16. århundrede, men af tusindårig skik, som vi får gennem en be-

skrivelse som denne af forhold på Fyn i begyndelsen af det 19. århundrede.

„Det er endnu her en skik, bevaret fra oldtiden af, at der drikkes arveøl efter de afdøde og det helst samme dags aften, som den døde er begravet. Arveøl er en tønne godt, fedt øl, som gives af de efterlevende eller af stervboet efter afdød gårdmand eller gårdkone, men kun en halv tønne efter husfolk, hvilket øl drikkes af bylaget under følgende ceremoni: Når gæsterne er samlet, som gerne er ved kl. 6 om aftenen, så sætter de sig, så mange som kan rummes omkring bordet i sørgehuset; men talemanden, som enten er sognefogeden, oldermænden eller en anden til forretningen duelig mand, sætter sig for den øverste ende af bordet, hvor da øllet af en dertil beskikket mand tappes af tønden og frembæres til gæsterne. Når den halve del er drukket, bliver der, som det i daglig tale hedder: holdt lyd, som består derudi, at talemanden, efter forud givet tegn og under den største tavshed og andagt af gæsterne, holder udenad, efter en trykt formular, en smuk og passende kort tale, i hvilken, efter at anledningen til samlingen med et par ord er anført, der bedes for kongen, dronningen og det hele kongehus, dernæst for kongens tro mænd og råd, for landets gejstlige og verdslige øvrighed, for deres præst og degn, for frugtsommelige koner, for hver mand i laget og i landet; der nedbedes velsignelse over enhver stand og landet, der bedes om landefred, om et lykkeligt og frugtbart år, befrielse for smitsomme sygdomme og landeplager osv. Til slutning formaner til brodersind, enighed og kærlighed, hvorpå han med opløftet røst spørger gæsterne: „Har nogen noget på øllet at klage?“ hvortil alle med høj røst svarer: „Øllet er godt.“ Og da drikkes det øvrige af tønden.⁶⁵¹

Hvad mening forbandt man i det 16. århundrede med disse „minder“ og „skåler“? Der var her naturligvis en forskel imellem dannedes og udannedes tanker, men tillige et fællespræg, der måtte falde en fremmed af anden afstamning i øjnene. En franskmand beskriver 1629 sit indtryk af en dansk begravelse således: „Efter at den døde er bragt til jorde skilles følget ad, det vil sige, de samler sig og begiver sig i uorden til et bestemt sted, hvor der skal spises til middag eller aften. Her sætter hele selskabet sig til bords og drikker efter landets skik på de dødes sundhed. Dette gør dem særdeles godt“ (*cela leur fait grand bien*).⁶⁵²

Trods sin spøjende form har den franske rejsende her blik for noget ejendommeligt. Hans udtryk er måske endnu mere ramrende, end han selv er sig bevidst. Med flid siger han tvetydigt: „Dette gør dem særdeles godt“, uden at afgøre hvem disse „dem“ er, de levende, der drikker, eller de døde, på hvis sundhed, der drikkes. *Nordens beboere i hin tid vidste det heller ikke sikkert.* Dannelsens forskellige grad ytrede sig blot i, hvilken af de to forklaringer man stod nærmest. Men i mellemrummet mellem begge befandt hele befolkningen sig.

Thi endnu beherskedes alle mere eller mindre af de ældgamle indtryk fra oldtiden. Det var ikke et blot og bart spise- og drikkegilde, hvortil man her var samlet. *Det var en offerfest.* Kun om graden af en sådan offerfests betydning kunne der være tvivl. *De dannedes* begreb herom var uklart og ubestemt. De var under bevidst påvirkning af alt, hvad romerkirken i århundreder havde lært for at fortrænge eller dog forandre festen. Og selv om denne atter var kommet til ære efter reformationen, så var det dog en af lutherdommens grundsætninger, at ingen gerning var fortjenstlig, hverken almisse, faste eller fest. Under disse indtryk vændede sig de dannedes tankegang. Så længe man var ædru, nøjedes man da med blot at kærtegne festen med hædersnavne, kalde den „æreøl“, „sjæleøl“ eller lignende, der antydede noget ubestemt. Først når man blev omtåget, gik man rørt videre.

Anderledes *almuen*. Den vedkendte sig ærligt den gamle opfattelse, at her ofrede man. Det var en Gud velbehagelig handling til gavn for den døde. Jo mere man spiste, og især jo mere man drak, des bedre gik det den døde. Ingensteds herskede denne tro så klart og stærkt som på landet i Norge, hvor minderne fra oldtidens arveøl var mindst blegnede. Her troede man fuldt og fast, at *ved at drikke den afdødes skål* forhjalp man hannem til et godt herberge. Dette var dog mere, end en kristen øvrighed kunne finde sig i. På sine visitatsrejser i Oslo Stift bekæmpede biskop Jens Nielsen med kraft denne tro. År 1595 talte han f. eks. både i Vinje, i Lauerdal og Moland Kirke herimod. De dermed forbundne skikke kaldtes „Sion og Arve“. Og bispen betegnede dem som „ugudelig afgudsdyrkelse og papistisk handel“, i hvilket sidste han dog havde uret.⁶⁵³ Endnu voldsommere udtrykte Christian IV sig i sin norske kirkeordinans af 1607 mod „siune-drik“. „De, der gøre sligt, er vantroens børn,

thi det er ikke kristne mænds, men galne og afsindige folks sædvaner og skik.“⁶⁵⁴

Hvad enten man drak skålerne med den eller anden forståelse, blev virkningen gerne den samme. Det er ikke tilfældigt, at Eske Brok, der for kortheds skyld i sin dagbog angav, når han havde været beruset, ved blot et +, beskrev f. eks. dagen den 11. januar 1617 således: „Blev salig Jørgen Friis' lig, som var rigens råd, nederst udi domkirken i Viborg, desligeste også hans hustru Lisbeth Galde. Var deres børns gæst +.“⁶⁵⁵ Der strækker sig en lang lige linie fra oldtidens dage indtil vore. Ved de storladne arveøl, som endnu i mands minde fejredes af bønderne i alle Nordens egne, var det stående skik, at de fleste mænd blev berusede.⁶⁵⁶

Sligt stødte imidlertid ikke, allermindst i det 16. århundrede. En rus var bevis for, at man var en brav mand, ved en lejlighed som denne en from mand. Måltidet ud kunne vel de fleste klare sig, så at de ikke gik tabt af nogen af de gode sager, der kom ved sidste opbæring. Men selv om så var, og en og anden måtte svigte for at sove rusen ud, kunne sligt indhentes de følgende dage. *Thi indtil otte dage varede et rigtigt arveøl.*⁶⁵⁷ Hold på hold satte man sig til bords. Forrådene syntes uudtømmelige og var det på en måde også, for så vidt de jo hyppigt bestod af „send“ og tilskud fra hele omegnen. Budne, uindbudne, skolebørn, stoddere, alle skulle møttes og glædes, ingen måtte gå utilfredsstillet bort. Forgæves havde katolicismen i sin tid forsøgt at udhungre arveøl ved krav på de fattiges bespisning. Alt i oldtiden havde man tænkt på disse. Endnu kaldes i Nordengland de kager, der ved denne lejlighed bages til uddeling blandt de fattige, arveøls brød (arvelbread).⁶⁵⁸

Her står vi ved *arveøllens dybeste grundtanke*, forklaringen af den kraft, hvormed det atter brød sig vej frem i det 16. århundrede. Det var et dristigt forsøg på at fremstille en højere, lykkeligere tilværelse, hvor alle havde det godt, et genskin af den salighedstilstand, hvortil den afdøde nu var indgået.

23

Menneskers ophold i Paradis er kun kortvarigt. Ved arveøl varede det højt regnet i otte dage. Så spredtes gæsterne atter for at vende tilbage hver især til deres vante sysler, arvingerne ofte tillige til proces indbyrdes angående arvens deling. Som det gik de efterlevende selv, gik det den afdøde i deres bevidsthed. Under arveølet havde han haft det godt, *været i Paradis*. Nu blegnede dette opholdssted, og han tænkte at være andetsteds. Hvor var han?

Der er en naturlig tilbøjelighed til at knytte tanken om de dødes opholdssted til det sted, hvor man har set eller ved, at deres rester er blevet henbragt, *til graven*. I den hedenske tid havde man tænkt sig de døde boende i højene. Siden kristendommens indførelse forestillede man sig *kirken som deres bolig*. I deres skyggetilværelse mødtes de herinde, befolkede stolestaderne, holdt fest med musik og tændte lys, alt sammen om natten. Thi natten var deres virketid. Om dagen hvilede de. I skumringen kunne man se inde på kirkegården, hvorledes de som svage tåger hævdede sig op af gravene. Ve enhver, der ved nattetid kom ind iblandt dem! Den var dødsens, der af kådhed eller nysgerrighed vovede sig ind i kirken for at være vidne til deres sammenkomster. De greb ham, holdt ham, isnede ham død. Kun én nat om året måtte de vige og overlade kirken til de levende. Det var *julenat*, den salige stund, da vor frelser blev født. Ved kristmesse, der rettelig burde fejres ved midnat og var begyndelsen til det nye år, ilede derfor alle med blus og lygter til kirken. Usynligt var dog uden tvivl de døde til stede også ved denne lejlighed, blandede sig, uden at det hørtes, med i de levendes lovsang.

Men dette de dødes ophold i kirken havde tabt stærkt i hygge siden lutherdommens indførelse. Nu sørgedes der ikke for dem som forhen. Ingen præster og munke til betjening nat og dag, ingen vigilier, ingen tændte lys på alteret. Kirken stod skummel og øde fra søndag til søndag. Sligt gjorde de døde ondsindede. Djævlélæren sejrede blandt dem som blandt de levende. Man fyldte jo deres bolig med lutter djævlbilleder fra væg til hvælving. Selv om hæderlige afdøde havde alt i orden, lå i kiste under kirkegulvet og havde alle seksten aner malet over selve alteret, så undså de efterlevende sig jo ikke for at afmale djævl endog over anerne. Sligt

måtte gøre alle afdøde djævlerefængte. Tidligere havde en død været et halvskikkeligt mellemvæsen. Nu, da ikke længer lyset skinde i mørket til dem, men djævelen havde afløst det, blev de fortabte. Det var nu forpinte væsener, selv djævlere, der kun lurede på ondt.

De måtte ud og virke som genfærd. Intet lå nærmere end at søge til den fordums bolig, hvor de kendte hver krog og kunne finde vej i mørke. Også tidligere havde man kendt sligt. Lige fra oldtiden havde man måttet være betænkt på midler, hørfrø, stål og lignende, til at holde dem borte. Da de ved kristendommens indførelse forrige gang var blevet vrede, fordi de levende havde slået hånden af dem, havde man samtidigt fået nye og kraftige midler: kors og besværgelser til at holde dem i ave med. Siden var de faldet mere til ro, da de fik kristne kirker til bolig. Men nu var det rent galt, da man havde ladet deres kirkehjem forfalde og forringet deres pleje. Og hvad værre var, man stod nu mere værgeløs end tilforn i kampen mod deres genkomst. De havde fået djævelen til hjælp og veg knap for en besværgelse. Alle deres gamle kundskaber havde de bevaret og benyttede hver fejl, der blev begået, skræmtes ej af præst.

Følgen blev en natlig udvandring og befolkning af de levendes boliger i den uhyggeligste grad. Det hjalp ikke mere, hvor mange forsigtighedsregler man så tog ved begravelse, med hørfrø i kisten og omkring huset. Salmebog og kors på brystet, søm i foden, alle vejled vendt. Den døde fandt alligevel tilbage igen. Lænkehunden kendte ham og tudede. Og han kom ikke som tidligere for at yppe kiev om ejendomsret med den nye ejer, for blot måske at luske sig en hest eller ko til eller tage tappen af tøndene, lutter sager, hvor der kunne være tale om billigt forlig. Nej, han kom alene for at gøre ondt, pine, friste, lede i fordærv, i ledtog med djævelen.

Hvor stor denne uhyggelige udvandring var, lader sig statistisk godtgøre. Ingen foregående tidsalder havde bygget så mange nye, store og lyse boliger som netop denne, både huse i by og herregårde. Men i et nu var de befængt med genfærd. Død- og djævel-svamp i dem alle. I købstæderne kunne man nogenlunde klare sig. Her var bod, kælder og loft ofte fuldtpakkede, så at der ikke blev rum for så meget som et spøgelse. Når man lå mange i én stue, deltes i hvert fald angsten efter sengenes antal, så der blev kun lidt til selvtredje i slagbænk. Men i de nye herregårde med de mange ubeboede rum,

gæstekamre, trapper og vægtergange, var der næsten uudholdeligt. Her var blodpletter på nye gulve, ud af rammerne trådte de afdøde fra de nymodens portrætter, steg stønnende op ad trappen til éns dør, pustede faklen ud i riddersalen, løb som en sort hund mellem benene på én hen ad den mørke gang. Og hvad ville de i bedste fald? Jamre, klage, trække med til helvede. Det var forfærdeligt.

Den nordiske folkekarakter fornægtede sig dog heller ikke her. Uden hjælp hos sine åndelige førere, præsterne – de troede jo selv på genfærd og djævløse søgte, om end ofte forgæves, at mane dem – skaffede folket sig på egen hånd en religion, der kunne værges mod plageånderne.

I middelalderen havde kirken haft let ved at holde de døde borte. Den sørgede godt for dem, hvor de lå, og de ondsindede og uregerlige iblandt dem henviste den uden videre til længere tvangsophold i *skærsilden*. Selv om der opstod frygt hos befolkningen, havde kirken ikke svært ved at tale de opskræmte sind til ro. Hele dens betragtning af døden hvilede jo på læren om skærsilden. For at mildne denne skænkede man sjælegaver og betalte messer. Og havde nogen efter døden ondt i sinde, så manglede der ham ét: tid og lejlighed til at udføre det. Thi Vorherre lod naturligvis ikke de værste gå løse, men holdt netop disse ordentlig til ilden. Det højeste, de fik lov til, var måske at vise sig på Jorden andre til skræk og advarsel. Men selv om de således stundom fik orlov, fulgte hermed ikke ret eller magt til at gøre skade.

Lutherdommen forkastede læren om skærsilden. Det var troen, hvorpå det kom an, og ifølge den blev en sjæl enten salig eller fordømt, når dette liv var omme. Afgørelsen, dommen, kundgjordes dog først på den yderste dag. Indtil da lå de allerfleste og sov, medens enkelte særligt troende vel kunne tænkes, som røveren på korset, straks at komme i Paradis. Hvor lå de og sov? I kirken eller på kirkegården. De lå dér og ventede på atter at få deres kød, som døden havde berøvet dem. Men hele denne flok var jo et naboskab for de levende af den allerfarligste art. Alle de, der ikke havde troet ret og derfor var selvskrevne til helvede, hvad var de andet end djævløse? Det var djævelens mindste kunst at vække dem, lade dem ligge på lur og pudse dem ud på natlig udfærd. Gejstligheden og hele befolkningen stod værgeløse over for dette djævelens janitsharkorps, der stadig rekrutteredes livligt.

Kun ét kunne hjælpe. Udvandring, tvangsanlæg af kolonier. Da kirken under lutherdommen ikke længere havde evne til at påbyde sligt, måtte folkebevidstheden selv besørge det. Efter skærsildens forbillende oprettede man et særskilt, fjernt opholdssted for de allerfleste døde, det såkaldte „naboskrog“ eller „nobiskro“. Som en klam tåge kølede denne tro på panden, ophævede ikke ondet, men virkede fordelende, mildnende på de opskræmte sind. Troen på „naboskrog“ fulgte lutherdommen, hvor den trængte hen; en folkelig slagskygge, formet af de to: mindet om skærsilden og den alt for stærke frygt for de afdøde.

Navnet „nobiskro“, på tysk „Nabisse“, „Obiskroog“, „Nobiskroch“, er blevet udlagt forskelligt. Naturligst synes den forklaring at udlede det af det latinske ord: nobis (os). Ifølge lægmands-misforståelse havde bønnen: Ora pro nobis! (bed for os) gældt dem, der var i „nobis“. Sædvanligere er dog den forklaring, at navnet er en forvanskning af det græske „abyssos“ (afgrund).

„Nobiskro“, „naboskrog“, var ifølge sagens natur et meget ubestemmeligt sted. Og forestillingen bliver dobbelt vanskelig for en senere tid at udrede, fordi man tidligt begyndte at tage ordet i overført betydning. Når gejstligt dannede forfattere anvendte det, brugte de det – og måtte jo ud fra deres kirkelære nødvendigvis kun kunne bruge det – som et folkeligt udtryk for *helvede*. Som eksempel på sådan anvendelse kan nævnes: „Kom der en djævel at hente hans forræderiske sjæl, og den bortførtes udi nobiskrog.“ „Judas' kød åd ravnene, hans sjæl førtes hen i nobes krog.“ „Alle djævle nedfare ad infernum, det er på dansk sagt til nobes krug.“ „Nobiskro, helvedes badstue“⁶⁵⁹ osv., osv.

I nogen anden betydning toges ordet, når det brugtes som oversættelse eller udtryk for oldtidsforfatteres tankegang. F. eks.: „naboeskrog, eller de mellemverdener, som Epicurus digtede at være til uden for denne verden“.⁶⁶⁰ Eller: „Nu tænkte jeg på nubis krug – hvor Pluto er at finde.“⁶⁶¹

Men neden under disse litterære anvendelser af ordet lå den folkelige betydning, der ikke svarede fuldt til nogen af dem. For den almindelige bevidsthed var naboskrog, som endnu i vore dage f. eks. i Vendsyssel,⁶⁶² navnet på et opholdssted for alle de sjæle, som hverken fortjente at komme i himmerig eller i helvede. Det faldt derfor ganske jævnt og naturligt, når folk bød hinanden farvel, at

Henrik Rosenkrantz til Bjørnholm lod male fire tavler, som blev op-
hængt i Tirstrup Kirke, men siden blev overført til Rosenholm. I dette
billede opsummerer man det gamle og det nye testamente. Til venstre
ses skabelsen og den gamle pagt; Moses står med lovens tavler, men
døden hersker i verden, og hans herredømme synes uindskrænket. Til
højre skildres den nye pagt. Kristus er korsfæstet, men i forgrunden gen-
opstår han af graven og giver alle kristne nyt håb.

føje spøgende til: „Når skal vi mødes igen?“ – „Ja, om ikke før, så i naboskrog.“ Denne talemåde var endnu i mandsminde almindelig brugt i Sydfyn.⁶⁶³ Nobiskro lå et eller andet sted oppe ad himmerige til, og var et søgt bedested på vejen. Når sjælene ved hjælp af klokkeringning var kommet et stykke på vej, hændte det de allerfleste, at de blev siddende fast. En trykkede dette, en anden hint. Disse havnede alle i nobiskro. Behageligt var her ikke i længden. Så vidt man kunne forstå, var det ikke varme, man led af dér. Tværtimod, der var klamt, koldt, kedeligt, og der var intet ordentligt at få at leve af, en *uhyggelig, langstrakt, nordisk tågedag*. Men man kunne ikke komme bort derfra. Sjælen holdtes fast som en gældbunden, slap ikke ud, førend den havde betalt sin skyldighed.

Her hjalp det at have egen forsyning med og penge i lommen. Når lutherske præster i det 16. århundrede gav den døende nadveren, brugte de stundom, efter katolsk mønster, at betegne Kristi legeme og blod som „den rette viaticum og tærepenge til at vandre fra dette elende til det evige“,⁶⁶⁴ „den ypperste og dyrebareste vej-tæring på hjemfærden til det evige liv“.⁶⁶⁵ Det var sandt. Men brød og vin var dog kun brød og vin. Godt også at have penge på lommen. Og lidt rigeligt. Derfor forøgedes efter reformationen hele Norden over den pengesum, man medgav den døde. Det skulle ikke længere som i katolicismens dage være et blot symbol, en kors-hvid f. eks., nej en passende sum. Hvorfor? Jo – som en gammel bondekone i Jylland for ikke lang tid siden udtrykte det – „jo, skal de ikke? vist det! Ellers bliver de siddende i naboskrog, og kan ikke komme videre“.⁶⁶⁶

En mere moderne betegnelse for samme bedested på vejen til himlen, er „Høkelbjærre Kro“. Ifølge jysk folketro tilbageholdt man her for slet ikke så lang tid siden endogså en provst, fordi han havde for få penge med. Provsten fik hentet det fornødne hjemmefra ved hjælp af et sognebarn, Jens, der just døde nogen tid efter. Denne vendte tilbage, hentede provstens tyr, der kort efter lå død i sin bås, og red på den til „Høkelbjærre“, hvor den tjente til betaling for fortæring både for provst og sognebarn.⁶⁶⁷ Det er tydeligt nok de urgamle forestillinger om „udfærdskoen“. Og pengene i kroen, hvad enten den hedder „Nobiskro“ eller „Høkelbjærre“, er heller ikke noget nyt. *Den katolske kirke* havde i århundreder væ-

ret praktisk nok til at opkræve dem allerede ved afrejsen fra første station under navn af „sjælegave“.

– I varme, vulkanske lande møder sjælen hindring på sin bortvej i form af brændende, lutrende ild. I lande, hvor *flod eller hav* spiller rolle, kræves der en overfart i *båd*. I kolde, nordiske lande sidder sjælen vejrfast på en hede i tåge og slud. Sådanne hindringer har dobbelt betydning. De lærer sjælen at anspænde sig for at komme vel over. Og de hindrer den i at vende tilbage til de efterlevende. Idet de selv hører hjemme i de levendes bevidsthed, antyder de tillige de måder, hvorpå efter endt begravelse mindet om den døde uformærket brænder bort, vandes ud, viskes hen. Den evige lykke og den evige ulykke kan tanken ikke forestille sig. Idet den nøjes med mellemrummet derimellem, viser dette sig efter en tilstrækkelig tids forløb tomt.

Vi har fulgt Nordens beboere i det 16. århundrede fra deres sidste stund til deres begravelse. Vi har set, hvorledes de mangfoldige skikke her udtrykte hver især sin forståelse af døden, men ikke gav noget helhedsbillede, endsige en virkelig forklaring af dødens hemmelighed. Og intet under. Hvor usandsynligt også, at man her, på en lille plet jord, til en enkelt tid, skulle have fundet løsningen på den gåde, som man hele Jorden over, fra så langt tilbage, som vor kundskab rækker og lige til nu forgæves har søgt at råde. Gennem religioner, digtekunst og gravfærdsskikke har slægt efter slægt i bestandig rækkefølge søgt at titte ind bag dødens vuggeomhæng. Enkelte har opildnet sig med, at Gud selv har trukket det lidt fra, alene for dem. Lige lidt ved dog mennesket den dag i dag om det, som det allerhelst gad vide: Hvad er døden?

Men nu som fordem bringer den moderlige jord med samme ro slægterne til hvile, når stunden er der. Passer dem med årtusinders faste hånd og sikre øvelse. Visser dem alle i blund. Alle sammen. Lige fra det faldende blad, den visne blomst og dyret med det sørgmodige øje, til menneskene, de små og store, de tillidsfulde, de sløve, de fortvivlede, de trætte, de bange.

Ifølge en antagelse, der dog næppe fuldt står til troende, skal Jorden selv engang for lange, lange tider siden, bevæget af fromme menneskers bønner, måske også drevet af egen nysgerrighed, have

spurgte Solen om forklaring på livets og dødens store gåde. Der udspandt sig da følgende samtale mellem Jorden og dens stamfader. „Hvad er det at leve?“ – „At spørge.“ – „Hvad er det at dø?“ – „At få svar.“ – „Dermed er jeg egentlig lige klog,“ sagde Jorden. – „Ja, det er du,“ svarede Solen. Men Jorden tav og tænkte ved sig selv: Måske ved heller ikke han nærmere besked.

Trettende bog

LIVSBELYSNING

(s. 9-213)

På grund af emnets natur gør efterfølgende henvisninger intet som helst krav på fuldstændighed. En fyldig række henvisninger ville både indtage en uforholdsmæssig stor plads og ikke være til synderlig nytte for den lærde eller den læge læser. Fraset de egentlige citater har jeg indskrænket mig til kun at anføre andre forfattere, enten hvor jeg følte mig i særlig overensstemmelse eller i uoverensstemmelse med deres tankegang, eller hvor samme emne var let tilgængeligt behandlet på dansk. Selv inden for denne snævre ramme har jeg dog næppe gennemført nogen ganske ensartet fremgangsmåde, endsige tilstræbt fuldstændighed.

Forkortelser:

- CCD II-IV og VI. – Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660 udg. ved V. A. Secher. II-IV og VI, Kbh. 1889-97 og 1918.
- G. K. S. – Gammel Kongelig Samling Store Kongelige Bibliotek i København.
- KB 1556-65, 1576-96, 1630-32 og 1640-41 – Kancelliets Brevbøger vedrø-

rende Danmarks indre Forhold i Uddrag ved C. F. Bricke, L. Laurssen og E. Marquard 1556-65, 1576-90, 1630-32 og 1640-41. 1887-95, 1900-1910, 1932-1950.

- N. K. S. – Ny Kongelig Samling, København.
- N. R. A. – Norske Rigsarkiv i Oslo.
- R. A. – Rigsarkivet i København.
- S. K. A. – Svenske Kammerarkiv i Stockholm.
- S. R. A. – Svenske Rigsarkiv i Stockholm.

BESTANDELENE TILBLIVEN

(s. 15-136)

1. Hermann Oldenberg: Die Religion des Veda. u. d. Buddhismus. Deutsche Rundschau. Novbr. 1895. s. 202.
2. P. D. Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte. I. (Freiburg i. B. 1887.) s. 52.
3. The Zend-avesta. Part II translated by James Darmesteter. (Oxford 1883) pag. 90, anm. 5 (Max Müller: The sacred books of the east. vol. XXIII). –
4. „Fimt“. – Norges gamle Love. I 342. 346. 351. Háva-mál 73: “Der er mange slags vejr i fem dage, men flere i en måned.”
5. John Crawford: History of the In-

- dian archipelags. I. (Edinburgh 1820). s. 289-90.
6. Om den kinesiske deling i 60 dage, 6 x 10, „Kiah-Tsze“ se H. Fritsche director of the Russian observatory at Peking: On chronology and the construction of the calendar (Sct. Petersburg 1886). s. 3-6.
 7. Alex Humboldt: Vues des Cordillières (Paris 1813). folio. s. 128: „Chaque mois mexicain de vingt jours étoit subdivisé en quarts petites périodes de cinq jours“.
 8. Zelia Nuttal: Note on the ancient Mexican calendar system, communicated to the tenth international congress of Americanists. (Sthlm. 1895). Cyrus Thomas: The Maya Year. (Washington 1894).
 9. Hermann Oldenberg: Die Religion des Veda. Deutsche Rundschau. Novbr. 1895. s. 204 anm. Om „Deva“ også på ægyptisk og muligt som fællesbetegnelse både hos indoeuropæere, ægyptere og akkader-semitter se J. Lieblein: Gammelægyptisk Religion I (1883) s. 28-31.
 10. L. Ideler: Handbuch d. mathematischen u. technischen Chronologie. I. (Berlin 1825). s. 491-92.
 11. Den følgende fremstilling støtter sig til spredte afhandlinger i Tidsskrifterne: Transactions of the Society of Biblical Archæology (særlig vigtig er Sayce: The astronomy and astrology of the Babylonians i 3. bind 1874). The Babylonian & Oriental record. Vol. I-VIII. Journal Asiatique. P. Jensen: Die Kosmologie der Babylonier. (Strassburg 1890). Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte I 331-40. Valdemar Schmidt: Assyriens og Ægyptens gamle Historie I 455-61.
 12. F. Lenormen: La magic chez les Chaldéens et les origines Accadiennes. (Paris 1874).
 13. Sayce i Transactions of the Society of Biblical Archæology. III (London 1874). 151-52.
 14. 1. Mosebog 11. kapitel.
 15. Cicero: De divinatione I 19. II 46. C. Plinius: Historia naturalis VII 57.
 16. Herodots Historie II 109. G. Bilfinger. Die babylonische Doppelstunde (Stuttgart 1886). Om babylonierens matematiske kundskaber og 60-talsystem se H. G. Zeuthen: Om den hist. udvikling af Matematikken (1896) s. 4.
 17. Journal Asiatique 1871 XVIII 67.
 18. Transactions of the Society of Biblical Archæology 1874. III 150.
 19. Samme skrift V (London 1877). s. 426.
 20. J. Epping: Astronomisches aus Babylon. s. 10. 40-42. 168. 172. 179. (Stimmen aus Maria-Laach. XIter Ergänzungsband. Freiburg i. Br. 1889). Om tidspunktet for dyrekredens opdagelse se: Sayce i Transactions of the Society of Biblical Archæology III (1874) 237. Robert Brown junior i The Babylonian and Oriental record I (1886-87). 33. Smlgn. hermed dog P. Jensens antagelse, at dyrekredsen må være fundet, da jævndøgnspunktet var i Tyren. (Die Kosmologie der Babylonier. Strassburg 1890. s. 317).
 21. Samme skrift. Se billedet.
 22. Samme skrift s. 269 fgg. Transactions of the Society of Biblical Archæology. V. (1877) 426.
 23. Diodorus Siculus: Bibliotheca historica II 30.
 24. Valdemar Schmidt: Assyriens og Ægyptens gamle Historie I 252 med-

- del, at kaldæerne tillige opda-
gede Saturns måner, hvilket jeg har
anført i de tidligere udgaver af det-
te skrift. Ifølge velvillig meddelelse
af hr. observator J. Fr. Schroeter i
Kristiania må dette imidlertid bero
på en, muligt meget gammel, mis-
forståelse, vel fremkaldt ved, at Sa-
turn har passeret en klar stjerne,
der er blevet antaget for dens må-
ne. Den største af Saturns draban-
ter er af 8. og 9. størrelse, men
mere end til 6,5 størrelse kan det
ubevæbnede øje ikke se.
25. Transactions of the society of Bi-
blical Archæology III (1874) 208-9.
26. Samme skrift V (1877) 426.
27. Boscawen: The Babylonian & Ori-
ental record IV (1889-90) 36.
28. Sammesteds s. 35.
29. Fritz Hommel i The Babylonian
& Oriental record VI 1892-93 169
-72. Transactions of the Society of
Biblical Archæology III (1874) p.
167.
30. Alfred Maury: La magie et l'astro-
logie (Paris 1860) p. 28-29.
31. Herodots Historie I 98.
32. Dio Cassius: Hist. Romanarum
quæ supersunt XXXVII 18-19.
33. J. B. Biot: Etudes sur l'astronomie
Indienne et sur l'astronomie Chi-
noise (Paris 1862), p. 100.
34. Ifølge velvillig meddelelse fra dr.
Angul Hammerich stemmer dette
nogenlunde vel med tonrækken: c.
f. h. (= b. quadratus) e. a. d. g. c.
35. Chantepie de la Saussaye: Lehr-
buch der Religionsgeschichte II
(Freiburg i Br. 1889) s. 1-56. Edv.
Lehmann: Om Forholdet mellem
Religion og Kultur i Avesta 1896.
36. C. Plinius secundus: Historia na-
turalis XXX, 1-2.
37. Alfred Maury: La magie et l'astro-
logie dans l'antiquité et au moyen
âge. (Paris 1860). p. 61 fgg.
38. Edv. Lehmann: Om Forholdet
mellem Religion og Kultur i Avesta.
s. 73.
39. Den følgende udvikling støtter sig
nærmest til Chantepie de la Saus-
saye: Lehrbuch der Religionsge-
schichte I 345 fgg.
40. Hermann Oldenberg: Buddha.
Sein Leben, seine Lehre, seine Ge-
meinde. (Berlin 1881).
41. Samme skrift s. 116.
42. Chantepie de la Saussaye's oven-
nævnte skrift I 382. Om den indiske
stjernetydningens ringe videnskabeli-
ge grundlag og dens anvendelse lige
ned til nutiden se H. R. Hoising-
ton: The oriental Astronomer (Jaf-
na 1848).
43. J. B. Biot: Etudes sur l'astronomie
Indienne et sur l'astronomie Chi-
noise (Paris 1862), p. 95-97.
44. Forfægteren af denne opfattelse
er den afdøde engelske lærde: Ter-
rien de Lacouperie. Hans hoved-
fremstilling heraf er: The languages
of China before the Chinese. (Lon-
don 1887). Desuden en række spred-
te afhandlinger i det af ham udgiv-
ne tidsskrift: The Babylonian &
Oriental record, I-VII, særligt Vol
III (London 1888-89).
45. Om den kinesiske opfattelse af
Karlsvoغن se John Chalmers: Ap-
pendix on the astronomy of the
ancient Chinese. (James Legge: The
Chinese classics III 1, 93-94).
46. Abbé J. M. F. Guerin (astronomie
Indienne Paris 1847, p. 158-69) hol-
der på, at Kina har lært dette og
meget andet af Forindien. J. B. Biot
(Etudes sur l'astronomie Indienne
et sur l'astronomie Chinoise. Paris
1862. passim.) mener, at Indien har

- modtaget læren fra Kina. Terrien de Lacouperie (The languages of China before the Chinese. London 1887. § 210. The Babylonian & Oriental record Septbr. 1889. p. 218) udleder alle tre former fra en fælles oprindelig i Khorashmia.
47. John Chalmers: Appendix on the astronomy of the ancient Chinese. (James Legge: The Chinese classics III 1, 94-95).
48. Terrien de Lacouperie: The languages of China before the Chinese. (London 1887). § 210.
49. Le Tschéou-Li ou rites de Tchéou, traduit par E. Biot: II. (Paris 1851) p. 112-16, livre XXVI cap. 15-26.
50. J. B. Biot: Etudes sur l'astronomie Indienne et sur l'astronomie Chinoise. (Paris 1862) p. 331.
51. John Chalmers: Appendix on the astronomy of the ancient Chinese. (James Legge: The Chinese classics III, 1 96).
52. James Legge: The religions of China (London 1880). P. D. Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte I (Freiburg i. B. 1887) s. 240 fgg.
53. Gustav Bang: Marco Polo. 1895. s. 100 og 125.
54. Samme skrift s. 91-92.
55. Om ægypternes religion se J. Liebiein: Gammelægyptisk Religion I-III (Kristiania 1883-85). P. Pierret. Le panthéon égyptien. (Paris 1881). H. Brugsch: Religion und Mythologie der alten Aegypter (Leipzig 1888). Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte I 272 fgg. Valdemar Schmidt: Assyriens og Ægyptens gamle Historie II 1024 fgg.
56. Herodots Historie III 12.
57. Valdemar Schmidt: Assyriens og Ægyptens gamle Historie II 1045.
58. Herodots Historie II 4.
59. Geminus: Εισαγωγή εις τὰ ψαινόμενα. Cap. 6. (de mensibus).
60. Herodots Historie II 142.
61. L. Ideler. Handbuch der Chronologie I (Berlin 1825) 138.
62. Valdemar Schmidt: Assyriens og Ægyptens gamle Historie II 1025-28.
63. Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte I (1887) 284.
64. Dio Cassius: Historiarum Romanarum, quæ supersunt 37, 18.
65. Herodots Historie II 82.
66. Fr. Hommel i The Babylonian & Oriental record. VI (London 1892-93) 162-72.
67. Dio Cassius: Hist. Roman. 37, 18. L. Ideler: Handbuch der Chronologie I (Berlin 1825). 180.
68. Josva Bog 10, 8-14.
69. 2. Mosebog 32, 1-6.
70. 1. Kongernes Bog, 12, 28-29.
71. 5. Mosebog 4, 19 og 17, 3. 2. Kongernes Bog 17, 16, 21, 3 og 23 Kap. 2. Krønikernes Bog 33, 3-5. Jeremias 8, 2.
72. 5. Mosebog 16, 12.
73. 3. Mosebog 23, 42-43.
74. 1. Mosebog 2. 4 b-25. Denne fortælling begynder således: „På den dag Gud Herren gjorde jorden og himlen“ osv.
75. 1. Mosebog 1, 1-2 4 a. (Om skabelseshistorien se af danske forfattere A. C. Larsen: De fem Mose-Bøger s. 157).
76. Især 2. Mosebog 20, 11.
77. 5. Mosebog 5, 15.
78. Se især 3. Mosebog 23. „Ugernes Fest“ 2. Mosebog 34, 22 og 5. Mosebog 16, 10.
79. 1. Mosebog 4, 24 og 5, 31.

80. Salme 96, 5 115, 4-8. 135, 15-18. Jesaias 44, 10-20. Jeremias 10, 3-5, 51, 17-18.
81. 1. Mosebog 11, 1-9.
82. 1. Mosebog 6-9 kap. (A. C. Larsen: De fem Mose-bøger s. 298-304).
83. 1. Mosebog 6, 1-4.
84. George Smiths Chaldäische Genesis, übersetzt v. H. Delitzsch (Leipzig 1876) s. 75-87. C. A. Riehm: Handwörterbuch des Biblischen Alterthums I-II 2. Aufl. (Bielefeld u. Leipzig 1894). „Eden“. „Paradies“. „Schlangen“ osv.
85. 4. Mosebog 21, 9 og 2. Kongernes Bog 18, 4.
86. 1. Mosebog 1-2, 4 a.
87. 1. Mosebog 2, 4 b-3 kap.
88. Zacharias 3, 1-2.
89. Visdommens Bog 2, 21.
90. Pauli Brev til Epheserne 1, 21 - til Colossenserne 1, 16 og 2, 10. Peters 1. Brev 3, 22.
91. A. C. Larsen: Profeten Daniel og Esthers Bog s. 3-47.
92. Salme 6, 6.
93. Daniel 12, 1-3 og 13.
94. Th. Gomperz: Griechische Denker I (Leipzig 1896) 39 fgg. 425 fg. Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877) s. 24. Hugo Berger: Geschichte der wissenschaftlichen Erdenkunde der Griechen. I (Leipzig 1887) 104-5.
95. A. Schwengler: Geschichte der griechischen Philosophie (Tübingen 1859) § 13 med de dér anførte Citater. Th. Gomperz: Griechische Denker I (Leipzig 1896) s. 81-98, 432-36. Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877) s. 25-31. Hugo Berger: Gesch. d. wissensch. Erdenkunde der Griechen I 14. 43. II 1-15.
96. H. Berger: Gesch. d. wissenschaftlichen Erdenkunde der Griechen II 12-13. Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie. (München 1877) s. 31-35.
97. Aristoteles' Metaphysik I 5.
98. Aristoteles: Om universet (ἠερὶ οὐρανοῦ De caelo.) I 3. 8. 9. II 1. 4. 6. 14.
99. Harald Høffding: Den nyere Filosofis Historie I 71-75.
100. E. Zeller: Die Philosophie der Griechen II 1 (2. Aufl. Tübingen 1859) s. 685-89. Th. Gomperz: Griechische Denker I (Leipzig 1896) s. 98-99.
101. Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877) s. 36-37.
102. E. Zeller: Die Philosophie der Griechen III 1 (2. Aufl. Leipzig 1865) s. 341-434.
103. Samme skrift s. 26-340.
104. Samme skrift s. 278-79.
105. Seneca: Epistolæ 17, 9. 58, 32 ff. 70, 11 ff. 98, 16 ff. De ira III 15, 3 ff.
106. Seneca: Ad Marciam de consolatione. Cap. 19 og 25.
107. Seneca: Epistolæ no. 102, 24-28.
108. Seneca: Epistolæ no. 41, 1 og no. 110, 10 samt: de beneficiis II 29, 4.
109. L. F. Alfred Maury: La magie et l'astrologie dans l'antiquité et au moyen âge. (Paris 1860) s. 61-85.
110. Cicero: De divinatione I 58.
111. Tibull's Elegier I 3, 18. Ovid: Ars amandi I 415-16 og remedia amoris 220. Persius: Satirer V 184. Suetonius: Augustus cap. 76.
112. Josephus: Contra Apionem II 39.
113. L. Apuleius: Apologia sive de magia c. 56 og meta morphoseon s. d. asino aureo II 12.
114. Tacitus: Historia I 22 og 25 og Annal. VI 20. Suetonius: Augustus

95. Tiber 14. Caligula 57. Nero 36. Dio Cassius: *Histor. Roman.* 55, 11 og 56, 25.
115. Tacitus: *Annaler* II 32. Suetonius: Nero 36. Vitellus 14. Dio Cassius: *Histor. Roman.* 49, 43 og 52, 36.
116. Dio Cassius: *Histor. Roman.* 37, 18.
117. Om ugedagenes navne se Jacob Grimms vidtløftige undersøgelser i *Deutscher Mythologie* 4. Ausg. I (Berlin 1875). J. G. hævder, at de må være trængt ind før kristendommen, vistnok i det 4. eller 5. århundrede. (s. 106).
118. Som en af de ældste og mildeste udtalelser kan anføres den spanske biskop *Isidorus'* fra c. år 600, aftrykt i L. Ideler: *Handbuch der Chronologie.* II 179.
119. Seneca: *Ad Marciam de consolatione* 24, 5 („*animo cum hac carne grave certamen est*“).
120. Seneca: *de ira* I 14, 3. („*nemo, inquam, inveniatur que se possit absolvere*“) og *Epistolæ* 41, 2 („*bonus vero vir sine deo nemo est*“).
121. Om Galilæas Naturforhold se Vald. Schmidt: *Rejse i Grækenland, Ægypten og det hellige Land* (1863) s. 378. Chr. Richardt. *Det hellige Land* (1870) s. 168. Alfred Flinch: *Minder fra Østerland* (1870) s. 241. Henrik Scharling: *En Pilgrimsfærd i det hellige Land* (1876) s. 264 og *Rejsestudier fra Ægypten og Palæstina* (1892) s. 286. Fr. Buhl: *Genesaret Sø og dens Omgivelser* (1889).
122. 3. Mosebog 19, 18.
123. 5. Mosebog 6, 4.
124. Josephus: *De bello judaico* III 10, 8.
125. Daniel 7, 13.
126. Daniel 7, 9 og 13-14.
127. Jesaias 53, 3-4.
128. Matthæus 23, 13-15.
129. Matthæus 25, 31. 41.
130. Matthæus 5, 43-48 7, 1. Lukas 6, 27-28. 37.
131. Matthæus 19, 17.
132. Jesaias 53, 5-7.
133. Matthæus 26, 39.
134. Jesu ord: Lukas 21, 25. Matthæus 24, 29-30 og Markus 13, 24-25., er for almindelige til, at deraf kan drages nogen slutning med hensyn til tro på stjernetydning.
135. Matthæus 2. kap.
136. Matthæus 27, 52-53.
137. L. Ideler: *Handbuch der Chronologie* II (Berlin 1826). s. 399-409.
138. Nedarim 32. Sabbath 156 a (citeret efter J. Hamburger: *Real-Encyclopædie des Judenthums* I Strelitz i M. 1896. Artiklen: „*Sterndeutung*“).
139. Johannes' Evangelium 20, 19 og 26.
140. Apostlenes Gerninger 20, 7-8.
141. 1. Korinthier Brev 16, 2.
142. Johannes' Åbenbaring 1, 10.
143. Justinus Martyr: *Apologia* 1, 67.
144. Josefus: *de bello judaico* IV 5, 3.
145. Josefus: *Antiquitates judaicæ* 18, 6, 9.
146. R. H. Charles: *The book of Enoch.* (Oxford 1893). p. 42 fgg.
147. A. C. Larsen: *Paulus og Kristus* s. 63-66.
148. Johannes' Evangelium 1, 1-5. 14.
149. J. Drummond: *Philo judæus or the jewish alexandrian philosophy* (London 1888). I-II. E. Zeller: *Die Philosophie der Griechen* III Theil 2. Abtheilung (2. Aufl. Leipzig 1868), s. 230 og 293.
150. Origenes: *Commentarium in Joannem.* Tom. II Cap. 6 (*Scripta*

- omnia: Tom. IV. Paris 1759). Pag. 63-64: „Quod si quis Hebræorum Evangelium proferat, in quo Servator ipse hoc dicit: Modo accepit me mater mea, sanctus Spiritus, uno capillorum meorum et me in montem magnum Thabor portavit“.
151. Lukas I, 35.
152. Matthæus I, 18.
153. A. C. Larsen: Paulus og Christus.
154. Johannes' Evangelium 13, 34-35.
155. Pauli 1. Brev til Korintherne 13, 1-3 og 13.
156. Om „Almagest“ og arabernes astronomiske litteratur se Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877) s. 66-77 og 197-208.
- BESTANDDELENES BLANDING
(s. 137-200)
1. Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig, s. 75-76.
 2. G. Roskoff: Geschichte des Teufels I-II (Leipzig 1869).
 3. Om djævlerygt og trolddom i det 16. årh. se: Soldans Geschichte der Hexenprocesse. Neu bearbeitet v. H. Heppel. I-II (Stuttgart 1880). G. Roskoff: Geschichte des Teufels. I-II (Leipzig 1869). Thomas Wright: Narratives of sorcery and magic. I-II second edition (London 1851). Jules Garinet: Histoire de la magie en France (Paris 1818). Verner Dahlerup: Hexe og Hexeprocesser i Danmark (Kbhvn. 1888).
 4. Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877), s. 77-80. Hugo Gylden: Die Grundlehren der Astronomie nach ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt. Deutsche Ausg. (Leipzig 1877), s. 121.
 5. E. F. Apelt: Die Reformation der Sternkunde (Jena 1852), s. 69 fgg.
 6. Henrici Ranzovii catalogus imperatorum, regum ac virorum illustrium, qui artem astrologicam amarunt. 4to (Leipziæ 1584). Tractatus astrologicus de genetlicorum thematum iudicii, pro singulis nati accidentibus Ex vetustis et optimis quibusque auctoribus industria Henrici Ranzovii producis Cimbrici collectus (Francofurti 1593). 8vo.
 7. Thottske håndskriftsamling no. 287, 800. (Store kgl. Bibl., Kbhvn.)
 8. Thottske håndskriftsamling no. 248. folio. (smstds.)
 9. Philip Melancthon: Initia doctrinæ physicæ, dictata in academia Vuitebergensi, (iterum editæ Witebergæ 1559).
 10. Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877), s. 284-86.
 11. Brev fra Ericus Olai til oversekretær Otto Krag. Udateret. 1645. I samlingen „Indkomne Breve til det danske Cancelli“. D. R. A. (Velvilligt meddelt mig af dr. Johan Scharffenberg i Norge).
 12. Fr. Bacon: De dignitate et augmentis scientiarum. lib. III cap. 4.
 13. L. F. Alfred Maury: La magie et l'astrologie dans l'antiquité et au moyen âge (Patis 1860) pag. 214-15.
 14. Tychonis Brahe Dani, Opera Omnia. Edidit I. L. E. Dreyer. Tomus I, 1913 p. 179-208, 209-250 og 251-280. Hertug Ulriks (p. 209-250) er skrevet med Tycho Brahes egen hånd. Både denne bog og hertug Hans' horoskop (p. 251-280) er med guldsnit og i grønt fløjl.
 15. Johannis Messenii: Scandia illustrata. Ed. Joh. Peringskiöld. Tomus VIII (Stockholm 1702) p. 26 folio.

16. Hr. Mogens Gyldenstjernes „Re-
volution.“ 1559 og 1560. Fra Anna
Sparres „Revolution“. Ny kongelig
Samling. 4to. no. 297 c.
17. Nouvelle biographie générale 38e
tome (Paris 1862). „Nôtre dame“.
Ludovic Lalanne: Dictionnaire Hi-
storique de la France (Paris 1872).
18. Ny kongelig Samling. 4to. no. 296.
h. (St. kgl. Bibl.)
19. Montaigne. Essais. livre I. cap. 11.
20. Joannis Pici Mirandulæ: omnia
opera. Adversus. astrologos. libri
duodecim.
21. Tuchonis Brahei: De disciplinis
mathematicis oration, publice reci-
tata in academia Hafniensi anno
1574. Editio Conradi Aslaci Bergen-
sis. (Hafniæ 1610) pag. C. 4.
22. A. S. Vedel: Den XC. Psalme.
Prentet i Ribe på Liljeberget 1593.
Den femte Prædiken. Bl. G.
23. Filip Melanchton: Initia doctrinæ
physicæ, dictata in academia Vuite-
bergensi, iterum edita. (Witebergæ
1559) lib. II Bl. 143.
24. Henricus Ranzovius: Catalogus
imperatorum, regum ac virorum il-
lustrum, qui artem astrologicam
amarunt (Lipsiæ 1584). s. 112.
25. Ticho Brahes ovenanf. tale. Bl. C.
1-2.
26. Melanchthons anførte skrift. Bl.
145.
27. Valentinus Nabod: Enarratio ele-
mentorum astrologiæ (Colonix
1560). Epistola dedicatoria. V. 2.
28. Melanchthons anførte skrift. Bl.
145.
29. Tychonis Brahe Dani, Opera Om-
nia. Edidit I. L. E. Dreyer. Tomus
I, 1913 p. 183-84.
30. Tycho Brahes anførte tale. Bl. C.
2.
31. Tychonis Brahe Dani, Opera Om-
nia. Edidit I. L. E. Dreyer. Tomus
I, 1913 p. 183-84.
32. Melanchthons anførte skrift. Bl.
147-48.
33. Tycho Brahes anførte tale. Bl.
1-2.
34. Tychonis Brahe Dani, Opera Om-
nia. Edidit I. L. E. Dreyer. Tomus
I, 1913 p. 183.
35. Danske Magazin II 317.
36. Tycho Brahes anførte tale. Bl. A.
6-7.
37. Tychonis Brahe Dani, Opera Om-
nia. Edidit I. L. E. Dreyer. Tomus
VII, 1924 p. 16.
38. Henricus Ranzovius: De conser-
vanda valetudine (Lipziæ 1576). p. 9
39. Melanchthons anførte skrift. Bl.
137.
40. Valentinus Nabod: Enarratio ele-
mentorum astrologiæ (Colonix
1560). Epistola dedicatoria. γ. 2.
41. Henricus Ranzovius: Tractatus
astrologicus (Francofurti 1593). 8vo.
p. 177-78.
42. Melanchthons anførte skrift. Bl.
C. 137-38.
43. Smstds.
44. Henricus Ranzovius: Catalogus
imperatorum, regum etc., qui artem
astrologicam amarunt (Lipsiæ 1584).
4to. Bl. B. 3. Melanchthons anførte
skrift. Bl. 138-39.
45. Nærværende skrift 8. s. 286-88.
46. Tycho Brahes anførte tale. Bl. B.
4.
47. Melanchthons anførte skrift. Bl.
139.
48. Tychonis Brahe Dani, Opera Om-
nia. Edidit I. L. E. Dreyer. Tomus
I, 1913 p. 261: ... etsi vero non ig-
norem, plurimus, non solum inter
theologiæ professores sed etiam phi-
losophiæ addictos, has prædicatio-
nes ab Astris petitas allevare, om-

- nenque illis efficaciam et veritatem derogare, nec Sydera quicquam in *ipsum hominem* agere, audacter asseverare: tamen, cum non sit hujus loci longiorem de his veritatis inquisitionem instituere, nec ille illorum argumentationibus nunc sit respondendum, sed alibi tum ab aliis sufficienter id factitatum sit, *tum etiam anobis suo loco et tempore, Deovolente, perficietur*, relinquamus illis suas opiniones, saepe decreta pro veris habeant: siquidem non rectius intelligant, aut aliter scire expetant, *excusante eos partim artis ignorantia, partim iudicii imbecillitate. Nos autem manifesta experientia, cui contradicere temerarium est*, quæ etiam suis fundatur rationibus, insistentes non dubitamus asserere, Sydera in hominem plurimum efficaciam obtinere, ejusque *corpus, vitam, mores, actiones, fortunam variosque rerum eventus* horum influentiam non minimum esse obnoxios.
49. Petrus Gassendus: Tychonis Brahei vita (Hagæ Comitum 1655). pag. 184–86.
50. Tychonis Brahei oratio. edid. Cunrad Aslacus Bergensis. (Hafniæ 1610) fol. B. 7.
51. Rudolf Wolff: Geschichte der Astronomie (München 1877) p. 272–76.
52. Petrus Gassendus: Tychonis Brahei vita (Hagæ Comitum 1655) p. 184–86. („Testatus interim semper est, velle eam [aliam Astrologiam] sibi soli habere“.)
53. E. F. Apelt: Die Reformation der Sternkunde (Jena 1852). s. 60–61.
54. Encyclopædia Britannica. 9 edition „Astrology“.
55. Henricus Ranzovius: Catalogus imperatorum, regum etc., qui artem astrol. amarunt. (Lipsiæ 1584.) p. 211.
56. Samme skrift p. 191.
57. Bacon: Essay of Prophecies cit i Encyclopædia Britannica. 9 edition. „Astrology“.
58. Ludovic Lalanne: Dictionnaire historique de la France (Paris 1872). Nôtre Dame.
59. Henricus Ranzovius: Catalogus imperatorum etc., qui artem astrologicam amarunt. (Lipsiæ 1584.) p. 191.
60. Samme skrift p. 79–83.
61. Samme skrift p. 185–86.
62. Tychonis Brahei Dani, Opera Omnia. Edidit I. L. E. Dreyer. Tomus I, 1913 p. 179–208.
63. *ibid.* p. 266–68.
64. 2. Korinth. Brev 12, 2.
65. Rud. Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877). s. 222–24. Leopold Prowe: Nicolaus Copernicus (Berlin 1883–84). M. Curtze: Nicolaus Copernicus (Berlin 1899).
66. Om romerkirkens kendelser og Galileis forhold se Henri de l'Épinois: Galilée, son procès, son condamnation d'après des documents inédits (Paris 1867) pag. 34 fgg. Emil Wohlwill: Der Inquisitionsprocess der Galileo Galilei (Berlin 1870).
67. H. Brøchner: Giordano Bruno (Det nittende århundrede 1875).

OPLØSNING OG NYDANNELSE
(s. 201–213)

1. Brachma: Udøver Stjernerne nogen skjult Indflydelse på Begivenhedernes Gang? (Kbhvn. 1892).
2. Pauli 1. Brev til Korintherne 13, 11.

Fjortende bog

LIVSAFSLUTNING

(s. 217-530)

Hvor originaldokumentet er blevet benyttet af mig, har jeg med flid altid henvist til dette som min kilde og i reglen kun tillige henvist til aftryk, hvor jeg har haft lejlighed til at sammenligne aftrykket med originalen. Mine henvisninger må derfor ikke opfattes som litteratur-oversigt, men kun som kildeangivelse. – Ligesom ved tidligere bind har jeg også ved dette haft megen nytte af min forgænger, N. Jacobsens håndskrevne samlinger og føler trang til at mindes ham og hans arbejde med taknemmelighed.

1. Danske Magazin VI 267, og 3. Række III 297-98. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 41.
2. Danske Magazin VI 49-54 og 239-43.
3. Helsingørs Bytingsbog 6. Marts 1592. R. A.
4. Dat. 23. Marts 1566. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Rosenvinge) R. A.
5. Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Udg. af Kr. Erslev 1901 nr. 71.
6. Jon Maartensens Testamente dat. Oslo 1400. Ny kongelig Samling no. 402 fol.
7. Olai Magni Historia de gentibus Septentr. Romæ 1555. fol. p. 566.
8. Danske Magazin III 58.
9. Peder Palladius: Visitatzbog v. Sv. Grundtvig. s. 120.
10. H. Rørdam: Aktstykker til Kbhvns. Univ. Hist. s. 145.
11. Mannhardt: Germanische Mythen. p. 51. Zeitschrift für deutsche Mythologie IV 419-25 og 450. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung II 346. John Brand: Popular antiquities of Great Britain by Hazlitt II (London 1870) 199.
12. E. Tang Kristensen. Det jyske Almueliv IV § 271.
13. H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. II 691.
14. Danske Magazin 3. R. VI 258-68.
15. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 43.
16. Danske Magazin II 83.
17. Norske Magazin I 208.
18. Vedel Simonsen: De danske Ruder I, 185 og 194.
19. Danske Magazin I 297 og 3. række III 218.
20. Jac. a. Melle: Von Lübeckischen Seelen-Bädern (Lüb. 1710. 4.) p. 11-15.
21. H. Rørdam. Historiske Kildeskrifter 2. Række II 43-44.
22. Niels Lauritssøn: Ligprædiken over Niels Jonssøn Viffert. (Kbhvn. 1595). Bl. C 3.
23. Danske Magazin 4. Række IV 294-95.
24. Ove og Knud Billes Registrering over Mogens Billes Gods 1538. Danske Adelsbreve. Fasc. 6.
25. Danske Magazin VI 52-53.
26. Vedel Simonsen: De danske Ruder II 110.
27. Danske Magazin 4. Række IV. 295.
28. Danske Magazin IV 239-43.
29. Danske Magazin V 360.
30. Norske Rigs-Registrarer. Udg. af C. C. A. Lange Bd I, 1861 p. 342-43.
31. Nye Danske Magazin I 241-48.
32. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 41-44.
33. Danske Magazin 4. Række IV 292-93.
34. Nye Danske Magazin I 241-48.

35. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Rosenvinge) R. A.
36. Niels Lauritssøn: Ligprædiken over Niels Jonssøn Viffert. (Kbhvn. 1595.) Bl. 6.
37. Norsk hist. Tidsskrift 2. Række III 203.
38. Mundelstrup: Specimen gentilismi superstitis. (Hafn. 1694.) b. 1. Samlinger t. jydsk Hist. o. Top. II 3.
39. C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: Den danske Adel i det 16. og 17. Aarh. s. 39. 106-7 og 406-7.
40. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 101.
41. C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: Den danske Adel i det 16. og 17. Aarh. s. 286-87.
42. Mogens Madsens Ligprædiken over Pernille Gøye. 1590 Bl. L.
43. Anders Søffrinssøn Vedel: Ligprædiken over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 4, C. 6 og D. 2.
44. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel s. 195.
45. Samme skrift s. 153 og 399.
46. N. Lauritzsøn Arctander: Ligprædiken over Hans Lange. (Kbhvn. 1610.) 8vo. Bl. D. 2.
47. P. Jensen Winstrup, Ligprædiken over Hack Ulfstand. (Kbhvn. 1595.) 8vo. Bl. C. 2.
48. Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 2.
49. N. Paaske: Ligpr. over Fru Margrethe Gabrielsdatter (ø: Akeleje) Claus Gaggés. (Kbhvn. 1621.) 4. Bl. D. 3.
50. M. Jensen Medelfar, Ligpr. o. Fru Anne Brahe. (Kbhvn. 1635.) 4. s. 101.
51. H. Mikkelsen: Ligpr. o. Claus Daa. (Kbhvn. 1641.) Bl. Q. 3.
52. Bircherods utrykte dagbog (ikke anført i Molbech's trykte udgave). 16. maj 1667.
53. P. Andersøn Medelby: Ligpr. o. Erick Hardenberg. (Kbhvn. 1604.) Bl. B. 6.
54. And. Breddal Vædle: Ligpr. o. Fru Anne Rønnow (Kbhvn. 1610.) 8. Bl. 33.
55. And. Breddal Vædle: Ligpr. o. Fru Anne Rønnow. (Kbhvn. 1610.) 8. Bl. 28.
56. H. Mikkelsen: Ligpr. o. Jesper Friis. 1645. 4. Bl. 151. Anders Andersen: Ligpr. o. Otto Brahe t. Torbenfeldt. (Kbhvn. 1643.) s. 118-20.
57. Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 167. Salmen gengivet lidt forkortet.
58. Samme skrift s. 176.
59. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel s. 192.
60. Samme skrift s. 59.
61. Samme skrift s. 324-25.
62. Samme skrift s. 146.
63. Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I. 14. 44. 52-53. 56. 95. 158. 182-83. 199. 200.
64. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel s. 107.
65. Samme skrift s. 94.
66. Samme skrift s. 21.
67. Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. o. Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 4-5.
68. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel s. 168.
69. Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 158.
70. Danske Magazin 3. Række III 95.
71. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel s. 291.
72. Samme skrift s. 188.
73. Anders Søffrinssøn Vedel: Ligprædiken over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.)

74. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel s. 161–74.
75. Samme skrift s. 62.
76. Samme skrift s. 94–95.
77. Samme skrift s. 102.
78. Samme skrift s. 197.
79. Samme skrift s. 538.
80. Samme skrift s. 483.
81. Samme skrift s. 346.
82. Anders Søffrinsson Vedel: Ligpr. o. Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. D. 4 .
83. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel s. 325–26.
84. Olof Celcius: Gustaf den Förstes Historia II (Lund 1792) s. 781.
85. E. G. Gejer: Gustaf Wasas og hans Söners historia. 160–61. (Örebro 1836.) E. Hildebrand i Sv. Hist. Tidsskr. 1899. s. 296.
86. H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. II 753.
87. Niels Jespersens Klage over Klosterjomfruerne. Ex. Manscr. Kall. 492. 4. Oftere trykt.
88. Statuta Synodalia quotquot a reformata per Daniam religione et recepto Christi Evangelio edita extant in Dioecesi Lundensi sub Episcopi. Wormordo, Palladio, Tychico et Albino, in ordinem digesta et certis distincta capitibus per Magnum Matthiam S. L. Anno 1594. (Historiske Kildeskrifter udg. af H. Rørdam. 2. Række. 2. Bind. 1887.).
89. (G. Gaslander:) Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Stockh. 1784.) s. 34.
90. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Stoch. 1864) s. 456.
91. Troen på hønefjer er almindelig europæisk. „Urofjeren“ omtales bl. a. (Lister og Mandal i Norge) i Folkevennen 1862. s. 392.
92. H. Colley March: The mythology of wise birds. (Journal of the Anthropological Institute. Novbr. 1897. London).
93. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Stockholm 1864.) 456.
94. (G. Gaslander:) Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Stockh. 1774.) s. 35. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Stockh. 1864) s. 457.
95. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) s. 201.
96. Kirkehist. Samlinger VII 40.
97. Saml. t. jydsk Histor. og Topografi II 156.
98. Norske Magazin I 344.
99. E. M. Fant: Handl. t. Sveriges Historie. (Uppsala 1789.) I 113.
100. Luksusforordn. af 5. oktbr. 1664 for Præsteskabet og ditto for Borgerskabet. (Stiernmann: Förord. III 268. 282 og 763.)
101. Seb. Franck: Weltbuch. Neue Ausgabe. (Frankfurt 1567.) Bl. 135.
102. John Brand: Popular antiquities of Great Britain edit. by W. Carew Hazlitt II (London 1870) p. 157–65.
103. Kirkehist. Saml. IV 476.
104. F. Ex.: Roskilde 1568. 1576. Roskilde og Odense 1585. Lund 1594. Roskilde 1596. 1619. 1627. 1637 osv.
105. Chr. IV's Norske Kirkeordinans Paus Saml. III 513. Om varigheden: Chr. Ostensen: Gloss. jurid. danic. norveg. 2. udg. 1665. „Sjæleringen“.
106. Kirkehist. Saml. VII 40.
107. Chr. IV Polizeiorde 27. Septbr. 1636. f. Sl. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 4.
108. P. Syv's Kæmpeviser. (Kbhvn. 1695) 703.
109. L. H. Bing: Beskr. o. Lesøe (Kbhvn. 1802.) s. 181–83.
110. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 103–04.

111. H. F. Feilberg: *Fra Heden*. (Haderslev 1863) s. 111.
112. F. eks. Nordhordeland. Efter velvillig meddelelse af dr. Henrik Krohn.
113. (G. Gaslander:) *Beskr. om Swenska Allmogens Seder*. (Stockh. 1774.) s. 19.
114. Nicolovius: *Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne*. (Lund 1847) 201.
115. I. I. Öller: *Beskr. öfver Jemshögs Sochn i Blekinge*. (Wexiö 1800.) s. 242.
116. Hyltén-Cavallius: *Wärend och Wirdarne. I*. (Stockh. 1864.) s. 457.
117. Jo. Alpini *Pinacidion de Romanæ Ecclesiæ imposturis etc.* (Sine loco et anno. Fortalen: Hamborg 1530.) 8vo. Bl. D. 5.
118. *Kirkehist. Samling VI*. 391. CCD II no. 32 og 121. H. Rørdam: *Danske Kirkelove II* 268 og 285.
119. *Kirkehist. Saml. VI* 379.
120. Rørdam, *Danske Kirkelove II* p. 405.
121. *ibid* p. 436 f.
122. KB. 1588–92 p. 184.
123. I det fjerneste stift, Ribe, blev det kun tre uger, da ringningen her først begyndte 6. april 1612. *Excerpta e. calend. P. Hegelund. Kall. Mscr.* 492. 4to. 6. og 28. april 1612.
124. Hübertz: *Aktstykker til Aarhus Hist. II*. 325.
125. Kalkar: *Ordbog t. d. ældre danske Sprog. „Sjæleringen“*.
126. Chr. IV *Polizeyordn.* 27. Septbr. 1636 f. Slesw. u. Holstein (Glückstadt 1636) Bl. F. 4.
127. Schütze: *Holst. Idiotikon. I*. 90.
128. *Danske Samlinger VI* 167.
129. Øst's *Archiv* 1825. I. 78.
130. *Kjøbenhavns Diplomatarium*. Udg. af O. Nielsen. Bd. VI, 1884 p. 153 f.
131. *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, som fra Aar 1670 til 1775 Aars Udgang ere udkomne. tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu giældende ... ved I. H. Schou. Deel I, 1777 p. 955 ff.*
132. Holberg: *Jacob von Tybo, Akt I, Sc. 2.*
133. *Bircherods Dagbog ved Molbech* s. 94.
134. J. E. Tegel: *Erik XIV's Historia, utg. af A. A. Stiernmann*. (Stockh. 1751.) s. 3.
135. O. Nielsen: *Kbhvns. Diplomatarium I*. 471.
136. *Kirkehistorisk Saml. 3. Række II*. 480.
137. *Samme skrift* s. 500.
138. *Samme skrift* s. 481.
139. *Samme skrift* s. 493.
140. *Samme skrift* s. 475.
141. *Samme skrift* s. 480.
142. *Nyt Historisk Tidsskr. V*, 125.
143. Vedel Simonsen: *Bidrag til Oden-se Byes ældre Hist. II* 2. 34 og III 78.
144. Bloch. *Den fyenske Gejstligheds Historie* s. 33.
145. *Ny kirkehistoriske Samlinger V*. 351–355.
146. *Gammel Kongelig Samling no. 2355*. 4.
147. CCD IV nr. 80 § 3.
148. *Norske Magasin I*.
149. *Norsk hist. Tidsskrift 3. Række II* 143.
150. Eiler Sundt. *Harham. Folkevennen* 1858. s. 400–402.
151. *Suhms Samlinger I* 2, 174.
152. Vedel Simonsen: *De danske Ruder II*. 46.
153. *Kancelliets Brevbøger 1561–65, udg. v. L. Laursen*. s. 228. (14. marts 1563).

154. Norske Magazin I 270.
155. T. A. Becker: Herluf Trolle og Birgitte Gøye. s. 23.
156. Suhms Samlinger II 3, 3.
157. Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 6.
158. Hans Thomsen: Trøst af Guds Ord, tilskreven Fru Magdalena Banner. (Kbhvn. 1577.)
159. Ny kirkehistoriske Samlinger V 363.
160. Bricka: Frederik II's Ungdomskærlighed s. 142.
161. Rørdam: Danske Kirkelove II p. 258-63. og CCD II p. 35.
162. Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VI 351.
163. En søn af Johan Rud til Møgelkær og Anne Hardenberg. Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskovs Slots Hist. s. 54.
164. Brevet findes iblandt Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Rosenkrantz).
165. Klevenfeldt: Optegnelser til Holstensk Adels Hist. R. A.
166. CCD III nr. 171.
167. Danske Magazin 4. Række IV 13.
168. Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald. s. 26. anm.
169. Sammesteds.
170. H. Rørdam: Danske Kirkelove III 221-22.
171. Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald s. 26 anm.
172. Ekstraordinære maanedlige Relationer 1675-77.
173. O. Nielsen: Kjøbenhavns Diplomatarium I 26.
174. (Ribe) Nye Danske Magazin II 268. (Fyn) Bircherøeds Dagbog ved Molbech (13. december 1663). s. 94. (Lolland) Nyt hist. Tidsskr. V 152. (Sjælland) Hist. Tidsskr. I 457. (Nor-
ge) Chr. IV's Norske Kirkeordn. 1607. Paus Saml. III 513.
175. John Brand: Popular antiquities of Great Britain by W. Carew Hazlitt. II (London 1870.) p. 166.
176. Chr. IV's Polizeyord. 27. septbr. 1636 f. Slesw. u. Holstein. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 3.
177. Nye Danske Magazin II 268.
178. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 362.
179. Pennant Tour in Scotland. 1769. p. 112.
180. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt. II (London 1870) 168.
181. Kjøbenhavns Diplomatarium I. 120.
182. Bendz: Eft. o. Rønninge og Rolfsted Sogne (Odense 1820) s. 108.
183. Hist. Tidsskrift. I 457.
184. Danske Magazin 4. Række V 359-60.
185. Raumer: Briefe aus Paris. I 76.
186. Nyt hist. Tidsskr. V 152.
187. Acta Consistorii. Ny Kongelig Samling no. 755 b. folio.
188. Adler: Hist. stat. Maanedstidende f. Ribe Stift. 1838. 78. Nye Danske Magazin II 268.
189. Chr. IV's Polizeyordn. f. Flensburg 1600. Corp. Statut. Slesv. II 294.
190. Chr. IV's Polizeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Sl. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 3.
191. Engelstoft: Universitetets Annaler 1870. I 209.
192. Paus Saml. III 513.
193. Norske Magazin II 203.
194. Norske Magazin II 383.
195. A. A. v. Stiermann: Förordn. ang. Sweriges Comm. etc. II 394. III 238. 282 og 728.
196. H. Mich. Seehuus: Beskr. o.

- Nordfjord Herred. Thotts Mscr. Saml. no. 1727. 4.
197. Folkevennen, 8. Aargang. 1859. p. 284.
198. Muus' Correspondance Protokol. Bibl. Univ. Hafn. no. 143. Addit. folio.
199. Tang Christensen: Sagn. V. 259. Sv. Grundtvig: Gl. Danske Minder II 102.
200. Ludv. Holberg: Epistler III no. 226.
201. Bircherods Dagbog, udg. af Molbech. Om det her udeladte se Werlauff: Hist. Antegnelser til L. Holbergs Lystspil, s. 350-51.
202. Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Hist. III 33 anm.
203. Ludvig Holbergs Epistler III no. 226.
204. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) s. 198.
205. L. H. Bing: Beskr. over Lesøe. (Kbhvn. 1802.) s. 178.
206. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder. III 173.
207. I. R. Hübertz: Beskr. o. Ærø. (Kbhvn. 1834.) s. 270.
208. Werlauff: Hist. Antegnelser t. L. Holbergs Lystspil s. 352 anm.
209. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre udg. ved E. Marquard. Bd. II, 1936 nr. 545.
210. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 112.
211. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre udg. ved E. Marquard. Bd. II, 1936 nr. 367.
212. Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøye udg. ved G. L. Wad. Bd. I, 1893 nr. 96.
213. KB 1561-65 p. 228.
214. J. Bircherods Dagbog ved Molbech, s. 533.
215. „Papir, som blev bekostet til sl. hr. kanslers programma at trykke, og beløber for 13 bøger papir à 3 mark, 6½ rdl., vil universitetet betale.“ Acta Consist. 12. Septbr. 1657. Ny kgl. Saml. no. 755 b. fol.
216. Dr. Geffken i Zeitschrift f. Hamb. Gesch. I. 501.
217. H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Historie IV 333.
218. A. A. v. Stiermann: Förordn. ang. Sweriges Comm. etc. III 240 og 728.
219. Amaranthes (Corvinus): Frauenzimmer-Lexikon. (Leipzig 1715) p. 26 og 76.
220. CCD IV nr. 119 § 34.
221. CCD nr. 220 § 9.
222. Norske Magasin II 220.
223. Norske Magasin II 384.
224. Hubertz: Aktst. til Aarh. Hist III 99.
225. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863), s. 112.
226. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 112.
227. Zeitschrift f. Hamburg. Geschichte I. 500.
228. A. Wuttke: Der deutsche Volksglaubere der Gegenwart. (Berlin 1896) § 727.
229. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 106.
230. A. Wuttke: Der deutsche Volksglaubere der Gegenwart. (Berlin 1869.) § 726.
231. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueiv IV § 249 og 251. Ole Lund: Pennetegninger fra Vestjylland s. 166. (Mscr.).
232. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 105.
233. Markus' Evangl. 16. 1. Lukas' Evangl. 23, 55-24, 3.
234. Platos Phædon 63.
235. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 173.

236. Brandt og Helweg: Den danske Psalmedigtning I 69 og 76.
237. A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. (Berlin 1869.) § 732.
238. Jos. Grohmann: Aberglaube und Gebräuche aus Böhmen und Mähren. I (1864) s. 193.
239. M. Töppen: Aberglaube aus Masuren (2. Aufl.) 1867, s. 111.
240. Chr. Villads Christensen: Baareprøven, s. 248–83
241. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv. IV no. 293.
242. CCD VI nr. 220 § 3.
243. Norske Magazin II 383.
244. Danske Samlinger V 310 og 349.
245. Historisk Tidsskrift IV 121.
246. Brandt og Helweg: Den danske Psalmedigtning I 15.
247. John Brand: Popular antiquities o. Great Britain, by W. Carew Hazlitt II (London 1870) p. 170.
248. M. Jensen Medelfar: Ligpr. o. Fru Anne Brahe. Kbhvn. 1635.) 4. s. 101.
249. Norske Magazin II 383.
250. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV no. 289.
251. Hübertz: Beskrivelse over Ærø, s. 270.
252. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV no. 256.
253. Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gøye, s. 7.
254. I Slotskirken ved Vordingborg. Ivar Hertzsprung: Meddelelse om Udgravning af denne Kirke, afgiven i Nord. Oldskr. Selskab 11. December 1900.
255. W. Møllerup: Billeættens Historie I, 644–45.
256. Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gøye.
257. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II. Tilläg LI.
258. CCD II nr. 43 § IX, 11.
259. Ruzswurm: Eibofolke. II (1855) 266.
260. Des Rades der Oldenstadt Magdeborgh Ordeninge. 1583. B. 5.
261. Verordn. 4. Aug. 1613 f. Flensburg. Corp. Statut. Slesv. II 309.
262. Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon. (Leipzig 1715.) p. 386. „Crantz“.
263. Hyltén-Cavallius. Wärend och Wirdarne II. Tilläg LI–LII.
264. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. (Berlin 1869.) no. 734.
265. Ivar Hertzsprung: Meddelelse i Oldskrift-Selskabet 11. Decbr. 1900 om Udgravning af Vordingborg Slotskirke.
266. M. Töppen: Aberglaube aus Masuren. 2. Aufl. 1867. no. 108.
267. Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II. Tilläg LI.
268. Smstds.
269. Om trækister i behold fra Midaldderen se f. eks. de plumpe af udhulede egestammer, afbildede i H. Hildebrandt: Sveriges Medeltid. III 418–19.
270. Ludv. Wimmer: Sønderjyllands hist. Runemindesmærker, s. 41. Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaal, s. 48–49.
271. Norsk histor. Tidsskr. 2. Række III 204.
272. Udtrykket bruges bl. a. af Fyns bisp 1566 Niels Jespersen: „hvis salige legemer vel sømmer en christelig og hæderlige begravelse“. Kirkehist. Saml. 3. Række V 629. „Salig Lig“ kaldes det i de skriftlige Begravelser-Indbydelser.
273. Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning. I 170 og 181.
274. Forordn. af 20. Juni 1666, 9. Novbr. 1682. 30. Novbr. 1717 og 13. Septbr. 1737. Jvf. Chronologisk Re-

- gister over de kongelige Forordninger og aabne Breve, som fra Aar 1670 til 1775 Aars Udgang ere udkomne, tilligemed et nøjagtigt Udtog af de endnu giældende ... ved J. H. Schou. Deel I, 1777 p. 91; Deel II, 1777 p. 276 og Deel III, 1777 p. 251.
275. I. R. Hübertz Beskrivelse over Ærø, s. 271-72.
276. N. Blicher: Topographie over Vium Præstekald, s. 135-36.
277. Saml. t. jydsk Hist o. Top. V 110. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 87. no. 244.
278. Ifølge mundtlig meddelelse af hans søstersøn, general Tillisch.
279. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 87 no. 244.
280. Vilhelm Bang: Præstegaardsliv 103.
281. Niels Lauritssøn: Ligpr. o. Niels Jonssøn Viffert (Kbhvn 1596.) Bl. C. 3.
282. Adler: Hist. statist. Maanedstidende for Ribe Stift 1738 s. 77.
283. Anders Søffrinssøn Vedel: Ligprædiken over Johan Friis. 1571. Bl. D. 2.
284. Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gøye, s. 2-3.
285. CCD II nr. 43 § IX, 2.
286. Danske Magazin 4. Række V 359 -81.
287. Nyt historisk Tidsskrift III 301.
288. CCD IV nr. 119 § 26.
289. Acta consist. 28. Oktbr. 1624. Ny kgl. Samling no. 755 b. folio.
290. Norske Magazin II 203.
291. CCD VI nr. 220 § 16.
292. CCD VI nr. 220 § 5.
293. CCD VI nr. 220 § 3.
294. A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Comm. III 239 og 727. (30. Aug. 1664 og 19. Decbr. 1668).
295. Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, som fra Aar 1670 til 1775 Aars Udgang ere udkomne, tilligemed et nøjagtigt Udtog af de endnu giældende ... ved J. H. Schou. Deel I, 1777 p. 91.
296. P. M. Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. (Viborg 1787.) s. 187. I. R. Hübertz: Beskr. o. Ærø, s. 271-72.
297. N. Blicher: Topographie over Vium. (Viborg 1795.) s. 198. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 214.
298. R. Mejborg: Billeder af Livet ved Chr. V's Hof, s. 127-31.
299. E. C. Werlauff: De hellige tre Kongers Capel i Roskilde Domkirke.
300. Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gøye, s. 2-3.
301. Anton Petersens Uddrag af Statsregnskaber. 15. April 1612. Mscr.
302. van Deurs: Haandskrevne Samlinger til Helsingørs Historie. 30. Septb. 1636.
303. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172.
304. Samme skrift III 173.
305. Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 180.
306. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV. s. 91 no. 270.
307. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847), s. 200.
308. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 173.
309. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Carew Hazlitt II (London 1870), s. 171-73.
310. Flere eksempler herpå findes samlede af H. F. Feilberg i Dania VIII 94-95.
311. O. Lund: Pennetegninger fra Vestjylland. Mscrpt. s. 168.

312. I. Kamp: Folkeminder, s. 387 no. 34.
313. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 96 no. 287.
314. Fra Nordsjælland 1861.
315. Mejborg: Billeder af Livet ved Chr. V's Hof, s. 117.
316. F. eks. Chr. IV's Policyordn. 27. Septbr. 1636 f. Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636.) III. F. 11.
317. CCD VI nr. 220 § 3. „må ej bedes uden af næste slægt, svogerskab, naeboer eller venner 8 eller 10 personer“. Norge. Bergen. 1663. Det samme. Norske Mag. II. 383. Sverige. Luksusforordn. f. Adelen af 30. Aug. 1664: „nogle få, til 8 par, af den nærmeste slægt“.
318. Nye Danske Magazin IV 157. P. Rhode: Saml. t. Laalands o. Falsters Hist. udg. af I. L. Friis. I 407.
319. Jens Bircherods dagbøger, udg. af Chr. Molbech, s. 51.
320. Saml. t. jydsk Hist. o. Top. 2. Række III 146.
321. CCD II nr. 43 § IX, 4.
322. KB 1588-92 p. 612-13.
323. Grete Bryskes Regnskab 1570. Danske Adelsbreve. Bryske.
324. Se f. eks. KB 1584-88 p. 851.
325. Schlegel: Slanges Christ. IV I. 73.
326. Troels-Lund, Peder Oxes Løvsøre. Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Litteraturhistorie. 2. Række, 6. Bind. 1877-79 p. 178.
327. Kjøbenhavns Diplomatarium I 431.
328. Samme skrift I 465-66. Lavskraa f. Knuds Gildet i Lund 1586. § 21. (Bring: monum. Scand. 183.) CCD IV nr. 119 § 35. Hübertz: Aktst. til Aarhus Hist. II 282, 283, 289 osv.
329. Helsingørs Tingbog 14. Novbr. 1597. Rigsarkivet.
330. Chr. IV's Policyordning f. Schlesw. u. Holst. 27. Septbr. 1636 (Glückstadt 1636.) Bl. F. 4.
331. Holberg: Barselstuen. Akt. I. Sc. I.
332. Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus. III 33.
333. Joh. Akerman: Beskr. öfwer Hellestads Pastorat (Lund 1828), s. 16. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847), s. 203.
334. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 114.
335. Den danske Krønike af Saxo Grammaticus, oversat af Anders Sørensen Vedel. 9. Bog. Slutning.
336. Christiern Pedersens Danske Skrifter, udg. af Brandt og Fenger I 369.
337. KB 1556-60 p. 238-39, 241 og 243.
338. KB 1580-83 p. 149-50.
339. Nye Danske Magazin Bd I, 1794 p. 142.
340. KB 1584-88 p. 589-90.
341. Danske Samlinger V 278.
342. Lübeck 1555. Bl. 26.
343. Oversat af Reravius. Kbhvn. 1576. II 113.
344. Albert Raffn: Den himmelske Herredag (Kbhvn. 1633). Fortalen. Bl. b. 4.
345. Niels Hemmingsen: Om Ecteskab (Kbhvn. 1572), s. 318.
346. Kbhvns. Diplom. I. 471. (O. Nielsens læsemåde: „skulle drage theris *hoffuidtzmue* kober oc jcke anditt“. Jeg læser: „drage theris *hoffuidtz* mett kober“.
347. Kbhvns. Diplom. I 587.
348. CCD IV nr. 119 § 31.
349. Chr. Ostensen: Glossarium jurid. Danic. 1641 og 1665.
350. Amaranthes Frauenzimmer Lexikon (Leipzig 1715), s. 694.

351. Nye Danske Magazin II 276.
352. I. Kinch: Ribe Bys Historie II 96.
353. Ny kongelig Samling 4to. no. 1353. b.
354. I. Kinch: Ribe Bys Historie II 302-4.
355. Adler: Hist. statist. Maanedstidende for Ribe 1830. 78 s.
356. Adler: Hist. statist. Maanedstid. for Ribe 1838, s. 133.
357. Se f. eks. Nyerup og Rahbek: Udv. Danske Viser fra Middelalderen. III 211 vers 30 og 287 vers 179.
358. Schütze: Holst. Idiotikon. I 35.
359. Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon (Leipzig 1715), s. 1147.
360. C. Hauch: Minder fra min barndom og ungdom, s. 14.
361. Samlinger til jydsk Hist. o. Top. III 308.
362. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863), s. 113.
363. S. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172.
364. N. Blicher: Topogr. o. Vium Præstekald, s. 198.
365. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv. IV. s. 95 no. 282.
366. L. H. Bing: Beskr. o. Lesøe. 180.
367. Bendz: Efterretn. om Rønninge (Odense 1820), s. 117.
368. P. Syvs Kæmpeviser (Kbhvn. 1695), s. 538. anm.
369. H. P. Klinghammer: Minnen från 1829-39 (Helsingborg 1841), s. 55. Joh. Åkerman: Hellestad Pastorat (Lund 1828), s. 19. I. I. Öller: Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800), s. 247. S. L. Gahm Persson: Beskr. ö. Öland (Uppsala 1768), s. 180.
370. H. Hofberg: Nerikes gamla Minnen (Örebro 1868), s. 204.
371. Whitelockes dagbok. (Posses begravelse.)
372. Forsell: Eet Aar i Sverige (Stockh. 1827). Tavle 43. I. Alvin: Wästbo Härad i Jönköping Län (Jönk. 1846), s. 202.
373. H. Rørdam: Danske Kirkelove I 147.
374. Ny Kirkehistorisk Samling V 354.
375. Sv. Grundtvig: Gl. danske Minder 3. Saml. s. 172. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863), s. 113.
376. Hübertz: Aktst. til Aarhus Hist. II 275.
377. Samme skrift II 285-86.
378. P. Seidelin: Diplomater. Flensborg. I. 101, 457, 469.
379. KB 1593-96 p. 425-26.
380. Supplement til Chr. III's Historie s. 184.
381. Biskop Jens Nielsøns Visitatsbøger v. Yngvar Nielsen, s. 210.
382. Paus Samlinger III 515.
383. Norsk historisk Tidsskr. 2. Række III 204. Om beruset ligfølge i Hallingdal i nyere tid, se Saml. t. d. norske Folks Sprog o. Hist. IV 616.
384. Rørdam, Danske Kirkelove II p. 258-63. CCD II nr. 43 § IX, 6. CCD IV nr. 119 § 27.
385. Edvardsen Friis: Skielskiør (Sorø 1759), s. 173.
386. Kjøbenhavn's Diplomatarium. Udg. af O. Nielsen. Bd. V, 1882 p. 86.
387. CCD II nr. 386. (Sjöborg: Saml. t. Skånes Historia. Lund 1801, s. 36.)
388. Norske Magasin II 284, 384.
389. Danske Magazin IV 117.
390. Falck: Staatsbürgl. Magazin X 617.
391. Hübertz: Aktst. til Aarh. Hist. III 123.
392. Samme skrift III 77, 83, 137.
393. Hofmann's Fundatzer VI 212.

394. Ny Kongelig Samling, folio no. 755. b. (14. aug. 1652).
395. Bircherods dagbøger v. C. Molbech, s. 184 og 189.
396. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172.
397. Regnskab for Taarnby Kirke paa Amager 1577-83. Consist. Ark. 132. fol.
398. Terpager: Ripæ Cimbricæ p. 330.
399. R. Pedersen Ravn: Bornholms Beskrivelse 1571. (Ny kgl. Saml. 398 fol.) s. 102.
400. Svensk Kirkelov af 1686 kap. 18.
401. H. F. Feilberg, Dansk Bondeliv II 115.
402. Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847), s. 203.
403. Saml. t. d. norske Folks Sprog o. Hist. IV 615.
404. H. I. Wille: Beskr. over Sillejords Prstgj. s. 263. Norsk hist. Tidsskr. 2. Række III 204.
405. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt. II (London 1870) p. 196-97.
406. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I. 41.
407. Tidligst omtalt i England på National Consiliet i Ensham c. 1006. (John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt. II (London 1870) p. 199.
408. Det ville blive for vidtløftigt at henvise til de mange kilder til de her berørte former for overtro. De er som bekendt fælles for Norden, til dels for alle goto-germanske folk og forekommer hyppigt endnu.
409. Danske Vider og Vedtægter udg. af Poul Bjerge og Thyge I. Söegaard. Bd. III, 1913-20 p. 371.
410. Kirkehist. Saml. III 148. IV 460. Msc. Kall. 4. no. 492 (Fyn). Statuta Synodalia quotquot a reformata per Daniam religione et recepto Christi Evangelie edita extant in Dioecesi Lundensi sub Episcopi Wormordo, Palladio, Tychio et Albino, in ordinem digesta et certis distincta capitibus per Magnum Matthiam S. L. Anno 1594. (Historiske Kildeskrifter udg. af H. Rørdam. 2. Række, 2. Bind. 1887 p. 326.). Sml. Forordn. af 4. Aug. 1613 f. Flensborg. (Corp. Stat. Slesv. II 309).
411. Danske Magazin IV 117.
412. Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. II 161.
413. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle udg. ved G. Bang. 1898-99. p. 84.
414. Kirkehist. Saml. V 496.
415. Kjøbenhavns Diplomatarium I 465-66.
416. Samlinger til Fyens Hist og Topographie VII 279-80.
417. Kirkehist. Saml. 3. Række V 632.
418. C. Lundin og A. Strindberg: Gamle Stockholm, s. 295.
419. Kirkehist. Saml. 3. Række V 632.
420. Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VII 279.
421. R. Pedersen Ravn: Bornholms Beskrivelse 1671. Ny kgl. Saml. no. 398. fol. s. 102.
422. H. F. Hjorthøy: Beskr. o. Gudbrandsdalen (Kbhvn. 1785). I 142.
423. Bockenhoffer: Ekstr. maanedl. Relationer. Septbr. 1696.
424. Resen: Frederik II's Krønike s. 359.
425. Paus Saml. III 515.
426. P. Rhode: Haderslev Amts beskr. (Kbhvn. 1775). s. 40.
427. Kirkehistorisk Saml. 3. Række V 630.
428. KB 1593-96 p. 430.
429. Bloch: Fyenske Gejstligheds Hist. I 33.

430. P. Rhode: Haderslev Amts Beskr. (Kbhvn. 1775). s. 40.
431. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle udg. ved G. Bang. 1898-99. p. 84.
432. Saml. t. Fyens Hist. og Top. VII 279.
433. Danske Magazin IV 117.
434. B. Whitelockes Dag-Bock. 1653-54. Ofv. f. Engl. (Uppsala 1777). s. 400.
435. Kirkehist. Saml. 3. Række V 631.
436. Bockenhoffer: Ekstr. maanedlige Relationer. Septbr. 1696.
437. Ditto. Febr. 1694.
438. Se f. eks. Norske Mag. I 243.
439. Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VII 281.
440. Danske Samlinger V 291, 305.
441. A. A. Stiernmann: Förordning ang. Sverige III 240 og 283.
442. Molbechs udg. s. 397.
443. Inventarieliste efter Albrit Oxe. Rigsarkivet. Kbhvn.
444. Danske Magazin 3. Række III 86-97.
445. Danske Magazin IV 117.
446. Kirkehist. Saml. 3. Række V 632.
447. Danske Magazin IV 119.
448. Ol. Magni Historia de gentibus Septent. (Romæ 1555.) fol. p. 566.
449. Danske Magazin IV 117-18.
450. Moths utrykte ordbog. Gml. Kongl. Saml. no. 774 d.
451. Langebecks Excerpter Fasc. 162.
452. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle udg. ved. G. Bang. 1898-99. p. 84.
453. Kirkehist. Saml. IV 489.
454. Schlegel: Sammlung II 1, 149.
455. B. Whitelockes Dag-Bok. 1653-54. (Upps. 1777). s. 401.
456. Bircherods dagbøger v. Molbech s. 466.
457. Langebecks Excerpter Fasc. 162.
458. Bircherods dagbøger ved Molbech. s. 190.
459. Zeitschrift für Hamburgische Geschichte I 512-21.
460. Bircherods utrykte dagbog: „det kom mig for saasom horrendum aliquod spectaculum“.
461. Norske Magazin II 227-29.
462. O. Wolffs polit. Journal. 1811. 4, 7.
463. Bordings Mercurius II 205.
464. O. Wolffs polit. Journal. 1812. 1, 2.
465. Ar. Huitfeld's Krønike. 4to. VII 15.
466. P. Palladius: Om Sct. Peders Skib (Kbhvn. 1554). Bl. N.
467. Anders Sørensen Vedel: Ligpr. o. Johan Friis.
468. Danske Magazin 3. Række III 193. anm. 1.
469. Breve til og fra Christoffer Gøye og Birgitte Bølle udg. ved G. Bang. 1898-99 nr. 37.
470. Danske Vider og Vedtægter udg. af Poul Bjerger og Thyge I. Söegaard. Bd. III, 1913-20 p. 371-72.
471. Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøye udg. ved G. L. Wad. Del II, 1893 nr. 255.
472. ibid nr. 246.
473. Bircherods håndskrevne optegnelser (ikke trykt i Molbechs udg.).
474. Blicher: Vium Præstekald (Viborg 1795). s. 211-12. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 117-18.
475. Folkevennen, 8. Aargang, 1859 p. 284.
476. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 118.
477. Mscr. Kall. 492. 4to.
478. Danske Magazin IV 118.
479. C. Schade: Bidrag til et jydsk Idiotikon. 1807. Ny kgl. Saml. 812 d. 4to.

480. G. Clæden: Monum. Flensborg. s. 406.
481. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863). s. 113.
482. E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 91 no. 266.
483. Efter velvillig mundtlig meddelelse af en af gardens officerer.
484. I. C. Bloch: Fyenske Gejstlighed Hist. II 252.
485. Kirkehist. Saml. 3. Række V 640.
486. Smstds. s. 632.
487. Kirkehist. Saml. 3. V 633.
488. Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngvar Nielsen. s. 424–36.
489. Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VII 279.
490. Kirkehist. Saml. 3. Række V 633.
491. CCD IV nr. 112.
492. Helsingørs Tingbog 11. Februar og 8. Marts 1625.
493. Anders Sørensen Vedel: Ligtale over Klaus Glambek (Ribe 1591). 8vo. Bl. A. 6.
494. Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngvar Nielsen. s. 272.
495. Jens Laur. Zeuthen: Ligpr. o. Jørgen og Otto Rosenkrantz (Kbhvn. 1608). Ditto over Jomfru Ide Rosenkrantz (Kbhvn. 1609).
496. I Gødesøn: Ligpr. o. Christian og Kirstine Skeel (Kbhvn. 1617). 4to. Sml. også ditto over Christine Skiel (Kbhvn. 1612). Denne var kun 1½ år 3 uger gammel.
497. Kirkehist. Saml. I 91.
498. I. I. Öller: Beskr. ö. Jemshögs Sochn i Blekinge (Wexiö 1800). s. 245.
499. Corp. Statut. Slesv. II 308–10.
500. Christian III's Historie ved Krag og Stephanus I 438.
501. Trykt i Kbhvn. 1676. 4to.
502. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863). s. 113.
503. Christian IV's Breve ved Bricka og Fridericia. 27. decbr. 1630. s. 312.
504. Kirkehist. Saml. 3. Række V 811.
505. Sammesteds s. 631.
506. Danske Saml. V 281, 294, 300, 320. VI 51.
507. Kirkehist. Saml. IV 711–12 716.
508. Christian III's Hist. ved Krag og Stephanus II 334.
509. O. W. Lemke: Visby Stifts Herdaminne (Örebro 1868). s. 294 og 526.
510. Grevinge Kirkeregnskaber. Taarnby Kirkeregnskab. 1577. Begge i Consistoriums arkiv. no. 121 a, folio, og no. 132. fol.
511. Kirkehist. Saml. IV 489.
512. Kirkehist. Saml. VII 27–28.
513. Rørdam, Danske Kirkelove II p. 538 f.
514. „Conqueruntur parochiani, quod pastores minus honorifice et contra morem consuetum curent funera demortuorum eo quod inhibitum sit ipsis pro funeratione mercedem petere“. Fyn under Jacob Madsen, Kall, håndskr. no. 492. 4to.
515. Jakob Madsens Visitatsbog s. 341.
516. Kirkehist. Saml. VII 31.
517. Sammesteds s. 41.
518. Monitum in Synod. Rosk. 11. oktober 1619. Gammel Kgl. Saml. no. 3190 4to.
519. H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned. s. 141–43.
520. C. Russwurm: Eibofolke II (Reval 1855). s. 94.
521. H. O. Nysted: Rhetorica laica et pagana, det er: Lægmands Tale-Kunst (Kbhvn. 1708). s. 11.
522. Peder Syv: Danske Ordsprog II 1688. s. 182.
523. H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned. s. 142.
524. Kbhvns. Diplomatarium I 472.

525. Efter N. Jacobsens uddrag af „Perlestikkerens Bog“. (Delvis trykt i *Nyt Historisk Tidsskr.* V 125.)
526. Biskop Jens Nielsøns Visitatsbøger ved Yngv. Nielsen s. 430.
527. Molbech: Bircherods Dagbog.
528. *Danske Magazin* I 220.
529. (N. Lovén): *Folkklifwet i Skytts härad* (2. uppl. Lund 1868). s. 136.
530. *Kirkehist. Saml.* 3. Række V 634.
531. Christian III's *Historie. Supplem.* s. 230. *Kbhvns. Diplomatarium* I 432-35. Peder Palladius' *Visitatsbog* ved S. Grundtvig s. 7. *Danske Samlinger* 2. Række VI 345. *Helsingørs Tingbog passim.* Svin ædende et barnelig. 19. juli 1585. *Kirkehist. Saml.* IV 471. VI 377. Biskop Hans Mikkelsens *Dagbog* meddeelt af Pastor Høyer Møller. *Samlinger til Fyens Historie og Topographie.* Bd. VII, 1878 p. 183-84. *Kirkehist. Saml.* 5. Række I 44 osv.
532. *Kirkehist. Saml.* IV 471. VI 377.
533. *Nyt hist. Tidsskr.* VI 61.
534. *Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr.* II 157.
535. *CCD* II nr. 595.
536. Kolderup Rosenvinge: *Gamle danske Domme* II 178-79.
537. H. Rørdam: *Kbhvns. Universitets Hist.* IV 151-52.
538. *CCD* II nr. 595.
539. KB 1588-92 p. 900.
540. *Norske Magazin* I (10. novbr. 1562. 3. januar 1565. 22. febr. 1566.). *Nyt hist. Tidsskr.* V 157.
541. Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes Hist.* III 98-99. 131. 135.
542. D. M. Luther: *Christliche Gesäng lateinisch und deutch zum Begräbnisz.* (Wittenberg 1542.) *Luthers Werke.* (Irmischer) LVI 302-4.
543. P. Edvardsen Friis: *Skjelskjør.* s. 263-75.
544. *Westphalen: Monumenta* I Colonne 386. *Hist. Tidsskr.* III 28-29.
545. *Familien Skeel* ved V. S. Skeel. s. 122-23 (Kbhvn. 1871). Trykt som manuskript.
546. Löffler i *Aarb. f. nord. Oldkynd. o. Hist.* 2. Række III 87-93.
547. Liunggreen: *Skånske Herregårdar* V. Rønneholm.
548. Se f. eks. *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøye* udg. ved G. L. Wad. Del I, 1893 p. 65 note I.
549. *Saml. t. jydsk Hist. o. Top.* I 262-63.
550. Anonym ligtale af 1580. *Musc. Kall. no.* 524. 4.
551. Mette Rosenkrantz til Arild Huitfeld, dat. Kbhvn. 24. januar 1576. (Adelsbr. Facs. 33 Huitfeld.) *Brudstykke i Historisk Tidsskrift.* 5. Række. 5. Bind p. 416 note 1.
552. *Ryge: Peder Oxes Levned.* s. 336.
553. Vedel Simonsen: *De danske Ruder* II 161.
554. KB 1576-79 p. 149.
555. KB 1584-88 p. 915.
556. *Jakob Madsens Visitatsbog* s. 225, 227, 301.
557. *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve ...* udg. af Hans de Hofman. Tom. IV, 1759 p. 726.
558. KB 1580-83 p. 165-66.
559. *Kirkehist. Saml.* I 11 anm. XXX.
560. KB 1630-38 p. 958.
561. *Terpager: Ripæ Cimbricæ* p. 361.
562. „Perlestikkerens Bog“ s. 802 efter N. Jacobsens uddrag. (Til dels trykt i *Nyt hist. Tidsskr.* V.)
563. *Kirkehist. Saml.* V. 284.
564. *Saml. t. Fyens Hist. og Top.* VII 266-67.
565. *Samme skrift* VII 274-76.
566. *Suhm Samlinger* II 3, 3.

567. Norske Magasin II 33.
 568. H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. IV. 148.
 569. Kirkehist. Saml. IV 490.
 570. På landemoderne i Odense 1560 og 1570. Mns. Kall. 492. 4to.
 571. Kirkehist. Saml. VI 362.
 572. Kirkehist. Saml. VI 466 og VII 25. Se også Landemodet i Odense 1551. Mns. Kall. 492. 4to.
 573. Trykt bl. a. i H. Rørdam: Danske Kirkelove II 498. Kirkehist. VII 28.
 574. Ny kgl. Saml. 845. folio. Dom no. 99. „Den døde må ikke formenes kirkegården at begraves udi, for gæld eller anden pligtelse“.
 575. I. C. Bloch: Den fyenske Gejstligheds Hist. I 47.
 576. Mns. Kall. 492. 4to.
 577. Statuta Synodalia quotquot a reformata per Daniam religione et recepto Christi Evangelie edita extant in Dioecesi Lundensi sub Episcopi Wormordo, Palladio, Tychico et Albino, in ordinem digesta et certis distincta capitibus per Magnum Matthiam. S. L. Anno 1594. (Historiske Kildeskrifter udg. af H. Rørdam. 2. Række, 2. Bind. 1887 p. 326.).
 578. „Perlestikkerens Bog“, håndskrevne uddrag af N. Jacobsen. s. 812. Smlgn. Nyt hist. Tidsskr. V 187.
 579. Danske Saml. V 318.
 580. Cl. Pors: Leffnets Compasz. (Kbhvn. 1612.) Blad N. N. 6.
 581. Saml. t. Fyens Hist. o. Topogr. VII 280.
 582. Falck: Saml. d. vigtigsten Abhandlungen z. Erläut. vaterländ. Gesch. welche in den schlesw. holst. Anzeigen erschienen sind III 373.
 583. Kirkehist. Saml. VII 29.
 584. Kirkehist. Saml. 3. Række V 634.
 585. Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. VII 280.
 586. S. L. Gahm Persson: Beskr. öfwer Öland (Upps. 1768). s. 180.
 587. Kirkehistoriske Saml. 3. Række V 634.
 588. Saml. t. Fyens Historie og Topografi VII 280.
 589. Biskop Jens Nielsens Visitatsbøger, udg. af Yngvar Nielsen. s. 427.
 590. Danske Samlinger 2. Række II 262 og 290). Vedel Simonsen: Eske Brock I 83 og II 80.
 591. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog meddeelt af Pastor Høyer Møller. Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. VII, 1878 p. 184.
 592. Extraord. maanedl. Relationer 17. Juni 1697. [trykt].
 593. Extraord. maanedl. Relationer 23. Septbr. 1669. [trykt].
 594. Bircherods Dagbog ved Molbech. s. 285.
 595. Kirkehist. Saml. 3. Række V 637.
 596. Suhms Samlinger I, 2, 105.
 597. Saml. til jydsk Hist. og Topogr. I 261–63. 268. VI 146.
 598. Danske Samlinger V 277.
 599. Chr. Brasch: Vemmetoftes Hist. I 135–40.
 600. Olai Wormii et ad eum doctorum virorum epistolæ. II 762. Thomas Bartholin: Cista medica Hafniensis. locus 49.
 601. Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Domme I, 159–63.
 602. Aktstykker til Nordens Historie i Grevefiedens Tid. Udg. v. C. Paludan-Müller. 2. Samling, 1853 nr. 123.
 603. Rigsarkivets: „Danske Samlinger“. Signet no. 627. Smlgn. Danske Magazin I 18–20.
 604. Næstved Tingbog 1593. Rigsarkivet.

605. Randers Tingbog 1587. Rigsarkivet.
606. Rigsarkivets „Danske Samlinger“. Signet no. 627.
607. Bricka: Frederik II's Ungdomskærlighed. s. 189.
608. Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Udg. af Kr. Erslev p. 34.
609. Danske Magazin 18-20. Helsingørs Skiftebog 1573 (Rigsarkivet).
610. Præsten i Aalborg Christiærni Stephani Optegnelser. Gl. kgl. Saml. no. 2355. 4to.
611. Kirkehist. Saml. 3. Række V 800.
612. Sammesteds.
613. Vedel Simonsen: De danske Ruder II 205-6.
614. Herredags-Stævning til Hans Dyre, dat. Viborg 3. Febr. 1606. Adelsbr. Fasc. 33. Holck.
615. Danske Samlinger III 345.
616. Biskop Hans Mikkelsen Dagbog meddeelt af Pastor Høyer Møller. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie. Bd. VII, 1878 p. 172.).
617. Kirkehist. Saml. 3. Række V 801-5.
618. Rigens Domsbog 10. maj 1575. R. A.
619. Kirkehist. Saml. III 248 anm.
620. Kirkehist. Samlinger II 266.
621. D. H. Wulff: Jens Bang (Aalborg 1865). s. 6.
622. Hübertz: Aktstykker til Aarhus Historie. II 198.
623. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme IV 398.
624. Helsingørs Tingbog 11. Oktbr. 1619.
625. Hübertz: Aktst. t. Aarhus Hist. II 211.
626. I. C. Bloch: Den Fyenske Gejstligheds Hist. I 310.
627. Øst's: Archiv 1825 I 87.
628. Stanley: Hvorledes jeg fandt Livingstone (Kbhvn. 1873). s. 153.
629. J. Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Hazlitt II (1870) 191.
630. Fr. Carlsen: Rønebæsholm s. 57.
631. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172.
632. John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Hazlitt. II 192-94.
633. Ynglinge Saga kap. 40.
634. Olaf Trygvesøns Saga. 200.
635. J. Junge: Den nordsjællandske Landalmue, 2. udg. 1844, s. 330.
636. Moth's Lexikon: „Sorgseng“, kaldes en seng overklædt med sort, hvor enken ligger i efter sin mands død.
637. Bircherods håndskrevne dagbog 1499: „Fornemme koner gå endnu til sengs efter deres mands død.“
638. Barselstuen 1. Akt, 1. Scene.
639. L. H. Bing: Beskrivelse over Løse. 1802. s. 180.
640. Otto Sperlings Levned ved Birket Smith.
641. Hofberg: Nerikes gamla minnen (Örebro 1868). s. 204. S. L. Gahm Persson: Beskr. öfv. Öland (Upps. 1768). s. 181. Pontoppidans danske Atlas IV 263. L. Thura: Beskr. o. Samsø. 1758. s. 13. Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. Tang Kristensen: Dansk Almueliv IV 95. st. 281-84. Dania VIII 88 osv., osv.
642. Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. VIII 379.
643. Danske Magazin IV 118.
644. Øst's Arkiv, 1825. I. s. 87.
645. Personalhist. Tidsskr. 4. Række III 68-69.
646. Grete Bryskes Regnskab over Udgifterne. 1570. Danske Adelsbreve Fasc. XI Bryske 1500-98.

647. KB 1588-92 p. 753, 761 og 764.
 648. KB 1593-96 p. 623.
 649. KB 1640-41 p. 263.
 650. Nærværende skrift 4, s. 41-42 og 6, s. 118-125.
 651. Bendz: Efterr. om Rønninge og Rolsted (Odense 1820). s. 119. anm.
 652. Les Voyages de Mr. Deshayes baron de Courmesvin en Danemarc (Paris 1664). p. 68.
 653. Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngvar Nielsen. s. 375, 380, 384.
 654. Paus Saml. III 515.
 655. Danske Magazin 4. Række V 291.
 656. Se f. eks. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 120 og 124. Samme: Fra Heden 114.
 657. B. Whitelockes Dag-Bok 1653-54 (Upps. 1777). s. 401.
 658. John Brand: Popular antiquities of Great Britain by Hazlitt. II 197.
 659. Nyerup: Almindelig Morskabslæsning s. 282. P. Syv: Danske Ordspøge II 118. Savonarola: Synders Speigel I (Christiania 1654). s. 104. Selsom Beslutning på prædiken. 4.
 660. Nucl. latinitatis 980.
 661. Schandrup: Poetiske Skrifter (Kbhvn. 1729) k. 1 a.
 662. Molbech: Dialekt Lexikon s. 372.
 663. Efter velvillig meddelelse af hr. assistent i Nationalmuseet cand. mag. Kjær. En omkring år 1900 afdød ældre kvinde, der i lang tid havde drevet gæstgiveri i Svendborg, har til ham omtalt dette som en stående talemåde i hendes ungdom.
 664. Bricka og Gjellerup: Den danske Adel. s. 90.
 665. Samme skrift s. 269.
 666. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 361.
 667. Samme skrift s. 361-62.

SUPPLERENDE LITTERATURFORTEGNELSE
VED LILLI FRIIS

- Til ordforklaringer er anvendt: C. Molbech: Dansk Glossarium eller Ordbog over forældede danske Ord af Diplomer, Haandskrifter og trykte Bøger fra det 13de til det 16de Aarhundrede, I-II, Kbh. 1852-1866. Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700), I-V, Kbh. 1881-1918. Dansk Ordbog udg. v. Videnskabernes Selskabs Bestyrelse, I-VIII, Kbh. 1795-1905. Ordbog over det danske Sprog udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, I-XXVIII, Kbh. 1919-1956, 2. udg. Kbh. 1966-1970.
- Side 10. *Mange slægtleds tankegang.* Søren Holm: Filosofien i Oldtid og Middelalder, Kbh. 1964. Erik Lund, Mogens Pihl, Johannes Sløk: De europæiske ideers historie, Kbh. 1967. Werner Heisenberg: Fysik og humanisme, Kbh. 1959. Herbert Butterfield: Den naturvidenskabelige revolution. Den moderne naturvidenskabs oprindelse 1300-1800, Kbh. 1964. Vor Kulturarv I-III, Kbh. 1961 u. å.
- Side 17. *Tidsregning.* Nordisk Kultur XXI, Tideräkningen, Sth. 1947. Nils Lithberg: Computus med särskild hänsyn till runstaven och den borgerliga kalendern (Nordiska Museets Handlinger 29), Sth. 1953. Herluf Nielsen: Kronologi, Kbh. 1967.
- Side 18. *Uge.* J. Granlund: Veckoräkning och veckoår, i: Arv 1955, vol. II, Uppsala 1956, s. 1-37. Kustaa Vilks: Zur ältesten Geschichte der Woche, i: Folk-Liv XXI-XXII, 1957-58, Sth. 1958, s. 197-215.
- Side 19. *Religiøse begreber.* Geo Widengren: Religionens ursprung. En kort framställning av de evolutionistiska religionsteorierna och kritiken mot dessa, Sth. 1963.
- Side 139: *Sinker.* Skolebørn i nederste klasse, sinkelektion.
- Side 139. *Ribe Skole.* Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie I-II, Kbh. 1947-52.
- Side 139. *Roskilde Skole.* Ada Bruhn Hoffmeyer: Artibus ingenius. Ribe Katedralskole gennem tiderne, Roskilde 1965.
- Side 139. *Københavns Skole.* Dalberg og Plum: Metropolitanskolens Historie gennem 700 Aar, Kbh. 1916.
- Side 140. *Bibelen.* Povl Otzen: Hvorledes danskerne fik deres bibles, Kbh. 1949.
- Side 149. *Hekseprocesser.* Gustav Henningsen: Heksefølgelser, i: Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark i det sekstende og syttende århundrede, I, Kbh. 1969, s. 353-376.
- Side 154. *Stjernekundskaben.* Stephen Toulmin og June Goodfield: Verdensbilledet. Astronomiens idéhistorie, Kbh. 1964.

- Side 155. *Søfarende opdagere*. Carl V. Sølver: *Imago mundi*. Skitser fra de store opdagelsers tid, Kbh. 1951.
- Side 155. *Kort*. Ib Kejlbo: Historisk kartografi, Kbh. 1966.
- Side 160. *Tycho Brahe*. Pierre Gassendi: Tycho Brahe. Mannen och verket, Lund 1951 (samtidig skildring med kommentar af Wilhelm Norlind).
- Side 161. *Uranienborg*. M. Olsson: Uranienborg och Stjärnborg, Sth. 1951.
- Side 218. *Skikkene ved jordefærd*. Knud Secher (red): Ligbrændingens Historie i Danmark, med Fremstilling af Begravelsesformernes Udvikling fra Bronzealderen til vor Tid, Kbh. 1931. Nordisk Kultur XX, Livets Højtider, Kbh. u. år, s. 88–147. J. S. Møller: Fester og Højtider i gamle Dage, I, Holbæk 1929, s. 239–491. Louise Hagberg: När döden gäster, Sth. 1937.
- Side 225. *Stakkede harnisk*. Turnerings-harnisk.
- Side 225. *Orlogs harnisk*. Strids-harnisk (orlug = kamp, strid). Artiklen Begravningsvapen i: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bind I, Kbh. 1956, sp. 417–419.
- Side 226. *Ko*. Bjarne Stoklund: Sjælegave og offerdyr i: Skalk 1963, nr. 1, s. 11–14.
- Side 228. *Sjælebade*. Lizzie Carlsson: Bad och badstugor i äldre tid, i: Rig 30, Sth. 1947, s. 113–139.
- Side 233. *Oddertunge*. Forstenet fisketand.
- Side 234. *Datidens begreber*. Troels-Lund: Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Aarhundrede, Kbh. 1900.
- Side 235. *Helhestens*. John Pape: Studier om kyrkogrimen, i: Folkkultur VI, Lund 1946, s. 9–239. C. C. Matthiessen: Hesten i nordisk Myte og Kult, i: Dansk veterinærhistorisk Aarbog XII, Kbh. 1945, s. 9–89.
- Side 235. *Læge*. Vilhelm Møller-Christensen: Middelalderens Lægekunst i Danmark, Kbh. 1944. Gordon Norrie: Kirurger og Doctores, Kbh. 1929. Edv. Gotfredsen: Medicinens historie, Kbh. 1964.
- Side 237. *Råd*. Christiern Pedersens Lægebog, Malmø 1533, facsimile-udgave ved Poul Hauberg, Kbh. 1933. C. Klitgaard: Jomfru Anne Grubbes Lægebog, i: Sprog og Kultur IV, Aarhus 1936, s. 81–88. Poul Hauberg: En Lægemiddel-Reklame fra det 16. Aarhundrede, i: Sprog og Kultur IX, Aarhus 1941, s. 132–142 (om petroleum). I. Reichborn-Kjennerud: Vår gamle trolldomsmedisin, i: Skr. utg. av Det norske Videnskabs-Akademi i Oslo, II, Hist. Filos. Klasse 1947, nr. 1, Oslo 1947. Harald Nielsen: Lægeplanter og trolldomsurter, Kbh. 1965. Matts Bergmark: Læge-urter og urte-te, Kbh. 1965.
- Side 238. *Læger var sjældne*. Også bøddele som læge; i 1579 fik skarpetter i Kbh. kgl. tilladelse til at behandle „forrokte ledder“ o. a. Hugo Matthiessen: Bøddele og Galgefugl, Kbh. 1962, s. 95–103.
- Side 238. *Badskær*. Fr. Wulff: Det kjøbenhavnske Barberlavs Historie Kbh. 1906. Om bartskeererne s. 42 ff.
- Side 255. *Mod*. Træt, sorgfuld.
- Side 273. *Fej*. Bestemt til døden, dødsens.
- Side 273. *Sjæleringning*. Bjarne Stoklund: Sjæleringning, i: Skalk 1959, nr. 2, s. 3–6.
- Side 278. *Norge*. Louise Hagberg: När

- döden gäster, Sth. 1937, s. 152-167.
- Side 278. *Sverige*. Nils-Arvid Bringeus: Klockringningsseden i Sverige, Lund 1958 (anmeldt i Folk-Liv 1960-61, Sth. 1961, s. 85-88).
- Side 294. *Ligvagt*. Inger Christiansen: Likvakeskikken i Norge, i: *Norveg* 13, Oslo 1968, s. 32-72.
- Side 312. *Nutidens dødsavtisser*. Troels-Lund skrev dette bind omkr. 1900.
- Side 317. *Salmebøger*. Se anført litt. bind 3, s. 316.
- Side 319. *Bæreprøve*. Per-Edwin Walén: Ett svenskt bårprov, i: *Rig* 42, Sth. 1959, s. 119-121.
- Side 325. *Linned*. Også tidligere; se litt. henv. bind 2, s. 251.
- Side 325. *Godt forberedt*. Senere eksemplar ang. ligsærk, der ikke måtte ses af andre, da vedkommende så ville dø først, ifl. Hans Ellekilde: *Sjældne opskrifter*, i: *Fra Dansk Folkemindesamling VI = Danmarks Folkeminder* 44, Kbh. 1938, s. 125-126.
- Side 334. *Kiste*. Sigvard Skov: - tager kisten på bag, i: *Skalk* 1962, nr. 2, s. 11-12. Bjarne Stoklund: *Den høje ro*, i: *Skalk* 1964, nr. 3, s. 21-29.
- Side 342. *Perpetuan, kronrask eller bay*. Forskellige slags uldent stof.
- Side 345. *Det nittende århundrede*. Hakon Berg: *Den sorte kiste*, i: *Arv og Eje* 1958, *Odense* 1958, s. 5-33.
- Side 345. *Ligbrænding*. Knud Secher: *Ligbrændingens Historie i Danmark*, Kbh. 1931.
- Side 365. *Over hovedet*. Ellen Andersen: *Da man gik med skørtet på hovedet*, i: *Budstikken* 1957, Kbh. 1957, s. 93-102.
- Side 367. *Skellert*. Stof, som spiller i forskellige farver, antagelig taft eller silke.
- Side 374. *Drap de dame*. Frueklæde, antagelig uldstof.
- Side 374. *Landbefolkning*. Ellen Andersen: *Danske bønders klædedragt*, Kbh. 1960.
- Side 378. *Gilder*. C. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraer, I-II*, Kbh. 1895-1904.
- Side 378. *Grandelag*. Poul Meyer: *Danske Bylag*, Kbh. 1949.
- Side 390. *En senere tids ligvogne*. Erik Kjersgaard: *De sorte ekvipager*, i: *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1966, *Odense* 1966, s. 71-84.
- Side 390. *Nutildags*. Omkring 1900.
- Side 399. *Dræk*. Skarn, snavs.
- Side 404. *Våbenskjold*. Knud Prange: *Heraldik og Historie*, Viborg 1962.
- Side 406. *Stuv*. Stump, rest.
- Side 411. *Faner*. Lizzie Carlsson: *Handsken och fanan*. Två gamla rättssymboler, i: *Rig* 35, Sth. 1952, s. 1-16.
- Side 416. *Degen*. Kårde, Tysk Degen, beslægtet med daggert.
- Side 426. *På samme plet*. Olaf Olsen: *Hørg, Hov og Kirke*. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier i: *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1965 samt selvstændig udg. Kbh. 1966 (imod tidligere teori om kirke- og gravplads-kontinuitet fra hedensk til kristen tid på samme sted).
- Side 435. *Tryktes*. Bjørn Ochsner: *Om illustrerede trykte ligprædikener over danske*, i: *Bogvennen*, ny række, bind 3, Kbh. 1948, s. 87-133.
- Side 445. *Ko*. Se henv. fra s. 226.
- Side 448. *Ærlige*. Ærefulde, ærværdige.
- Side 450. *Moksen*. Næsten.
- Side 458. *Kirkegårde*. Vitus Gay: *Guds Agre*, i: Knud Secher (red): *Ligbrændingens Historie i Danmark*, Kbh. 1931, s. 144-200.
- Side 458. *Nedrevet kirker og klostre*.

- Vilh. Lorentzen: *Vore Byer*, Kbh. 1947, s. 114-122.
- Side 463. *Ligsten*. Chr. Axel Jensen: Om adelige Gravminder fra Senrenæssancens og Bruskarokkens Tid, i: *Fortid og Nutid*, bind 16, Kbh. 1945-46, s. 119-129. Samme: *Danske adelige gravsten fra sengotikens og renaissancens tid. Studier over værksteder og kunstnere. 1470-1600. I-III*, Kbh. 1951-1953.
- Side 476. *Tilstanden*. Også kirkegårde med monumenter, som der dog indføres forbud mod. Forordning om begravelser i Vejle købstad 1591: „Hvad den bygning belanger, som gøres på kirkegården med gravtræer (d.v.s. udskårne, liggende træmonument) over de døde, skal den aldeles aftages“. Lignende forordninger fra andre byer. Kai Uldall: *Gravtræ og Gravramme*, i: *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1931*, s. 40-62. Side 489. *Orats. Tale*.
- Side 496. *Kartover og skarpnisser*. Svære og lettere bronzekanoner.
- Side 506. *Springgås*. Legetøj af gåsens brystben. Forklaret i Ole Højrup: *Landbokvinden*, Kbh. 1966, s. 114.
- Side 507. *Klaffer*. Bagtaler.
- Side 509. *Nøglerne*. Stig Iuul: *Fællig og Hovedlod*, Kbh. 1940, s. 284 ff.
- Lizzie Carlsson: *Nyckeln som rättslig symbol*, i: *Rig 25, Sth. 1942*, s. 81-99.
- Side 512. „*Messer*“, hver på otte „*diske*“. Engelsk mess: ret, portion mad eller fælles bord. Disk: fad eller bord.
- Side 523. *Holdt fest*. E. Louis Backman: *Den religiösa dansen*, Sth. 1945, s. 193-203.
- Side 528. *Vialicum*. Rejsepenge.

REGISTRE

PERSON- OG STEDREGISTER

til bind I-VII

Registeret er delt i et person- og stedregister og et sagregister. Det omfatter alle emner, som er genstand for en beskrivelse, dog er der kun henvisning til kongerne Christian III, Frederik II og Christian IV, hvor de er afbildet. Personer med slægtsnavne er opført under dette, hvorimod personer med sen-navne er opstillet under deres fornavn. Sagregisteret prøver at følge den linie, som Troels-Lund selv har lagt i værket.

- Abildgård, Eggert v 103f
 Adeler, Cort vii 412, 417, 511
 Adolf, hertug af Gottorp ii 327, 328
 Aggersborg Kirke, brudebænk vi 60
 Ahlefeldt, Frederik iii 239
 Ahlefeldt, Hans iii 239
 Ahlmann, V. i 335
 Akershus Slot v 75
 Albert Carstensen, sølvsmed vi 131
 Albertus Pictor, kalkmaler v 289, 291;
 vi 193, 447; vii 239
 Albrecht, markgreve af Brandenburg vi
 165
 Alexander den Store vii 100, 102
 Alexandria vii 66, 100
 Alfons X, konge af Kastilien vii 154
 Amagertorv i 279
 Amenhotep IV, farao vii 59
 Anaximander, græsk tænker vii 83
 Ane Poulsdatter vii 347
 Anna, datter af Christian III, kurfyrst-
 inde af Sachsen ii 287, 291, 370, 403,
 428, 429, 455f; iii 55f, 96f, 124f, 127ff,
 138, 210, 217f; v 182, 300, 410; vii 367
 Anna af Brandenburg vi 164f
 Anne, datter af Frederik II, dronning af
 England ii 354; v 38, 277, 278f, 300ff
 Anne Sofie, datter af Frederik III, kur-
 fyrstinde af Sachsen v 301
 Anne, svensk prinsesse i 471; v 299
 Anne Bådsdatter vi 484, 515
 Anne, Claus Podebuskes iv 279f
 Anne Eriksdatter vii 488
 Anne Kristoffersen, „skottefruen“ v 465
 Anne, Ludvig Brocks v 411
 Anne Rudsdatter v 372
 Anne Skovgård Hansdatter ii 425
 Anders Christensen, borgmester i Skæl-
 skør vii 463f
 Anders Fransen vii 476, 479
 Anders Gregersen v 395
 Anders Olsen, præst iv 173
 Anders Pedersen, vægter i Helsingør
 i 321f
 Anders Pedersen Perlestikker vi 74, 79
 Anders Sørensen, billedskærer i 460
 Anders Sørensen, rådmand i Ribe ii 476;
 iii 205
 Anders Sørensen, trommeslager iii 387
 Andreas Plattenslager, tårnmand iii 368
 Angered Kirke, Västergötaland, kvinde-
 alter vi 73
 Antonius Stenhugger, Finland i 480
 Antvorskov ii 138, salpeterudvinding ii
 109, tintøj iii 173
 Arctander, Niels, præst ii 309
 Ardasher, persisk konge vii 38
 Are Jonsson, stormand på Island i 449

- Arenfeldt, Niels vi 477
 Arendt Persson i 271
 Aristarchos, græsk tænker vii 89
 Aristoteles, græsk tænker vii 86ff
 Aron vii 69
 Arrebo, Anders Christensen, biskop i Trondheim v 399ff
 Arreskov, indskrifttavle ii 154, 160
 Aseloftet, Bygdø i 213
 Assens i 276, strandporten i 277
 Asser Sørensen vi 306
 August, kurfyrst af Sachsen i 169; ii 291; iii 239f, 412
 Auning Kirke, epitafium vii 441
 Austraat ved Trondheimsfjorden ii 239, 240
- Bacon, Francis, politiker og videnskabsmand vii 161, 162
 Balle, Djursland, skattefund vi 131
 Baltzer von Stettin iii 426
 Bakkehuset i 10, 11
 Bang, Else Catharine v 151
 Bang, Jens, købmand i Ålborg i 325
 Bang, Niels, biskop vii 442
 Bang, Thomas, professor iv 159
 Banner, Anders Eriksen v 106ff
 Banner, Erik, rigsmarsk v 243ff; vii 496
 Banner, Magdalene vi 303
 Banner, Otto vii 465, 466
 Barbara Karlsdatter v 401
 Barby, Andreas, kansler vi 268ff
 Barnekov, Christian iii 413
 Barnekov, Jørgen vii 423, 472
 Bartholin, Thomas, læge iv 243
 Basilius den Store, kirkefader vii 168f
 Basse, Erik v 86f
 Basse, Hans Pedersen v 71ff
 Basse, Helvig v 346
 Basse, Margrete iv 277f
 Bassompierre, marskal af Frankrig i 170
 Bavelse ii 70, 72
 Beck, Joakim, rentemester iii 90
 Beham, Hans Sebald iii 377
 Beljud Osmundsdatter v 251f
- Benedictus Olai, læge iii 63
 Benkestok, Brynhilde v 465; vi 139
 Berg, Claus, billedskærer ii 267, 340
 Bergen i 348, apotekeren iii 203, begravelse vii 286, domkirke iii 313, 360, drukkenskab iii 228, 231, forbud mod sand på gaden iv 337, julefred iv 25, naturforhold i 309, sangere iii 376f, slottet i 350, spil iii 388f, stenbrolægning i 286, Valkendorfs tårn ii 46, voldsomhed iii 248f, ægteskabslykke vi 550
 Bergkvara, borg i Småland ii 48ff
 Bering, Vitus, historiograf iv 325
 Berner, Abel vii 309f
 Bernhard Olsen, museumsmand i 28f, 222
 Bernt Hollænder i 297
 Bernt Skrædder, Stavanger v 253
 Berritsgård ii 119, altertavle i 457, 459
 riddersal ii 213, vindeltrappe ii 103
 Bertil Snedker i 441
 Beust, Heinrich iv 114
 Beyer, Absalon Pedersen, præst i Bergen i 199; iii 248; v 32, 133; vi 550; vii 275, 286
 Bielke, Hogenskild, feltmarskal v 111, 117
 Bild, Magdalene v 370
 Bild, Niels ii 66
 Bild, Preben Evertsen vii 237
 Bille, Anders, lensmand ii 355; v 33, 34, 78f, 246
 Bille, Anne iii 284f; v 78f; vi 129f, 353
 Bille, Birgitte v 435
 Bille, Ermegård v 435
 Bille, Eske, rigshofmester ii 190f; iii 312f; v 44ff, 77ff, 135ff, 309ff, 332, 448; vii 223, 228
 Bille, Henrik v 44ff
 Bille, Jørgen v 135f
 Bille, Klara v 243ff
 Bille, Margrethe vi 416
 Bille, Markvard v 165
 Bille, Mogens v 77f, 259; vi 241; vii 223, 231, 328f

- Bille, Oluf v 404
 Bille, Ove, biskop i Århus v 160f, 316f, 332, 333; vii 233
 Bille, Peder iv 360; v 44f, 404; vi 129f
 Bille, Sten iii 401
 Bille, Sofie ii 151, 155
 Bille, Torben, ærkebiskop vi 411f, 413
 Binck, Jakob, portrætmaler ii 75
 Binderup Kirke iii 324
 Bing, Anders, lensmand vii 240f, 247, 255, 263
 Bircherod, Christian Broderus v 150f
 Bircherod, Jens, biskop iv 89, 243, 304f, 312, 393; v 30ff, 143, 150f, 466; vi 41, 329, 356, 429; vii 285, 299, 385, 408, 453
 Birket Kirke, stol i 451
 Birthe Munksdatter vi 315
 Bjelke, Anders ii 477
 Bjelke, Henrik iii 230
 Bjelke, Jens v 322
 Björkvik, herregård i 270
 Bjørn Andersen, lensmand iv 410ff
 Bjørn, Erik v 249
 Bjørn, Jakob vii 504
 Bjørn, Trud iv 327
 Blekinge iii 313
 Blicher, Niels, præst vii 300
 Blix, Petter i 272
 Blåtårn ii 141, fangekælder ii 113
 Bodil Hansdatter vii 476, 479
 Boeslunde Kirke, altertavle iv 272
 Bogense, indskrift på hus i 371
 Bogense Kirke, strid i kvindestolene vi 61
 Bora, Katharina von vi 376, 384
 Borreby ii 61, 62, brevkammer ii 202, 204f
 Bornholm iv 238
 Borris Kirke, Vestjylland, ligbåre vii 389
 Bovbjerg i 66
 Boy, Willem, nederlandsk billedhugger ii 279
 Brade, Anne ii 410
 Brahe, Anne v 35; vii 324f
 Brahe, Birgitte ii 439; vii 238, 251, 263
 Brahe, Axel, lensmand v 76; vi 159f; vii 462
 Brahe, Henrik v 272, 274
 Brahe, Jens iii 241
 Brahe, Jørgen iii 229
 Brahe, Karen ii 411; iii 223
 Brahe, Knud ii 84, 86, 153; iii 372
 Brahe, Lave, rigsråd vi 309, 311; vii 496ff
 Brahe, Margrethe ii 362, 363; v 166, 274
 Brahe, Otto v 109f, 115; vii 243
 Brahe, Sofie (1578–1642) v 52, vi 129
 Brahe, Sofie (1588–1659) ii 321
 Brahe, Sofie, søster til Tycho Brahe ii 86; v 10ff, 274
 Brahe, Sten ii 196; v 179
 Brahe, Tycho i 87, 88, 89, 93, 453; ii 84, 86, 150, 161, 162, 170; iii 438ff; iv 286ff, 431, 433, 457; v 100f; vi 476f; vii 157, 160, 161f, 164, 165f, 170ff, 183ff, 197, 198
 Brahe, Tyge v 184; vii 494, 507
 Brandes, Georg i 13, 14, 18
 Brandt, Simon, kammertjener iv 331
 Branner, Karen ii 73
 Braun, Georg, præst i 124, 136
 Bredal, Niels, rektor ii 435, 460f
 Bregentved iii 85
 Bregninge Kirke, narrehoved iv 127
 Breide, Margrethe v 35; vi 415
 Breitenburg ii 11, 56, 57, brønd ii 164
 Brenner, Jørgen, sejrsmager i 489
 Brenner, Steffen, sejrsmager i 487, 491
 Brenderup Kirke, Fyn, ligsten vi 502
 Bricka, C. F., arkivar i 19f
 Brienne, Louis de ii 391
 Brochmand, Jesper, biskop iv 181
 Brockenhuis, Birgitte iii 73
 Brockenhuis, Eiler v 365f; vi 353, 354
 Brockenhuis, Elsebeth v 295f
 Brockenhuis, Frans, lensmand iii 122; iv 448; vii 460f
 Brockenhuis, Jakob, admiral ii 76
 Brockenhuis, Knud vii 263f

- Brockenhuus, Laurids v 163
 Brockenhuus, Rigborg v 163
 Brockenhuus, Susanne v 165
 Brok, Anne vii 496
 Brok, Birgitte ii 411
 Brok, Eske, rigsråd iii 52, 131f, 228f, 230, 246; vi 158, 159; vii 522
 Brok, Yde vii 495f
 Brorson, Hans Adolph, biskop v 256
 Brottvertloftet, Valle i Setesdal v 25
 Bruno, Giordano, italiensk filosof vii 199
 Bruun, Niels vi 480f
 Bryske, Antonius, kansler ii 276
 Bryske, Carl vi 291
 Bryske, Grethe vi 352
 Bryske, Sidsel vii 230f, 233
 Bræmer, T., præst vi 51
 Buch, Anker, præst v 176
 Buddha vii 43ff
 Bulbjerg i 67
 Bullernæsius, Peter, præst v 265
 Burckhardt, Jacob, historiker i 22f
 Bussert, Morten, billedhugger ii 75, 343
 Butzer vi 395ff
 Bülow, Joachim, lensmand på Kronborg v 76f
 Bølle, Birgitte ii 410, 432; iv 277f, 362; v 76, 86ff, 97, 365f, 374
 Bølle, Christoffer v 99
 Bølle, Karen v 133f
 Bølle, Kirsten iv 363; v 393
 Bølle, Susanne ii 76
 Børup, Morten, skolemand iv 145, 211; vi 557
 Calvin, reformator vii 142f
 Carl, søn af Christian V iii 432
 Carstens, Henrik vii 230
 Cavallius, Hyltén, kulturhistoriker i 24f; iii 191, 192
 Cecilia, svensk prinsesse iii 81
 Christen, præst i Kværndrup iv 364
 Christense Holgersdatter v 108f
 Christian I i 473; ii 401; iii 128, 187f
 Christian II ii 82, 273, 283, 343, 344, 402, 403; iii 182, 195, 212, 216, 439; iv 286; v 413ff; vii 422
 Christian III ii 374, 404; vii 236
 Christian IV ii 292, 293, 408; iii 436; iv 115; vii 185, 324
 Christian V iv 452f; vii 351
 Christian, udvalgt prins, søn af Christian IV vi 91, 92, 133, 140, 147, 155, 165, 350
 Christian Hansen, skolemester iv 153
 Christian Vilhelm, prins vii 420
 Christiern Pedersen, gejstlig iii 113, 340; iv 102, 398; v 197f; vi 411, 415, 558
 Christine, dronning af Danmark i 395; ii 266; v 153ff, 410, 412f, 451
 Christine, datter af Christian II ii 367
 Christine, enkehertuginde af Holsten iii 225
 Christoffer af Bayern v 410
 Christoffer Lauritsen iii 250
 Christoffer Trondssøn ii 370
 Claus Mortensen Tøndebinder, reformator iii 348
 Clausson, P., rådmand iv 209
 Clemens VII, pave ii 443
 Cleyn, Frants, maler iv 311
 Compenius, Esaias, orgelbygger iii 375
 Corfitz Tønnesen v 90
 Cranach, Lucas, maler iii 346; vi 372, 376
 Cyrus, persisk konge vii 38, 43
 Dagmar, dronning vi 83ff
 Dahlberg, Erik, ingeniørofficer ii 50, 238; iv 210
 Dalarne iii 42
 Daler Kirke, interiør iii 311
 Dalsgaard, Christian, maler iv 388
 Dam, Claus v. iii 131
 Dancay, Charles, fransk gesandt ii 161, 162; iii 88; v 276
 Danderyd Kirke, Uppland, træskæring vi 453
 Daniel Isaksson v 265

- Dankvard Markvardssøn iii 360
 Danzig i 199
 Darwin, Charles, naturforsker i 27
 Dass, Petter, præst vi i 19, 170, 342
 Daugård Kirke ved Vejle, kalkmaleri vi 143
 Dellen, Willumke von iii 142
 Delling, Jacob i 141
 Dietz, Ludvig, bogtrykker iii 340
 Dio Cassius, græsk historieskriver vii 32, 65
 Dirck Cornelesen iv 121
 Dolnstein, Paul, ingeniørsoldat ii 280
 Doordt, Jacob van, maler v 278
 Dorothea (enke)drønning, gift med Christian III i 404, 463f; ii 427; iii 78, 108, 154, 194f, 217f; v 426, 428
 Dorothea, drønning, gift med Christoffer af Bayern ii 401
 Dorothea, datter af Christian II ii 462
 Dorothea, datter af Christian III i 168
 Dorothea, datter af Frederik I ii 418
 Dorothea, grevinde af Mansfeld ii 442
 Dorothea Henriksdatter v 440f
 Dorthe Christensdatter vii 442
 Dowland, John, komponist iii 375
 Dragsholm ii 211
 Drefeld, Kirstine iv 278f
 Dresselberg, Anders, landsdommer ii 206
 Dronningborg iii 142
 Dumme, Jakob, landsknægt v 102
 Dylta Svovlbrug i Nerike i 310
 Dyre, Hans vii 506f
 Düren, Adam van, billedhugger og bygmester ii 49, 189; vi 438
 Dürer, Albrecht, maler vi 397
 Dyveke v 413
 Dädersjö Kirke, loftsmaleri iv 60
 Då, Herluf v 103
 Då, Jesper v 43, 44, 247ff
 Då, Klaus ii 120; iii 131; vii 260
 Då, Margrethe v 103
 Då, Oluf vi 26
- Eckendorff, Bartel vii 415
- Eckernförde i 319
 Eegberg, H.H., maler i 139, 141
 Egeskov ii 19
 Eidsborg Stavkirke, maleri iv 57
 Eigil Ragnarson iii 12
 Eleonota, kejserinde vi 94
 Eline Mørks, heks iv 231
 Elisabeth, drønning af Danmark ii 342, 343, 345; v 410, 413ff, 451; vi 84
 Elisabeth, drønning af England i 421; ii 317f; iv 186, 253
 Elisabeth, datter af Frederik II, hertuginde af Braunschweig-Wolfenbüttel ii 354; iii 201; v 278f, 300
 Elisabeth, datter af Frederik I, hertuginde af Mecklenburg iii 100; v 300, 447; vii 367, 464f
 Elisabeth, svensk prinsesse, hertuginde af Mecklenburg v 299
 Elisabeth, hertuginde af Sønderborg i 133; ii 357
 Elisabeth, datter af kong Hans, kurfyrstinde af Brandenburg v 411, 451
 Elisabeth Petersdatter, Henrik Brockenhuus' v 35
 Elmelunde Kirke, kalkmaleri v 291, 292
 Elmeludemesteren iii 343
 Else Kristoffersdatter i 413
 Else, Otto Rosenkrantz' v 410f
 Engelsholm ii 84, 86, 153
 Engelstrup, Ods Herred, solbillede vii 21
 Epikur, græsk tænker vii 92f
 Erasmus af Rotterdam ii 449ff
 Erfurt, kloak i slotssalen ii 209
 Erik af Pommern i 317; ii 35
 Erik XIV af Sverige i 421, 480; ii 124, 304, 307, 319; iii 33, 71, 80f, 101, 134, 140, 162, 177, 211, 216, 372, 393, 430; iv 285, 286f; v 117f, 235; vi 273
 Erik Hansen, adelsmand v 465; vi 139
 Erik Ottesen v 155
 Erslev, Kristian, historiker i 30f, 39
 Esbern Snare, stormand ii 34
 Eskær, majfest iv 204
 Esrom Klosterkirke, altertavle iii 314

- Estruplund Kirke, kalkmaleri II 303, 306
 Euripides, græsk tænker VI 538
 Everdrup, kalentegilde III 34
 Exner, Julius, maler I 29; VI 175
 Ezekiel, profet IV 293
- Fabricius, Knud, historiker I 38, 40
 Faleiro, Rodrigo, astronom VII 181
 Falk Falksen, IV 296
 Falster, Johanne VI 508, 517f
 Falsterbo I 86
 Fane ved Bergen I 240
 Farstrup Kirke, nadverfremstilling III 224
 Fastenau, Mattias III 61
 Fasti, Mette V 104
 Femø Kirke, kalkmaleri VII 292
 Filip II, konge af Spanien II 391
 Filip, landgreve af Hessen VI 392ff, 527
 Filo, jødisk tænker VII 122f
 Finner I 137ff
 Fjord, Jesper, skolelærer IV 453
 Floris, Cornelis van, billedhugger VII 469
 Frans I, konge af Frankrig II 403f
 Frans Wormordsen, reformator V 194f, 199, 214; VI 44f, 411
 Frederik I II 82, 273, 317
 Frederik II I 62; II 473; III 436; V 14
 Frederik III III 240, 427; V 343
 Frederik III, kejser VI 94; VII 172
 Frederik Nielsen, præst VII 247
 Frederiksborg I 17; II 52, badstuen I 499, dyrehave III 434f, ringridningsporten IV 117, vandkunst II 174, 175
 Friis, Berthe VI 353
 Friis, Christian, kansler II 61, 204f; III 385; VII 243, 258ff, 360, 364
 Friis, Jesper VII 243
 Friis, Johan, kansler II 43, 61, 62, 75, 101, 158; III 352; IV 425f; VI 165f; VII 240, 241, 252, 255ff, 264, 288, 305, 339, 423, 466
 Friis, Jørgen, biskop i Viborg II 21, 33
 Friis, Jørgen, rigsråd V 87ff, 175; VII 522
 Friis, Karen VI 509f
 Friis, Kirsten I 419
- Friis, Lisbeth II 119; III 223
 Friis, Niels II 71, 72; VI 418
 Frisere I 136, 137
 Fugger, handelshus III 222
 Fuiren, Didrik, guldsmed V 424, 452
 Fyrisdal i Telemarken III 432f
 Fårevejle, Langeland II 42
- Gagino, Antonius I 150
 Galde, Lisbeth III 385
 Galilei, Galileo, fysiker VII 195
 Gamborgfjord ved Middelfart I 103
 Gardie, Jakob Gabriel de la, svensk general II 27
 Gardie, Magnus de la, svensk statsmand VI 341
 Gardie, Pontus de la, svensk friherre I 421; III 179
 Garp, Halstein I 140
 Gaunø Slotskapel, brudebænk VI 57
 Gedser I 192f
 Gedsergård I 192
 Gentzkow, borgmester i Stralsund III 66f, 371; V 417
 Gerner, Henrik, præst V 295
 Gertrud Laurits' VII 494
 Gettorp, Jens Madsen, præst IV 211
 Giesemand, Gunner IV 43
 Ginderup, Thy III 11
 Gisselfeld II 84ff, 152f; VI 308, altertavle VI 307, vægtergang II 95
 Gjeble Pedersen, biskop i Bergen II 226
 Gjellerup I 249
 Gjesingholm II 246
 Gjorslev II 58, 59, 181
 Gjording kirkegård, samlingssted for hekse IV 232f
 Glad, Rasmus, professor IV 412, 415
 Glambeek, Klaus VII 254f
 Glimmingehus II 46f, 49, 157, 158f, kalkstensplade II 262, pragtgemak II 189, varmesystem II 109, 110, vinduesniche II 180
 Glob, Niels, biskop i Viborg II 21
 Glücksborg II 56

- Godske, Peder, befalingsmand på Københavns Slot iv 98
- Golfstrømmen i 87
- Gorm den Gamle, konge vii 364
- Gotland, polsk dans vi 202
- Gottorp i 274
- Grabow, Jørgen, hotelvært i 193f
- Gregers Holgersen v 109
- Gregor IX, pave iv 352
- Grimstrup, malet panelstykke vi 121
- Gripsholm ii 18, hertug Karls kammer ii 193, vævet tapet iii 376
- Grubbe, Anne v 370
- Grubbe, Christian vii 247
- Grubbe, Ejler, kansler ii 60, 62, 330; v 16
- Grubbe, Else v 77
- Grubbe, Hildeborg v 166
- Grubbe, Sivert iii 138, 203, 286; iv 430, 432; v 76f, 166, 167; vi 355, 356, 425; vii 289
- Grund, Johan Friedrich, billedhugger vi 69
- Grund Kirke, Island, stormandsstol i 449
- Grundet, Jens, magister iv 259
- Grønvold, cand. theol. v 256
- Gudfred, konge iii 17
- Gumperlin, Thomas, maler ii 465
- Gunderslev Kirke, epitafium iv 296, 362
- Gustav Adolf, konge af Sverige iii 223ff
- Gustav Vasa, konge af Sverige i 269, 271; ii 278, 286; iii 63, 123; iv 205; v 13, 117, 278; vi 165f, 424; vii 265ff
- Gyldenløve, Christian, søn af Christian V, feltmarskallejtnant vii 363, 430
- Gyldenløve, Christian Ulrik, søn af Christian IV iii 230
- Gyldenstjerne, Anne ii 244, 410; v 33, 79
- Gyldenstjerne, Axel ii 206; v 90ff; vi 355
- Gyldenstjerne, Cecilie v 282
- Gyldenstjerne, Dorthe ii 416f; v 72ff, 321, 329; vi 418
- Gyldenstjerne, Else ii 416f, v 72ff
- Gyldenstjerne, Ermegård iv 327; vi 503, 509
- Gyldenstjerne, Gabriel i 419
- Gyldenstjerne, Henrik, lensmand vii 436
- Gyldenstjerne, Hildebrand v 137f
- Gyldenstjerne, Karen ii 78, 152; v 90ff, 93ff, 299
- Gyldenstjerne, Knud, biskop v 91
- Gyldenstjerne, Margrethe v 10, 243ff
- Gyldenstjerne, Mogens, rigsråd iii 195, 287; v 66, 72ff, 93ff, 137f, 282, 329; vi 503f; vii 303, 305
- Gyldenstjerne, Niels ii 330
- Gyldenstjerne, Preben iii 276; vi 159
- Gyldenstjerne, Sibylle v 35
- Gyldenstjerne, Sofie vi 503, 508ff, 516ff
- Gyldenstjerne, Vibeke ii 72
- Güstrow Domkirke, epitafium vii 464f
- Gørvel Faddersdatter vi 309, 311; vii 495f
- Gøye, Absalon iv 359
- Gøye, Anne vi 35, 501, 511f
- Gøye, Birgitte ii 52, 82, 358, 359, 430; iii 60, 71, 240, 409; v 43, 44, 80, 247ff, 329, 385, 391; vii 469, 470
- Gøye, Christoffer ii 329; iv 296, 361, 362; v 80ff, 97ff, 136, 346f; vii 413, 423
- Gøye, Eskil ii 82; iii 101; v 95
- Gøye, Falk v 274
- Gøye, Helvig v 93f
- Gøye, Ide ii 347, 348
- Gøye, Lene vi 516, 520
- Gøye, Mette v 365; vii 462
- Gøye, Mogens, rigshofmester ii 82, 87; v 97f; vi 84, 435f
- Gøye, Mogens, søn af Christoffer Gøye iv 296
- Gøye, Otto iii 204; vii 507f
- Gøye, Pernille vii 240
- Gåsen, Gertrud v 254f
- Habrecht, Josias i 59
- Hackås Kirke, vægmaleri iii 151
- Haderslev, domkirke vii 475, provstegården ii 55, 56
- Haderslevhus ii 232
- Hagedstedgård ii 61
- Hahn, Vincents Joakim, overjægermester vii 330

- Hak, Niels v 35
Hald II 33
Halland III 87
Hamburg, begravelseskik VII 419
Hammer, kirsebærdrank III 124
Hammer, professor VI 414
Hamsfort, Cornelius III 124, 229, 239; v 326f; VI 154
Hans, konge I 150, 343, 473, 498; II 265, 266; v 153f, 411, 413; VII 422
Hans, søn af Frederik II IV 287, 288; VII 183f
Hans den Yngre, hertug I 132; II 56, 336, 337
Hans den Ældre, hertug I 404; II 232; VII 367, 401, 475
Hans Albert, hertug af Mecklenburg IV 107; VI 164
Hans Bartolomæussen Tolder, Christian II's foged I 343
Hans Bentsen, fisker III 349
Hans Bægermager III 199
Hans Carlsen VI 119
Hans Hollænder, guldsmed v 179
Hans København VI 549
Hans Lassen Martensen, professor, biskop I 12
Hans Lauritsen, præst VII 255, 352f
Hans Maler, Randers II 385, 386
Hans Maler, stenhugger VI 316
Hans Maler, Strängnäs II 193
Hans Mikkelsen, biskop i Odense III 108; v 42, 255; VI 75, 163, 206
Hans Nielsen, præst II 436
Hans Olsen, befalingsmand I 142
Hans Rostocker IV 469f
Hans Tausen, reformator II 467; IV 295, 339f, 356, 404; v 368, 387; VI 149
Hans Thomesen III 348; IV 55
Hans Thomsen Stege, præst v 143
Hans Tømrer VII 319
Hansborg II 232
Hansestæderne III 132
Harald Hårderåde I 274
Harbou, Christen III 235
Hardenberg II 79, 82
Hardenberg, Anne II 410; v 391, 392; VI 302, 305f; VII 506
Hardenberg, Edel II 464, 465
Hardenberg, Eiler, rigshofmester II 406, 407
Hardenberg, Erik VII 243
Hardenberg, Helvig II 160; v 236
Hardenberg, Kirsten v 76; VI 158
Hardenberg, Mette III 275, 276; VI 158; VII 243
Harder Jensen II 479
Hauch, Carsten, digter VII 374
Haus' Kirke, Nordhordeland IV 249f
Hedeby I 274
Hedegård i Vemb IV 331, 332
Hedvig Eleonora, dronning af Sverige VI 89
Hegelund, Peder, biskop i Ribe IV 135, 140, 154; VI 332f, 432
Heimbach, Wolfgang, maler VI 361
Heje, Jep, kannik III 131
Heklafjeld, djævelens borg IV 230f
Helena, helgeninde IV 241
Helene grav IV 240f
Helene kilde IV 240f, 244, 247
Hellerup Kirke, Fyn, helgenbillede af Skt. Nikolaj v 56
Hellig-trefoldighedskilde, Skåne IV 242
Helligtrekonger II 303; III 184ff; IV 57
Helsingør I 275, bevæbnede II 477, brød III 40, djævelskab III 281, 282ff, drab III 250, fastelavnslystighed IV 128, fiskere III 303, forordning vedrørende bryllupsmåltidet VI 104, glas III 201, halsjern III 46, Helle Olsens bryllup VI 288f, hunde i gaderne I 294f, huset Stengade nr. 20 I 340, håndvask III 213, julegaver til øvrigheds personer IV 36, karmeliterklostret, kalkmaleri III 23; VII 147, 221, kistelæg VII 347, lommetyv III 311f, magistratssamvittighed I 288, Olde Tolbod III 61, renovation I 297, retssag om øgenavn IV 469f, rådhus v 337, 338, rådhuskælder III 147, Skt. Marie Kirke,

- altertavle v 414, Skt. Olai Kirke, fund fra begravelse iv 299, skarn i gaderne i 289, straf mod løsagtighed vi 457, svin i gaderne i 292f, tingbøger i 290; iii 120, 132, 226, 231, 234; iv 467f; vi 282, 460ff, vandledning 305
- Helt, Wilhelm, digter iv 382
- Helvaderus, Niels, præst v 266
- Hemmet, Iver Gregersen, præst ii 432
- Henrik III, konge af England iv 303
- Henrik II, konge af Frankrig vii 181
- Henrik IV, konge af Frankrig i 430; ii 389f, 445, 451; iv 298
- Henrik Julius, hertug af Braunschweig ii 478; iv 183
- Henrik Mogensen, borgmester i Helsingør i 305; vi 104
- Henrik Rytter vii 509
- Heraklit, græsk tænker vii 88
- Herfølge Kirke, strid om sjælegave vii 449f
- Herlufsholm iii 26, 27
- Herlufsholms Kirke, harnisker vii 327, gravmæle vii 469, 470
- Herman, professor i hebraisk vi 290
- Herman Stenhugger ii 173
- Herodes, jødisk konge iii 74
- Herodot, græsk historieskriver iv 261; vii 56f, 65
- Herold, Hans iii 194
- Hersleb, Peder, biskop ii 295, 296
- Hervegh, Johan, handelsmand vi 73
- Hesselager Kirke vii 240, 466
- Hesselagergård ii 42, 43, 75, hjortesal ii 190, 227, vægtergang ii 91
- Hildebrandt, Hans i 26
- Hillerødsholm ii 52
- Hilwaerts, Bernt, maler vii 324
- Hipparchos, græsk astronom vii 50, 89, 101
- Hjerm Kirke, ligsten iv 395
- Hjørring Kirke, kalkmaleri iii 241, 242
- Hobe, Frederik, høvedsmand iii 181
- Hofmann, borgmester i Randers iii 124
- Hogenberg, Franz, kobberstikker i 124, 136
- Holberg, Ludvig i 347; ii 436; iv 85, 298, 306, 312, 380, 382, 383; vi 97, 135; vii 299f, 362
- Holck, Ditlev, lensmand iii 426; v 171
- Holckenhavn ii 64f, 67, 69
- Hollufgård ii 79, 80, 81
- Hollændere på Amager i 145ff
- Hollænderne iii 132
- Holm, Edvard, historiker i 20
- Holmegård ii 120, 121
- Holmens Kirke, altertavle iii 153
- Holmger Knutsson, svensk stormand ii 255
- Holmgård Axelsdatter ii 159
- Holmstrup Kirke iii 313
- Holst, Peder vi 315
- Horn, Klas Kristersson, svensk admiral ii 285
- Horsens, Vor Frelser Kirke, altertavle i 454f, 458
- Hove Kirke, Norge, Mariafigur v 453, 456
- Hude, Kr., fotograf i 331
- Huitfeldt, Arild, kansler iii 261; iv 98; v 412; vii 422
- Huitfeldt, Jakob ii 119
- Huitfeldt, Klaus vi 476
- Huitfeldt, Margrete vii 352f
- Humblebæk iv 248
- Hundbo, Oluf iii 303
- Hundseby, Lolland, præstens usædelighed vi 481f
- Husby Sjutolfts Kirke, kalkmaleri ii 327
- Husum i 128
- Hvid, Mads, magister vi 315
- Hvis, Niels, biskop iii 362
- Häckeberga ii 375
- Härkeberga Kirke, Uppland, kalkmaleri v 290; vi 193, 446; vii 239
- Hälsingborg, Kärnan ii 42f, 45, 47, Mariakirken, epitafium vii 415, Mariakirken, maleri iii 35, slot ii 33ff
- Hässja, tapet iii 139

- Høffding, Harald, filosof i 13, 17
 Høg, Jakob v 80ff, 391
 Høg, Just ii 385
 Høg, Margrethe v 80ff
 Høg, Stig ii 385, 387
 Høgholt ii 72, 73
 Højby Kirke, kalkmaleri vii 336, 338
 Højerup Kirke i 82
 Højris, hemmeligt rum ii 110
 Højrupgård, Fyn, guldsmykke iv 367
 Hørning Kirke, døbefont iv 348, 350
 Hörningsholm v 121
- Ibstrup ii 59, 62
 Ida, Falk Gøyes v 97f, 373
 Inga, moder til kong Håkon Håkonsson i 347f
 Ingeborg Bogesdatter, heks iv 185, 233
 Ingeborg Hartvigsdatter v 373f
 Ingeborg Jakobsdatter v 390
 Ingeborg Svendsdatter ii 365
 Ingemann, B.S. i 23
 Ingild, konge iii 12
 Innocens III, pave iv 353
 Isaacs, Peter, maler ii 408
 Isabella af Navarra v 266
 Itzehoe, Laurentiuskirken, gravhvelving vii 477
 Iver Bertelsen, magister iv 406ff, 428, 434; v 251; vi 396
- Jacobæus, Holger iv 122, 124
 Jakob IV, konge af Skotland i 150
 Jakob VI, konge af Skotland (Jakob I af England) iii 289; iv 128; v 277, 278
 Jakob, greve af Halland ii 16
 Jakob Albertsen v 66
 Jakob Davidsen, borgmester i Skælskør vii 464
 Jakob Jørgensen, præst på Langeland iv 448
 Jakob Krogmager vi 288f
 Jakob Madsen, biskop i Odense vi 429, 476; vii 426
 Jakob Mathisen, biskop i Århus vii 453
- Jakob Matzen iii 360
 Jakob Mikkelsen, borgmester vi 24f
 Jakob Nielsen, præst iii 362, 372
 Jakob Olsson v 251f
 Jakob Rød, bronzestøber i Svendborg i 382
 Jens P.Jacobsen i 18
 Jens Jakobsen, præst i Torslunde iii 346; iv 343f
 Jens Jørgensen, kannik i Roskilde vii 230, 232
 Jens Nielsen, præst i Hundseby vi 481f, 490, 508, 515
 Jens Nielsson, biskop i Oslo i 181; iv 43; vii 429f, 521
 Jens Pedersen, skomagermester i Odense i 360, 361
 Jeppe, dværg iii 438f
 Jeroboam, jødisk konge vii 69
 Jesper Degn, Søllinge v 133f
 Jesus af Nazareth vii 110ff
 Johan III, konge af Sverige i 346, 351, 494; ii 31, 40f, 124, 125, 126, 319, 335, 336, 382, 384, 442; iii 56, 63f, 72, 95, 127, 134, 138, 143, 162, 210, 433; vii 346
 Johan Adolf, hertug af Gottorp vi 132
 Johan Andersen vii 440
 Johan Frederik den Højmodige, kurfyrste af Sachsen i 398; iii 346; vi 398f, 400
 Johan Magnus, ærkebiskop iv 205
 Johanne Ejlersdatter ii 436
 Johanne Jenses, heks iv 231f
 Johanne, Mads Hjulmands iv 282
 Johanne Mogensdatter iii 297
 Johanne Pedersdatter Sørensen v 256
 Johannes den Døber iv 224ff; vii 114
 Johannes V.Jensen i 39
 Jon Birgersøn, ærkebiskop i Norge iv 352
 Josefus, jødisk historieskriver vii 104, 121
 Jost Guldsmed ii 424
 Josva, jødisk dommer vii 69
 Juel, Absalon iii 393

- Juel, Aksel II 159, 160; III 223
 Juel, Dorthe VII 262
 Juel, Kristen VII 507
 Juel, Mette V 103f
 Juel, Mogens VII 506
 Junctius, stjernetyder VII 182
 Junius, Petrus, skotsk gesandt IV 430
 Junker Strange VI 83ff
 Juul, Anne IV 367; V 89
 Jyderup, præstens usædelighed VI 48of
 Jægersborg II 59
 Jørgen Fyrbøder VII 482
 Jørgen Hanssøn, lensmand på Bergenhus I 396
 Jørgen Lauritsen, præst IV 199
 Jørgen Olufsen, rådmand I 366
 Jørgen Simonsen, præst IV 280
 Jösse Eriksson, Dalarfoged II 260, 261
- Kalmar II 40; III 113
 Kalmar Slot II 31, brønd II 167, kælder III 89, pragtgemak I 481
 Kalundborg Slot II 33ff
 Karen Andersdatter IV 452; VI 321
 Karen, Jakob Krogmagers VI 288f
 Karen Madsdatter V 402f
 Karin Månsdatter, dronning af Sverige III 137; IV 286f; V 235; VI 273
 Karine Lykkesdatter II 347
 Karl V, kejser II 35; VI 406; VII 440
 Karl IX, konge af Sverige II 226; V 122f, 127
 Karl X Gustav, konge af Sverige VI 89
 Karl XII, konge af Sverige IV 302, 304
 Karl Bonde I 427f
 Kastbjerg Kirke, epitafium V 84
 Katarina af Sachsen-Lauenburg, dronning af Sverige II 350, 353; VII 266
 Katarina Stenbock, dronning af Sverige II 315, 350, 351, 424; V 13, 117f
 Katerina Jagellonica, dronning af Sverige II 334
 Katholm II 79
 Keldby Kirke, kalkmalerier III 343; IV 308
- Kelly, Edvard, engelsk filosof VI 140
 Kemp, William, engelsk klovn IV 183
 Kepler, Johannes, astronom VII 160f, 180, 198
 Kiechel, Samuel I 161
 Kierkegaard, Søren, filosof I 12, 14, 16
 Kilde, Østerdal, sommerstue I 219
 Kina VII 47ff
 Kingo, Thomas, præst, biskop IV 256, 295
 Kinnarumma Kirke, loftsmaleri VI 499
 Kippinge Kirke, maleri III 356
 Kirsten, Erik Lykkes VII 303
 Kirsten Hansdatter I 439
 Kirsten Kåsdatter V 364
 Kirsten Lykkesdatter VII 501
 Kirsten Madsdatter VI 321
 Kirsten, Morten Madsens V 398f
 Kirsten Pils kilde IV 242
 Kirsten Sørensdatter IV 416
 Kirstine, Jep Brænders III 282ff
 Klaus Byfoged VI 288f
 Klaus Markvordsen VII 509
 Klaus Tøndebinder, reformator VI 434f
 Knieper, Hans, maler I 97, 99, 471ff, 476, 477; II 127, 218, 273, 317, 472; III 61, 117, 405, 436
 Knob, Anne VII 263
 Knop, Bernt, lybsk foged VI 119
 Knud Lavard, hertug I 274; IV 94f
 Knud Knudsen VII 453
 Kolding, Borchs Gård I 330, 332, ølforbrug III 113
 Koldinghus, bryllup V 360, drikkekar III 201f
 Kolding, Jonas I 161
 Kolding, Niels, hofpræst IV 415
 Kongensmølle, jordfund III 235
 Kongsted Kirke, ligsten II 327, 330
 Konrad Aslaksen, professor IV 451
 Konstantinopel I 52
 Kopernikus, Nikolaus, astronom I 52, 59, 60; VII 193ff
 Korsør I 190
 Krabbe, Anne III 154

- Krabbe, Elsebeth v 164f, 193, 464; vii 252
- Krabbe, Erik ii 398, 400; v 309ff
- Krabbe, Gregers vi 205
- Krabbe, Jakob iii 441
- Krabbe, Karen iii 384
- Krabbe, Margrethe v 171
- Krabbe, Tyge vii 507
- Krag, Anne vi 356
- Krag, Niels, historiker iv 173
- Kragerup iii 385
- Krause, Hildeborg v 97f
- Krause, Karen v 44
- Krenkerup ii 79, 82
- Kristen Riber ii 477; vi 549
- Kristoffer Trondssøn v 182
- Krogen ii 39, 40
- Krogos, Anne v 296, 298
- Krogos, Magdalene i 420; iii 199; v 184, 296, 299
- Krogos, Oluf Mouritsen, rigsråd ii 381; v 391f; vi 302, 305f; vii 424
- Krogos, Pernille v 33, 34
- Kronborg i 275; ii 39, 40, 125f, 127, 147, fægteskole iii 426, indvielse iii 396, sal fra Erik af Pommerns tid ii 179, slotskirke, marskalkstolen iii 317, skueretter iii 211, stole i 457, underlige lyde ii 112, vandkunst ii 169ff, vægtergang ii 93
- Kruckov, Christence, heks iii 284; iv 232
- Krummedige, Henrik iv 190
- Krummedige, Sofie iii 240f, 312f; iv 279; v 309ff; vi 241
- Krumpen, Otto, rigsmarsk ii 289; iv 106f; v 363; vi 164f
- Kruse, Hans, præst vii 435
- Kumla Kirke, Västmanland, kalkmaleri vii 358
- Kungfutse, kinesisk tænker vii 50ff
- Kværndrup Kirke, ligsten v 163
- Kæmpe, Niels, præst vi 428, 463
- København, Amagertorv iii 429, bagerlav iii 205, begravelse vii 284f, belysning i 316, Caritas-brønden i 307, „Danske Kompagni“ iv 202f, 212, 215, 217; v 330; vi 151f, 161, 204, dårlig brolægning i 288, Gammeltorv i 9, Gåsegade iii 117, halsjern iii 46, herredagen i 586 iii 430, naturforhold i 308f, prospekt iii 367, renovationsarbejde i Studiegården i 298, slagterboder iii 45, slot ii 141, slot, ridebanen iii 401, slot, skuespil iv 152, stadsret iii 387, straf mod løsgæthed vi 457, svin i gaderne i 291, sørge-dragt vii 369f, Trinitatis Kirke, gravhvelving vii 459, universitetet iii 141, 326, 353, 438; v 208; vii 297, vandledning i 304ff, Vor Frue Kirke, gravminer vii 471, 472, Vor Frue Kirke, Johan Friis' begravelse vii 240, Vor Frue Kirke, lejersted vii 466, Vor Frue Kirke, Mariakrone v 440, Vor Frue Kirke, priser på lejersteder vii 461, Vor Frue Kirke, stolestader iii 322, ølsalg iii 117f Køge, rådhus v 335, Smedegården i 365
- Kørning, Carl iii 182
- Kås, Gjord v 11
- Labenwolf, Georg ii 170f
- Landskrona i 317, skolebørns majfest iv 214f
- Lange, Christian, generalkrigskommissær iv 204
- Lange, Dorthe ii 149
- Lange, Erik ii 86; v 100f, 274
- Lange, Frederik vii 489
- Lange, Gunde iii 154
- Lange, Hans vii 241
- Lange, Ida v 44ff, 89
- Lange, Niels, ærkedegn i Ribe v 331
- Lao-tse, kinesisk tænker vii 51, 52, 53
- Lapland iii 178f
- Lasse Kældersvend iii 140
- Lauremberg, Johan vi 336, 338
- Laurenberg, Hans Willumsen iv 108
- Laurens Guldsmed, Ystad i 371
- Laurentius Petri, ærkebiskop vi 424
- Laurids Guldsmed vii 427
- Laurits Jensen, præst i Jyderup vi 480f
- Laurvig iii 79f

- Laxmand, Mads VII 467
 Leijonhufvud, Märta Eriksdatter V 117ff
 Lejel, Tancred VII 494
 Lene Olufsdatter VI 315
 Lennert Lauritsøn VI 41
 Leonora Christine, datter af Chr. IV III 389, 391; V 41, 43f; VI 552f
 Lillkyrka, Östergötaland, gravminde VII 488
 Limfjorden III 65
 Lindebjerg, hellig kilde IV 247
 Lindenberg, sandstensarbejde II 130, sydføj II 244
 Lindenov, Christoffer Johansen VI 416
 Lindenov, Hans I 142; V 178
 Lindenov, Hans Johansen, lensmand IV 455
 Lidenow, Lars, amtmand VII 438
 Lister Len I 106, 107
 Litle, Peder, professor I 338
 Litslena Kirke, Uppland, altertavle VII 277
 Lodehat, Peder Jensen, biskop i Roskilde II 58, 59f
 Longomontanus, astronom VII 160f
 Lorch, Melchior, grafiker I 62
 Lorenz Jørgensen, billedskærer III 224
 Lorich, Thomas, rådmænd VI 290
 Lottarius, slagterdreng III 382
 Ludse, Hans Prytz' VII 223, 226
 Ludvig XIII, konge af Frankrig II 392, 409
 Ludvig XIV, konge af Frankrig II 391
 Lund I 278
 Lund Domkirke, drabssag VII 495ff, ligsten I 143; VI 311, relieffer VI 438, stolestader III 322
 Lund, Henrik Ferdinand, kontorchef I 10
 Lund, Peter Wilhelm, naturforsker I 12f
 Lundehave II 233, 234; III 105
 Lunge, Iver V 89
 Lunge, Sofie V 89f; VI 313
 Luther, Martin, reformator II 373, 376; IV 178f, 376f, 439; V 11, 55, 69, 220ff, 271, 368, 430f; VI 149, 203, 236, 274, 365, 371ff, 437ff; VII 143f
 Lübeck IV 211
 Lykke, Anna II 432; V 35
 Lykke, Iver V 313f
 Lykke, Jakob III 421
 Lykke, Joachim V 309ff
 Lykke, Jørgen I 482; III 412
 Lykke, Karen II 398; V 309ff
 Lykke, Kirsten II 327, 330
 Lykke, Lauge III 440
 Lynderupgård II 132, vandkunst II 176
 Lyskander, Klaus, præst, historiograf VII 449f, 452
 Lystrup II 60, 62, paneler I 171, 375; II 187; III 49, 53, 365
 Läckö II 27
 Læsø III 77f
 Lætus, Rasmus III 278; IV 178, 358
 Løvenholm II 246
 Mackle, Roland, stenhugger II 166
 Mads Jensen Medelfar, hofprædikant VII 258ff
 Mads, præst IV 200
 Mads Smed VI 417
 Magalotti, Lorenzo IV 269
 Magdalene Emmeriksdatter VI 502
 Magdalene Sibylle, kurprinsesse af Sachsen VI 92
 Magellan, søfarer VII 181
 Magleby Kirke, Møn, ligsten V 34
 Magleby Kirke ved Skælskør, alterkalk III 352
 Malmö, Skt. Knuds Gildes velkomst III 208, 209
 Malmöhus II 35, 37; III 31f, 34, 36, 56, 71, 99
 Malt Herred, dans med forsanger VI 189f
 Maltesholm, Skåne, haveanlæg II 222
 Mander, Karel van, hofmaler I 457, 462; VI 92
 Marco Polo, venetiansk rejsende VII 54f
 Marcus Aurelius, kejser VII 96
 Maren Madsdatter V 253f

- Margareta Arvidsdatter II 159
 Margareta Leijonhufvud, dronning af Sverige II 349, 350; VII 266
 Margareta Vasa II 379
 Margrete af Navarra II 445
 Margrethe, dronning II 11, 58
 Margrethe Emmeriksdatter VI 502
 Maria af Burgund V 267
 Maria Theresia, kejserinde II 391
 Maribo Domkirke VI 510, ligsten VI 525, lysesaks III 267, kloster III 235f, 247; VI 498ff
 Marie Euphrosyne, pfalzgrevinde VI 341
 Marienlyst II 233, 234
 Markdanner, Kasper, lensmand II 156f; III 91; IV 206, 215; VI 322; VII 264, 473
 Markvor Hansen, præst VI 429
 Marsvin, Ellen II 68, 69, 450
 Marsvin, Jørgen, rigsråd II 79, 80, 81; V 93ff
 Martin af Tour, helgen VII 514
 Martin A. Hansen, forfatter I 216; II 16
 Mathias, konge af Ungarn VII 172
 Matthias Røver, kromand i Gedser I 192f
 Matthiessen, Hugo, kulturhistoriker I 44, 70
 Matzen, Jon VII 501
 Maximilian I, kejser V 267
 Megabachus, Johan, læge II 443
 Meier, Markus, borgmester i Lübeck III 370; VII 495f
 Meinstorf, Jacob III 131
 Mejborg, Reinhold, kulturhistoriker I 220
 Melanchton, Filip, reformator VI 391f, 395ff; VII 160, 168, 169, 170, 172
 Meldahl, Frederik, arkitekt I 28
 Meng-tse, kinesisk tænker VII 51
 Menneskesønnen VII 121ff
 Mercator, kartograf III 38
 Merete Pedersdatter VII 467
 Messias VII 79ff
 Mester Hans, vandkunstner I 305f
 Mette Marsvinsdatter, abbedisse VI 503, 504, 507
 Mette Sandbaggers IV 198
 Meyer, Elias I 77
 Meyer, Hans, drejer V 325f
 Meyer, Otto VII 228f
 Middelfart I 184, skarn i gaderne I 290
 Miltitz, Ernst von VI 399
 Misterhult Kirke, Småland, Mariafigur V 453, 461
 Mogens Falksen VI 296
 Mogens Gregersen, præst VII 237
 Mogens Heinesen, fribytter I 19; VI 482
 Mogens Henriksen VII 223
 Mongolerne VII 54f
 Monrad, Johan, etatsråd IV 83
 Moritz, hertug af Sachsen VI 403, 404
 Mormand, Marie VII 354
 Mormand, Mogens VII 352f
 Mormand, Sofie VII 352f
 Mornay, Karl de III 195
 Morsing, Søren, præst VII 237
 Morten Madsen, biskop i Århus V 398f
 Morten Markvordsen VII 509
 Morten Pedersen, abbed i Sorø IV 417
 Moses VII 67, 72, 76
 Motzfeldt, Marie V 146
 Mule, Else IV 428
 Mule, Klaus Mikkelsen, præst VI 549f
 Mule, Niels III 123; VI 290f
 Mund, Birgitte III 235
 Mund, Peder, lensmand VI 355
 Munk, Christian, lensmand på Akershus V 72ff, 329
 Munk, Iver, biskop i Ribe V 331
 Munk, Jens Pedersen, præst VII 438
 Munk, Kirsten V 41, 281; VI 321; VII 442
 Munk, Ludvig II 128, 324; V 322
 Munk, Oluf, coadjutor I 409; IV 395
 Munk, Peder III 289; V 281, 304, 322
 Musse Kirke, Lolland VII 352f
 Münster, Sebastian I 64, 153
 Møller, Poul Martin IV 393
 Mørkøj, misfoster II 435, 437; IV 282
 Nabod, Valentin VII 169

- Nakkebølle II 77, portal med jernbunden dør II 105, 106
- Nakskov, altertavle I 457, 460, begravelse VII 285, misfoster II 435; IV 282
- Nedenes Len I 111
- Nes Kirke, Telemark, maleri VI 21
- Newton, Isaac, engelsk statsmand og filosof IV 290
- Nicolai Jacobsen, teologisk kandidat I 24, 31
- Niels Balsen V 316
- Niels Christensen, rådmand i Ålborg I 444
- Niels Hemmingsen, teolog III 72, 182; IV 36, 281, 377, 406, 408, 411ff, 418ff; V 10, 12ff, 28, 36, 56f, 59ff, 65, 132, 185, 234; VI 115, 149, 218, 228, 249, 260, 261f, 275ff, 327f, 396, 414, 419, 431f, 466, 469, 470, 488, 493, 527, 535ff, 553, 559; VII 370, 435f
- Niels Jakobsen, borgmester III 178
- Niels Jespersen, biskop i Odense VI 506f; VII 285, 402f, 404, 411, 489, 490
- Niels Nielsen, præst VI 428
- Niels Pedersen, præst i Nyborg VII 460f
- Niels Smed VI 480f
- Niels Sørensen V 325f
- Nietzsche, Friedrich, filosof I 23
- Norby, Margrete, abbedisse VI 520
- Nordmandsdalen, Fredensborg slots-park VI 69
- Nordstrand I 65
- Norges skove I 71ff, 78
- Notredame, Michel, astronom VII 161, 163, 181
- Ny Hollænderby I 147
- Nyborg Kirke, døbefont IV 347, 348, strid om lejersted VII 460f
- Nyborg Slot, hemmelighed II 207
- Nykøbing Slot II 83
- Nyslot, Finland IV 239
- Nysted Kirke, drikkekrus III 180
- Næsbyholm, bemalet loft II 197
- Näs-gården, Frilandsmuseet I 214, bil-læggerovn I 405, seng I 251
- Næstved, Apostelgården I 334, 335, Kom-pagnihus V 336, pæremost som altervin III 354, rådhus V 338
- Nørlund, pillesal II 183, senrenæssance-dør II 195, vestportal II 128
- Nørre Asmindrup Kirke, Odsherred, kalkmaleri V 287
- Nørre Broby Kirke, Fyn, ligsten VII 353
- Nørrejylland, skove I 68ff, vestkyst I 65
- Odense, Skt. Hans Kirke, ligsten V 79, Skt. Knuds Kirke, altertavle V 451, lig-sten VI 207, skiftemøde VII 507f, begra-velse VII 285, Eiler Rennovs gård I 328, 329, 330, 371, forleningshøjtidelighed 1580 III 429, hekse III 290, mjød III 123, Ole Bagers gård I 372, Ole Bagers mød-rene gård I 326, 330
- Ogier, Charles III 227
- Okseskoppen, hotel i København I 193f
- Olaf Trygvason VII 514
- Olaus Magnus, ærkebiskop I 91, 92, 94, 101, 104, 107, 110, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 149, 174, 175, 180, 182, 187, 189, 191, 197, 212, 256, 315, 351, 355, 394, 395, 467, 496; II 12, 13, 28, 416, 469; III 11, 18, 20, 29, 30, 39, 43, 50, 55, 66, 79, 85, 86, 111, 166, 169, 170, 201, 233, 244, 260, 266, 286, 292, 309, 361, 370, 373, 388, 397, 398, 399, 400, 402, 422, 428, 431, 434, 439; IV 26, 29, 35, 62, 70, 71, 86, 87, 97, 99, 109, 110, 112, 113, 118, 128, 129, 130, 195, 219, 220, 221, 226, 230, 232, 235, 239, 261, 262, 318, 338; V 158, 188, 191, 200, 203, 204, 343, 409, 417, 458; VI 29, 48, 49, 188, 227, 249, 273, 320, 449, 557; VII 150, 410
- Oldeland, Anne III 307
- Oldeland, Sofie VI 322
- Ole Bager, købmand i Odense I 326, 328, 393, 479; II 9; III 290; VII 463
- Oluf Engelbrechtssøn, ærkebiskop III 161
- Oluf Pedersen, kapellan VII 436f
- Opbergen, Antonius van, bygmester II 126

- Ornäs, loftshus I 269, 271
 Osdorf, Peder Knudsen VI 335
 Osiander, Lucas, præst II 363
 Oslo; gryder III 170f, saltkar III 182, vanskabt gris IV 282f
 Otto, Statius, billedhugger I 306
 Overgård I 482
 Oxe, Albert III 157, 159; VI 511
 Oxe, Peder, rigshofmester I 17; II 84ff, 120, 153; III 53, 56, 76, 156, 266, 278, 407, 411; IV 357f, 359; VI 305, 306, 307; VII 471, 472, 474
 Oxe, Pernille VII 472
 Oxe, Sidsel VI 302, 306
 Oxenstierna, Johan III 204, 213
- Pahr, Dominicus, bygmester II 166
 Palissy, Bernard III 179
 Palladius, Niels, biskop III 130f; V 55, 58, 60ff, 69, 227; VI 523, 526ff, 559, 563
 Palladius, Peder, biskop II 269, 300, 302, 304, 380, 434f; III 130, 232, 233f, 274, 275, 277, 279, 292f, 301, 305, 307, 308, 312, 321f, 326, 331, 334, 338, 349, 350, 351, 352f; IV 98, 197, 200, 206, 209, 265f, 273, 298, 335, 342, 363, 377, 378, 381, 385, 389, 392, 405; V 10, 55, 65, 68, 180, 194, 199, 205, 214, 224ff, 230, 268, 274; VI 29f, 37, 112, 144, 149, 226f, 269, 281, 325, 327, 344, 444ff, 455; VII 139, 226
 Parsberg, Else V 385; VI 128f
 Parsberg, Verner II 128; V 154
 Paulinus, Laurentius, ærkebiskop VI 238, 240, 249
 Paulli, Richard IV 85
 Peder, abbed III 314
 Peder Jensen Kolding, billedskærer I 458; VI 83
 Peder Laurentsen VI 411
 Peder Lauritsen, borgmester i Skælskør VII 464
 Peder Madsen Faxø IV 76
 Peder Nielsen V 102f
 Peder Olsen, præst IV 173
- Peder Pedersen, fodermarsk III 248
 Peder Pedersøn, borgmester VII 479
 Peder Rasmussen, præst VII 440f
 Peiter Tittesen, Helsingør V 254f
 Pentz, Christian von, rigsgreve VI 133, 134; VI 350
 Per Degn, komediefigur III 131; VII 338
 Pernille, Anders Billes IV 279f
 Pester, Peder, apoteker III 67
 Petter Pettersen, hollænder I 190ff
 Peucer, Caspar, læge IV 286
 Philolaos, græsk tænker VII 84f
 Pico Mirandula VII 165
 Pius II, pave VI 94
 Pjedsted Kirke, prædikestol III 332
 Platon, græsk tænker I 14, 17
 Plum, Klaus, professor juris VI 290
 Podebusk, Erik VI 302, 306; VII 424
 Podebusk, Gissel V 113
 Podebusk, Jytte V 90, 91, 137f; VI 355
 Podebusk, Klaus V 296, 298
 Podebusk, Mourits V 109f, 115
 Podebusk, Predbjørn V 78ff
 Podebusk, Vibeke VI 302
 Pogwisch, Magdalene VII 473
 Pontoppidan, Erik IV 131
 Pors, Klaus, adelsmand V 21
 Poul Hansen III 205f
 Poul Helgesen III 346, 351, 354; V 384, 396; VI 412
 Poul Madsen, biskop i Roskilde IV 425; VI 470
 Poul Pedersen, Køge V 253f
 Povl Pedersen Skriver, rådmand i Århus I 334
 Prip, Per Nielsen VI 309
 Pros, Kirsten VII 453
 Pros Lauridsen VII 489
 Præstø III 354, 362
 Prätorius, Michael, komponist III 375
 Ptolemæus, astronom I 56; VII 135f
 Pythagoras, græsk tænker VII 84
 Påske, Hans, bygmester II 125
- Qualen, Benedict von, officer I 143

- Qualen, Ditlev von v 177, 274; vi 313
 Qualen, Josva von iii 230
 Quitzow, Christen v 80ff
- Rabelais, François, fransk forfatter v 189, 204
 Rach, Johannes, maler i 139, 141
 Raffin, Simon v 105f
- Ranch, Hieronymus Justesen, digter iv 35, 124, 140, 142, 146, 159, 172f, 174, 178
 Randers, trykkeri iii 131f, gaden Vestre Grave i 334, 337, gårdparti fra Snaregade i 368, 369, tingbøger iii 226, 234, vinkælder iii 146
- Rantzau, Breide, statholder iv 359; vii 243
 Rantzau, Christian ii 246; vii 281
 Rantzau, Daniel, feltherre ii 16, 23
 Rantzau, Drude iv 395
 Rantzau, Gert vi 424f; vii 411f, 426
 Rantzau, Henrik, statholder i 160, 178, 303f, 393, 425, 430, 484; ii 56, 57, 150, 442, 445ff; iii 27, 30, 63, 124, 130, 242ff, 269f; iv 289; vii 160, 168, 477
- Rantzau, Ida vi 416
 Rantzau, Johan, feltherre ii 57
 Rantzau, Josias iii 230
 Rantzau, Peter ii 23
 Rasmus Hansen, præst i København v 265f
 Rasmus Kåbeløs iv 467
 Rasmus Poulsen, magister v 390
 Ratt, Hans, guldsmed iii 209
 Reedtz, Peder ii 156; iv 325
 Reerslev Kirke, kalkmaleri iv 306
 Reimingk, Herman, apoteker i Kolding i 332
- Reinhard, Martin iv 170
 Reravius, Rasmus, præst ii 300
 Resen, Hans Poulsen, biskop på Sjælland iv 440ff
 Resen, Peder, topograf i 80, 82, 162, 276
 Reventlow, Ditlev vii 182f
 Reventlow, Margrethe ii 398
 Reymann, Leonhard, astronom iv 286
- Ribe i 124, bevæbnede ii 476f, 479, bindingsværksbygninger i 330, 331, domkirke iii 307, 319; iv 54; vii 461, forligt ægtepar vi 527f, giftermål uden om slægten v 102f, ligbåre vii 389, majgreve iv 214, mjød iii 123, modelune ii 367, peblinge vii 139, rådhus v 335f, skolekomedier iv 168, skorsten i 379f, spil iii 387, stadsret vi 449, 455, stolestader iii 323, sørgedragt vii 371f, tårnborgh i 409, vinkælder iii 146, voldsomhed iii 205, 251f
- Ribbing, Maurits iii 407
 Riehl, H.W. i 24
 Ringkøbing amt, tospring vi 194
 Ringsted, Skt. Bendts Kirke, epitafium v 392, ligsten iv 428
- Risbrigh, Thomas, borgmester i Odense i 406; v 43
 Risinge Kirke, Östergötaland iii 189, kalkmaleri v 192
- Rodsteen, baronesse vii 362f
 Rogge, Kort, biskop i Strängnäs ii 326
 Rosbæk iii 173
 Rosenblomme iii 206, 207
 Rosenborg, loftsmaleri vi 111, lyttegang ii 109, vinkælder iii 136
 Rosenholm ii 24, 25, lysthuset Pirken-tavl ii 230, våbentavle ii 149
 Rosenkrantz, Axel iii 157f
 Rosenkrantz, Birgitte ii 196, 358; v 11; vii 289
 Rosenkrantz, Breide iii 229
 Rosenkrantz, Christoffer ii 132
 Rosenkrantz, Erik ii 154, 160; vii 228, 229
 Rosenkrantz, Folmer ii 154
 Rosenkrantz, Frederik iii 421; v 163
 Rosenkrantz, Helvig vi 135
 Rosenkrantz, Henrik v 10, 243ff; vii 527
 Rosenkrantz, Holger, rigsråd iv 369; vi 164f; vii 251f, 262f
 Rosenkrantz, Holger „den Lærde“ ii 25; v 51, 52

- Rosenkrantz, Inger v 171
 Rosenkrantz, Jakob III 229
 Rosenkrantz, Jørgen, rigsråd II 25, 96, 98, 149, 230; v 50, 51; VI 24, 204
 Rosenkrantz, Karen v 44ff
 Rosenkrantz, Margrethe VI 205
 Rosenkrantz, Mette II 74, 87, 152, 410; v 243ff; VI 305, 306, 307; VII 471, 472
 Rosenkrantz, Niels, generallojtnant VII 343f
 Rosenkrantz, Oluf v 160f
 Rosenkrantz, Otto VI 352
 Rosenkrantz, Sofie II 151, 355; VII 462
 Rosenkrantz, Vibeke v 79
 Rosensparre, Birgitte II 358; VI 205
 Rosensparre, Oluf, rigsråd VII 449f
 Rosenvinge, Mogens Henriksen VII 233
 Rosenvold II 76, 78
 Roskilde, landemøde VI 470f, 476, 482; VII 448f, 487, peblinge VII 139
 Roskilde Domkirke VII 376, harnisk VII 331, kalkmaleri VI 456, ligkiste VII 341, ligsten VII 269, slagværk I 488, træskjold VII 224, årtid for dronning Margrethe VII 443f
 Ross, Ditloff, maler VI 499
 Rostrup, Jakob, sørøver III 430
 Rud, Anne IV 279; VII 228
 Rud, Berete VI 205
 Rud, Corfitz VI 205
 Rud, Helvig VI 205
 Rud, Johan VII 506
 Rud, Knud III 122, 124; v 281
 Rud, Mette VI 205
 Rud, Otto VII 472
 Rud, Sofie II 423
 Rumpolt, Marx, mundkok III 76, 92, 96f, 105, 106, 150, 154, 216, 218, 227
 Ruus, Laurits, borgmester VI 206
 Ryd Kloster II 56
 Rydhave, kalkmalede dekorationer II 204
 Rygård, Fyn II 64, 66, 101
 Rø Kirke, Bornholm, skab til altermad IV 393
 Røldals Kirke, Mariafigur v 453, 456, nattegudstjeneste IV 245f
 Rømer, Inger Ottesdatter II 240
 Rønninge Kirke, ligsten VI 322
 Rønnow, Anne VII 243
 Rønnow, Eiler I 330, 371; VI 504
 Rønnow, Joakim, biskop i Roskilde II 101
 Rønnow, Klaus v 154
 Rønnow, Margrete VI 515f, 518
 Rørsack, Lauritz, sejmager I 489
 Råbjerg ved Skagen, brudeskænk VI 136, grædende brud VI 122f, kasteskyts under bryllupsmåltidet VI 147
 Råbjerg Mile I 85
 Saale, Margrethe von der VI 394f
 Sachs, Hans, mestersanger IV I 12, 126
 Sadolin, Hans Jørgensen VI 484, 515
 Sadolin, Jørgen, biskop på Fyn VI 506
 Saltzau, Joachim von v 140
 Sandberg, Anne VI 418
 Sandberg, Peder II 477f
 Sankt Nicolas IV 72
 Sankt Stefan IV 59ff
 Saxo, historiker III 12, 20
 Scavenius, Niels, professor VI 414
 Scheel, Christen VI 205
 Schlagheck, Didrik, ærkebiskop III 370
 Schrøder, Abel den Yngre, billedskærer I 417; III 153
 Schrøder, Abel den Ældre, billedskærer I 171, 375; II 187; III 49, 53, 365
 Schrøder, Jan, papegøjekonge IV 219
 Schultz, Didrik VII 418
 Schumacher, Joachim v 146
 Schumacher, Peder IV 452
 Schweinichen, Hans von, ridder v 20, 140, 152; VI 260, 273
 Schytte, Kjeld Anders, præst i Kongsted v 385; VI 127
 Schütz, Heinrich, komponist III 375
 Schäfer, Dietrich, historiker I 7, 32ff
 Schön, Peter, apoteker VII 237
 Scott, Walter I 18

- Seeblad, Birgitte Ottedatter I 406; v 43
 Seefeld, Jakob, rigsråd II 84, 85, 151, 155
 Seefeld, Thomas, gigler III 371, 372
 Sehested, Elisabeth Maltedatter v 84
 Sejerø Kirke, kalkmaleri vi 358
 Selsø II 123
 Selsø Kirke, Mariafigur v 453, 457
 Seneca, romersk tænker VII 98, 99
 Shakespeare, William I 430, 434, 483; II 127, 218, 368; IV 105, 146, 183, 468, 470; VI 213, 526
 Sibenhaer, Nicolaus I 60
 Sidsel, Niels Parsbergs VII 413
 Sigbrit I 286, 289; v 415
 Sigismund III, konge af Polen III 423
 Sigurd, ærkebiskop i Nidaros IV 351f
 Sigvald Jarl VII 514
 Sigvard Hugosson v 251f
 Sigøjnere I 153
 Simon Skriver v 16
 Sinding, Jens, universitetsrektor VI 414
 Skaføgård, porthus II 96, 98
 Skagen I 80, 83f
 Skanderborg Slot II 29
 Skanderborgskovene I 96f
 Skaner, Karin I 140
 Skave, Herluf III 54
 Skave, Kirsten VII 467
 Skeel, Albert, lensmand VII 371f
 Skeel, Christen v 166, 274
 Skeel, Hans VI 465
 Skeel, Ingeborg II 111, 129; VII 465, 466
 Skeel, Jørgen VII 441
 Skeel, Klaus VI 313
 Skeel, Otto VII 433
 Skjern Kirke, smykkefund II 433
 Skokloster II 238
 Skonning, H.H. IV 253
 Skovgård, Hans, rigsråd II 206; VI 283; VII 508
 Skovgård, Margrethe VI 207
 Skram, Christen II 301
 Skram, Erik v 136f
 Skram, Hans III 274f
 Skram, Karen v 163
 Skram, Maren, Jakob Hardenbergs IV 341f
 Skram, Niels VII 289
 Skram, Peder, rigsadmiral II 301, 405; III 254, 399f; v 164f, 193, 325
 Skytte, Mads, præst III 376
 Slagelse Skole III 168
 Slangerup Kirke, døbefont IV 348, 349
 Slesvig I 274
 Slesvig Domkirke VII 475
 Slesvig, Skt. Mikael's rundkirke I 274
 Slots Bjærgby, begravelse i „høj og høden jord“ VII 480
 Snarensvend, krigsskib III 173
 Snarensvend, Sivard, sagnhelt IV 207
 Snogius, student VII 385
 Soderup Kirke, ligsten II 398; v 318
 Sofie Elisabeth, datter af Christian IV VI 133f, 350
 Sofie, (enke)dronning, gift med Frederik II I 170, 178, 192; II 83, 397, 399, 400, 424; III 52, 56, 58, 88, 124, 173, 210, 263; v 15, 278ff, 300, 302; VI 33f, 35f, 139; VII 341
 Sokrates, græsk tænker I 14
 Sone Lauritsen, præst i Middelfart VI 125, 429
 Sonne, Jørgen, maler IV 229
 Sorterup, Jørgen, præst, digter v 30ff
 Sorø III 26, 27, 33, 162
 Sorø Kirke, ligsten VI 486
 Sorø Kloster IV 416, 417, 420, 423
 Sostrup II 155
 Sparre, Anne IV 289
 Sparre, Christian v 255
 Sparre, Jakob III 285f
 Sparre, Susanne v 260f; VII 247
 Sperling, Otto, læge IV 303; v 146; VI 24f, 90, 255, 260, 279, 298, 356, 418, 528
 Sprogø I 190ff
 Spøttrup II 21, 65, hvælvet kælder II 185, porttårn II 97
 Steensberg, Axel, folkelivsforsker I 44

- Steenwinckel, Hans den Yngre, bygmester II 119
- Steenwinckel, Hans den Ældre, bygmester II 119
- Steenwinckel, Lourens, bygmester II 119
- Stege Kirke, kalkmaleri III 241
- Stehag Kirke, Skåne, ligsten VII 467
- Sten Gustafsson III 241f
- Stenbock, Cecilia, grevinde V 120ff
- Stenbock, Erik V 118ff
- Stensballegård II 154
- Stevns, kludeeg IV 264
- Sthen, Hans Christensen, præst IV 158, 168
- Stjerneborg VII 171
- Stockholm I 280, 309; III 125, 327, 396, stenhuse I 345f
- Stockholm Slot III 32, 432
- Store Lækkerbisknen, værtshus i København I 195
- Strale, Wulf V 103
- Strange, Junker, folkevisefigur VI 83ff
- Strange, Karen VII 507
- Struck, Bertel III 147
- Strängnäs III 132
- Strøby, Mogens III 354
- Straalendorf, Hans, hofskænk VII 296f
- Stub, Kjeld, magister VI 206
- Sture, Malin V 118ff
- Sture, Nils II 304; V 116, 118
- Sture, Sigrid V 120ff
- Sture, Sten den Yngre, svensk rigsforstander II 28
- Sture, Svante, svensk greve V 117f
- Stygge, Mogens, landsdommer II 206
- Stygge, Niels, biskop i Børglum VI 492
- Stærkodder, sagnhelt III 12
- Sulpice, Jean II 449
- Sulsted Kirke, kalkmaleri II 385, 386, 387
- Sundeved, skålgivning VI 136
- Sundt, Eilert, norsk kulturhistoriker I 24f, 227, 240; III 219; IV 44, 64, 286; V 29
- Svanholm III 187
- Svanning, Frederik IV 214
- Svart, Peder, krønikeskriver I 271
- Svartsjö Slot II 62, 63
- Svedberg, Jesper, biskop V 36, 265
- Svend Estridsen, konge I 427f
- Svend Tveskæg, konge VII 513f
- Svingelvad, vadested I 177
- Svinninge Kirke, begravelse VII 406f, dåb IV 354, ligsten VI 317
- Syv, Peder IV 48, 382; V 19, 178, 191; VI 42, 245
- Söderby-Karl kirke III 83
- Södra Råda Kirke, Värmland, maleri III 427; IV 343
- Søfinner I 138f
- Sølvitsborg III 132
- Sønder Omme Sogn, bryllupsmåltid VI 109
- Sønderborg Slotskapel III 328, hertugelige gravkapel I 132, opgang til hertugstolen III 335
- Sønderjyllands vestkyst I 65
- Søndre Sogns Kirke, Viborg, altertavle VI 102
- Søren, magister V 399
- Søren Boesen IV 198
- Søren Jensen, præst IV 397
- Sæby Kirke, guld i dåbsvandet IV 351, kalkmaleri VI 45; VII 272
- Taube, Johan, lensmand på Kronborg II 126
- Tcheou, herskerhus i Kina VII 49
- Tegel, Erik Jørgensen IV 455
- Telemarken III 250; IV 188; VI 283
- Tessin, Nicodemus den Ældre, arkitekt II 238
- Thales, græsk tænker VII 82f
- Thenner, Hieronymus, dr.juris V 326f
- Thomas Hansen, Hålsingborg V 254f
- Thomas Nielsen V 16
- Thomaskirken på Filefjeld I 194f
- Thott, Erik V 346f
- Thott, Holger VI 135
- Thott, Lene V 273, 274
- Thott, Tage, rigsråd V 100f; VI 97
- Thott, Tale V 106ff; VI 424f

- Thura, Laurits de iv 423
 Thyra, dronning vii 364
 Tibirke Kirke, interiør iii 321
 Tidemand, Inger vii 507
 Tirsbæk, port ii 102
 Tirstrup Kirke, malet tavle vii 527
 Tisvilde iv 240f
 Tjele ii 153
 Tolfta Kirke, maleri iii 330
 Torgau, Sachsen iii 396f
 Tornekrans, Henrik, abbed i Sorø vi 486
 Torpa, Västergötaland v 129, riddersal ii 215, vindueslysning ii 201
 Torslev Kirke, Vendsyssel, ligsten v 245
 Torslunde Kirke, alterbordsforside iii 344; iv 343ff
 Torup Kirke, gravsten vii 467
 Tranekær ii 17
 Treitschke, Heinrich, historiker i 34
 Trellund, Christen vi 527
 Troels-Lund i 15, 21, 36, 40, 43
 Trolle, Anne vii 247, 264f
 Trolle, Børge vii 327, 328f
 Trolle, Herluf, admiral ii 52, 221, 430; iii 34, 61, 101, 117, 408; v 327, 385; vii 252, 306, 307f, 327, 328f, 469, 470
 Trolle, Jakob vii 467
 Trolle, Niels vi 205; vii 467
 Tromsøfjeldet i 140
 Trondheims Domkirke i 109
 Trundholm mose, solbillede vii 16
 Trøjborg ii 23
 Turer, Johan, saltsyder iii 80
 Tuse Kirke, kalkmaleri iv 307
 Tværmose, Jonas, byskriver iii 120
 Tygestrup ii 156
 Tølløse iii 190
 Tønder, stavnhuse i 363
 Tønnes Jansen iv 121
 Tønnes Perlestikker iii 210
 Tågerup Kirke, Lolland, kalkmaleri vi 229
 Tårnby Kirke, Amager, kedel til dåbsvand iv 342
 Udby, Fyn, hærværk mod majtræ iv 199
 Uggerslev, præstens usædelighed vi 481
 Uggerslev Kirke iii 307
 Ulf, Herve iv 42
 Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester iii 433
 Ulfeldt, Corfitz, rigsråd v 295f; vii 308f, 379
 Ulfeldt, Edel v 363f
 Ulfeldt, Eggert iii 385
 Ulfeldt, Jakob ii 64, 67, 69, 70, 123, 426; iii 73
 Ulfeldt, Laurits v 385; vi 128f
 Ulfeldt, Peder Nielsen, kaldet Stegefisk iv 468f
 Ulfeldtsholm ii 64, 67
 Ulfstand, Anne v 105f
 Ulfstand, Else v 106f
 Ulfstand, Gregers ii 73
 Ulfstand, Hak i 411f; ii 143; v 105f; vii 241, 354
 Ulfstand, Holger Gregersen ii 375, 376
 Ulfstand, Ingeborg vii 516
 Ulfstand, Jens Holgersen, rigsadmiral ii 46, 49, 156, 158f, 189
 Ulfstand, Lage, lensmand vii 495ff
 Ulfstand, Mette iv 168
 Ulfstand, Niels vi 352; vii 495ff
 Ulfstand, Sidsel iv 236; v 90ff, 328
 Ulfstand, Tale v 106f
 Ulfstand, Truid vi 309; vii 495ff
 Ulrik, hertug af Mecklenburg i 193, 288; ii 376, 377; iii 58; iv 448f
 Ulrik, søn af Frederik II ii 323; iii 62, 178, 390f; iv 288
 Ur, tempelanlæg for måneguden Nanna vii 25
 Uranienborg ii 137, 161, 162, 225; iii 392; vii 164
 Urne, Axel v 328; vi 481, 490, 504, 508
 Urne, Birgitte v 249
 Urne, Christine v 255
 Urne, Christoffer ii 101; vii 237, 442
 Urne, Hans, domprovst vii 228, 230
 Urne, Johan ii 66

- Urne, Jørgen II 101; IV 214; VII 505
 Urne, Kirsten II 159, 160
 Urne, Lage, biskop v 412, 415; VII 228, 230
 Urne, Margrete, abbedisse VI 507, 509f, 525
 Urnes Kirke, Norge, Mariafigur v 453, 457
 Urup, Arild Axelsen v 106ff, 346f
 Urup, Helvig VII 505
 Urup, Margrethe v 99
 Uttenhof, Wolfgang von VI 241
- Vadstena Slot II 136, 242
 Valkendorf, Aksel VI 317
 Valkendorf, Christoffer, rigshofmester I 306, 308; III 45, 142, 149, 261, 322; IV 354; VI 115f, 317, 457, 469, 477, 483
 Valkendorf, Erik, ærkebiskop I 165; II 343, 403; V 410, 413; VII 407
 Valkendorf, Jakob VI 317
 Valkendorf, Margrethe VII 399, 406f
 Valkendorf, Rigborg v 274
 Valle i Sætersdalen III 433
 Vallensbæk Kirke, kalkmaleri II 298; IV 301; v 289; VI 44
 Vallø II 73, 74; III 275f
 Vallø kirkegård, ligsten VII 476, 479
 Valløby Kirke, ligsten v 45, 47
 Vandel, Hans, biskop VI 429
 Vansjö Kirke, Södermanland, brudekrans v 453, 454
 Varberg, danskernes belejring II 16
 Varberg Slot VII 495f
 Vardø III 232
 Vartov kilde IV 242, 243
 Vedel, Anders Sørensen I 95, 174; III 228, 247, 337f, 379; IV 184, 187, 460; v 147; VI 85ff, 176, 180, 181, 191, 561; VII 166, 167, 240, 252, 255f, 316, 435f
 Veflinge Kirke, Fyn, ligsten VII 462
 Venstermand, Johan, Norges kansler v 82ff, 136
 Venstermand, Morten, lensmand III 426; v 105
- Venusin, Jon Jakobsen, professor IV 429ff, 451
 Verheiden, Jost, maler II 374; VII 236
 Vespucci, Amerigo I 57
 Veste Coburg, slot i Tyskland I 168
 Vester Vandet Kirke, lysekrone III 269
 Vestervig Kloster v 138
 Vibe, Mikkell, borgmester i København VI 153, 290
 Viborg III 278, stråtage I 351f
 Viffert, Christence VI 158, 159; VII 243
 Viffert, Corfitz II 244; VI 355
 Viffert, Niels II 309; VII 339
 Vigerslev Kirke, gravsten II 276
 Vigersted Kirke, kalkmaleri II 257
 Vik, borg i Uppland II 48ff
 Vilhelm den Tavsø af Oranien III 195f, 201
 Vilhelmine Ernestine, dansk prinsesse VI 90
 Vind, Jørgen, rigsadmiral VII 516
 Vind, Ole, magister VI 334
 Vinderslev Kirke, kalkmaleri III 384
 Vindinge Kirke, prædikestolsfelt III 325
 Vingård, Mads, bogtrykker VI 334
 Vinstrup, Peder, biskop IV 351, 431f, 436, 437, 442, 444; VII 241
 Visborggård II 84, 85, renæssanceport II 151
 Visingsborg v 125
 Visingsö i Vättern v 125, 126
 Vittsköfle Kirke, epitafium v 272
 Vives, Ludovicus VI 531f
 Voer Kirke, Vendsyssel, epitafium VII 465, 466
 Voergård II 26; III, 129, rosodonten II 114
 Vordingborg Kirke, maleri v 400
 Vreta Kloster, Östergötaland, begravelsseskapel VII 456
 Vries, Adrian, billedhugger II 174
 Vrå Kirke, kalkmaleri VI 423, 488, 492
 Västergötaland IV 24, 26f, brudedans I 166, 167, „rusk-om-snuskk“ VI 113, skålgivning VI 124, strid om bordsæde VI 98
 Våxtorp Kirke, maleri IV 42

- Waldseemüller, Martin, kartograf i 56
 Westenie, Erik iii 250
 Wibrandt, Jan i 29
 Wijck, Jan van, hofmaler ii 53; iii 366
 Wilhelm, hertug af Braunschweig-Lüneburg-Celle i 168
 Willestrup, portal ii 159, 160
 Worm, Ole, kongens livlæge i 210; iv 243; vi 435
 Wrangel, Karl Gustav, feltherre ii 238
- Xerxes, persisk konge vii 39
- Yang Chu, kinesisk tænker vii 51
 Ystad, porthammer fra Östergatan i 371, stadens sten vi 449
- Zarathustra, persisk religionsstifter vii 35f
 Zenon, græsk tænker vii 94ff
- Ægypten vii 55ff
- Ødis Kirke, ligsten vi 416
 Ödmann, Samuel, professor v 26, 397f, 437
 Øernes skove i 71
 Ølgod Kirke, epitafium iv 397
 Örbyhus ii 124
- Ørbæklunde ii 71, 72, 88, 89
 Øresundsområdet i 275
 Ørslev Kirke, Johannes døberens hoved iv 225, kalkmaleri v 442; vi 168
 Ørum præstegård, nedgravet sølvskat v 176
 Østbirk Kirke, gravsten ii 301
 Øster Broby Kirke, ligsten vii 474
 Øster Egede Kirke, ligsten v 435
 Østerdalen iii 156
 Østergård, port ii 99
- Åkirkeby Kirke, kalkmaleri v 367
 Ålborg iii i 19f, 121, 177f, 320, 324, „Den mørke Gang“, tagdrypslippe i 280, Ellen Marsvins Hus i 364, 367, forordning om ofring vi 71f, Guds Legems Lav iv 99, 109, 112; v 330, Jens Bangs Stenhus i 325, kong Hans' Hus i 325, 343, Papegøje-gildet iii 32; iv 99, 109, 130, Povl Pops Hus i 330f, 333, 372, sjæleringning vii 274f, svin i gaderne i 291f, vestlige udkant i 283
- Ålholm ii 143
 Århus, domkirke, ligsten v 91, 249; vii 472, gården Badstuestræde nr. 2 i 332f, 334, smedelagets protokol vii 379
 Åstrup Kirke, ligsten vi 353

SAGREGISTER

til bind I-VII

- Aber III 435
Abildgård II 224ff
Absalons bispering V 196
Adam og Eva efter syndefaldet V 287
Adam og Eva efter udjagelsen fra Paradis IV 301
Adam og Eva forenes VI 45
„Adams fald“, bibelsk skuespil IV 172
Adams og Evas skabelse VI 229
Adelen og usædeligheden VI 473ff
Adelens drikfældighed III 229f
Adelig brudekrone V 465ff
Adeligt brudesmykke V 462ff
Adelsdamer VI 358
Adskillelse af mænd og kvinder ved brudebordet VI 100
Agedyne I 163
Agerdyrkning III 12f
Agnus dei IV 190ff
Afdøde bortbæres af standsfæller VII 378ff
Afdøde tager ordet VII 392f
Afholdenhed III 21
Afklædning af brud og brudgom VI 231f
Afkømt af mennesker og trolde IV 317
Afløsning VI 463f, 472
Afsked med den døende VII 244
Afslag på frieri V 146ff
Afstraffelse af tjenestefolk IV 87
Aftensmad III 27, 28ff
Afveksling i dragt II 419f
Ahriman, mørkets gud VII 36f
Ahuramazda, gud VII 38
Akvamaniler III 213, 214
Aldersklasser I 130ff
Alicantevin III 134
„Alle kristelige og dyderige jomfruers æreskrans“ II 460; III 218f, 380; V 65f; VI 196, 203, 537
Allehelgensdag IV 252
Almenninger I 357
Almindelige forlystelser III 364ff
Almisseuddeling VI 114
Almindelig dans VI 173ff
Altergang III 351ff
Altermad IV 391f
Altervinens betydning III 355
Altrenes antal III 312
Amagerbønder I 146
Amagerne IV 118ff
Ammestue IV 311
Amon, ægyptisk gud VII 58f
Anbefalingsbrev ved frieri V 73ff
Andejagt III 49
Angiveri III 358
Angreb over isen II 28
Angreb på djævlebesværgelsen IV 435ff
Ankomst til bryllupsgården VI 76f
Antal regndage I 89
Antænding i køkkenet I 381ff
Apis VII 57ff, 69f
Apistyr VII 70
Apotek III 65ff
Appelsiner III 72
Appetit III 30ff
Aqua vitæ III 127
Arabernes verdensbillede VII 132ff
Arild Urup bortfører jomfru Tale Thott V 106ff
Arke I 438
Armbrostmager II 471
Armbånd II 428
Arne i bønderboliger I 228ff

- Artilleri II 13
 Arvens tiltrædelse VII 515ff
 Arveøl VII 511ff
 Asgårdsrejen IV 22
 Askeonsdag IV 102f
 Astronom IV 290
 „Astronomiae Instruratae Mechanica“
 værk af Tycho Brahe VII 178
 Astronomisk ur VII 197
 Astronomisk ur af Josias Habrecht I 59
 Astronomisk ur af Nicolaus Sibenhaer
 I 60
 Assyrisk-babyloniske religion VII 22ff
 Astrak I 48of

 Badskår III 66
 Badstue I 148, 243, 395, 492ff; III 244;
 IV 31f, 268ff
 Badstueovn I 495
 Bagere III 40
 Bagning III 39
 „Bakkehus og Solbjerg“, kulturhistorisk
 værk af Troels-Lund I 42
 Balderrune IV 80ff
 Banden og sværgen III 274
 Bandlysning III 355ff; VI 445, 463
 Bandlyste VII 483
 Baret II 376, 400
 Barfred I 185, 261ff
 Barfrøstue I 263, 264
 Barkbrød III 42
 Barn i ligdragt VII 301
 Barnemordet i Bethlehem V 291, 292
 Barnet vies IV 297
 Barnets djævlbesættelse IV 404f
 Barneudstyr i kvindebegravelse IV 299
 Barnsøl IV 369
 Barokhave II 81
 Barselgilde IV 369f
 Barselgrød IV 305ff
 Barselkvindens kirkegang IV 384ff
 Barselsing IV 270, 379f
 „Barselstuen“, skuespil IV 298, 306f, 312,
 380, 382, 383; V 387f
 Bastertvin III 134

 Bastion II 38ff
 Basun III 365
 Bedekone VII 311f
 Bedemand V 353f, 381f; VII 311f
 Bederdans VI 214
 Bedrageri ved fødsel IV 276
 Bedsteforældre opkaldes IV 446f
 Befolkningsfordeling i Danmark I 123ff
 Befolkningsfordeling i Norge I 125f
 Befolkning-skov I 123ff
 Befolkningsmængde I 121f
 Befordringsmidler I 161ff
 Befæstning af byer I 273ff
 Begravelse i høj og heden jord VII 481,
 483
 Begravelse i kirkerne I 300
 Begravelse uden for kirkegården VII 478ff
 Begravelse uden præst VII 427f
 Begravelsesdagen VII 375ff
 Begravelsesfest VII 283
 Begravelseskapel VII 456, 473
 Bekendelse på dødslejet VII 254ff
 Bekendtskab mellem giftefærdige V 166f
 Bekræftelse af ægteskab ved ild VI 48f
 Bekæmpelse af ildsvåde I 355
 Belejring af borg II 12
 Belysning I 314ff; III 25
 Belysningsmidler III 260ff
 Benbeklædning II 297ff
 Bennikeglas III 204
 Beruselse III 226ff
 Besked til gårdens besætning om herrens
 død VII 312f
 Beskærmelsesbrev II 202
 Bevæbnede II 474ff
 Bezoarpokal III 128
 Bibelen I 52; VII 140f
 Bibelske skuespil IV 170ff
 Bibliotek II 191
 Bilager VI 88ff
 Billedkalender IV 39
 Billedskærerværksted I 375
 Billedtæppe med kong David og Batseba
 I 469
 Bindebreve IV 451ff

- Bindingsværk I 210f, 336ff; II 120
 Birkebarkstage I 347f
 Birken I 78
 Bislag I 364, 374
 Bislagssten I 365
 Bisser III 216ff
 Bistader III 68ff
 Bisættelse VI 88ff
 Bjergværk VII 150
 Bjælder på klædedragten II 260
 Bjørne I 104ff; IV 261ff, 262
 Bjørnejagt I 107
 Bjørnetæmmere III 43I
 Blandingsdrikke III 138ff
 Ble IV 295
 Bliant II 413f
 Blindebuk IV 69
 Blod III 11f
 Blodfane VII 412
 Blodslægtskab VI 377f
 Blomsterhave II 221ff
 Blomsterkrans IV 248
 Blusbrænden IV 227
 Blytag på herregårde og slotte II 134
 Blæk IV 321f
 Blæst I 90
 Blå mandag IV 100
 Bod I 263ff, 376
 Bodskåbe IV 387
 Bogtrykkerkunsten I 52; VII 137f
 Bohave V 285ff
 Boldhus III 393
 Boldspil III 393f
 Bolværk II 20f, 23, 38
 Bombarder II 13
 Bomolie III 98
 Bondebryllup VI 77, 121
 Bondesoldat II 280
 Bonnet II 376
 Bord med gulvplade I 461, 464
 Bordbøn III 215f; VI 101
 Borddækning III 150ff
 Borde I 460ff
 Bordhimmel I 475f
 Bordkrans III 167, 169f
 Bordopdækning III 23, 176
 Bordskik III 163, 166ff
 Bordstel af sølv III 177ff
 Bordstel af tin III 172ff
 Bordstel af træ III 174ff
 Bordsædets betydning VI 95ff
 Bordtilbehør V 283f
 Bordtæppe I 463f
 Bordur, udført af Steffen Brenner I 491
 Borgeres og bonders drikfædighed III 232ff
 Borgerstanden og usædeligheden VI 477f
 Borgestue II 184ff
 Borggrav II 22ff
 Borgmesterbæger VI 153
 Bortfæstning V 159ff
 Bortførelse V 105ff
 Bortskyllen af kysten I 65f
 Bragehorn VII 513
 Brahma, gud VII 41, 43
 Brahman VII 43
 Brandforsikring I 354
 Bredning VII 357ff
 Brevbud V 71
 Breve om dragning V 363ff
 Brevkammer II 199ff
 Brillen II 466f
 „Bro, bro brille“ IV 77
 Broer over elve I 198
 Broge II 297
 Brolægning I 282ff
 Brolægning med borgmestersten I 285, 286
 Bronzealderstol I 447
 Bruddet med paven VII 187
 Brudebad V 417f
 Brudeblus VI 29f, 217ff
 Brudebænk VI 57, 60, 98
 Brudedans VI 160ff
 Brudedragtens forbilleder V 469ff
 Brudefølge V 407ff
 Brudefølgets dragt V 410f
 Brudehane VI 272f
 Brudekiste V 293ff
 Brudekjole V 420ff

- Brudekrone v 438ff, 467
 Brudekronen aftages vi 242ff
 Brudeløb vi 19ff
 Brudemesse vi 54ff
 Bruden ledes først til senge vi 221ff
 Bruden tales ud vi 15
 Brudenattens rette anvendelse vi 263ff
 Brudens klædedragt v 281f
 Brudens sko vi 236ff
 Brudens strømpebånd vi 232f
 Brudens vederlag for skålen vi 137ff
 Brudeparret ledes til senge vi 217ff, 239
 Brudeparrets bøn vi 260f
 Brudeparrets sko 233ff
 Brudeparrets skål vi 141
 Bruderedersken vi 253ff
 Brudeseng vi 82
 Brudeseng på salen vi 87ff
 Brudesengens vielse vi 80ff
 Brudeskænk vi 123ff
 Brudesmykke v 427, 459f
 Brudestol vi 55f, 59ff
 Brudetaler vi 50ff
 Brudetog vi 23ff
 Brudetog for sent til kirke vi 40ff
 Brudeudstyr v 280ff
 Brudevielse vi 64ff
 Brudevogn v 297ff
 Brudgom vi 68
 Brudgommen tales ud vi 13
 Brudgommens dragt v 471ff
 Brudgoms kors v 472
 Brudgomstoget vi 13ff
 Brungrå rotter i 100ff
 Bryggerlav iii 117ff
 Bryggers i 385
 Bryllup vi 11ff
 Bryllup henlægges under toldvæsenet v 383
 Bryllup i hjemmet v 332f, 342ff
 Bryllup i kloster v 330f
 Bryllup på rådhuset v 341f
 Bryllup unødvendigt v 225
 Bryllup ved fastelavn v 324f
 Bryllup ved stedfortræder vi 83ff
 Brylluppet deles i to fester vi 351ff
 Brylluppet i Kana iii 151, 202; v 367
 368; vi 96, 102
 Bryllups varighed vi 339ff
 Bryllupsdigt vi 332f
 Bryllupsgæsternes antal v 379ff
 Bryllupsindtog v 415f
 Bryllupsmåltid vi 101ff
 Bryllupsskik blandt lapperne vi 49
 Bryllupsvise vi 333ff
 Brændevin iii 22, 125ff
 Brætspil iii 388
 Brød iii 15, 38ff, 164
 Brøddiske iii 164ff
 Brødspriser iii 40f
 Brødsorter iii 41ff
 Brønd i borgen ii 94
 Bukser ii 309
 Bulhus i 210f, 214; ii 131
 Buntmagerværksted ii 416
 Bur i 263ff
 Bu-sten i 111
 Byer i 127ff
 Byer ved nat i 314ff
 Byers naturforhold i 308ff
 Byggeplads ii 10
 Bygherre ii 243ff
 Bygmester ii 241ff
 Bygningernes forsvarsevne ii 13ff
 Bygningsemner i 336ff
 Bygningskunst ii 12f
 Bygrunde i 279
 Bæger iii 183ff, 192ff
 Bækkenslagere iii 174
 Bælte ii 364; v 423ff
 Bænk i 249f, 432ff
 Bænkedyne i 443, 444f
 Bænkegave vi 130ff
 Bænkestol i 454
 Bære sten vi 449
 Bævere i 118
 Bøgen i 77f
 Bønder og usædelighed vi 467f
 Bønderboliger i 209ff
 Bønderboligernes indre i 218ff

- Bøndervogne I 163f, 166
 Bønders påklædning II 312
 Børn VI 562
 Børneavl VI 434ff, 537f
 Børnebefordring IV 401ff
 Børnegiftermål V 37ff
 Børnelærdom III 333f
 „Børnespejl“ III 382
 Børnetrovelser hos adelen V 40ff
 Børnetugt VI 559ff
 Børns og kvinders drikkædighed III 234ff
 Børns stilling VI 558ff
 Bøsseskud mod mørkets magter VI 30f
 Båre VII 388ff, 408
 Båreprøve VII 319
- Calumnia IV 155
 Carta Marina I 119
 Castrum doloris VII 351, 359f
 Champagne III 137
 Christian IV og usædeligheden VI 494f
 Christian IV's krone V 452
 „Christian IV's Skib på Skanderborg Sø“ I 23
 Citer III 372
 Citroner III 72
 Claretvin III 135
 Clavicordium III 372
 „Cleopatra“, skuespil V 36
 Club-kayles III 393
 Compenius-orgelet III 374
 Cosmografia I 153
 Cypreskiste I 438
- Dagens inddeling III 259
 Dagligstue I 388
 Dagligstue i herregårde og slotte II 188ff
 „Dagvise“ IV 55f
 Dalia afskærer Samsons hår V 262
 Danmarkskort I 159f
 Dannekvinde IV 277
 Dannemand IV 277
 Dannemands og dannekvindes skål VI 120ff
 Dans III 379ff; VI 157ff
 Dans i det fri VI 195ff
 Dans indendørs VI 198ff
 Dans om brudesengen VI 250
 Dans omkring et bål IV 195
 Dans omkring guldkalven VI 193
 Danse og lege VI 194ff
 Dansens voldsomhed III 380
 Dansk øl III 112ff
 Danske adel III 255f
 Danske hof III 142f
 Davidsdegne III 215
 „De revolutionibus“, værk af Kopernikus VII 194
 „De stella nova“, værk af Tycho Brahe VII 157
 De stolte nonner IV 74f
 „De syv vise mestre“, folkebog VI 156, 284, 450
 Degen II 471
 „Den politiske kandestøber“, skuespil V 144
 „Den stundesløse“, skuespil V 56, 59
 „Den utro hustru“, skuespil IV 153ff
 „Den valske forsnyder“ III 217
 „Dend hyrdinde Astrea“, roman V 57, 397, 422; VI 53, 259
 Diamantslibning II 422
 „Die Kultur der Renaissance in Italien“ I 22
 Diegivning IV 398f
 Dile I 220, 221
 Diskanter III 375f
 Ditmarskens erobring I 164
 Djævel VI 499
 Djævel bortfører en sjæl VII 485
 Djævelen drives på flugt fra dødslejet VII 244ff
 Djævelen i skuespil IV 147ff
 Djævelen og lutherdommen VI 442ff
 Djævelen og verdenshistorien III 287ff
 Djævlebesværgelse ved dåbshandlinger IV 404ff
 Djævlebesættelse III 274ff
 Djævlelære VII 126, 144ff, 159
 Djævlemanere III 277

- Djævletro III 271ff; VII 189ff
 Dobbel III 383ff
 Dobbelt-spillere III 386
 Dobbelt indbydelse til bryllup V 349ff
 Dobbeltnavne IV 448f, 451
 Dolk II 472
 Dolslag V 425ff
 Dommedag VI 492
 Domstol VI 489
 Drab på bygmestre II 110f
 Drabsspørgsmål rejses ved graven VII 492ff
 Dragefrue V 358
 Dragning V 358ff
 Dragning af væggene ved dødsfald VII 355ff
 Dram III 125
 Drejerkammer II 205ff
 Drikkeglas III 144, 195ff, 203f
 Drikkehorn III 121, 183ff; IV 42f
 Drikkehorn af træ III 191, 192
 Drikkehorn fra Büsum III 183
 Drikkehorn fra Køge skomagerlav III 187
 Drikkehorn med bøjlehank III 190
 Drikkehorn, „oldenborgske horn“ III 188
 Drikkekar som kastevåben III 197f
 Drikkekrus III 180
 Drikkelag III 203
 Drikkelag i kirken VI 325
 Drikkens virkninger VI 148ff
 Drikkevand I 303ff
 Drikkevarer III 110ff
 Drikkevarer i julegave IV 40f
 Drukkenskab III 20f, 130ff, 236ff
 Drukkent ligfølge VII 381f, 391f
 Dug, vævet i Courtrai I 465
 Duge III 152f
 Dunk i ryggen V 188ff
 Dværge III 437ff
 Dynen I 418ff
 Dyr i sengehalmen I 252ff
 Dyrehave III 434f
 Dyrekampe III 430ff
 Dyrekredsen VII 25, 48
 Dyrekød til arveøl VII 518f
 Dyreliv i Danmark I 95ff
 Dyreliv i Norge I 103ff
 Dystløb i både IV 116, 118
 Dystridt IV 114f
 Dæggehorn IV 398
 Døbefont IV 346ff
 Dødbider VII 311f
 Dødebog, Hans Tausens IV 339f, 356
 Dødelighed I 131f
 Døden VII 217ff
 Dødsdomme i trolddomssager III 291
 Dødsleje VI 423; VII 234ff
 Dør fra Ribe-egnen I 387
 Dør i bønderboliger I 224f
 Dør i Raulandsstuen I 226
 Dørsvale fra Hansmoen, Tynset I 260
 Dåb IV 341ff
 Dåb midt under gudstjenesten IV 353f
 Dåb om søndagen IV 353
 Dåb ved håndtvæt IV 344
 Dåb ved nedsenkning IV 343, 355
 Dåbsfad IV 345f
 Dåbsvandet IV 342, 348ff
 Dåredans IV 145, 178
 Eddike III 121
 Eftermålsmand VII 492f
 Egen i Danmark I 74ff
 Egeskov ved Hald I 70
 „Ekstraordinære månedlige relationer“, avis VII 343f
 Elsdyr I 111ff
 Elskende par VI 532
 Elve i tøbrudstid I 197
 Elverfolks ringdans IV 235
 „Emblemata“ IV 78, 81
 „En nylig korrigeret, forbedret og flittigen oversat ældre gildeskrå“ VI 152f
 „En nyttig husbog“ V 21
 Eneret til morgengave VI 310ff
 Enevælden og dragning VII 361ff
 Enevælden og ligkister VII 343f
 Enevælden og ligtog VII 417f
 Engelsk klæde I 470
 Enhjørning III 128

- Enkeltnavn iv 447
 Enken og kaldet vi 427ff
 Enken tilkendegiver sorg vii 517f
 Epilogus iv 177
 Epitafium vii 464ff
 Epithalamier vi 332f
 Erindringsgave vii 231ff
 „Et Liv“, erindringsbog af Troels-Lund
 19, 42
- Faddere iv 333ff
 Faddergaver iv 357ff
 Faddersladder iv 381f
 Fadebur i 384f; iii 91f
 Fadebursloft iii 13
 Faderen indlades iv 303
 Fakkeldans vi 161
 Faldgitter ii 100ff
 Farver på stoffer ii 414f
 Fasaner iii 107f
 Faste iii 19
 Fastelavn iv 95ff
 Fastelavnsboller iv 108
 Fastelavnsbrød iv 107, 108
 Fastelavnsforklædning iv 128f
 Fastelavnslystighed iv 129ff
 Fastelavnsnar iv 126f
 Fastelavnsris iv 103f
 Fastelavnseskuespil iv 132ff
 Fastelavnsudklædning iv 123ff
 Fastetid iv 184
 Fattige vi 110ff
 Fedel iii 371
 Feltstol i 450, 451
 Femdagesuge vii 18, 30f
 Fersk fisk iii 51
 Ferskvandsfiskeri iii 52f
 Fest for lysets genkomst iv 18
 Fest for mørket iv 18f
 Fest for våren iv 103ff
 Fest på Hedeboegnen vi 175
 Festmusik iii 370
 Festoptog iii 424
 Fetisch-dyrkelse vii 16f
 Fingerring ii 428f
- Finsk indvandring i Sverige og Norge i
 147f
 Firlænget gård ii 64ff, 80f
 Fisk iii 49ff
 Fiskedage iii 19f, 28
 Fiskehandel iii 50
 Fjeldskridere i 109
 Fjeldstuer i 186, 194ff
 Fladbrød iii 42ff
 Flamske tøjler i 467
 Flerkoneri vi 391ff
 Flyttelige huse i 341
 Flæskesøndag iv 100
 Fløjli ii 413
 Fløjstang ii 137ff
 Fodsid dragt ii 253ff
 Fodvask på skærtorsdag iv 186
 Foldebænke i 434f, 437
 Folkesygdomme i 310ff
 Folkevandringerne vii 128
 Folkeviser iii 379; vi 184ff
 Folkevisedans vi 188
 Folkevisesfest vi 187ff
 Folkeviser til dans vi 174ff
 Fontelukke iii 333
 Forberedelse til bryllup v 271ff
 Forborg ii 41f
 Forbrydelse vi 379
 Forbrydere ved en kag vi 453
 Forbyttet barn iv 314ff
 Fordans vi 165
 Fordeling af nattegæsterne v 396ff
 Forelskelse v 49ff; vi 390
 Forgangskvinde v 356ff
 Forgangsmand v 355
 Forgyldt sølv iii 178
 Forklæde ii 361
 Formularer iv 320f, 324f
 Formularer ved frieri v 143f
 Fornem vielse vi 53
 Forplantning vi 365ff
 Forsanger vi 174, 189, 191
 Forsigtighedsregler for svangre iv 260ff
 Forskrivning v 175f
 Forskærerbog iii 168

- Forskærergafler III 159f
 Forstue i bønderboliger I 223f
 Forstue i købstadboliger I 375f
 Forsvar II 9ff
 Forsørgelsen af ugifte døtre VI 497ff
 Fortaler IV 139f
 Fortov I 286f
 Forældres råd ved giftermål V 63ff
 Frammers I 224, 242
 Franske vine III 135ff
 Fredagskost V 375
 Frederik II's Krønike I 162
 Fredsbreve III 249f
 Fredskys VI 67
 Fredsmødet i Stettin II 393, 394
 Fremmed øl III 112ff
 Fremmede skuespillere IV 182f
 Frierbrev V 71ff
 Frierens rolle V 151f
 Frieri ved talsmænd V 132ff
 Frierleg IV 79
 Frimarked III 389
 Fristelsen i ørkenen III 273
 Frivilligt ugifte VI 374
 Frokost III 26f
 Frokost i det grønne II 219
 „Fruentimmer-leksikon“ V 343
 Fruerstue II 192ff
 Fruervogne I 165ff
 Frugtbarhed III 254; IV 394ff
 Frydefane VII 412
 Frøj IV 59ff
 Frådseri III 20f
 Fugleflokkene I 102
 Fugleskydning IV 217ff
 Fuldt udstyr til dystridt III 409f
 Fyrfad V 307
 Fyrstelige giftermål V 12f
 Fyrsteligt brudeindtog V 301
 Fyrværkeri III 395, 396f
 Fægteskole III 425ff
 Fængsel II 112f
 Fæstefolk = ægtefolk? V 209f
 Fæstengave V 170ff
 Fæstensøl V 207ff
 Fødemidler III 9ff
 Fødsel IV 259ff
 Fødselsdag IV 450
 Fødselshyppighed I 131
 Fødselstjernen VII 119f
 Fødselsøjeblikket bestemmes IV 285f
 Føring V 387
 Første juledag IV 58
 Gabestok VI 459
 Gade I 279f
 Gadebasse IV 105f
 Gadedør I 374f
 Gadelam IV 105ff, 205f
 Gadenavne I 369f
 Gaders renlighed I 288ff
 Gafler III 159ff
 „Galanteriets Lovbog“ II 454f
 Galge III 280
 Gan I 140f
 Gangstol IV 402
 Gardiner I 476f
 Gave i den tømte skål VI 121ff
 Gave på alteret IV 357, 360
 Gave på brystet IV 357, 359
 Gave til de fattige VII 228ff
 Gave til præsten for begravelse VII 445ff
 Gave til tjenestefolk VII 230f
 Gave udi sengen IV 359
 Gavl mod gade I 324ff
 Geheimearkivet I 16
 Gejstlig dragt II 267ff
 Gejstlighedens usædelighed VI 479ff
 Gejstligt syn på giftermål V 59ff
 Gengangere VII 524ff
 Giftermål V 187f
 Giftermål mellem adelig og uadelig VI 315ff
 Giftermål til venstre hånd VI 320f
 Giftermål uden slægts samtykke V 100ff
 Gige III 371; VI 25
 Gipsaftryk af afdøde VII 318
 Glad stemning VI 145ff
 Glasmaleri III 319
 Glasruder I 358ff

- Glavindsbrev vi 303
 „Glæde over Danmark“, digt iv 393
 Gotlandske lov v 266
 Gravhvelving vii 459
 Gravlæggelse uden kiste vii 334f
 Gravsten vii 463f, 468
 Gravøl vii 291
 Gregorianske kalender i 88f; iv 15
 „Grevens og friherrens comedie“ iv 382f;
 v 202; vi 52
 Grif iii 184ff
 Grue i 230
 Grundmur ii 120
 Gryde iii 12, 15, 170
 Grydestøbere iii 171
 Grækernes opfattelse af gud vii 89f
 Grækernes verdensbillede vii 82ff
 Græstørvstag i 218, 347f
 Grød iii 12, 14f, 93f
 Grønlangkål iv 38
 Gud vii 206ff
 Gud og djævel vii 126ff
 Gudmoder iv 333, 336, 356f
 Gudslam iv 191
 Guds skål vi 119
 Gudstjeneste iii 327ff
 Gudstjeneste ved brudesengen vi 244ff
 Gudstjeneste ved båren vii 390
 Gudstjeneste ved dødslejet vii 245ff
 Guldarmbånd tilhørende dronning Anne
 Katrine v 173
 Guldbånd v 444
 Guldkrone v 445
 Guldkæder ii 422ff
 Guldroser v 443
 Guldsmedeværksted ii 421; v 200
 Guldsmykke iv 367
 Guldstifter ii 431f
 Gulv i bønderboliger i 246ff
 Gulv i købstadboliger i 479ff
 Gydekande iii 213
 Gyldenstykke ii 413f
 Gældsfordringer oplæses ved graven vii
 505f
 Gæsteri i 185
 Gæsterne medbringer maden v 385ff
 Gæsterne møder som vidner i brudekam-
 meret vi 250f
 Gæsternes hjemtur vi 289ff
 Gæsternes komme v 389f, 393f
 Gæsternes opbrud vi 286ff
 Gæstfrihed i 187
 Gødning iii 169
 Gå for borde v 366ff
 Gård fra Halland i 239
 Gård fra Ostenfeld i 222
 Gård fra Pebringe i 216
 Gård i kamform ii 62
 Gården Finne i 269, 272
 Gås (gos) iii 117
 Gåsefjer iv 321
 Gåsemave ii 309, 310
 Gåserenden iv 119, 124
 Hakkebræt iii 371f
 Halshugning vi 456
 Halsjern iii 361
 Halstørklæde vi 138f
 Haner til vinfade og øltønder iii 148
 Hanrej vi 551
 Harer i 100
 Harpe iii 369f
 Harzkappe ii 365f
 Hat ii 376ff, 400
 Have ii 217ff
 „Havfruens spådom“, folkevise vi 190f
 „Hecatus“, skuespil iv 150
 Hedensk bryllup vi 16f
 Hedenske skikke ved dødslejet vii 271ff
 Hejrer iii 107
 Hekse iv 185f
 Heksebål iii 254
 Heksenes hovedfest iv 227ff
 Heksenes samlingssted iv 228
 Helgenbilleder iii 313f
 Helgener iii 312f
 Helgenspil iv 133
 Helligdagen en ulykkelig dag vii 33
 Helligtrekongersfest iv 88ff
 Helvedbrum i stuen vii 248

- Hemmelig trolovelse v 217f
 Hemmelige huse I 295ff
 Hemmelige stævnemøder v 17f
 Hemmelighed II 208ff
 „Henno“, skolekomedie IV 169
 „Henrik IV“, skuespil af Shakespeare IV 468
 Herberger i Danmark I 185ff
 Herberger i Norge I 198ff
 Herberger på isen I 189
 „Hermafroditternes ø“ III 161, 166
 Hermelin I 116
 Herodias' gæstebud II 227, 383; VI 150
 Herold IV 141
 Herredag I 462; VI 489
 Herredsting VI 489
 Herrefade III 174
 Herregårdens og slottenes indre II 178ff
 Herregårdens og slottenes ydre II 115ff
 Hest i ligfølget VII 395, 409ff
 Heste I 174f; III 435
 Hestefest IV 59ff
 Hestekød III 16, 18f
 Hestelægebog II 191
 Hesten undersøges IV 62
 Hesterustning III 407f
 Heste-ting III 432
 Hilsen II 388ff
 Hilsen med hat II 392ff
 Himlen er altings herre VII 47f, 50f
 Himmel VI 31ff, 62ff
 Himmelglobe, Tycho Brahes VII 188
 Himmelseng I 389, 411ff, 417; VI 220
 „Hissa“ bruden VI 172
 Historie I 55, 58
 Hjemfærd fra bryllup VI 355ff
 Hjemmebryllup VI 78f
 Hjemmedåb IV 326f
 Hjemmets nøgler kastes i graven VII 509
 Hjemmets trosliv VI 554f
 „Hjertebog“ VI 181
 Hjorte I 98ff, 114ff
 Hjortejagt I 99
 Hofmandsdragt 1543 II 275
 Honning III 14, 68ff
 Hor og trolddom var ægte djævelske syn-
 der VI 442ff
 Hornet fra Ljungbygård IV 236, 237
 Horoskop IV 286ff
 Hosedjævel II 304f
 Hoser II 297ff
 Hovedbeklædning II 372ff
 Hovedbygning II 42ff
 Hovedguld v 445ff
 Hovedpude I 418
 Hovedruter I 181ff
 Hovedskålerne VI 118ff
 „Hr. Mortens klosterrov“ VI 181
 Hue II 372f
 Huggetønde IV 71f
 Hugorme I 256
 Humanister VII 141
 Hummer III 56
 Hunde III 435ff; VI 67
 Hunde i gaderne I 294f
 Hus II 46ff
 „Husholdningsbog“ v 218
 Husmandsstue fra Ulstrup mark I 247
 Husmoder III 38, 51f, 77, 82, 87
 Husnumre I 370
 Hustru bør takkes sin mand VI 535ff
 Hustru vil ikke bryde op fra bryllups-
 fest VI 286ff
 Hustruen – mandens næstkomman-
 derende VI 555f
 Hustruens underdanighed VI 542f
 Hustruer VI 549f
 Hvad er synd? VII 74ff
 Hvad godt ægteskabet bringer VI 386ff
 Hvedebrød III 41
 Hvegekors IV 70, 71
 Hvem kan indgå ægteskab VI 377ff
 Hverdag III 259ff
 Hvide tirsdag IV 100f
 Hvidebjørn IV 71
 Hvidt sølv III 178
 Hvidtning II 125
 Hvirvelstormes voldsomhed I 92
 Hynde I 445f
 Hypokras III 140

- Hyrdescene III 117
 Hængende karme I 169
 Hænglede sørgende kvinder VII 365ff
 Hængning VI 450
 Hætte II 372
 Høflighedsudtryk II 388ff
 Højboards VI 98
 Højenloft I 267
 Højmiddelalderlig dragt II 255
 Højsædet I 249f
 „Høkelbjærre Kro“ VII 528
 Høkere III 45ff
 Hørlærred I 419
 Håndfad I 429
 Håndfæstning V 188
 Håndgribeligheder VI 552f
 Håndklæde I 428f
 Håndklædebræt I 427
 Håndskrift IV 322, 324
 Håndsrækning III 220
 Håndstrømpe II 320
 Håndten V 288
 Håndtvæt VI 155, 156
 Håndvask III 212f
 Hårdug III 140
 Hårsætning II 403ff
 Hårudtrækning II 453f
- Ild og væde er det egentlige væsen VII 42f
 Ildebrand I 353ff
 Ildpande III 310
 Ildsted i bønderboliger I 228ff
 Ildstedets plads I 410
 Ildstedets udvikling I 240
 Impotens VI 373f
 Indbydelse af fadderne IV 321ff
 Indbydelse til bryllup V 344ff
 Indledning af barselkvinden IV 389ff
 Indskrifter på herregårde og slotte II 148ff
 Indskrifter på huse I 370ff
 Instrumentister III 368
 Is III 104f
 Isbjørne I 108f; III 433
 Isis med Horus VII 62
- Iskælder III 105
- Jage hanen IV 111
 Jagt I 120; II 187
 Jagtkniv II 475
 Jahve VII 69
 Jernbyrd I 347f
 Jernkakkelovn I 402ff
 Jernovn I 405f
 Jesus opvækker enkens søn fra Nain VII 334
 Joakim og Anna forenes VI 45
 Jomfru Marias død VII 277
 Jomfru Marias fødsel IV 272
 Jomfru Marias krone V 449ff
 Jomfrukamre V 33f
 Jomfrukrans med i graven VII 332
 Jordbundsforhold I 78ff
 Jordbær III 99f
 Jordebog, Jakob Ulfeldts II 64, 67, 70, 123, 312
 Jordemoder IV 273f, 275
 Jordgulv I 246
 Jordpåkastelse VII 487
 Jordvold II 30ff
 Julebispen IV 75f
 Julebuk IV 65ff
 Julefad IV 37
 Julefest IV 17ff
 Julefred IV 25ff
 Julegalt IV 38f
 Julegaver IV 33ff
 Julegrød IV 38
 Julehalm IV 27f
 Julehilsen IV 32
 Julekageform IV 34
 Julekager IV 35f
 Julelege IV 65ff
 Julelys IV 45f
 Julemærker IV 48, 49
 Julemåltid IV 37ff
 Juleofret IV 70
 Juleskikke IV 20f
 Julestamme IV 32f
 Julestue IV 65ff

- Julestuernes usædelighed iv 85
 Julesvende iv 72
 Juletræ iv 46f
 Juletønde iv 21f
 Julevagt iv 25
 Julevætte iv 69
 Juleøl iv 21f
 „Jærtegns-Postille“, Christiern Pedersens
 v 197f, 440; vii 315
 Jærv i 114
 Jærvejagt i 115
 Jøderne og ægteskab vi 368
 Jødernes gudsbegreb vii 67ff
 Jødiske fester vii 71ff
- Kaffe iii 25
 Kag i 319
 Kageform iii 103
 Kager iii 103
 Kain dræber Abel ii 298
 Kakkelform i 399
 Kakkellovn i 394ff
 Kakkelpotte i 398ff
 Kaldæernes skabelseshistorie vii 27f
 Kaldæernes stjernekundskab vii 24ff
 Kalender iv 16
 Kalentegilder iii 232
 Kalkmalerier iii 342
 Kalkuner iii 108
 Kalundborgske reces vii 360, 369, 470
 Kam ii 452
 Kamin i 392ff, 407, 408
 Kammerpotte i 430
 Kamp mellem sommer og vinter iv 109f
 Kampesten ii 118ff
 Kande i 429; iii 120, 192ff
 Kandestøbere iii 174
 Kandissukker iii 64
 Kanoner ii 90f
 Kapelmester iii 378
 Kapløb med halvnøgne kvinder iv 104f
 Kappe ii 265ff
 Kapridning iii 434
 Kapuner vi 374
 Karlsruvognen vii 47f
- Karm i 165
 Karnapper i 362ff
 „Karrig Nidding“, skuespil iv 159ff; v 20
 Karriol i 172
 Karrosser i 172f
 Kastevåben under måltidet vi 145ff
 Kastorhat ii 378, 385f
 Katherinas martyrium vi 456
 Katolsk sørgedragt vii 365f
 Katolske gejstlighed og sjælegave vii
 220ff
 Katolske skikke ved dødslejet vii 270f
 Katten af tønden iv 118, 121ff
 Kedeltrommer iii 364f
 Kedler iii 170
 Keglespil iii 392f
 Kerte iii 263
 Kertesvende iii 266, 267
 Kilder iv 240ff
 Kirkebesøg om mandagen vi 324ff
 Kirkebog i Nordborg iv 330f
 Kirkebøger iii 338
 Kirkedåbens nødvendighed iv 327f
 Kirkefester iv 132f
 Kirkegangskone iv 388
 Kirkegangsscene iii 309
 Kirkegård iii 305; vii 475ff
 Kirkegårde i købstæder i 299
 Kirkegården benyttes til skueplads vi
 349
 Kirkelig bortfæstning v 193ff
 Kirkelig trolovelse v 192
 Kirkelige overgreb mod verdslig bort-
 fæstning v 226f
 Kirken i 52
 Kirken de dødes bolig vii 523f
 Kirken i middelalderen vii 128f
 Kirkens bedømmelse af drikken vi 148f
 Kirkens indre iii 306ff
 Kirkens udsmykning iii 316ff
 Kirkens ydre iii 306
 Kirkeordinansen iv 340, 342, 354, 377,
 384, 399; v 11, 228, 230; vi 46, 451
 Kirker for de vejfarende i 194f
 Kirker i købstæder i 299ff

- Kirkerist III 304
 Kirkernes antal i Danmark I 125
 Kirkesorg VII 517f
 Kirkestraf mod usædelighed VI 462ff
 Kirketårne I 263
 Kiste I 437f
 Kiste fra 1588 I 439
 Kiste under baldakin VII 409
 Kistebænke I 436
 Kisteklæder III 303
 Kistelægsgilde VII 316, 333, 343ff
 Kisten redes VII 345
 Kjortel II 272, 277
 Klaret III 140
 Klemte påskekærlinger ned IV 186
 Klenodie II 426; V 426ff
 Kleve I 257
 Klima I 87ff
 Klinegilde I 339
 Kloak i huset II 209
 Klokkeringning VI 25
 Klosterhave II 218
 Klostre som herberger I 185f
 Klæde II 412f
 Klædebørster tilhørende dronning Anne
 Katrine V 284
 Klædedragt II 251ff
 Klædeloft I 265
 Kløpind I 245
 Knabefade III 174
 Knive III 157ff
 Knubstol I 455
 „Knud Lavard“, helgenspil IV 136, 142,
 145
 Knust kærlighed VI 11
 Knuttimring I 212, 213
 Knækbrød III 42, 44
 Ko i ligfølget VII 414f
 Ko i procession IV 249
 Kobbertag på herregårde og slotte II
 133f
 Kogebøger I 379
 Kokke III 87ff
 Kollekt VI 114
 Koller II 347
 Kometer I 315
 Konestol IV 390
 Konfekt III 65, 100ff
 Kong Hans' brudeviser VI 178f
 „Kong Salomons hylding“, skuespil IV
 135ff, 142, 146f, 171, 173, 174, 177, 178,
 180; VI 347
 Kong Sargons bogsamling VII 26
 Kongedøtres udstyr V 276ff
 Kongekrone V 450ff
 Kongeleg IV 79
 Kongelig begravelse VII 346
 Kongers drikfældighed III 228f
 Kongeveje I 179
 Kopsætning I 494ff
 Korduanskind II 336f
 Kornbing III 10
 Korset II 346
 Korstol I 452
 Kort over Norden af Sebastian Münster
 I 64
 Kortspil III 382f
 „Kortvending“, skuespil IV 143, 145,
 157ff
 Kraftprøver III 400
 Kragetæer I 218
 Kranse VI 139f
 Krabber III 56
 Krebs III 56
 Kredensbord VI 116
 Kredensbægre III 193
 Kredensning III 216
 Krinoline II 346, 359
 Kristendom III 17ff
 Kristendommens grundforudsætning VII
 133
 Kristenhue IV 333
 Kristentøj IV 328ff
 Kristi fødsel IV 306, 307, 308
 „Kristi og kirkens trolovelse samt de ti
 jomfruer“, bibelsk skuespil IV 172
 Kristi skål IV 40f
 Kristmesse IV 53ff
 Kronborg-tapet I 97, 99, 473; II 219, 273,
 317; III 404, 434, 436

- Kroningsoptøget 1559 II 279
 Krudthorn II 478
 Krydderier III 22, 59ff, 99
 Kubestol I 453f, 455
 Kun én trolovelsesring v 201f
 Kundskabsglæde VII 139
 Kurulstol I 451
 Kurveseng I 435f
 Kuskvogne I 167f, 171
 Kvinde i seng v 19
 Kvinde ved en rok v 294
 Kvindealter VI 73
 Kvindedragt II 339ff
 Kvindegilde IV 370ff
 Kvindehue II 396ff
 Kvindens beklædning II 363f
 Kviste II 139
 Kvæget drives til skovs I 77
 Kyndelmisse IV 97
 Kædedans VI 168, 190, 191
 Kælder II 184
 Kælenavne v 256ff
 Kæreste v 28
 Kærlighed VII 125ff
 Kærlighed mellem mand og kvinde v 53f
 Kærlighedens mirakel VI 523f
 Kærne II 44f
 Kærtæg v 261ff
 Københavnske trosbekændelse af 1530
 VI 411
 Købmandsstue fra Ålborg I 389
 Købstadboliger I 273ff
 Købstadboligernes indre I 374ff
 Købstadboligernes ydre I 323ff
 Købstadsret, Kong Hans' v 208, 209f,
 215; VI 304
 Kød III 16, 44ff
 Køddage III 19f, 28
 Kødpriser III 47f
 Kødretter III 107f
 Køgemester III 91
 Køkken I 377ff
 Køkkenbrændsel I 381f
 Køkkenildsted I 380
 Køkkeninteriør I 379
 Køkkenmøddinger III 9
 Køkkenskorsten I 378ff
 Køkkentøj af bronze III 171
 Køkkenurter II 220f; III 75ff
 Køller I 394
 Kønsdriften er uimodståelig VI 438ff
 Kåbe II 364ff; v 432f
 Kårde II 470ff
 Kås III 30, 192f, 196
 Lader I 438
 Lafting I 213
 Laksefiskeri III 29
 Lampe III 261f
 Landsbyen Lejre I 210
 Landsknægt II 280, 283
 Landsting III 131; VI 489
 Langfredag IV 187
 Lanser III 415ff
 Lapper I 137f
 Latinsk navnedannelse IV 460f
 Latinsk sang III 350f
 Latinsk tale på dødslejet VII 252
 Lavstuer I 214
 Leg III 364
 Leg ved bryllup VI 342ff
 Legemsøvelser III 397ff
 Lejersted inde i kirken VII 460ff
 Lejrscene I 162
 Lemæner I 117, 118
 Lenshyldingen i Odense II 390
 Lensmænd og usædelighed VI 467
 Lensregnskaber III 132
 Lergulv I 248f
 Lergårde I 339
 Lerklinede huse I 336ff
 Lettelse af fødselen IV 270ff
 Levealder I 134
 Levende postejer III 106f
 „Levnets kompas“, morskabsbog v 21;
 VI 543
 Levningerne fordeles mellem gæsterne v
 388f
 Ligge børn ihjel I 424; IV 399f
 Ligge på tro og love v 18ff

- Liggende gæster v 377f
 Ligkiste vii 335ff
 Ligklædegildet vii 320
 Ligklædning vii 322ff
 Liglugt i kirkerne i 299ff
 Ligport vii 394
 Ligprædiken vii 428ff
 Ligsten iii 249
 Ligtog vii 358, 376, 386, 396ff, 403, 409, 410, 413
 Ligtog gennem hele landet vii 422ff
 Ligtvætning vii 317f
 Ligvagt vii 294ff
 Ligvogn vii 363, 390, 413f
 Linden i 76f
 Linedans iii 430
 Linnedhose ii 315f
 Lit-de-parade vii 347f
 Livkjole ii 360
 Livsafslutning vii 217ff
 „Livsbelysning“ i 8, 38; vii 9ff
 Livsbelysning i Norden i det 16. århundrede vii 185ff
 Livstykke ii 341
 Lod iii 104
 Lofotfiskere iii 55
 Loft i købstadboliger i 478f
 Loft fra Hovind, Telemarken i 266
 Loftbod fra Småland i 268
 Loftshus i 265ff
 Loftstuer i 259ff
 Lomme ii 311f
 Lommetørklæde ii 460f
 Los i 116
 Lovens anvendelse mod løsagtige vi 458ff
 Lovgivning mod kønsovertrædelser vi 450ff
 Lovgivning mod løsagtighed vi 454ff
 Luciabrud iv 23
 Lucienatten iv 22ff
 Luften i kirken iii 308f
 Lugt ii 448ff
 Lut iii 372
 Lutendrank iii 140
 Lutfisk iii 50
 Lutheransk sørgedragt vii 366ff
 Luthersk vielse vi 49ff
 Lygtedreng vi 285f
 Lygtemand i 316f
 Lykkens hjul vii 238, 239
 Lykkepotter iii 387
 Lyngen i 79f
 Lynnedslag i 94
 Lyre i 225ff
 Lyre som tagvindue i 239
 Lys ved begravelser vii 401ff
 Lysekroner iii 268
 Lysesaks iii 266f
 Lysstage iii 267f
 Lysets guder vii 19ff
 Lysning v 214f
 Lysthus ii 231ff
 Lystighed ved ligvagt vii 298ff
 Læderhose ii 315
 Læderlagen i 415f
 Lædertapeter i 468
 Læge iii 66
 Lærredslagener i 420
 Løngang ii 107f
 Løntrappe ii 108
 Lørdagaften v 418ff
 Lørdagsbad v 417
 Løvsal v 343f
 Machicoulis ii 92
 Maden spilles ind vi 109
 Madpriser iii 108f
 Madtillavning iii 93ff
 Madvielse iv 187f
 Majfest iv 200ff
 Majgreve iv 202ff
 Majgrevegilde iv 212
 Majgrevinde iv 106, 205
 Majjinde iv 205f
 Majstang iv 210
 Majtræ iv 198f, 207ff
 Majvise iv 209ff
 Malede drætter i 468f
 Malede ruder i 360, 361f; v 395

- Malkeprøve vi 454
 Malvasiervin iii 134
 Mandag morgen vi 295ff
 Mandagen i brylluppet vi 323ff
 Mandagens middagsfest vi 330ff
 Mandens forrang vi 539ff
 Maning iii 205ff
 Marcus Jordans kort over Danmark i
 158, 159
 Marer iv 265
 Mariavise vi 224ff
 Mariklokken iv 30f
 Marsvin i 102f
 Maskerade iv 131f
 Matematik vii 137
 Medbragt vin og brød i kirken vi 56f
 „Melampe“, skuespil vii 300
 Mellemmad iii 27
 Mercators Atlas iv 396
 Messe for den døde vii 427
 Meteorologiske dagbog, Tycho Brahes i
 87, 88, 89, 93
 Middagsmad iii 27, 28ff
 Middelalderens dragt ii 253ff
 Midsommerfest iv 224ff, 248ff
 Mikkelsdag iv 251
 Mindetale ved graven vii 489ff
 Mindetavle vii 464, 468
 Minegang ii 12, 109
 Misbrug af bandlysning iii 358f
 Mishandling af rejsende i 201
 Mithra, solens gud vii 35
 Mjød iii 14, 121ff; iv 43
 Modenhed i 134f
 Modepåfund i middelalderen ii 256ff
 Moder i det 15. århundrede ii 257
 Moderen uren iv 375f
 Modgift iii 130
 Modtagerne af offer vi 74
 Molling i 429
 Morganatisk ægteskab vi 319ff
 Morgengave vi 298ff
 Morgengavebrev vi 301ff
 Morgentoilette ii 447
 Mortensdag iv 252ff
 Mortensgås iv 253ff
 Most ii 228; iii 123f
 Moucharabi ii 92
 Munddug ii 400f
 Mundskænk iii 218
 Mundtlig indbydelse til bryllup v 347f
 Munken går i enge iv 73f
 Murkvadrant vii 164
 Mursten i bindingsværk i 337f
 Murtykkelse ii 116f
 Musik iii 364ff; vi 25ff
 Musik mod mørkets magter vi 28f
 Musikanter ii 140; iii 373
 Musikkens magt iii 365
 Muskatelvin iii 134
 Muslinger iii 58
 Mælk iii 14
 Mælk og hvedebrød iv 107f
 Mælkedeje iii 82, 279
 Møbler i 388f
 Mødepligt ved ligfølge vii 396
 Mødet i marken v 412ff
 Mønster på stoffer ii 415
 Mønter vi 126
 Mørkerædsel iii 271; vii 15
 Mørkets overmagt iii 270ff
 Måltid i brudesengen vi 91f
 Måltider iii 26ff
 Månen vii 20, 23, 26
 Mår i 116
 Naboskrog vii 526f
 Nadverens nydelse iii 351ff
 Nadverscene i 458, 459, 460; iii 153
 Narre iii 437ff
 Narren i skuespil iv 145ff
 Natdragt i 425f
 Nathuer i 426
 Nativitet iv 286ff; vii 46
 Natlig begravelse vii 420
 Natteduggens kraft iv 240
 Nattefrieri v 22ff
 Nattegudstjeneste iv 245f
 Natteleje i købstad v 404
 Natteleje på landet v 403f

- Nattevagt om hedninger iv 313
 Naturglæde vii 186
 Navn efter bestilling iv 458, 464
 Navn efter bopæl iv 464
 Navn efter dyr iv 466
 Navn efter fødested iv 459f
 Navn efter gården iv 456f
 Navn efter ydre kendemærke iv 464ff
 Navne iv 453ff
 Navne på herregårde og slotte ii 144ff
 Navnedag iv 450f
 Navngivning iv 445ff
 Nedkomst iv 270ff
 Nellike ii 223
 „Neues Tranchier-Büchlein“ iii 217
 Nipssager i 485
 Nirvana vii 44
 Nisse iv 73
 Nobiskro vii 526f
 Nonner efter reformationen vi 498ff
 Nordboernes sind vii 152f
 Nürnbergeræg ii 460
 Nysen ii 461ff
 Nytårsdag iv 86f
 Næsedækker ii 401
 Næseklud ii 460
 Nødild i 111; iv 194ff
 Nøgleknippe vi 359f, 364f
 Nøkken iv 239
- Offerfest vii 521f
 Ofring iv 213, 357, 391f; vi 55, 67ff; vii 443ff
 Okse i ligfølget vii 395
 Oliesuppe iii 98
 „Om brudevielse“ v 220f
 „Om Ecteskab“, bog af Niels Hemming-
 sen vi 261, 275f, 469
 „Om husfred“ v 134
 „Om ægteskabsdjævle“ vi 269
 Omkvædet vi 190f
 „Omvendthed“ vii 410, 411
 Onani vi 441
 Onde veje i 176f
 Onde ånder iv 29
- Opbrud til kirke vi 18ff
 Opdagelse af tiden vii 17f
 Opkastning iii 243ff
 Oprisning iv 101
 Opsigelsesdag for rotter iv 26f
 Opstandelsen vii 336, 338
 Opvartning iii 214f
 Opvartning på sengen vi 341f
 Orkester vi III
 Orlogsflåden iii 287ff
 Ormuzd, lysets gud vii 36f
 Ost iii 85ff, 95
 Overdyner i 421f
 Overfart over Store Bælt i 182f
 Overfart over Øresund i 183
 Overfart ved Stensfjord i 200
 Overkjøle ii 360
 Overnaturlige væsener iv 318
 Overstadighed i glæden iii 254
 Overtro iii 271; iv 403ff
 Ovn i bønderboliger i 230ff
- Pagt med djævelen iii 278f
 Pandebånd v 438f
 Panelstue i 29
 Panelvæg i 443
 Papegøjekonge iv 220ff
 Papegøjer iii 435
 Papegøjeskydning iv 221
 Papir iv 323
 Parvis dans vi 200ff
 Paryk ii 409
 Pasglas iii 204
 Paven vii 141f
 Peblinge forrest i ligfølget vii 397ff
 Pel vi 63
 Pelsdyr i 116f
 Pelsværk ii 415ff
 Penge med i graven vii 332f
 Penge til den døde vii 528
 Pengegaver vi 128f
 Perlebesætning ii 431
 Perlehandske ii 429f
 Perlehue ii 428
 Perlesnor v 443f

- Perserne VII 35ff
 Pest I 131
 „Philosophus udi egen indbildning“ v
 134
 Pibekrave II 288ff, 347ff
 Piber III 364f; VI 25f
 Pilkentavl III 392
 Pillesal II 182
 Pinse IV 222f
 Pinsens signede kraft IV 223
 Pinsler III 290f
 Pisel I 259
 Pistol II 478
 Plade fra bilæggerovn I 403
 Pladsen i sengen I 423f
 Planeternes hellige syvtal VII 27ff
 Planettavler VII 154
 Planetuge VII 31ff, 46, 65f, 71ff, 85,
 104f
 Plattenslagere III 174
 Pligt til at modtage vejfarende I 188f
 Pligter ved ildebrand I 354ff
 Pludderhoser II 299ff
 Poitouvin III 136f
 Polonaise VI 208
 Polsk dans III 376, 380; VI 201ff
 Pomeranser III 72
 Port II 94ff
 Portbom II 100
 Porthunde II 13
 Porttårn II 30, 96f
 Positiv III 373
 Possement II 284
 Postej II 40
 Postejer III 105ff
 Postille III 337
 Postille, Christiørn Pedersens IV 102,
 263, 398
 Postille, Niels Hemmingsens I 430, 431;
 II 382, 383; III 175f, 185, 202, 273; IV
 98; V 65; VI 139; VII 334, 370
 Pot III 120
 Pottemager I 400; III 170
 Primsignelse IV 340
 Primstav IV 11
 Priser på glasruder I 359
 Priser på linned II 371
 Prisuddeling efter turnering III 420f
 Præcutor IV 139
 Prædiken III 301, 329ff
 „Prædiken om det ægteskabelige liv“ VI
 407f
 Prædikestol III 331f
 Præst i ligtoget VII 406ff
 Præst kysser bruden VI 76
 Præst og landbefolkning VI 469ff
 Præst og prædiken III 336ff
 Præst under brylluppet VI 123ff
 Præstegårde som herberger I 186
 Præsters drikfældighed III 230ff
 Præsters myndighed III 358
 Pudsning af lys III 265
 Pufærme II 357, 358
 Pæremost som altervin III 354
 Pærer III 72ff
 Påfugle III 107
 Påskeaften IV 187f
 Påskelam IV 190ff
 Påskelørdag IV 187f
 Påskesøndag IV 188
 Påskeæg IV 188f

 Quintan VI 346

 Rakkeren I 390f
 Ramloftsstue I 261, 262
 Rangforordning i kirken III 318, 320ff
 Rangforordning ved ofring VI 69ff
 Rav og rækling III 54
 Redningsbælter III 397
 Reformation inden for romerkirken v
 219f
 Reformation og ægteskab i Danmark VI
 410ff
 Reformationen og folkestemningen III
 310ff
 Reformationen og kirkelig brudekrone
 v 454f
 Regnebræt VI 360ff
 Regnmængde I 93

- Regnskabsbog, dronning Christines III 382; IV 96
 Regnskabsbog, Sofie Brahes VI 129
 Rej VI 191f
 Rejer III 56
 Rejse i fjeldene I 182
 Rejse i Jylland I 178f
 Rejse i Norden I 159ff
 Rejse til England IV 441f
 Rejseberetninger I 161
 Rejseforhindringer V 391ff
 Rejsegilde I 339
 Rejsepas I 202
 Religiøs tolerance VII 133
 Religiøsitet III 254f
 Rendedækkener III 407f
 Renlighed I 243ff; II 443ff
 Renovationsforhold I 295ff
 Rensdyr I 113f
 Renæssancearkitekturens indførelse II 43
 Renæssancen I 51ff
 „Res Gestae Frederici Secundi“ I 162, 164, 324; II 10, 57, 279, 390, 394; III 288; V 302; VII 185, 385, 403, 409, 413
 Resens Atlas I 80, 82, 146, 184, 283; II 17, 29, 33, 59, 83, 138, 143, 210, 268; IV 420; V 138; VI 505
 Retter III 32ff
 Retternes sammenstilling III 220ff
 Revolutioner IV 289
 Rheinfallvin III 137f
 Rhinskvin III 137f
 Riddersal II 106, 214ff
 Ridderspil III 399ff
 „Rige hr. Palle“, folkeviser IV 305f
 Rimstok III 334f
 Ringen går IV 78
 Ringmur II 32ff
 Ringridning IV 114f; VI 343
 Rok V 285ff
 „Romeo og Julie“, skuespil VI 213f
 Romertal VI 362
 Rosengård II 221ff
 Rosenkrans V 441
 Rosenvand III 103
 Rosmarin III 99
 Rottefængere I 101
 Rotter I 100ff
 Rueforhænder II 350
 Rugbrød III 41
 Rulletavl III 392
 Rumlepotte IV 50, 51
 Runddel II 36f
 Rustning III 402ff
 Rustning, Gustav Vasas III 406
 Rustning, hertug Adolfs III 410
 Rustning, kong Sigismund Augusts III 417
 Rustningen med i ligfølget VII 409ff
 Rustningen skænkes til kirken VII 326ff
 Rustvogn I 162f
 Rygstykke af Hans Knieper I 477
 Rygstød I 442f
 Rødgrod III 98
 Røgelseskar I 383
 Røgovn fra Nes I 231
 Røgstue i hus fra Mula I 235
 Rømerglas III 235
 Ræve I 100
 „Rævebog“ V 19, 21; VII 370
 Rådhus til festbrug V 337ff
 Rådhuskælder III 146f
 Saksiske gård I 200ff
 Salig død VII 221
 Salmebog, Hans Thomesens III 348
 Salmer III 347ff
 Salmer at synge bruden til senge med VI 226ff
 Salmesang III 342ff
 Salmesang ved begravelse VII 400f
 Salt III 14, 77ff
 Saltet fisk III 50f
 Saltkar III 181ff
 Saltmadsfadet III 94
 Saltskibe III 81
 Saltsyderi III 79f
 Salve II 455f
 Samer på vej til kirke IV 338
 Samers lejr I 141

- Samisk troldmand III 292
 Samleje først, så kærlighed VI 527
 Sammenlænkede skeer VI 98, 99
 Sammenskudsgilde IV 64
 „Samsons fængsel“, skuespil IV 150; V 260, 263ff
 „Sanct Mortens gås“ af H. H. Skonning IV 253f
 Sandflugt I 81ff
 Sandsten II 126
 Sandsten og rød mur II 129ff
 Sang III 373ff
 Sangere III 375ff; VI 110
 Sangerkor III 378
 Sankt Bentes gilde IV 73
 Sankt Jørgen uddriver onde ånder VI 453
 Sankt Morten IV 255
 Sankthansbål IV 229
 Sankthansurter IV 250
 Sanktvalentinsdag IV 105
 Satan VII 78f
 Secvin III 135
 Sejrskjorte IV 291, 292
 Sejrværk I 486ff
 Seks tårne II 81
 Selskab i det fri II 227
 Selvmordere VII 481f
 Seng I 250ff; V 292f
 Sengebestigning VI 88ff, 238ff
 Sengehalm I 415
 Sengekammer VI 248, 252, 259
 Sengepotte I 429ff
 Sengetæppe I 421f
 Serviet III 57, 154, 156f
 Shiva, gud VII 41
 Siddepladser I 442ff
 Siddepladser i bønderstuer I 249f
 Siddepladser i herregårde og slotte II 180f
 Signen og målen af spædbørn IV 298ff
 Signet VII 501ff
 Sigtebrød III 41
 Sildefangst III 20
 Silke II 413
 Silkehue med i graven VII 329f
 Simler III 41
 Sinfloden VII 36
 Sirius VII 35, 39, 60
 Sjæle i himmerige VII 292
 Sjælebad VII 228ff
 Sjæledag VII 228
 Sjælegave VII 220ff, 233f, 445ff
 Sjælegaveko VII 227
 Sjæleringning VII 273ff
 Sjæleøl VII 381, 514
 Sjæppel V 439ff
 Skabe I 438ff
 Skak III 389ff
 Skalmeye III 365
 Skarp salut III 394
 Skeer III 157ff
 Skej III 432f
 Skifertag på herregårde og slotte II 135
 Skifting IV 51f, 314ff
 Skikkene ved jordefærd VII 218f
 Skilsmisse VI 380ff
 Skive I 461ff
 Skjoldemærker IV 454
 Skjorte II 369ff; V 179ff; VI 138
 Skjulested II 107
 Sko II 325f, 331ff
 Skolebørns majfest IV 213ff
 Skoledrenge dragt II 270f
 Skolekomedie IV 166ff, 181f
 Skolestue VI 557
 Skomagerværksted I 360
 Skorsten I 377f, 391ff
 Skorsten i bønderboliger I 233ff
 Skorstenens betydning for husbyggeri I 233f
 Skorstenens betydning for stuen I 241ff
 Skorstensfejer I 390f
 Skorstenspipe I 238
 Skotsk indvandring I 145
 Skovdrift I 76
 Skovrydninger I 79
 Skovvækst I 68ff
 Skrifter om stjernetydning VII 160
 Skriftlig indbydelse til at overvære nedkomst IV 277f

- Skriftlig indbydelse til bryllup v 345ff
 Skrin I 438
 Skrivetøj IV 323
 Skudsmål VII 489ff
 Skueretter III 210f; VI 106ff
 Skuespil IV 143ff
 Skuespil ved bryllup VI 347ff
 Skuespils morale IV 176f
 Skuespils nytte IV 178f
 Skyde nytår ind IV 50f
 Skydning med armbrøst IV 220
 Skærnbræt I 442f
 Skærsilden VII 220
 Skærtorsdag IV 184ff
 Skøde II 200
 Skøger VI 447ff, 454ff
 Skønhedspletter II 457
 Skørt II 341
 Skål VII 519ff
 Skål for de fattige VI 142
 Skål for den døde VII 348
 Skål for kokkene VI 142f
 Skål for musikanterne VI 142f
 Skålbryllup VI 137
 Skåldrikning III 204ff; VI 117ff
 Skåle III 191f
 Skålgivning VI 121ff
 Slag og genslag mellem ægtefolk VI 544ff
 Slagbænke I 433f, 435
 Slaget ved Öland 1564 v 303
 Slagsmål III 428f
 Slagsmål under brylluppet VI 281ff
 Slagtere III 44f
 Slagværk I 488
 Slinger II 13
 Slindeglass III 204
 Slægtens samtykke ved giftermål v 68
 Slægtskabsgrader v 9ff
 Slægtsnavne IV 454ff
 Slå potter for dørene IV 49f
 Slåbrok II 271
 Sminke II 457
 Smykker v 283
 Smykkernes vægt v 429f
 Smør III 82ff, 95
 Smørkærning III 83
 Smørrebrød III 15
 Snabelsko II 258f, 263
 Snaps III 125
 Sneboldkamp III 402
 Sneglesuppe III 98
 Snipskåle III 191f
 Sognepræsten ved dødslejet VII 245ff
 Solbillede VII 16, 21
 Soldaternavn IV 470ff
 Soldaterære VII 509
 Solen VII 20, 56ff
 Solret beliggenhed II 20
 Solskive I 489
 Sommer I 93
 Sommer i by IV 200ff
 Sommerstue II 196
 Sorte rotter I 100ff
 Spanske hatte II 378f
 Spanske vine III 134f
 Spejl II 457f
 Spidsborger II 470
 Spil III 382ff
 Spillekort III 381
 Spillemand III 365ff
 Spir II 135f
 Spisebestik III 160
 Spisegaffer III 161ff
 Spisetider III 27f
 Spitzer II 352f
 Sponsalia de futuro v 216, 220, 231
 Sponsalia de præsentii v 216, 231
 Sporeøl VI 13
 Spottepæl VI 459
 Springer I 102f
 Springvand II 161ff
 Spyd II 470
 Spydåb IV 352f
 Spænde-bibel II 191f
 Spærklæder I 165
 Spærlagen I 411f
 Spærtæg I 215f
 Spådomme VII 163
 Spåntag på herregårde og slotte II 133
 Stadsmusikanter III 367

- Stagelys III 267
 Stalden i bønderboliger I 220
 Stegers I 377ff; III 92
 Stenbrolægning I 248ff
 Stenforsiring II 126f
 Stengulv I 248, 480f
 Stenhuse I 341f
 Stenkrus III 195, 198, 199
 Stenstue I 494; IV 267ff
 Stikved III 261
 Stille uge IV 184
 Stjernemænd IV 90ff
 Stjernetydning VII 29ff, 49, 54, 101ff, 119ff, 154ff
 Stjernetydningens fysik VII 174ff
 Stjernetydningens kunst VII 177
 Stob III 120f
 Stoffer II 412ff
 Stoicisme VII 94ff, 122
 Stole I 446ff
 Stolestader III 318ff
 Stormklokken ringes af bryllupsgæsterne VI 291
 Storstue i købstadboliger I 490f
 Strid om stolestader III 323ff
 Strudhætte II 259, 260
 Strømpebånd II 317, 322, 323
 Strømper II 316ff
 Strømpestriking II 316
 Stråtag på herregårde og slotte II 131f
 Stråtag på købstadboliger I 350ff
 Studenter som ligbærere VII 384f
 Studenters dragt II 270f
 Stue fra Romsdalen I 229
 Stue med lukkede alkover I 254
 Stue med åbne alkover I 253
 Stuen i bønderboliger I 218f, 245ff
 Støvle II 327ff
 „Suecia antiqua et hodierna“ II 50, 51, 63, 124, 238; IV 210; V 121
 Sukker III 62ff
 Suler I 215
 „Susanne“, skuespil IV 135, 140, 143, 146, 152, 155, 173; V 21f
 Svale I 259, 365ff
 Svar på frieri V 144ff
 Svedjebrug I 149
 Svin i gaderne I 290ff
 Svin på olden I 293
 Svinekød III 16
 Svogerskab VI 378
 Sværd II 470
 Sværddans IV 112, 113
 Svøb IV 294ff
 Svøbelsebarn IV 295, 296
 Svøbning af liget VII 321
 Svømmeskål III 192, 194
 Svømning III 397, 398
 Sydfrugter III 70ff
 Sygestue VII 234ff
 Syltetoj III 99f
 Syltning III 94f
 Symphonium III 372
 Syndfloden VII 74f
 Synsforladelse III 356
 Syngende skoledrenge i sørgetoget VII 368
 Syvårskrigen 1563–70 III 177
 Syvårskrigen begyndelse III 394f; IV 281
 Sækkepibe III 365
 Sælhunde I 102
 Søbemand III 97f
 Sødsuppe III 98
 Søfarts-astronomi VII 155
 Sølvbæger III 238, 239
 Sølvbælter II 365
 Sølvkande VI 131
 Sølvpop III 172, 181
 Sølvskeer III 158; V 176
 Sølvtallerken III 165
 Søndag III 300ff
 Søndagsbørn IV 286
 Søndagsevangelier III 334
 Sørgedragt VII 364ff
 Sørgefane VII 412
 Sørgeskinder VII 369f, 416
 Søuhyrer I 119
 Tag på bønderboliger I 214ff
 Tag på herregårde og slotte II 131ff

- Tag på købstadboliger I 346ff
 Tage som græsmarker I 351
 Tagstensovn I 396, 397
 Tak for bistand ved frieri v 89f
 Tak for mad IV 43f
 Tak til den døde for mad og drikke VII 348f
 Talerør II 109, 110
 Talglys III 263
 Tallerkener III 166ff
 Tallet nul VI 360f; VII 137
 Tamperrert VI 452, 489
 Tapet I 466ff; III 153f; v 296, 357
 Taterer I 148ff
 Tateres indvandring i Danmark I 150f
 Taternes liv I 156ff
 Tavlespil om brud v 153ff
 Tavlespil om ære v 155ff
 Te III 25
 Teatret IV 135ff
 Teglsten II 119ff
 Tegltag på herregårde og slotte II 134f
 Terninger III 383ff
 Testamente VII 219ff, 234
 Testamente oplæses i kirken VII 222f
 Testamente oplæses ved graven VII 492, 505f
 Testimonium VII 240ff
 „Theatrum Urbium“ I 124, 274, 275, 278, 317, 319, 347; II 23, 47, 232, 446
 Ti bud III 333f
 Tidsinddeling VII 18f, 26, 30f, 60f, 155f
 Tidspunkter for gudstjeneste III 300
 Tidsregning I 88f
 Til bords VI 94ff
 Tilnavn IV 462ff
 Tilskuerpladsen IV 137f
 Timeglas I 485f
 Tindrager III 172, 182
 Tingfred III 253f
 Tjener af brødet III 164
 Tjurfugl I 116
 To brudesenge VI 87ff
 To stokværk I 339f
 Tobiasløfte VI 271ff
 „Tobiæ komedie“, skuespil IV 151, 172f, 176; v 66f, 148, 174, 189, 190, 342; VI 198f, 218f, 263ff, 277, 287, 542f, 561
 Toilette v 422
 Tolderen i Helsingør I 200; III 60, 65, 71, 435
 Tolænget gård II 79
 Torsdagsbørn IV 286
 Tospring VI 194
 „Tragedie om dyder og laster“ IV 149
 Tranlampe III 262
 Trappegangens tilblivelseshistorie I 366f
 Treenigheden VII 63, 65, 70, 105, 123, 133, 134
 Trésor I 440
 „Triumphus Nuptialis“ III 395
 Trolddom VI 496f
 Trolddomshorn III 298
 Trolddomskunster, finnernes I 140
 Trolde IV 314ff
 Troldkællingeklemme III 295
 Trolovedes skilsmisse v 243ff
 Trolovelse v 9ff
 Trolovelse indgås v 181
 Trolovelsesprøve i katekismus v 161f
 Trolovelsesring v 195ff
 Trommer III 364f; VI 25f
 Trommeslager VI 27
 Trompeter VI 25f
 Trykt ligprædiken VII 433, 435ff
 Træbrolægning I 282f
 Træbygning I 209ff
 Træbægre III 199
 Trægulv I 246f
 Træhuse I 336
 Træsko II 325
 Trøje II 272ff
 Turnering III 404
 Turnering, parodi herpå III 427
 Turneringen i Mecklenburg III 407, 416
 Turneringen på Amagertorv III 409f, 413
 Turneringen på Gammeltorv I 324; III 412, 414, 418, 419, 420
 Turneringers hyppighed III 421ff
 Tusindårsriget VII 37, 80

- Tvillinghus II 54f
 Tvætningssgilde VII 314f
 Tyendet VI 561ff
 Tyristikker III 260f
 Tysk fægtekunst III 428
 Tysk indvandring i Danmark I 144
 Tyske vine III 137f
 Tyvefingre III 281
 Tæppesmykket hal I 475
 Tærter III 105f
 Tørret fisk III 49f
 Tårne II 68ff, 81ff
 Tårnets forandring til hus II 46f
 Tårnmænd II 140f; III 368

 Uddrivelse af djævelen IV 339
 „Uden hoved og hale“, skuespil VII 300
 Udfærdsko VII 227, 445ff, 518, 528
 Udskud I 214
 Udskårne klæder II 282ff
 Udslået hår V 433ff
 Udøbte børn VII 484
 Ufri søn VI 320
 Ugedagens navne VII 31
 Ulve I 95f, 109ff
 Ulveangreb I 110
 Ulvegalskab I 110f
 Umyndiges bortfæstning V 228ff
 Underbeklædning II 368ff
 Underdyne I 418
 Underjordiske IV 234ff
 Underkjole II 360
 Undervisning III 306
 „Undervisning om børnetugt“ V 66
 Ungarske vine III 138
 „Unge karles og drenges spejl“ III 221,
 369; IV 275, 290, 355; V 66, 71, 265f,
 343; VI 16, 248, 340, 343f
 Ur I 486ff; II 459
 Urtegård II 220f, 222
 Urtesuppe III 98
 Usalig død VII 272
 Usædelighed III 254; VI 437ff
 Utøj II 453
 Uægte børn VI 464f

 Vadmel II 412f
 Vagtafløsning III 367
 Valborgsblus IV 194ff
 Valborgsfest IV 192ff
 Valhal III 16, 21
 Valke II 410
 Vand som værn II 15ff
 Vandfad I 429
 Vandheste III 214
 Vandkunst II 165ff
 Vandledning I 304ff
 Vandur VII 25f
 Vanter VI 139
 Vantro VI 378f
 Varsler IV 44ff
 Varsler ved dødslejet VII 235ff
 Vartavl III 385
 Varulve IV 259ff
 Vask II 444ff
 Vaskning af nyfødte IV 291f
 Veje i Danmark I 176ff
 Veje i Norge I 179ff
 Vejen til kirke VI 35f
 Velkommen III 207f; VI 352ff
 Vellugtende brændsel I 393
 Velsmag III 109f
 Velstående faddere IV 365f
 „Verden og den fattige“, skuespil IV 150
 Verdens skabelse VII 75ff
 Verdensbillede VII 26f
 Verdenskort af Martin Waldseemüller
 56f I
 Verdenssamfund VII 106f
 Verdensægget brister VII 198f
 Verdslig bortfæstning V 169ff, 211ff
 Verdsligt syn på giftermål V 61ff
 Vidner ved kistelægningen VII 352
 Vielse V 211f, 225
 Vielse uden for kirkedøren VI 43ff
 Viering V 201
 Vifte II 468
 Vigilie VII 293f
 Vildsvin I 96f
 Vildsvinejagt I 97
 Vildt III 48f

- Vin III 17, 21, 24, 132ff
 Vindebro II 30
 Vindeltrappe II 103, 104ff
 Vindens virkninger I 91
 Vinduer I 476
 Vinduer i bønderboliger I 211f
 Vinduer i købstadboliger I 357ff
 Vinflasker III 145
 Vinforbrug III 141ff
 Vinforfalskning III 147f
 Vinkælder III 139
 Vinpriser III 147
 Vinstue I 191
 Vinter I 90ff
 Vinterkrig II 28
 Vinterrejse over Dovre I 180
 Vinterstue II 188ff, 196f
 Vintold III 133
 Vise om en underlig fødsel IV 283
 Vise om Palle Tygesen IV 309
 Vogne I 161ff
 Vognfjedre I 173
 Vognlæs I 163f
 Vognskud I 442
 Voksbar III 284f
 Vokslæs III 263f
 Voldsomhed III 247ff
 Vorherres fiskedræt VII 261ff
 Vorherres skål IV 41
 Vråskabe I 439f
 Vugge I 255, 258; IV 300ff
 Vundertegn i Mørkhøj II 435, 437
 Vægtene I 318ff
 Vægtergang II 90f
 Vægtskåle III 103f
 Vævning I 467
 Våben II 469ff
 Våbenskjolde på lysene VII 403, 404f
 Vådesild I 384
 Vågekirker IV 244ff
 Vågenat IV 197f
 Vågestue VII 294ff

 Æbler III 72ff
 Ædelstenes magt II 442f

 Ægte herkomst IV 276
 Ægtefællers aldersforhold V 1420ff
 Ægtefødt søn VI 320
 Ægtepar i bøn VI 262
 Ægteskab mellem næstsøskende børn V 11f
 Ægteskab og sædelighed VI 295ff
 „Ægteskabs samtale“, opbyggelsesskrift
 VI 544ff
 Ægteskabsbrud VI 380
 Ægteskabsdjævel VI 530ff; VII 79
 Ægteskabsordning, Frederik II's V 68,
 69f, 103, 162, 237ff; VI 46, 78, 524
 „Ægteskabsager“ V 220f
 Ækvatorialarmillar VII 178
 Ændring af skålgivning VI 130ff
 Æresdag V 274f
 Æsker I 438

 Ødselhed med brændsel I 73f
 Øgenavn IV 462ff
 Øjet af koppen IV 119
 Øl III 14, 110ff; IV 43
 Ølbrygning III 111, 115
 Øldåb IV 351f
 Ølforbrug III 31f
 Øllebrød III 15
 Ølpriser III 121
 Øltold III 113f
 Ørekovskener III 126
 Ørenringe II 464f
 Ørenringe for mænd II 407
 Øreskål af sølv III 178
 Øresundstold III 133
 Østers III 56ff

 Åbenbar skrifte III 360
 Ålborg-stuen I 389, 444
 Åndeligt slægtskab VI 378
 Åndeligt søskendeforhold IV 334
 Åreladning III 244, 246
 Årets begyndelse IV 13f
 Årets festrække IV 9ff
 Årets længde IV 15f
 Årtid VII 228, 422
 Åstag I 215, 219

BIND 7
LIVSBELYSNING
LIVSAFSLUTNING